MILJEVCI U PROŠLOSTI

(s pogledom u budućnost)

Visovac – Drinovci, 2008.

Uredništvo:

Ante GULIN
Miroslav IVIĆ
Drago MARGUŠ
Marko MENĐUŠIĆ
Šime SAMAC

Urednici:

Marko MENĐUŠIĆ
Drago MARGUŠ

Nakladnik: Miljevački sabor

Za nakladnika: Šime Samac

Lektor:??????

Korektori:

Marko MENĐUŠIĆ
Drago MARGUŠ

Grafička priprema:

Medijska produkcija SD

Tisak: Slobodna Dalmacija d.d. Split????

Naklada: 400

UDK

ZNANSTVENI skup Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost) (2007 ; Visovac - Drinovci)
Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost) : zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost), Visovac - Drinovci, 15.-16. lipnja 2007. / [urednici Marko Menđušić i Drago Marguš]. – Visovac – Drinovci : ???? Miljevački sabor, 2008. – str. : ilustr. ; cm

ISBN

MILJEVAČKI SABOR

MILJEVCI U PROŠLOSTI

(s pogledom u budućnost)

ZBORNIK RADOVA SA ZNANSTVENOG SKUPA MILJEVCI U PROŠLOSTI

(s pogledom u budućnost)

Visovac - Drinovci , 15.-16. lipnja 2007.

Grb Miljevačkog sabora

Visovac – Drinovci, 2008.

SADRŽAJ

Proslov

Riječ urednika

Goran MIHELČIĆ
GEOLOŠKI I GEOTEKTONSKI ASPEKTI NASTANKA MILJEVAČKOG PLATOA 11

Drago MARGUŠ
PREGLED RAZNOLIKOSTI FLORE I FAUNE MILJEVAČKOG PLATOA 15

Marko MENĐUŠIĆ
MILJEVCI U PRETPOVIJESTI 67

Željko MILETIĆ
O TERITORIJALNIM RAZGRANIČENJIMA OKO KRKE KOD MILJEVACA U RIMSKO DOBA 87

Vladimir SOKOL
PETAR SVAČIĆ I MJESTO NJEGOVE POGIBIJE 103

Ante BIRIN
"POSJEDI NELIPČIĆA NA PODRUČJU SREDNJOVJEKOVNOG KOTARA PROMINE" 115

Damir KARBIĆ
NELIPČIĆI I ŠUBIĆI – MEĐUSOBNI ODNOSI

Joško ZANINOVIĆ i Davor GAURINA
NELIPIĆEVE UTVRDE NA RIJEKAMA KRKI I ČIKOLI

Ante SEKULIĆ
NAŠ PAVLIN JURAJ UTIŠINOVIĆ, CRKVENI POGLAVAR I DRŽAVNIK

Krešimir KUŽIĆ
MILJEVCI U TURSKO DOBA (OD 1463. DO POČETKA 18. STOLJEĆA)

Davor GAURINA
MILJEVCI OD 1710. DO 1900. GODINE

Zdravko DIZDAR
ŽUPA MILJEVCI OD 1900. DO 1950. GODINE

Mirela SLUKAN ALTIĆ
PRIRODNI I KULTURNI PEJSAŽI MILJEVACA U AUSTRIJSKOM KATASTRU 1828.-1830

Zoran LADIĆ i Zrinka NOVAK
NEKI ASPEKTI DEMOGRAFSKE I OBITELJSKE POVIJESTI ŽUPE MILJEVCI U NOVOM VIJEKU PREMA MATIČNIM KNJIGAMA ROĐENIH (KRŠTENIH)

Ankica ČILAŠ ŠIMPRAGA
MILJEVAČKA PREZIMENA

Zdravko ŽIVKOVIĆ
GRADITELJSTVO NA PODRUČJU MILJEVACA

Fra Žarko MARETIĆ
MILJEVČANI – ŽRTVE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Fra Jure BRKAN
ŽUPA MILJEVCI I NJEZINI ŽUPNICI

Fra Šime SAMAC
FRANJEVCI IZ MILJEVACA

Zdravka GVERIĆ
KRATKI PRIKAZ ŽIVOTA I DJELOVANJA REDOVNICA IZ ŽUPE MILJEVCI

Davor GAURINA i Joško ZANINOVIĆ
VODENICE NA ROŠKOM SLAPU S OSVRTOM NA VODENICE VISOVAČKOG SAMOSTANA

Josip PILIĆ
ŠKOLSTVO I PROSVJEĆIVANJE U MILJEVCIMA

Josip Pilić
SLOBODNO VRIJEME I IGRE MILJEVAČKE MLADEŽI U 20. STOLJEĆU

Boris DŽELALIJA
ZAPISI O MILJEVAČKOM ZDRAVSTVU U PROŠLOSTI I DANAS

Drago MARGUŠ, Marko MENĐUŠIĆ i Stipan IVIĆ
MILJEVAČKE LOKVE – PRIRODNA I KULTURNA BAŠTINA

Joško ĆALETA
OJ, OVO J´BILO NAŠE OBIČAJNO U TRI ČET´RI ZAPIVATI ZAJ´NO – TRADICIJSKO GLAZBOVANJE MILJEVAČKOG PLATOA NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Marko GRABIĆ
RASELJAVANJE MILJEVACA I EMIGRACIJA

Paško KULUŠIĆ
SJEĆANJA MILJEVČANA NA LJUDE I POLITIČKE DOGAĐAJE U MILJEVCIMA

Fra Frane SAMODOL
PRAZNICI 1953.

Frane SAMODOL
ČETNIČKI ZATVOR U KNINU

Ivan BAČIĆ
MILJEVCI U DOMOVINSKOM RATU I MILJEVAČKA "OLUJA"

Mijo GRABOVAC
NAJSPORTSKIJE MALO MISTO NA SVITU

Miroslav IVIĆ
MILJEVAČKI SABOR

Ivan BAČIĆ
STOČARSTVO I POLJOPRIVREDA U PROIZVODNJI LOKALNIH, AUTOHTONIH SEOSKIH PROIZVODA – OKOSNICA BUDUĆEG RAZVOJA MILJEVACA

Fra Šime SAMAC
RIJEČI POZDRAVA NA OTVARANJU ZNANSTVENOG SKUPA (Visovac, 15. lipnja 2007.)

PROGRAM ZNANSTVENOG SKUPA
MILJEVCI U PROŠLOSTI (s pogledom u budućnost)

PROSLOV

Mnogi istraživači i putopisci, od Plinija, Fortisa i Schiffa[1] do danas, ostaviše svoje zabilješke o Dalmaciji, njezinim prirodnim osobitostima, povijesnim zgodama, narodnim običajima i kulturi, i to ne samo o priobalnom urbanom području, nego i o njezinu kontinentalnom dijelu. U tim napisima nije manjkalo nenaklonosti i neobjektivnosti pa se često naš narod prikazivalo zaostalim i primitivnim. Podrugljivi i podcjenjivački ton, obilje svakovrsnih izmišljotina i raznovrsnih legenda stvorili su, osobito o Zagori, čitav niz ukalupljenih i iskrivljenih pogleda. Takva snažna i dugotrajna propaganda djelovala je i na žitelje dalmatinskog krša, namećući im osjećaj manje vrijednosti. No, kako još pred sto godina zapisa Frane Madirazza, naš narod "pored svog siromaštva pokazuje odlike snage, umnosti i ljepote, možda više nego drugi narodi i narodnosti".[2] Ta snaga i žilavost, krijepljena vjerskim žarom i domoljubnim nabojem, osigurale su mu opstanak sve do danas unatoč ne samo prirodnim, nego i društveno-političkim nepogodama, stalnim migracijama i ratnim stradanjima.

Petnaesta obljetnica oslobođenja Miljevaca u Domovinskom ratu, događaja koji se s pravom može prispodobiti feniksovu vraćanju iz pepela, bila je povod za jedan drugi, držimo važan događaj: znanstveni skup u organizaciji udruge *Miljevački sabor*, posvećen jednom dijelu Dalmatinske zagore, a koji ima i živi sve odlike cjeline. Skup je održan na Visovcu i u Drinovcima, 15-16. lipnja 2007. na temu *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*. Okupio je stručnjake koji su raznolikim interdisciplinarnim prilozima u najširem smislu rasvijetlili prirodne, društvene, gospodarske, povijesne, vjerske i ine vidove ovog ulomka hrvatskog bića. Znanstveni prilozi s tog skupa sabrani su u ovom zborniku radova.

Tako, nasuprot općoj predodžbi da je ovo jalov, pasivan, krški kraj, dio priloga osvjetljuje njegove geološke aspekte, bogatstvo njegove flore i faune te pokazuje da je posrijedi krajolik apsolutne ljepote, koji zbog veličanstvenih i najraznovrsnijih oblika zavrjeđuju dignitet i zaštitu u kategoriji nacionalnog parka. Ipak, nije riječ samo o pukim geološkim formama pejsaža i njegovim biološkim dragocijenostima, nego i o prostoru koji se tisućljećima uz najveće napore humanizirao. Sačuvane krhotine vjekovnog trajanja, očaravajući oblici kulturne baštine koji su se na tom prostoru nataložili - niz arheoloških lokaliteta, izvanserijske utvrde, mlinice, pučke i sakralne građevine, pokretno kulturno blago… - svjedoče da je na svakom pedlju ovog prostora

1 Plinije Stariji, *Zemljopis starog svijeta*, Split, 2004; Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984; Theodor Schiff, *Iz poluzaboravljene zemlje*, Split, 1997.

2 Frane Madirazza, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, Split, 1911.

postojao život od prapovijesti, kroz antičko, starohrvatsko, tursko, austrijsko doba … Tom aspektu Miljevaca posvećeni su arheološki i povijesni prilozi od kojih se dio njih posebno bavi hrvatskim velikanima iz ovoga kraja, a njih je uvijek bilo i ima ih. Naime, ovo je kamenita kolijevka kraljeva i knezova (Svačića, Nelipića, Šubića), kardinala (Utišinovića, Draškovića), umjetnika i književnika (Ivan Meštrović, Jakov Gotovac; dovde sežu korijeni i Antunu Gustavu Matošu), kolekcionara (Ante Topić Mimara), brojnih teologa, narodnih učitelja i vođa te mnogih drugih vrlih muževa i žena, sportaša... Njihova ćete imena uz malo truda naći u ovom zborniku.

Nisu zanemareni ni etnografski, demografski i gospodarski vidovi miljevačke stvarnosti; uz to obrađeni su također školstvo, zdravstvo te sakralno i tradicijsko graditeljstvo. Župa Miljevci, kao uostalom cijela Dalmatinska zagora, stoljećima je vrelo iz kojeg se odlijevaju generacije koje obnavljaju urbana središta i maticu hrvatske kulture, nacionalni društveni, politički i vjerski život. Miljevačkoj župi te redovnicima /redovnicama i športašima koji su ponikli iz ovog kraja posvećeno je nekoliko priloga.

Nije se moglo zaobići ni teme o stradalništvu kroz miljevačku povijest pa su također obrađeni progoni, raseljavanje i ratni biljezi na miljevačkom licu – posebice Domovinski rat, spletke međunarodnih centara moći te svjedočanstva o osobnom doživljaju zatočeništva u srpskom logoru u Kninu. Pored osvrta na prošlost, prezentirane su, dakako, mogućnosti i perspektive razvoja Miljevaca pred izazovima budućnosti.

Nažalost, prečesta ratna pustošenja brisala su tragove koje je život ostavljao, ali neki su gubitci posljedica i nebrige pa ponekad i prjezira prema vlastitoj baštini. Nije malo naših sunarodnjaka koji lutaju po svijetu i dive se tuđim prirodnim ljepotama, tuđoj baštini i tuđim velikanima, a svoje niti poznaju niti cijene. Znanstvenim skupom i ovim zbornikom htjeli smo oteti zaboravu i skrenuti pozornost na neslućeno prirodno i kulturno-povijesno bogatstvo miljevačke *kamene ravnice* koja živi u zagrljaju dviju kraških ljepotica Krke i Čikole, pod budnim okom visovačkih franjevaca i nadasve Gospe visovačke. Htjeli smo ono što je sačuvano sabrati, analitički i studiozno što obuhvatnije obraditi kako bismo što bolje spoznali svoje korijene i svoje povijesno trajanje te što bolje vrjednovali svoju baštinu.

Objavljivanjem zbornika Miljevce, dakako, želimo predstaviti i široj zajednici; vjerujemo da će njegovi sadržajni znanstveni prinosi ispuniti tu svrhu i doprinijeti boljem poznavanju i ugledu Miljevaca. Ovo je prva knjiga o našoj kamen-ravnici koja je uvijek bila prkosna i ponosna, nikom podana, a domovini uvijeka odana. Građe za nove radove i monografije, vidljivo je, ima u izobilju; ne dvojim da će biti i pregalaca koji će ih napisati.

Naposlijetku u ime organizatora skupa i nakladnika izržavam iskrenu zahvalnost svim sudionicima za trud koji su utkali u svoje priloge, koje vam sa zadovoljstvom u ovom zborniku podastiremo. Također zahvaljujemo pokrovitelju, Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa, te sponzorima čijom pomoću se započeti posao sretno i uspješno priveo kraju. Hvala i svima koji u globalizacijskim vihorima cijene i čuvaju našu baštinu te tako pridonose očuvanju naše "loze".

Dr. fra Šime Samac

RIJEČ UREDNIKA

Posljednih godina na našim se prostorima pojavilo nekoliko hvalevrijednih zbornika koji obrađuju određena područja, najčešće u okviru župnih ili općinskih granica, a koji su rezultat znanstvenih skupova ili, pak, truda pojedinaca zaljubljenih u određeni kraj. Njihov značaj je golem, budući prostorno i tematski pokrivaju ono čime se "visoka" povijest ne bavi i ne ulazi u pojedinosti toliko značajne za budućnost ovoga naroda, jer otimaju zaboravu gotovo već zaboravljeno, potiču zaštitu onoga što je utkano u identitet hrvatskoga puka, bude nadu u bolju i svjetliju budućnost, vraćaju izvorima istrgnuto iz iskona.

Upravo svjesni činjenice da bez rasvjetljavanja "malih", "zaboravljenih", istrgnutih i zabačenih tema činimo ogromnu uslugu očuvanju identiteta našega čovjeka i domovine općenito, posegnuli smo za pozitivnim primjerima i, uz pomoć znanstvenika i zaljubljenika u Miljevce, našu kršnu, kamenitu ravnicu, organizirali znanstveni skup na kojem se progovorilo o davno zaboravljenim temama, o povijesnim ali prešućivanim činjenicama, o tragedijama, o životu, o Bogu i čovjeku, o sadašnjosti i budućnosti, o svemu onome što čini kamenčić ukupne povjesnice hrvatske. A rezultat skupa je zbornik, ovaj pred vama, kao spomen na sve što je stoljećima gradila žuljevita ruka, kao opomena svima što su nosili zlo i pogibelj nevinih, kao zalog za bolje sutra.

Znanstveni skup *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, u povodu petnaeste obljetnice oslobođenja Miljevaca u Domovinskom ratu, održan je na Visovcu i u Drinovcima 15. i 16. lipnja 2007. u organizaciji udruge Miljevački sabor, pod pokroviteljstvom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa. Na otvorenju skupa bili su nazočni brojni uzvanici i uglednici iz javnog, političkog i crkvenog života Šibensko-kninske županije. Sudionike skupa i goste u ime organizatora prigodnim riječima pozdravio je fra Šime Samac, a riječi pozdrava tiskane su u dodatku ovog Zbornika.

Na Znanstvenom skupu u dva radna dana usmeno je izloženo 33 priopćenja (36 autora) iz prirodnih i humanističkih znanosti.

Zbornik sadržava ??? priloga, **??? autora.** Svi prilozi objavljeni su u obliku u kojem su ih autori predali za tisak, uz nužnu lekturu i korekturu tekstova. Unatoč velikom trudu u pripremi ovog zbornika, svjesni smo da se ipak mogla

potkrasti pokoja greška, koju nam, iskreno se nadamo, nećete zamjeriti.

Dugujemo zahvalnost svima koji su se odazvali pozivu na skup i svima onima (brojnima!) koji su na bilo koji način pomogli njegovu organizaciju, kao i pripremu i tisak zbornika, jer bez svih njih, bez svih nas, ostalo bi sve na ideji, na želji i na nadi da će se jednom slično ipak dogoditi. A zbornik otvara vidike i podloga je budućim istraživanjima i, nadamo se, budućim zbornicima, kako miljevačkim tako i inima kojima će biti uzorom i poticajem.

Na kraju još jednom zahvaljujemo pokrovitelju, Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa, autorima priloga, sponzorima, predstavnicima medija, prijateljima Miljevaca i svima onima koji su svojim nesebičnim radom i osobnim odricanjem omogućili da ova knjiga ugleda svjetlo dana.

Urednici

GEOLOŠKI I GEOTEKTONSKI ASPEKTI NASTANKA MILJEVAČKOG PLATOA

Goran Mihelčić

Kada govorimo o nastanku Miljevačkog platoa neophodno je opisati regionalna i subregionalna zbivanja na području Vanjskih dinarida i rijeke Krke. Regionalno gledajući, kretanje Afričke kontinentalne megaploče prema Euroazijskoj megaploči došlo je do subdukcije Jadranske mikroploče i izdizanja Dinarida. Daljnjim tektonskim pokretima došlo je do nastanka tipičnih dinaridnih struktura (bora i reversnih rasjeda) koje se pružaju u pravcu NW-SE. Te su strukture nastale "pirinejskom" (kasni eocen – oligocen), a morfološki oblikovane "savskom" (kasni eocen – miocen) fazom. Krajem pliocena i početkom pleistocena u širem području današnje rijeke Krke nastala je erozijska zaravan koja se protezala većim dijelom slivnog područja rijeke Krke, čiji se kanjon usijecao kao posljedica intenzivne kasno-pleistocenske glacijacije. Dio te zaravni je i današnji Miljevački plato. O postanku zaravni postoje tri teorije. Jedna pretpostavlja postojanje velike, široke i spore rijeke koja je erodirala reljef, dok druga nastanak zaravni tumači abrazijom izazvanom postupnim povlačenjem mora. Prema trećoj teoriji zaravan je nastala istodobnim erodivnim djelovanjem velike antecedentne rijeke i abrazivnim djelovanjem mora, čije je povlačenje počelo prije otprilike 3 000 000 godina.

Uvod

Regionalno gledajući, područje Dinarida, u kojem je usječen kanjon rijeke Krke i na kojem se nalazi Miljevački plato, nastalo je subdukcijom Afričke megaploče (Jadranske mikroploče) pod Euroazijsku megaploču, kao rezultat raspada i kretanja paleokontinenata Gondwana i Laurazija. U vrijeme taloženja prvih naslaga u području dnašnjeg Miljevačkog platoa, područje Dinarida pripadalo je prostranom Tethys moru. Dezintegracijom Gondwane nastaje više ploča, a u gornjoj juri počinje otvaranje Atlantskog oceana. U području Tethysa bilo je više dubokomorskih korita, u pravilu s jakom vulkanskom aktivnošću, odvojenih podmorskim plitkovodnim zaravnima ili "karbonatnim platformama". Obilježja takve platforme ovo područje je imalo tijekom mezozoika i dijela paleogena. Za takva područja karakteristična je dugotrajna, najčešće kontinuirana karbonatna plitkomorska sedimentacija, čiji rezultat su oko 7000 metara debele mezozojske karbonatne naslage (vapnenci i dolomiti), a koje su prisutne u najvećem dijelu šireg područja Miljevačkog platoa (Polšak i dr., 1990.).

Stratigrafski odnosi u širem području Miljevačkog platoa

Najstarije naslage područja Miljevačkog platoa su senonski vapnenci sa rudistima, koji se javljaju mjestimično i uglavnom u skupinama. Transgresivno na senonske vapnence naliježu paleocenske i donjo-eocenske "liburnijske naslage" sa fosilima brakične sredine. Kontinuirano slijede donjo i srednjoeocenski foraminiferski vapnenci (miliolidni, alveolinski i numulitni). Srednjoeocenski fliš kontinuirano se nastavlja na foraminiferske vapnence, a čine ga pretežito lapori. Najmlađe naslage na terenu su kvartarne starosti, a čine ih zemlja crvenica (terra rossa) koja prekriva područja rasprostranjenosti vapnenaca; žućkasta zemlja nastala trošenjem lapora; te, rijeđe, breče nastale cementacijom kršja siparišta (Mihelčić, 1985.).

Redoslijed geoloških zbivanja

Geološko formiranje područja Miljevačkog platoa počinje sedimentacijom senonskih rudistnih vapnenaca. U senonu dolazi do lokalnih spuštanja i izdizanja morskog dna, što je rezultiralo okomitom i lateralnom izmjenom facijesa. Krajem krede dolazi do "laramijskih" pokreta koji su rezultirali izdizanjem terena i regresijom. Izdignute površine izložene su eroziji i nastaje blagi paleoreljef. Kopnena faza traje do gornjeg paleocena, kada dolazi do nove transgresije, te nastaju izolirani brakični sedimentacijski okoliši u kojima se talože "liburnijske naslage". Ti su bazeni u početku bili oslađivani, da bi kasnijim napredovanjem transgresije nastali marinski, neritsko-litoralni uvjeti, tako da se u donjem eo-

cenu talože miliolidni, u donjem i srednjem eocenu alveolinski, te u srednjem eocenu numulitni vapnenci. U gornjem dijelu srednjeg eocena došlo je do produbljivanja sedimentacijskog bazena, promjene u sedimentacijskom ciklusu, te taloženja fliških naslaga. "Ilirskim pokretima", koji počinju krajem srednjeg eocena dolazi do ponovnog izdizanja terena i regresije, te kopnenog taloženja "promina" naslaga. Litificirani sedimenti se zbog intenzivnih posteocenskih tektonskih pokreta ("savska faza") boraju i reversno rasjedaju, tako da mjestimice dolazi do navlačenja gornjo-krednih senonskih vapnenaca na foraminiferske vapnence i fliške naslage (Herak, 1986). U neogenu dolazi do manjih tektonskih kretanja, pa nastaju brojni okomiti i subokomiti neotektonski rasjedi. Izdignute površine izložene su eroziji, te trošenjem starijih naslaga nastaju kvartarne terestričke naslage (Juračić, 1987.; Mihelčić i dr., 1990.).

Morfogeneza Miljevačkog platoa

Krajem pliocena i početkom pleistocena nastala je prostrana sjevernodalmatinska krška zaravan u kojoj se, kao posljedica intenzivne kasno-pleistocenske glacijacije tektonski i litološki predisponiranim smjerovima usijecao kanjon rijeke Krke. Postoji više teorija o nastanku zaravni: (1) Fluvijalna teorija, koja pretpostavlja postojanje velike, široke i spore rijeke u geološkoj prošlosti, koja je erodirala inicijalni reljef; (2) Abrazijska teorija temelji se na konceptu abrazije litoralne zone postupnim povlačenjem mora; (3) Fluvijalno-abrazijska teorija pretpostavlja da je postanak zaravni rezultat kompleksne interakcije erozije, ispiranja i korozije karbonata u toplim i vlažnim paleoklimatskim uvjetima koji su vladali prije 3 000 000 godina.

Literatura

Cukrov, N., Branica, M., Barišić, D., Lojen, S., Mihelčić, G., Roman, Z. (2002.): Geokemijska istraživanja sedrenih barijera u Nacionalnom parku Krka, *Izvještaj po ugovoru*, Institut Ruđer Bošković Zagreb, 54. str.

Ferić, S. (2000.): Vodič rijekom Krkom i Nacionalnim parkom Krka (Marguš, D. ur.), JUNP Krka, Šibenik, 111. str.

Fritz, F. (1972.): Razvitak gornjeg toka rijeke Zrmanje, *Krš Jugoslavije* 8/1, JAZU Zagreb, 1 – 16.

Herak, M. (1986.): A new concept of geotectonics of the Dinarides, *Acta geol*. 16/1, Zagreb, 1 – 42.

Horvatinčić, N., Srdoč, D., Krajcar Bronić, I. (1990.): Ispitivanje ekološkog stanja rijeke Krke i sedrenih barijera, *Izvještaj po ugovoru*, Institut Ruđer Bošković Zagreb, 13. str.

Juračić, M. (1987.): Mehanizmi sedimentacije u nekim estuarijima Jadrana, svojstva recentnih sedimenata i suspendirane tvari, *Disertacija*, Sveučilište u Zagrebu, 103. str.

Lojen, S., Dolenec, T., Vokal, B., Cukrov, N., Mihelčić, G., Papesh, W. (2004.): C and O stable isotope variability in recent freshwater carbonates (River Krka, Croatia), *Sedimentology* 51, 361 – 375.

Mamužić, P. (1971.): Osnovna geološka karta SFRJ, List Šibenik, List Knin, List Drniš, 1: 100 000, Savezni geološki zavod, Beograd.

Mihelčić, G. (1985.): Geološki odnosi područja Zatona u srednjoj Dalmaciji, *Diplomski rad*, Sveučilište u Zagrebu, 65. str.

Mihelčić, G., Juračić, M., Kniewald, G., Benić, J. (1990.): Geološki i geotektonski preduvjeti nastanka stvaranja rijeke Krke.

Perica, D., Orešić, D., Trajbar, S. (2006.): Geomorfološke značajke NP Krka, Neobjavljeni rad.

Polšak, A., Korolija, B., Fritz, F., Božičević, S. (1990.): Geološka i hidrogeološka obilježja Nacionalnog parka Krka, *Ekološke monografije* 2, Hrvatsko ekološko društvo, Zagreb, 15 – 30.

Stepinac, A. (1976.): Vodoprivredna osnova slivova Krke i Zrmanje, Knjiga 1, Hidrologija sliva Krke, I. dio (Stepnac, A. ur). Elektroprojekt, Zagreb, 148. str.

Šegota, T. (1968.): Morska razina u holocenu i mlađem Würmu. *Geogr. Glasnik* 30, Zagreb, 15 – 39.

Šimek-Škoda, K. (1978.): Krka, Pomorska enciklopedija, JLZ, 4, Beograd, 137 – 138.

Bijeli lopoč (Nymphaea alba)

PREGLED RAZNOLIKOSTI FLORE I FAUNE MILJEVAČKOG PODRUČJA

Drago Marguš

U radu je izloženo stanje istraženosti flore i faune kralješnjaka miljevačkog područja. Do sada je zabilježeno 420 svojti i podsvojti samoniklih papratnjača i sjemenjača svrstanih u 79 porodica, među kojima je više ilirsko-jadranskih endema, a 8 ugroženih uvršteno je u Crvenu knjigu vaskularne flore Hrvatske. Floristički posebno su zanimljivi Roški slap i Visovačko jezero jer se na njima, na malom prostoru, mogu promatrati biljke poplavnih šuma, močvara, vodenih staništa, stijena i kamenjara. U dijelu rijeke Krke na miljevačkom području zabilježeno je 16 riba svrstanih u sedam porodica. Među

Piramidalni zvončić (Campanula pyramidalis)

zabilježenim ribama tri su hrvatski endemi, četiri endemi jadranskog slijeva i jedan endem Sredozemlja, a u Crvenu knjigu slatkovodnih riba Hrvatske uvršteno ih je 12. Na miljevačkom području zabilježeno je sedam vodozemaca svrstanih u 5 porodica, 16 gmazova svrstanih u 6 porodica, 187 ptica svrstanih u 48 porodica i 33 sisavca svrstanih u 13 porodica. U Crvenu knjigu vodozemaca i gmazova Hrvatske uvrštena su 2 vodozemca i 5 gmazova, a čovječja ribica ujedno je i endem dinarskog krša. U Crvenu knjigu ugroženih ptica Hrvatske uvršteno je 37, a u Crvenu knjigu sisavaca Hrvatske 11 ugroženih svojti. Velik broj ugroženih svojti primjer je dobroga gospodarenja prostorom čiji režim (obrada tla, košnja livada, ispaša ovaca i sl.) treba zadržati na dosadašnjoj razini i u budućem razvoju da bi se očuvala biološka raznolikost svojti i staništa.

Uvod

Bogatstvo i raznolikost flore i faune miljevačkog područja uvjetovana je raznolikošću i očuvanošću staništa (biotopa). Na relativno malom području postoji veliki broj različitih staništa (sedrene barijere Roškog slapa, vodena staništa s tekućom vodom, velike površine stajaće vode Visovačkog jezera, manje močvarne površine, stijene, kamenjari, šume, i antropogena staništa) koji se odrazio i na obilje biljnih i životinjskih svojti. Ljepota ovoga kraja privlačila je pozornost brojnih prirodoslovaca te prve pisane podatke o biljkama i životinjama ovog područja nalazimo u djelima već u 18. stoljeću.[1] Tijekom 19 st. važne pisane podatke o biljkama nalazimo u djelima R. Visianija,[2] a o životinjama u više djela zoologa G. Kolombatovića.[3] Nažalost, njihova je vrijednost umanjena jer autori za pojedine svojte ne navode područje nalaza već ih navode na temelju regionalne pripadnosti (Dalmacija) i/ili geomorfološke sličnosti područja (krš). U 20. stoljeću istraživanja flore i faune doline rijeke Krke sve su brojnija.[4] Unatoč tomu prva sustavna istraživanja flore i vegetacije

1 A. FORTIS, *Viagio in Dalmazia*, Preso Alvize Milocco all'Apolline, Venezia 1774. - Put po Dalmaciji, priredio J. Bratulić, (s talijanskog preveo Mate Maras), Globus, Zagreb, 303 str.; P. N. CHRISOGNO, *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia*, Trevigi 1780.

2 R. VISIANI, *Stirpium dalmaticarum specimen*, Typis Crescinianis, Pattavii/PADOVA 1826; *Florae Dalmaticae* (supplementum), Mem. del. R. Ist. Venezia 1872., XVI (I).

3 G. KOLOMBATOVIĆ, *Mammiferi, anfibi e rettili della Dalmazia e pesci rari e nuovi per l'Adriatico che furono catturati nelle acque di Spalato*, God. izvješ. Velike realke u Splitu 1881./82., str. 1-35; *Aggiunte ai "Vertebrati" pubblicati nei programmi degli anni scolastici 1879./80., 1880./81., 1881./82.*, God. izvješ. Velike realke u Splitu 1883./84, str. 1-28; *Imenik kralješnjaka Dalmacije, II. Dio, Dvoživci, gmazovi i ribe*, God. izvješ. Velike realke u Splitu 1885./86., str. 1-20.

4 Z. PAVLETIĆ, *Ekologija briofita na slapovima rijeke Krke s posebnim osvrtom na taloženje sedre*, (doktorska disertacija, PMF-Zagreb), Zagreb 1956., 197. str.; *Izvještaj o istraživanjima ekologije briofita na slapovima rijeke Krke*, Ljetopis JAZU, 62, Zagreb 1957., str. 297-307; *Prilozi poznavanju ekologije briofita na slapovima rijeke Krke u Dalmaciji*, Rad JAZU 312, Zagreb 1957., str. 95-137; *Sedreni slapovi rijeke Krke i njihov postanak*, Krš Jugoslavije, 2, Zagreb, str. 71-98; I. MATONIČKIN i Z. PAVLETIĆ, *Biološka istraživanja na slapovima rijeke Krke*, Ljetopis JAZU, 67, Zagreb 1960., str. 245-249; *Biljni i životinjski svijet na sedrenim slapovima jugoslavenskih krških voda*, Biološki glasnik, 14, Zagreb 1961., str. 105-128; *Karakteristika biocenoza na sedrenim slapovima rijeke Krke u Dalmaciji*, Krš Jugoslavije, 3, Zagreb 1962., str. 5-70; B. ĐULIĆ, *Contribution a l'etude de la repartition et de l'ecologie de quelques chauves-souris cavernicoles de Dalmatie*, Mammalia, 25, Pariz 1961., br. 3, str. 287-313; M. KRPAN, *Ornitofauna okolice Šibenika*, Šibenik-Spomen zbornik o 900. obljetnici, Muzej grada Šibenika, Šibenik 1976., str. 569-

Nacionalnog parka "Krka", uključujući i miljevačko područje, provedena su u razdoblju 1989./91.,[5] riba slatkovodnog dijela rijeke Krke 1988.,[6] vodozemaca i gmazova 1989.,[7] ptica 1988.[8] i 2005.[9] i sisavaca 1989. godine,[10] a rezultati njihovih istraživanja i vlastitih opažanja[11] prikazani su u ovom prilogu.

Flora

Na miljevačkom području zabilježeno je 420 svojti i podsvojti samoniklih papratnjača (*Pteridophyta*) i sjemenjača (*Spermatophyta*) svrstanih u 79 porodica (Tablica 1). Najvećim brojem zastupljene su porodice Poaceae sa 49 taksona, Fabaceae sa 32 taksona, Lamiaceae sa 28 taksona, Cichoriaceae sa 25 taksona, Asteraceae sa 24 taksona i Brassicaceae sa 22 taksona. Prema tipovima vegetacije u kojima rastu 20,3% taksona nalazimo unutar različitih tipova antropogene vegetacije naselja, prometnih puteva i poljoprivrednih kultura (korovna i ruderalna vegetacija) a 50,1% taksona u vegetaciji, stijena kamenjara, suhih kamenitih travnjaka, kamenjarskih pašnjaka, šuma i šikara. Vegetaciji vlažnih dolinskih livada i poplavnih riječnih travnjaka uz rubove riječne obale pripada 20,0% taksona, a u močvarnoj i vodenoj vegetaciji nalazi se 9,6% taksona.

U vegetacijskom pogledu miljevačko područje pripada listopadnoj ili submediteranskoj zoni sredozemne vegetacijske regije. Od flornih elemenata ističu se biljke mediteranskog i južnoeuropskoga flornog elementa koje su zastupljene u svim dijelovima hrvatskog primorja i u području Sredozemlja. Zahvaljujući svom položaju na miljevačkom području mogu se naći općemediteranske biljke kao što su česmina (*Quercus ilex*), oštroigličasta borovica (*Juniperus oxicedrus*), alepski bor (*Pinus halepensis*), smrdljika (*Pistacia terebinthus*), tršlja (*Pistacia lentiscus*), cvena tetivka (*Smilax aspera*), drvolika pucalina (*Colutea arborescens*), okrugolisna vučja stopa (*Aristolochia rotunda*), plamenita pavitina (*Clematis flammula*), europski vranjemil (*Plumbago europaea*), vr-

586; J. ČERVENY i B. KRYŠTUFEK, *A contribution to the knowledge of the Bats of Central and Southern Dalmatia, Yugoslavia (Chiroptera, Mamalia)*. Biološki vestnik, 36, Ljubljana 1988., str. 17-30; B. KRYŠTUFEK i N. TVRTKOVIĆ, *Insectivores and Rodents of the Central Dinaric Karst of Yugoslavia*, Scopolia, 15, Ljubljana 1988., str. 1-59.

5 Lj. MARKOVIĆ, Lj. ILIJANIĆ, G. LUKAČ i V. HRŠAK, *Kvalitativni sastav flore papratnjača i sjemenjača Nacionalnog parka Krka*, PMF-Zagreb, Botanički zavod, Zagreb 1993., 102. str.

6 M. MRAKOVČIĆ, S. MIŠETIĆ, D. ŠURMANOVIĆ, K. FAŠAIĆ i Ž. MATAŠIN, *Ekološka analiza stanja ihtiofaune unutar Nacionalnog parka "Krka"*, Fakultet poljoprivrednih znanosti – Zagreb, Istraživačko razvojni centar za ribarstvo Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1988., 98. str.

7 N. DE LUCA i B. ĐULIĆ, *Vodozemci i gmazovi Nacionalnog parka "Krka"*, PMF-Zagreb, Zagreb 1989., 78. str.

8 G. SUŠIĆ, V. BARTOVSKY i D. RADOVIĆ, *Ptice nacionalnog parka "Krka"* (preliminarna faunistička analiza, Zavod za ornitologiju JAZU, Zagreb 1988., 133. str.

9 D. RADOVIĆ, K. LESKOVAR, R. CRNKOVIĆ, V. TUTIŠ i J. KRALJ, *Inventarizacija ornitofaune, kategorizacija i valorizacija ptičjih vrsta i staništa Nacionalnog parka "Krka"*, Zavod za ornitologiju HAZU, Zagreb 2005., 92. str.

10 D. KOVAČIĆ i B. ĐULIĆ, *Sisavci Nacionalnog parka "Krka"*, PMF-Zagreb, Zagreb 1989., 107. str.

11 D. MARGUŠ, *Flora i fauna Nacionalnog parka "Krka" na prostoru župe Konjevrate*, Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije: zbornik radova Znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti, Muzej grada Šibenika, 14.-16. studenoga 2002., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2005., str. 33-66.

Žuta perunika (Iris pseudacorus)

jesoliki sunčac (*Fumana ericoides*), sredozemna rusomača (*Capsella rubella*), trnoviti zečji trn (*Ononis spinsosa* subsp. *antiquorum*), okruglasta vija (*Medicago orbicularis*), bijela metla (*Osyris alba*), zidna zidarščica (Valantia muralis), sredozemna bršaka (*Reichardia picroides*), primorska oštrica (*Dactylis glomerata* subsp. *hispanica*). Među malobrojnim zapadnomediteranskim biljkama ističe se srebrnasta tila (*Argyrolobium zanonii*), a od istočnomediteranskih grmoliki grašar (*Coronilla emerus* subsp. *emeroides*). Od mediteransko-atlantskih biljaka na miljevačkom području mogu se naći seoska kupina (*Rubus ulmifolius*), sjajna iglica (*Geranium lucidum*), talijanski kozlac (*Arum italicum*), kruta tvrdulja (*Desmazeria rigida*) i sredozemni ovsik (*Bromus madritensis*), od europsko-mediteranskih atička vlasnjača (*Poa trivialis subsp. silvicola*) i mirisava (ljekovita) kadulja (*Salvia officinslis*) i od mediteransko-pontskih biljaka primorski kršin (*Chrysopogon gryllus*) i pustenasi dubačac (*Teucrium polium*). Južnoeuropsko-mediteranskim biljkama pripadaju ljekovita slezenica (*Ceterach officinarum*), primorska pavitina (*Clematis viticella*), južnjački koprivić (*Celtis australis*), kamenjarska kamnica (*Aethionema saxatile*), žućkastozeleni žednjak (*Sedum ochroleucum* subsp. o*chroleucum*), tupa vlaska (*Dichanthium ischaemum*), sjajna smilica (*Koeleria splendens*), tornjasta gušarka (*Arabis turrita*), ljekovita slezenica (*Ceterach officinarum*), uskolisni trputac (*Plantago holosteum*), dugolisna kruška (*Pyrus amygdaliformis*) i obični bljušt (*Tamus communis*). Nalaze se

i neke južnoeuropske-pontske biljke kao što su hrast medunac (*Quercus pubescens*), obična rujevina (*Cotinus coggygria*), rašeljka (*Prunus mahaleb*), obični dubačac (*Teucrium chamaedrys*), sitna vlasulja (*Festuca valesiaca*), žuta vučja stopa (*Aristolochia clematitis*) i neplodna zob (*Avena sterilis*). Na hladnijim i vlažnijim staništima (vlažne livade, poplavne šume) nalaze se i neke europske i srednjoeuropske biljke kao što su obična kalina (*Ligistrum vulgare*), obična pavitina (*Clematis vitabla*), ljubičasti gavez (*Symphytum officinale*), razmaknuti šaš (*Carex distans*) i rahlocvjetni kaćun (*Orchis laxiflora subsp. palustris*). Na vlažnim staništima u sjeni nalazimo i neke biljke euroazijskog rasprostranjenja kao što su vodena mokrica (*Myosoton aquaticum*), češnjača (*Alliaria petiolata*), bijela vrba (*Salix alba*), rakita (*Salix purpurea*), modrosiva kupina (*Rubus caesius*) i močvarni maslačak (*Taraxacum palustre*).

Od ilirsko-južnoeuropskih biljka zastupljene su bjelograb (*Carpinus orientalis*), crni grab (*Ostrya carpinifolia*), drača (*Paliurus spina-christi*) i jesenska šašika (*Sesleria autumnalis*). Na miljevačkom području posebno su važne ilirsko-jadranske biljke, a naročito ilirsko-jadranske endemične biljke, među kojima nalazimo livadni procjepak (*Scilla litardierei*), piramidalni zvončić (*Campanula pyramidalis*), zvončika (*Campanula lepida*), oman (*Inula verbascifolia*), jadransku ljubicu (*Viola adriatica*), ilirsku peruniku (*Iris illyrica*) i vulfenovu mlječiku (*Euphorbia characias* subsp. *wulfenii*).

Floristički posebno su zanimljiva područja Roškog slapa i Visovačkog jezera jer se tu na malom prostoru mogu promatrati biljke poplavnih šuma, močvara, vodenih staništa kao i biljke stijena i kamenjara. Na stijenama iznad Roškog slapa mogu se promatrati endemične biljke zvončika (*Campanula lepida*), ilirska perunika (*Iris illyrica*), oman (*Inula verbascifolia*), piramidalni zvončić (*Campanula pyramidalis*), kao i neke druge zanimljive biljke kao što su kositernica (*Ephedra fragilis*), izverugana gromotulja (*Alyssoides sinuata*), mješinasta gromotuljka (*Alyssoides utriculata*) i na sunčanim stranama pojedinačna stabla crnike (*Quercus ilex*). Uz obale Krke i Visovačkog jezera u poplavnim šumama i na riječnoj obali nalazimo bijelu vrbu (*Salix alba*), pepeljastu vrbu (*Salix cinerea*), krhku vrbu (Salix fragilis), rakitu (*Salix purpurea*), crnu topolu (*Populus nigra*), žutu peruniku (*Iris pseudacorus*) i veliki šaš (*Carex pendula*), trska (*Phragmites australis*) i širokolisni rogoz (*Typha latifolia*). U vodi Krke ističu se bijeli lopoč (*Nymphaea alba*), žuti lokvanj (*Nuphar lutea*), tankolisni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*) i obični borak (*Hippuris vulgaris*), a na vlažnim livadama prevladava rahlocvjetni kaćun (*Orchis laxiflora*).

U Crvenu knjigu vaskularne flore Hrvatske[12] u kategoriju ugrožene svojte uvrštene su jednožilna žuška (Blackstonia perfoliata), rigasta bekmanija (Beckmannia eruciformis), mrkvasta podlanica (Caucalis platycarpos), razdijeljeni šaš (Carex divisa), obični borak (Hippuris vulgaris) i veliki žabnjak (Ranunculus lingua), a u kategoriji osjetljive svojte dugi oštrik (Cyperus longus) i perzijska djetelina (Trifolium resupinatum).

12 T. NIKOLIĆ i J. TOPIĆ (ur.), *Crvena knjiga vaskularne flore Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb 2004., 693. str.

Tablica 1. Sistematska pripadnost i popis flore miljevačkog područja (Marković i sur., 1993.)

PTERIDOPHYTA (PAPRATNJAČE)

1. Porodica: Equisetaceae
   1. Eqiusetum arvense L. - poljska preslica
   2. Eqiusetum palustre L. - močvarna preslica
2. Porodica: Aspleniaceae
   3. Asplenium onopteris L. - šiljasta slezenica
   4. Asplenium trichomanes L. - smeđa slezenica
   5. Ceterach officinarum DC. - ljekovita slezenica, zlatinjak
3. Porodica: Polypodiaceae
   6. Polypodium australe Fee - južnjački oslad

SPERMATOPHYTA (SJEMENJAČE)
GYMNOSPERMAE : CONIFEROPSIDA

4. Porodica: Cupressaceae
   7. Cupressus sempervirens L. - zimzeleni čempres
   8. Juniperus oxycedrus L. subsp. oxycedrus - oštroigličasta borovica
   9. Juniperus phoenicea L. - fenička borovica
5. Porodica: Pinaceae
   10. Pinus halepensis Miller - alepski bor

GYMNOSPERMAE : GNETOPSIDA

6. Porodica: Ephedraceae
   11. Ephedra fragilis Desf. subsp. campylopoda (C.A. Meyer) Ascherson & Graebner - kositernica

ANGIOSPERMAE : DICOTYLEDONES

7. Porodica: Aceraceae
   12. Acer campestre L. - javor, klen
   13. Acer monspessulanum L. - maklen
   14. Acer negundo L. - negundovac
8. Porodica: Anacardiaceae
   15. Cotinus coggygria Scop. - obična rujevina
   16. Pistacia lentiscus L. - tršlja
   17. Pistacia terebinthus L. - smrdljika
9. Porodica: Apiaceae
   18. Angelica sylvestris L. - šumska anđelika
   19. Berula erecta (Huds.) Coville /=Sium erectum Huds./ - uspravni grešun

20. Bupleurum baldense Turra subsp. gussonei (Arcangeli) Tutin (= B. veronense Turra) - osjavi zvinčac
21. Caucalis platycarpos L. /= C. daucoides L./ - mrkvasta podlanica
22. Chaerophyllum temulum L. /= Ch. temulentum L./ - njišuća krabljica
23. Daucus carota L. subsp. carota - mrkva
24. Eryngium amethystinum L. - ljubičastomodri kotrljan
25. Hydrocotyle vulgaris L. - ljepušak
26. Oenanthe fistulosa L. - cjevasta trbulja
27. Oenanthe lachenalii C.C. Gmelin - lanchenalova trbulja
28. Oenanthe peucedanifolia Pollich
29. Oenanthe silaifolia Bieb. /= O. media Briseb./ - močvarna trbulja
30. Orlaya grandiflora (L.) Hoffm. - velecvjetna moračina
31. Seseli montanum L. subsp. tommasinii (Reichenb. fil.) Arcangeli - tomasinijevo devesilje
32. Tordylium apulum L. - apulijska orjašica
33. Tordylium officinale - ljekovita orjašica
34. Torilis arvensis (Huds.) Lk. - poljska čekinjavka

10. Porodica: Araliaceae

35. Hedera helix L. - bršljan

11. Porodica: Aristolochiaceae

36. Aristolochia clematitis L. - žuta vučja stopa
37. Aristolochia rotunda L. - okruglolisna vučja stopa

12. Porodica: Asteraceae

38. Anthemis arvensis L. subsp. arvensis - poljski jarmen
39. Anthemis tinctoria L. - bojadisarski jarmen
40. Artemisia alba Turra /= A. lobelii All./ - bijeli pelin
41. Artemisia vulgaris L. - obični pelin
42. Bombycilaena erecta (L.) Smolj. - uspravna malica
43. Carduus micropterus (Borbas) Teyber - uspravni stričak
44. Carduus pycnocephalus L. - sitnoglavičasti stričak
45. Carlina corymbosa L. - gronjasti kravljak
46. Carthamus lanatus L. subsp. lanatus - vunenasti bodalj
47. Centaurea calcitrapa L. - zvjezdasta zečina
48. Centaurea spinosociliata Seenus subsp. cristata (Bartl.) Dostal - krestava zečina
49. Centaurea spinosociliata Seenus subsp. spinosociliata - trnovitotrepavičava zečina
50. Chamomilla recutita (L.) Rauschert /= Matricaria chamomilla L. pro parte/ - prava kamilica
51. Cirsium arvense (L.) Scop. - poljski osjak
52. Crupina vulgaris Cass. - obični nosan
53. Erigeron annuus (L.) Scop. subsp. septentrionalis (Fernald & Wieg.) Wagenitz

54. Helichrysum italicum (Roth) G. Don fil. subsp. italicum - sredozemno smilje
55. Inula brtiannica L. - britanski oman
56. Inula verbascifolia (Willd.) Hauskn. subsp. verbascifolia
57. Leucanthemum leucolepis (Briq. & Cavillier) Horvatić - ljetna ivančica
58. Onopordon illyricum L. - ilirski kravačac
59. Pallenis spinosa (L.) Cass. subsp. spinosa - trnoviti ušac
60. Picnomon acarna (L.) Cass. - šikalina
61. Tanacetum cinerariifolium (Trev.) Schultz Bip. - buhač

13. Porodica: Boraginaceae

62. Buglossoides arvensis (L.) I.M. Johnston - bijela biserka
63. Buglossoides purpurocaerulea (L.) I.M. Johnston /= Lithospermum purpurocaeruleum L./ - modra biserka
64. Cerinthe minor L. - mala visika
65. Cynoglossum columnae Ten. - jednogodišnji pasji jezik
66. Echium vulgare L. - obična lisičina
67. Myosotis discolor Pers. /= M. collina Hoffm., M. versicolor Sm./ - šarena potočnica
68. Myosotis scorpioides L. /= M. palustris (L.) Hill./ - močvarna potočnica
69. Onosma echioides L. /= O. javorkae Simonkai/ - rumenjača
70. Symphytum officinale L. - ljubičasti gavez

14. Porodica: Brassicaceae

71. Aethionema saxatile (L.) R. Br. - kamenjarska kamnica
72. Alliaria petiolata (Bieb.) Cavara & Grande /= A. officinalis Andrz. ex.Bieb./ - češnjača
73. Alyssoides sinuata (L.) Medicus /= Alyssum sinuatum L./ - izverugana gromotulja
74. Alyssoides utriculata (L.) Medicus - mješinasta gromotuljka
75. Alyssum minus (L.) Rothm. /= A. campestre auct./ - poljska gromotulja
76. Arabis hirsuta L. - oštrodlakava gušarka
77. Arabis turrita L. - tornjasta gušarka
78. Capsella rubella Reuter - sredozemna rusomača
79. Cardamine graeca L. - grčka režuha
80. Cardamine hirsuta L. - oštrodlakava režuha
81. Cardamine impatiens L. - uškasta režuha
82. Cardamine pratensis L. - livadna režuha
83. Cardaria draba (L.) Desv. /= Lepidium draba L./ - streličasta grbica
84. Coronopus squamatus (Forskal) Ascherson - puzava odra
85. Hesperis glutinosa Vis. - ljepiva večernica
86. Isatis tinctoria L. - bojadisarski vrbovnik
87. Myagrum perfoliatum L. - proraštena šupljica
88. Nasturtium officinale R. Br. - potočarka

Rahlocvjetni kačun (Orchis laxiflora)

89. Rorippa amphibia L. - amfibijski grbak
90. Rorippa silvestris (L.) Besser - šumski grbak
91. Sisymbrium officinale (L.) Scop. - ljekoviti oranj
92. Thlaspi alliaceum L. - smrdljiva čestika

15. Porodica: Callitrichaceae

93. Callitriche cophocarpa Sendtner /= C. polymorpha Lönnr./ - žabovlatka

16. Porodica: Campanulaceae

94. Campanula erinus L. - sitnocvjetna zvončika, zvončić
95. Campanula lepida Feer /= C. fenestrellata Feer subsp. fenestrellata/ - prozorska zvončika, zvončić
96. Campanula pyramidalis L. - piramidalna zvončika, zvončić
97. Campanula sibirica L. subsp. divergentiformis (Ják.) Domin - sibirska zvončika, zvončić
98. Campanula trachelium L. - koprivastolisna zvončika, zvončić

17. Porodica: Cannabaceae

99. Humulus lupulus L. - hmelj

18. Porodica: Caprifoliaceae

100. Lonicera etrusca Santi - etruščanska kozja krv
101. Sambucus ebulus L. - abdovina, bazga
102. Viburnum tinus L. - lemprika, udikovina

19. Porodica: Caryophyllaceae

103. Arenaria leptoclados (Reichenb.) Guss. - žutozelena pjeskarica
104. Cerastium ligusticum Viv. subsp. ligusticum /= C. campanulatum Viv./
105. Cerastium pumilum Curtis subsp. pallens (F. W. Schultz) Schinz & Thell. /= C. glutinosum Fries/ - ljepljivi rožac
106. Dianthus sylvestris Wulfen subsp. sylvestris - šumski karanfil
107. Herniaria hirsuta L. - čupava kilavica
108. Herniaria incana Lam. - sivkasta kilavica
109. Myosoton aquaticum (L.) Moench /= Stellaria aquatica (L.) Scop., Malachium aquaticum (L.) Fries/ - vodena mokrica
110. Petrorhagia saxifraga (L.) Link /= Tunica saxifraga (L.) Scop./ - stjenoviti kameničak
111. Silene alba (Mill.) E.H.L. Krause subsp. divaricata (Rchb.) Walters - bijela pušina, bijeli golesak
112. Silene vulgaris (Moench) Garcke subsp. angustifolia (Miller) Hayek - naduta pušina

20. Porodica: Ceratophyllaceae

113. Ceratophyllum demersum L. - kruta voščika

21. Porodica: Cichoriaceae

114. Chondrilla juncea L. - žuta zvečka

Fini zvončić (Campanula lepida)

115. Cichorium intybus L. - divlja vodopija
116. Crepis foetida L. subsp. rhoeadifolia (Bieb.) Čelak - smrdljivi dimak
117. Crepis neglecta L. - zanemareni dimak
118. Crepis rubra L. - ružičasti dimak
119. Crepis sancta (L.) Babcock - rascijepani dimak
120. Crepis setosa Haller fil. - bodljasotrepavičavi dimak
121. Crepis vesicaria L. subsp. haenseleri (Boiss. ex DC.) P.D. Sell /= C. taraxacifolia Thuill./ - mjehurasti dimak
122. Hieracium heterogynum (Froelich) Guterm. /= H. stupposum (Rchb.) Rchb. f./ - kučinasta runjika
123. Hieracium hoppeanum Schultes subsp. troicum Zahn - hopeova runjika
124. Leontodon crispus Vill. subsp. rossianus (Degen & Lengyel) Hayek – kovrčavi lavlji zub
125. Leontodon hispidus L. subsp. danubialis (Jacq.) - oštrodlakavi lavlji zub
126. Leontodon hispidus L. subsp. hispidus - oštrodlakavi lavlji zub
127. Leontodon taraxacoides (Vill.) Merat subsp. taraxacoides - maslačkasti lavlji zub
128. Reichardia picroides (L.) Roth - sredozemna bršaka

129. Rhagadiolus stellatus (L.) Gaertner - zvjezdasti kosvac
130. Scolymus hispanicus L. - sikalina
131. Sonchus asper (L.) Hill. subsp. glaucescens (Jordan) Ball - oštri ostak
132. Sonchus oleraceus L. - zeljasti ostak
133. Taraxacum laevigatum (Willd.) DC. - glatki maslačak
134. Taraxacum officinale agg. - ljekoviti maslačak
135. Taraxacum palustre agg. - močvarni maslačak
136. Urospermum picroides (L.) Scop. ex F.W. Schmidt - bijela babljača

22. Porodica: Cistaceae

137. Fumana ericoides (Cav.) Gaud. - vrjesoliki sunčac
138. Helianthemum nummularium L. Miller /= H. vulgare Gaertner/ - obična sunčanica
139. Helianthemum oelandicum (L.) DC. subsp. italicum (L.) Font Quer & Rothm. /= H. italicum (L.) Pers./ - sredozemna sunčanica

23. Porodica: Convolvulaceae

140. Calystegia sepium (L.) R. Br. - obični ladolež
141. Convolvulus althaeoides L. subsp. tenuissimus (Sibth. & Sm.) Stace /= C. elegantissimus Miller/ - oštrodlakavi slak
142. Convolvulus arvensis L. - poljski slak
143. Convolvulus cantabrica L. - ružičasti slak

24. Porodica: Cornaceae

144. Cornus sanguinea L. subsp. sanguinea - svibovina, svib

25. Porodica: Corylaceae

145. Carpinus orientalis Miller - bjelograb
146. Corylus avellana L. - sivosmeđa lijeska
147. Ostrya carpinifolia Scop. - crni grab

26. Porodica: Crassulaceae

148. Sedum acre L. - šiljati žednjak
149. Sedum hispanicum L. /= S. glaucum Waldst. & Kit./ - modrozeleni žednjak
150. Sedum ochroleucum Chaix subsp. ochroleucum - žućkastozeleni žednjak
151. Sedum sexangulare L. /= S. boloniense Loisel/ - bolonjski žednjak
152. Sedum telephium L. subsp. maximum (L.) Krocker /= S. maximum Suter/ - veliki žednjak

27. Porodica: Cucurbitaceae

153. Bryonia cretica L. subsp. dioica (Jacq.) Tutin - dvodomni bljuštac

28. Porodica: Dipsacaceae

154. Dipsacus fullonum L. - šumska češljugovina
155. Knautia arvensis (L.) Coulter - poljska prženica
156. Scabiosa triandra L. /= S. gramuntia L./ - poljska zvjezdoglava

Ilirska perunika (Iris illyrica)

29. Porodica: Euphorbiaceae

157. Euphorbia characias L. subsp. wulfenii (Hoppe ex Koch) A.R.Sm. /= E. wulfenii Hope ex Koch, E. veneta sensu Hayek/ - vulfenova mlječika
158. Euphorbia fragifera Jan. - jagodasta mlječika
159. Euphorbia helioscopia L. - mlječika suncogled
160. Euphorbia spinosa L. - trnovita mlječika

30. Porodica: Fabaceae

161. Anthyllis vulneraria L. subsp. praepropera (A. Kerner) Bornm. - pravi ranjenik
162. Argyrolobium zanonii (Turra) P.W. Ball - srebrnasta tila
163. Astragalus hamosus L. - kukičasti kozlinac
164. Astragalus müelleri Steudel & Hochst. - krčki kozlinac
165. Chamaecytisus spinescens (C. Presl) Rothm. - trnovita žućica
166. Colutea arborescens L. - drvolika pucalina
167. Coronilla cretica L. - kretski grašar
168. Coronilla emerus L. subsp. emeroides (Boiss. & Spruner) Hayek - grmoliki grašar
169. Coronilla scorpioides (L.) Koch - škorpionski grašar
170. Genista sylvestris Scop. subsp. dalmatica (Bartl.) Lindb. - dalmatinska žutilovka
171. Lathyrus setifolius L. - bodljastolisna kukavičica
172. Lens nigricans (Bieb.) Gordon - crnkasta leća
173. Lotus corniculatus L. f. vulgaris Koch - roščićava svinduša
174. Medicago arabica (L.) Hudson - arapska vija
175. Medicago lupulina L. - hmeljasta vija
176. Medicago minima (L.) Bartal. - sićušna vija
177. Medicago orbicularis (L.) Bartal. - okruglasta vija
178. Medicago prostrata Jacq. - polegnuta vija
179. Onobrychis arenaria (Kit.) DC. - pješčarska grahorika
180. Ononis spinosa L. subsp. antiquorum (L.) Arcangeli - trnoviti zečji trn
181. Robinia pseudacacia L. - bagrem
182. Securigera securidaca (L.) Degen & Dorfler - sredozemna sjekirica
183. Spartium junceum L. - brnistra, žuka
184. Trifolium arvense L. - njivska djetelina
185. Trifolium campestre Schreber - poljska djetelina
186. Trifolium fragiferum L. subsp. bonannii (C. Presl) Sojak - jagodasta djetelina
187. Trifolium patens Schreber - žuta djetelina
188. Trifolium pratense L. - crvena djetelina
189. Trifolium repens L. - puzava djetelina
190. Trifolium resupinatum L. - perzijska djetelina
191. Trifolium scabrum L. - hrapava djetelina
192. Vicia peregrina L. - strana grahorica

31. Porodica: Fagaceae

193. Quercus ilex L. - crnika, česmina
194. Quercus pubescens Willd. - hrast medunac

32. Porodica: Gentianaceae

195. Blackstonia perfoliata (L.) Hudson - jednožilna žuška

33. Porodica: Geraniaceae

196. Erodium cicutarium (L.) L'Her. subsp. cicutarium - kratkokljuni čapljan
197. Geranium columbinum L. - golublja iglica
198. Geranium lucidum L. - sjajna iglica
199. Geranium molle L. - mekana iglica
200. Geranium phaeum L. - smeđa iglica
201. Geranium purpureum Vill. - purpurna iglica
202. Geranium robertianum L. - smrdljiva iglica
203. Geranium rotundifolium L. - okruglolisna iglica

34. Porodica: Globulariaceae

204. Globularia meridionalis (Podp.) O. Schwarz - modra glavulja

35. Porodica: Haloragaceae

205. Myriophyllum verticillatum L. - pršljenasti krocanj

36. Porodica: Hippuridaceae

206. Hippuris vulgaris L. - obični borak

37. Porodica: Hypericaceae

207. Hypericum perforatum L. /incl. H. veronense Schrank/ - rupičasta pljuskavica

38. Porodica: Lamiaceae

208. Acinos arvensis (Lam.) Dandy /= Satureja acinos (L.) Scheele, Calamintha acinos (L.) Clairv./ - kamenjarska gorska metvica
209. Ajuga chamaepitys (L.) Schreber - žuta ivica
210. Ajuga genevensis L. - ledinska ivica
211. Clinopodium vulgare L. /= Satureja vulgaris (L.) Fritsch/ - obična gorska metvica
212. Lycopus europaeus L. - obična vučja noga
213. Marrubium incanum Desr. - bijela marulja
214. Marrubium vulgare L. - obična marulja
215. Melittis melissophyllum L. - medenika
216. Mentha aquatica L. - vodena metvica
217. Micromeria juliana (L.) Bentham ex Reichenb. - primorska bresina
218. Prunella vulgaris L. - obična celinščica
219. Salvia glutinosa L. - ljepljiva kadulja
220. Salvia officinalis L. mirisava (ljekovita) kadulja
221. Salvia pratensis L. - livadna kadulja

222. Salvia verticillata L. - pršljenasta kadulja
223. Satureja montana L. subsp. montana - primorski čubar
224. Satureja subspicata Bartl. ex Vis. - planinski čubar
225. Sideritis romana L. subsp. romana - sredozemni očist
226. Stachys cretica L. subsp. salviifolia (Ten.) Rech. - kaduljasti čistac
227. Stachys palustris L. - močvarni čistac
228. Stachys thirkei C. Koch
229. Teucrium chamaedrys L. - obični dubačac
230. Teucrium montanum L. - brdski dubačac, trava iva
231. Teucrium polium L. - pustenasti dubačac
232. Teucrium scordium L. subsp. scordioides (Schreber) Maire & Petitmengin - lukovičasti dubačac
233. Thymus pulegioides L. - obična majčina dušica

39. Porodica: Linaceae

234. Linum nodiflorum L. - čvorasti lan
235. Linum tenuifolium L. - tankolisni lan

40. Porodica: Loranthaceae

236. Arceuthobium oxycedri (DC.) MB. - imelica borovice

41. Porodica: Lythraceae

237. Lythrum salicaria L. - purpurna vrbica

42. Porodica: Malvaceae

238. Althaea cannabina L. - kopljasti bijeli sljez
239. Althaea hirsuta L. - rutavi bijeli sljez
240. Althaea officinalis L. - ljekoviti bijeli sljez
241. Malva sylvestris L. - šumski sljez

43. Porodica: Moraceae

242. Ficus carica L. /incl. var. caprificus Risso/ - maloazijska smokva

44. Porodica: Nymphaeaceae

243. Nuphar lutea (L.) Sibth. & Sm. - žuti lokvanj
244. Nymphaea alba L. - bijeli lipoč

45. Porodica: Oleaceae

245. Fraxinus angustifolia Vahl. subsp. oxycarpa (Bieb. ex Willd.) Franco & Rocha Alfonso - uskolisni jasen
246. Fraxinus ornus L. - crni jasen
247. Ligustrum vulgare L. - obična kalina
248. Olea europaea L. /incl. var. silvestris Brot./ - maslina

46. Porodica: Oronbanchaceae

249. Orobanche gracilis Sm. - nježni volovod
250. Orobanche ramosa L. - razgranjeni volovod

Ljekovita kadulja (Salvia officinalis)

47. Porodica: Plantaginaceae

251. Plantago altissima L. - visoki trputac
252. Plantago holosteum Scop. - uskolisni trputac
253. Plantago lanceolata L. - suličasti trputac
254. Plantago media L. - srednji trputac

48. Porodica: Plumbaginaceae

255. Plumbago europaea L.- europski vranjemil

49. Porodica: Polygonaceae

256. Bilderdykia dumetorum (L.) Dumort. - loboda
257. Polygonum lapathifolium L. - kiseličasti dvornik
258. Polygonum salicifolium Brouss. ex Willd. /= P. serrulatum Lag./
259. Rumex conglomeratus Murray - skupljena kiselica
260. Rumex crispus L. - kovrčava kiselica
261. Rumex obtusifolius L. - tupolisna kiselica
262. Rumex pulcher L. subsp. divaricatsu (L.) Arc. - lijepa kiselica

50. Porodica: Primulaceae

263. Anagallis foemina Miller /= A. coerulea Schreber/ - modra krivičica
264. Asterolinon linum-stellatum (L.) Duby - zvjezdolan
265. Cyclamen repandum Sibth. & Sm. - primorska ciklama

51. Porodica: Ranunculaceae

266. Anemone hortensis L. - vrtna šumarica
267. Clematis flammula L. - plamenita pavitina
268. Clematis vitalba L. - obična pavitina
269. Clematis viticella L. - primorska pavitina
270. Nigella damascena L. - damaščanska crnjika
271. Ranunculus acris L. - žabnjak ljutić
272. Ranunculus bulbosus L. - lukovičasti žabnjak
273. Ranunculus ficaria L. subsp. calthifolius (Reichenb.) Arcangeli /=Ficaria calthifolia Reichenb./ - zlatica
274. Ranunculus lingua L. - veliki žabnjak
275. Ranunculus millefoliatus Vahl. - tisućulisni žabnjak
276. Ranunculus neapolitanus Ten. - napuljski žabnjak
277. Ranunculus parviflorus L. - sitnocvjetni žabnjak
278. Ranunculus repens L. - puzavi žabnjak
279. Ranunculus sardous Crantz - sardinijski žabnjak
280. Ranunculus trichophyllus Chaix - tankolisni žabnjak

52. Porodica: Rhamnaceae

281. Frangula alnus Miller /= Rhamnus frangula L./ - trušljika
282. Frangula rupestris (Scop.) Schur /= Rhamnus rupestris Scop./ - kamenjarska krkavinka
283. Paliurus spina-christi Miller - drača
284. Rhamnus alaternus L. - vazdazelena krkavina
285. Rhamnus intermedius Steudel & Hochst. - srednja krkavina

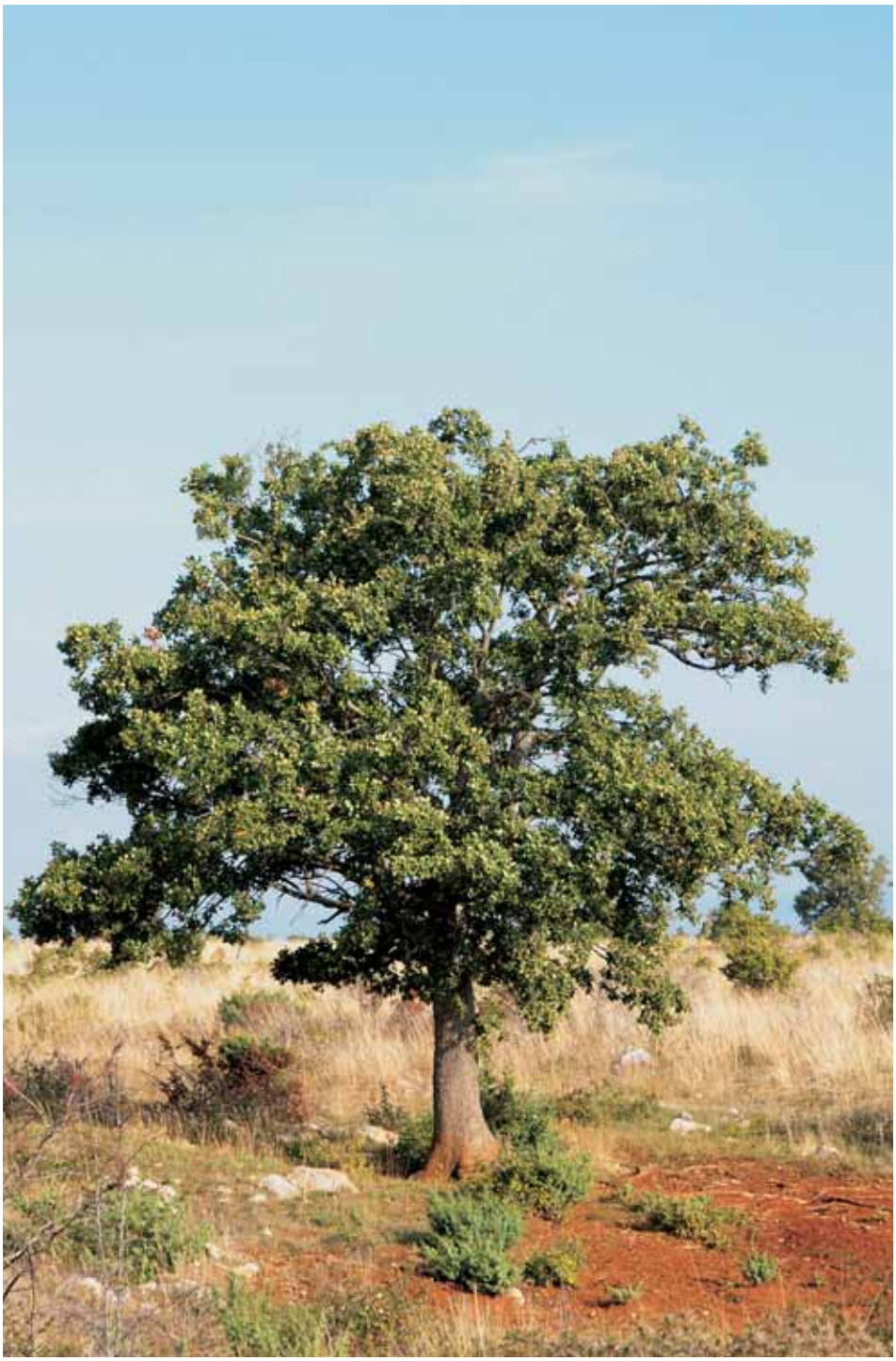

Hrast medunac (Quercus pubescens)

53. Porodica: Rosaceae

286. Agrimonia eupatoria L. - obična turica
287. Crataegus monogyna Jacq. - jednovratni glog
288. Filipendula ulmaria (L.) Maxim. - prava končara
289. Geum urbanum L. - pravi blaženak
290. Potentilla australis Krašan - južni petoprst
291. Potentilla hirta L. - oštrodlakavi petoprst
292. Potentilla reptans L. - puzajući petoprst
293. Prunus mahaleb L. - rašeljka
294. Prunus spinosa L. - trnula, trnina
295. Pyrus amygdaliformis Vill. - dugolisna kruška
296. Rosa canina L. - pasja ruža
297. Rubus caesius L. - modrosiva kupina
298. Rubus ulmifolius Schott - seoska kupina
299. Sanguisorba minor Scop. subsp. muricata Briq. - bodljičasta krvara

54. Porodica: Rubiaceae

300. Crucianella latifolia L. - širokolisni broćevac
301. Galium aparine L. - čekinjasta broćika
302. Galium corrudifolium Vill. /= G. adriaticum Ronniger/ - mediteranska broćika
303. Galium lucidum All. - sjajna broćika
304. Galium mollugo L. - livadna broćika
305. Galium palustre L. - cretna broćika
306. Sherardia arvensis L. - sitni koljenac
307. Valantia muralis L. - zidna zidarščica

55. Porodica: Salicaceae

308. Populus nigra L. - crna topola
309. Salix alba L. subsp. alba - bijela vrba
310. Salix cinerea L. - pepeljasta vrba
311. Salix fragilis L. - krhka vrba
312. Salix purpurea L. subsp. lambertiana (Sm.) A. Neumann ex Rech. fil. - rakita

56. Porodica: Santalaceae

313. Osyris alba L. - bijela metla

57. Porodica: Scrophulariaceae

314. Chaenorrhinum minus (L.) Lange subsp. minus - mala zijevaljka
315. Gratiola officinalis L. - ljekovita milica
316. Misopates orontium (L.) Rafin. - poljska zijevalica

317. Pseudolysimachion barrelieri (Schott ex Roem. & Schult.) Holub – barelevova čestoslavica
318. Rhinanthus minor L. /= Alectorolophus minor (L.) Wimmer & Grab./ - mali šuškavac
319. Scrophularia canina L. - uskolisni strupnik
320. Scrophularia nodosa L. - čvorasti strupnik
321. Verbascum densiflorum Bertol. /= V. thapsiforme Schrader/ - velecvjetna divizma
322. Verbascum nigrum L. - crna divizma
323. Verbascum orientale (L.) All. /= Celsia orientalis L./ - istočnjačka prosanica
324. Verbascum thapsus L. - sitnocvjetna divizma
325. Veronica beccabunga L. - potočna čestoslavica
326. Veronica hederifolia L. subsp. triloba (Opiz) Čelak - trokrpa čestoslavica
327. Veronica persica Poiret - perzijska čestoslavica

58. Porodica: Simaroubaceae

328. Ailanthus altissima (Mill.) Swingle - žljezdasti pajasen

59. Porodica: Solanaceae

329. Solanum dulcamara L. - paskvica
330. Solanum nigrum L. subsp. nigrum - crna pomoćnica

60. Porodica: Ulmaceae

331. Celtis australis L. - južnjački koprivić
332. Ulmus minor Miller /= U. carpinifolia G. Suckow, U. campestris auct., non L./ - poljski brijest

61. Porodica: Urticaceae

333. Urtica dioica L. - dvodomna kopriva

62. Porodica: Verbenaceae

334. Verbena officianalis L. - ljekoviti sporiš

63. Porodica: Violaceae

335. Viola adriatica Freyn - jadranska ljubica
336. Viola hirta L. - rutava ljubica

64. Porodica: Vitaceae

337. Vitex vinifera L. subsp. vinifera - vinova loza

65. Porodica: Zygophyllaceae

338. Tribulus terrestris L. - zemaljski babin zub

ANGIOSPERMAE : MONOCOTYLEDONES

66. Porodica: Alismataceae

339. Alisma plantago-aquatica L. - obični žabočun

67. Porodica: Amaryllidaceae

340. Leucojum aestivum L. subsp. aestivum - ljetni drijemovac

68. Porodica: Araceae

341. Arum italicum Miller - talijanski kozlac

69. Porodica: Cyperaceae

342. Carex distans L. - razmaknuti šaš
343. Carex divisa Hudson - razdijeljeni šaš
344. Carex elata All. subsp. elata /= C. stricta Good/ - kruti šaš
345. Carex hirta L. - runjavi šaš
346. Carex pendula Hudson - veliki šaš
347. Carex spicata Hudson /= C. contigua Hoppe/ - bodljikavi šaš
348. Carex tomentosa L. - pustenasti šaš
349. Cladium mariscus (L.) Pohl - močvarni ljutak
350. Cyperus longus L. /= Chlorocyperus longus (L.) Palla/ - dugi oštrik
351. Eleocharis palustris (L.) Roemer & Schultes - močvarna jezernica
352. Scirpus holoschoenus L. /= Holoschoenus vulgaris Link/ - obična glavica
353. Scirpus lacustris L. subsp. lacustris
354. Scirpus maritimus L. subsp. maritimus /= Bolboschoenus maritimus (L.) Palla/ - primorski rančić

70. Porodica: Dioscoreaceae

355. Tamus communis L. - obični bljušt

71. Porodica: Iridaceae

356. Iris illyrica Tomm. - ilirska perunika
357. Iris pseudacorus L. - žuta perunika

72. Porodica: Juncaceae

358. Juncus compressus Jacq. - zbijeni sit

73. Porodica: Lemnaceae

359. Lemna minor L. - mala vodena leća

74. Porodica: Liliaceae

360. Allium flavum L. - žuti luk
361. Allium sphaerocephalon L. subsp. sphaerocephalon - glavasti luk
362. Asparagus acutifolius L. - oštrolisna šparoga
363. Asphodeline lutea (L.) Reichenb. - žuta zlatoglavica
364. Muscari comosum (L.) Miller - kitnjasta presličica

Kitnjasta presličica (Muscari comosum)

365. Ornithogalum collinum Guss. /= O. tenuifolium Guss./ - tankolisno ptičje mlijeko
366. Scilla litardierei Breistr. /= S. pratensis Waldst. & Kit./ - livadni procjepak
367. Smilax aspera L. - cvena tetivka

75. Porodica: Orchidaceae

368. Orchis laxiflora Lam. subsp. palustris (Jacq.) Bonnier & Layens - rahlocvjetni kaćun

76. Porodica: Poaceae

369. Aegilops geniculata Roth /= A. ovata L. pro parte/ - jajolika ostika
370. Agrostis gigantea Roth
371. Agrostis stolonifera L. - bijela rosulja
372. Alopecurus rendlei Eig /= A. utriculatus auct ., non Solander/ - mješinasti repak
373. Anthoxanthum odoratum L. - obična mirisavka
374. Avena barbata Pott ex Lk. subsp. barbata - bradata zob
375. Avena sterilis L. - neplodna zob
376. Beckmannia eruciformis (L.) Host subsp. eruciformis - rigasta bekmanija

377. Brachypodium distachyon (L.) Beauv. - dvoklasićasta kostrika
378. Brachypodium retusum (Pers.) Beauv. /= B. ramosum Roemer & Schultes/ - razgranjena kostrika
379. Briza maxima L. - velika treslica
380. Bromus commutatus Schrader subsp. commutatus - zamijenjeni ovsik
381. Bromus erectus Hudson subsp. erectus - uspravni ovsik
382. Bromus hordeaceus L. subsp. hordeaceus - meki ovsik
383. Bromus madritensis L. - sredozemni ovsik
384. Bromus racemosus L. - grozdasti ovsik
385. Bromus squarrosus L. - stršeći ovsik
386. Chrysopogon gryllus (L.) Trin. - primorski kršin, hrđobrada
387. Cynodon dactylon (L.) Pers. - prstasti troskot, zubača
388. Cynosurus echinatus L. - bodljasti krestac
389. Dactylis glomerata L. subsp. hispanica (Roth) Nyman /= D. hispanica Roth/ - primorska oštrica
390. Dasypyrum villosum (L.) Borb. /= Haynaldia villosa (L.) Schur/ - vlasnasta hajnaldija
391. Desmazeria rigida (L.) Tutin /= Scleropoa rigida (L.) Griseb./ - kruta tvrdulja
392. Dichanthium ischaemum (L.) Roberty /= Andropogon ischaemum L./ - tupa vlaska
393. Elymus elongatus (Host) Runemark /= Agropyron elongatum (Hosta) Beauv./ - dugačka pirika
394. Elymus hispidus (Opiz) Melderis /= Agropyron intermedium (Host) Beauv./ - srednja pirika
395. Festuca arundinacea Schreber - trstasta vlasulja
396. Festuca trachyphylla (Hackel) Krajina /= F. duriuscula auct. p.p./ - tvrtkasta vlasulja
397. Festuca valesiaca Schleicher ex Gaudin - sitna vlasulja
398. Hordeum murinum L. subsp. leporinum (Link) Arcangeli - stoklasa
399. Koeleria splendens C. Presl - sjajna smilica
400. Lolium perenne L. - višegodišnji ljulj
401. Lophochloa cristata (L.) Hyl. /= Koeleria phleoides (Vill.) Pers./ - jednogodišnja smilica
402. Melica ciliata L. subsp. ciliata /= M. nebrodensis Parl./ - trepavičavi mekuš
403. Paspalum paspalodes (Michx) Scribner
404. Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steudel /= P. communis Trin./ - trska
405. Poa annua L. - jednogodišnja vlasnjača

406. Poa bulbosa L. - lukovičasta vlasnjača
407. Poa palustris L. - močvarna vlasnjača
408. Poa trivialis L. subsp. trivialis- obična vlasnjača
409. Poa trivialis L. subsp. sylvicola (Guss.) H. Lindb. fil. - atička vlasnjača
410. Polypogon viridis (Gouan) Breistr. /= Agrostis verticillata Vill./ - pršljenasta rosulja
411. Sclerochloa dura (L.) Beauv. - jednogodišnja tvrdika
412. Sesleria autumnalis (Scop.) F.W. Schultz - jesenska šašika
413. Setaria pumila (Poiret) Schultes /= S. glauca (L.) P.B./ crvenkasti muhar
414. Setaria viridis (L.) Beauv. - zeleni muhar
415. Vulpia ciliata Dumort. subsp. ciliata - trepavičavi brčak

77. Porodica: Potamogetonaceae

416. Potamogeton crispus L. - kovrčavi mrijesnjak
417. Potamogeton lucens L. - svjetlucavi mrijesnjak
418. Potamogeton perfoliatus L. - prorasli mrijesnjak

78. Porodica: Sparganiaceae

419. Sparganium erectum L. - razgranjeni ježinac

79. Porodica: Typhaceae

420. Typha latifolia L. - širokolisni rogoz

Fauna

Biološki sustav rijeke Krke čine mediteranske i submediteranske životinjske zajednice. U zoogeografskom pogledu miljevačko područje pripada južnoeuropskom (mediteranskom i submediteranskom) području, koje se zbog osebujnog položaja te mozaičkog rasporeda različitih tipova staništa odlikuje izuzetno bogatom i raznolikom faunom.

Ribe

U dijelu rijeke Krke na miljevačkom području zabilježeno je 16 svojti riba svrstanih u sedam porodica (Tablica 2). Uzvodno od Roškog slapa dominiraju hladnovodne svojte kao što su potočna pastrva (*Salmo trutta m. fario*), kalifornijska pastrva (*Oncorhynchus mykis*) i glavatica (*Salmo marmoratus*). Nizvodno od Roškog slapa i u Visovačkom jezeru najbrojnije su drlja (*Scardinius erythrophthalmus hesperidicus*), oštrulja (*Aulopyge hugeli*), ilirski klen (*Leuciscus illyricus*), svalić (*Leuciscus svallize*), mren (*Barbus plebejus*), jegulja (*Anguilla anguilla*) i linjak (*Tinca tinca*). U većem broju zastupljene su riječna babica (*Blennius fluviatilis*)

Riječna babica (Salaria fluviatilis)

i gambuzija (*Gambusia affinis*), a nalaze se i koljuška (*Gasterosteus aculeatus*) i visovački glavočić (*Knipowitschia mrakovcici*). Visovačka pastrva (*Salmo visovacensis*), koja može doseći težinu i do 14 kg, izuzetno je rijetka i njezin status je upitan jer u ihtiološkim istraživanjima 1988. godine nije zabilježena.

Od utvrđenih svojti drlja, visovački glavočić i visovačka pastrva hrvatski su endemi, glavatica, svalić, ilirski klen i oštrulja endemi su jadranskog slijeva, a riječna babica endem je Sredozemlja. Od 16 svojti kalifornijska pastrva i gambuzija alohtone su vrste unesene u tok Krke početkom 20.st., a linjak i šaran, koji su autohtone vrste Hrvatske u Krku su unesene 1949. godine. U Crvenu knjigu slatkovodnih riba Hrvatske[13] uvršteno je 12 svojti riba. U kategoriju kritično ugrožene svojte uvrštena je glavatica, u kategoriju ugrožene svojte mren, oštrulja, šaran, koljuška, visovački glavočić i visovačka pastrva, u kategoriju osjetljive svojte potočna pastrva, svalić, ilirski klen i riječna babica, a u kategoriju gotovo ugrožene svojte drlja.

Tablica 2. Kvalitativna struktura riba dijela rijeke Krke miljevačkog područja (Mrakovčić i sur., 1988.)

1. Porodica: pastrve (Salmonidae)

1. potočna pastrva (*Salmo trutta m. fario* Linnaeus, 1758)
2. kalifornijska pastrva (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum, 1792)
3. glavatica (*Salmo marmoratus* Cuvier, 1829)
4. visovačka pastrva (*Salmo visovacensis* Taler, 1950)

13 M. MRAKOVČIĆ, A. BRIGIĆ, I. BUJ, M. ĆALETA, P. MUSTAFIĆ i D. ZANELLA, *Crvena knjiga slatkovodnih riba Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb 2006., 253. str.

2. Porodica: šarani (Cyprinidae)
   5. svalić (*Leuciscus svallize sp*. Heckel et Kner, 1858)
   6. ilirski klen (*Leuciscus illyricus* Heckel et Kner, 1858)
   7. drlja (*Scardinius erythrophthalmus hesperidicus* Heckel, 1843)
   8. mren (*Barbus plebejus* Bonaparte, 1839)
   9. oštrulja (*Aulopyge hugeli* Heckel, 1842)
   10. šaran (*Cyprinus carpio* Linnaeus, 1758)
   11. linjak (*Tinca tinca* Linnaeus, 1758)

3. Porodica: jegulje (Anguillidae)
   12. (*Anguilla anguilla* Linnaeus, 1758)

4. Porodica: koljuške (Gasterosteidae)
   13. koljuška (*Gasterosteus aculeatus* Linnaeus, 1758)

5. Porodica: gambuzije (Poecilidae)
   14. gambuzija (*Gambusia affinis* Baird et Girard, 1859)

6. Porodica: babice (Blennidae)
   15. riječna babica (*Salaria fluviatilis* Asso, 1801)

7. Porodica: glavoči (Gobiidae)
   16. visovački glavočić (*Knipowitschia mrakovcici* Miller, 1990)

Vodozemci

Trščaci ujezerenih dijelova toka, močvare, poplavne livade i lokve, odvojene od glavnog toka rijeke Krke, na miljevačkom području obiluju vodozemcima, a do danas zabilježeno je sedam svojti svrstanih u pet porodica (Tablica 3). Najbrojnija je velika zelena žaba (*Rana ridibunda*) koja je rasprostranjena na svim tipovima vodenih staništa. Na vlažnim livadama, uz rubove šuma i u trščacima obitavaju šumska smeđa žaba (*Rana dalmatina*) i zelena krastača (*Bufo viridis* Laurenti, 1768), uz rubove šuma i u grmlju blizu vode, pod lišćem, u podzemnim rupama i u krošnjama drveća, obična gatalinka (*Hyla arborea*), a u vlažnim jamama uz rijeku krastača (*Bufo bufo*). U šumi hrasta medunca moguće je, iako rijetko, nakon kiša vidjeti, lako prepoznatljivog po žutim pjegama, pjegava daždevnjaka (*Salamandra salamandra*). Na desnoj obali rijeke Čikole u špilji nasuprot Torka obitava najveća podzemna vodena životinja krša Dinarida, čovječja ribica (*Proteus anguinus*). U NP "Krka" (špilja Miljacka II) prvi put je otkrivena 1989., a u špilji u kanjonu Čikole 1999. godine.

Od utvrđenih svojti čovječja ribica endem je dinarskog krša. U Crvenu knjigu vodozemaca i gmazova Hrvatske[14] čovječja ribica uvrštena je u kategoriju osjetljive svojte, a gatalinka u kategoriju gotovo ugrožene svojte.

14 B. JANEV HUTINEC, E. KLETEČKI, B. LAZAR, M. PODNAR LEŠIĆ, J. SKEJIĆ, Z. TADIĆ i N. TVRTKOVIĆ, *Crvena knjiga vodozemaca i gmazova Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb 2006., 95. str.

Svalić (Leuciscus svallize)

Glavatiica (Salmo marmoratus)

Oštrulja (Aulopyge huegeli)

Tablica 3. Sistematska pripadnost i popis vodozemaca miljevačkog područja (De Luca i Đulić, 1989.; Grbac, 2006.)

Red: repaši (Caudata)

1. Porodica: vodenjaci i daždevnjaci (Salamandridae)
   1. pjegavi daždevnjak (*Salamandra salamandra* Linnaeus, 1758)
2. Porodica: čovječje ribice (Proteidae)
   2. čovječja ribica (*Proteus anguinus* cf. *anguinus* Laurenti,1768)

Red: bezrepci (Anura)

3. Porodica: krastave žabe (Bufonidae)
   3. krastača (*Bufo bufo* Linnaeus, 1758)
   4. zelena krastača (*Bufo viridis* Laurenti, 1768)
4. Porodica: gatalinke (Hylidae)
   5. gatalinka (Hyla arborea Linnaeus, 1758)
5. Porodica: žabe (Ranidae)
   6. šumska smeđa žaba (Rana dalmatina Bonaparte, 1840)
   7. velika zelena žaba (*Rana ridibunda* Pallas, 1771)

Gmazovi

Kamenjari s oskudnom niskom vegetacijom i/ili niskom grmolikom vegetacijom (garig) i rubovi šuma na miljevačkom području obiluju gmazovima, a do danas zabilježeno je 16 svojti svrstanih u 6 porodica (Tablica 4). U mirnim vodama nalazimo barsku kornjaču (*Emys orbicularis*), a uz bare i manje rukavce običnu čančaru (*Testudo hermanni*). U osunčanim šumama, stjenovitim staništima i suhozidima nalazimo beznogoga guštera, blavora *Pseudopodus apodus*), velikog zelembaća (Lacerta trilineata). Najbrojnija svojta koja nastanjuje sve vrste staništa, od močvarnih staništa do suhozida je primorska gušterica (*Podarcis sicula*), dok na suhim staništima nalazimo manju kršku gušticu (*Podarcis melisellensis*). U mirnim vodama obitavaju bjelouška (*Natrix natrix*) i ribarica (*Natrix tessellata*), a u šikarama i na kamenjaru šilac (*Coluber najadum*), šara poljarica (*Coluber gemonensis*), Eskulapova zmija (*Elaphe longissima*), četveroprugi kravosas (*Elaphe quatuorlineata*) i crvenkrpica (*Zamenis situla*). Na miljevačkom području moguće je vidjeti i otrovnicu poskoka (*Vipera ammodytes*) i dvije poluotrovnice zmajura (*Malpolon monspessulanus*) i pržca (*Telescopus fallax*).

U Crvenu knjigu vodozemaca i gmazova Hrvatske, ribarica i crvenkrpica uvrštene su u kategoriju vjerojatno ugrožene svojte, a barska kornjača, kopnena kornjača i veliki zelembać u kategoriju potencijalno ugrožene svojte.

Šumska smeđa žaba (Rana dalmatina)

Pjegavi daždevnjak (Salamandra salamandra)

Krastača (Bufo bufo)

Kopnena kornjača (Testudo hermanni)

Šara poljarica (Coluber gemonensis)

Bjelouška (Natrix natrix)

Veliki zelembać (Lacerta trilineata)

Tablica 4. Sistematska pripadnost i popis gmazova miljevačkog područja (De Luca i Đulić, 1989.; Grbac, 2006.)

1. Porodica: barske kornjače (Emydidae)
   1. barska kornjača (*Emys orbicularis* Linnaeus, 1758)
2. Porodica: kornjače kopnice (Testudinidae)
   2. kopnena kornjača, čančara (*Testudo hermanni* Gmelin, 1789)
3. Porodica: puzaši (Anguidae)
   3. blavor (*Pseudopodus apodus* Pallas, 1775)
4. Porodica: gušterice (Lacertidae)
   4. veliki zelembać (*Lacerta trilineata* Bedriaga, 1886)
   5. primorska gušterica (*Podarcis sicula* Rafinesque, 1810)
   6. krška gušterica (*Podarcis melisellensis* Braun, 1877)
5. Porodica: guževi (Colubridae)
   7. šara poljarica (*Coluber gemonensis* Laurenti, 1768)
   8. šilac (*Coluber najadum* Eichwald, 1831)
   9. bjelica ili Eskulapova zmija (*Elaphe longissima* Laurenti, 1768)

10. kravosas (*Elaphe quatuorlineata* Lacepede, 1789)
11. crvenkrpica (*Zamenis situla* Linnaeus, 1758)
12. zmajur (*Malpolon monspessulanus* Herman, 1804)
13. bjelouška (*Natrix natrix* Linnaeus, 1758)
14. ribarica, kockasta vodenjača (*Natrix tessellata* Laurenti, 1768)
15. crnokrpica (*Telescopus fallax* Fleischmann,1831)

6. Porodica: ljutice (Viperidae)

16. poskok (*Vipera ammodytes* Linnaeus, 1758)

Ptice

Na miljevačkom području zabilježeno je 187 svojti ptica svrstanih u 48 porodica (Tablica 5) od kojih 59 obitava na vodenim, a 128 na kopnenim staništima. Najveći broj ptica na Visovačkom jezeru i ušću rijeke Čikole utvrđen je u razdoblju od studenog do veljače, što ukazuje na izuzetnu važnost područja za seobu i zimovanje ptica. Za proljetne i jesenske seobe na Visovačkom jezeru moguće je promatrati veliki broj ptica selica. Najbrojnija zimovalica je liska (*Fulica atra*), česte su krunata patka (*Aythya fuligula*), glavata patka (*Aythya ferina*), patka žličarka (*Anas clypeata*), kržulja (*Anas crecca*) divlja patka (*Anas platyrhynchos*) i patka pupčanica (*Anas querquedula*), a moguće je vidjeti zviždaru (*Anas penelope*) i patku lastarku (*Anas acuta*). Uz jata pataka na jezeru obitavaju i jata gusaka: lisasta guska (*Anser albifrons*) i siva guska (*Anser anser*). Siva se čaplja (*Ardea cinerea*) zadržava tijekom čitave godine, a čaplja danguba (*Ardea purpurea*), mala bijela čaplja (*Egretta garzetta*), velika bijela čaplja (Egretta alba), žuta čaplja (*Ardeola ralloides*), gak (*Nycticorax nycticorax*) i bukavac (*Botaurus stellaris*) mogu se vidjeti za proljetne i jesenske seobe. Tijekom jesenske i proljetne seobe na jezeru se zadržavaju veliki vranac (*Phalacrocorax carbo*) i mali vranac (*Phalacrocorax pygmaeus*), a brojni su bijeli ronac (*Mergus albellus*) i veliki ronac (*Mergus merganser*). U trsci plivajuća gnijezda gradi ćubasti gnjurac (*Podiceps cristatus*), koji svoje mlade nosi na leđima, a na stabljikama gnijezda vješa trstenjak cvrkutić (*Acrocephalus scirpaceus*). Na poplavljenim livadama gnijezda gradi riđa štijoka (*Porzana porzana*), a u visokom šašu mala štijoka (*Porzana pusilla*). Uz Visovačko jezero i Čikolu zimuje i rijetki crnoprugasti trstenjak (*Acrocephalus melanopogon*).

Na liticama i stijenama u kanjonu Među gredama i uzvodno od Roškog slapa mogu se promatrati svojte stjenovitih staništa kao što su modrokos (*Monticola solitarius*), kamenjar (*Monticola saxatilis*), gavran (*Corvus corax*), vjetruša (*Falco tinnunculus*), brgljez kamenjar (*Sitta neumayer*), zmijar (*Circaetus gallicus*), ušara (*Bubo bubo*), ćuk (Otus scops), hridna lastavica (*Ptyonoprogne rupestris*) i bijela čiopa (*Apus melba*). U kanjonu Čikole gnijezdi se sivi sokol (*Falco peregrinus*),

Divlja patka (Anas platyrhynchos)

a od rijetkih svojti može se vidjeti krški sokol (*Falco biarmicus*) i prugasti orao (*Hieraaetus fasciatus*). Na mješovitim staništima seoskih krajobraza miljevačkog platoa gnijezde se crnoglava (*Emberiza melanocephala*), velika (*Emberiza calandra*) i crnogrla strnadica (*Emberiza cirlus*), dok na ušću Čikole zimuje močvarna strnadica (*Emberiza schoeniclus*). Na kamenjarskim pašnjacima gnijezde se samotni parovi velike ševe (*Melanocorypha calandra*), a u makiji crnoglave grmuše (*Sylvia melanocephala*).

U Crvenu knjigu ugroženih ptica Hrvatske[15] uvršteno je 37 svojti. U kategoriju kritično ugrožene svojte uvršteni su mali vranac, veliki ronac, prugasti orao, krški sokol, šljuka kokošica (*Gallinago gallinago*), crvenonoga prutka (*Tringa totanus*) i crnoprugasti trstenjak. U kategoriju ugrožene svojte uvrštene su crnogrli gnjurac (*Podiceps nigricollis*), bukavac, žuta čaplja, velika bijela čaplja, siva guska, patka lastarka, eja močvarica (*Circus aeruginosus*), suri orao (*Aquila chrysaetos*), vlastelica (*Himantopus himantopus*), velika ševa, brkata sjenica (*Panurus biarmicus*) i brezov zviždak (*Phylloscopus trochilus*). U kategoriju ugrožene svojte uvrštene su riđogrli gnjurac (*Podiceps grisegena*), veliki vranac, mala bijela čaplja, patka žličarka, patka njorka (*Aythya nyroca*), zmijar, sivi sokol,

15 D. RADOVIĆ, J. KRALJ, V. TUTIŠ i D. ĆIKOVIĆ, *Crvena knjiga ugroženih ptica Hrvatske*, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Zagreb 2003., 179. str.

Bukavac (Botaurus stellaris)

mala prutka (*Actitis hypoleucos*), bjelobrada čigra (*Chlidonias hybridus*) i drozd bravenjak (*Turdus pilaris*). U kategoriju nedovoljno poznate svojte uvrštene su riđa štijoka, siva štijoka (*Porzana parva*), mala štijoka, ćukavica (*Burhinus oedicnemus*) i golub dupljaš (*Columba oenas*). U kategoriju regionalno izumrle svojte koje su u Hrvatskoj samo preletnice, ubrajaju se bukoč (*Pandion haliaetus*), mala droplja (*Tetrax tetrax*) i crna čigra *Chlidonias niger*).

Tablica 5. Kvalitativna struktura ptica miljevačkog područja (Radović, 2005.)

1. Porodica: Gaviidae - plijenori
   1. Gavia arctica - crnogrli plijenor
2. Porodica: Podicipedidae - gnjurci
   2. Podiceps auritus - ušati gnjurac
   3. Podiceps cristatus - ćubasti gnjurac
   4. Podiceps grisegena - riđogrli gnjurac
   5. Podiceps nigricollis - crnogrli gnjurac
   6. Tachybaptus ruficollis - mali gnjurac

Ušara (Bubo bubo)

3. Porodica: Phalacrocoracidae - vranci

7. Phalacrocorax aristotelis - morski vranac
8. Phalacrocorax carbo - veliki vranac
9. Phalacrocorax pygmaeus - mali vranac

4. Porodica: Ardeidae - čaplje

10. Ardea cinerea - siva čaplja
11. Ardea purpurea - čaplja danguba
12. Ardeola ralloides - žuta čaplja
13. Botaurus stellaris - bukavac
14. Egretta garzetta - mala bijela čaplja
15. Egretta alba - velika bijela čaplja
16. Ixobrychus minutus - čapljica voljak
17. Nycticorax nycticorax - gak

5. Porodica: Anatidae - labudi, guske, patke

18. Anas penelope - zviždara
19. Anas crecca - kržulja
20. Anas platyrhynchos - divlja patka
21. Anas acuta - patka lastarka
22. Anas querquedula - patka pupčanica

23. Anas clypeata - patka žličarka
24. Anser albifrons - lisasta guska
25. Anser anser - siva guska
26. Aythya ferina - glavata patka
27. Aythya nyroca - patka njorka
28. Aythya fuligula - krunata patka
29. Bucephala clangula - patka batoglavica
30. Cygnus cygnus - žutokljuni labud
31. Cygnus olor - crvenokljuni labud
32. Melanitta fusca - patka kulašica
33. Mergus albellus - bijeli ronac
34. Mergus merganser - veliki ronac

6. Porodica: Accipitridae - bukoč, orlovi, lunje, škanci, jastrebovi, eje, strvinari

35. Accipiter gentilis - jastreb
36. Accipiter nisus - kobac
37. Aquila clanga - orao klokotaš
38. Aquila chrysaetos - suri orao
39. Buteo buteo - škanjac
40. Circaetus gallicus - zmijar
41. Circus aeruginosus - eja močvarica
42. Circus cyaneus - eja strnjarica
43. Hieraeetus fasciatus - prugasti orao
44. Pandion halietus - bukoč

7. Porodica: Falconidae - sokolovi

45. Falco biarmicus - krški sokol
46. Falco peregrinus - sivi sokol
47. Falco subbuteo - sokol lastavičar
48. Falco tinnunculus - vjetruša

8. Porodica: Phasianidae - kokoške

49. Alectoris graeca - jarebica kamenjarka
50. Coturnix coturnix - prepelica
51. Perdix perdix - trčka

9. Porodica: Rallidae - kokošice

52. Fulica atra - liska
53. Gallinula chloropus - mlakuša
54. Porzana parva - siva štijoka
55. Rallus aquaticus - kokošica
56. Porzana porzana - riđa štijoka
57. Porzana pusilla - mala štijoka

10. Porodica: Gruidae - ždralovi
    58. Grus grus – ždral
11. Porodica: Otidae - droplje
    59. Tetrax tetrax - mala droplja
12. Porodica: Recurvirostridae - vlastelice, sabljarke
    60. Himantopus himantopus - vlastelica
13. Porodica: Burhinidae - čukavice
    61. Burhinus oedicnemus - ćukavica
14. Porodica: Charadriidae - kulici, zlatari, vivci
    62. Charadrius dubius - kulik sljepčić
    63. Vanellus vanellus - vivak
15. Porodica: Scolopacidae - žalari, šljuke, muljače, pozviđači, prutke
    64. Actitis hypoleucos - mala prutka
    65. Gallinago gallinago - šljuka kokošica
    66. Gallinago media - šljuka livadarka
    67. Philomachus pugnax - pršljivac
    68. Scolopax rusticola - šumska šljuka
    69. Tringa glareola - prutka migavica
    70. Tringa nebularia - krivokljuna prutka
    71. Tringa ochropus - crnokrila prutka
    72. Tringa totanus - crvenonoga prutka
16. Porodica: Laridae - galebovi
    73. Larus cachinnans - galeb klaukavac
    74. Larus canus - burni galeb
    75. Larus minutus - mali galeb
    76. Larus ridibundus - riječni galeb
17. Porodica: Sterninae - čigre
    77. Chlidonias hybridus - bjelobrada čigra
    78. Chlidonias leucopterus - bjelokrila čigra
    79. Chlidonias niger - crna čigra
18. Porodica: Columbidae - golubovi, grlice, gugutke
    80. Columba livia - divlji golub
    81. Columba oenas - golub dupljaš
    82. Columba palumbus - golub grivnjaš
    83. Streptopelia decaocto - gugutka
    84. Streptopelia turtur - grlica
19. Porodica: Cuculidae - kukavice
    85. Cuculus canorus - kukavica

20. Porodica: Strigidae - sove
86. Athene noctua - sivi ćuk
87. Bubo bubo - ušara
88. Otus scops - ćuk

21. Porodica: Tytonidae - kukvije
89. Tyto alba - kukuvija

22. Porodica: Caprimulgidae - legnjevi
90. Caprimulgus europaeus - leganj

23. Porodica: Apodidae - čiope
91. Apus apus - čiopa
92. Apus melba - bijela čiopa
93. Apus pallidus - smeđa čiopa

24. Porodica: Alcedinidae - vodomari
94. Alcedo atthis - vodomar

25. Porodica: Upupidae - pupavci
95. Upupa epops - pupavac

26. Porodica: Meropidae - pčelarice
96. Merops apiaster - pčelarica

27. Porodica: Picidae - djetlići
97. Jynx torquilla - vijoglav
98. Dendrocopos major - veliki djetlić
99. Dendrocopos minor - mali djetlić

28. Porodica: Alaudidae - ševe
100. Alauda arvensis - poljska ševa
101. Calandrella brachydactyla - kratkoprsta ševa
102. Galerida cristata - kukmasta ševa
103. Lullula arborea - ševa krunica
104. Melanocorypha calandra - velika ševa

29. Porodica: Hirundinidae - lastavice, piljci, bregunice
105. Hirundo daurica - daurska lastavica
106. Hirundo rustica - lastavica
107. Delichon urbica - piljak
108. Ptyonoprogne rupestris - hridna lastavica
109. Riparia riparia - bregunica

30. Porodica: Motacillidae - pastirice, trepetljike
110. Anthus campestris - primorska trepteljka
111. Anthus pratensis - livadna trepteljka
112. Anthus spinoletta - planinska trepteljka

Mladi ćuk (Otus scops)

113. Anthus trivialis - prugasta trepteljka
114. Motacilla alba - bijela pastirica
115. Motacilla cinerea - gorska pastirica
116. Motacilla flava - žuta pastirica

31. Porodica: Prunellidae - popići

117. Prunella modularis - sivi popić

32. Porodica: Turdidae - slavuji, batići, crvenrepke, bjeloguze, drozdovi

118. Erithacus megarhynchos - slavuj
119. Erithacus rubecula - crvendać
120. Monticola saxatilis - kamenjar
121. Monticola solitarius - modrokos
122. Oenanthe hispanica - primorska bjeloguza
123. Phoenicurus ochruros - mrka crvenrepka
124. Phoenicurus phoenicurus - šumska crvenrepka
125. Saxicola rubetra - smeđoglavi batić
126. Saxicola torquata - crnoglavi batić
127. Turdus iliacus - mali drozd
128. Turdus merula - kos
129. Turdus philomelos - drozd cikelj
130. Turdus pilaris - drozd bravenjak
131. Turdus viscivorus - drozd imelaš

33. Porodica: Sylviidae - cvrkutuše

132. Acrocephalus arundinaceus - veliki trstenjak
133. Acrocephalus melanopogon - crnoprugasti trstenjak
134. Acrocephalus palustris - trstenjak mlakar
135. Acrocephalus schoenobaenus - trstenjak rogožar
136. Acrocephalus scirpaceus - trstenjak cvrkutić
137. Cettia cetti - svilorepa
138. Locustella luscinioides - veliki cvrčić
139. Phylloscopus collybita - zviždak
140. Phylloscopus sibilatrix - šumski zviždak
141. Phylloscopus trochilus - brezov zviždak
142. Regulus regulus - zlatoglavi kraljić
143. Regulus ignicapillus - vatroglavi kraljić
144. Sylvia atricapilla - crnokapa grmuša
145. Sylvia borin - siva grmuša
146. Sylvia cantillans - bjelobrka grmuša
147. Sylvia curruca - grmuša čevrljinka
148. Sylvia hortensis - velika grmuša
149. Sylvia melanocephala - crnoglava grmuša

Ćuk (Otus scops)

34. Porodica: Muscicapidae - muharice

150. Ficedula albicollis - bjelovrata muharica
151. Ficedula hypoleuca - crnoglava muharica
152. Muscicapa striata - muharica

35. Porodica: Timaliidae - drozdalji

153. Panurus biarmicus - brkata sjenica

36. Porodica: Aegithalidae - dugorepe sjenice

154. Aegithalos caudatus - dugorepa sjenica

37. Porodica: Remizidae - sjenice mošnjarke

155. Remiz pendulinus - sjenica mošnjarka

38. Porodica: Paridae - sjenice

156. Parus lugubris - mrka sjenica
157. Parus ater - jelova sjenica
158. Parus major - velika sjenica

39. Porodica: Sittidae - brgljezi

159. Sitta neumayer - brgljez kamenjar

40. Porodica: Troglodytidae - palčići
160. Troglodytes troglodytes - palčić

41. Porodica: Cinclidae - vodenkosovi
161. Cinclus cinclus - vodenkos

42. Porodica: Lanidae - svračci
162. Lanius collurio - rusi svračak
163. Lanius minor - sivi svračak
164. Lanius senator - riđoglavi svračak

43. Porodica: Corvidae - vrane
165. Garrulus glandarius - šojka
166. Pica pica - svraka
167. Corvus monedula - čavka
168. Corvus corone cornix - siva vrana
169. Corvus corax - gavran

44. Porodica: Oriolidae - vuge
170. Oriolus oriolus - vuga

45. Porodica: Sturnidae - čvorci
171. Sturnus vulgaris - čvorak

46. Porodica: Passeridae - vrapci
172. Passer domesticus - vrabac
173. Passer hispaniolensis - španjolski vrabac
174. Passer montanus - poljski vrabac

47. Porodica: Fringillidae - zebe
175. Acanthis cannabina - juričica
176. Carduelis carduelis - češljugar
177. Carduelis chloris - zelendur
178. Carduelis spinus - čižak
179. Coccothraustes coccothraustes - batokljun
180. Fringilla coelebs - zeba
181. Fringilla montifringilla - sjeverna zeba
182. Serinus serinus - žutarica

48. Porodica: Emberizidae - strnadice
183. Emberiza calandra - velika strnadica
184. Emberiza cia - strnadica cikavica
185. Emberiza cirlus - crnogrla strnadica
186. Emberiza melanocephala - crnoglava strnadica
187. Emberiza schoeniclus - močvarna strnadica

Mali potkovnjak (Rhinolophus hipposideros)

Sisavci

Na miljevačkom području zabilježeno je 33 svojte sisavaca svrstanih u 13 porodica i šest redova (Tablica 6). Najveći broj svojti živi na kultiviranim poljima i livadama oko urbanih naselja: šumski miš (*Apodemus sylvaticus*), krški miš (*Apodemus mystacinus*), kućni štakor (*Rattus rattus*), kućni miš (*Mus musculus musculus*), poljska rovka (*Crocidura leucodon*), vrtna rovka (*Crocidura suaveolens*) i bjeloprsi jež (*Erinaceus concolor*). Nešto dalje od naselja, na mirnijim staništima, obitavaju kuna bjelica (*Martes foina*), lisica (*Vulpes vulpes*), jazavac (*Meles meles*) i poljski zec (*Lepus capensis*). U makiji i na rubovima šuma moguće je vidjeti lasicu (*Mustela nivalis*) i čaglja (*Canis aureus*). U šumskim zajednicama hrasta i bijeloga graba obitavaju: riđa vjeverica (*Sciurus vulgaris*), sivi (veliki) puh (*Glis glis*), vrtni puh (*Eliomys guercinus*), divlja mačka (*Felis silvestris*) i divlja svinja (*Sus scrofa*), a zadnjih godina sve češće se pojavljuje i vuk (*Canis lupus*). Rijeka Krka jedno je od posljednjih mediteranskih staništa vidre (*Lutra lutra*), a zadnjih dvadesetak godina obitavalište je i bizamskog štakora (*Ondatra zibethicus*), alohtone voluharice unesene iz Sjeverne Amerike. Na miljevačkom području obitava 12 svojti šišmiša, među kojima se ističu u špiljama i jamama dugonogi šišmiš (*Myotis capaccinii*) i južni potkovanjak

(*Rhinolophus euryale*), a u hrastovim šumama velikouhi šišmiš (*Myotis bechsteini*).

U Crvenu knjigu sisavaca Hrvatske[16] u kategoriju ugrožene svojte uvršten je dugonogi šišmiš, u kategoriju rizične svojte južni potkovnjak i velikouhi šišmiš, u kategoriju nedovoljno poznate vjerojatno ugrožene svojte vidra i u kategoriju potencijalno ugrožene svojte veliki potkovnjak (*Rhinolophus ferrumeguinum*), mali potkovnjak (*Rhinolophus hipposideros*), riđi šišmiš (*Myotis emarginatus*), veliki šišmiš (*Myotis myotis*), riđa vjeverica, vrtni puh i vuk.

Tablica 6. Sistematska pripadnost i popis sisavaca miljevačkog područja (Kovačić i Đulć, 1998.)

1. Red: kukcojedi (Insectivora)

1. Porodica: ježevi (Erinaceidae)

1. bjeloprsi jež (*Erinaceus concolor* Martin, 1838)

2. Porodica: rovke (Soricidae)

2. poljska rovka (*Crocidura leucodon* Hermann, 1780)
3. vrtna rovka (*Crocidura suaveolens* Pallas, 1811)

2. Red: netopiri (Chiroptera)

3. Porodica: potkovnjaci (Rhinolophidae)

4. veliki potkovnjak (*Rhinolophus ferrumeguinum* Schreber, 1774)
5. mali potkovnjak (*Rhinolophus hipposideros* Bechstein, 1800)
6. južni potkovnjak (*Rhinolophus euryale* Blasius, 1835)

4. Porodica: glatkonosci (Vespertilionidae)

7. povodni šišmiš (*Myotis daubentoni* Kuhl, 1819)
8. dugonogi šišmiš (*Myotis capaccinii* Bonaparte, 1837)
9. brkati šišmiš (*Myotis mystacinus* Kuhl, 1819)
10. riđi šišmiš (*Myotis emarginatus* Geoffroy, 1806)
11. rojtasti šišmiš (*Myotis nattereri* Kuhl, 1818)
12. velikouhi šišmiš (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1818)
13. veliki šišmiš (*Myotis myotis* Borkhausen, 1797)
14. oštrouhi šišmiš (*Myotis blythi* Tomes, 1857)
15. savijev netopir (*Pipistrellus savii* Bonaparte, 1837)

16 J. ANTOLOVIĆ, E. FLAJŠMAN, A. FRKOVIĆ, M. GRGUREV, M. GRUBEŠIĆ, D. HAMIDOVIĆ, D. HOLCER, I. PAVLINIĆ, N. TVRTKOVIĆ i M. VUKOVIĆ, *Crvena knjiga sisavaca Hrvatske*, Ministarstvo kulture RH, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb 2006., 127. str.

Dugonogi šišmiš (Myotis capaccinii)

3. Red: dvojezupci (Lagomorpha)

5. Porodica: zečevi (Leporidae)

16. poljski zec (*Lepus capensis* Linnaeus, 1758)

4. Red: glodavci (Rodentia)

6. Porodica: vjeverice (Sciuridae)

17. riđa vjeverica (*Sciurus vulgaris* Linnaeus, 1758)

7. Porodica: puhovi (Gliridae ili Muscardinidae)

18. sivi (veliki) puh (*Glis glis* Linnaeus, 1766)
19. vrtni puh (*Eliomys guercinus* Linnaeus, 1766)

8. Porodica: voluharice (Arvicolidae ili Microtidae)

20. bizamski štakor (*Ondatra zibethicus* Linnaeus, 1766)

9. Porodica: miševi (Muridae)

21. šumski miš (*Apodemus sylvaticus* Linnaeus, 1758)
22. krški miš (*Apodemus mystacinus* Danford & Alston, 1877)
23. kućni štakor (*Rattus rattus* Linnaeus, 1758)

Kuna bjelica (Martes foina)

24. kućni miš (*Mus musculus musculus* Linnaeus, 1758)

5. Red: zvijeri (Carnivora)

10. Porodica: psi (Canidae)

25. lisica (*Vulpes vulpes* Linnaeus, 1758)
26. vuk (*Canis lupus* Linnaeus, 1758)
27. čagalj (*Canis aureus* Linnaeus, 1758)

11. Porodica: kune (Mustelidae)

28. jazavac (*Meles meles* Linnaeus, 1758)
29. lasica (*Mustela nivalis* Linnaeus, 1766)
30. kuna bjelica (*Martes foina* Erxleben, 1777)
31. vidra (*Lutra lutra* Linnaeus, 1758)

12. Porodica: mačke (Felidae)

32. divlja mačka (*Felis silvestris* Linnaeus, 1758)

6. Red: dvopapkari (Artiodactyla)

13. Porodica: svinje (Suidae)

33. divlja svinja (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758)

Vidra (Lutra lutra)

Zaključci

U floističkim istraživanjima miljevačkog područja do sada je zabilježeno 420 svojti i podsvojti samoniklih papratnjača i sjemenjača svrstanih u 79 porodica, među kojima je više ilirsko-jadranskih endema, a osam ugroženih uvršteno je u Crvenu knjigu vaskularne flore Hrvatske. Sa stajališta turističke valorizacije posebno su zanimljivi Roški slap i Visovačko jezero jer se na njima mogu promatrati biljke poplavnih šuma, močvara, vodenih staništa, stijena i kamenjara. U faunističkim istraživanjima kralješnjaka do sada je zabilježeno 16 riba svrstanih u sedam porodica, sedam vodozemaca svrstanih u pet porodica, 16 gmazova svrstanih u šest porodica, 187 ptica svrstanih u 48 porodica i 33 sisavca svrstanih u 13 porodica. U Crvenu knjigu slatkovodnih riba Hrvatske uvršteno je 12 svojti među kojima su tri hrvatski endemi, četiri endemi jadranskog slijeva i jedan endem Sredozemlja. U Crvenu knjigu vodozemaca i gmazova Hrvatske uvrštena su dva vodozemca i pet gmazova, a čovječja ribica ujedno je i endem dinarskog krša. U Crvenu knjigu ugroženih ptica Hrvatske uvršteno je 37, a u Crvenu knjigu sisavaca Hrvatske 11 ugroženih svojti. Velik broj ugroženih svojti primjer je dobroga gospodarenja prostorom čiji režim (obrada tla, košnja livada, ispaša ovaca i sl.) treba zadržati na dosadašnjoj razini i u budućem razvoju da bi se očuvala biološka raznolikost svojti i staništa. Ujedno, miljevačko

Divlja svinja (Sus scrofa)

područje, iako je u manjoj mjeri izmijenjeno antropogenim utjecajem, prema broju i sastavu kralješnjaka izuzetno je zanimljivo za provođenje prirodoslovnih, obrazovnih i turističkih programa (edukacija školske djece i omladine, organizacija promatranja ptica za posjetitelje, uređenje edukativnih staza i sl.).

MILJEVCI U PRETPOVIJESTI

Marko Menđušić

Miljevački prostor, smješten u trokutu između rijeke Krke, Čikole i prominskoga područja, još uvijek je slabo arheološki istražen, pa stručnjacima ove znanosti predstavlja svojevrsnu tajnu, ali i izazov koji će, uvjereni smo, rezultirati vrlo skoro većim interesom arheologa, a to znači i rezultatima što će značajnije osvijetliti njegovu prošlost. Dosadašnja arheološka saznanja rezultat su nesustavnih rekognosciranja terena, slučajnih sporadičnih nalaza te, ponajprije, provedenih istraživanja jednoga špiljskog lokaliteta - Oziđane pećine - u kanjonu rijeke Krke. Budući su upravo istraživanja dala najviše podataka o dalekoj prošlosti miljevačkog prostora, a s obzirom da se radi o višeslojnom pretpovijesnom lokalitetu, tema ovoga priloga je upravo pretpovijest koja će, bez obzira na neravnomjernu pokrivenost podatcima, biti obrađena, više ili manje, kroz sva razdoblja.

Pod miljevačkim prostorom podrazumijeva se krševita zaravan smještena između dubokih slikovitih kanjona rijeke Krke na zapadu, Čikole na jugoistoku te prominskoga područja na sjeveru, koji dijeli sedam sela – Karalić, Širitovci, Bogatić, Brištane (gornje i donje), Kaočine, Ključ i Drinovci, a jedinstvenom prostoru, u geomorfološkom smislu, pripada i istureni klin Nos Kalika koji oplakuju vode sutoka Krke i Čikole (Sl. 1).

Naoko sura i negostoljubiva, krševita i makijom zarasla zaravan šibana oštrom burom koja na svom pohodu s Velebita nema prepreke, protkana je neopisivom ljepotom dvaju kanjona koji, svaki na svoj način, predstavljaju prirodni

Sl. 1. Miljevačko područje snimljeno iz satelita

fenomen – Čikola sa strmim visokim liticama i tjesnacima i Krka s nevjerojatnim oblicima stijenja svoga kanjona i predivnim slapištima koja mame bezbrojne turiste, ljubitelje netaknute, čiste prirode i znanstvenike različitih profila, kao i umjetnike koji se nadahnjuju njezinom ljepotom. A tu je i Visovac, otočić franjevačke duhovnosti, zacijelo jedna od najljepših oaza mira na svijetu.

Priču o pretpovijesti ovoga prostora ne možemo bazirati samo na dosad uočenim materijalnim ostatcima minulih vremena i kultura. Moramo ju staviti u kontekst saznanja o širem području, u kojemu miljevačko zacijelo nije bilo zaobiđeno. Naime, samo je pitanje vremena kada će se potvrditi pretpostavka (u nalazu materijalne kulture) da je čovjek, onaj prvi koji je kročio na ove prostore, prokrstario na svom pohodu i ovu zaravan i na njoj ostavio traga svoje davne nazočnosti. Jer, poznati su nam kameni artefakti (najstariji dosad pronađeni na širem području) s nedalekog Prukljanskog jezera,[1] koji svjedoče o ljudskom boravku pred više od četrdeset tisuća godina, u razdoblju paleolitika, u vrijeme čovjeka nomada, koji je lutao za životinjskim krdima, sakupljajući usputno sezonske divlje plodove. Zacijelo na svom "krstarenju" nije mogao za-

1 Z. BRUSIĆ, Prethistorijski podmorski nalazi na području južne Liburnije, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, 24, 1977.,53, 57, 58; M. MENĐUŠIĆ, Pretpovijesna arheološka topografija prostora župa Konjevrate i Mirlović Zagora, Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije (dalje: Pretpovijesna…), HAZU, Zagreb 2005, 86.

obići ni iskonsku ljepotu i privlačnost Krke i Čikole koje su, usputno, nudile i obilje hrane i osvježenja, pa tako ni ovu zaravan što ju danas (i odavna već!) Miljevcima nazivamo. Posebice ne onaj koji je u vrijeme zadnje oledbe našao skloništе u pećinama u Brini, u kanjonu Čikole nedaleko Drniša, gdje je ostavio svoje primitivno kameno oruđe, ali i kosti različitih životinja kojima se hranio (pred 18 – 20 tisuća godina).[2]

Jednako tako je i za razdoblje mezolitika (okvirno između 10 i 5 tisuća godina pr. K.), vremena nakon zadnje oledbe, kad se čovjek postupno iz nomadskog načina života navikava na sjedilački, koristeći pećine i zaklone kao staništa, te gradeći staništa na otvorenom, ponajprije sojenička pored voda ili na njima. Najbliži nalazi miljevačkom području su oni u nedalekim Podumcima,[3] u Mirlović Zagori, desetak kilometara jugoistočno od kanjona rijeke Čikole, sasvim blizu da možemo zaključiti kako je podumački mezolitičar zacijelo pohodio i Miljevce. Je li na njima ostavio traga, ili je možda ovdje imao i rođake, vrijeme će, i neka buduća istraživanja, pokazati. Kao, uostalom, i za razdoblje paleolitika.

Sasvim je druga situacija, pak, sa sljedećim razdobljem u razvitku ljudske zajednice – neolitikom (okvirno 5–2 tisuće godina pr. K.), čiji su, vrlo jasni tragovi, otkriveni u Oziđanoj pećini,[4] u kanjonu rijeke Krke ponad Roškog slapa, na području Bogatića. U ovom vrlo značajnom, višeslojnom lokalitetu, pronađeni su nalazi koji pripadaju i razdobljima što slijede – eneolitiku (bakarno doba – 2000–1800 g. pr. K.) te brončanom dobu (do oko 1000 g. pr. K.), kojemu možemo pridružiti i tumule (grobne gomile) pored pristupnog puta k Oziđanoj pećini.

Željeznom, pak, dobu, zadnjem razdoblju pretpovijesti, vremenu tijekom zadnjeg milenija prije Krista, pripadaju ostatci utvrđenih ilirskih naselja (gradina) u Ključu i Bogatiću, kao i kamena gomila (tumul) pored ceste što preko Čikole povezuje Miljevce s Pakovim Selom. Željeznom dobu, njegovoj mlađoj fazi (latenu), pripadaju slučajni nalazi grobova (ili možda samo jednoga groba) pored istočnog zida šematorija kod crkve Imena Isusova u Drinovcima.

Pored nabrojenih lokaliteta, potencijalnim nalazištima mogli bismo držati i pojedine lokve na miljevačkom prostoru, poglavito misleći pritom na moguće neolitičke lokalitete, s obzirom na vodu kao osnovni uvjet sjedilačkog načina života te uspoređujući s nedalekim zasvjedočenim tragovima ovog pretpovijesnog razdoblja, primjerice kod lokve Novi u Podumcima,[5] lokve u Dulibi u

2 Š. BATOVIĆ, Prvi paleolitski nalazi u sjevernoj Dalmaciji, Diadora 3, Zadar 1965.,205; M. MALEZ, Paleolitska nalazišta Hrvatske, Arheološki vestnik 18, Ljubljana 1967., 274-275; ISTI, Rasprostranjenost paleolitika i mezolitika u širem pojasu naše jadranske obale, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68, Split 1973., 14, 15; ISTI, Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj, Praistorija jugoslavenskih zemalja ANUBiH (dalje: Praistorija…), Centar za balkanološka ispitivanja, tom I, Sarajevo 1979., 205; ISTI, Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj, Praistorija…, tom I, 224; M. MENĐUŠIĆ, n. dj., 85-86.

3 M. MALEZ, n. dj., 249; M. MENĐUŠIĆ, Drniška krajina u pretpovijesti, Povijest drniške krajine (dalje: Drniška krajina…), Split 1995., 13; ISTI, Pretpovijesna topografija…, 87.

4 M. MENĐUŠIĆ, D. MARGUŠ, Oziđana pećina – rezultati arheoloških istraživanja, Zbornik radova simpozija "Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i drživi razvitak", Šibenik 2007., 277-284.

5 M. MENĐUŠIĆ, Neolitička naselja na šibensko-drniškom području, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka

Sl. 2. Oziđana pećina – pogled s Roškog slapa

Mirlović Zagori,[6] lokve na Srimi[7] u vodičkom zaleđu i drugih. K tomu, velika je vjerojatnost da su na prostoru srednjovjekovnih utvrda nad kanjonom rijeke Krke prvotno bile ilirske gradine, smještaj kojih je upravo biran na sličnim položajima, a čiji suhozidni bedemi su mogli biti upotrijebljeni u gradnji utvrda.

Svakako, zasad najznačajniji lokalitet, sadržaj kojeg daje najviše podataka za proučavanje i razumijevanje pretpovijesti miljevačkoga prostora, jest Oziđana pećina (Sl. 2). Smještena je na području sela Bogatić, na lijevoj strani kanjona rijeke Krke, pri njegovu vrhu, sjeverno od Roškog slapa, odakle je prekrasan pogled prema "ogrlicama" i mostu preko slapa (Sl. 3). Prva saznanja o špilji kao mogućem arheološkom lokalitetu dospjela su preko ulomka keramičke posude pronađenog 1988. godine, kad su stručnjaci Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu obišli špilju u sklopu rekognosciranja podzemnih objekata oko Krke.[8] Radilo se o posudi što je pripadala hvarskoj kulturi mlađeg neolitika (Sl. 4). Prošle su, potom, godine Domovinskog rata i poraća, da bi uslijedio ponovni ulazak u Oziđanu pećinu (početkom 2005.

(dalje: Neolitička naselja…), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 19, Zagreb 1998., 58; ISTI, Pretpovijesna topografija…, 92.

6 Z. BRUSIĆ, Prethistorijski i ranoantički nalazi u šibenskoj okolici, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 3, Zagreb 1978., 9, 25; M. MENĐUŠIĆ, n. mj.

7 ISTI, Neolitička naselja…, n. mj.

8 O. LUKIĆ, B. JALŽIĆ, N. TVRTKOVIĆ, Speleološke pojave Nacionalnog parka "Krka", Hrvazski prirodoslovni muzej Zagreb, 1990., 90 str.

Sl. 3. Pogled iz špilje na "ogrlice"

god.),[9] kad su na svjetlo dana izišli ulomci keramičkih posuda jedne druge kulture – danilske, što je bio jasan znak da je nužno provesti istraživanja ovoga lokaliteta. Pritom, sretna je okolnost bila što je Javna ustanova "Nacionalni park Krka" prepoznala mogući značaj špilje kao kulturnog sadržaja u turističkoj ponudi te bila spremna pružiti financijsku potporu istraživačkom projektu.

Prva arheološka istraživanja organizirana su 2005., a nastavak je slijedio u 2006., da bi svi terenski radovi bili okončani god. 2007 (Sl. 5, 6).[10] Njima su prethodile opsežne pripreme, prvenstveno u osiguranju pristupa špilji,[11] čiji ulaz je gotovo nedostupan, smješten usred petnaestak metara visoke litice, zapravo na idealnom mjestu s aspekta njezina davnoga stanovnika ili korisnika, poglavito glede sigurnosti, ali i idealnom položaju s obzirom na zaštićenost od vjetrova te na okrenutost suncu koje je davalo većim dijelom dana dovoljno svjetla dobrom dijelu unutrašnjosti špilje. Špilja je tunelastog oblika u presjeku, prosječne širine 5-7, a dužine 59 metara. Visina joj je cca 2,5 metara, s tim

9 Ovom prigodom u špilju je ušao Teo Barišić, pročelnik SO HPK "Sveti Mihovil" i pripadnik HGSS stanice Šibenik.

10 Istraživanja je organizirao Gradski muzej Drniš, uz angažman studenata arheologije iz Zagreba i Zadra te nekolicine fizičkih radnika. Radovima je rukovodila Meri Opačić pod vodstvom Joška Zaninovića iz Gradskog muzeja Drniš i pisca ovog priloga, kao konzultanta, a istraživanja je financirala Javna ustanova "Nacionalni park Krka".

11 Pristupnu rampu su sagradili pripdnici HPK "Sveti Mihovil" iz Šibenika.

Sl. 4. Ulomak keramičke posude hvarske kulture

što se prema dubini objekta smanjuje s obzirom na sve deblji sloj šišmišjeg izmeta što je to deblji što se zalazi dublje. Otprilike na 35 metara od ulaza prostor se gotovo pravokutno lomi nadesno, a u tom, zadnjem dijelu, u već potpunom mraku, dva su visoka "dimnjaka", gdje je moguće ispraviti se i, pri dobrom osvjetljenju, diviti se različitim sigastim oblicima (Sl. 7). Inače, ostali dijelovi nisu bogati ukrasima, jer špilja je, izuzev nekoliko mjesta s prokapavanjem (Sl. 8) na svodu, gotovo suha. Na njezinu kraju čini se kao da se radi o svojevrsnom urušenju, pa gotovo da možemo nagađati kako joj tu možda i nije konac, nego se, moguće, pruža i dalje u unutrašnjost zemlje, gdje krije tko zna kakva još iznenađenja.

Istraživanja su najprije usmjerena na prostor neposredno nakon ulaza u špilju, gdje je najjače svjetlo i gdje se, logično je, odvijao dnevni život njezinih davnih stanovnika. No prva sonda je bila gotovo sterilna, budući se već na desetak centimetara iskopa naišlo na liticu. Sljedeći korak u istraživanju vodio je dublje u unutrašnjost, pa je dvadesetak metara od ulaza, gdje je šišmišji izmet znatno deblji, otvorena nova sonda. U nastavku se iskopavalo frontalno prema naprijed, četiri po četiri metra, čitavom širinom špilje, a istraživanja je pratilo stalno dokumentiranje novih situacija i nalaza značajnih za konačan rezultat.

Debljina kulturnog sloja varirala je od 20 do 80, negdje i nešto više od 100 cm, a u presjeku (profilu) lijepo su se, različitim bojama, ocrtavali pojedini sloje-

Sl. 5. Istraživanja

Sl. 6. Istraživanja

Sl. 7. Sige u "dimnjaku"

Sl. 8. Prokapavanje na svodu špilje

vi, koji gotovo pa predstavljaju vremensku ljestvicu ili, pak, različite aktivnosti stanovnika špilje (Sl. 9). Tako npr. vrlo se jasno razlikuju najdonji, sterilni sloj od, primjerice, sloja zemlje pomiješane s garom, sloja s čistim garom ili mjesta na kojima se u određenom razdoblju u kojem čovjek nije ovdje boravio, prokapavanjem sa stropa nakupilo po nekoliko centimetara sigastog materijala.

Rezultati istraživanja izuzetno su zanimljivi i pružaju nam dostatno materijala za rekonstrukciju života pradavnih stanovnika ovog lokaliteta i ovih prostora, ali i za vremensku odrednicu pojedinih razdoblja, odnosno pretpovijesnih kultura. Pronađeni su, tako, brojni ulomci keramičkih posuda, kremeni artefakti (nožići, strugači…), životinjske kosti te ljušture puževa i školjaka (Sl. 10, 11, 12, 13,14).

Posebice je ovdje značajan nalaz keramike, koja nam po svojim oblicima, ukrasima, načinu pečenja i kvaliteti izradbe daje i najviše podataka pa, ponajprije na osnovi keramičkog materijala, zaključujemo kako je čovjek Oziđanu pećinu koristio od oko 5 tisuća godina do oko 1500 godina pr. K., ostavivši iza sebe tragove od starijeg neolitika pa sve do sredine brončanog doba (impresso kultura, danilska kultura, hvarska kultura, eneolitik odnosno bakarno doba te brončano doba). Nazočnost različitih kultura tijekom razdoblja duljeg od 3500 godina svjedoči i o korištenju špilje od strane različitih populacija koje su se ovdje smjenjivale i koje su nastavale kako miljevačko tako i šire područje.

Analiza životinjskih kostiju iz Oziđane pećine daje nam podatke o prehrani njezinih stanovnika, ali i o njihovu zanimanju, pa tako zaključujemo da se hranio mesom ovce, goveda, jelenjim mesom… i, zasigurno sezonskim plodovima, a sudeći po nalazu dijela kamenoga ručnog žrvnja, u prehrani je upotrebljavao i žitarice. Bio je, prema tome, lovac, stočar, a vjerojatno i ratar: sve ono što je bio stanovnik šireg prostora tijekom neolitika (primjerice na Danilu,[12] u Pokrovniku,[13] na Konjevratima…)[14] i razdoblja koja slijede.

Prastanovnik Oziđane pećine koristio je vatru, na njoj je pripremao hranu, uz nju se grijao, što nam potvrđuje obilan nalaz gara, posebice skoncentriranog na jednom mjestu u špilji, koje s pravom možemo nazvati ognjištem, oko kojeg se odvijao dobar dio svakodnevice i u blizini kojeg su pronađena dva dječja kostura (Sl. 15, 16), ukopana u dio tla ispod razine kulturnog sloja u ostalom dijelu lokaliteta. Iako nemamo materijalne potvrde, tj. predmeta iz groba koji bi to potvrdio, niti je obavljena analiza kostiju, držimo da se radi o ukopima u vrijeme srednjeg neolitika, odnosno danilske kulturne skupine, poglavito stoga što nalaz možemo usporediti s nalazima grobova na Danilu pred pedesetak godina[15] i identičnim nalazom istovremenim s našim na istom lokalitetu.[16] Svaki put se radi o ukopima djece u zgrčenom položaju, poput položaja u majčinoj utrobi, položenih na desni bok. Je li to ritualno pokapanje ili nešto drugo, zasad je bolje ne izjašnjavati se, budući arheološka znanost, zbog vrlo šturih podataka o kultu mrtvih u neolitiku, još uvijek nije ponudila konačan odgovor na ovo pitanje. Možda će podrobnija analiza i našeg nalaza biti korak bliže rješenju.

Nejasno je također je li Oziđana pećina tijekom pretpovijesnih razdoblja bila dugotrajnije stanište ili je čovjek u nju tek povremeno navraćao, koristeći ju kao sklonište u vrijeme različitih pogibelji. Jer, promatrajući profil u kulturnom sloju, vidljive su pojedine, deblje ili tanje, sigaste naslage, koje su mogle nastati samo u vremenu tijekom kojeg u špilju nije nitko navraćao. S druge, pak, strane, obilje materijala, posebice keramičkog, govori o intenzivnoj upotrebi lokaliteta. No, i o tome više, i određenije, nakon obrade cjelokupne građe i sređivanja dokumentacije.

Vidjeli smo na primjeru Oziđane pećine kako je život na području Miljevaca bio intenzivan tijekom više pretpovijesnih razdoblja i tijekom više od tri tisuć-

12 J. KOROŠEC, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju: rezultati istraživanja u 1953. godini (dalje: Neolitska naseobina…), Zagreb 1958.; ISTI, Danilo in Danilska kultura, Ljubljana 1964.; M. MENĐUŠIĆ, Danilo Gornje – zaštitno istraživanje, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 2/1993., 22-25; ISTI, Neolitička naselja…, 48-50; O ostaloj literaturi o Danilu vidi u: K. KRNČEVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, Bibliografija arheoloških radova šibenskoga područja, Šibenik 1994, 93.

13 Z. BRUSIĆ, Pokrovnik, Drniš – naselje impresso i danilske faze neolitika, Arheološki pregled 21, Beograd 1980., 19-20; M. MENĐUŠIĆ, Drniška krajina…, 18; ISTI, Pretpovijesna…, 90-92.

14 M. MENĐUŠIĆ, Konjevrate – ranoneolitičko naselje, Arheološki pregled 1988., 46; ISTI, Neolitička naselja…, 54-55; ISTI, Pretpovijesna…, 88-90.

15 J. KOROŠEC, Neolitska naseobina…, 25-26; O. RAK, Danilski riton, Šibenik 2008., 47.

16 Tijekom istraživanja na Danilu 2004. i 2005. godine (M. Menđušić, A. Moore) pronađena su još dva dječja groba, identična prethodnima – ukupno pet; O. RAK, n. mj.

Sl. 9. Detalj profila

Sl. 10. Ulomci keramičkih posuda impresso kultura

Sl. 11. Ulomci keramičkih posuda danilska kultura

Sl. 12. Ulomci keramičkih posuda eneolitik

Sl. 13. Kremeni artefakti

Sl. 14. Životinjske kosti…

Sl. 15. Grob 1

ljeća. No prestankom upotrebe ovog značajnog lokaliteta ne znači da život na ovim prostorima prestaje. Naprotiv, on nastavlja i dalje, samo na drugi način i na drugim lokacijama. Jer, potkraj neolitika, oko 2000 godina pr. K., događa se prva velika seoba, koja zapljuskuje naše prostore, na koje doseljava novo, indoeuropsko stanovništvo, donosi nove običaje, posjeduje metalno oruđe i oružje izrađeno od bakra, a i društvenom smislu je drugačije organizirano. Zaposjeda područje, stapa se s domorodcima i nameće im svoje zakone i navade. Rođeno je novo doba - metalno. Tijekom stoljeća doseljenici prolaze svoju etnogenezu i na povijesnoj pozornici se, negdje u 12. stoljeću pr. K., pojavljuju kao narod. U grčkim, a potom rimskim izvorima bilježe se kao Iliri, a zemlja u kojoj žive kao Ilirik.

Kako nalazi pokazuju, još uvijek je, kojih petstotinjak godina, Oziđana pećina u funkciji staništa ili skloništa. Ali, postupno se formira novi tip naselja, zasnovan na novoj doktrini obrane i sigurnosti. Novodošlice biraju povišene položaje s prirodnim obrambenim svojstvima, s kojih je dobra vizualna kontrola okoliša i dodatno ih utvrđuju jakim suhozidnim bedemima – nasipima: formiraju se gradine, osnovni tip naselja tijekom brončanog i željeznog doba od Trsta na sjeveru pa sve do Grčke na jugu i duboko u unutrašnjosti Like, Dalmacije, Bosne i Hercegovine…

Sl. 16. Grob 2

Miljevački prostor, budući se radi o zaravni, nema izrazito povoljne pozicije za formiranje gradinskih naselja, pa su se za njihovo podizanje mogli koristiti jedino vrhovi strmih kanjona Krke i Čikole. Tako su i nastale gradine u Ključu i u Bogatiću, koje su, ovom prigodom, zbog neistraženosti terena, jedine poznate. Posebice je značajna, zbog monumentalnosti obrambenog sustava, gradina Ključ (Sl. 17). Nalazi se, naime, nad liticama dubokog kanjona Čikole, odakle je u potpunosti zaštićena. S druge, pak, strane, gdje teren prelazi u zaravan, formiran je jaki polukružni suhozidni bedem, uloga kojeg je bila spriječiti upad eventualnog neprijatelja u naselje, jednako kao što je slučaj i kod gradine u Bogatiću, koja se nalazi nad strminom Krkina kanjona. Ova gradina nema tako moćan bedem pa je, moguće, mogla služiti u prvom redu za zaštitu stoke. Svakako, i jedna i druga, sudeći po nalazu ulomaka keramičkih posuda, bile su u upotrebi tijekom željeznog doba, dakle kroz I. tisućljeće pr. K., što ne isključuje mogućnost da su se formirale i ranije, u nekoj fazi bronČanoga doba, možda upravo u vrijeme napuštanja Oziđane pećine kao staništa, a što će nam pokazati neka buduća istraživanja.

U prežitke davno prohujalih vremena svakako treba ubrojiti i grobne gomile – tumule, koji nam na najbolji način mogu protumačiti kako su se pretpovijesni stanovnici miljevačke zaravni odnosili prema svojim pokojnicima. Prema dosa-

Sl.17. Gradina Ključ

dašnjim saznanjima, prilično šturima zbog nedovoljne istraženosti, na Miljevcima imamo dvije vrste tumula, na različitim lokacijama: pored puta iz Bogatića prema Oziđanoj pećini te nedaleko prometnice Miljevci - Pakovo Selo.

Na prvoj lokaciji više je grobnih gomila, najmanje desetak, razasutih u kršu (Sl. 18). Različitih su dimenzija, od oko 2 pa do 5-6 metara promjera, ali neznatne visine, jedva do pedesetak centimetara u središtu, tako da su teško uočljivi u prostoru. Zamjetni su tek iskusnom oku arheologa. Iako nisu istraživani, na osnovi analogija dalo bi se zaključiti kako se radi o paljevinskim ukopima, koji su bili dio pogrebnih običaja brončanog doba, a s obzirom da su ostatci ovoga vremena pronađeni u nedalekoj Oziđanoj pećini, vjerovati je kako su oni pripadali upravo njezinim stanovnicima u vrijeme oko 1800-1500 godina pr. K. Formirani su od kamene jezgre na koju je nabacana zemlja sa sitnijim kamenjem, a sadrže spaljene ostatke pokojnika te, gotovo u pravilu, ulomke keramičkih posuda ritualno razbijanih prigodom pokopa. Potvrdu ovom, naravno, mogu dati samo arheološka istraživanja.

Drugoj skupini grobnih gomila pripada tumul većih dimenzija, promjera cca desetak metara, nad kanjonom Čikole, u kršu lijevo od ceste što vodi prema Pakovu Selu. Formiran je od neobrađena kamena različitih dimenzija (Sl. 19). Ovakvi tumuli pripadaju vremenu starijeg željeznog doba (prva polovica I. milenija pr. K.), a s obzirom na blizinu gradine Ključ, možemo ga, bez zadrške,

Sl. 18. Brončanodobni tumul

pripisati upravo ovom utvrđenom ilirskom naselju. Za razliku od brončanog doba, u ovoj fazi pretpovijesti pokojnici se, u pravilu, nisu spaljivali, već su polagani na bok, u zgrčenom položaju, na zemlju, a potom oblagali kamenim pločama koje su tvorile neku vrstu sanduka, nad kojim se, nabacivanjem kamenja, formirala gomila. Ovakve gomile mogu biti doista impozantnih dimenzija, preko trideset i više metara promjera te po nekoliko metara u visinu što je, po svemu sudeći, odražavalo i status pojedinca u zajednici.

No, nisu tumuli tijekom pretpovijesti bili jedini tip groba. Ukapalo se, naime, i u rake iskopane u zemlji, u grobove kako ih i danas poimamo. Pače, takav način ukapanja sredinom I. milenija pr. K., tijekom mlađeg željeznog doba, preuzima i primat, bez obzira radilo se o ritusu incineracije ili inhumacije. Takav grob, ili više njih, uništen je istočno od crkve Imena Isusova u Drinovcima, za vrijeme podizanja ogradnog zida šematorija. Čak je nekoliko nalaza (brončane karičice, brončana narukvica…) dospjelo na Visovac i danas su sastavni dio zbirke samostana Gospe od Milosti.[17]

Sve dosad navedeno rezultat je arheoloških istraživanja (Oziđana pećina) ili, pak, usputnih rekognosciranja na miljevačom području. Međutim, vjerovati je

17 Predmete je na zidu šematorija našao fra Milan Ujević, informirao se o okolnostima nalaza i pohranio ih na Visovcu. I ovom prigodom mu zahvaljujem na informaciji.

Sl. 19. Željeznodobni tumul

da ovo nije niti djelić tragova prošlosti što ih ovaj prostor čuva, a koji će iz dana u dan zacijelo biti sve brojniji, sve dostupniji znanosti i koji će sve više osvjetljavati prošlost, pa i onu daleku, Miljevaca. Htio bih samo upozoriti, na osnovi dosadašnjeg iskustva, na vjerojatne pretpovijesne lokalitete, na koje bi trebalo usmjeriti pozornost, a radi se, u prvom redu, o pojedinim lokvama oko kojih bi se mogli kriti, primjerice, tragovi neolitika, jer one su uvijek, zbog čovjekove potrebe za vodom, a posebice u krajevima kao što su naši, privlačile i nudile pogodnost za život i opstanak.[18] K tomu, usudio bih se reći, postoji vrlo velika mogućnost da su na položajima gdje se nalaze srednjovjekovne utvrde, poglavito Kamičak i Bogočin, nekad mogle biti ilirske gradine, čiji obrambeni sustav je nestao u obliku građevinskog materijala za podizanje potonjih. Jer, graditelji i jednih i drugih su se ravnali istom logikom: što teži pristup, što lakša obrana, što bolja vizualna kontrola okolnog prostora. Dokaz za njihovo nekdanje postojanje mogao bi biti nalaz tzv. gradinske keramike, ali i pokoji tumul u blizini. Stoga, neophodno je sustavno rekognosciranje i, svakako, istraživanje.

Sukladno navedenom, zaključiti je kako, bez obzira na neistraženost prostora, miljevačko područje ipak nuđa dovoljno građe za preliminarno upoznavanje njegove prošlosti u kontekstu razvitka čovjeka i ljudske zajednice općenito.

18 Vidi u ovom zborniku prilog: D. MARGUŠ, M. MENĐUŠIĆ, S. IVIĆ, Miljevačke lokve – prirodna i kulturna baština.

Vidimo da je ono bilo u žiži njegova interesa kroz duga razdoblja pretpovijesti, posebice na primjeru Oziđane pećine, jedinog dosad istraženog lokaliteta, ali i na primjerima drugih lokaliteta (gradine, tumuli) o kojima možemo raspravljati, prije provedenih istraživanja, tek na osnovi analogija sa sličnim, bližim ili daljim primjerima.

Neizostavno je, naravno, u skoroj budućnosti provesti najprije sustavna rekognosciranja, napraviti popis svih lokaliteta, a potom krenuti u istraživanja svakog pojedinačno, ne samo onih koji čuvaju ostatke pretpovijesnih vremena, već i lokaliteta s prežicima kasnijih razdoblja – sve do našeg vremena. Tako, zbornik radova s ovoga skupa neće biti usamljen – pridružit će mu se u budućnosti još mnogi prilozi i monografije, koji će sustavno osvjetljavati prošlost naših Miljevaca.

O TERITORIJALNIM RAZGRANIČENJIMA OKO KRKE KOD MILJEVACA U RIMSKO DOBA

Željko Miletić

U radu se raspravlja o etničkoj pripadnosti stanovništva rimskog doba na prostoru današnjih Miljevaca, teritorijalnom organiziranju i razgraničenjima zajednica i njihovu statusu. Raspravu otežava gotovo potpuni izostanak arheoloških istraživanja.

Krka kao granica Liburna i Delmata determinirana u vremenu delmatske ekspanzije između 180. i 160. g. pr. Krista, a poslije tijekom njihove dugotrajne borbe s Rimljanima. Strabonove i Plinijeve navode o rijeci Krki kao razdjelnici između Liburna i Delmata ne smijemo shvatiti doslovno. Liburnske zajednice pouzdano su vladale desnom obalom Krke, međutim pojedine od njih kontrolirale su obje obale što je bilo prijeko potrebno da bi se osigurale ceste, prijelazi preko rijeke i plovni putovi.

Zapadne rubove današnjih Miljevaca uz rijeku Krku, u rimsko doba zaposjeli su veterani. Njihova imanja bila su dio golemog teritorija legijskog logora u Burnumu, a kasnije dio teritorija municipija Burnum. Južni i istočni dijelovi Miljevaca vjerojatno nisu pripadali nekom municipiju, nego su organizirani kao civitas peregrinorum, autonomna negradska zajednica domaćeg stanovništva. Istog statusa bila je još jedna zajednica nepoznatog imena koja se pružala sjevernije, prema planini Promini, a čije je kultno starokršćansko središte u kasnoj antici bila bazilika u Trbounju. Sjeveroistočno, miljevački prostor graniči s teritorijem rimske Promone, koja je bila pagus i pripadala municipiju Magnum, čiji teritorij odgovara današnjem Petrovu polju i njegovoj okolici.

Sl. 1. Skradin i rijeka Krka

Susjedne liburnske zajednice Skardonitanaca, Varvarina i Burnista, kao i delmatskih Riditina postale su rimski gradovi razvojem iz domorodačkih peregrinskih zajednica.

Na širem prostoru oko rijeke Krke arheološka istraživanja provode se gotovo isključivo u značajnijim rimskim gradovima, a ruralni kraj je zapostavljen. Stoga se malo zna o miljevačkom prostoru na kojem u predrimskom i rimskom vremenu nije bilo većih središta. Nemamo indicija da su naselja na tom prostoru priključena nekom municipalnom teritoriju. Susjedne liburnske zajednice Skardonitanaca, Varvarina i Burnista, kao i delmatskih Riditina postale su rimski gradovi razvojem iz domorodačkih peregrinskih zajednica. Na prostoru Miljevaca, kako se čini, nije bilo gospodarski jakog središta koje je moglo prerasti u municipij.

Osim što u znanstvenoj literaturi nema podataka o brojnosti, statusu i razgraničenjima zajednica, postoji i temeljna dvojba o etničkoj pripadnosti stanovništva koje je nastavalo zaravan između Krke i Čikole. S. Čače u ključnom radu o teritorijima zajednica oko rijeke Krke ističe da je Krka kao granica Liburna i Delmata determinirana u vremenu delmatske ekspanzije između 180. i 160. g. pr. Krista, a poslije tijekom njihove dugotrajne borbe s Rimljanima.[1] Strabonove i Plinijeve navode o rijeci Krki kao razdjelnici između Liburna i Delmata ne smijemo shvatiti doslovno.[2] Liburnske zajednice pouzdano su vladale desnom obalom Krke, međutim pojedine od njih kontrolirale su obje obale što je bilo prijeko potrebno da bi se osigurale ceste, prijelazi preko rijeke i plovni putovi. Preko Skardone, luke duboko uvučene u kopno, opskrbljivale su se prekomorskom robom zajednice željeznog razdoblja na gradinama Velika Mrdakovica, Dragišić, Bribirska glavica, kao i delmatski Rider na suprotnoj obali (Sl. 1). Nalazi apulske, crvenofiguralne, reljefne helenističke keramike, italske tere sigilate i druge uvozne keramike jasno ukazuju da je riječno-morski promet bio intenzivan, pa je za njegovo nesmetano odvijanje bila nužna kontrola obala sve do otvorenog mora.[3] Naselje najbliže Krki koje sa sigurnošću možemo pripisati Delmatima je *Rider*, udaljen oko 15 km zračnom linijom od lijeve obale.[4] Bliže riječnoj obali na delmatskoj strani nema istraženih gradina. Prema tome, granica nije išla maticom rijeke *Titius*, već su se Liburni, gledajući narod u cjelini nalazili s desne, a Delmati s lijeve, istočne strane. U rimsko doba djelomice postaje manje važno gdje je granica između Delmata i Liburna. Promjenu u teritorijalnim odnosima naselja oko Krke donijelo je stacioniranje XI. legije u novom logoru u Burnumu, koja radi vojničkih razloga zaposjeda sve ključne

1 S. ČAČE, 59-61.

2 Strabon, *Geogr*, 7, 5, 4; Plinije, *NH*, 3, 139.

3 N. CAMBI, 2001., 146-147. Z. BRUSIĆ, 1976., 115-118; Z. BRUSIĆ, Tehnike, 1980., 11-13; Z. BRUSIĆ, 1988., 28-30, tab. I-IV, VI-XVI; Z. BRUSIĆ, 1989., 96-109; Z. BRUSIĆ, 1990., 84-88; Z. BRUSIĆ, 2000. 5 i 11-13; Z. BRUSIĆ, 2000 a.

4 *CIL* 3 2776, spominje se *princeps Delmatarum*

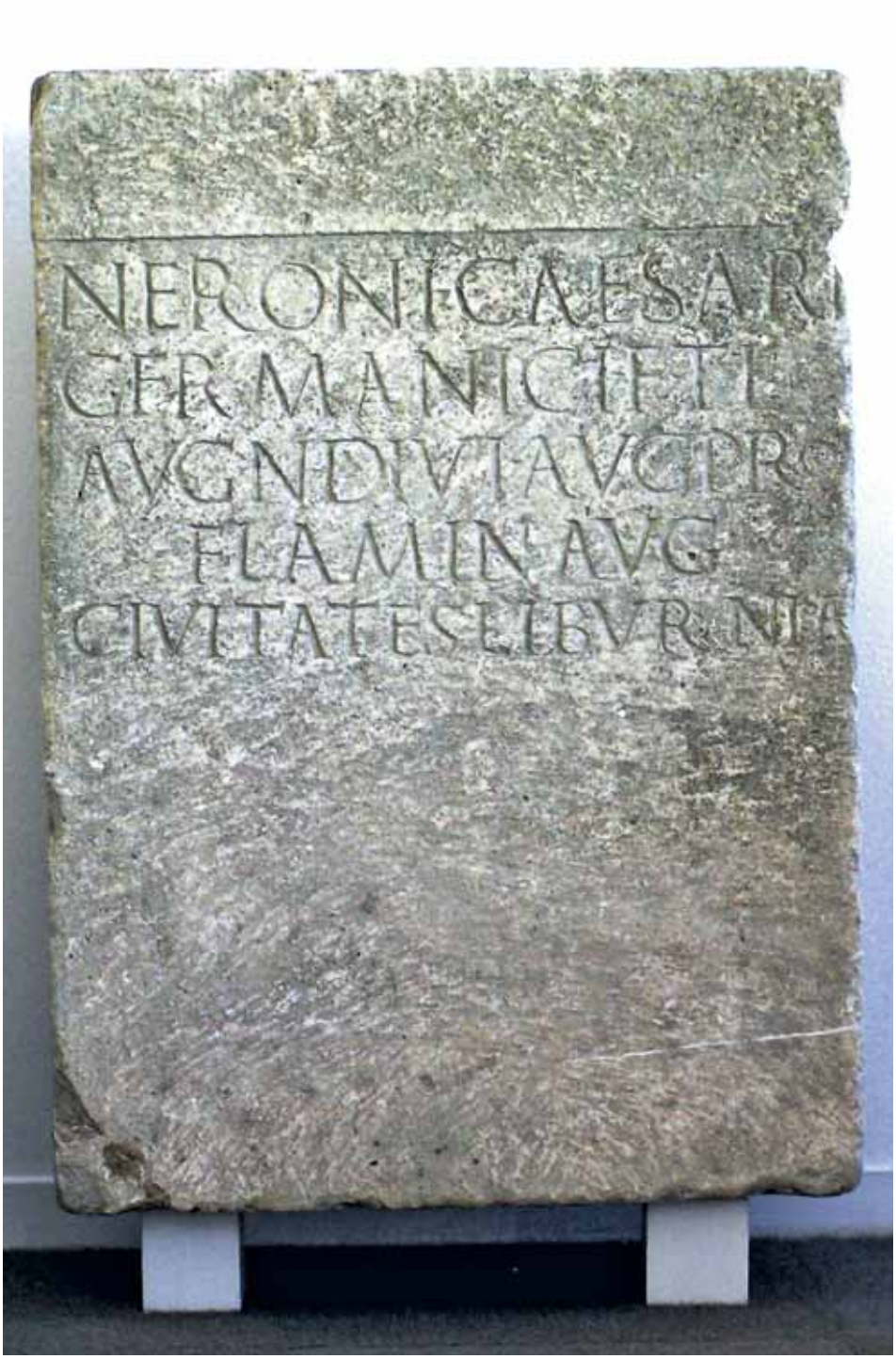

Sl. 2. Natpis iz Skardone, kojeg Neronu Cezaru podižu zajednice Liburnije

komunikacije točke oko rijeke.[5] Znajući da Rimljani često zadržavaju zatečene zemljišno teritorijalne odnose, sasvim je moguće da se dio teritorija Skardone i dalje pružao na lijevoj "delmatskoj" obali. Skardoni je sjedište juridičkog konventa japodsko – liburnskog prostora, [6] mjesto okupljanja pokrajinskog koncilija i središnje svetište pokrajinskog carskog kulta za liburnski prostor u kojem je postavljena *ara Liburnorum* (Sl. 2). [7] Važnost joj je još porasla radi lučkog prometa koji je znatno porastao za potrebe opskrbe legije i pomoćnih postrojbi u Burnumu.[8] Tijekom nekoliko godina recentnih istraživanja u Burnumu, u sloju nasipa ispod amfiteatra otkrivena je golema količina arheoloških artefakata, takozvanoga sitnog materijala.[9] Opremu i oružje postrojbe su donijele sa sobom u novopodignute utvrde. Preko luke u Skardoni vojnicima su dopremani mnogi proizvodi iz Italije i provincija, poput keramičkih i staklenih proizvoda. Najvažniji je prijevoz žitarica, temeljne vojničke hrane. Brodski promet, prekrcaj i transporte do Burnuma osiguravale su vojne posade i beneficijariji.[10]

Burnum koji je tijekom I. stoljeća možda najveće naselje rimske Liburnije, ujedno je i važno trgovačko mjesto. Michel Dabas iz francuskog udruženja Geocarta proveo je u Burnumu 2007. godine nedestruktivna pretraživanja metodom električne rezistencije izvedena u ARP tehnologiji. Dobivene podatke o prostoru uz legijski logor članovi istraživačkog tima protumačili su kao forum kanaba.[11] To je prostor koji nije služio samo potrebama Burnuma, već i susjednim domorodačkim zajednicama, uključujući i one na miljevačkom prostoru. Trgovina se tu odvijala pod neposrednom vojnom kontrolom, čime se osiguravao mir kod autohtonog stanovništva, koje je bivalo pod snažnim dojmom golemih arhitektonskih zdanja poput legijskog logora, akvadukta i osobito amfiteatra u kojem su se odvijali spektakli.[12]

5 N. CAMBI *et alii*, 2007., 8-10.

6 C. PLINIUS SECUNDUS MAIOR, *Naturalis historia*, 3, 139: *populorum pauca effatu digna aut facilia nomina. conventum Scardonitanum petunt lapudes et Liburnorum civitates XIIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat*. Na nedavno otkrivenom, još neobjavljenom natpisu on se naziva *conventus Scardonis*.

7 *CIL* 3, 2808 (9879), natpis iz 28. na bazi kipa podignutog Neronu Cezaru, Germanikovom sinu. Tu se spominju *civitates Liburniae* (što je sinonim za liburnski koncilij). Na natpisu *CIL* 3, 2810 spominje se *Ara Aug(usti) Lib[urn(orum)]*. Natpis *CIL* 3, 2809: *Praetoriu[m vetustate] / conlapsum [------- et (?)] / Burnistae [et(?) ---------]/ses ex pec(unia) [publ(ica) refecer(unt)] / Scapul[a Tertullus] / leg(atus) Aug(ustorum) p[rov(inciae) Dalmatiae] / restit[uit] /* donosi vijest da je u Skardoni podignuta zgrada pretorija naporima triju zajednica. A. *JAGENTEUFEL*, 1958., col. 80, datira gradnju namjesništvom legata provincije Skapule Tertula u doba Marka Aurelija u razdoblje od 179-181 (?). Lakuna u drugom i trećem redu uobičajeno se nadopunja imenima dviju zajednica (Stulpini, Lacienses) koje Plinije (Nat. hist. 3,139) poimence izdvaja kao važnije među 14 liburnskih peregrinskih, nemunicipalnih zajednica. O skardonitanskim institucijama i gradskom statusu M. ZANINOVIĆ, 1998., 123 i d.; M. GLAVIČIĆ, 2007., 251 i d.

8 N. CAMBI, 2001., 146-147. Nedavno je građevinskim radovima na položaju Rokovača uništeno luksuzno Kybelino svetište. Metroački vjernici vjerojatno su pripadnici sloja stanovništva koje obavlja trgovačke, carinske i srodne poslove, vezane uz luku u uvali Rokovača.

9 N. CAMBI et alii, 2006., 26.

10 *CIL* 3, 2364: Publije Kornelije Eporedienzije vojnik je XI legije na službi u Skardoni; *CIL* 3, 2823 frumentarij I. legije Pomoćnice (*legio I Adiutrix*) iz Burnuma. O beneficijarima kojiima je *statio* u Burnumu i Magnumu kod A. BETZ, 1938., 41 i J. J. WILKES 1969., 122-127, 142-144

11 Preliminarni rezultati bit će objavljeni u drugom broju časopisa *Archaeologia adriatica* Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

12 N. CAMBI *et alii*, 2006., 27-28.

Sl. 3. Gradina kod Puljana – sjedište liburnskih Burnista

Domorodački *Oppidum Burnistarum* nalazi se na Gradini kod Puljana na lijevoj obali Krke (Sl. 3).[13] Prije gradnje legijskoga privremenoga ljetnog (castra aestiva), a kasnije i stalnoga zimskog logora (castra hiberna) teritorij Burnista pružao se i na desnoj obali. Ne treba sumnjati u Plinijev navod o liburnskoj etničkoj pripadnosti Burnista.[14] S. Čače prihvaća Plinijeve podatke upravo na takav način; međutim, radikalizirao je svoj stav o Liburnima i na istočnoj obali Krke, ističući mogućnost da se teritorij Burnista u predrimsko doba pružao samo na toj strani, a ne i na zapadnoj "liburnskoj".[15] Tako bi legijski logor Burnum bio sagrađen na teritoriju neke imenom nepoznate liburnske općine čije bi sjedište mogla biti Đurina gomila u Radučiću, gradina istaknutog položaja i zamjetnih dimenzija.[16] Tu mogućnost treba odbaciti zbog činjenice da se legijski podignut na desnoj obali zove Burnum. Burnistae Plinije apostrofira kao snažnu liburnsku zajednicu te ih stoga navodi imenom. Đurina gomila je nama nepoznatoga liburnskog imena, što ukazuje da je pripadala zajednici Burnista ili je bila samostalna *civitas*, manjeg značaja u odnosu na Burnum. Ta minornost bila bi posljedica izostanka kontrole nad rijekom Krkom i njezinim resur-

13 M. ZANINOVIĆ, 1968., 119 i d; M. ZANINOVIĆ, 2007., 127-128.

14 Plinije, *NH* 3, 143.

15 S. ČAČE, 1989., 78-79 i 86.

16 Duža os gradine ovalnog oblika iznosi oko 220 m, a kraća oko 150 m, donosno površine je nekih 3 ha.

Sl. 4. Natpis na steli Aula Sentija

Sl. 5. Natpis Turanija Severa sa Roškog slapa

sima, pa je jedino znatnije ekonomsko uporište stanovnicima Đurine gomile bilo Mokropolje.

U doba namjesnika Publija Kornelija Dolabele sagrađen je stalni kameni logor umjesto privremenoga ljetnog, a legijski teritorij razgraničen je prema drugim entitetima.[17] Južno od Burnuma, a zapadno od prostora Miljevaca teritorij je Varvarije, sa središtem na Bribirskoj glavici.[18] Važan izvor za raspravu o njihovim međusobnim teritorijalnim odnosima natpis je na steli iz Mratova, sela na istočnoj strani Krke, na kojem se spominje veteran Aulo Sentije iz XI legije (Sl. 4).[19] Legija još ne nosi počasni naziv *Claudia pia fidelis* koji je dobila 42. godine, što znači da je Aulo Sentije bio aktivan vojnik prije tog datuma. Veteranov nadgrobni spomenik bio je podignut na njegovu imanju istočno od Krke, gdje je otkriven sredinom 19. st. kod župne crkve sv. Martina u Mratovu. U tekstu se navodi da je veteran ubijen uz rijeku Krku unutar varvarinskih granica (na teritoriju) – što je Suiću poslužilo kao argument za tvrdnju da je početkom 1. st. Varvarija posjedovala zapadnu obalu Krke, čak prelazila na suprotnu istočnu

17 Ž. MILETIĆ, 2007., 185.

18 O Varvariji M. SUIĆ, 1968., 21-38.

19 CIL 3, 6418=9896: *A(ulus) Sentius A(uli) f(ilius) / Pom(ptina tribu) (domo) Arreti, / vet(eranus) leg(ionis) XI h(ic) s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit). / Hic est occisus / finibus Varvari / norum in agello / secus Titum flu/men ad petram / longam. F(ieri) c(uravit) her(es) / Q(uintus) Calventius L(uci) f(ilius) Vitalis.* O okolnostima nalaza kod Š. LJUBIĆ, 1867., 164 i d.

Sl. 6. Pogled sa Visovačkog jezera uzvodno prema Roškom slapu

stranu.[20] Bez ikakve dvojbe, predrimska liburnska Varvaria je nadgledala obale Krke, sa glavnim prijelazom na Roškom slapu, koji je važna komponenta gospodarske snage zajednice. Međutim, nakon dolaska legija vojska zaposjeda obale oko Roškog slapa. Veterani koji su tu imali posjede i vodena postrojenja (mlinice, stupe) ujedno su kontrolirali prijelaz, kao važan dio legijskog teritorija (Sl. 5). [21]

Stoga se slažem s razmišljanjima da teritorij rimske Varvarije nije prelazio rijeku.[22] Nizvodno od Roškog slapa pod kontrolom veterana je lijeva (istočna) obala kod Brištana. Međutim, rimskoj Varvariji ostaje desna obala Krke na Visovačkom jezeru, gdje je vjerojatno stradao veteran Aulo Sentije.

Naime, riječ *secus* s akuzativom na Sentijevu natpisu ima značenje prijedloga *secundum* – duž, uzduž, pored - pa bi sintagma iz natpisa *in agello secus Tit(i)um flumen ad petram longam* značila: na malom dobru (u poljašcu) duž rijeke (pored rijeke) kod duge stijene. Izrijekom *finibus Varvarinorum* određena je strana rijeke na kojoj je polje. Kako držim da je taj teritorij ograničen na desnu obalu, zapadno od Krke i mjesto zločina bilo bi na toj obali, možda kod

20 M. SUIĆ, 1962., 194-196.

21 *CIL* 3, 2816 – pretorijanski evokat; *CIL* 3, 2817 – centurion veteran *leg. IV. Macedonicae*; *CIL* 3, 2818 - veteran XI. legije; CIL 3, 9885 - konjanik veteran XI. legije.

22 M. ZANINOVIĆ, 1992, 38.

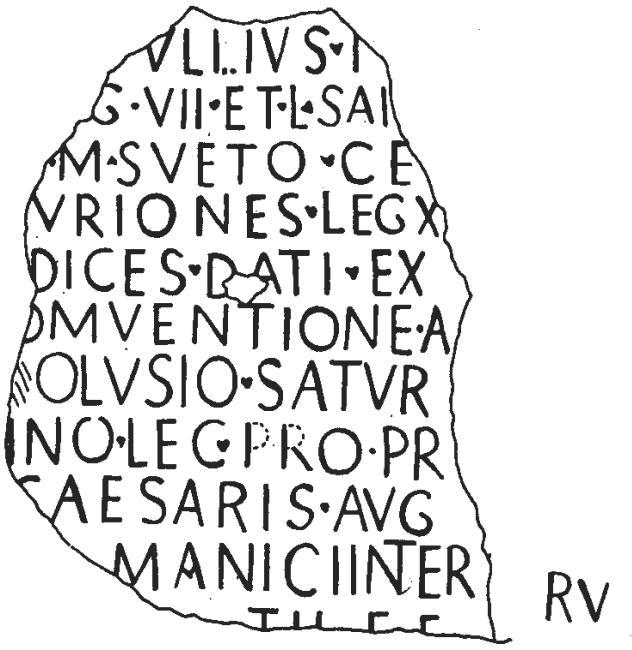

Sl. 7. Granični natpis iz Razvođa

sela Rupe iznad stijena kanjona, nad sjevernim obalama jezera s otočićem Visovcem (Sl. 6). Tu se na krševitom platou nalaze manje plodne površine, na kojima su zasađene masline, koje tu uspijevaju najdublje u kontinentu zbog povoljne mikroklime koju zimi stvara relativno topla masa voda visovačkog jezera.

Terminacijsko kamenje nađeno u Oklaju[23] i u Razvođu[24] razgraničavalo je teritorije zajednica ili posjede vlasnika kojima na natpisima nisu sačuvana imena. Međaši su podignuti krajem tridesetih godina I. st. kada je namjesnik provincije Dalmacije bio Lucije Voluzije Saturnin (Sl. 7). M. Zaninović iznio je odličan prijedlog da bi se razgraničenje moglo odnositi na Burniste i Promonjane.[25] Premda Burnisti nisu mogli postići municipalno ustrojstvo dok su tu boravile legije, oni su sačuvali svoje zemlje, opsegom znatno smanjene zbog formiranja golemoga legijskog teritorija.[26] Smatram da je prije demilitarizaci-

23 *CIL* III 9833 = JAGENTEUFEL, 17, br. 7: *[L(ucio)] Volus[io] / [Satu]rnino [leg(ato)] / [pro] pr(aetore) C(ai) C[aes(aris)] / [Aug(usti) G] erm[anici].*

24 *CIL* III 9832 = JAGENTEUFEL, 17, br. 6: *…Vib]ullius t[rib(unus)] / [le]g(ionis) VII et L(ucius) Sal[vi/us] M(arcus) Sueto ce[n/t]uriones leg(ionis) X[I] / [iu]dices dati ex / [c]imventione (sic!) a / [L(ucio) V]olusio Satur/[n]ino leg(ato) pro pr(aetore) / [C(ai)] Caesaris Aug(usti) / [Ger]manici inter …..tine[s] e[t…..*

25 M. ZANINOVIĆ, 1968., 124.

26 O legijskom teritoriju M. ZANINOVIĆ, 1985., 67 i d.; N. CAMBI et alii, 2007., 8-10. Ž. MILETIĆ, 2007., 186-187.

Sl. 8. Čikola i Torak s istoka omeđuju Miljevce

je koja nastupa oko 86. odlaskom IV. legije[27] ager Burnista obuhvaćao površine samo istočno od Krke. Sjeverna granica peregrinske zajednice Burnista dosezala je na sjever do ceste Burnum – Promona, koja je segment magistrale Akvileja - Dirahij. Istočna bi bila do Oklaja i Razvođa gdje je pronađeno granično kamenje. Mislim da, osim Promonjana, možemo predložiti još dva entiteta s kojima bi tu graničili autohtoni Burnisti. Jedan su veteranski posjedi koji se prostiru od Roškog slapa barem do sela Mratova, sudeći prema ranije spomenutom natpisu Aula Sentija. Drugi prijedlog je neimenovana autohtona općina na zapadnim padinama i pobrđu planine Promine. Tu mogućnost snažno podupire otkriće starokršćanske bazilike u Trbounju,[28] koja je sigurno bila kasnoantičko središte župe domorodačke zajednice koja se razvila iz ranije *civitas peregrinorum*. Promatrajući zemljopisne karakteristike ovog kraja, čini se da južni dijelovi ove hipotetske zajednice dopiru sve do prostora današnjih Miljevaca. Južni i istočni miljevački prostori tvorili bi još jednu peregrinsku zajednicu, koja bi nosila neutralan statusni naziv *res publica*. Sve su ovo prijedlozi izvedeni *ex silentio*. Ipak, osobit geografski položaj Miljevaca, oštro određen rijekama Krkom i Čikolom, pouzdan izostanak nekoga većeg središta u rimskom razdoblju, kao i osobito važna činjenica da su kasnije kroz povijest Miljevci uvijek činili zatvorenu cjelinu sa središtem koje se mijenjalo, argumenti su koji nas upućuju baš na takvu mogućnost (Sl. 8). Stoga Miljevci nisu mogli biti niti *pagus*, termin koji se, pomalo neprikladno, u hrvatskom prevodi sa selo (bolje bi bilo kotar). Naime, pokazalo se da *pagus* u rimskoj terminologiji najčešće označava manju administrativnu cjelinu u ruralnom dijelu gradskog teritorija.[29] Taj status ima Promona, sjeveroistočni susjed Miljevaca.

Promona se spominje kao važna utvrđena točka u kontekstu civilnog rata između Cezara i Pompeja i u vezi osvajanja i ratova u Iliriku Oktavijana Augusta.[30] Predrimska Promona politički je pripadala Delmatima, a pod liburnsku ingerenciju u jednom trenutku mogla je dospjeti kao nagrada za lojalnost Rimu tijekom spomenutih ratova. Promona je predaleko da bi je Burnisti pripojili;[31] vjerojatno je zadržala teritorijalni integritet i autonomiju, ali je nakratko izmijenila etničku sliku zbog naseljavanja liburnskog stanovništva. Nemamo direktnog uporišta u literarnim izvorima da je takav mehanizam primijenjen na Promonu, ali načini postupanja Rimljana sa domorodačkim zajednicama i teritorijima daju kredibilitet ovoj hipotezi.

Na nepotpuno sačuvanoj mjedenoj ploči Promona se spominje kao *pagus*,[32]

27 M. ZANINOVIĆ, 1968., 122. A. BETZ, 1938., 48.

28 Crkvu je istražio J. Zaninović, o čemu kod A. UGLEŠIĆ, 2006., 44-47.

29 P. LEVEAU, 1993., 463-464.

30 J. J. WILKES, 1969., 39-40; M. ZANINOVIĆ, 1974., 304-305; M. ZANINOVIĆ, 1988., 55. S. ČAČE, 1989., 87; S. ČAČE, 1993., 2-14;

31 Važna liburnska naselja (Nedinum, Asseria, Varvarija) imala su teritorije radijusa do petnaestak kilometara. a središnja opida Burnista i Promonjana dijeli udaljenost zračnom linijom od oko dvadeset kilometara, čemu treba dodati udaljene istočne i sjeverne rubne dijelove promonskog teritorija.

32 *CIL* III 14969: */..]asi[../..]is esto[../..]iense pu[../..]es pagani prom[onenses?../..] ordinaria erit com[../..]rsum molis molit[../..]utendae aquae promo[nens../..o]rdinem utendae aquae [../..p]agi quandoque concili[../..flu]minis aut ad villam fa[../..d]enuntiatum [e]rit qui[../..a]b hora secunda in[../..]ut videbi[tur../* Tekst se odnosi na statut ili uredbu s područja Promone, u vezi s korištenjem vode za gospodarsku

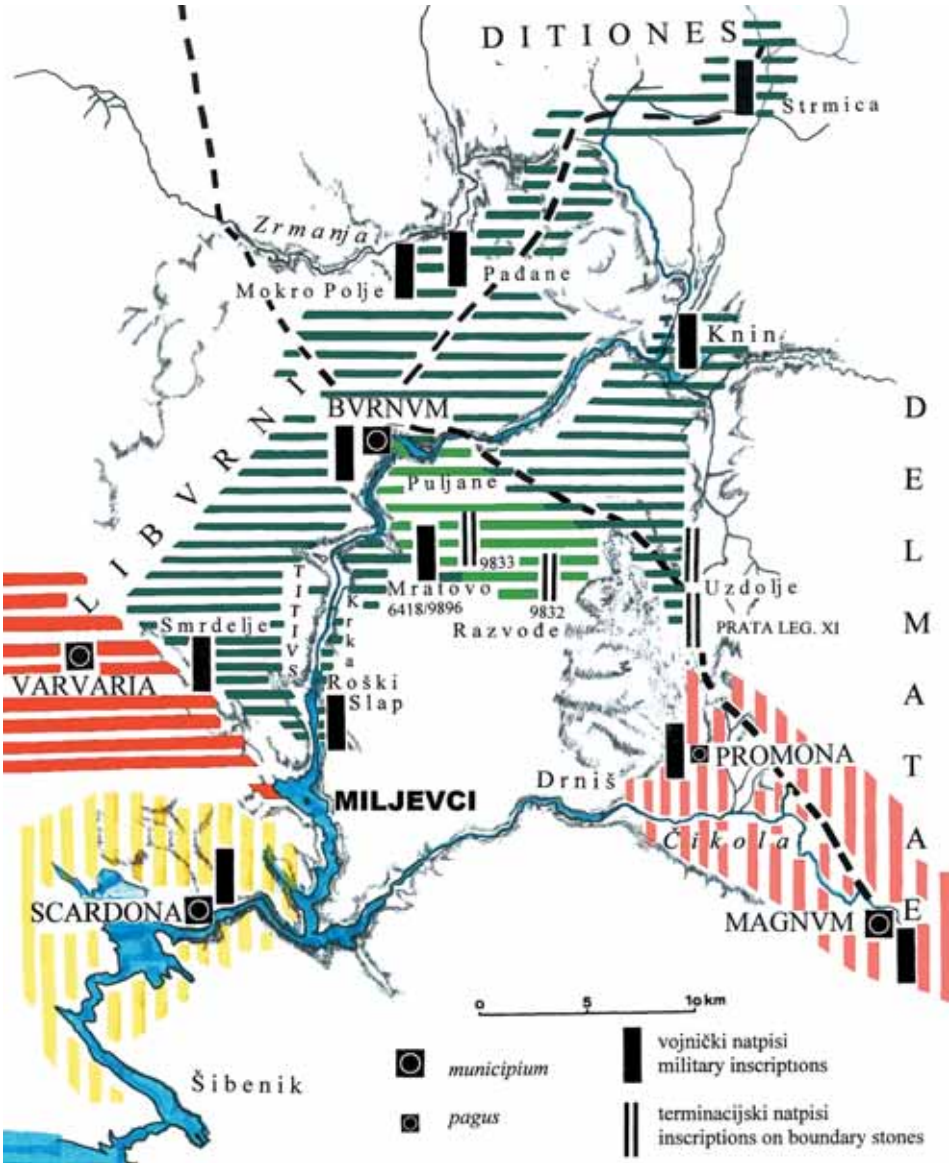

Sl. 9. Karta teritorija rimskih zajednica oko Miljevaca

što je termin za nižu administrativnu jedinicu, manju cjelinu unutar municipalnog teritorija, u ovom slučaju potpuno neistraženog municipija *Magnum*, čije je sjedište u suprotnom, istočnom kutu Petrova polja. Situacija u kojoj je krajnji sjeverozapadni dio municipalnog teritorija bio organiziran kao *pagus*

zgradu (*villa*), a moguće i za pogon vodenice.

Promona, vjerojatno je refleks ranijeg stanja u kojem Promona nikad nije bila dio teritorija Burnuma (Sl. 9).

Kako na cijelom prostoru prostoru Promine i Miljevaca nema urbanih cjelina arhitektonski objekti koje će aheologija ubuduće registrirati pouzdano su seoske vile. Uvođenjem novih agrarnih mjera Rimljani uvode i vile rustike koji su središnji gospodarski objekti na posjedima. Skromne obradive površine, razasute po manjim kraškim poljima nisu zanimljive bogatim posjednicima kakvi se javljaju u Histriji ili na teritoriju kolonije Narone. Stoga će i vile biti skromnijih dimenzija, a njihovi vlasnici bit će potomci veterana i gornji sloj lokalnog peregrinskog stanovništva koji je podvrgnut procesu romanizacije stjecao građansko pravo.

Literatura:

A. BETZ, 1938. - *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wien.

Z. BRUSIĆ, 1976. - Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju, *Materijali* 113-126, Zadar.

Z. BRUSIĆ, 1980. - Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 9-14.

Z. BRUSIĆ, 1988. – Helenistička keramika u Liburniji, *Diadora* 10, 19-63.

Z. BRUSIĆ, 1989. - Reljefna sjevernoitalska terra sigillata iz Liburnije, *Diadora* 11, 93-158.

Z. BRUSIĆ, 1990. - Italska terra sigillata u Liburniji, *Diadora* 12, 79-105.

Z. BRUSIĆ, 2000. - Nekropola Gradine kod Dragišića, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 38(25), 1-15.

Z. BRUSIĆ, 2000. - *Arauzona. Velika Mrdakovica, liburnski grad i nekropola*, Šibenik.

N. CAMBI, 2001. – I porti della Dalmazia, *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età Romana*, [=*Antichità Altoadriatiche* XLVI], 137-160, Trieste – Roma.

N. CAMBI - M. GLAVIČIĆ - D. MARŠIĆ - Ž. MILETIĆ - J. ZANINOVIĆ, 2006. - *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003. – 2005.,* Drniš – Šibenik – Zadar.

N. CAMBI - M. GLAVIČIĆ - D. MARŠIĆ - Ž. MILETIĆ - J. ZANINOVIĆ, 2007. - *Rimska vojska u Burnumu. L'Esercito Romano a Burnum*, [Katalozi i monografije Burnum 2], Drniš – Šibenik – Zadar.

S. ČAČE, 1989. - Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora* 11, 59-91.

S. ČAČE, 1993. - Prilozi povijesti Liburnije u 1. st. prije Krista, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 35, 1-35.

M. GLAVIČIĆ, 2007. - O municipalitetu antičke Skardone, *Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak - Zbornik radova sa simpozija održanog u Šibeniku 2005.,* Šibenik, 251-257.

A. JAGENTEUFEL, 1958. - Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, *Schriften der Balkankommision*, *Antiquarische Abteilung*, XII, Wien.

P. LEVEAU, 1993. – Territorium urbis. Le territoire de la citté romaine et ses divisions: du vocablaire aux réalités administratives, *Revue des études anciennes*, 95/3-4, Bordeaux, 459-471.

Ž. MILETIĆ, 2007. - *Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma, Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak - Zbornik radova sa simpozija održanog u Šibeniku 2005.,* Šibenik, 181-202.

Š. LJUBIĆ, 1867. - Arkeologičke crtice, *Rad JAZU* 1, 164 -173.

M. SUIĆ, 1962. - Municipium Varvariae, *Diadora* 2, Zadar, 179-198.

M. SUIĆ, 1968. - Bribir (Varvaria) u antici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 10, 21-38.

A. UGLEŠIĆ, 2006. - *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije, Drniš - Zadar*, 2006.

J. J. WILKES, 1969. - *Dalmatia*, London.

M. ZANINOVIĆ, 1968. - Burnum. Castellum – municipium, *Diadora* 4, Zadar, 119-129.

M. ZANINOVIĆ, 1974. - Kninsko područje u antici, *Arheološki radovi i rasprave* 7, Zagreb, 301-319.

M. ZANINOVIĆ, 1985. - Prata legionis u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula archaeologica* 10, 63-79.

M. ZANINOVIĆ, 1988. - Liburnia militaris, *Opuscula archaeologica* 14, 43-67.

M. ZANINOVIĆ, 1992. - Od Ninije do Promone, *Izdanja HAD*-a 18, Zagreb, 33-40.

M. ZANINOVIĆ, 1998. - Scardona i Rider – flavijevske fundacije, *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka*, [= *Izdanja HAD-a* 19], 123-129.

M. ZANINOVIĆ, 2007. - *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik.

PETAR SVAČIĆ I MJESTO NJEGOVE POGIBIJE

Vladimir Sokol

Povjesničar Lujo Margetić nedavno je u jednom svom tekstu pretpostavio da naziv Mezija u tituli mađarskog kralja Ladislava iz 1091. godine, koju je on samo jedamput koristio – ali s dva spomena u tekstu, ne znači područje današnje Srbije - rimske Mezije, gdje tada nema Mađara, već zapravo Medija od Medija provincija Anonima Ravenatskog. Dalje se napominje da je područje od Une, Kozare te niza starohrvatskih nekropola od Gomjenice kod Prijedora do Klašnica, Petoševaca, Mahovljana i Junuzovaca u dolini Vrbasa između Panonije i Dinarida, u predrimsko i rimsko doba pripadalo velikoj autohtonoj grupaciji Mezeja, sa središtima oko Sanskog Mosta i Ključa te dalje do Plive i Vrbasa, koja je bila po snazi populacije i kasnijem rimskodobnom broju teritorijalnih dekurija odmah do Delmata. Njihova zemlja - i šire od nje - bi dakle mogla biti Mezija, kao što je zemlja Delmata - i šire od njih – Dalmacija, jer je korištenje antičkih pojmova u ranom srednjem vijeku za hrvatska područja, umjesto tadašnjih suvremenih, poznato u brojnim primjerima. Za područje Mezeja iznosi se postojanje povijesno dobro poznatih, pa do današnjih dana, velikih rudišta željeza, koja su u svim razdobljima predstavljala jaku ekonomsku moć, što sa sobom nosi i pluralizam različitih političkih interesa. Također, raspravlja se o značenju imena Gozd, Alpes ferrae Tome Arhiđakona, kao i o pojavi posebnih tipova naušnica bikoničnih, odnosno ovalnih jagoda u XI. stoljeću, ograničenih na područje rijeka Sane i Krke. Sve te činjenice približit će nas mjestu pogibije kralja Petra u tim sjevernim krajevima, najbližim preko Krke i Miljevaca moru, kao i zemljopisno središnjim hrvatskim prostorima.

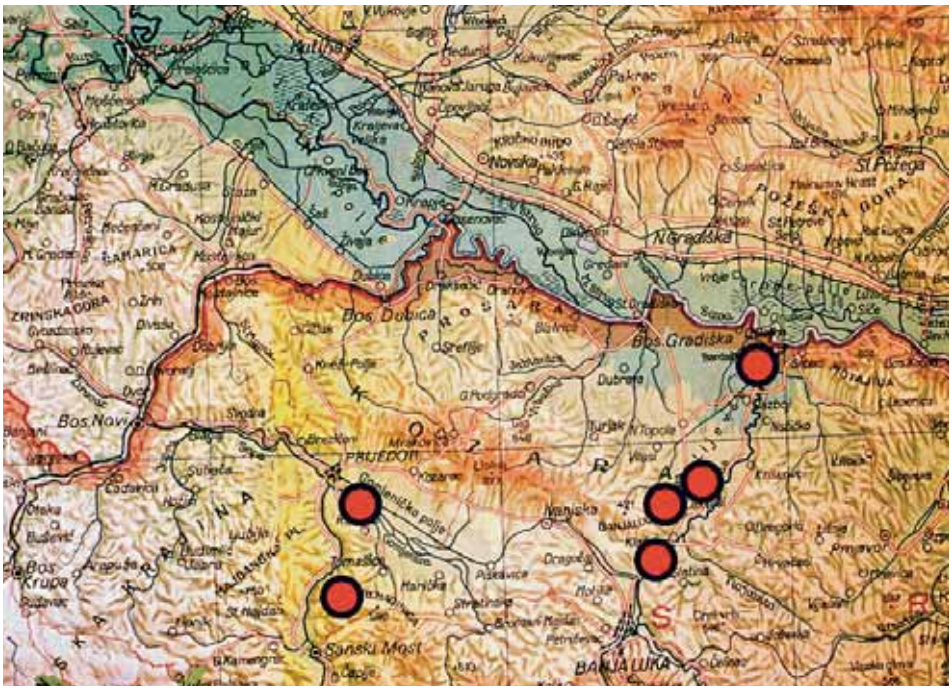

Sl. 1. Starohrvatske nekropole

Mjesto pogibije kralja Petra (Svačića) i gubitak hrvatske državne samostalnosti jedno je od najvažnijih pitanja hrvatske historiografije koje je zanimalo mnoge autore, ne samo u Hrvatskoj, nego i u susjednim zemljama. Odgovori su, kako ćemo vidjeti, bili preširoki i preopći i obično nisu obuhvaćali rezultate drugih struka: danas je međutim to neophodni dio svake metode i samo oni daju dobre i dugoročnije zaključke. Stoga je svako preispitivanje ranijeg dobrodošlo, jer se često i u već poznatoj građi mogu pronaći novi elementi za raspravu. Upravo takve nove analize pronašli smo u sljedećem radu.

Povjesničar Lujo Margetić relativno je nedavno u jednom svom tekstu pretpostavio da naziv Mezija u tituli mađarskog kralja Ladislava iz 1091. godine u pismu montekasinskom opatu Oderiziju, koju je on samo jedamput koristio – ali s dva spomena u tekstu, ne znači područje današnje Srbije - rimske Mezije kako se do tada mislilo, no gdje tada nema Mađara, već da bi taj naziv mogla biti Medija što je Medija provincija Anonima Ravenatskog iz njegove geografije nastale oko 700. g. (1997., 212; 2005., 39-40). Ona bi označavala, manjim ili većim dijelom, raniju antičku provinciju Saviju, dijela možda samo od otprilike Ljubljane (*Atamine)* do Siska, ako su to uopće Anonimove Sikke, kako misli antičar J. Šašel (1970.-71., Sl. 1). M. Šašel Kos međutim u svojim recentnim istraživanjima (2002., 373, 382), a na temelju jednog novog natpisa kod Vrhnike,

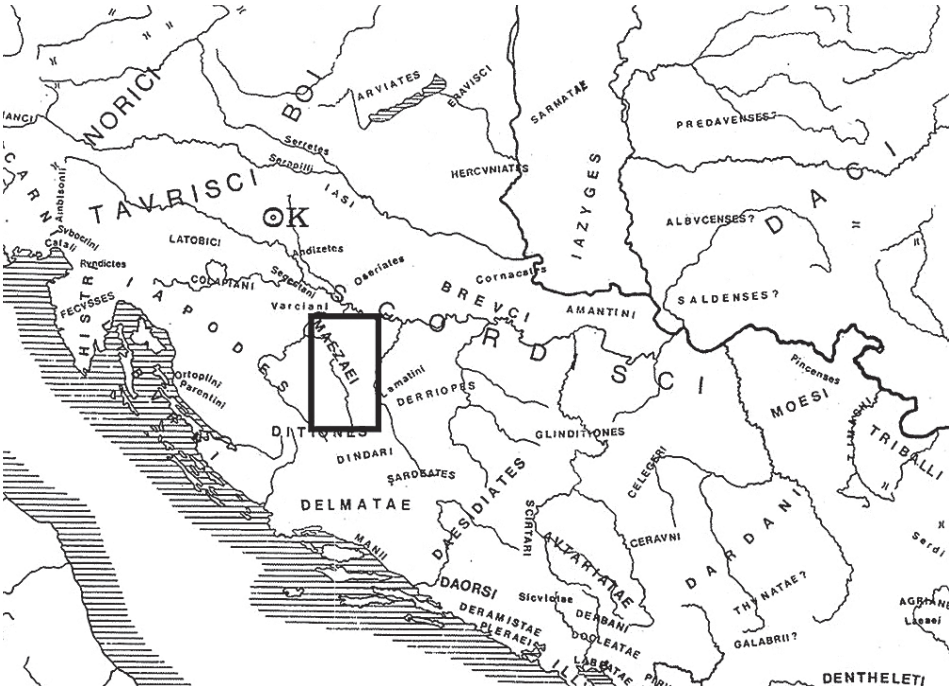

Sl. 2. Predrimski narodi na području između Jadrana i Panonije (katalog izložbe "Keltoi" 1984., Ljubljana - Zagreb)

utvrđuje da se Emona i njezino nešto istočnije područje sigurno nije nalazilo u Panoniji Saviji, pa to relativizira izjednačavanje toponima Medije provincije i Siska kao rečene Sikke, što je na prvi pogled vrlo zavodljiva sličnost, usprkos silnih povijesnih korupcija tog teksta. Prihvatimo li ta istraživanja kao točno, oni tada nikad ne bi bili u istoj rimskoj provinciji, a taj dio današnje Slovenije s Ljubljanom oduvijek bi bio dio desete italske regije. Iz toga proizlazi takva lokacija Medije provincije kao malo vjerojatna, jer se na taj način obično nisu reformirale regije koje nisu isto što i provincije, pogotovo što se u gotovo isto doba savijski biskupi na čelu sa siscijskim (tako bi moguće otpale upravo Sikke?) 530. i 533. godine nalaze u Saloni, pod upravom gotskog komesa, na crkvenim Saborima kao pripadnici istog političkog tijela: Ilirika, ili prvobitne Dalmacije do Drave. Tako će je kasnije opisati u svojim geografijama Paulin (oko 800.; Rački 1877., 301/18), Alfred Veliki (oko 885.) i Konstantin Porfirogenet (prije 948. g.; M. Matijević Sokol – V. Sokol 1999./2005., 20-21, 30).

No problematika je, kako se čini, nešto složenija. Moramo naime napomenuti da je područje od Une, Kozare te niza starohrvatskih nekropola smještenih istočno od Siska, od Gomjenice kod Prijedora do Klašnica, Petoševaca, Mahovljana i Junuzovaca u dolini Vrbasa između Panonije i Dinarida (Sl. 1), u predrimsko i rimsko doba pripadalo velikoj autohtonoj grupaciji Mezeja sa središtima

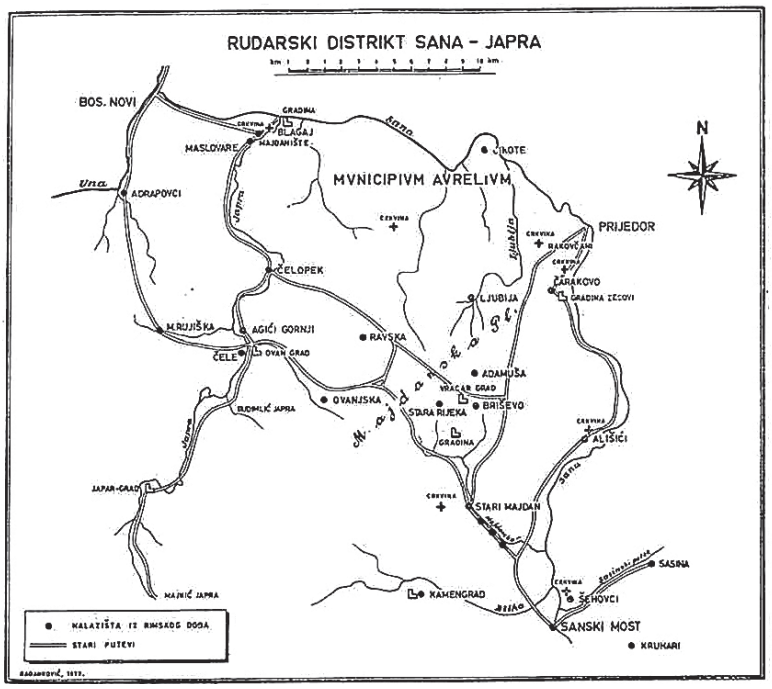

Sl. 3. Povijesna rudišta na području Mezeja (Basler 1972./1973.)

oko Sanskog Mosta i Ključa te dalje do Plive i Vrbasa, kako donosi istraživač tih krajeva Ivo Bojanovski, te da je po veličini svoje populacije i kasnijem rimskodobnom broju teritorijalnih dekurija odmah do Delmata (1988., 266-278, 284-287) (Sl. 2). Njihova zemlja - *i šire od nje* - bi dakle mogla biti Mezija, kao što je zemlja Delmata - *i šire od njih* - Dalmacija. Korištenje antičkih pojmova u ranom srednjem vijeku za hrvatska područja umjesto tadašnjih suvremenih poznato je još od Izidora Seviljskog, *Annales regni Francorum*, poznatog europskog teologa Saksonca Gotšalka, Alfreda Velikog, Porfirogeneta i mnogih drugih (Matijević Sokol – Sokol, 2005., 21, 32).

* * *

Drugi značajni problem povijesne topografije jest ubikacija mjesta pogibije kralja Petra 1097., ili 1100. godine (prema novim Margetićevim istraživanjima, 2005., 45-50). Naziv "Peturgoz" za to mjesto prvi spominje tzv. Anonim Bele III. koncem XII. stoljeća. On u svojoj kronici kaže da su mađarske vojskovođe Bulču i ostali na povratku nakon zauzimanja Splita (sic!), prije nego što ih je Oton Veliki pobijedio na Leškom polju 955. g., prešli Kupu i zauzeli "Zabrag, Posagu i Vlko", a u tim okvirima spominje se i gornji naziv "Petrov G(v)oz(d)" (Klaić 1903., 3), kojeg bi po opisu prešli s vojskom. Prema navedenim imenima vođa događaj bi se mogao datirati sredinom X. stoljeća, no kronika je opće kritički

ocijenjena kao nepouzdana, jer različite vremenske slojeve brka, smješta istodobno ili izmišlja, pa tako i rečeni toponim i tzv. zauzimanje Splita koji su mogli nastati samo poslije konca XI., smješta u sredinu X. stoljeća. Nakon njega, potkraj XIII. stoljeća, Šimun de Keza u svom djelu *Gesta Hungarorum* (napisano između 1282.-1285.) spominje mjesto pogibije kralja Petra i navodi ga kao "Patur Gozdia", a jedini navodi kao njegovu prijestolnicu Knin (N. Klaić 1971., 47). Splitski kroničar Toma Arhiđakon u istom stoljeću spominje "Alpes ferrae", mjesto gdje graniče splitska i zagrebačka biskupija (Perić, Matijević Sokol, Katičić, 2003., 64, 84), a kao područje koje je u početku osvojio Ladislav navodi: "… čitavu zemlju od rijeke Drave do planina koje se zovu Željezne". Već ranije smo utvrdili da se prostor rimske provincije Panonije Savije poklapa s područjem zagrebačke biskupije (Sokol 1990., 194), što znači da prema jugu graniči s antičkom Dalmacije, a koja bi išla gore opisanim područjem.

Temeljem iznesenog ovdje se dalje postavlja više pitanja:

Gdje se nalazi Petrov G(v)ozd ?

Gdje se nalaze Alpes ferrae ?

Gdje je stvarno poginuo kralj Petar ?

Raščlanimo li etimološki oba oblika mogla bi se, u kontekstu s drugim činjenicama, pronaći određena rješenja. Tako bi u riječi *gozd* mogli vidjeti staro praslavensko značenje riječi *drvo*, *šuma* (Skok 1978., I. knjiga) kako se to dosada uglavnom tumačilo, no ako to povežemo s nazivom *Alpes ferrae* koje se spominju u istom kontekstu zbivanja borbi s Mađarima, mogućnosti se značajno mijenjaju. Riječ *gozd* ili *gvozd* može naime imati i drugo značenje: gvozdeno tj. željezno - izraz koji prema Skoku nemaju drugi jezičnoslavenski narodi (Skok, isto), a izveden je iz gornjeg značenja i vremenski nešto mlađi. Otud podrijetlo imena mjesta Gvozdansko na Zrinskoj gori, gdje su se nalazili važni rudnici željeza (i srebra) u srednjem vijeku te kovnica novca obitelji Zrinski. Spomenuti rudonosni slojevi nastavljaju se u puno *većem opsegu* dalje preko Une prema Japri, Ljubiji i - *nota bene* - rijeci **Željeznici**, Šipovu i Jajcu do Vrbasa, rudištima osobito važnim u protohistorijsko (nalazi novca iz III.-II. st. prije Krista; Basler 1972./1973., 261-269) (Sl. 3), i antičko doba (Kasiodor ih spominje još u Teodorihovo vrijeme VI. st., zatim nalazi novaca Justinijana i Foke do početka VII. st.; Škegro 1999., 18-35, 39) s još danas vidljivim ogromnim stoljetnim, a po svemu sudeći i tisućljetnim nakupinama šljake koje iznose više od 2,000.000 tona, a sadrže do 50% željeza (!); prema također Bojanovskom (1988., 273-284). Povijesni rimski rudnici imali su u antičko doba status državnih, tj. carskih imanja, za razliku od onih na drugoj strani u dolini Drine srebreničkih, koji su bili municipalnog karaktera (isti, 281); *per analogiam*, taj bi status mogli imati i u starohrvatsko doba: dakle bili bi državni i kraljevski. Što bi dodatno osvijetlilo mogući interes i pojavu kralja Petra, ali i Ladislava, baš ovdje. Oni su se zatim nastavili koristiti u srednjovjekovno i tursko doba, pa u Ljubiji sve do danas. Uzmemo li podatak da su u srednjem vijeku na istočnoj strani današnje Petrove Gore pre-

ma Gvozdanskom (!) postojali tek manji noviji rudnici željeza (Gunjača 1978., 133), a da je Ljubija sasvim u blizini Sanskoga Mosta prema već spominjanom jednom od središta Mezeja, te povežemo li te dvije činjenice: G(v)ozd(eno) i *Alpes (Mons) ferrae* - tj. željezne, s Ladislavovom Mezijom (a u tim je prostorima, vidimo, boravila velika antička grupacija Mezeja) mogli bi dobiti približno mjesto hrvatsko-ugarskih borbi, pogibije posljednjeg hrvatskog kralja Petra, ali i motive zašto se sve to vjerojatno baš tu odigralo: željezo je strateška sirovina i novac, a novac je vlast. Ladislav u istom dokumentu spominje da će dati *bogate posjede* montekasinskom opatu Oderiziju upravo u Meziji, a također u Sklavoniji i Ungariji; isto tako u tom dokumentu ne spominje se *Regnum Croatiae i Dalmatiae*. Mezija bi, sa sjevernim dijelom i u Panoniji, zapravo bila između te dvije nekadašnje rimske provincije, na neki način ih povezujući, a dileme o pripadnosti Mezeja postojale su još u antičko doba (Bojanovski 1988., 266).

Čitav gornji prostor smješten je na poznatoj kapitalnoj antičkoj, pa zatim srednjovjekovnoj komunikaciji Salona - KNIN - *SISCIA* - *Carnuntum* (kod Beča; Bojanovski 1988., 281). U *Annales regni Francorum* za 821. godinu tu je negdje Ljudevitov put prema jugu iz Siska, odnosno osovina sjever-jug koja dolinom rijeke Sane ide samim središtem hrvatske države. Upravo tu, jer su se tu nalazila i vjerojatna kraljevska državna imanja kao u rimsko doba, a opet ne tako daleko južno - zapravo relativno blizu Knina u kojem je kralj Petar stolovao (Šišić 1925., 612-623), trebalo bi tražiti mjesto hrvatsko-ugarskog sukoba, možda negdje u blizini današnjeg Prijedora. Njegovo ime je u predtursko doba prema rasporedu hrvatskih dijalekata moralo glasiti Pridor, ili Predor (Moguš 1978.), a u širem smislu: prolaz; ako ne znači *pred/v/or*. Na ovom riječnom dolinom suženom "ulazu" prema jugu on se odista nalazi, desetak kilometara sjevernije od danas najvećeg aktivnog rudnika gvožđa-željeza u ovom dijelu Europe, u Ljubiji, u podnožju Majdanske (turcizam u značenju: rudničke) planine, a sasvim u blizini velike istražene starohrvatske nekropole Gomjenice – Baltine bare, te južnije kasnosrednjovjekovnog groblja i crkve u Ališićima. Također, jedan zanimljiv dokument iz 1269. godine opisuje granice župa Dubica i Vrbas, te između donje Une i donjeg Vrbasa (upravo oko) oko Prijedora, prema do danas sačuvanim toponimima, registrira postojanje nekog **Gvozda** (Gunjača 1978., 121). Takvih toponima ima po istom autoru i drugdje, no, ovdje su dio i dopunjuju gornji kontekst.

* * *

Područje južno od rijeke Save još je uvijek relativno slabo istraženo područje, a takvim će još dugo, dugo ostati. Naše razmatranje obuhvaća spomenuti prostor između rijeka Sane (Vrbasa) i Krke, izvan toga u XI. stoljeću na sjeveru nemamo sustavno istraživanih starohrvatskih nekropola. Od zapada prema istoku tu su spomenute Gomjenica i Ališići kod Prijedora, Klašnice kod Banja Luke, zatim sjeverno uz Vrbas Petoševci, Mahovljani i Junuzovci (Sokol 2006.). U zemljopisnom smislu prevladava prostor velikih i dugih riječnih dolina koje izviru u Dinaridima.

Ne tako visoko, ali dosta dugo gorje Kozare daje tom području dodatne elemente u traganjima za naseljima toga doba, koja međutim još nisu otkrivena. Oblast potkozarja i Sane će potkraj XI. stoljeća većinom ući u novoosnovanu Zagrebačku biskupiju, odnosno dobrim dijelom u njezin kasniji dubički arhiđakonat (Klaić 1976., 347-348) i upravo će tu prema jugu **graničiti** sa splitskom biskupijom. Poslije vojnog i političkog smirivanja situacije u Panoniji u drugoj polovini X. stoljeća nakon uspješnih borbi hrvatskog kralja Tomislava (Ljetopis popa Dukljana, Peričić 1991., 258) i stalnog prisustva hrvatske vojske u Slavoniji (Margetić 2002., 49) te na Zapadu cara Otona I., kojima je potpuno slomljena mađarska vojna moć (Slovinje oko 924.; Augsburg 955.), stanje se u razmatranom području normalizira i tada u njemu počinje novi ciklus razvoja. Prvenstveno se to najbolje vidi u utemeljenju gornjih, posve novih grobišta koja ranije nisu postojala, što u stanovitom opsegu mora značiti i naselja.

Praćenjem razvoja materijalne kulture - "artes minores" - u grobljima koja smo spomenuli, zamjećujemo da se čitav niz tih nekropola zasniva upravo u doba oko ili iza sredine X. stoljeća i sva će ona, osim Mahovljana koje je nešto mlađe, u punom opsegu ući u XI. stoljeće. Doba desetog, kao i ranije dijela devetog stoljeća, ujedno će biti vrijeme najvećeg uspona materijalne kulture u starohrvatskim grobljima, što taj nakit čini u raščlambi rečenog korpusa unutar cjelokupnog fundusa nekropola količinom, likovnom koncepcijom i ljepotom, a većinom i suvremenim tehnikama, posebnim (Sokol 1997.).

Prema porijeklu nalaza, a to je u najvećem broju nakit-naušnice i zatim prstenje, prevladavaju nalazi hrvatskoprimorske i hrvatskobjelobrdske kulturne skupine, bez primjetnijih vanjskih utjecaja drugih kultura. Na dijelu navedenih grobišta: Gomjenici, Klašnicama, Petoševcima i Junuzovcima (koja je zemljanim radovima razorena nekropola) najstariji nakit pripada primorskom faciesu, dok groblje u Mahovljanima pripada uglavnom bjelobrdskom izrazu starohrvatske materijalne kulture. Sve te nekropole, koje vremenski nejednako započinju većinom tijekom X. stoljeća, osim Petoševaca ujednačeno se gase negdje na prijelomu XI. i početku XII. stoljeća. Taj proces nije međutim izvorno politički upravljan, on je dio jednog europskog reformnog pokreta crkve tijekom kojeg se potkraj XI. stoljeća širem Europe pristupa formiranju pravog župskog sustava *u prostoru*, u kojem prema Franzenu (1988., 162) svećenik napušta zajednicu u većem centru gdje živi sa svećenicima uz biskupa i dolazi u lokalnu zajednicu; sustav kakav ostaje sve do danas. Upravo tad se napuštaju groblja bez sakralnog objekta i smještaju tamo gdje ga je bilo, ili ga se izgradilo: u južnoj Hrvatskoj to su nekropole tipa Kašić-Greda/Mravince, u Posavini gore spomenute, u Podunavlju Vukovar-Lijeva bara i eponimno Bijelo Brdo. U Karnioli, današnjoj Sloveniji, to su ona tipa Bled-Pristava II, dok su to u Mađarskoj groblja poput Halimbe i Majš. U Panoniji taj će proces svojim odlukama poduprijeti Koloman i Bela II. (1131.-1141.; da se obvezatno napuste grobišta bez crkvenog objekta, prema Franzenovoj reorganizaciji prvobitnih župa /Franzen 1988., 162/; te

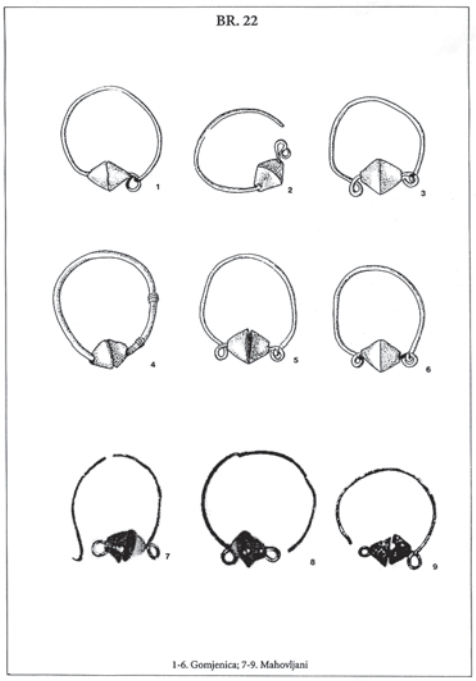

Sl. 4. Jednojagodne naušnice bikoničnih jagoda, (Sokol, 2006.)

Sl. 5. Jednojagodne i trojagodne naušnice bikoničnih jagoda, Gomjenica (Miletić, 1966./67.)

Kolomanovoj uredbi o pokapanju uz crkve, Tomičić 1999., 48), kada on ulazi u svoju konačnu fazu, jer u završnim dijelovima ukapanja na istovremenim mađarskim nekropolama tipa Halimba (Török 1962.) i Majš (Kiss 1983.) uglavnom nalazimo novce do početnog XII. stoljeća, dok su najbrojniji upravo oni iz prethodnog XI.-og. Tog u prometu rabljenog novca, vrlo je važno, uopće nema u prostoru između Drave, Save te apsolutno južno od nje. Zanimljivi su nalazi razbijenih, nekompletnih dijelova odjeće staromađarskog podrijetla u Petoševcima iz prve polovine X. stoljeća, protumačive kao ratni plijen iz uspješnih obrambenih borbi, a davani djeci, jer to nije nošnja odraslih Hrvata pa s njom nisu ni bili pokopani (Sokol 2006., 87). Oni svjedoče o ranim kontaktima Hrvata i Mađara pod nepovoljnim okolnostima. Njih će potom, što je dosad bilo nepoznato, a u tri *suvremena* vrela otkriva ih Margetić (2000., 49), zamijeniti koalicijski odnosi pod vodstvom Hrvata, koji u ratne operacije za izgon Bugara iz istočnih prostora "nakon smrti cara Simeona" († 927), utjeruju osim Mađara i druge narode: "Hrvati i ostali" (Georgije Monah, CSHB 904 te Simeon Magistar, 740), zatim "Hrvati, Mađari i ostali" (Teofanov nastavljač, CSHB 357; itd.). Iza toga će slijediti dug i kontinuiran razvoj koji, kako smo vidjeli iz predstavljenog kompleksa nekropola i materijalne kulture, neće poremetiti prijelomni događaji krajem XI. i početkom XII. stoljeća, već će se razvoj neprekinuto nastaviti

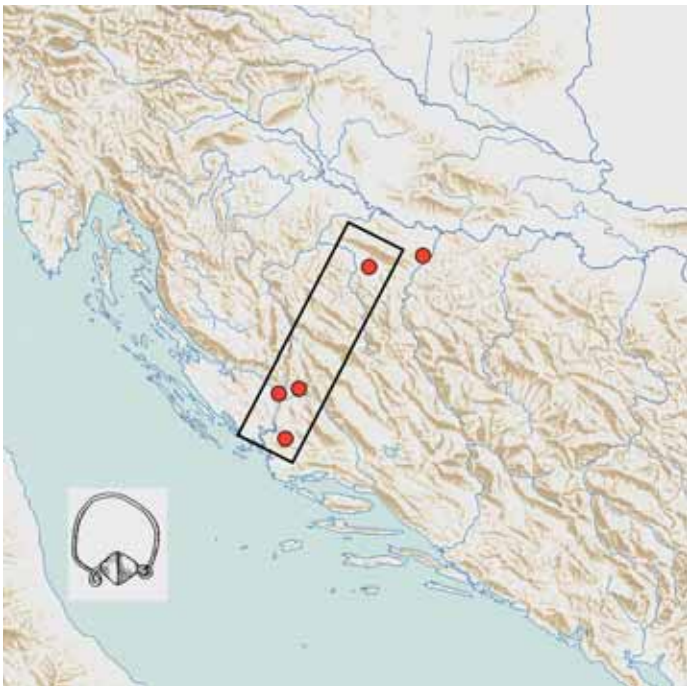

Sl. 6. Karta rasprostiranja

dalje. Tomu će osobito doprinijeti i osnivanje Zagrebačke biskupije, gdje dokumenti sada pokazuju da praktički sva naselja koja se spominju u XII. stoljeću na najvećem dijelu prostora postoje i danas.

Ono što materijalno posebno veže po toj zemljopisnoj osi sjeverno peripanonsko-dinarsko, uz kninsko i šibensko područje, kao još jedna zanimljiva, arheološka poveznica, je u XI. st. pojava unikatanih oblika jednojagodnih (Sl. 4-6), (Sokol, II. hor./III. faza-br."22"; 2006., 268-270) te trojagodnih (Sl. 7-8), (Sokol, II. hor./III. faza-br. "23") bikoničnih jagoda naušnica u "**Y**" obliku, debelih stijenki s kružnim petljama na krajevima i tankom brončanom žicom na obruču između jagoda. Svojim posebnim izgledom u obliku spomenutog slova te s bikoničnim jagodama debelih stijenki, u prostorima između Alpa, Jadrana i Crnog mora jedinstvena su pojava, koja uspostavom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, neće doživjeti dalji razvoj. Kao da su se pogibijom Petra (Svačića) i one ugasile. Nalaze se na nekropolama smještenim u dolinama spomenutih rijeka Sane i Krke, po osi sjever-jug, a izvan tih prostora nisu nam poznate. Osim Gomjenice i Mahovljana na sjeveru, nađene su u Kninu (Biskupija-Crkvina) i Otonu, zatim u Smrdeljima i Donjem Polju kod Šibenika (sve uopće poznate; Sokol 2006., 271-274). Opisane naušnice rijetke bikonične i "**Y**" forme nađene samo u ta dva područja, na neki način povezuju ovdje pretpostavljeno mjesto

Sl. 7. Trojagodne naušnice bikoničnih i oblih jagoda "Y" oblika, (Sokol, 2006.)

pogibije Petra Svačića, s miljevačkim (i zemljama zvanim "svačice"?). Kartiranje obaju modela, kako ćemo vidjeti dalje u prilogu, omogućuje nam postavljanje hipoteze, da je razvoj toga nakita, količinski najbrojnijeg upravo na sjeveru, omogućilo jače aktiviranje povijesnih rudišta, nekoć na prostoru starih Mezeja. Time na svojstven način materijalno svjedoče o čvrstim vezama kraja mogućeg podrijetla kralja Petra i onoga na sjeveru gdje je, braneći Hrvatsku i njezina rudišta željeza kao važne ekonomske resurse, oko 1100. godine nesretno poginuo. Koliko se prema izvorima zna, bez opće zemaljske političke podrške (Toma Arhiđakon, 2003., XVII) ispravak tada više nije bio moguć.

Današnja Petrova Gora, toliko zapadno smještena, a njezino ime je novijeg datuma (starije Slatska gora, Gunjača 1978., 138, 154-156), posve je izvan svih za Hrvatsku, pa time i Mađarsku, važnih unutarnjih prometnih pravaca. Poistovjećivanjem Petrova Gvozda pak s Velikom Kapelom kod Modruša, kako je novije mišljenje autora (Gunjača 1978., 192, 200; Raukar 1997., karta), Mađari su vojskom eventualno jedino mogli doći u Vinodol, ili sličnu periferiju države - koja ne bi bila maksimalno branjena, a ne u njezina strateška središta – koja bi bila dobro branjena. Napomenut ćemo na kraju, da će velik dio prostora "Gvozdenih", odnosno "Željeznih brda" u kasnome srednjem vijeku u crkvenom organizacijskom smislu pripasti dubičkom arhiđakonatu Zagrebačke biskupi-

Sl. 8. Karta rasprostiranja

je, koja po Tomi Arhiđakonu († 1268.) kako navodi upravo kod "Alpes ferrae", ali dodajemo i stare davno nestale povijesne pokrajine Mezeja, graniči sa splitskom nadbiskupijom; arhiđakonat "od koga danas ništa ne osta".

Bilješke

Basler, Đ. (1972/1973), Nalazi novaca iz predrimskog doba u Japri, Glasnik ZM-BiH NS. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 261-269.
Basler, Đ. (1977), Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik ZM-BiH NS. XXX/XXXI, Sarajevo.
Bojanovski, I. (1988), Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo.
Franzen, (1988, /1968/), Pregled povijesti crkve, Zagreb.
Gunjača, S. (1978), "Gvozd" u ratovima Arpadovaca u Hrvatskoj potkraj XI. stoljeća, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji IV, Zagreb 99-203.
Kiss, A. (1983), Baranya megye X-XI századí sírleletei, Budapest.
Klaić, V. (1903), Povijest Hrvata, Zagreb.
Klaić, N. (1971), Povijest Hrvata, Zagreb.
Kos, M. Š. (2002), Mejnik med Akvilejo in Emono, Arheološki vestnik, Ljubljana, 373-382.

Margetić, L. (1997), Hrvatska država u doba narodnih vladara, u: Rano doba Hrvatske kulture, Hrvatska i Europa, Zagreb, 197-214.
Margetić, L. (2000), Zagreb i Slavonija, Zagreb-Rijeka.
Margetić, L. (2005), Odnosi Hrvata i Mađara u ranije doba, Starine, knjiga 63, Zagreb, 1-90.
Matijević Sokol, M. – Sokol, V. (1999./2005), Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira, Zagreb.
Miletić, N. (1966/67), Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, GZM (A), N. S., XXI-XXII, Sarajevo, 81-154.
Moguš, M. (1978), Čakavski dijalekt, Zagreb.
Peričić, E. (1991), Sclavorun regnum Grgura Barskog, Zagreb.
Rački, F. (1877), Documenta, Zagreb.
Raukar, T. (1997), Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb.
Skok, P. (1978), Etimologijski rječnik, I. knjiga, Zagreb.
Sokol, V. (1990), Panonija i Hrvati u 9. stoljeću, Izdanja HAD, sv. 14, Zagreb, 193-195.
Sokol, V. (1997), Arheološka baština i zlatarstvo, Hrvatska i Europa I, Zagreb, 117-145.
Sokol, V. (2006), Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština, Zagreb.
Šišić, F. (1925), Pregled povijesti hrvatskoga naroda (III. izdanje), Zagreb.
Šašel, J. (1970-71), Alpes Iuliana, Arheološki vestnik 21-22, Ljubljana, 33-44.
Škegro, A. (1999), Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba, Prilozi, 28, Sarajevo, 17-45.
Török, G. (1962), Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert, Archaeologia Hungarica XXIX, Budapest.
Toma Arhiđakon (2003), Historia Salonitana, reprint: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika; Perić, O., Matijević Sokol, Katičić, R., Split.
Tomičić, Ž. (1999), Ranosrednjovjekovno groblje u Sv. Jurju u Trnju u Međimurju - prilog datiranju nalazišta, Zagreb, 41-60

"POSJEDI NELIPČIĆA NA PODRUČJU SREDNJOVJEKOVNOG KOTARA PROMINE"

Ante Birin

Povijest srednjovjekovne Promine usko je povezana s velikaškom obitelji Nelipčića, obitelji koja je punih stotinu i pedeset godina, koliko se pouzdano može utvrditi, vladala tim područjem. Tu svezu još bližom čini okolnost da je povijest Promine – koja se u povijesnim izvorima dotad gotovo i ne spominje – moguće pratiti tek od vremena vladavine Nelipčića, a i činjenica da je tijekom gotovo cijelog XIV. st. upravo Promina bila sjedištem jedne od dviju poznatih grana obitelji Nelipčića. Osim toga, i jedini tvrdi grad koji se u izvorima izričito spominje kao njihov nasljedni grad – Kamičak – nalazio se na tom području.[1] Kao njihov najstariji poznati baštinski posjed, Promina je u rukama obitelji ostala sve do smrti kneza Ivaniša Nelipčića (1435.), posljednjega muškog potomka obitelji, odnosno rata za baštinu Nelipčića (1436.). Nikad prije ni poslije jedna tako moćna obitelj kao što su bili Nelipčići nije vladala područjem između Krke i Čikole.

* * *

Podrijetlom najvjerojatnije s područja županije Zmine[2] – gdje oko tvrdoga grada Brečeva, smještenog u "selu Bračeviću u ogradama Kapelice iznad od-

1 Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* [dalje: *CD*] 11 (Zagreb: JAZU, 1913.), dok. 192., str. 249-252

2 O podrijetlu Nelipčića vidi: Ante Birin, *Knez Nelipac i hrvatski velikaški rod Nelipčića* : doktorski rad (Zagreb: 2006.), str. 10-13. O problemu ubikacije ove županije vidi: Lovre Katić, "Starohrvatska župa Smina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928.-1929.), str. 74-84.

lomka polja Vrbe zvanog Kanjevača"[3] treba tražiti njihove prvobitne obiteljske posjede – Nelipčići su na područje Promine, po svemu sudeći, pristigli tijekom posljednje četvrtine XIII. st. ili neznatno prije toga. U službi Šubića još od sredine istog stoljeća – kada je prvi poznati član obitelji, Nelipac, kao saveznik Šubića, sudjelovao u ratu između trogirske i splitske općine[4] – Nelipčići su, dolaskom u Prominu, postali njihovim neposrednim susjedom i jednim od glavnih oslonaca njihove vlasti. Kneza Nelipca, od kojega napokon možemo neprekinuto pratiti rodoslovlje obitelji, tako nalazimo uz bok bana Pavla kada je ovaj svojoj prijestolnici Skradin 1304. udijelio na uživanje građanske slobode, uzdignuvši ga time u rang autonomne gradske općine.[5] Istodobno, Šubići su drugim članovima obitelji povjerili upravu nad Humskom zemljom, gdje se, u razdoblju od srpnja 1304. do svibnja 1306., kao knez Huma više puta spominje Nelipčev stric Konstantin, kojeg je, vjerojatno nakon njegove smrti, naslijedio Nelipčev brat Izan.[6] Svoj vrhunac Nelipčići su, kao službenici Šubića, doživjeli u vrijeme Pavlova sina i nasljednika Mladena II., koji je Nelipca postavio za vojvodu, najvišeg dužnosnika u strukturi vlasti koju je uspostavio.[7]

Unatoč tome Nelipac se nije oklijevao okrenuti protiv svoga gospodara u trenutku kada su ugled i prevlast Šubića počeli trpjeti udarac za udarcem. U zimu 1316./1317. on je zajedno s krbavskim knezovima Kurjakovićima ustao protiv bana Mladena II., koji je u tom trenutku bio umiješan u neki sukob sa slavonskim velikašima Babonićima. Iako pojedinosti o tijeku njihove pobune nisu poznate, zna se kako je Mladen uspio ugušiti pobunu te kako Nelipac, zbog svoje nevjere, nije pao u veću ili dugotrajniju nemilost.[8]

Ali ni ta dobrostivost nije spriječila Nelipca da se pet godina nakon toga ponovno okrene protiv Mladena te se pridruži pobuni hrvatskih velikaša. Pobuna koju je, isto tako, iskoristio i kralj Karlo I. (1301.-1342.) kako bi u Hrvat-

3 Stjepan Gunjača, "Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečevo", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* [dalje: *JAZU*] 311 (1957.), str. 234. Brečevo se u vlasti Nelipčića prvi put spominje u istoj ispravi kralja Ludovika iz 1345. kada im je kralj, prigodom darovanja županije Cetine, potvrdio posjed i toga tvrdoga grada. Vidi: *CD* 11, dok. 157., str. 205-207; id., dok. 158., str. 207-208.

4 Vidi: *CD* 4 (Zagreb: JAZU, 1906.), dok. 207, str. 235-236; Ivan Lucius – Lučić, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù* (Venetii: Curti, 1673.-1674.) Hrvatski prijevod: *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* 1-2, prev. Jakov Stipišić (Split: Čakavski sabor, 1979.), knj. II., gl. 15, str. 55-56 (id., I., str. 185). Prilikom citiranja djela hrvatske latinističke historiografije prva se paginacija odnosi na broj stranice u izvornom tekstu, a druga na broj stranice u hrvatskom prijevodu.

5 Kao jedan od uglednika koji su nazočili tom značajnom događaju, Nelipac se navodi među svjedocima u eshatokolu isprave i to neposredno iza skradinskog biskupa što jasno ukazuje na to da je u postojećem sustavu vlasti Šubića zauzimao visok položaj. Vidi: *CD* 8 (Zagreb: JAZU, 1910.), dok. 72., str. 76-77.

6 Iako se ovaj Konstantin u historiografiji smatra Nelipčevim nećakom, pomnija analiza ipak upućuje na zaključak kako je on zapravo bio stric braće Nelipca i Izana. Vidi: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*. prir. Franjo Šanjek, prev. Snježana Husić (Zagreb: Golden marketing : Narodne novine, 1999.), str. 451; Mihailo Dinić, "Comes Constantinus", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 7 (1961.), str. 5.

7 *CD* 8, dok. 402., str. 497-499.

8 Vidi: *CD* 8, dok. 317., str. 388; id., dok. 365., str. 446; Lucius, *Memorie*, knj. III., gl. 7, str. 138 (id. I., str. 383); Dane Gruber, *Nelipić, knez cetinski i kninski* (Zagreb: Narodne novine, 1886.), str. 10; Vjekoslav Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*. (Zagreb: Matica hrvatska, 1897.), str. 113-114; id., "Rodoslovje knezova Nelipića od plemena Svačić", *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* n. s. III. (1898), str. 1; Damir Karbić, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Kindred* : disertacija (Budimpešta: 2000.), str. 83; Birin, *Knez Nelipac,* str. 18.

skoj obnovio središnju vlast, završila je Mladenovim porazom i zarobljavanjem te slomom prevlasti Šubića. No Mladenov pad, kako se ubrzo pokazalo, nije ispunio kraljeva očekivanja, nego je u Hrvatskoj umjesto predviđene obnove središnje vlasti došlo do njezina posvemašnjeg urušavanja. Domaći velikaši, koji su vjerojatno očekivali kako će za novog bana biti izabran netko od njih, prevlast Šubića nisu namjeravali tek tako zamijeniti jakom središnjom vlašću. Stoga je, neposredno nakon Karlova povratka u Ugarsku, uslijedila nova pobuna, tijekom koje je, u drugoj polovici studenog 1322., iz Knina bila prognana kraljevska posada. Sâm Knin došao je u ruke vojvode Nelipca, koji je od njega učinio svoju prijestolnicu, iz koje je, tijekom punih dvaju desetljeća, vladao poput samosvojna vladara. Pristup novoj prijestolnici štitili su, s južne strane, baštinski posjedi Nelipčića u Promini, gdje se u tvrdom gradu Ključu nalazilo sjedište njegova brata Izana.[9]

Uspostavom novih političkih odnosa nakon sloma prevlasti Šubića područje Promine postalo je za Nelipčiće područjem od iznimne strateške važnosti. Ono je, naime, sada postalo važnim pograničnim područjem prema dvama susjedima s kojima su tijekom sljedećih dvadesetak godina bili u trajnom ili povremenom sukobu. S jedne strane to su bili Šubići, čiji su se posjedi nalazili na desnoj strani rijeke Krke, a s druge strane Venecija, odnosno mletački Šibenik, čiji se kotar pružao sve do lijeve obale rijeke Čikole.

Iako su u tom razdoblju Nelipčići vodili više ratova sa Šubićima, Promina nikad nije bila neposrednim ratnim poprištem tih sukoba. Njezin je značaj, nasuprot tome, bio znatno veći u sukobu s mletačkim Šibenikom, jer da su se upravo s područja Promine šibenskim građanima i općini nanosile "velike štete i nepodnošljive povrede."[10] Zbog čega su Nelipčići ušli u sukob s podanicima Venecije, svoga dojučerašnjeg saveznika u borbi protiv Šubića, nije poznato. Veneciji, koja je u to doba svojim glavnim neprijateljem i dalje smatrala Šubiće, takav sukob zasigurno nije odgovarao pa je stoga i vjerojatnije kako su krivci za izbijanje sukoba ipak bili Nelipčići. Razlog bi pritom mogao ležati u naraslim ambicijama kneza Nelipca, koji je nakon dva uspješna rata sa Šubićima i učvršćenja svoje vlasti nastojao, na neki način, podložiti Šibenik i tako svojim posjedima otvoriti pristup otvorenom moru.

U svakom slučaju, prvi sukob između Nelipčića i Venecije izbio je u proljeće 1333., kada je knez Izan od Ključa opljačkao i zarobio neke šibenske građane. Nastojanje Venecije da novonastali spor riješi mirnim putem – zatraživši od Izana da šibenskoj općini nadoknadi nanesene štete, a zarobljenike pusti na slobodu – nije urodilo uspjehom.[11] Zatraženu odštetu Izan ne samo da nije

9 Vidi: Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* [dalje: *Listine*] 1. (Zagreb: JAZU, 1868.) dok. DCIII., str. 406-408.

10 *Listine* 1, dok. DCIII., str. 406-408.

11 Vidi: *Listine* 1, dok. DCIII., str. 406-408; id., dok. DCVII., str. 409-410; Gruber, *Nelipić*, str. 37; Frane Dujmović, "Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine", u: *Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici* (Šibenik: Muzej grada, 1976.), str. 105-106; Birin, *Knez Nelipac*, str. 31-33.

isplatio, već je i zarobljene Šibenčane pustio na slobodu tek pošto je dobio otkupninu od 1.500 libri. Da stvar za Šibenčane bude još i gora, u sukob se ubrzo zatim uključio sâm Nelipac, koji se negdje u ljeto iste godine domogao kule šibenskoga građanina Jurja Stipšića, smještene "blizu šibenskih granica preko one rijeke" (Čikole, op. a.).[12] Izanovi napadi, čini se, nisu prestajali ni tijekom sljedeće godine; šibenski su naime poslanici, u ožujku 1335., izvijestili mletačko vijeće i ponovno mu skrenuli pozornost na važnost Stipšićeve utvrde, koju je potrebno "imati i povratiti" kako bi "sebe i svoje posjede sačuvali od upada zlikovaca".[13] Budući da je dotični Juraj u zamjenu za kulu tražio oslobođenje od kazne progonstva, na koju je bio osuđen zbog počinjenog ubojstva, Šibenčani su, uz dopuštenje Venecije, udovoljili tom njegovu zahtjevu i na taj se način, najvjerojatnije, domogli kule.[14]

Daljnje pogoršavanje odnosa tada je izbjegnuto zahvaljujući izbijanju novog rata između Nelipčića i Šubića, a zatim i njihovu zajedničkom vojnom pohodu protiv bosanskog bana. Iz tih je razloga Nelipac bio prisiljen privremeno obustaviti svoja neprijateljstva s mletačkim dalmatinskim gradovima i tako sačuvati privid prijateljskih odnosa s Venecijom. Kako ni Veneciji, koja je u hrvatskim velikašima gledala predstražu rečenih gradova, nije bilo u interesu narušavanje savezničkih odnosa s njime, to je sukob Nelipčića sa Šibenikom, a i onaj istodobni s Trogirom, bio brzo zaboravljen.

No krajem zime 1341., kada je Nelipac, nakon spomenutih ratova i neostvarenog kraljeva vojnog pohoda na Hrvatsku osjetio da mu više ne prijeti nikakva opasnost, sukob sa Šibenikom bio je ponovno obnovljen. Povod sukobu bio je ovaj put ometanje slobodne trgovine Šibenika sa zaleđem, do čega je došlo nakon što je knez Konstantin od Ključa, Nelipčev nećak, po nalogu samog Nelipca, "podigao na granici Šibenika u jednom tijesnom prolazu kaštel, koji se stoga zvao Ključić, i tako Šibenčanima spriječio slobodan prolaz", nametnuvši im uz to i plaćanje poreza na promet robe (trgovine).[15]

Pokušaji Venecije da pregovorima, koji su se vodili pune dvije godine, izgladi spor i ishodi naknadu za štete počinjene Šibenčanima ni ovaj put nisu dali nikakva rezultata. Unatoč opetovanim obećanjima koja je davao mletačkim poslanicima kako će u potpunosti nadoknaditi počinjenu štetu te sklopljenom

12 Ista se kula, koje su se Šibenčani htjeli domoći radi obrane od daljnjih napada, u Nelipčevim rukama prvi put spominje u dokumentu datiranom 12. listopada 1333. (*Listine* 1, dok. DCXVI., str. 413-414) D. Gruber (*Nelipić*, str. 37) pretpostavlja kako on tu kulu nije zadobio silom već da ju je dobio na čuvanje od samog Jurja Stipšića.

13 *Listine* 1, dok. DCLXI, str. 442-443.

14 *Listine* 1, dok. DCLXI, str. 442-443. *S* obzirom na to da izvori ne kazuju što se zatim dogodilo uz određenu zadršku možemo prihvatiti pretpostavku D. Grubera (*Nelipić*, str. 38) kako se to "valjda sbilo, te su tim Šibenčani došli do te kule." Gdje se ta kula točno nalazila nije poznato. Stjepan Zlatović ("Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim građevinama na kopnu od Velebita do Neretve [VI]," *Starohrvatska prosvjeta* [dalje: *SHP*] 1 (1895.), str. 151) smatra kako je riječ o utvrdi Lavičac smještenoj "iznad skradinskoga buka (ili vodopada), gdje se Čikola slieva u Krku, na lievoj strani, vide se povrh strma humca, ruševine staroga grada, i to samo temelji ograde i unutrašnjih sgrada. Narod po navadi, kad mu nezna imena, zove ga Babingrad."

15 Lucius, *Memorie*, knj. IV., gl. 4, str. 226-227 (id., I., str. 521-522). Važnost utvrde Ključić, koju treba razlikovati od Ključa (tj. današnje Ključice), bio je u tome što je ona "kontrolirala jedini trgovački put koji je preko Čikole (Poljšćica) i Petrova polja, povezivao Šibenik s Kninom i Bosnom." (Dujmović, "Postanak," str. 107).

"dobrom i prijateljskom miru i bratstvu" sa Šibenikom,[16] Nelipac nije pokazivao ni najmanje volje da svoja obećanja stvarno i ispuni. Dapače, knez Konstantin napao je u travnju 1343. šibensku utvrdu Goriš (*Gens*), smještenu na samoj granici kotara, u blizini rijeke Čikole.[17] Uvjerivši se stoga kako joj ne preostaje ništa drugo, Venecija je odlučila pribjeći sili te je krajem ljeta iste godine utanačila savez sa knezovima Šubićima i Grgurom Kurjakovićem "na propast i uništenje kneza Nelipca, kneza Konstantina i njihovih ljudi."[18]

Suočen s mogućnošću udruženog napada svojih neprijatelja, spremnih da svaki tren udare na njegove zemlje, Nelipac se, kako bi to spriječio, smjesta upustio u mirovne pregovore s providurima, prihvativši bez oklijevanja ranije mletačke zahtjeve, tako da je 4. listopada 1343. "na mjestu zvanom Slap na rijeci Krki", u blizini Skradina, između dviju strana bio potpisan mir.[19] Bez obzira na to što je njime bio prisiljen prihvatiti sve mletačke zahtjeve, za Nelipca je taj mirovni ugovor značio veliku diplomatsku pobjedu. Neprijateljski napad, koji je mogao završiti njegovim teškim porazom i velikim teritorijalnim gubicima, bio je spriječen, dok je obećano mu mletačko građanstvo istodobno jamčilo ponovnu uspostavu prijateljskih odnosa s Venecijom i na taj način prisiljavalo Šubiće da slijede mletačku politiku.

No, mir između Nelipca i Šibenika nije bio duga vijeka. Ocjena kako je razlog ponovnog izbijanja sukoba ležao u "isuviše tegotnim odredbama mira da bi ih Nelipac i Konstantin htjeli i mogli ispuniti",[20] odveć je pojednostavljena, osobito kada se uzme u obzir da je Nelipac tom prigodom ispunio svoje financijske obveze. Vjerojatnije je stoga kako je pravi razlog obnove sukoba ležao u činjenici što on bez obzira na potpisani mir, na koji je ionako pristao iz nužde, u biti nije namjeravao odustati od pretenzija prema Šibeniku. Novi napadi Nelipčića uslijedili su već u proljeće 1344., kada je knez Konstantin, provalivši iz Promine u šibenski kotar, poharao mjesto Brnjicu (*Benicu*), nakon čega je zajedno s Nelipcem udario na kliškog kneza Mladena III. Šubića. Obaviještena o tim napadima, Venecija je od šibenskog kneza zatražila da o tome provede istragu i uputi Nelipca da se pridržava mirovnog ugovora.[21] Je li ovaj uspio izvršiti povjerenu mu zadaću, nije poznato, no, u svakom slučaju, daljnje je rasplamsavanje sukoba i mogući novi rat mjesec dana nakon toga preduhitrila iznenadna Nelipčeva smrt.

Nestanak glavnog inicijatora ovog sukoba, čiju je smrt kralj Ludovik I. (1342.-1382.) namjeravao iskoristiti kako bi njegovoj udovici, kneginji Vladislavi, silom

16 *Listine* 2 (Zagreb: JAZU, 1870.), dok. CCLIX., str. 152. Iako ovaj ugovor o "dobrom i prijateljskom miru i bratstvu" nije sačuvan, njegov nam je sadržaj poznat iz drugog izvora, točnije iz zahtjeva koji je mletačko vijeće 17. prosinca 1342. uputilo Nelipcu. Vidi: *Listine* 2, dok. CCLXIX., str. 161; Gruber, *Nelipić*, str. 48; Birin, *Knez Nelipac*, str. 46-47.

17 *Listine* 2, dok. CCLXXXII., str. 171; Gruber, *Nelipić*, str. 51; Dujmović, "Postanak," str. 107; Birin, *Knez Nelipac*, str. 51.

18 *Listine* 2, dok. CCCIX, str. 185-186; Gruber, *Nelipić*, str. 53; Birin, *Knez Nelipac*, str. 52-53.

19 *Listine* 2, dok. CCCXXXII., str. 196-200. Vidi također: Gruber, *Nelipić*, str. 55-58; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata* II/1 (Zagreb: Matica hrvatska, 1899.900.), str. 79-80; Dujmović, "Postanak," str. 107-108; Birin, *Knez Nelipac*, str. 55-59.

20 V. Klaić, *Povijest* II/1, str. 80.

21 *Listine* 2, dok. CCCLX., str. 214; Gruber, *Nelipić*, str. 58-59; V. Klaić, *Povjest* II/1, str. 80; Dujmović, "Postanak," str. 108; Birin, *Knez Nelipac*, str. 61.

preoteo Knin – strateški važnu utvrdu koja je bila "ključ Hrvatske" (*clavis Sclavonie*) i čije je zauzimanje bilo osnovni preduvjet na putu prema obnovi kraljevske vlasti – doveo je do trenutnog prestanka neprijateljstava između Nelipčića i Venecije i punog zaokreta u međusobnim odnosima. Svjesna dalekosežnih posljedica koje bi kraljev uspjeh mogao imati za njezine interese u Dalmaciji, Venecija je odlučila prijeći preko dojučerašnjeg neprijateljstva te je Nelipčevoj udovici žurno ponudila vojnu i svaku drugu pomoć. Vladislava, kojoj je svaka pomoć u tom trenutku bila dobrodošla, nije oklijevala prihvatiti mletačku ponudu, odlučna u namjeri da sačuva obiteljske posjede za svoga maloljetnog sina.

U takvim okolnostima nijednoj od strana nije odgovarao nastavak sukoba između Šibenika i ključkog kneza Konstantina, koji je u razdoblju nakon Nelipčeve smrti – pljačkajući sela, stoku i druga dobra – nanio Šibenčanima štete u vrijednosti od 4.500 malih libri i koji je, osim toga, protivno odredbama mirovnog ugovora iz 1343. u blizini srušene utvrde Ključić sagradio novu utvrdu, te je od trgovaca koji su išli u Šibenik ili iz njega ubirao "trgovinu". Vladislavi i njezinu sinu Ivanu Nelipčiću mletačko je vijeće zbog toga, 17. veljače 1345., odlučilo uputiti posebnog izaslanika koji se trebao požaliti na gore spomenuta nedjela te zatražiti naknadu nanesenih šteta, rušenje novosagrađene utvrde, ukidanje trgovine ili mitnice te oslobađanje dviju osoba koje je Konstantin bio zarobio.[22] Ovisna o mletačkoj pomoći, Vladislava nije ni pomišljala odbiti spomenute zahtjeve, tako da su njezini opunomoćenici već 20. ožujka u Šibeniku potpisali sporazum s predstavnicima mletačke vlasti, koji je tri dana nakon toga u dvorani palače u kninskoj utvrdi, u njezinoj nazočnosti, potvrdio i knez Ivan.[23]

Spornu prominsku utvrdu Nelipčići, unatoč potpisanom sporazumu, ipak nisu srušili budući da su se nedugo zatim izmirili s kraljem i tako ponovno okrenuli protiv Venecije. Vladislava je, naime, suočena s napadom velike kraljevske vojske koja je u rujnu iste godine došla pod Knin, odlučila postići dogovor s Ludovikom I. i na taj način spasiti sebe i, prije svega, svoga sina od sigurne propasti. Kako je zbog toga bila spremna udovoljiti svim kraljevim zahtjevima, sporazum je bio brzo postignut. Oprostivši mu na zagovor svoje majke Elizabete i brata Stjepana i drugih prelata i baruna "sve počinjene nepravde i napadaje koje su on sam ili njegovi predšasnici, sami ili preko drugih u bilo koje vrijeme dosad nanijeli ili počinili", Ludovik I. je knezu Ivanu i njegovim nasljednicima, nakon povratka u Budim 11. studenoga, u zamjenu za gradove Knin, Počitelj, Srb, Ostrog i Unac s njihovim županijama i pripadnostima, darovao i potvrdio kraljevski grad Sinj s njegovim kotarom zvanim Cetina i svim pripadnostima, zatim grad Brečevo s poljem koje se zove Polje i svim njihovim pripadnostima,

22 *Listine* 2, dok. CCCXCII., str. 233; Dujmović, "Postanak," str. 108; Birin, *Knez Nelipac*, str. 66-67.

23 *Listine* 2, dok. CCCXCVIII., str. 237-239; id., dok. CCCXCIX., str. 239-240; Stjepan Gunjača, "Tiniensisa archaelogica-historica-topografica", *SHP* III ser. 7 (1960.), str. 45; Birin, *Knez Nelipac*, str. 67-68.

selima, posjedima i njihovim stanovnicima ili narodima, Hrvatima i Vlasima, kao i njegov nasljedni grad Kamičak, "koji je iznova sagrađen na njegovu nasljednom posjedu."[24]

Baštinske posjede u Promini Nelipčići su tako i dalje zadržali u svojim rukama, nastavljajući odatle prijetiti mletačkom Šibeniku. Ključić je, u vezi s tim, predstavljao glavni problem koji je Venecija pod svaku cijenu htjela riješiti. Zbog toga se 31. kolovoza 1346. – tijekom opsade Zadra koji se bio odmetnuo od mletačke vlasti – izravno obratila knezu Ivanu, zatraživši od njega hitno rušenje prominske utvrde Ključić, koju je, protivno odredbama mirovnog ugovora, Konstantin bio ponovno sagradio.[25] Kako se on oglušio o taj zahtjev, vijeće je odlučilo pribjeći sili, zbog čega je tri tjedna nakon toga svome tamošnjem poslaniku i uputilo nalog da se pobrine oko toga da Šibenčani i knez Mladen zajedničkim snagama sruše Ključić, dok je kapetanu kopnene vojske naredilo da im pritom pomogne svojim ljudima u onom broju koji mu se čini dovoljnim za izvršenje te zadaće. No, zbog mišljenja šibenskog kneza kako bi za sada bilo dobro okaniti se tog pothvata, kapetanu je 30. rujna bilo naloženo da, razmotrivši sve okolnosti, u vezi s tim učini onako kako mu se čini bolje bez obzira na prijašnju zapovijed.[26]

Od te se namjere tada očito odustalo; Venecija se naime početkom iduće godine ponovno posvetila rješavanju istog problema. Uređujući prilike u Zadru – koji se nakon dvogodišnje protumletačke pobune u međuvremenu predao i ponovno priznao vlast Venecije – mletačko vijeće nije zaboravilo na Ključić te je 4. siječnja 1347. naredilo svom kapetanu brodovlja da, prije nego li se vojska povuče odanle, uništi tu utvrdu koja je prema sporazumu s Nelipcem bila razorena, no koju je Konstantin iznova sagradio kako bi mogao nanositi štetu mletačkim podanicima.[27]

* * *

Preseljenje glavne grane obitelji u županiju Cetinu, koja je tako postala novim sjedištem Nelipčića, neizostavno se moralo odraziti na promjenu geopolitičkog značaja prominskog područja. Iako su u njoj ostali stolovati potomci kneza Izana, Promina se sada našla na krajnjem, zapadnom rubu obiteljskih posjeda, što je, osobito nakon povratka Šibenika pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja (1358.), pridonijelo značajnom smanjivanju političke aktivnosti Nelipčića u tom području. S obzirom na to ne čudi nas činjenica da se prominski Nelipčići tijekom sljedećih četrdeset godina u izvorima spominju tek jedan jedini put.

24 *CD* 11, dok. 192., str. 249-252. Vidi također: Ferdo Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva* 7 (1905.), dok. IX., str. 145-147; Nada Klaić, "Društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj s posebnim obzirom na njegov razvitak u Cetinskoj krajini" u: *Cetinska krajina od prethistorije od dolaska Turaka* (Split: HAD, 1984.), str. 267; id., *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), dok. 146., str. 202-203; V. Klaić, "Rodoslovje," str. 2; id., *Povjest* II/1, str. 84; Birin, *Knez Nelipac*, str. 70-71.

25 *Listine* 2, dok. DCXII., str. 379; Birin, *Knez Nelipac*, str. 73-74.

26 *Listine* 2, dok. DCXX., str. 385; id., dok. DCXXVIII., str. 389; Dujmović, "Postanak," str. 110; Birin, *Knez Nelipac*, str. 74.

27 *Listine* 2, dok. DCLXXIV., str. 424; Birin, *Knez Nelipac*, str. 74.

Vijest datira iz 1375., kada su se "sinovi kneza Konstantina od Ključa" ispričali Splićanima kako ne mogu doći na svadbu na koju su bili pozvani.[28]

Knez Konstantin se, doduše, u isto tako neizravnu kontekstu spominje i u jednoj kasnijoj ispravi, točnije kupoprodajnom ugovoru iz 1421., u kojem se njegova nevjesta Jelena naziva "plemenita gospođa zvana Jelena, udovica pokojnog Nelipca sina Konstantina od Nečvena."[29] Ovaj navod, unatoč svojoj oskudnosti, otkriva jednu značajnu činjenicu, a ta je da je Konstantin još za života, premda se ne može točno utvrditi kada i iz kojeg razloga, premjestio svoje sjedište iz Ključa u Nečven.

Iako je iz gore spomenute vijesti iz 1375. jasno kako je Konstantin imao dvojicu ili više sinova, u izvorima je sačuvan spomen na samo jednoga od njih – kneza Nelipca od Nečvena. Između njega i nekog Hlapca Bolkovića vodio se 1377. u Splitu, pred tamošnjim kaptolom, spor u vezi s darovanjem koje je potonjemu, prema njegovim riječima, učinio sâm Nelipac o polovici sela Ljublje (*Luble*) u Promini. No kako svoju tvrdnju Hlapac nije mogao dokazati, sud je 3. srpnja donio presudu u Nelipčevu korist, odredivši da mu se u skladu s "običajem provincije i domovine" dade puna vjera.[30]

Deset godina nakon toga Nelipac je bio postavljen za kaštelana Skradina, koji je kralj Žigmund – pošto ga je u lipnju 1387. preoteo iz ruku svojih protivnika, protudvorski raspoloženoga hrvatskog plemstva – povjerio na upravu vjernim mu Nelpčićima.[31] "Uzvišeni knez Nelipac od Nečvena, skradinski kapetan" (*magnifici comitis Nelipcii de Neguen, Scardonen. capit(anei)*) bio je jedan od glavnih protagonista obrambenog saveza, potpisanog 6. listopada iduće godine u Skradinu, uperenog protiv bosanskog kralja Stjepana Tvrtka, vranskog priora Ivana Paližne te svih "ostalih neprijatelja i buntovnika protiv rečene svete krune."[32]

Ovaj je Nelipac, koji se posljednji put spominje 1396.,[33] bio zadnji muški potomak Izanove grane obitelji, tako da su baštinski posjedi Nelipčića u Pro-

28 Franjo Rački, "Note cronologiche", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 4 (1881.), str. 136; V. Klaić, "Rodoslovje," str. 9; Stjepan Gunjača, "Cetinski knez Ivan I. Nelipić", *Kalendar Napredak* (1937.), str. 182; Birin, *Knez Nelipac*, str. 88 i 163.

29 Lajos Thalloczy - Samu Barabas. *Codex diplomaticus comitum de Blagay* (Budimpešta: Kiadja a Magyar Tudomanyos Akademia, 1897.), dok. CXLV., str. 259-260; Birin, *Knez Nelipac*, str.174.

30 Vladimir Rismondo, "Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV. i početka XV stoljeća", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 14-15 (1975.-1976.), str. 491-493.

31 Skradin se u u vlasti Nelipčića prvi put spominje 7. svibnja 1388. kako se to vidi iz pisma koje je kralj Žigmund uputio banu Dioniziju i vjernim mu dalmatinskim gradovima i hrvatskim velikašima, među njima i cetinskoj kneginji Margariti te "njezinu kaštelanu u Skradinu" Nelipcu. Vidi: *CD* 17 (Zagreb: JAZU, 1967.), dok. 107., str. 144; György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [dalje: *CD*] 10/3 (Budapest: Collectiones Digitales Diplomaticae Hungariae 1.0, 2005.) dok. LXXV., str. 76-78; V. Klaić, "Rodoslovje," str. 10; Josip Ante Soldo, "Cetina – srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića", u: *Sinjska spomenica 1715-1965.* (Sinj: Franjevački provincijalat, 1965.), str. 85; Birin, *Knez Nelipac*, str. 93.

32 *CD* 17, dok. 125., str. 168-169; *DS*, dok. 70., str. 148; Dominik Zavoreo, *Trattato sopra le cose di Sebenico* (Šibenik: 1597.), str. 75-78; Lucius, *Memorie*, knj. VI., gl. 1, str. 342 (id., II., str. 754-755); V. Klaić, *Povijest* II/1, str. 247-248; Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)* (Zagreb: Matica hrvatska, 1902.), str. 66; Soldo, "Cetina," str. 85; Birin, *Knez Nelipac*, str. 95. Kao knez i kapetan Skradina Nelipac se također spominje i 1393., kada ga je Ivan Mizerić imenovao za jednog od izvršitelja svoje oporuke te 1394. kada se u protokolu oporuke Nikole sina Vukova iz roda Šubića navodi kao *comitis Nelipcii Constantini comitis et capitanei Scardone*. Vidi: *Miscelanea* I. (Zadar: Državni arhiv u Zadru, 1949), 8, str. 17; *CD* 17, dok. 408., str. 588-589.

33 Rački, "Notae," str. 251.

mini, nakon njegove smrti, pripali njegovu najbližem rođaku, cetinskom knezu Ivanišu Nelipčiću. Prominski su posjedi, zbog svoje blizine, bez sumnje služili kao oslonac kratkotrajne Ivaniševe vlasti nad Skradinom (prije 1405. - 1407.) i Šibenikom (1409.) te ishodište njegovih napada na Šibenik, nakon što je grad 1412. priznao mletačku vlast, premda o tome u izvorima nisu sačuvani nikakvi izravni spomeni. Zapravo, prominski se posjedi za Ivaniša Nelipčića spominju jedino u kontekstu njegovih nastojanja da kćerki Katarini, s obzirom na to da nije imao muškog potomka, sačuva u miraz sva obiteljska imanja.

* * *

Iako su se na području Promine nalazili baštinski posjedi Nelipčića i utvrde koje su bile njihovim sjedištima, postojeća su povijesna vrela, na žalost, sačuvala tek rijetke, posredne i oskudne vijesti, povezane uglavnom s političkom poviješću. Svi se ti spomeni pritom, izuzev rečenoga prominskog sela Ljublje (*Luble*), odnose na neki od tri tvrda grada koje su Nelipčići držali u svojim rukama.

Grad **Kamičak**, podignut na lijevoj obali rijeke Krke, između otočića Visovca i Roškog slapa, jedini je od tih gradova koji se u vrelima izrijekom navodi kao nasljedni grad Nelipčića (*castrum hereditarium*). U njihovoj se vlasti prvi put spominje u ispravi kralja Ludovika I. iz 1345. kojom je Ivanu Nelipčiću, među ostalim posjedima, bio darovan i "njegov nasljedni grad zvan Kamičak, iznova sagrađen na njegovu nasljednom posjedu."[34] A s obzirom na taj navod, jasno je kako je Kamičak, iznova potvrđen Nelipčićima 1372.[35] i 1406.,[36] već otprije bio u rukama obitelji iako se ne može reći točno otkada. Svi preostali spomeni grada vezani su pak uz nastojanje Ivaniša Nelipčića da obiteljske posjede osigura u nasljedstvo kćerki Katarini, kojoj je stoga 1411. ustupio u miraz sva svoja imanja, uključujući i Kamičak.[37] Sličnu je stvar učinio i 1421. kada je iznova izdao ispravu o posinjenju svog zeta Anža Frankapana, kojem je, u slučaju ako ne bi imao muškog potomka, obećao dati svoje gradove,[38] dok je 1422. njemu i Katarini, uz niz drugih gradova, ponovno ostavio i Kamičak.[39] To je darovanje Ivaniš potvrdio i 1428. kada je Katarini, u ime zaloga od 3.000 dukata, predao gradove Kamičak i Ključ te kotar Petrovo polje.[40]

34 *CD* 11, dok. 192., str. 249-252.

35 *CD* 14 (Zagreb: JAZU, 1916.), dok. 329., str. 440-442.; Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", dok. XV., str. 154-155.

36 Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár* 2 (Budapest: A középkori Magyarország levéltári forrásai II., 2003.), dok. 4666., str. 573.

37 Rački, "Note cronologiche" (*BASD* 4) str. 87; Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. II., str. 170; Radoslav Lopašić, "Spomenici tržačkih Frankopana", *Starine* 25 (1892.), dok. XXXII., str. 322; Thallóczy-Barabás, *A Frangepán*, dok. CC., str. 166-169.

38 Šišić, " Iz arkiva u Željeznom", reg. IV., str. 170.

39 Lajos Thallóczy – Samu Barabás, *A Frangepan csalad okleveltara* : *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* (Budapest: Magyar Tudomanyos Akademia, 1910.), dok. CCXVIII., str. 189-191.

40 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. XIII., str. 171; Thallóczy-Barabás, *A Frangepán*, dok. CCXXXIX., str. 211-213; id., dok. CCXL., str. 213; id., dok. CCXLI., str. 213-215; id., dok. CCXLIV., str. 225-226. Više o Kamičku vidi: Zlatović, "Topografičke crtice," (VI), str. 151; Bačić, "Grad Kamičak", *Jadran* 5 (1923.), br. 6, str. 2-3; br. 7, str. 2; br. 8, str. 2; br. 9, str. 2; id., "Grad Kamičak", *Jadranska vila* god. II. (1929), br. 7, str. 105-106; br. 8, str. 118-120; br. 9, str. 135-137; br. 10, str. 151-153; br. 11, str. 167-171; br. 12, str. 184-187; Franjo Smiljanić, "Građa za

Tvrdi grad **Ključ**, odnosno današnja Ključica, bio je prvobitno sjedište kneza Izana i najveći od sva tri prominska grada. Kao sjedište toga kneza Ključ se prvi put neizravno navodi 1333. kada su se mletačke vlasti, zbog njegovih pljačkaških napada na područje šibenske općine, obratile Izanu od Ključa (*comiti Ysano de Clavi*) sa zahtjevom da općini nadoknadi sve nanesene štete i zarobljene Šibenčane pusti na slobodu.[41] Nakon njegove smrti Ključ je ostao sjedištem i sina mu Konstantina, koji se 1337. spominje kao knez Ključa (*Constantino comiti Cluci*),[42] dok se 1375. njegovi sinovi, koji se tom prigodom poimenično ne spominju, navode kao "sinovi kneza Konstantina od Ključa"[43] Kao što je već spomenuto, Konstantin je još za života premjestio svoje sjedište u Nečven, dok je Ključ, ne zna se točno kada, no svakako prije 1408., prepustio svojim cetinskim rođacima. Te je godine, naime, kralj Žigmund, prigodom njihova izmirenja te u "ime novog darovanja", obdario kneza Ivaniša Nelipčića, među ostalim, gradom Ključem u kotaru Promine (*in districtu Oprominie*).[44]

Početkom 1420-ih Ključ se više puta navodi među Ivaniševim posjedima, kao npr. 1420., kada je bio uključen u primirje što ga je Ivaniš potpisao s Venecijom,[45] odnosno 1421. i 1422., kada se navodi među onim gradovima koje je po svojoj smrti odlučio ostaviti svojim nasljednicima – kćeri Katarini i zetu Anžu Frankapanu.[46] Svjestan ipak kako su sva ta njegova darivanja bez kraljeve potvrde pravno nevaljala te da bi posjedi, nakon njegove smrti, stoga mogli pripasti kruni, Ivaniš je naposljetku pribjegao novom rješenju te je svoja dobra Katarini počeo pojedinačno davati u zajam, u ime zaloga za višekratne, uglavnom fiktivne novčane posudbe. Tako joj je 1428., u ime zaloga od 3.000 dukata dao gradove Kamičak i Ključ te kotar Petrovo polje,[47] što je još jednom učinio i 1434., kada joj je, neposredno pred svoju smrt, ostavio sva svoja pokretna i nepokretna dobra.[48]

Iako se u znanstvenoj i popularnoj literaturi utvrda Ključ redovito poistovjećuje s utvrdom Ključić, koja je tijekom prve polovice 1340-ih bila predmetom spora između Nelipčića i Venecije, izvori ne daju temelja za takav zaključak.

povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku" u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini* (Zagreb: HAD, 1992.), str. 59; Stanko Ferić, *Krka. Vodič rijekom Krkom i Nacionalnim parkom "Krka"* (Šibenik: Nacionalni park Krka, 2000.), str. 71; Ante Juric, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu* (Skradin: Matica hrvatska Skradin, 2004.), str. 117-124; Birin, *Knez Nelipac*, str. 210.

41 *Listine* 1., dok. DCIII., str. 406-408.

42 *CD* 10 (Zagreb: JAZU, 1912.),, dok. 249, str. 326-327.

43 Rački, "Note cronologiche", (*BASD* 4) str. 136.

44 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", dok. XXVIII., str. 167-169.

45 Lucius, *Memorie*, knj. VI., gl. 5, str. 432-434 (id., II., str. 928-931).

46 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. IV., str. 170; Thallóczy-Barabás, *A Frangepán*, dok. CCXVIII., str. 189-191.

47 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. XIII., 171; Thallóczy-Barabás, A Frangepán, dok. CCXXXIX., 211-213; id., dok. CCXL., str. 213; id., dok. CCXLI., str. 213-215; id., dok. CCXLIV., str. 225-226.

48 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. XXV., str. 172; Thallóczy-Barabás, A Frangepán, dok. CCLXIII., str. 250-251. Više o Ključu vidi: Grgur Urlić-Ivanović, "Ključ. Grad Nelipićev u Kninskoj županiji", Narodni koledar [Zadar] 18 (1880), str. 43-69; id., "Ključić, grad Nelepićev u Kninskoj županiji" SHP 1 (1895.), str. 109-111, 174-182; Zlatović, "Topografičke crtice," (VI), str. 150-151; Josip Ante Soldo, "Miljevački kraj – djedovina Nelipića" Miljevci 6/2 (11) (1982.), str. 23-27; Ferić, Krka, str. 62; Juric, Gradovi, str. 203-208; Birin, Knez Nelipac, str. 199-202.

Potonju je utvrdu, kako Lucius izričito tvrdi, dao sagraditi knez Konstantin iz Ključa, koji je po nagovoru svog strica, kneza Nelipca, "podigao na granici Šibenika u jednome tijesnom prolazu kaštel koji se stoga zvao Ključić, i tako Šibenčanima spriječio slobodan prolaz", nametnuvši im uz to i plaćanje poreza na promet robe (*trgovine*).[49] Ovaj izričit spomen kako je knez Ključa dao sagraditi utvrdu Ključić, odnosno jasno toponimsko razlikovanje Ključa od Ključića, a i činjenica da se Ključ redovito navodi kao tvrdi grad (*castrum*), a Ključić češće kao utvrda (*fortilicia*) ne ostavljaju mjesta dvojbi kako se ovdje radi o dvama različitim mjestima.

Naposljetku, treći tvrdi grad Nelipčića u Promini bio je **Nečven**, podignut na mjestu gdje je preko Krke prelazio put iz jugoistočne Dalmacije prema Bukovici i Ravnim kotarima" i gdje se "vršio nadzor, naplaćivala mostarina trgovcima pri prijelazu rijeke i međe koja je dijelila posjede Šubića i Nelipčića."[50] Nema sumnje kako je Nečven bio obiteljski posjed još od vremena dolaska Nelipčića na područje Promine premda se grad u njihovoj vlasti prvi put spominje tek 21. rujna 1376. u ispravi kojom je "knez Ivan, sin Nelipca Cetinskog" odredio da se od svih desetina koje pripadaju njemu i njegovim potomcima od kmetova posjeda Promine, tj. sela koja pripadaju kneževim utvrdama Kamičak i Nečven, kninskom biskupu ubuduće plaća 8 solida od svake mjere žitarica te 12 solida od svakog vjedra vina, i to dva puta godišnje – na blagdan sv. Martina i na Božić.[51]

U kasnijem razdoblju grad se – za vladavine Nelipčića – spominje još samo dvaput, i to 1388., kada se jedini imenom poznati Konstantinov sin, Nelipac, navodi kao "uzvišeni knez Nelipac od Nečvena" (*magnifici comitis Nelipcii de Neguen*),[52] i 1421., kada se njegova supruga Jelena navodi kao "udovica pokojnog Nelipca sina Konstantina od Nečvena" (*relicta condam Nelepech filii Kozthadini de Nechven*).[53] Zanimljivo je pritom istaknuti činjenicu da se Nečven, za razliku od druge dvije prominske utvrde, Kamička i Ključa, ni jedan jedini put ne navodi među onim tvrdim gradovima i posjedima koje je Ivaniš Nelipčić oporučno ostavljao i zalagao svojoj kćerki Katarini.

* * *

Na temelju starog zakona po kojemu su sva imanja čiji bi vlasnici umrli bez muških potomaka pripadala kraljevskoj kruni, Žigmund je, neposredno nakon

49 "D'indi al poco tempo segui la guerra tra Sibenzani, & il Conte Constantino di Chgliuc, il quale hauendo col somento del Conte Nelipitio fratello di suo padre fabricato alli confini di Sibenico un Castello, che percio si diceua Chglucic, che vol dire chiaue piccola, & impedito il libero transito a Sibenzani, percio nati varii disgusti tra ambe le parti fu finalmente depredato il territorio di Sibenico,..." Lucius, *Memorie*, knj. IV., gl. 4, str. 226-227 (id. I., str. 521-522).

50 Juric, *Gradovi*, str. 73.

51 Magyar Országos Levéltár, DL 38493. Više o Nečvenu vidi: Grgur Urlić-Ivanović,"Nečven-kule. Starohrvatska tvrdjava u Kninskoj županiji", *SHP* 1 (1895.), str. 95; Zlatović, "Topografičke crtice," (VI), str. 151-152; Ferić, *Krka*, str. 78; Juric, *Gradovi*, str. 73-82Birin, *Knez Nelipac*, str. 203.

52 Fejér, *CD* 10/3, dok. LXXVII., str. 80-81; Mályusz, *Zsigmondkori* 1, dok. 722., str. 73.

53 Thallóczy-Barabás, *Blagay*, dok. CXLV., str. 259-260.

Ivaniševe smrti (1435.), zatražio od bana Anža Frankapana da mu ustupi svu baštinu svoje žene, tj. sve gradove i oblasti svoga pokojnoga tasta Ivaniša Nelipčića. Kako ovaj za to nije htio ni čuti, kralj ga je u siječnju 1436. "proglasio buntovnikom i odmetnikom" te ga je lišio "svih časti i imanja". Novoimenovanom hrvatskom banu Matku Talovcu povjerio je pak zadaću da izvrši taj njegov nalog, obećavši mu, u ime nagrade, predati sve one zemlje koje bi osvojio od Anža.

Rat za baštinu Nelipčića koji je planuo u proljeće 1436. potrajao je do samog kraja iste godine, kada je iznenadna Anžova smrt prekinula neprijateljstva, odlučivši ujedno i konačan ishod rata.[54] Svjesna kako mu se ne može suprotstaviti, Katarina se, posredstvom dvojice šibenskih plemića, odlučila sporazumjeti sa Žigmundovim banom, s kojim je već krajem siječnja 1437. postigla dogovor. Njoj i sinu joj Jurju ban Matko je oprostio njihovu nevjeru te joj je u kraljevo ime dodijelio tvrđavu Tržac i varoš Modruš s pripadnostima, dok se ona, zauzvrat, odrekla svih prava na očevu baštinu te je u svoje i Jurjevo ime predala banu sve gradove i zemlje "koje bijaše njezin pokojni suprug neovlašteno prisvojio".[55] Rečeni dogovor bana Matka s kneginjom Katarinom kralj Žigmund je potvrdio 20. ožujka, osobito istaknuvši pritom kako ona i njezin sin imaju biti uzdržani i branjeni u svim pravima.[56] Baštinski su posjedi Nelipčića u Promini tako, zajedno s ostalim njihovim posjedima, pripali Kruni.

54 *Listine* 9 (Zagreb: JAZU, 1890.), str. 92.

55 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. XXXIV., str. 173. Vidi također: Thallóczy-Barabás, *A Frangepán*, dok. CCLXXXIV., str. 274-276; id., dok. CCLXXXV., str. 276-279; id., dok. CCLXXXVI., str. 279-282.

56 Šišić, "Iz arkiva u Željeznom", reg. XXXV., str. 173; Thallóczy-Barabás, *A Frangepán*, dok. CCLXXXIX., str. 286-288; Lopašić, "Spomenici," dok. LI., str. 324.

NELIPČIĆI I ŠUBIĆI – MEĐUSOBNI ODNOSI

Damir Karbić

U radu se prikazuju međusobni odnosi Šubića Bribirskih i Nelipčića tijekom prve polovine 14. st., u razdoblju kada su se ove dvije velikaške obitelji borile za vodeći položaj među hrvatskim velikašima te pokušavale osigurati svoj što nezavisniji položaj prema pokušajima ugarsko-hrvatskih kraljeva da ih podvrgnu svojoj vlasti.

Povijest Hrvatske u trinaestom i četrnaestom stoljeću obilježena je djelovanjem hrvatskih velikaša iz roda Šubića, koji su u prijelomnom trenutku izumrća dinastije Arpadovića (1102.-1301.) neformalno, ali efektivno zamijenili kraljevsku vlast u hrvatskim zemljama i odigrali značajnu ulogu u dovođenju nove dinastije, Anžuvinaca (1291./1301.-1387./1409.), na vlast. Iako su 1322. došli u sukob s kraljevskom vlašću te se od njezinih glavnih podržavalaca pretvorili u otvorene protivnike, Šubići su do sredine 14. st. (1347.-1356.) ostali najmoćnijim političkim faktorom u Hrvatskoj. U sukobima koji su karakterizirali to razdoblje, značajnu je ulogu (od strane historiografije i precijenjenu) odigrao upravo knez Nelipac, čiji su se posjedi s onim Šubića razgraničavali upravo na Krki, a koji je od njihova čovjeka i pristaše, prerastao u glavnog takmaca za vodeći položaj među hrvatskim velikašima. Nakon sredine 14. st. kada važnost Šubića opada, Nelipčići preuzimaju vodeću ulogu te obilježavaju razvoj Hrvatske u razdoblju do svog izumrća tridesetih godina 15. st.

Uspon Nelipčića, plemićke obitelji iz roda Svačića iz Zmine, bio je usko povezan s njihovom službom najmoćnijim hrvatskim velikašima 13. i ranog 14. st.,

hrvatskim banovima Pavlom I. i Mladenom II., ali su podaci o tome fragmentarni. Vidljivo je da su članovi obitelji imali unutar njihove pratnje važno mjesto, a već prvi spomen nekog od pripadnika obitelji zabilježen je na vrlo visokom položaju. To je bila dužnost humskog kneza koja je, nakon što su Šubići uspostavili tamo svoju vlast u proljeće 1302., bila povjerena određenom Konstantinu, po svemu sudeći stricu kneza Nelipca, a u prvom desetljeću 14. st. na tom se položaju nalazio Nelipićev brat Ižan.[1]

Nedostatak podataka onemogućava nam da vidimo kako se razvijao položaj članova obitelji gotovo do samog kraja vladavine bana Mladena II. Prvi novi spomen već svjedoči da je najznačajniji član povijesti obitelji, knez Nelipac, dosegnuo važan položaj među hrvatskim velikašima. Zanimljivo je da se spominje u kontekstu pobune koju je podigao protiv bana zajedno s Kurjakovićima u zimu 1316./1317.,[2] a koju je najvjerojatnije izazvao sukob koji je ban Mladen II. imao sa susjednim slavonskim velikašima, Babonićima.[3] Uzrok sukoba s Babonićima nije poznat, ali je moguće da je područje u sporu bila drežnička županija, sjeverozapadna granica teritorija Šubića, ali ujedno i područje s kojim je Nelipčiće vezao pokušaj kralja Bele IV. da im za neke posjede u primorju da posjede u Drežniku.[4] U svakom slučaju, sukob Nelipca i Kurjakovića s Mladenom II. nije dugo trajao, a također nije bio s banove strane smatran većom pobunom, budući da ni Kurjakovići ni Nelipac nisu upali u nemilost, ili bar nisu dugo u njoj ostali. Štoviše, dvije godine poslije, Nelipac se u jednoj Mladenovoj ispravi prvi put spominje s naslovom njegova vojvode (*Nelipchio voyuoda nostro*) te je jedan od svjedoka izdavanju isprave.[5] Ono što je vrijedno napomenuti jest da je Nelipac očito bio vrlo ponosan na taj naslov te ga je nastavio koristiti i nakon što se pobunio protiv Mladena i pridonio njegovu padu. Značenje tog naslova nije potpuno jasno, ali treba primijetiti da se po svemu sudeći radi o najvišemu dvorskom dostojanstveniku banova dvora, vjerojatno sa širokim vojnim ovlastima te se iz toga može zaključiti da je uživao puno

1 Vidi Mihailo Dinić, "Comes Constantinus," *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 7 (1961), str. 7-9. Dinić je mislio da Konstantina treba identificirati s Nelipčevim nećakom Konstantinom, ali je malo vjerojatno da je on mogao držati tako važan položaj već početkom 14. st. kad je još bio izrazito mlad (vjerojatno i maloljetan) prema svemu drugom što znamo o njemu.

2 Franjo Rački, "Notae Joannis Lucii," *Starine* 13 (1881) (dalje: Rački, "Notae"), str. 229; Tadija Smičiklas *et al.*, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD) 8 (Zagreb: JAZU, 1910.) dok. 365, str. 446; Dane Gruber, *Nelipić, knez cetinski i kninski* (Zagreb: Narodne novine, 1886.), str. 10; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1976.), str. 431; Miroslav Granić, "Jadranska politika Šubića Bribirskih," *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (dalje: Radovi Zadar) 36 (1994.), str. 52. Nada Klaić i Miroslav Granić pretpostavili su da ih je podržavao kralj Karlo Robert, no to nije vjerojatno.

3 Rački, "Notae," str. 228; Vjekoslav Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347.* (Zagreb: Matica hrvatska, 1897.), str. 113-114; Gruber, *Nelipić*, str. 10; Ferdo Šišić, "Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga. Istorička studija," *Glasnik Zemaljskog muzeja* 14 (1902.), str. 347-349; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 431. Ferdo Šišić ispravno je upozorio da je većina Babonića bila protiv kralja, ali je, misleći da je Mladen bio u lošim odnosima s kraljem, zaključio da su se pokorili nešto prije tih događaja. Vjerojatnije je da je Mladen djelovao protiv njih kao saveznik kraljevskih snaga (koje je u tom trenutku čak vodio jedan od Babonića, slavonski ban Ivan).

4 Županija je dana 1253. obitelji kneza Nelipca od Bele IV. (V. Klaić, *Bribirski*, str. 172, bilj. 10).

5 CD 8, dok. 402, str. 497-499.

banovo povjerenje. Sam naslov inače nije zabilježen u hrvatskim srednjovjekovnim izvorima (što nije ni čudno budući da niti jedan hrvatski velikaš osim Šubića nije ni došao do stupnja organizacije vlastitog dvora), ali je identična poljskom naslovu za palatina (kraljeva zamjenika) te vrlo sličnom naslovu erdeljskog (transilvanskog) vojvode.

Nelipac se ponovno spominje i u kontekstu događaja koji su vodili do banova pada. Banove nevolje su počele u zimu 1321./1322. nakon gušenja prošlogodišnje šibenske pobune i njezina ponovnog rasplamsavanja.[6] Pobuni se ubrzo pridružio i Trogir,[7] a nakon pretjeranih represalija protiv Šibenika pobuni su se pridružili i brojni hrvatski velikaši među kojima su se nalazili i Nelipići, hlivanjski Mihovilovići te Mladenovi bratići Kurjakovići, koje je ban optužio da mu rade o glavi.[8]

Još jači uspon Nelipca počeo je nakon Mladenova poraza i zatočenja. Situacija u Hrvatskoj nije se smirila nego je zapravo nastupilo razdoblje nepostojanja centralne vlasti i podjele Hrvatske na područja pod vlašću različitih velikaša slično stanju koje je vladalo u Slavoniji i Ugarskoj do 1321. godine. Odmah nakon kraljeva odlaska, hrvatski velikaši sklopili su savez i uspjeli protjerati bana Ivana Babonića, no nijedan od njih nije bio dovoljno snažan da bi mogao uzeti naslov bana i nametnuti svoju prevlast ostalima.[9] Pod kraljevom kontrolom, a i to na vrlo labav način, ostali su jedino posjedi knezova Krčkih (koncentrirani u sjeverozapadnom kutu Hrvatske). Drugi dijelovi zemlje (prostor pod neposrednom kontrolom banova Pavla i Mladena II.) ušli su u razdoblje dezintegracije i unutrašnjih sukoba. Kurjakovići su zagospodarili krbavskom županijom i dvjema susjednim županijama istočno od posjeda knezova Krčkih. Stjepan II. Kotromanić se domogao banskog položaja u Bosni, a Branivojevići su uspjeli zauzeti Hum.[10] Knez Nelipac i njegova obitelj su kontrolirali županije Knin i Cetinu. Mihovilovići su zadržali svoje položaje u hlivanjskoj županiji, a Hrvatinići svoje u Donjim Krajima. Ostatak zemlje, uključujući gradove Skradin, Split (do

6 N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 436; Miroslav Granić, "Jadranska," str. 57; CD 8, dok. 455, str. 556; *Listine* 1, dok. 489, str. 310-311.

7 CD 9, dok. 37, str. 46-48; V. Klaić, *Bribirski*, str. 123-128; Gruber, *Nelipić*, str. 13 (POD 1321); Šišić, "Pad," str. 355-356; Nada Klaić, *Trogir u srednjem vijeku*: *Javni život grada i njegovih ljudi*, Povijest grada Trogira 2/1 (Trogir-Split: Muzej grada Trogira, 1985.), str. 231-233; Granić, "Jadranska," str. 58.

8 Micha Madii de Barbazanis. "Incipit historia edita per Micam Madii de Barbazanis de Spaleto de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum pars secundae partis de anno Domini MCCXC," u: Ivan Lučić [Iohannes Lucius], *De regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam: Blaeu, 1666.), cap. 17, str. 376-377; hrvatski prijevod u: Miha Madijev, "Historija," prev. i prir. Vladimir Rismondo, u *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, Split 1977., str. 173-174; V. Klaić, *Bribirski*, str. 130-132; Šišić, "Pad," str. 357-359; N. Klaić, *Trogir*, str. 233; Granić, "Jadranska," str. 65-66.

9 *Listine* 1, dok. 520, str. 342-343; Gruber, *Nelipić*, str. 23, 31.

10 Branivojevići su bili velikaška obitelj iz Trebinja, u to vrijeme u sastavu Raške, koji su uspjeli izgraditi svoju državinu koja se sastojala od Huma i Trebinja koristeći slabljenje Šubića u 1322. te unutrašnje sukobe unutar raške vladarske dinastije (nakon 1321.). No, njihova je vlast trajala samo vrlo kratko i već 1326. su poraženi i uništeni od saveza koji su protiv njih sklopili bosanski ban Stjepan Kotromanić i dubrovačka komuna, a koji su potom razdijelili među sobom dio njihovih teritorija. Ostatak je opet pripojen Raškoj. Za Branivojeviće vidi: Veljan A. Trpković, "Branivojevići," *Istorijski glasnik* 1960., br. 3-4, str. 55-85; Bariša Krekić, "Uz jednu studiju o Branivojevićima," *Istorijski glasnik* 1963., br. 4, str. 95-97; Josip Lučić, "Nov podatak o Branivojevićima," *Historijski zbornik* (dalje: *HZ*) 31-32 (1978.-79.), str. 307-311; Josip Lučić, "Dopuna o Branivojevićima," *HZ* 35/1 (1982), str. 333.

1323.)[11] i Nin ostali su pod vlašću Mladenova brata kneza Jurja II., no niti on nije uzeo banski naslov, nego je samo nastavio koristiti onaj kneza dalmatinskih gradova.

Glavni problemi s kojima se Juraj II. morao suočiti bili su oni povezani s očuvanjem ostataka vlasti nad širim područjem. Glavni izazov za to dolazio je od kneza Nelipca i njegovih pretenzija za osvajanjem središnje uloge za sebe. Taj se zahtjev poklapao s drugim, zapravo opasnijim, ali manje očitim. To je bila namjera Venecije da preuzme pod svoju vlast dalmatinske gradove koji su se još nalazili pod Jurjevom vlašću. Mlečani su stoga podupirali, iako ne vrlo izravno, Nelipčeve zahtjeve protiv Jurja.

U lipnju 1324. Juraj je pokušao popraviti svoj položaj iznenadnim napadom na kninsku tvrđavu, glavno Nelipčevo središte, ali je taj pokušaj vrlo loše završio za njega, dovršivši ujedno i njegove pretenzije za dominantnom ulogom u Hrvatskoj. Njegova je vojska raspršena, a on sam i neki njegovi bliži suradnici poput Baiamontea Tiepola, Jurjeva bratića i mletačkoga državnog neprijatelja broj jedan, zarobljeni i držani kao zarobljenici u Nelipčevoj tamnici.[12] Mlečane je taj razvoj očito oduševio te su probali nagovoriti Nelipca da im za nagradu izruči Baiamontea. Nelipac to nije prihvatio, možda zbog Baiamonteovih rodbinskih veza s njegovom suprugom Vladislavom (ona je bila kći jedne sestre bana Pavla I., a Baiamonte druge sestre), ali je ipak držao i njega i Jurja u zarobljeništvu otprilike godinu i pol.[13] Mlečani su probali i zauzeti Jurjev grad Skradin i tvrđavu Klis, ali je to spriječila Jurjeva supruga, kneginja Lelka. Da bi ojačala svoj položaj, ona je brzo zaključila ugovor s Trogirom, zajamčivši trogirskim trgovcima slobodan prolaz kroz teritorije Šubića te privremeno zaključila sukobe sa Splitom oslobodivši splitske zarobljenike.[14]

Za vrijeme Jurjevog tamnovanja, Nelipac i njegovi šurjaci Kurjakovići uspjeli su preuzeti položaje kneza i načelnika u Splitu.[15] Juraj i Baiamonte su oslobođeni, potonji pod uvjetom da prihvati položaj kapetana Bologne, na koji je u međuvremenu izabran, i ode iz Hrvatske.[16] Nelipac je vjerojatno time želio lišiti

11 Split je tijekom 1323. odbacio Jurjevu vlast, ali se nije pokorio Veneciji. Komuna je uspjela na kratko zauzeti i Omiš i pokušala napad na Klis, ali je splitska milicija pri tome potpuno poražena i uništena. Unatoč tom uspjehu knez Juraj nije uspio povratiti svoju vlast nad komunom, iako je ubrzo vratio Omiš. Vidi: Micha Madii, cap. 21, str. 378; hrvatski prijevod: Miha Madijev, "Historija," str. 177-178; V. Klaić, *Bribirski*, str. 141; Gruber, *Nelipić*, str. 23-24.

12 Micha Madii, cap. 23, str. 379; hrvatski prijevod: Miha Madijev, "Historija," str. 179-180; V. Klaić, *Bribirski*, str. 142-143; Gruber, *Nelipić*, str. 25-26; *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* (Sarajevo: Napredak, 1942.), str. 253-254; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 594.

13 Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 1 (dalje: *Listine*) (Zagreb: JAZU, 1878), dok. 526-527, str. 349-350, dok. 537, str. 363.

14 Micha Madii, cap. 24, str. 379; hrvatski prijevod: Miha Madijev, "Historija," str. 180-181; Roberto Cessi-Paolo Sambin, *Le deliberazioni del Consiglio dei rogati (Senato), serie "Mixtorum"* 1, Monumenti storici pubblicati dalla Deputazione veneta di storia patria N. S. 15 (1960.) (dalje: Cessi-Sambin), dok. 55, str. 287, dok. 79, str. 289, dok. 84, str. 289; V. Klaić, *Bribirski*, str. 143.

15 *Listine* 1, dok. 545, str. 368-372; V. Klaić, *Bribirski*, str. 143.

16 Baiamonteov izbor dogovoren je s bolognskim poslanicima po nekim zadarskim građanima, posebice Franji de Civalellisu. Taj čin jako je razbjesnio mletačke vlasti, ali nisu poduzeli nikakve sankcije protiv Zadra ili Franje iako su o tome raspravljali. Vidi *Listine* 1, dok. 532-533, str. 360-361, dok. 537, str. 363. O Baiamonteovoj kasnijoj sudbini, vidi: Antonio Battistella, "L'ultimo ufficio pubblico di

Jurja jednoga sposobnog i uglednog pristaše, izbjegavajući pri tom drastična rješenja.

Zarobljeništvo u Kninu očito je ozbiljno uzdrmalo Jurja. Čini se da je njegovo zdravlje bilo uzdrmano, a njegov prestiž prema Trogiru i Splitu oslabljen te su gradovi počeli osporavati pogranična područja. Ipak, ni Nelipčev uspjeh nije bio dugotrajan. Nije uspio uspostaviti teritorijalnu poveznicu između područja pod njegovom vlašću i svoje nove stečevine, Splita, te je grad ubrzo odbacio njegovu vlast i predao se Veneciji u kolovozu 1327.[17] Jurjev je položaj ubrzo potom ponovno ugrožen i s mletačke strane, kada se Veneciji predao i posljednji obalni grad koji je tada držao, Nin. Ugovor između Nina i Venecije sklopljen je u siječnju 1328.[18] Ipak, Jurjev konflikt s Trogirom i Splitom nije prerastao u otvorenu vojnu konfrontaciju, dijelom i zbog Jurjeva oslabljenog zdravlja. Sa Splitom je iste godine izvršena arbitraža granica,[19] a ubrzo nakon toga, u prosincu 1328., Juraj je umro ostavivši svoje teritorije maloljetnom sinu Mladenu III., u čije je ime njima upravljala njegova majka Lelka.[20]

Mladen je bio pod Lelkinim skrbništvom do siječnja 1333., kada je prvi put osobno sklopio ugovor sa Splitom.[21] Ipak, i tada se zahtijevalo da se Lelka također zakune da će poštovati isti ugovor. Drugi ugovor koji je uređivao odnose Klisa i Trogira Mladen je zaključio u svoje, ali i ime svoje majke.[22] Istodobno, Lelka je osobno zaključila ugovor s knezom Nelipcem.[23] Po svemu sudeći, ona je imala vrlo važnu ulogu i u kasnijem razdoblju sve do svoje smrti. Posljednji je put spomenuta u travnju 1337. kada je Mladen opet pregovarao s Nelipcem,[24] a vjerojatno je umrla ubrzo potom.

U usporedbi s onom njegova strica Mladena II., pa čak i njegova oca Jurja II., inicijalni položaj Mladena III. bio je prilično nesiguran. On je zadržao izravnu vlast nad kneštvima Klisa, Omiša i Skradina i njegova vlast tamo bila je vrlo čvrsta. Čini se da je, barem u tom trenutku, odustao od ideje obnove svoje vlasti nad dalmatinskim gradovima te nikad nije koristio očev naslov kneza dalma-

Baiamonte Tiepolo," *Nuovo archivio Veneto*, N. S. a. 1, t. 2/1 (1901.), str. 5-34 i Giuseppe Praga, "Baiamonte Tiepolo dopo la congiura," *Atti e memorie della Società Dalmata di storia patria* 1 (1926.), str. 74-89.

17 *Listine* 1, dok. 545, str. 368-372; V. Klaić, *Bribirski*, str. 144-145; Gruber, *Nelipić*, str. 31-32; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 95.

18 *Listine* 1, dok. 550, str. 373-376; V. Klaić, *Bribirski*, str. 145-146; Gruber, *Nelipić*, str. 33; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 97. Svi navedeni autori datiraju dokument pogrešno u 1329. godinu.

19 Za Trogir: CD 9, dok. 238-239, str. 291-292; V. Klaić, *Bribirski*, str. 143-145; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 594. Za Split, vidi posebice Lovre Katić, "Granica izmedju Klisa i Splita kroz vjekove," *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 6 (1958.), str. 187-210. Vidi također: V. Klaić, *Bribirski*, str. 145; Gruber, *Nelipić*, str. 32.

20 Arhiv Samostana sv. Frane u Šibeniku, rukopis Necrologium Breberiense, fol. 1; V. Klaić, *Bribirski*, str. 146 (pod 1330.); Gruber, *Nelipić*, str. 32 (početak prosinca 1329.); N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 595 (pod 1330.).

21 Dokument se nalazi u ostavštini Ivana Lučića-Luciusa među prijepisima cjelovitih dokumenata. Original ostavštine je u Kaptolskom arhivu u Splitu (scr. B, sv. 538, fol. 172-179'), a rukopisni prijepis koji su pod rukovodstvom Mihe Barade izradili don Mate Hailo i Marin Bego čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu (Ostavština Ivana Lučića-Luciusa, sv. 15, str. 24-43). Podaci iz Luciusove ostavštine ubuduće će se citirati kao Lucius, Ostavština s navodima splitske te potom zagrebačke reference odvojenim kosom crtom (u ovom slučaju to bi bilo: Lucius, Ostavština, sv. 538, fol. 172-179'/15, str. 24-43.

22 CD 10, dok. 39, str. 73.

23 Lucius, Ostavština, sv. 538, fol. 184-184'/15, str. 46-48.

24 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 335-335'/4, str. 35-36.

tinskih gradova.

Razdoblje Lelkina skrbništva i prve godine Mladenove samostalne vlasti bile su obilježene borbom za održavanje njegova utjecaja u regiji i uspostavu nove ravnoteže snaga. Prvo područje sukoba bilo je u vezi problema sa Splitom i Trogirom. Lelka je očito bila nezadovoljna rezultatom arbitraže od 1328. godine, a ni Split se nije osjećao previše siguran. U sklopu tih događaja, u studenom 1329., predstavnici Šibenika, Trogira i Splita sastali su se u uvali Sv. Arkanđela u trogirskom distriktu te raspravljali o mogućnosti sklapanja saveza sa Slavenima (*liga Sclavorum*), najvjerojatnije Nelipcem i njegovim saveznicima.[25] Savez je najvjerojatnije bio uperen protiv Lelke, iako to nije izravno rečeno u izvještaju. Također je nejasno, je li savez ikad zaživio; najvjerojatnije nije. Unatoč tome, otvoreni sukob s Trogirom i Splitom počeo je 1331. kada je Lelka zatvorila ceste koje od tih gradova vode u unutrašnjost.[26]

Vrlo je vjerojatno da je Lelka sa Splitom imala šire planove, možda čak i namjeru preoteti grad Veneciji, a imala je i pristaše u gradu te splitske nezadovoljnike koji su se sklonili na njezin teritorij i otvoreno sudjelovali u napadima na splitski distrikt.[27] Čini se da su Lelka i Mladen istodobno napali i područja pod vlašću kneza Nelipca, a to je onda ujedinilo njihove neprijatelje. U veljači 1332. knez Nelipac je s knezovima Splita, Trogira i Šibenika zaključio u uvali Stupin obrambeni savez protiv svih neprijatelja, osim protiv kralja i Venecije. Gradovi su se obvezali knezu Nelipcu protiv njegovih neprijatelja pružiti pomoć od 400 ljudi (Šibenik 160, Trogir 140, Split 100), a on je bio obavezan osobno voditi operacije.[28] Nelipčevi neprijatelji se ne spominju poimence, ali je, s obzirom na okolnosti, najvjerojatnije da se radi o Šubićima. To može objasniti i veliki broj vojnika koji je trebao dati Šibenik. Oni su vjerojatno trebali omesti pomoć koju bi Klisu mogli poslati Šubići iz Skradina, Bribira i Ostrovice.

Slijed vojnih operacija nije jasan. Saveznici i neki poimence nepoznati hrvatski velikaši (najvjerojatnije Kurjakovići) su opsjeli Klis, ali ga očito nisu mogli zauzeti. Splićani su počeli graditi drugu utvrdu, Greben, kako bi je iskoristili protiv Klisa. U određenom trenutku Mladenova braća Pavao III. i Juraj III. su zarobljeni. Vojna nadmoć očito je bila na strani kneza Nelipca i njegovih saveznika, ali ni Šubići nisu bili poraženi. Čini se da su sjeverni dijelovi njihovih vojnih snaga, predvođeni Hranom Gradinićem, imali određene uspjehe i pokušavali probiti opsadu. Odredi s juga, predvođeni omiškim knezom Petrom Bogdanovim također su, kako se čini, djelovali uspješno. Mnogi Splićani su bili zarobljeni i zatvoreni u Klisu.

Sukob je konačno završen posredovanjem zadarske komune u siječnju

25 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 262-262'/3, str. 55-56.

26 Lucius, Ostavština, sv. 538, fol. 171'/21, str. 70; Lucius, Ostavština, sv. 536, fol. 207/21, 70; Ivan Lučić [Iohannes Lucius], *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù* (Venice: Curti, 1673.-74.), lib. 4, cap. 4; hrvatski prijevod: Ivan Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* 1, prev. Jakov Stipišić (Split: Čakavski sabor, 1979.), str. 490; Gruber, *Nelipić*, str. 32.

27 *Listine* 1, dok. 590, str. 399.

28 CD 10, dok. 6, str. 6-8; Gruber, *Nelipić*, str. 32-33.

1333. Sporazum sa Splitom zaključen je u Klisu 18. siječnja,[29] a onaj s Trogirom jedanaest dana kasnije u Trogiru.[30] Važno je primijetiti da je ugovor sa Splitom mnogo razrađeniji i sadrži više članaka od trogirskog, što upućuje na to da je sukob s Trogirom bio sekundaran. Ugovor s Nelipcom nije sačuvan, ali ga je zaključila Lelka 15. siječnja. U njemu je na Nelipca prenijela svoja potraživanja na 5.000 libara koje je imala u Splitu i koje su mu trebale biti isplaćene u pet rata kroz pet godina.[31] Moguće je da je taj novac zapravo bio otkup za Pavla i Jurja, a ne dio mirovnog ugovora, no ništa preciznije ne može se reći.

Ishod sukoba sa Splitom i Trogirom čini se da pokazuje da nijedna od strana nije postigla pravu dobit iz njega. Knez Mladen i njegova majka su vjerojatno odustali od ideje obnove svog utjecaja nad Splitom, što može objasniti zašto se nisu više trudili osigurati bolji položaj za svoje splitske pristaše.[32] S druge strane, Mlečani su također morali prihvatiti činjenicu da će Mladen biti prisutan na tom području i prestati pokušavati preuzeti njegove teritorije. Nitko nije imao teritorijalne dobitke, ali nitko nije pretrpio ni teritorijalne gubitke. Dugo osporavana granica između Klisa i Splita nije čak ni spomenuta u tekstu ugovora. Jedini dobitak koji je postigao knez Nelipac, 5.000 libara, nisu mu isplatili Šubići nego Split. Uvjeti ugovora su bili više ili manje izbalansirani te je svaka strana mogla biti podjednako zadovoljna i nezadovoljna njime. Središnja uloga koju je prilikom sastavljanja ugovora imao Zadar također je vrijedna spomena i svjedoči još jednom o kontinuitetu dobrih odnosa koje su Šubići imali s tim gradom.

Novo područje sukoba Šubića i Venecije koje je pružilo Nelipcu priliku da se u njih uključi bilo je ono oko Nina, koje je u Mladenovo ime, ali i iz osobnih interesa vodio Budislav Ugrinić, također jedan od članova roda Šubića. Sukobi su počeli u jesen 1332. kada su Mladenove postrojbe s onima Grgura i Pavla II. počele pljačkati ninski distrikt, a uskoro im se pridružila i Jelena, udovica Jurja Juršića, također jednog od vodećih Šubića.[33] Mlečani su u studenom iste godine prosvjedovali protiv tih napada te pokušali zadobiti potporu kneza Nelipca, Kurjakovića, kneza Jurja Mlatkovića u Počitelju[34] te krčkog kneza Frederika.[35]

Vrlo je vjerojatno da je prije spomenuti razvoj oko Klisa utjecao na slabljenje Mladenova interesa za Nin te vodeća uloga u sporu prelazi na spomenutog Budislava Ugrinića.[36] Situacija se za Budislava promijenila nakon što je Mla-

29 Vidi bilj. 21.

30 CD 10, dok. 39, str. 73-74; Gruber, *Nelipić*, str. 33.

31 Lucius, Ostavština, sv. 538, fol. 184-184'/15, str. 46-48.

32 U veljači 1333. splitska komuna čak je odlučila raspolagati njihovom zaplijenjenom imovinom, a to nije izazvalo nikakav vidljivi protest s Mladenove strane (*Listine* 1, dok. 590, str. 399).

33 Značajno je da nisu opljačkali nikakvu imovinu koja je pripadala zadarskim građanima u tom selu. Budući da su komune Zadra i Splita u tom trenutku imale stanovite pogranične probleme, moguće je da su Zadrani koristili te događaje kako bi oslabili svoje protivnike.

34 Juraj Mlatković bio je inače čovjek kneza Mladena III. Tako se može zaključiti da su u to doba Šubići još uvijek imali neku vlast nad Likom.

35 *Listine* 1, dok. 580, str. 392-394; Gruber, *Nelipić*, str. 34.

36 *Listine* 1, dok. 593, str. 400-401; Gruber, *Nelipić*, str. 34; *Listine* 1, dok. 587, str. 397-398; Gruber, *Nelipić*, str. 35.

den zaključio mir s Venecijom te ga je to možda potaknulo na približavanje Nelipcu. Započeo je i separatne pregovore s Venecijom, ali nije niti oslobodio zarobljenike niti vratio opljačkana dobra. Krajem veljače 1333. Mlečani su zatražili i Nelipčevo posredovanje i izjavili da će biti zadovoljni i samim oslobađanjem zarobljenika,[37] ali neuspješno, budući da su se pokušaji za pomirenjem nastavljali. Konačni dogovor postignut je tek u listopadu, opet posredovanjem zadarske komune.[38]

Nakon spomenute inicijalne uloge Mladen nije bio uključen u sukobe s Ninom. Čini se da je Budislav djelovao nezavisno, iako ni mogućnost da su njegove aktivnosti počele kako bi odvukle dio mletačkih snaga tijekom rata oko Klisa nije za odbaciti. U svakom slučaju, Budislavovo djelovanje nakon što je mir s Trogirom i Splitom zaključen teško se može povezati s Mladenovom politikom, kojoj je osnovni cilj bilo očuvanje njegova patrimonija od Nelipca i njegovih saveznika, ali i od Mlečana. Budući da su Mlečani bili u tom trenutku manje opasni protivnici, Mladen je s njima počeo održavati dobre odnose da bi ih pridobio na svoju stranu u sukobu, ili da bi barem osigurao njihovu neutralnost. Drugi razlog za to moglo je biti i približavanje sukoba unutar roda, koji se već mogao osjećati, a koji će izbiti u zimu 1335./1336. U njemu su jednu stranu vodili Mladen i njegova braća te stričevi Pavao II. i Grgur, a drugu Budislav Ugrinić i Ivan Juršić. Nelipac je, naravno, podržavao Budislava i Ivana, a na njihovoj je strani bio i već spomenuti Hrana Gradinić. Slijed sukoba nije poznat, ali je jasno da su Nelipac i njegovi saveznici bili poraženi. Borbe su bile vrlo žestoke, uključujući uništavanje sela i tvrđava, a doživljeni su od suvremenika kao krvna osveta.[39] Pregovori su počeli krajem veljače 1336. i držani su u Zadru, gdje je komuna igrala ulogu posrednika.[40] Ugovor je zaključen početkom travnja i uvjeti su bili vrlo teški za Nelipca. Morao je ili predati svog nećaka Konstantina u Ostrovicu za taoca ili kao zalog dati izuzetno veliku svotu od 20.000 libara do rujna. Jamci su mu bile komune Splita, Trogira i Šibenika. Činjenica da je bio poražen može se vidjeti i iz činjenice da je prihvatio predati Konstantina u Ostrovicu, dakle jednu od glavnih tvrđava Šubića, a ne u neko neutralno mjesto što je bio obično slučaj u manje jasnim situacijama. Unatoč tome, Nelipac nije platio propisani iznos na vrijeme te su Mladen, Pavao II. i Grgur prosvjedovali u Zadru protiv kašnjenja 13. listopada, no dalji razvoj nije poznat.[41]

Unatoč tom uspjehu, čini se da Mladen nije mogao eliminirati Budislavovu i Ivanovu frakciju unutar roda. Jedino je poznato da je Hrana Gradinić bio zarobljen i zatočen u Klisu.[42] Sukob je privremeno riješen ženidbom kneza Ivana

37 *Listine* 1, dok. 593, str. 400-403; Gruber, *Nelipić*, str. 35-36.

38 *Listine* 1, dok. 617, str. 414; Gruber, *Nelipić*, str. 36-37; CD 10, dok. 182, str. 247-248.

39 CD 10, dok. 224, str. 294-295.

40 Lucius, Ostavština, sv. 538, fol. 183'/15, str. 46.

41 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 327-328'/4, str. 25-28. V. Klaić (*Bribirski*, str. 147) i Gruber (*Nelipić*, str. 39-40), zavedeni od Lučića - Luciusa (*Memorie*, str. 213-214) mislili su da su Banići privremeno izgubili Ostrovicu. To je utjecalo na svu kasniju povijesnu literaturu i dovelo do pogrešnog zaključka da je nakon svrgavanja bana Mladena II. (a posebice nakon ovog rata) vodeći aristokrat u Hrvatskoj bio Nelipac, a ne i dalje članovi roda Šubića.

42 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 334-334'/4, str. 34-35.

za Mladenovu sestru Katarinu u siječnju 1337.[43] Je li je Budislav na to pristao ili je privremeno morao napustiti Bribir nije poznato. Čini se vjerojatnijim da je izbjegao k Nelipcu i Konstantinu. Nakon vjenčanja, Hrana Gradinić je oslobođen iz tamnice pod uvjetom da se neće pridružiti Nelipcu, Konstantinu ili Budislavu. Kao jamci za Hranu nastupila su trojica Mladenovih glavnih ljudi: knezovi Stjepan Berislavić, Tvrtko Vladislavić i njegov brat Stjepan. Oni su također položili i zalog od 300 libara za Hranu.

Sukob unutar roda konačno je riješen međusobnim dogovorom Budislava, Nelipca i Konstantina s Mladenom i njegovom braćom te Pavlom II. i Grgurom, koji je zaključen u Skradinu u travnju 1337.[44] Izgleda da je u međuvremenu Budislav uspio popraviti svoj položaj, ali uvjeti samog ugovora nisu poznati. Činjenica da su pregovori vođeni u Skradinu, gradu pod Mladenovom vlašću, navodi na pomisao da je on još uvijek bio jači u sukobu. S druge strane, i on je dao 2.000 libara kao zalog. Također se čini da je Pavao II. iskoristio priliku da za sebe i Grgura odcijepi zapadne dijelove dotadašnje bribirske županije i uspostavi Ostrovicu kao posebno kneštvo. Razlozi za pregovore nisu jasni, ali su vjerojatno povezani s pojavom zajedničkog neprijatelja, bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, koji je upravo započinjao svoje širenje prema jugu.

Ban Stjepan je svoje širenje na dotad hrvatske županije Duvno i Glamoč (nekoć županija Tropolje)[45] počeo početkom tridesetih godina,[46] da bi ubrzo iza 1335. pripojio i Livno, kojim su u tom trenutku dominirali Vladislavići (pristaše Šubića) i Mihovilovići (pristaše Nelipca).[47] Tako ban Stjepan nije samo došao na granicu područja koja su držali Mladen III. i Nelipac, već i zauzeo teritorije njihovih pristaša, što je vjerojatno bio i jak udarac njihovu prestižu i moći.

Čini se da je akcija protiv bana Stjepana vođena od Nelipca. Da bi dobio jaču podršku protiv Bosanaca, Nelipac je iskoristio vjersku situaciju u Bosni, optuživši bana pred papinskom kurijom za krivovjerje. U svibnju 1337. papa Benedikt XII. poslao je pisma Kurjakovićima, knezu Mladenu i njegovoj braći, knezu Pavlu II i još nekim hrvatskim velikašima, potičući ih da podrže inkvizitore i kneza Nelipca protiv bosanskih heretika.[48] U kolovozu se Nelipac kraj Šibenika sastao s knezovima Trogira, Splita i Šibenika, kako bi obnovio svoj savez s njima.[49] Čini se da je Mladen ipak oklijevao s podrškom Nelipčevim akcijama,

43 CD 10, dok. 224, str. 294-295; V. Klaić, *Bribirski*, str. 146, 148.

44 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 335-335'/4, str. 35-36; sv. 538, fol. 185-187/15, str. 48-53; Gruber, *Nelipić*, str. 40.

45 Tri kraška polja Duvno, Kupres i Glamoč zajedno su činili županiju Tropolje (Lat. *Trium camporum*) u 13. i početkom 14. st. Tijekom 13. st. položaj kneza Tropolja držao je hrvatski ban (*banus maritimus*), a početkom 14. st. sinovi bana Pavla I. formalno su bili kneževi Tropolje. Čini se da se područje u tom razdoblju ili malo kasnije (tijekom vladavine bana Mladena II.) raspalo na više županija. Za sažetak ranijih rasprava o pojmu Tropolja, vidi: *Povijest hrvatskih*, str. 242, bilj. 13.

46 *Povijest hrvatskih*, str. 256.

47 Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću* (Zadar-Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU-Ziral, 1997.), str. 133.

48 CD 10, dok. 249, str. 326-327; Vladimir Ćorović, *Historija Bosne* [History of Bosnia], Pos. izd. SKA 129 (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940.), str. 257; *Povijest hrvatskih*, str. 262.

49 Sadržaj samog sastanka nije poznat, budući da je jedini dokument o tome onaj o izboru trogirskih poslanika (Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 336-337/4, str. 37-39).

budući da nije poznato je li sudjelovao u tim pregovorima. Tek u siječnju 1338. zaključio je mir sa Splitom u Klisu.[50] Iako nije potpuno jasno je li taj ugovor bio izravno povezan s prethodnom Nelipčevom akcijom, čini se da je neka vrsta saveza protiv Bosanaca zaključen.[51]

Iako su podaci rijetki, čini se vjerojatnim da je savez uključivao Nelipca, Šubiće, Kurjakoviće i dalmatinske gradove. Također se čini da je savez imao uspjeha, jer se ban Stjepan obratio za pomoć svom senioru, kralju Karlu Robertu, što je kralju ponovno pružilo priliku da se umiješa u hrvatsku politiku. Prvo je u ožujku 1338. poslao pismo Trogiru tražeći na vrlo umjeren način da grad prestane podržavati "buntovnike".[52] Vjerojatno su slična pisma upućena i drugim gradovima, samo nisu sačuvana. Također se čini da je kralj vojno pritisnuo Kurjakoviće i natjerao ih da napuste savez i u travnju mu se zakunu na vjernost. I Šubići su počeli pregovarati s kraljem, a Kurjakovići su igrali ulogu posrednika, no bez dubljih rezultata.[53]

U ljeto 1338. velika Bosanska vojska napala je Mladenove teritorije i opsjela Klis. Sukob je konačno razriješen sklapanjem saveza između Mladena i bana Stjepana, a savez je utvrđen vjenčanjem banova brata Vladislava i Mladenove sestre Jelene (budući roditelji bosanskog kralja Tvrtka I.).[54] Mir je očito sklopljen poštujući *status quo*, tako da je svaka strana zadržala što je imala s međusobnom granicom negdje na prostoru Cetine. Banu je koristila i veza sa Šubićima zbog njihovih dobrih odnosa s papinskom kurijom kako bi se opravdao od optužbi za krivovjerje, a niti gospodarski razlozi ne mogu biti isključeni jer je bosanska trgovina prema moru išla kroz Klis.

Budući da u tom trenutku nema podataka o novim sukobima između Mladena i Nelipca, moguće je da je i on bio na neki način uključen u ugovor s banom. Mladen i Nelipac su izgleda još djelovali zajedno u rujnu 1339. kada su imali neki manji sukob sa splitskim nadbiskupom.[55] Obojica su u tom trenutku vjerojatno bila svjesna da nijedan od njih ne može drugom zadati odlučujući udarac te se nisu usuđivala uništiti novouspostavljenu ravnotežu snaga. Sličan stav može se pretpostaviti i u slučaju Pavla II. i Grgura. Time je bivši dominij banova Pavla i Mladena podijeljen. Šubići su i dalje držali njegov veliki dio i njihova je moć još uvijek bila velika, ali i podijeljena te samo blijedi odraz bivše moći. Mladen je u tom trenutku izgleda shvatio da se, barem privremeno, mora odreći pokušaja obnova stare moći, a njegovi protivnici, uključivo Ne-

50 Lucius, Ostavština, sv. 536, fol. 207/21, str. 70.

51 Za suprotno mišljenje vidi: *Povijest hrvatskih*, str. 263-264.

52 CD 10, dok. 279, str. 374-375; Gruber, *Nelipić*, str. 41.

53 CD 10, dok. 282, str. 382; V. Klaić, *Bribirski*, str. 148; Gruber, *Nelipić*, str. 41.

54 Lucius, Ostavština, sv. 542, fol. 346-353/4, str. 47-58. Budući da povjesničari nisu koristili sam dokument nego jedino njegov sažetak koji je objavio Ivan Lučić – Lucius, taj događaj je drugačije interpretiran. V. Klaić (*Bribirski*, str. 146) spominje samo vjenčanje; Ćorović (*Historija*, str. 258, 261-262) jednostavno predlaže obje mogućnosti: prvu, da je bosanska vojska došla u Klis kao saveznička, i drugu, da ga je napala. Marko Perojević (u: *Povijest hrvatskih*, str. 264), pak, smatrao je da je bosanska vojska došla u pomoć Klisu kao saveznik protiv Nelipca.

55 *Listine* 2, dok. 86, str. 46-47; Gruber, *Nelipić*, str. 41.

lipca, pokušaja da ga zamijene i preuzmu njegova područja. To je posebice bilo naglašeno jer se u tom trenutku otvara novo razdoblje obnovom kraljevih pokušaja da uspostavi u hrvatskoj svoju stvarnu vlast, o čemu će biti riječi u pisanoj verziji rada.

Novi element u ravnoteži snaga između Mlečana i hrvatskih velikaša u Hrvatskoj pojavio se kraljevim obnovljenim interesom za uspostavom njegove kontrole nad područjem. Čini se da je Karlo Robert ubrzo shvatio da mu uklanjanje Mladena II. nije donijelo značajniju prednost i da je središnja vlast još uvijek bila previše slaba da bi mogla igrati neku odlučniju ulogu u udaljenoj Hrvatskoj.[56] Ipak, u kasnim tridesetim godinama 14. st., čini se da je kralj ponovno počeo razmišljati o tom problemu, a u četrdesetim godinama očito mu se činilo da se stanje popravlja u njegovu korist.

Prve vijesti o kraljevim novim namjerama došli su u ožujku 1340. godine. Svi hrvatski velikaši (Nelipac, Kurjakovići, Pavao II., Grgur, Mladen III. i njegova braća) i njihovi pristaše bili su očevidno uzbuđeni njima. Predložili su Mlečanima savez s ciljem sprječavanja kraljeva dolaska. Za posrednike su uzeli mletačke knezove Nina, Zadra i Raba, a pregovarači sa strane hrvatskih velikaša bili su knez Pavao Kurjaković (koji je predstavljao svoju braću i kneza Nelipca) i knez Pavao II. (koji je predstavljao svog brata Grgura i svoje nećake). Čini se da su velikaši bili vrlo odlučni u svojim namjerama. Predložili su razrađeni plan operacija protiv kralja i njegove vojske te ustvrdili da su, ako ostanu ujedinjeni, s mletačkom pomoću sposobni spriječiti kraljev ulazak u teritorije koje kontroliraju. Također su planirali da mu uskrate svaku opskrbu živežnim namirnicama te tako u potpunosti onemoguće kraljev boravak u Hrvatskoj te da napadaju kraljevsku vojsku iz svojih utvrda i čuvaju prolaze koji vode na njihove teritorije, ostavljajući kralju slobodne putove jedino za povratak na sjever. Knez Pavao II. ponudio je predati Mlečanima jednu od svojih tvrđava, a knez Grgur čak dvije.[57] Nije poznato o kojim se tvrđavama radilo, no, budući da je prijedlog iznesen u Ninu, moguće je da su se nalazile negdje u blizini granice njegova distrikta. Jedna od njih mogao bi biti Novigrad (koji će kasnije postati kraljevska utvrda), a za druge nemam nikakav prijedlog. Nažalost, podaci o tom području su za ovo razdoblje toliko rijetki da se ne može doseći nikakav pozitivan zaključak.

Mlečane su vijesti o kraljevskom dolasku također očito brinule, ali su ipak odlučili da se ponašaju manje energično i nisu sklopili pravi savez s hrvatskim velikašima. Pregovori o utvrdama su također bili neuspješni te su oni samo utvrdili svoje gradove i poslali u njih providure (*provisores*)[58] da promatraju

56 Nakon Mladenova uklanjanja kralj je samo dva puta pokušao uplesti se u hrvatska pitanja: prvo, kroz intervenciju slavonskog bana Mikca u kasnim dvadesetim godinama, ali bez uspjeha. Pokušaji su obično zaustavljeni na sjevernim granicama teritorija Nelipca i Kurjakovića. U kasnim tridesetim godinama kralj je postigao neke privremene uspjehe, ali je još uvijek bio nesposoban zadržati ikakvu stvarnu vlast nad Hrvatskom.

57 *Listine* 2, dok. 123, str. 63; V. Klaić, *Bribirski*, str. 149.

58 Uobičajena metoda mletačkog djelovanja u kriznim situacijama bio je prijenos središnjih ovlasti na grupu stručnjaka koje je vlast

stanje. Najvjerojatnije su potaknuli i komune Trogira, Splita i Šibenika u lipnju 1340. na obnovu njihova saveza iz 1327. godine.[59] Venecija je također u Hrvatskoj novačila i plaćenike za posade njihovih tamošnjih utvrda. Vrijedno je napomenuti da su među vojnicima u Zemuniku (tada pograničnoj utvrdi zadarskog distrikta) bili i ljudi iz Bribira. Iako se ne čini da su među njima bili članovi roda Šubića, moguće je (pa i vjerojatno) da su ih tamo poslali knezovi Pavao i Grgur.[60]

Početkom svibnja 1340. knez Mladen je počeo i pregovore s Venecijom da im za vrlo veliki novac ustupi Skradin, no ne čini se da je prijedlog bio iskren i iz njega nije bilo nikakvog rezultata.[61] Unatoč tome, odnosi između Šubića, Venecije, Nelipčića i dalmatinskih gradova ostali su dobri tijekom 1340. i 1341., iako je polako postajalo jasno da do planirane kraljevske intervencije neće doći. Situacija se promijenila kraljevom smrću u proljeće 1342., a po svemu sudeći njegov šesnaestogodišnji nasljednik Ludovik nije odmah doživljen kao stvarna i neposredna prijetnja, što je ponovo utjecalo da stara zapretana neprijateljstva među hrvatskim velikašima ponovo dobiju na žestini.

Neposrednu mogućnost za ponovni sukob pružili su napadi kneza Nelipca i njegova nećaka Konstantina na šibenski teritorij u ljeto 1342. o kojima je više riječi bilo u prilogu Ante Birina,[62] a na koje je Venecija odgovorila pokretanjem široke diplomatske akcije s ciljem pridobivanja Kurjakovića i obje grane Šubića (ostrovičke Pavla II.[63] i kliško-skradinske Mladena III.[64]) na svoju stranu. Budući da se ništa odlučujuće nije dogodilo, pripreme za otvoreni sukob s Nelipićem su nastavljene uz intenzivne kontakte Venecije i Šubića te mletačke vojne pripreme u Šibeniku.[65]

Isto razdoblje obilježavaju i pokušaji Mladena III. i Pavla II. na što čvršće približavanje Veneciji. Vjerojatno su osjećali da neaktivnost mladog kralja Ludovika neće dugo trajati te su željeli ojačati svoj položaj u Hrvatskoj eliminiranjem Nelipca, a možda i preuzimanjem njegovih područja, što bi ih stavilo u mnogo snažniji pregovarački položaj nasuprot kralja. S druge strane, čak i ako njihovi

slala u ugrožena područja. Obično ih je bilo tri (iako je broj mogao biti i veći s obzirom na složenost situacije) i imali su široke ovlasti. Također su trebali biti u kontaktu sa središnjim ustanovama u Veneciji (putem organiziranog pomorskog prometa brzoplovkama) informirajući ih i raspravljajući s njima sporne odluke. Članovi takvih povjerenstava bili su obično ljudi koji su prethodno već bili proveli neko vrijeme na različitim višim položajima u Veneciji i području u pitanju (poput bivših knezova dalmatinskih gradova).

59 CD 10, dok. 393, str. 559-561.

60 CD 10, dok. 408, str. 580-581.

61 *Listine* 2, dok. 136, str. 69. Pregovori su se vukli do prosinca kad su otkazani, a iako je Mladen u studenom 1341. ponovio prijedlog, novi pregovori nisu ni započeti (*Listine* 2, dok. 175, str. 91, dok. 219, str. 130).

62 O čitavoj operaciji vidi: Gruber, *Nelipić*, str. 46-58. Ipak, treba naglasiti da je uloga Šubića u tim događajima u tom prikazu vrlo podcijenjena.

63 Stav drugih članova roda koji su živjeli u Bribiru prema tom sukobu nije jasan. Nitko od njih, uključivo najuglednijeg među njima, Budislava Ugrinića, nije spomenut u dokumentima. Vrlo je moguće da je u to doba (od ugovora iz 1338.) Bribir bio pod vlašću Pavla II., ali je također moguće da je Budislav Ugrinić još uvijek podržavao kneza Nelipca.

64 *Listine* 2, dok. 249, str. 150-153. Venecija je također pregovarala i s Čubranićima iz Vrhrike, Nelipčevim istočnim susjedima i po svemu sudeći Mladenovim pristašama (*Listine* 2, dok. 250, str. 153-155; Gruber, *Nelipić*, str. 49).

65 *Listine* 2, dok. 282, str. 170-171; Gruber, *Nelipić*, str. 51.

planovi nisu bili toliko dalekosežni, njihova kasnija djelatnost pokazuje da će otpor kraljevoj rastućoj vlasti postati njihov glavni cilj, a za njegovo je ispunjavanje Venecija bila jedini mogući saveznik.

Napetosti između Nelipca i Šibenika trajale su do srpnja 1343., kada su Mlečani još jednom probali pregovorima riješiti problem,[66] a kad je i taj pokušaj propao, odlučili započeti rat protiv njega. Čini se da je knez Pavao, u svoje ime i ime svojih nećaka, već i ranije tražio odlučnu akciju. Pregovori između Mladena i Pavla (koje mletački dokumenti tog razdoblja sve češće zovu Banići, tj. potomci bana), Kurjakovića i Mlečana bili su sve učestaliji. Čini se da su Mlečani bili manje odlučni u vezi s ciljevima budućeg saveza nego druga strana, koja je kao cilj budućeg rata postavila "smrt i uništenje kneza Nelipca i kneza Konstantina i njihovih ljudi". Unatoč mletačkoj neodlučnosti, pripreme za rat su smjesta započele. Pored uobičajenih mjera za skupljanje i organiziranje vojske, mletačkim kneževima u Dalmaciji naređeno je da konfisciraju Nelipčevu i Konstantinovu imovinu u njihovim gradovima, a jedan poslanik poslan je i bosanskom banu Stjepanu da bi osigurao njegovu neutralnost.[67]

Čini se da ni Nelipac nije mirovao te je već u kolovozu uspio raskinuti savez Kurjakovića s Venecijom. U tom je trenutku važnost Banića za nju postala još veća nego je to bilo ranije te je morala prihvatiti njihove uvjete. Mlečani su im također podijelili svoje građanstvo i obećali im snažnu vojnu podršku.[68]

Stvaranje saveza između Venecije i Banića odmah je urodilo plodom.[69] Nelipac se očito osjetio dovoljno ugrožen te je odlučio prihvatiti pregovore, koji su počeli u rujnu.[70] Taj rezultat svakako nije bio ono što su Banići željeli, budući da je na taj način Nelipac ostao neporažen te samim time i dalje neprijatelj kojeg se nije moglo ne uvažavati. Bio je natjeran prihvatiti pregovore, ali je ipak primao i jamstva svojih protivnika. Ipak, čini se da je jamstvo za Baniće morala isplatiti Venecija.[71] Konačni ugovor sklopljen je početkom listopada blizu slapova Krke, na Mladenovu teritoriju i na pograničnom području između Nelipca i Šibenika.[72] To je zapravo bila Nelipčeva diplomatska pobjeda. Njegovi su teritoriji, uključivo njegovo sjedište Knin, ključna utvrda srednjovjekovne Hrvatske koja je kontrolirala glavni put iz Panonije prema Jadranu, ostali čvrsto u njegovoj vlasti, a on i njegov maloljetni sin dobili su mletačko građanstvo. Šubići sigurno nisu bili zadovoljni s time, no bili su vezani netom zaključenim savezom s Mlečanima i nisu imali drugog izbora nego prihvatiti takav rezultat.

66 *Listine* 2, dok. 302, str. 181; Gruber, *Nelipić*, str. 52.

67 *Listine* 2, dok. 309, str. 185-186; Gruber, *Nelipić*, str. 53.

68 *Listine* 2, dok. 319, str. 190-191; Gruber, *Nelipić*, str. 54. Gruber ne spominje podijelu mletačkog građanstva.

69 Čini se da se tome pridružio i knez Grgur Kurjaković, ali se ne čini da je aktivno sudjelovao. Položaj njegove braće je još nejasniji. Oni su očito igrali neku ambivalentnu politiku usmjerenu na balansiranje između obje strane, što se može lako razumjeti uzevši u obzir činjenicu da su bili šogori kneza Nelipca te nisu mogli biti zapravo zainteresirani za njegovu eliminaciju.

70 *Listine* 2, dok. 327, str. 193-194; Gruber, *Nelipić*, str. 54.

71 Knez Grgur Kurjaković je također uključen u pregovore na svoj osobni zahtjev (*Listine* 2, dok. 328, str. 194-195; Gruber, *Nelipić*, str. 55).

72 *Listine* 2, dok. 332, str. 196-200; Gruber, *Nelipić*, str. 55-57.

Mletačka strana sa svoje je strane trenutno bila zadovoljna jer njezin cilj ionako nije bilo jačanje Šubića nego održavanje ravnoteže među hrvatskim velikašima kako bi njihova područja služila kao tampon zona između mletačkih stečevina i krajeva pod kraljevom upravom. Budući da se razdvojeni velikaši nisu mogli efikasno suprotstaviti kralju, ta se politika u krajnjoj liniji pokazala štetnom i za Veneciju, jer je dovela do njezina potpunog poraza na istočnom Jadranu 1358. godine, a i za Šubiće koji će u tom razdoblju izgubiti i posljednje ostatke svoje političke nezavisnosti, ali je u tom trenutku služila mletačkim interesima uz najmanju cijenu.

U sklop ovih događaja pripada i zanimljiv ugovor iz studenoga 1343. kojim je sedam plemića (Stojša i Radeta Vukojević, Hranislav Černić, Veselko Draginić, Ratko Radošević, Osore Kučilojević i Milgost Dublanić) jamčilo za neke druge plemiće iz roda Svačića (Dražoja i Vukšu, sinove Radoslava i Gojslava, sina Prode te njihove bratiće) obećalo zastupniku kneza Mladena III. i njegove braće Radi Miganičiću da će Svačići očuvati "čistu vjernost" i neće otići u službu kneza Nelipca, njegova sina ili nećaka Konstantina. Jamci su se obvezali da će Svačiće, ako ne izvrše tu obvezu, zarobiti i izručiti knezu Mladenu unutar jednog mjeseca od prekršaja ili platiti tešku globu od 150 libara.[73] U ovom je slučaju važno naglasiti da je i Nelipac bio član roda Svačića te da je dokument sastavljen s namjerom sprječavanja njegovih srodnika (podanika kneza Mladena) da ga podrže u skladu s rodovskom solidarnošću u mogućem sukobu.

Manji sukobi između Mladena i Nelipca dogodili su se već u svibnju 1344. kada su Nelipac i Konstantin nanijeli štete Mladenovim posjedima i Šibeniku, ali ipak nisu eskalirali u otvorenu konfrontaciju,[74] možda i zato jer je ubrzo nakon toga Nelipac umro u Kninu ostavivši svoje posjede svom malodobnom sinu Ivanu pod skrbništvom svoje udovice i njegove majke Vladislave.

Nelipčeva smrt i neredi koji su se mogli očekivati omogućili su kralju Ludoviku da se uključi u hrvatske događaje.[75] To su očito predvidjeli i knezovi Mladen III. i njegov brat Pavao III. koji su u kolovozu 1344. poslali poslanstvo u Veneciju da osiguraju mletačku podršku.[76] Nasuprot tim pripremama, kralj je u Hrvatsku poslao novog bana, Nikolu Lendavskog, koji je ubrzo primio zakletvu Kurjakovića na vjernost i počeo napadati Nelipčeve posjede oko Knina. Vladislava se prvo opirala, ali se, vidjevši da su štete izazvane tim napadom teške, pristala pokoriti i ban se povukao od Knina, no čim je to učinio, Vladisla-

73 Jakov Stipišić and Ante Nazor, *Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Çove iz Ankone od 1341. do 1344.*, Splitski spomenici, Dio prvi, Splitski bilježnički spisi, sv. 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 53 (Zagreb: HAZU, 2002.), dok. 342, str. 204-205. Pojedinačni iznosi precizno se navode u dokumentu.

74 *Listine* 2, dok. 360, str. 214; Gruber, *Nelipić*, str. 59.

75 V. Klaić, *Bribirski*, str. 150-151.

76 Mletačke vlasti prihvatile su najveći dio njihovih zahtjeva i naredile knezovima Splita, Trogira i Šibenika da im pruže potporu (*Listine* 2, dok. 371, str. 222-223; Dane Gruber, "Vojevanje Ljudevita I. u Dalmaciji s hrvatskim velmožami i s Mlečanima i t. d. (1342-1348.)," *Izvješće kralj. velike gimnazije u Požegi koncem školske godine 1887./88.* (1888.), str. 6). Mlečani su također poduzeli korake da ometu kraljeve poteze. Poslali su u dalmatinske gradove novu grupu povjerenika te pokušavali ohrabriti Kurjakoviće i kneginju Vladislavu da se odupiru (*Listine* 2, dok. 372, str. 223-224).

va je otkazala dogovor. Ovaj put kralj je osobno odlučio ići u Hrvatsku s jakom vojskom i natjerati Vladislavu na poslušnost, što je i izvršio u proljeće 1345. Kao prethodnica poslana je nešto manja vojska predvođena banom Nikolom i bosanskim banom Stjepanom. Posredovanjem Kurjakovića, Vladislavine braće, otvoreni sukob je izbjegnut, a Vladislava je osobno otišla pred kralja u Bihać i tamo mu se zaklela na vjernost. Za to je nagrađena kraljevim oprostom za svog sina, potvrdom niza posjeda i darovanjem još nekih posjeda u Ugarskoj. Ivan je dobio i status kraljevskog viteza i dvorjanika. Vladislava je ipak morala kralju predati Knin i neke manje utvrde u kninskoj županiji, a to je trebalo biti nadoknađeno darovanjem nekih posjeda Mladena III. i njegove braće (kliškom županijom, uključujući samu tvrđavu Klis, te cetinskom županijom).[77]

Iako je taj dogovor bio prilično povoljan za Nelipčiće i omogućio njihov budući ponovni uspon, u tom je trenutku ipak značio i to da su oni za neko vrijeme prestali biti stvarno nezavisan faktor u hrvatskoj politici. S druge strane, tim dogovorom posjedi Šubića došli su u izravan dodir s hrvatskim teritorijima pod kraljevom izravnom vlašću. Ipak, niti Pavao II. i Grgur, niti Mladen III. i njegova braća nisu se željeli pomiriti s kraljem, što je u tom trenutku učinila većina hrvatskih velikaša i plemića.[78] Jedini značajan član roda Šubića koji je kralju tada položio zakletvu vjernosti bio je knez Budislav Ugrinić,[79] a za to je nagrađen potvrdom njegovih posjeda (među kojima je posebice istaknuta utvrda Rog na rijeci Krki) te pravom naslijeđivanja posjeda koje je u Bribiru držao nedavno preminuli knez Ivan Juršić, prijespomenuti Mladenov šogor i Budislavov bliski rođak i saveznik.[80] Iako Budislavovo prihvaćanje kraljevskog autoriteta, kao i ono Nelipčeva nećaka Konstantina Ključkog, nije bilo vrlo iskreno niti trajno, omogućilo je kralju da započne obnavljati svoju moć u Hrvatskoj i utjecati na ondašnje prilike. To je zapravo i bio prvi trenutak kada se kraljevska vlast ponovo osjetila u Hrvatskoj i bila široko prihvaćena nakon 1322. godine, čime počinje novo poglavlje hrvatske političke povijesti 14. stoljeća koje će s jedne strane dovesti do pada glavnih grana Šubića, ali s druge i ponovnim ujedinjenjem hrvatskih zemalja, ovaj put pod kraljevskom vlašću dinastije Anžuvinaca, okrunjenim Zadarskim mirom 1358. godine i vrhuncem srednjovjekovnoga hrvatskoga društvenoga, političkoga i gospodarskog razvoja.

77 *Obsidio Iadrensis*, lib. 1, cap. 3-4 u: Branimir Glavičić, Vladimir Vratović, †Miroslav Kurelac, Damir Karbić i Zoran Ladić (prir.), *Opsada Zadra. Obsidio Iadrensis*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 54, Djela pisaca hrvatske povijesti, sv. 6 (Zagreb: HAZU, 2007.), str. 121-128. Za više detalja vidi: Gruber, "Vojevanje," str. 4-9.

78 Ta je činjenica naglašavana i od suvremenih kroničara (*Obsidio Iadrensis*, lib. 1, cap. 4, *Opsada*, str. 126-127; *Cronaca Iadertina*, cap. *** [Biblioteca Marciana, rukopis]); Gruber, "Vojevanje," str. 9. Vrijedno je napomenuti da je upravo taj tekst iz djela *Obsidio* prvi slučaj kada se kod knezova Pavla II. i Mladena III. izričito kaže da su "od roda Šubića," što je u tom trenutku još uvijek bilo neuobičajeno za članove glavne grane roda. Malo kasnije takva formula biti će uobičajena za sve članove roda.

79 Vrijedno je spomenuti činjenicu da je on bio među svjedocima ugovora između Nelipca i Mlečana, ali nije jasno je li on još uvijek bio u Nelipčevoj službi ili nazad na strani Šubića. Sudeći po njegovu djelovanju u tom trenutku, on je vjerojatno od 1338. živio u nekoj vrsti izgnanstva u Nelipčevoj službi, a pokoravanje kralju moglo mu je dati mogućnost da povrati svoj vodeći položaj u Bribiru.

80 CD 11, dok. 149, str. 197; Gruber, "Vojevanje," str. 8; Nada Klaić-Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Prošlost Zadra 2 (Zadar: Filozofski fakultet, 1976.), str. 217-218.

Utvrda Kamičak

NELIPIĆEVE UTVRDE NA RIJEKAMA KRKI I ČIKOLI

Joško Zaninović – Davor Gaurina

Na prostoru grada Drniša (koji uključuje i područje Miljevaca) i općine Promina danas se nalazi pet srednjovjekovnih utvrda koje su bile u posjedu velikaške obitelji Nelipić: Nečven, Bogočin, Kamičak na rijeci Krki, te Ključica i drniška Gradina na rijeci Čikoli. Prostor na kojemu se one nalaze, u hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti naziva se prominsko – miljevački. Njihova primarna funkcija bila je obrambena, ali slijedom povijesnih okolnosti drniška je Gradina postala uska jezgra budućega naselja, kakve poznajemo u nizu gradova koji su nastali oko fortifikacija. Što se tiče njihove sačuvanosti prednjači utvrda Ključica, smještena na desnoj obali rijeke Čikole. Zahvalju-

jući nepristupačnom terenu ona je ostala najvećim dijelom sačuvana. Nešto manje sačuvan je Nečven, a najmanje ostataka arhitekture nailazimo na Bogočinu i Kamičku. Sve ove fortifikacije, osim drniške Gradine, napuštene su nakon završetka Kandijskog rata (konac XVII. stoljeća). Na njihovim ostacima danas je nužno provesti istražne i konzervatorske radove, jer unatoč povijesnim izvorima mi o njihovu životu veoma malo znamo. Arheološko – konzervatorska istraživanja počela su na Ključici, a krajnji cilj je arheološki istražiti kulturno – povijesni sloj, te konzervirati i djelomično restaurirati zidove fortifikacije. U konačnici je treba staviti na raspolaganje NP-u "Krka" koji bi je trebao turistički revalorizirati. Na drniškoj Gradini također su provedeni arheološko – konzervatorski radovi (1998. – 1999.) u svrhu otklanjanja i sanacije ratnih oštećenja, a unutar drniške Gradine provedena su i arheološka istraživanja koja su rezultirala utvrđivanjem kontinuiteta življenja od srednjega brončanog doba pa sve do početka XIX. stoljeća kada je utvrda napuštena. Istu metodologiju koja se primjenjuje na Ključici potrebito je primijeniti na utvrdama Nečven, Bogočin i Kamičak.

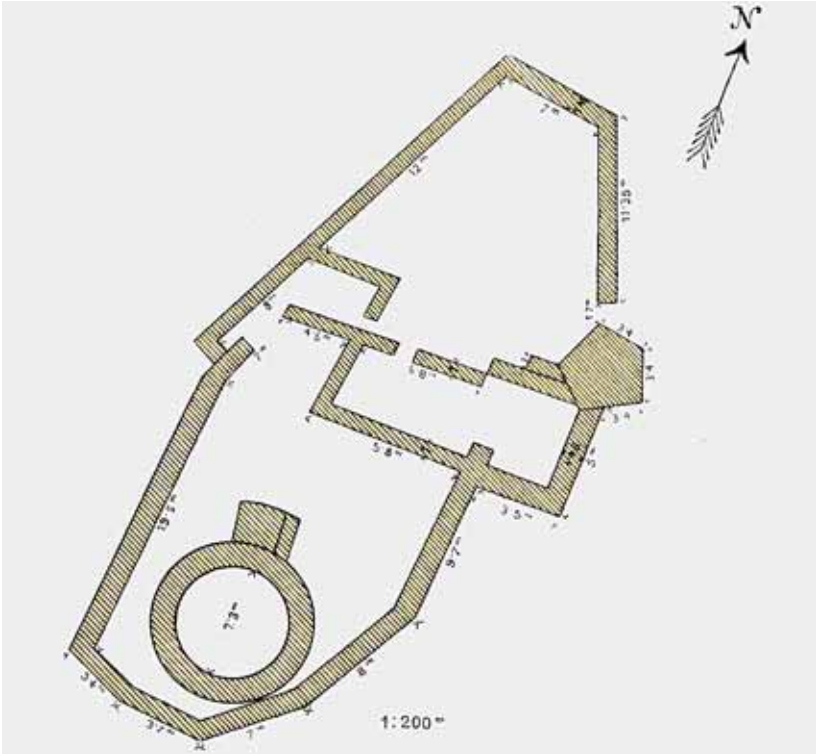

Tloris utvrde Nečven

Srednjovjekovne utvrde (neke potječu iz ranijeg perioda) na Čikoli i Krki pripadaju sustavu utvrda koji su podigli hrvatski velikaši Nelipići hrvatski knezovi i banovi, srednjovjekovni gospodari kninsko-drniškog (Knin i kninsko polje , Kosovo polje, Promina, Miljevci, Petrovo polje i Zagora) i cetinskog kraja da bi zaštitili svoje posjede od brojnih neprijatelja. Nelipićevska dominacija u Južnoj Hrvatskoj dolazi do izražaja nakon slabljenja moći knezova Bribirskih (Šubića) koji su bili banovi Hrvatske do 1322. godine(pad Mladena II Šubića).

Potpunu dominaciju u ovim krajevima Nelipići preuzimaju nakon pobjede nad Bribircima u bitci kod Knina 07. lipnja 1324. godine.

KAMIČAK

Tvrđava Kamičak nalazi se na lijevoj obali rijeke Krke, blizu Visovca , između tjesnaca Među gredama i Roškog slapa i relativno teško je dostupna s kopna. Naime, potrebno je urediti ostatke nekadašnjih putova. Utvrda je jako devastirana, a sačuvani su samo ostatci srednjovjekovne arhitekture. U blizini su, kon-

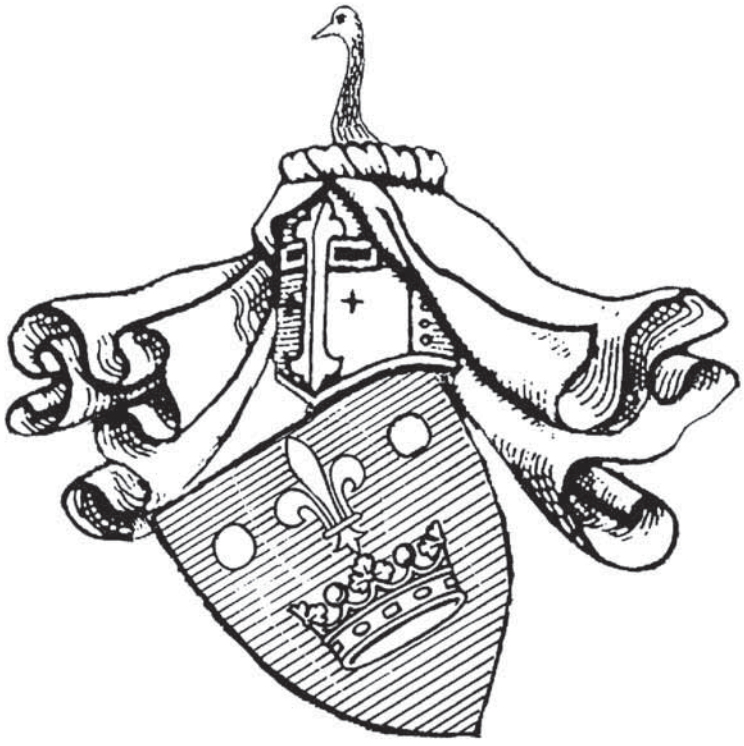

Grb obitelji Nelipić

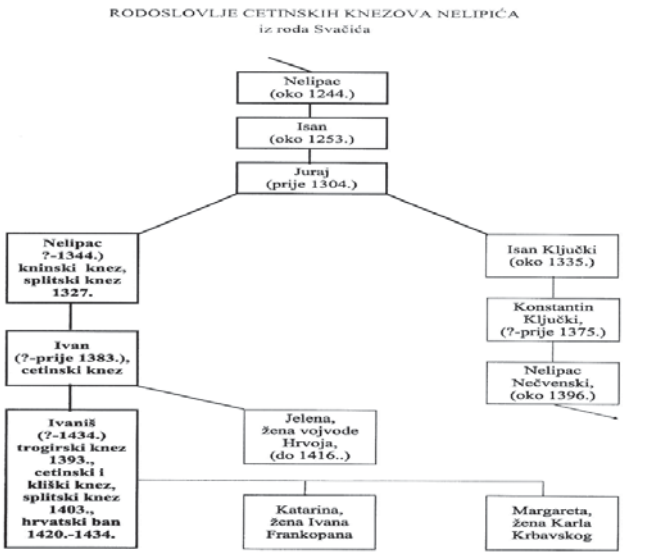

Rodoslovlje obitelji Nelipić

cem 19. st. pronađeni i ostatci antičke arhitekture. Ispod Kamička su oranice u narodu zvana Svačice, vjerojatno nazvane po posljednjem hrvatskom kralju Petru Svačiću koji se, kao i njegov brat Slavić, rodio u ovom utvrđenom gradu kod Brištana.

Kula je nalik na orlovsko gnijezdo, a iz nje potječu i knezovi Nelipići potomci Svačićevih. U izvorima se spominje 1345. g. kao Kamichech, pa 1411. g. kao Kamichack, pa 1421. g. kao Kamichach te 1434. g. kao Camichach. Kamičak narod zove Utješinovića grad, jer je tu bila utvrda, a niže dvori knezova Utješinovića, koji su u 15. stoljeću bili gospodari Kamička. Tu se 1482. g. rodio kardinal Juraj Utješinović koji je po smrti kralja Ivana Zapolje 1526. g. bio skrbnikom njegova sina i upravitelj kraljevine Ugarske, velikovaradinski nadbiskup, državni ministar i rizničar u Ugarskoj i Erdelju, a na kraju i rimski kardinal. Do svoje nasilne smrti 1551. bio je stvarna vlast u ostatku Ugarske i Erdelju usprkos turskoj i Habsburškoj sili. Valja spomenuti i braću Halapiće koji su predstavljali Kamičak na izboru hrvatsko-ugarskog kralja Vladislava II Jagelovića.

Iz Kamička je i Marko Mišljenović, Hrvatsko - primorski ban 1506. - 1508. g.

Turci su ga zauzeli i porušili 1522. godine. U devetnaestom stoljeću, po opisima fra Stjepana Zlatovića i fra Petra Bačića utvrda je bila donekle sačuvana pa oni na temelju ondašnjih ostataka opisuju izgled srednjovjekovne tvrđave.

KLJUČ

Utvrda je registrirana kao spomenik u Upravi za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Šibeniku pod brojem 144.

Utvrda Ključica ili Ključ nalazi se na desnoj strani kanjona Čikole (Poljšice), na prostoru sela Ključ. Zauzima hrbat padine prema Čikoli što je čini praktično neosvojivom. U blizini te utvrde je pretpovijesna gradina. Srednjovjekovna utvrda sastoji se od centralnog objekta, koji ima oblik nepravilnog četverokuta (duža strana duga je 70, a kraća 20 metara) u kojeg je uklopljena peterokatna okrugla kula na zapadnoj strani i ograđenog podgrađa. Unutar bedema nalaze se još djelom sačuvani zidovi trokatne palače, kuće za stražu i pomoćne prostorije prislonjene uz sjeverni zid. Ispod njih su cisterna i tamnica. Zid podgrađa je najvećim dijelom sačuvan, kao i dvoja lučna dvorišna vrata, a djelom su sačuvana i utvrđena dvorišna jugozapadna vrata.

Nelipići su podigli Ključ u prvoj polovini 14. st. da bi kontrolirali mletačku trgovinu iz Šibenika sa zaleđem i Bosnom. Na Poljšici (Čikoli) je bio most (Ključ je bio mostobran) na putu za dalmatinsko zaleđe i Bosnu. Nelipići su naravno, tu naplaćivali carinu. Nezadovoljstvo Šibenčana, zbog plaćanja propisane carine urodilo je sukobom u kojem su oni osvojili i zapalili utvrdu. Tek to je pogoršalo stanje, pa knez Nelipac i sinovac mu Konstantin nanose Šibenčanima poraz kod Rogoznice 1339. godine. Sukobi se nastavljaju, promjenjivom srećom, a završavaju ipak na štetu Nelipića 1343. g. Nelipići se obavezuju na rušenja tvrđave, do ožujka 1344. godine, a kao jamstvo položili su 10.000 libara. Za utjehu udijeljeno im je mletačko građanstvo i vraćeni posjedi izgubljeni u sukobima. Knez ili vojvoda Nelipac (Ivan I) ubrzo umire, a nasljeđuje ga Konstantin. Tvrđava nije srušena (čak je Konstantin bio dozidao neke nove tvrđavice), ali i on ubrzo umire 1345. g. Vojvodini nasljednici, Vladislava i njen malodobni sin Ivan II nisu bili u stanju suprotstaviti se hrvatsko ugarskom kralju Ludoviku (oduzima im Knin) i njegovu vazalu bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću. Nelipići gube Ključ oko 1347. godine (njime u kraljevo ime upravlja kaštelan Ugrinić) i tako postupno slabe. Nakon smrti Ivana II Nelipića 1379. g. okolnosti su dodatno pogoršale položaj Nelipićima jer su njihovi neprijatelji jačali (Venecija), a pojavili su se i novi (Turci) koji 1415. g. uz pomoć Venecije ruše Nelipića utvrdu Zvoničac i od tada povremeno napadaju i pljačkaju po njihovu području. Stari, možda još opasniji neprijatelj Nelipićima bila je Venecija i njeni interesi u obližnjim gradovima Skradinu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i dr. Ivaniš (Ivan III) Nelipić, Cetinski knez i hrvatski ban zadnji je imao pravu vlast u ovim krajevima. On, međutim nije imao muških potomaka, a želio je zadržati u obitelji sve posjede što se protivilo feudalnom pravu (pravo nasljeđivanja imali su samo muški potomci). Ivaniš zato, formalno, posuđuje od zeta Ivana Frankopana i kćeri Katarini 50. 000 dukata, pa mu zauzvrat ostavlja Sinj, Omiš, Klis, Ključ, Kamičac, Travnik,

Zvonigrad, Čačvinu i kotar Posušje. Ugovor je potpisan u Klisu 1422. g. Drugu kćer Margaretu udao je za kneza Kurjakovića. Pred kraj svoje vladavine 1434. g. morao je potpisati takav sporazum sa Šibenčanima (Venecijom) po kojem je bilo zabranjeno podizati nove mostove na Poljšici, što je Nelipićima bio vrlo veliki prihod (mostarina). Nakon njegove smrti 1434. godine nasljedstvo pripada, za kratko njegovoj kćeri Katarini i posinku (zetu) Ivanu (Anžu) Frankopanu. To nije bilo po volji Hrvatsko-ugarskom kralju Žigmundu koji većinu Nelipića posjeda dodjeljuje hrvatskom banu Matku Talovcu, a potom njegovoj bratu Perku, koji su ga zadužili pomažući mu u ratu protiv krbavskih knezova. Kasnije ban Talovac predaje bivše Nelipića posjede obitelji Martinušić, unatoč protivljenju vojvode Ivanca Novakovića. Kjučica nije izgubila na važnosti nestankom Nelipića, što se vidi iz ponude Venecije banu Talovcu (1450. g.) da je za njeno rušenje spremna platiti 1.000 dukata, a ako bude prepuštena Šibenčanima (njihovim podanicima) 200 dukata.

Turci su zauzeli utvrdu 1546. i ostali u njoj sve do Kandijskog rata 1648. g. kada su iz nje istjerani. Od tada utvrda nije u funkciji.

NEČVEN

Nalazi se na zapadnoj strani Promine, na rubu visoke brine nad Krkom. Utvrda i pripadajuće joj dvorište zaprimaju 1 km^2 prostora, a sa svih strana bila je opasan visokim zidovima od sitnog, loše tesanog kamena spojenog vapnom. Sjeveroistočni dvorišni zid bio je odijeljen dubokim opkopom, a možda i pokretnim (dižućim) mostom od ostatka tvrđave. Zidovi su bili debeli preko 1 metar. Strmi južni zidovi, prema provaliji, bili su visoki do 15 metara i imali su pet katova. Sjeverna strana je sada puna razvalina, a na toj strani je velika starinska četvrtasta kula koja je također imala pet katova.

Nečven potječe, po Urliću-Ivanoviću, iz 9. stoljeća, a ime je dobio, prema legendi, po nekoj lijepoj Nečven djevojci koja je odbijala sva nasilja bribirskih velikaša i na kraju se otrovala. Priča, vjerojatno simbolizira neprijateljstvo Šubića (Čučevo) i Nelipića (Nečven). Bez obzira na neprijateljstva postojao je drveni most na drugu stranu Krke gdje su vladali Šubići. Gospodari Nečvena – Nelipići bili su na vrhuncu svoje moći nakon propasti Mladena Šubića II (1322. g.) kada se nametnuo kao glavna snaga u Južnoj Hrvatskoj vojvoda Nelipac. O tome vidi pod Ključ.

Valja spomenuti još jednu legendu vezanu za Nečven, a ona glasi: Živjela neka jogunasta banica Lacka u Kninu, koja se borila s Mađarima i s Bošnjacima. Na Ljubotiću prominskom likovao jedan vlastelić, nepokoran banici gospodarici Knina i Nečvena, a on je vodio tajne dogovore s banom bosanskim proti banici. Odjednom je vojska bosanska udarila na baničinu župu od Klju-

ča do Nečvena, harajući i plijeneći. Banica izleti sa crnom četom konjanika i na starom nečvenskom megdanu zametne se boj i pokolj. Poginu banica Lacka, a Bošnjaci slavodobitno odvukoše mrtvu banicu, baciše je u jamu Babadolsku, a poginule Bošnjake zakopaše na Križevu putu pod Ljubotićem. Na Nečvenskom groblju posađen je jedan starinski križ, kao i na Ljubotiću. Ova legenda bi mogla imati veze s udovicom vojvode Nelipca Vladislavom, o čemu je već bilo riječi. Osim toga spominje se i legenda prema kojoj je pod nečvenskom kulom bio zakopan mač, a na dršku mača je alem kamen. Taj mač je bio od nekoga starog bana pa se ta gradina Čučevo – nasuprot Nečvenu i zvala Bani kulom.

Turci su vladali Nečvenom od 1522. do 1686. g. a služili su se utvrdom i zatečenim drvenim mostom preko Krke. U njihovo vrijeme tu su bili: dizdari, age, begovi i kadije, što govori o velikoj važnosti te utvrde odnosno grada jer je u njemu bilo sjedište upravne i sudske vlasti.

TROŠENJ

Čučevo ili Trošenj nije Nelipićka već Šubića utvrda koja se nalazi se nasuprot Nečvenu na drugoj strani Krke. Uređenih pristupnih putova, do same tvrđave zapravo i nema. Utvrda je imala veliko strateško značenje nadzora visećeg mosta preko Krke koji je Šubićima donosio velike prihode. Još se vide ostatci kule jakih zidina koja je imala pet katova. Osim toga, tamo imamo i ostatke megalitnih pretpovijsnih zidina i keramike, ali i antičkih nalaza. Utvrda je pripadala Šubićima (Nelipićevim suparnicima). Kao utvrđeno naselje Nečven se spominje 1487. g. kao Nechwen. Na karti Matea Pagana iz 1527. g. Čučevo se spominje kao Zucea. Pod upravom Turaka grad je od 1522. do 1684. godine. Iz toga vremena ima jedna legendu, koja kaže: Podrumi ove utvrde bili su u ta vremena puni nesretne kršćanske raje, pogotovo za vrijeme ozloglašenog Mehmeda Ljubunčića koji je bio krčki kapetan i sandžak beg. Glavno imanje prostiralo mu se na desnoj strani Krke u Rupama sa sjedištem u tzv. Uzdah kuli, ali ga to nije sprječavalo da čini zla i na miljevačkoj strani. Njegova supruga je bila kršćanka Marija (Mejrima) iz obližnjeg sela Bogetića, koju je on oteo kada je imala 12 godina i poturčio je. Taj čovjek je bio žestok i krvoločan. Primao je mito i darove, a njegovi ljudi su nemilosrdno plijenili raju i zatvarali kad god im se to svidjelo. Njegova žena je pomagala jadnoj kršćanskoj raji, a kasnije pogotovo njen sin Alija koji se čak bio pokumio s Visovačkim gvardijanom fra Mihom. Nakon Mehmedove smrti naslijedio ga je dobri sin Alija. Dolaskom Venecije i oslobađanjem ovog područja od Turaka Trošenj gubi svaki značaj i prepušten je propadanju.

BOGOČIN-VILIN GRAD

Srednjovjekovna utvrda Bogočin nalazi se na lijevoj strani rijeke Krke , blizu prominskog sela Bogetića na izdvojenoj stijeni iznad provalije. Njena strateška važnost je kontrola Carigradske drage, a zauzimala je prostor od 1000m^2.

Ime mu vjerojatno potječe iz poganskog vremena kada su se na njemu palile vatre u čast bogovima. U 9. st. bio je sijelo hrvatskih župana. Isprva su mu gospodari velmože Martinušići, a kasnije gospoda Bogetići. U izvornoj građi spominje se 1486. g. kao Bogochin, a 1484. g. kao Bogachijan, dok je na karti Pagani iz prve polovine 16. st. označen kao Buguncic. O utvrdi imamo malo povijesnih podataka, a najzanimljivija je legenda o knezu Bogoju, koji je bio gospodar obližnjeg sela Bogetića. On je sagradio lijepe dvore za svoga jedinca Bogdana i njegovu nesuđenu nevjestu Miljevu iz Ključa, obližnjeg sela na ušću Čikole. Njezina majka Čika ponosna udovica Domagojeva, lijepo je opremila svoju kćerku za udaju, a puno njenih prijateljica je također pripremilo darove. Na svadbu je došlo mnogo svatova, sedam banova i dvanaest župana. Kada su svatovi došli do Bogočina, ispod klisura kanjona rijeke Krke iznenada je doletio krilati zmaj i ugrabio mladu nevjestu te je odnio u jezero kod Brljana. Bijesan Bogdan baci se za svojom ljubavi u Brljan da je spasi, ali se utopi. Tužan mladoženjin otac razdjeli svoje bogatstvo hrvatskim banovima i sirotinji da ga spominju u narodu. Ostatkom novca sagradi samostan Aranđelovac, na pogled Bogočinu da redovnici mole za njega i mlade nesretnike koji stradahu u Brljanu, a obzida Čučevo i Nečven (dva nasuprotna grada na Krki). U njihove visoke kule uzida dvije sestre da danju i noću nariču za njegovim Bogdanom. Također je napravio mostove na Roškom slapu i Brljanu uz obavezu putnika da plaćaju po dvije suze carine za prijelaz, za njegova Bogdana. Svoj Bogočin je razrušio do temelja, a sam se netragom uputio u svijet.

Banica Čika sagradila je kulu prema Ključu, da u njoj stalno gore svijeće za spokoj duše Miljeve i Bogdana. Od toga doba narod prozva Bogočin - Vilingradom, a potok pod Ključem Čikolom, brijeg (brinu) kod Ključa Miljevcima, Puničku dragu i Babin grad po jadnoj banici.

Turci ga zauzeše 1522. g. i porušiše.

DRNIŠ-GRADINA

Utvrda je registrirana kao spomenik u Upravi za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Šibeniku pod brojem 147.

Prvi pisani spomen Drniša potječe iz 15. st. Naime, u spisu šibenskog notara Georgija q. Lorenza (Grgo pok. Lovre) zabilježeno je da je 08. ožujka 1494. Rada, kći pok. Radivoja Rose, a udovica kamenara Jurja Crljenčića, prodala

jedan vrt iznad Vrulje Petru sinu pok. Tome Vulodolovića iz drniškog podgrađa (sub urbum Dernis). To je dakle, za sada, krštenica Drniša koja otklanja mogućnost dosadašnjeg tumačenja postanka imena (etimologije) Dernis = vrata u polje (na perzijskom jeziku).

Posredno Drniš se prvi puta spominje pod imenom Ključić (po mišljenju Frane Dujmovića, a na temelju Monumenta) oko 1340. godine.

Drniška Gradina nalazi se na 334 m nadmorske visine, arheološki ostatci potječu od prapovijesti, a imamo zastupljena sva povijesna razdoblja gotovu u kontinuitetu do kraja 19. st. kada utvrda potpuno gubi na važnosti u Austro-Ugarskoj monarhiji. Ostatci sadašnje tvrđave su: na jugu ostatak srednjovjekovne tvrđave (vlasništvo Nelipića), a centralna kula i sjeveroistočni obrambeni zid su iz turskog vremena. U tursko doba, do pred početak Kandijskog rata (1647. g.) Drniš je imao, po nekim izvorima 200-300 domaćinstava koja su bila opskrbljena tekućom vodom s Promine, a na Čikoli je bilo nekoliko mostova od kojih se jedan vidi i na Justerovoj veduti iz 1708. g. U to vrijeme Drniš je imao status kasabe(varoši) i bio je središte nahije ili sudske ispostave u kojoj se nalazio naib (zamjenik kadije odnosno šef sudske ispostave) koji je bio podređen kadiji u Skradinu. U Drnišu je stolovao i dizdar (gradski kaštelan tj. zapovjednik posade u tvrđavi) kojem su bili podređeni vojvode i jasakčije (turski niži zapovjednici). Venecija je zauzela Drniš 1664. godine, ali ga je ubrzo vratila (1670. g.) da bi ga konačno zauzela 1683. g. Mletački general Leonardo Foscolo dao je, velikim djelom porušiti drnišku utvrdu, ali su je ubrzo opet obnovili jer je sve do 1715. g. postojala opasnost od prodora Turaka. Prva drniška, u doba Venecije, općinska zgrada bila je također na Gradini (danas ruševine kuće Nakić – Vojnović). Venecijanska vlast uredila je posjedovne odnose (Mape Grimani) i organizirala određeni stupanj samouprave (Drniška liga) na čelu s guvernaturom (državna vlast), serdarom (narodni predstavnik) te harambašom i sudcima koje bira narod, a država ih potvrđuje. Oni su bili podređeni kninskom providuru.

Prestankom turske opasnosti Drniš se "spušta" sa Gradine, a prvi korak bio je izgradnja "palazzina" i "kvartira" 1786. g. Ti objekti su građeni u vojno-upravne svrhe, ali su označili početak novog Drniša sa centrom na Poljani, gdje je i danas. Drniš se najviše razvio u 19. st. kada nastaju današnje vizure grada obilježene; kućom Štrkalj (istaknuti primjer klasicizma je njezin portal), kućom Kulušić, kuća Miović i kuća Viličić nastale u prvoj polovini 19 stoljeća. U drugoj polovini stoljeća nastale su kuća Skelin (stara glazbena škola), kuća Grubišić (stari hotel), kuća Letica (željezarija na starom raskrižju), Kuće Divnić (preko puta općine), kuća Pelicarić (staro kino Biograd) itd. Izgled Drniša upotpunjavaju i crkve i to: Sv. Ante – nadograđena džamija iz 17. st., minaret iz 17. stoljeća, crkva sv. Roka, neoromanička župna crkva Gospe od Rožarija, Pravoslavna crkva Uspenja Bogorodice i dr.

Utvrda Ključica

Utvrda Nečven

Utvrda Nečven

Utvrda Trošenj

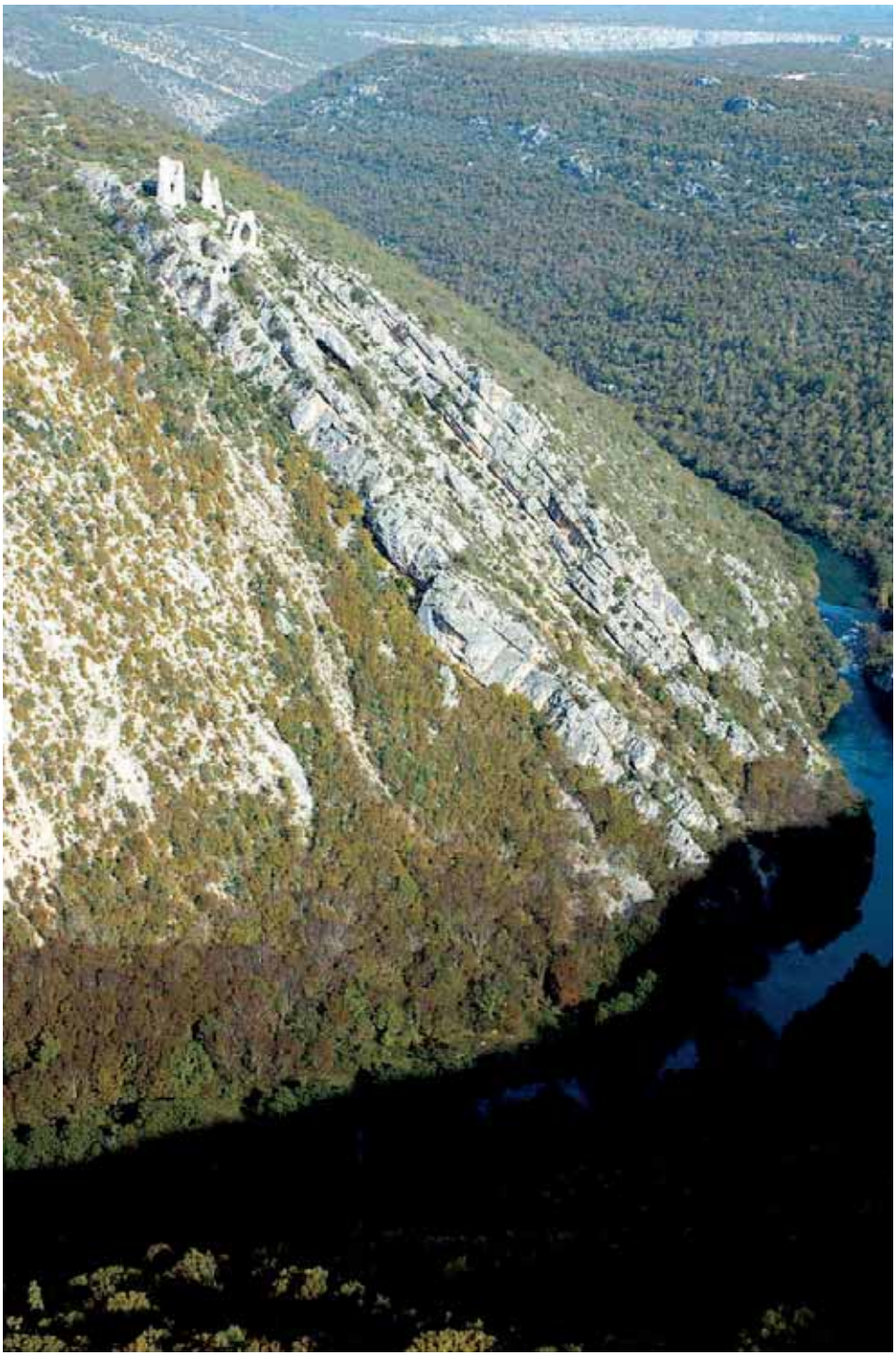

Utvrda Trošenj

Utvrda Ključica

Utvrda Ključica

Utvrda Ključica

Utvrda Kamičak

Utvrda Kamičak

Utvrda Bogočin

Utvrda Bogočin

Utvrda Bogočin

Drniška gradina

Drniška gradina

Drniška gradina

Veduta della Fortezza, e Borgo
di DERNIS
dalla parte di Tramontana

Drniš 1703.

NAŠ PAVLIN JURAJ UTIŠINOVIĆ, CRKVENI POGLAVAR I DRŽAVNIK

Ante Sekulić

U radu se raspravlja o Jurju Utišinoviću Martinuševiću, poznatom u povijesti i pod imenom Brat Juraj (Frater Georgius), koji je u složenim društvenim, državnim i crkvenim prilikama XVI. stoljeća svojim iznimnim državničkim sposobnostima prinosio svoj obol borbi za mir i slobodu naroda, poglavito u Sedmogradskoj.
Rad ima sljedeća poglavlja: 1. Pristupne misli, 2. Životni put Jurja Utišinovića Martinuševića, 3. Pripomene o pavlinima i njihovu prinosu našoj uljudbi, 4. Društvene i crkvene prilike u prvoj polovici XVI. stoljeća u Podunavlju, 5. Pavlin i biskup Brat Juraj u žarištu zbivanja, 6. Ratnik i pomiritelj, 7. Nakon umorstva, 8. Zanimljive pojedinosti iz života i rada Brata Jurja, 9. Veličina i tragika Jurja Utišinovića, 10. Zaključak, 11. Pregled pismohranske građe i literature.

1. Pristupne misli

Povijesni podaci o Jurju Utišinoviću Martinuševiću, pavlinu, državniku i crkvenom dostojanstveniku, potvrđuju istinu da suvremenici najčešće ne razumiju velike ljude, ali im zahvalno potomstvo diže spomenike i veliča djela. To potvrđuje arhivska građa i obilata literatura o jedinstvenom čovjeku koji je u složenoj povijesnoj igri oko hrvatsko-ugarskog prijestolja nakon bitke kod

Mohača (1526.)[1] i silovitih turskih vojnih naleta uspio sačuvati Sedmogradsku kojom je upravljao, ostati dosljedan u uvjerenjima, sačuvati plemenitost u okrutnom vremenu.

Rođen na našem hrvatskome, dalmatinskom kršu, u Kamičku, *Brat Juraj*[2] - kako je sebe jednostavno, redovnički nazivao - nikada nije zatajio svoje podrijetlo, niti svoga naroda. Bio je za života i do mučeničke smrti: "Frater Georgius, infans Croatiae"[3] - dijete Hrvatske, lijepe zemlje iz koje je krenuo krajem XV. stoljeća u svijet preko zavičajnog krša, pitomih panonskih prostora sve do Sedmogradske; prvom pak polovinom XVI. stoljeća potvrđuje da je "natus de stirpe Croata".[4]

Svoju mladost i puninu čovještva nosio je Utišinović kroz velikaške dvorove Hunyadijevih, s mnogim je ratnicima bio u bojnim okršajima, a zatim je u redovničkoj pavlinskoj sobici samostana sv. Lovre kraj Budima,[5] te u jasnogorskom (Częstohowa) i šajoladskom (Sajólád)[6] stjecao svoju izobrazbu, učvrstio duhovno postolje, zacrtavao putokaze svoje državničke djelatnosti.

Uključen pak u društvene i crkvene prilike svoga doba, Juraj Utišinović je postao moćni i uspješni vlasnik zamkova i gradova, spretni upravitelj Sedmogradske,[7] čuvar katoličke pravovjernosti u doba širenja protestantizma, nepomirljivi i lukavi branič protiv turskih nasrtaja, zaštitnik nejakih ljudi, poglavito kmetova (jobbágyok). Ratnik na bojnom polju, redovnik u samostanskoj zajednici, Brat Juraj bio je pomiritelj između Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburga.[8] Vinuo se do stožerničkog (kardinalskog) dostojanstva, bio je moćni erdeljski gospodar, ali je uvijek ostao *Brat Juraj*.

Podaci i zanimljive pojedinosti iz života i rada Brata Jurja svršavaju međutim tragičnim umorstvom i njegovim vlastitim pitanjem u samrtničkom hropcu: "Što sam zla učinio". Ugarski su povjesničari raspravljali o njegovim državničkim sposobnostima i zaslugama i uključivali su ga među velikane povijesti. Zato je uputna rasprava o Jurju Utišinoviću, koji je iz hrvatskog vrletna zavičaja ponio širinu i dobrotu našega čovjeka sve do Alvinca (Vinice u Sedmogradskoj), gdje je umoren, trajno zauzet za slobodu i dobrobit naroda.

1 Vj. Klaić, *Povijest Hrvata*, V. Zagreb, 1973., 71-312. - Kiss, K., Katona, S., Fehér, G., Szakály, F. *Mohács emlékezete*, Budapest, 1979.

2 M. Horváth, *Utyeszenich Fráter György élete*. Pest. 1872., 3: "pedig még akkor is, midőn bíbornoki kalap díszlett fején, közönségesen Fráter Györgynek nevezték" – pače i onda kad mu je glavu resio kardinalski šešir općenito su ga zvali Bratom Jurjem.

3 Na ulaznim vratima svoga dvorca u Szamosújváru uklesao je Utišinović svoj grb i latinski natpis koji počinje: Frater Georgius infans Croatiae…" Brat Juraj dijete Hrvatske. – Usp. *Miljevci*, V. (1981.), 2(9), 15.

4 Ondje - Na pokrajnim vratima spomenutog dvorca uklesano je šest latinskih stihova, u drugom je pak doslovce: "... natus de stirpe Croatia", Dakle, u natpisima na dva ulaza istoga dvorca ističe Brat Juraj svoje podrijetlo.

5 M. Horváth, nav. dj., 7: "Buda mellett sz. Lőrincz, zárdájában a pálos remeték szerzetébe lépett" - stupio je u pavlinski pustinjački red u samostanu sv. Lovre kraj Budima - Samostana više nema, iskopavanja još nisu potpuno završena.

6 Sajólád (Lada na Šaju) naselje nedaleko od Miskolca. U njemu je pavlinska crkva – sada župa - a dio nekadašnjega pavlinskog samostana služi kao župni dvor. Usp. Szabó, L., *Utješinović u Madžarskoj*, Miljevci, IV. (1980), 2(7) 10-13.

7 S. Szilágyi, Erdélyi országgyűlési emlékek. Budapest, 1876.-1898. - Somogyi, A., Historia rerum Hungaricarum et Transylvanicarum 1490-1606. Scriptores rerum Transylvanicarum, II. Nagyszeben, 1797-184.

8 M. Horváth, *nav. dj*., 71-73. - Jordáky, L., *Werbőczi és Martinuzzi*. Kolozsvár, 1945., 21-22.

2. Životni put Jurja Utišinovića Martinuševića

Na svoj životni put prepleten povijesnim sudbonosnim lomovima krenuo je Juraj Utišinović iz Kamička,[9] u jednoj od dviju drevnih hrvatskih utvrda i dvoraca na području Miljevačke župe.[10] Uz spomenutu utvrdu ondje je i grad Ključica, vlasništvo velikaške obitelji Nelipića (XVI. st.)[11] dok je Kamičak bio prema nekim mišljenjima rodno mjesto posljednjega hrvatskog kralja Petra Svačića, hrvatskog bana Marka Mišljenovića (1506.-1508.) i Jurja Utišinovića.[12] "Ključice su još kako-tako sačuvane, a od Kamička nije ostao gotovo ni kamen na kamenu."[13]

Kamičak pripada skupini više desetina povijesnih i prirodnih znamenitosti uz Krku, a nalazi se pri kraju sela Brištani, uz samu spomenutu rijeku, između otočića i Roškog slapa.[14]

O Kamičku je prvi povijesni spomen iz god. 1345. Tada je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik (1342.-1382.) potvrdio baštinu potomku iz plemena Svačića Ivanu, sinu vojvode Nelipića.[15] Svačići su se naime u XIII. stoljeću iselili iz Trogira i našli su novo boravište između rijeke Krke i pritoke joj Poljčice (Čikole), a to su područje dobili od Bele IV., hrvatsko-ugarskog kralja, kao nagradu za pomoć koju su mu pružili za tatarske provale. No, poput brojnih naših tvrdih gradova mijenjao je Kamičak svoje gospodare ovisno o njihovoj vojničkoj i gospodarskoj moći i utjecaju.

Prema povijesnim istraživanjima, gospodari Kamička u XV. stoljeću su bili Utišinovići, jamačno "potomci starohrvatskih plemena Lapčana".[16] Međutim, tvrdi grad je poznat u povijesti kao rodno mjesto Jurja Utišinovića, a Stjepan Gunjača pripominje da je početkom XVI. stoljeća (1506. i 1507.) gospodar Kamička bio Marko Hrvat Mišljenović, ban hrvatski.[17]

U opisima staroga Kamička (Stj. *Zlatović*, O. *Utješinović-Ostrožinski*, P. *Bačić*, A. *Vrančić*, A. *Milin*) svi su pisci složni u tvrdnji, da je okružen većim i manjim brdima "tako da se s nijedne strane ne može vidjeti, nego kad se nadalj dođe ili

9 Literatura o Kamičcu (Kamičak): Og. Utješinović, *Životopis kardinala brata Gjorgia Utiešinovića, prozvanoga Martinusius,* Rad JAZU, br. 53, Zagreb 1880. - P. Bačić, *Kamičak* (...) *Jadran,* Split, 1923., 6, 2; 7, 2; 8, 2; 9, 2. - K. Stošić, *Rijeka Krka,* Šibenik, 1927. - N. Pulić, *Krkom uzvodno,* Šibenik, 1966., 177. - N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do god. 1526.* Zagreb, 1972. 203. - A. Milin, *Kamičak, Miljevci,* III. (1979.), 2, 5-8. (A. Milin je pseudonim Anđelka *Mijatovića).* - S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji,* IV. Zagreb, 1978., 26-7, 193.

10 A. Milin, *Kamičak*, 5.

11 Usp. (***), *Kratki pogled u povijest Miljevaca*. Miljevci, I. (1977.), 1, 10. - usp. Ivan Dani, *Samodol, Nelepići na Miljevcima*. Miljevci, II. (1978.), 2, 10-11. J. A. Soldo, *Miljevački kraj djedovina Nelipića*, Miljevci, 19-27.

12 *Ondje*. - A. Milin, *nav. dj.,* 5.

13 *Ondje*.

14 A. Milin, *ondje.*

15 N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku.* Zagreb, 1976., 601. - U povelji kralja Ludovika knezu Ivanu potvrđuje se "da za vječno drži i ima kao svoje nasljedno pravo (...) nasljedni castrum Kamičac, koji je nedavno sagrađen na njegovu nasljednom posjedu ..."

16 A. Milin, *nav. dj.,* 6.

17 S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, IV. Zagreb, 1978., 26-7.

podanj doveze" (Stj. Zlatović). Kamičak se sastojao od utvrde-dvorca, a naselje pod njim i groblje bili su vezani za život gospodara dvorca.

Zanimljivo je upozoriti na podatak: "Iz toga siela jednoga od najglasovitijih pokoljenja Hrvatske proizlazili su junaci i državnici u sve krajeve države hrvatske-ugarske, ter su radili i krvcu svoju prolijevali po Hrvatskoj (Lici i Krbavi), po Dalmaciji, Ugarskoj, Erdelju i Biogradu - sve na korist sveukupne domovine, osobito pako stare Hrvatske."[18]

O nazivu utvrde-dvorca nema teškoća: nazvan je prema mjestu na kome je sagrađen (*lapillum* - kamičak, kamečak), a P. Bačić spominje u opisu ostatka utvrde: "Tamo izvire živa voda iz vremena kad je grad Kamičak opstojao pod imenom Zamišten."[19] No, iz toga opisa treba zabilježiti podatke: "Pred tobom na zapadu široka rijeka Krka teče kroz granitne litice, koje se okomito dižu u visine. Tamo, (je) Rogovo, stari grad plemića Martinušića koga narod zove "Babingrad".[20]

Među glasovitim ljudima iz Kamička na Krki svakako je najpoznatiji *Juraj Utišinović*, dvorjanin i bojovnik, pavlin i samostanski prior, biskup velikovaradinski, rizničar kralja Ivana Zapolje, vrstan državnik, vojvoda i vojskovođa, vrhovni sudac i stožerni crkveni dostojanstvenik.

Obiteljsko ime Jurjevo različito je zabilježeno: *Utissinovich, Utissenovich, Utisenovich, Utissinovich, Utyszenich, Utyesenich, Utisenovski;*[21] *Martinuzzi, Martinisius*...[22] Tumačenja tolike raznolikosti u ispisivanju Jurjeva imena mogu biti različita. Prezime Utišinović dobili su jamačno po Utišenu (Utissen) ili Utješenu, sinu Matije, koji se spominje god. 1412. kao vlasnik imanja u bužanskoj županiji pod Velebitom; u kninskoj pak županiji spominju se u XV. stoljeću. U našim povijestima pišu ga: *Utišinić, Utišenić* i sl.[23] Čini se, da bi prema Jurjevu zavičaju najpouzdanije bilo pisati *Utišinović*, budući da se radi o ikavskom kraju oko Kamička, Miljevaca i Drniša. To, međutim, može unositi teškoće i zabunu, jer u tom izvornom - po našem mišljenju - obliku ne nalazi se u arhivskoj građi.

18 Utješinović-Ostrožinski, O. *Životopis kardinala brata Gjorgja Utiešinovića, prozvanog Martinusius,* Rad JAZU br. 53; Zagreb, 1880., 10.

19 Usp. članak spomenutog pisca u listu *Jadran;* Split, 1923., 6, 2; 7, 2; 8, 2.

20 *Ondje* (o piscu Petru Bačiću usp. članak pod istim naslovom u listu *Miljevci,* I. (1977.), 1, 13. autor je Ante *Čipčić)*.

21 Usp. Haus-, Hof-, Staatsarhiv, Wien; *Allg. Akten*, Fasz. 75 - (Kratica StA + broj fascikla + str.). Najčešće se Juraj Utišinović spominje kao *Frater Georgius*, zatim *Martinuzzi*. T. Heres, *Utješinović ili Utišinović*? Miljevci, VI. (1982.) i (10). 19-20. Na str. 19. doslovce: "Suvremenici Jurjevo prezime pišu: MARTINSIUS (Thuanus, Baronius, Jovius Nucerinus), UTISENITIUS (Istvánffy), Utisenius (Antun Vrančić), Utisenich (Arhiv Hrvatske u Zagrebu), Croatia delli UTISENOVICH (talijanski rukopis u bečkoj carskoj dvorskoj knjižnici iz god. 1552.-1553.), UTESENOVICH (obiteljski spomenici porodice Drašković). Kasniji povjesničari pišu ga: UTISENICS (Szalay, 1860), UTYESZENICH (M. Horváth, 1868.), UTYESENICH (I. Magy, 1865.), UTHYSENICSH (Fessler, 1823.), UTISSINOVICH (Krčelić, 1770.), Georgius MARTINUSIUS alias UTISINOVICH Croata (F. Orosz, 1747.), UTISSINOVICH alias MARTINUSIUS (Benger, 1742.), UTISENOVICHIUS (Farlati), UTISENOVISKI (Bechet, 1771.), UTISSENOVICH (Siebmacher, 1730.), MARTINUZZI (J. v. Hammer-Purgstall, 1828.).

U svojim pismima Juraj se obično potpisivao kao *Frater Georgius Eremita* (Brat Juraj Pustinjak} ili kao (eremitarum) *Frater Georgius Episcopus Varadiensis*. Pisma koja su drugi pisali Jurju naslovljena su bila samo na "Brata Jurja" (Frater Georgio) uz naznaku crkvenog dostojanstva. Juraj se, koliko je meni poznato, ni na jednom mjestu nije vlastoručno potpisao svojim prezimenom što je u njegovo doba bio opći običaj.

22 Usp. Vat. arhiv, Acta vicecancellari, 7. Eubel, C, *Hierarchia catholica medii aevi*. Monasterii, 1910., 35.

23 Usp. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata*, V. Zagreb, 1973., 71-312.

Uz obiteljsko ime Utišinović prema ocu Grguru dodavao je Juraj i majčino: *Martinušević*. Ana, njegova majka, bila je iz staroga plemićkog roda Martinušević. Latinski i talijanski pisci skraćivali su i preinačivali ovo prezime u *Martinusius, Martinuzzi*.[24] Teško je pouzdano odgovoriti zašto je Juraj pridavao majčinsko obiteljsko ime očevu.[25] Jamačno mu nije trebalo isticati svoje podrijetlo, poglavito nakon društvenog uspona. Spomen pak na majčina brata Jakova Martinuševića, biskupa Skradinskog, nije uvjerljiv kao dokaz i razlog. U novije doba napisana je misao da je to prezime bilježio iz štovanja prema svojoj majci.[26] Istina je, doduše, da je Juraj rano otišao iz roditeljske kuće (nije imao ni deset godina)[27] pa je možda spomen na majku ostao trajna čežnja budućeg redovnika, uglednika i državnika. No, teško je u ovom radu odlučno potvrditi koje od tih mišljenja, unatoč svjedočanstvu A. Vrančića da "oboje roditeljah bijahu jednako stara plemena, al ono s materine bijaše sjajnije".[28]

Juraj Utišinović rođen je 1482.[29] godine. Nepoznat je dan rođenja, a L. *Lékai* u svom članku o Utišinoviću spominje 24. travnja. Jamačno je tako zaključio prema krsnom imenu koje se u starije doba često davalo prema svecu koji se slavio na dan djetetova rođenja. Međutim, u hrvatskim krajevima novorođena djeca su dobivala također imena očeva, djedova ili pradjedova, pa se zaključak o danu Utišinovićeva rođenja (24. travnja) čini veoma nepouzdanim. Nije se također nigdje u životopisima i raspravama o Jurju Utišinoviću mogla naći potvrda spomenutog mišljenja.

Jurjev otac Grgur bio je prema mišljenju nekih pisaca osiromašeni plemić, bogat djecom,[30] a prema Jurjevu pismu A. Vrančiću poginuo je u borbi s Turcima. Jamačno kao ratnik Ivana *Korvina*, hrvatskog bana.[31] Majka mu je bila *Ana* - kako je spomenuto - iz roda Martinuševića. Jurjeva sestra Ana udala se za Bartolomeja *Draškovića* (iz Biline u Bukovici).[32] Iz toga braka je Juraj *Drašković*, biskup i kardinal oko čijeg se odgoja mnogo brinuo Juraj Utišinović.[33]

24 Usp. Bilj. 25, 26.

25 M. Horváth, *Utyeszenich Fráter György élete*. Pest, 1872. 57: "a Martinuzzi nevet melyet neki az újabb kor szeret adni, egykorú okmányban soha sem olvastam" - prezime Martinuzzi koje mu se u novije doba rado daje, nisam u davnim ispravama nikad pročitao. (Ovakvo mišljenje ne može se prihvatiti, jer doista u starim spisima više puta je zabilježeno Martinusius, Martinuzzi).

26 T. J. H. Mar, *Stablo s dubokim korijenima*. *Miljevci* V. (1981.) 2(9), 11-12.

27 Juraj Utišinović imao je prema A. Vrančiću osam godina kad je napustio zavičaj. Usp. Milin A., *Juraj Utješinović* (...); *Miljevci*, III. (1979.), 1,6.- prema A. Vrančiću, Horváth, M., *nav. dj.,* 6.

28 A. Huber, Die Enverbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551. und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889., piše "Sein Familienname ist Utessenich, wie wir aus einem Briefe an seinen Landsmann Verancius erfahren, der öfters, zuletzt in Mon. Hung. SS. 9, 183 und bei Utiešenović aa. o. Urkundenbuch, S. 1 abgedruckt worden ist. Patrem habui Gregorium Wthyssenith, matrem vero Annam ex veteri et nobili prosapia Marthinesevitiorum natam (...) Veracius nent ihn in seinen Briefen immer mit lateinischem Ausgange Utissenisius". - Usp. Pray, G., *Epistolae procerum*, 2, 301.

29 M. Horváth, *nav. dj.*, ondje, dopušta dvije godine rođenja: 1484. i 1482. - Međutim, Juraj Utišinović se rodio god. 1482. što slijedi iz niza drugih djela, kao i iz slijeda drugih pouzdanih podataka iz njegova života.

30 Pismo L. Lékaija, prvostolnika mađarskoga i ostrogonskog nadbiskupa nalazi se u župskom Arhivu na Miljevcima.

31 A. Milin, *Juraj Utješinović*, 5. - Horváth, A., *nav. dj.*, ondje.

32 M. Horváth, *nav. dj.,* 6.

33 L. Szabó, *Utješinović u Madžarskoj. Miljevci*, IV. (1980.), 2, 12.

Tri Jurjeva brata bila su prema njegovim riječima: *Nikola,* vrlo vješt vojnik; *Matija*, književno dobro poučen; i *Jakov*, koji se u obrani Beograda istaknuo kao jedan od zapovjednika tvrđave i ondje poginuo. 1521. godine. Nikola i Matija su umrli naravnom smrću.[34]

Jurjevi životopisci spominju da je veoma rano pošao na dvor Ivana Korvina, hrvatskog bana.[35] Razloge je teško pouzdano utvrditi, ali zasigurno je I. Korvin želio pomoći svome ratniku plemiću, Jurjevu ocu, u odgoju djece. Na Korvinovu dvoru ostao je 13 godina i obavljao je poslove navlastite svojoj dobi. Kad je pak 1502. godine prešao na dvor Korvinove majke *Hedvige,* zabilježeno je da se isticao "pokornim, čednim i ćudorednim čistim značajem; a odličan je bio već svojom osobom, svojim radom i ponašanjem svojim."[36] U svojoj 22. godini života god. 1504. stupio je u službu erdeljskog vojvode i kneza Ivana *Zapolje*.[37] Pod vodstvom svoga kneza Juraj Utišinović "uvježba se u znanosti vojnoj, te ubere za vojnom polju prve lovorike ... jer bijaše srca junačkoga i svagda na boj spremna (...), zamalo vremena napredovao (je) na zapovjedništvo sve većih vojnih odjelah te bijaše već zapovjednikom čitava konjičtva."[38]

Nema podataka u arhivskoj sačuvanoj građi zašto je Juraj Utišinović napustio vojništvo i povukao se u pavlinski samostan sv. Lovre u Budimu.[39] Zabilježeno je međutim u pavlinskim ljetopisima da je u samostanu Blažene Djevice Marije u Ladi na rijeci Šaju[40] proveo godinu svoga redovničkog novaštva i u dvadesetičetvrtoj godini života (1506.) položio zavjete.[41] U taj samostan povlačio se Brat Juraj i kasnije.[42] U ondašnjoj matičnoj kući pavlinskoj, u spomenutom samostanu sv. Lovre kraj Budima,[43] svršavao je Brat Juraj dio svojih nauka, a zatim je poglavarstvo reda postavilo ga za priora u Częstochowi.[44] Ondje je stekao ugled, poglavito među plemićima.[45] Zatim je opet priorom u Ladi na Šaju.[46] U tom samostanu susreli su se ponovno Ivan Zapolja i Brat Juraj, nakon što je Zapolja u borbi s Ferdinandom Habsburgom izgubio prve bitke te za-

34 Ista djela, *ondje.*

35 M. Horváth, *ondje*. - Milin, A., *ondje* (oba pisca preuzimaju podatke prema podacima A. Vrančića).

36 O. Utješinović, *Životopis kardinala brata Gyorga Utiešinovića* (...). Rad JAZU, 53. - Milin, A., *ondje* (citati iz spomenutog djela).

37 Ivan Zapolja, erdeljski vojvoda i knez, podrijetlom iz Slavonije, nazvan tako po svome posjedu Zapolje. Nakon bitke kod Mohača (1526.) jedan od dvojice izabranih kraljeva uz koga je bilo sitnije plemstvo.

38 Usp. Bilj. 28

39 M. Horváth, *nav. dj.,* 7: "Buda mellett sz. Lőrincz zárdájában a pálos remeték szerzetébe lépett" - usp. Pray, G., *Annal*, V., 271. - Orosz, F., *Synopsis annalium eremicenobitorum ff. eremitarum ordinis s. Pauli* (...), 1747., Catalogus 388-392. - Barabás, S., *Fráter György életrajza.* Pozsony - Budapest, 1885., 2.

40 L. Szabó, *Utješinović u Madžarskoj, Miljevci*, IV. (1980.), 2(7), 10-12. - Već je spomenuto da se naselje nalazi nedaleko Miskolca te da je spomenuti samostan star šest stoljeća.

41 Usp. L. Szabó, *nav. dj.*, ondje. - Kisbán, L., *A magyar Pálosrend története*. Budapest, I. (1938.), II. (1940.).

42 L. Szabó, *ondje*.

43 M. Horváth, *nav. dj.,* 8. Pisac ne spominje godinu.

44 Isto djelo, *ondje*.

45 Za boravka u Budimpešti, ožujka 1982. dobrotom *Szabó Lászla* vidio sam tlocrt samostana sv. Lovre kraj Budima, izrađen prema iskopavanjima arheologa Zolány Lászla. Bio je to golemi samostan kojega su Turci zapalili i razorili. U njemu je boravilo između 300-500 redovnika.

46 L. Szabó, *Spomen na brata Jurja u Čenstohovi. Miljevci*, IV. (1980.), 1, 14-17.

tražio utočište u spomenutom samostanu.[47] Uz pomoć Brata Jurja krenulo je Zapolji na bolje i četrnaest godina vodio je spretni i vješti redovnik poslovima Zapoljina dijela hrvatsko-ugarskog kraljevstva.[48]

Ivan Zapolja je u Bratu Jurju našao svoga suradnika i pomagača, a on je pak uveden među velikaše (Johannes rex Fratrem Georgium imprimis ad ordinem magnificorum (...) evexit)[49], stekao je slavno ime, veliki ugled.[50] Nakon što je ubijen bio velikovaradinski (Nagyvárad) biskup Mirko *Čibak* (Czibák Imre) god. 1534. imenovao je Ivan Zapolja za njegova nasljednika Brata Jurja, a također i svojim pokladnikom.[51] U jednom pismu Ivana Wese, nadbiskupa lundenskog caru Karlu (Veliki Varadin, 20. kolovoza 1536.), zabilježeno je da je Ivanov pokladnik u dobroj snazi "te da ima s čim, ako bude potrebno braniti državu, dok Ferdinand vazda trpi oskudicu."[52]

U sukobu Ivana Zapolje i Ferdinanda oko prijestolja zaslugom Brata Jurja sklopljena je nagodba i mir (30 točaka ugovora), 24. veljače 1538.[53] Kad je pak Ivan Zapolja umro 21. srpnja 1540. ostavio je iza sebe netom rođena sina (rodio se dva tjedna prije očeve smrti) i udovicu Izabelu Poljsku. Oporučno je odredio za svoga građanskog nasljednika i štitnika maloljetnu sinu Brata Jurja.[54] Tako se sva građanska vojna i crkvena vlast našla u rukama Brata Jurja. Nakon dvadesetak godina samostanskog redovničkog života postao je Brat Juraj u bijeloj pavlinskoj odjeći ne samo *locum tenens thesaurarius, episcopus et iudex generalis*, nego namjesnik i samostalni upravitelj Sedmogradske, koga su u složenim i sumornim vremenima[55] njegovi podložnici voljeli i bili mu odani.[56]

Vrstan ratnik i vojskovođa Brat Juraj je učinio sve što je znao i mogao da se ispune uvjeti sklopljenog mira između Zapolje i Ferdinanda,[57] zatim između Izabele i Ferdinanda, te sačuva zemlju kojom je upravljao od prolijevanja krvi. Njegova je zasluga što je došlo do pomirbe i nagodbe između Izabele i mladog

47 Al. Huber, *Die Enverbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I.* (...), 6: "hatte er, als Johann im Frühjahr 1528 nach Polen vertrieben worden war, bei den Ungarn mit grössten Eifer für die Wiederherstellung desselben gewirkt ..."

48 M. Horváth, *nav. dj.*, 29: "Ő volt ezentúl a sarkpont, amely körül János udvarának s kormány politikájának történelme forgott". - Szabó, L., *Utješinović u Madžarskoj*, 11.

49 G. Pray, Epist. proc, 2, 381.

50 N. Istvánffy, *Hist. de rebus Hungaricis,* XII., 1, 128. (Georgii monachi iam tum apud Johannem celebre nomen, magna auctoritas).

51 M. Horváth, *nav. dj.*, 26. - Pray, G., *Epist proc***. 2**, 48 u pismu Valentina *Farkaša* upućenom Tomi *Nádasdyju*: "Nos fame perimus, quia bonus eremita non permittit fruges transire Danubium (...) Eo thesaurisante conficietur infelix haec patria".

52 M. Horváth, n*av. dj.*, 26-27. - Pisma I. Wese kralju Ferdinandu (Vel. Varadin, 6. kolovoza 1536.) i caru Karlu (20. kolovoza 1536.) oko pomirbe između I. Zapolje i Ferdinanda čuvaju se u *Arhivu u Bruxellesu*.

53 Isto djelo, 71-73. Mir između protivnika sklopljen je u Velikom Varadinu. Usp. Lanz, G., *Correspondenz des Kaisers Karl V*., - 2, 242, 246, 253.

54 A. Huber, *nav. dj.*, 6 (486). Pisac bilježi iz korespondencije cara Karla misao o misiji Brata Jurja "ohne dessen Gegemvart in Reiche nichts geschehen könne, der allein alles vermöge."

55 M. Auberman, *Fráter György Alvinczen*. Budapest, 1899., 4: "szomorú időben, szomorú előjelek után ..."

56 J. Jordáky, *Werbőcz és Martinuzzi*. Kolozsvár, 1945., 22: "A krónikák szerint a székelyek nagyon szerették őt" (Sekelji su madžarski stanovnici Sedmogradske).

57 A. Huber, *nav. dj.*, 6-7: "Georg setzte sich alles in Bewegung um die Unterhandlungen zu verteilen, welche Ferdinand mit Zapolya 's Witwe Isabella von Polen über die Ausführung des Grosswarderiner anknüpfte".

joj sina Ivana Sigismunda te kralja Ferdinanda prema kojima su jugoistočna Ugarska i Sedmogradska došle u ruke Habsburgovaca.[58]

U složenim prilikama, u spletu nesporazuma, nečasnim spletkama, Brat Juraj je brižno i znalački obavljao svoje poslove: vojevao je protiv Turaka, trsio se oko boljeg položaja kmetova te je gotovo sedam desetljeća svoje životne dobi ispunio uspješnim podvizima. Priznanja što ih je stekao okrunjena su imenovanjem kardinalom. Već se iz pisma poglavara pavlinskog reda (25. svibnja 1549.) moglo zaključiti da ga Papa želi imenovati najvišim dostojanstvenikom.[59] I doista, imenovan je Brat Juraj kardinalom god. 1551., a vijest je primio na putu dok je s vojskom prolazio dolinom rijeke Moriša.[60] Nažalost, kardinalskim grimizom nije se Brat Juraj nikada ogrnuo, jer je umoren 17. prosinca 1551. u svom gradu Alvincu.[61]

Na pitanje zašto je Brat Juraj umoren, nije jednostavno odgovoriti. Neki misle da "Utješinovićeva najveća krivica bijaše, da je povjerenu zemlju erdeljsku suviše ljubio. On bijaše najmudriji tadašnji diplomat u Ugarskoj".[62] Međutim, čini se takva prosudba dopadljivom, ali mučenička smrt Brata Jurja ima dublje korijenje u društvenim odnošajima njegova doba.[63]

3. Pripomene o pavlinima i njihovu prinosu našoj uljudbi

Brat Juraj je pristupio pavlinima, među njima je stekao redovničku i opću izobrazbu, ugled je među redovničkom subraćom stekao uzornim životom i razboritim postupcima. Potrebno je stoga zabilježiti nekoliko podataka o "bijelim fratrima" koji su punih pet stoljeća djelovali među Hrvatima. Neki pače drže da ih se može prihvatiti kao crkveni red.[64]

Pavlini su crkveni red, najprije pustinjački, zatim samostanski. Jamačno je red nastao u golemom sudaru Zapada i Istoka, zapravo u samoobrani Zapada od nasrtaja azijatsko-tatarskih skupina. U to doba (XIII. st.) "našlo se nekoliko ljudi, koji su potaknuti spoznajom o posvemašnjoj besmislenosti vanjske borbe odabrali eremitski, pustinjački život u gudurama oko Pečuha, u Meček gorju" (K. Dočkal).

58 A. Somogyi, *Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum* 1490-1606. Scriptores rerum Transylvanicarum II. Nagyszeben 1799-1844. - Bíró, K., *Képek Erdély múltjából*, Kolozsvár, 1937. - Bucholtz, F. B., *Geschichte der Regierung Ferdinand I* (mjesto?) 1836., 7. 240-290. - Kosáry, D., *Hogyan került Magyarország a Habsburg monarchiába?* Historia II. (1950.), 3-4.

59 Grgur, poglavar Pavlina između ostalog piše: "(...) Consequutus nonque est eam dignitatem in hoc lapso passate, quando fama erat (non vana loquor) et Rev. Dom. Vestram cardinalem colari ...", usp. I A. Codex (...). 184. br. 117.

60 Usp. *Pismo kralja Ferdinanda*, 30. listopada 1551., iz tabora *Jenő Károlyi*, AI, Codex (...), 319.

61 A. Bechet, *Histoire du ministare du cardinal Martinusius* (...). Paris, 1715., 416-418.

62 I. Kukuljević, *Glasoviti Hrvati i Zagreb*, 1886., 77.

63 A. Huber, nav. dj., 5(485) u raspravi o Bratu Jurju ističe da u povijesti ima razdoblja kad vrijedi načelo, da je dopušteno sve što služi svrsi; ta su razdoblja u kojima se himba i kršenje zadane riječi, te mučko ubojstvo ne drže nečasnim.

64 *Kultura pavlina* 8...), Zbornik, Zagreb, 1986. - Mišljenje o pavlinima kao "hrvatskom" crkvenom redu zastupa različito Milan Kruhek, koji je proučavao pavlinsku baštinu.

Prvotna je, dakle, značajka Pavlinskog reda: želja i težnja za pustinjačkim životom. Neki pisci ne idu u prikazima povijesti dalje od XIII. stoljeća, drugi pak žele pavlinske korijene naći i utvrditi u Starom zavjetu, a poglavito u starokršćanskom dobu. Međutim, ime reda svi pisci izvode od prvoga pustinjaka iz IV. stoljeća - sv. Pavla (Paulus, primus eremita). Sv. Jeronim je također držao Pavla utemeljiteljem pustinjačkog života. No, svakako je on utemeljitelj svojim primjerom i načinom života.[65]

"Godina 1215. uzima se kao godina početka pavlinskog reda". Spomenute godine pečuški biskup *Bartolomej* skupio je pustinjake svoje biskupije, na brdu Patač nedaleko od Pečuha, sagradio im je skromni samostan s crkvom sv. Andrije i napisao prva pravila (zajedničko stanovanje, molitve, blagovanje). Zajednici je pristupio ostrogonski kanonik Euzebije i na brdu je sagradio crkvu sv. Križa na brdu Pilišu. Kanonikova je misao vodilja bila, da mnoštvo bakalja spojenih u jednoj oganj bolje i jače svijetli.[66]

Od "biskupskih" samostansklh zajednica pavlini su postupno postali crkveni red. Najprije im je 1308. godine papinski legat kardinal Gentilis kad se našao u Budimu dao na njihovo traženje *Pravilo (regulu) sv. Augustina*. Jamačno otuda poneka zabuna oko pitanja radi li se o augustinskom ili pavlinskom samostanu. Treba pripomenuti da su prve pavlinske zajednice doista utemeljene na zasadama pustinjačkoga, eremitskog života: u špiljama, u zavjetrinama i njedrima gorja, nedaleko od izvora, u samotnim zatonima morskih uvala.[67]

Pavline kao crkveni red nije potvrdio papa Urban IV., jer je mlada redovnička zajednica bila presiromašna, ali papa Ivan XXII. službeno je 1319. godine potvrdio pavlinska redovnička pravila i pribrojio ih crkvenim redovima.[68]

Red se vrlo brzo širio po Ugarskoj, Hrvatskoj, Poljskoj, zatim Češkoj, Austriji, Štajerskoj, Bavarskoj i drugim europskim zemljama.

U Hrvatskoj je već 1244. godine utemeljen samostan Blažene Djevice Marije u Dubici, zatim su slijedili u Remetama, Gariću, Bakvi (Donja Bukovica), na Petrovoj gori, zatim na Gvozdu kraj Modruša, Ljubotinju (kod Senja), Sv. Ivana na Velebitu, kod Čakovca, Ospu kod Novoga, Kamenskom, Lepoglavi, Sv. Petru u Šumi, Crikvenici, Klavaru, na jezeru Čepić u Istri i dr.[69]

O podizanju pavlinskih samostana u Hrvatskoj zanimljivo je pripomenuti da je u povijesnotopografskom pregledu znatniji njihov broj u sjevernoj i (istarsko) primorsko-velebitskoj Hrvatskoj nego onih koji su zemljopisno bliži baranjskim počecima.

65 Usp. B. Boleslawski, *Paulina eremus commentarius hystoricus in quo Ordinis fratrum eremitarum Sancti Pauli (...) referuntur*. Jasnogorski arhiv, sign. 752. - A. Eggerer, *Fragmen panis corvi proto-eremitici* (...). Viennae Austriae, 1663. - G. Gyöngyösi, *Declarationes Constitutionum*. Romae, 1509. - E. Kisbán, *A magyar pálosrend története. I., II*. Budapest, 1938., 1940. i dr.

66 Usp. J. Domšić, *Pavlini u Hrvatskoj.* Miljevci 1982., 38.

67 K. Dočkal, *Građa za povijest pavlinskih samostana u Hrvatskoj*. A HAZU, Sign. XVI., 29.

68 E. Kisbán, *nav. dj*., L, 15-23.

69 *Nav. djelo,* ondje.

O pavlinskim samostanima i njihovoj gradnji u Hrvatskoj sačuvali su podatke Boleslawski, Gyöngyösi te F. Orosz, A. Eggerer, N. Benger, E. Kisbán i K. Dočkal, koji je skupio golemu građu (do danas neobjelodanjenu).

Međutim, već je krajem XIII. stoljeća pavlinska, eremitska filozofija siromaštva dijelom ustuknula pred redovničkim, samostanskim pragmatizmom što je omogućilo svestraniju djelatnost u prosvjeti, znanosti, umjetnosti i gospodarstvu. Pavlinski samostani su postali važan čimbenik i sudionik u feudalizaciji društveno-gospodarskih odnosa u nas, a pavlini su kao redovnička zajednica postali prvorazredni subjekt u političkom životu Hrvata, povremeno su pače pripadnici Reda bili nositelji duhovno-crkvene i društvenopolitičke vlasti u nas (primjerice: Šimun Bratulić, Martin Borković i dr.). Priori, provincijali, vrhovnici Reda, biskupi, banski namjesnici i kraljevski savjetnici - bili su pavlini stupovi hrvatskog društva, a suradnja s plemstvom i kraljevskim dvorom pridonosila je brojnim izdašnim legatima pojedinim pavlinskim samostanima.

Jamačno je takav pragmatizam pomogao pavlinima da u okvirima crkvenoga ustrojstva i prava preuzmu zadaću intelektualnog odgoja Hrvata u mučnim i pogibeljnim prilikama (larnentabile damnum). Duhovno pak umovanje pavlina označeno je kao *meditatio et contemplatio*, a kad im je povjereno dušobrižništvo, djelovali su u vjerskim kontroverzama sasvim dosljedno protupatarenski, zatim gorljivo protuprotestantski.

U promatranju života i duhovne izgradnje Brata Jurja treba imati na umu spomenute pripomene.

4. Društvene i crkvene prilike u prvoj polovici XVI. stoljeća u Podunavlju

Puninu društvene, crkvene i državničke djelatnosti Jurja Utješinovića treba tražiti u prvoj polovici XVI. stoljeća, poglavito nakon bitke kod Mohača (Mohács) krajem kolovoza 1526. Zauzećem Beograda i prodorom u Podunavlje ratoborni Turci osvajali su postupno gradove i područja pa je spomenuti sudar vojske kod Mohača pokazao sve prednosti turske moći. Čini se uputnim pratiti slijed događaja od kralja Matije Korvina do god. 1526., jer jakost hrvatsko-ugarske države nakon njegove smrti postupno je, ali osjetno opadala. Kad je Matija *Korvin* (Nagy Mátyás) umro 1490. godine, sastali su se staleži 17. svibnja i za kralja izabrali *Vladislava II. Jagelovića*, koji je kraljevao od 1490. do 1526.[70] godine. Neki mađarski pisci misle da nije bio dorastao snagom i sposobnostima upravljati moćnom državom pa je njezina nutarnja snaga bila nedovoljna oprijeti se turskim nasrtajima.[71] Istina, taj kralj je proglasio *Bač* (1494.) kraljevskim gradom i njegovo stanovništvo oslobodio plaćanja carina te municipijske

70 F. Šišić, *Pregled povijesti*, 236 i dalje.

71 M. Horváth, *nav. dj.*, 16.

vlasti velikog župana.[72] U spomenutom gradu sazvao je u listopadu 1500. godine sabor na kojem su se okupili uglednici kraljevstva: Ivan Korvin kod kojega je u to doba bio mladi Juraj Utišinović,[73] zatim ostrogonski nadbiskup Tomo *Bakač*.[74] To zborovanje bilo je u doba rata između Venecije i Turske, ali je primirje sklopljeno 22. veljače 1503. na sedam godina. No, u to doba javlja se i otpor i oporba protiv dvora, a kad se Vladislav II. uključio u križarsku vojnu pape *Lava X*. protiv Turaka, buknula je 1514. o Uskrsu buna Jurja *Dózse*. Godina je bila veoma nemirna, u ognju su bila sela, vlastelinstva, nesiguran je bio imutak i ljudski životi.[75]

Kad je sljedeće godine ugušen spomenuti ustanak umro je Vladislav, a naslijedio ga je *Ludovik II.* (1516.-1526.). Prerano okrunjen mladi kralj je imao najprije skrbnike koji se nisu brinuli o kraljevstvu i kralju nego o svojoj osobnoj prevlasti, ugledu i moći. Čini se, da moćni velikaši nisu vidjeli tursku snagu, niti su slutili svoju pogibelj.[76]

Kralj je doduše sazivao sabore u Tolni (1518.) i Baču (1519.), ali 1521. godine sultan Sulejman II. (1520.-1566.) osvojio je, kako je spomenuto, Beograd, Šabac i Zemun i napredovao je dalje. Novi bačko-kaločki nadbiskup i župan Pavao *Tomori*[77] postao je 1523. godine i vojnim zapovjednikom. U novčanoj neprilici, jer mu dvor nije plaćao ništa, P. Tomori je nastojao skupiti vojsku, obnoviti utvrde, a često je bio u Petrovaradinu, važnome vojnom uporištu na Dunavu. Međutim, sudar obaju vojski na Mohačkom polju je pokazao nemoć kršćanske vojske, a poraz je otvorio put Turcima gotovo nesmetanom pohodu bačkom panonskom ravnicom.[78]

Budući da je kod Mohača zaglavio kralj Ludovik II., trebalo je izabrati novoga hrvatsko-ugarskog vladara. Takmaci o prijestolje su bili Ferdinand I. Habsburg i Ivan Zapolja. Plemstvo se odlučivalo za jednoga ili drugoga, mijenjalo svoje odluke i međusobno ratovalo. Razlike u odlukama pristaša imale su dublje korijenje, koje neki pisci traže već u prilikama nakon kralja Matije Korvina. On je, naime, bio izrastao iz naroda, a njegov nasljednik Vladislav bio je podrijetlom izvan Ugarske, poljski kraljević. Razlika je u svemu među njima bila golema. K tome je i car *Maksimilijan I*. uspio ženidbenim i nasljedničkim pravima postati najmoćniji gospodar pa je tražio mogućnosti da nakon Vladislava i sina mu postigne ugarsku krunu. U tomu je polagao nade osobito u domoljubno domaće plemstvo koje je željelo kralja domaće, vlastite krvi. Jamačno u tome treba tražiti razlog zašto je Ivan Zapolja stekao brojne pristaše.[79]

72 Usp. A. Sekulić, *Drevni Bač*, Split, 1978., 31.

73 Ivan (Ivaniš), *Korvin* stolovao je najčešće u Krapini, gdje je 11. listopada 1504. umro, a pokopan je u Lepoglavi. Usp. Šišić, *nav. dj.*, 237. (Zanimljivo je pitanje zašto Utišinović nije stupio k pavlinima u Lepoglavi, nego podaleko u samostanu kraj Budima).

74 Usp. A. Sekulić, *nav. dj.*, ondje (i bilj. 144).

75 Pokret J. *Dózse* treba imati na umu kad se prosuđuje rad Jurja Utišinovića kao upravitelja Sedmogradske te nastojanja da se život kmetova (jobbágyok) poboljša.

76 Usp. A. Sekulić, *nav. dj.*, 31-32. (također bilj. 147-149 ondje).

77 Pavao *Tomori* bio je franjevac i nakon smrti Grgura Frankopana god. 1520. imenovao ga je kralj nadbiskupom i županom, a god. 1523. na saboru postao je i vojnim zapovjednikom. - Usp. Sekulić, A., *nav. dj.*, 32 (ondje i bilj., 150-155).

78 F. Šišić, *nav. dj*., 241. - Katona, *S. Historia critica*, XIX, 364. - Istvánffy, N., *Libr*. VIII, 74. - Vrančić, A., *Djela*, II., 21-25.

79 M, Horváth, *nav. dj.,* 16-17. (Piščeve simpatije su u tumačenju događaja na strani Ivana Zapolje).

Pripomenuti treba, da je nakon bitke na Mohačkom polju jedan dio hrvatskog i ugarskog plemstva, pozivajući se na saborsku odluku na Rakoškom polju iz 1505. godine, po kojoj tuđinac u Ugarskoj i Hrvatskoj ne može biti vladarom, izabralo je na saborima u Požunu 16. prosinca 1526. i 1. siječnja 1527. za kralja Ivana Zapolju, a manji dio Ugarske i kraljevina Hrvatska pak Ferdinanda Habsburga. U to doba Juraj Utišinović, tada već Brat Juraj, ulazi ponovno u splet povijesnih događaja prinoseći golem obol slijedu povijesti. Godine 1528. napušta "svoju samotnu ćeliju" i pristupa svome negdašnjem knezu, izabranom kralju Ivanu Zapolji. Tada je u zreloj dobi (46 godina), Ivanu Zapolji pristupio privrženo, odano i s ljubavi.[80] Iste godine skupio je oko 4000 bojovnika, pristaše Zapoljine i sukobio se 25. rujna 1528. s Ferdinandovom vojskom kod Košica. Od tada njegov udio u zbivanjima postaje sve odlučniji i značajniji.

Međutim, treba upozoriti da je osim turske opasnosti i unutrašnjih borbi oko prijestolja u to doba zanimljiv vjerski život, odnosno crkvene prilike.[81]

Tursko postupno zauzimanje gradova i područja u Podunavlju, poglavito pak spomenuta odlučna bitka kod Mohača, potresli su temeljito vjerski život i crkveno ustrojstvo. Novi gospodari nosili su sa sobom svoju vjeru, shvaćanje o nepomirljivosti između islama i kršćanstva. Međutim, u poljuljanom i nesigurnom društvenom životu javio se i širio protestantizam u Ugarskoj, što je utjecalo i na život u Podunavlju, njezinu sastavnom dijelu. U Sedmogradskoj protestantski utjecaj bio je jak, jer se dio velikaša iz svojih različitih pobuda priklanjao novoj vjeri. Kako je pak Pavao Tomori, bačko-kaločki nadbiskup poginuo na bojnom polju 1526., nije bilo nasljednika koji bi predvodio djelatnost u suzbijanju protestantizma. K tomu treba pribrojiti činjenicu da je u spomenutom boju poginulo i niz ugarskih biskupa.[82]

Borba oko hrvatsko-ugarskog prijestolja između Zapolje i Ferdinanda unijela je pometnju u crkvenom ustrojstvu posebice među biskupe, budući da su ih kraljevi imali pravo imenovati, a potvrđivala ih je Sveta Stolica. Tako je primjerice Ivan Zapolja već 1526. godine popunio stolicu ostrogonskog nadbiskupa imenujući Pavla Várdaija poglavarom te crkvene pokrajine. Bivši biskup u Egeru, istaknuti humanist, *Várdai* nije bio u potpunosti dorastao upravi najistaknutije ugarske nadbiskupije niti društvenim složenim prilikama. Već 1527. godine prišao je Várdai novom gospodaru Ferdinandu. Biskup u Nyitri Stjepan *Podmaniczky*[83] najprije se okrenuo Zapolji, a zatim Ferdinandu. Šimun *Erdődy*, zagrebački biskup, prišao je odmah nakon Ferdinandove krunidbe k Zapolji, jer

80 Usp. O. Utješinovič, *Životopis kardinala (...) Utješinovića*, ondje. - Milin, A. *nav. dj.*, 7.

81 H. Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. - Bunyitay V., *A hitújítás történetéből*. Nagyvárad, 1887.

82 Literatura: Bálics, L., *A római katholikus Egyház története Magyarországban*. Budapest, 1885. - Katona, *Historia critica regni Hungaiae*, Budae - Colocae, 1778-1817. Isti, *Historia metropolitanae ecclesiae Colocensis*. Colocae, 1800. - Lefaivre, A., *Les Magyars pendant la domination Ottoman en Hongrie* (1526-1732). II. Paris, 1902. (Druga djela već spomenuta u ovom radu).

83 Stjepan *Podmaniczky*, biskup u Nyitri, krunitelj oba kralja umro je god. 1528. Nakon njegove smrti nije ondje trideset godina bilo biskupa (pisanje grada Nytre, piše se u knjigama različito: Njitra, Nitra. Nyitra i sl).

mu netom okrunjeni kralj nije dao ostrogonsku nadbiskupiju. Uz Ferdinanda dosljedno je izdržao vesprimski biskup Tomo *Szalaházy*, srijemski pak biskup Stjepan *Brodarić*, ostao je uz Zapolju i bio je zagovornik pomirbe s Turcima. Kolebljivost crkvenih poglavara oko odluke o pristupu jednome ili drugome kralju može se tumačiti željom da uprava države dođe u što bolje i sposobnije ruke.[84]

Crkveni poglavari sudjelovali su u upravi državom i zauzimali veoma istaknute položaje. Tako su 1526.-1608. kraljevski upravitelji pojedinih pokrajina, njihovi zemaljski poglavari bili biskupi (osim trojice); zatim je između 1526.-1706. samo jedan dvorski kraljevski kancelar bio svjetovnjak, a svi ostali pak biskupi; također su između 1528.-1608. upravitelji ugarske komore biskupi, a među njima su samo dva svjetovnjaka.[85]

Takva zauzetost crkvenih poglavara u državnim poslovima onoga doba sputavala ih je u većoj skrbi oko crkvenih potreba i suzbijanju jačeg širenja protestantizma. Ne smije se zanemariti činjenica da je utjecaj svjetovne vlasti na izbor biskupa bio vezan uz posjede i druge povlastice što je nužno vodilo do imenovanja biskupima i onih osoba koje za tu službu i položaj nisu bili nikako prikladni.[86] Gospodarski položaj crkvenih poglavara nije međutim bio svugdje jednak, pa su zbog sporova oko posjeda i njihova otimanja neki od njih bili prisiljeni primati novčanu pomoć od komore ili su pak živjeli na kraljevskom dvoru.

Pripomenuti treba zanimljiv podatak, da je 1538. godine u Ugarskoj bilo samo tri posvećena biskupa, zatim su slijedila imenovanja, a 1572. godine opet je bilo samo četiri biskupa od kojih su dvojica bili u tolikoj dobi da se nisu mogli pojaviti niti na kraljevoj krunidbi.[87] Također treba imati na umu da pape nisu potvrđivali sve do smrti Zapoljine biskupe koje je jedan od dva kralja imenovao. Također su nesporazumi između Svete Stolice i pojedinih kraljeva Habsburgovaca oko imenovanja pojedinih biskupa bili česti i neugodni.[88]

Redovništvo je u ono doba moralo podnijeti teret društvenih lomova. U nemirima su propadale zajednice, jer su u općoj nesigurnosti zemaljski gospodari i pojedini velikaši stavljali svoje ruke na samostansko-redovnička imanja, otimali ih i tako onemogućavali život većih zajednica.[89] U Podunavlju se mora istaknuti posebice djelatnost franjevaca redodržave Bosne Srebrene (Bosna Argentina) koji su u prvoj polovici XVI. stoljeća razvijali svoj dušobrižnički i kulturni rad ne samo između Dunava i Tise, nego također u svim područjima gdje

84 Usp. Egyed, H., *A katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973., 209-210.

85 *Ondje*.

86 Primjerice: Martin *Kecheti*, nasljednik spomenutog Tome Szalaházyja, nije bio posvećen biskup: utvrđivao je svoje biskupske gradove i god. 1548. oženio se i živio kao svjetovnjak. Usp. Egyed, H., *nav. dj*., 210.

87 Egyed, H., *nav. dj*., 211.

88 Zanimljiv je podatak - prema vlastitim bilješkama 1978. - da od god. 1556. nije bilo katoličkog biskupa u Alba Juliji (Gyulafehérvár) i Velikom Varadinu, a stolica ostrogonskih nadbiskupa bila je dvadeset i tri godine prazna (1573.-1596.).

89 Egyed, H., *nav. dj*. 12.

su utjecaj i moć Brata Jurja bili golemi.[90] Koliko je Brat Juraj pomagao radu i opstanku franjevaca na području kojim je upravljao još je neistraženo, ali noviji podaci upućuju da ih je štitio i pomagao im.[91] - Međutim, redovništvo u Ugarskoj onoga doba nema u svojim zajednicama redovničkog duha, nestalo je benediktinaca, a poznati samostan u Pannonhalmi je bio sekulariziran.[92] I tako bi se moglo nizati podatke koji zbrojeni potvrđuju da je stanje u vjerskom i crkvenom životu bilo veoma teško.[93] U izvješćima na Tridentinskom saboru slika Crkve u Ugarskoj bila je veoma tamna.

U Sedmogradskoj se zauzimao za vjerski život i crkvenu stegu Brat Juraj koliko je god mogao. Ali ni on se unatoč svojoj želji, sposobnostima i zalaganjima nije mogao u potpunosti oduprijeti prodoru reformatorskog pokreta. Njegovim zalaganjem erdeljski staleži zaključivali su o zabrani širenja protestantizma. Međutim, u posljednjoj godini njegova života, na državnom saboru u Tordi (1550.) staleži su potvrdili slobodno ispovijedanje protestantske vjere, te da jedna vjera ne uznemiruje drugu.[94] Nakon umorstva Brata Jurja bio je gospodarom Sedmogradske Ferdinand I. još pet godina (1551.-1556.), ali prilike se nisu ni u čemu izmijenile, a za Ivana Sigismunda (1556.-1571.) protestantizam se učvrstio, sam vladar se 1563. godine priklonio novoj vjeri. No, vladavina Ivana Sigismunda je izvan okvira ovoga rada.[95]

5. Pavlin i biskup Brat Juraj u žarištu zbivanja

Juraj Utišinović ušao je veoma rano u društveni život, sudjelovao je u njemu punim srcem i svim svojim umnim i tjelesnim sposobnostima. Životopisac M. Horváth misli da su dvije značajne crte u Utišinovićevu životu: žarko domoljublje i težnja za velikim djelima.[96] Čini se, međutim, da je Brat Juraj imao iznimno

90 Literatura: (***), *Brevis memoria Provinciae Capistranae* ab erectione sui de Provincia Bosnae Argentinae anno 1757. die 16. Augusti solenniter promulgata festum saecularae anno 1875. (...) Budae, 1857. – Bukinac B., *De activitate Franciscanorum in migrationibus populi croatici saeculis XVI et XVII*, Zagreb, 1940. - Fermendžin, E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (...) Zagrebiae, 1892. - Isti, *Cronicon observantis Provinciae Bosnae Argentinae* (...), Starine JAZU, XXII. Zagreb. 1894. - Karácsonyi. J., *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I-II. Budapest, 1922-24, - Unyi, B., *Sokácok - Bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Budapest, (1947). - Sekulić, A., *Drevni Bač*, Split, 1978. - Isti, *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, Split, 1978. (popis literature u zadnja dva spomenuta djela).

91 F. Levardy, *Szeged - Alsóvárosi templom*. Veszprém. 1980. U priručnoj knjižnici o segedinskoj donjogradskoj franjevačkoj crkvi (nepaginirane su stranice) pisac izričito bilježi (str. 4) da je Brat Juraj štitio i branio bosanske franjevce u Lipi i čitavom Erdelju ("Lippán és egész Erdélyben Fráter György tekintélye védte őket ...")

92 H. Egyed. *nav. dj*., 212.

93 U Kolozsváru (Cluj) bio je god. 1574. samo jedan stolar koji je vjernicima o blagdanima pročitao evanđelje, a u Velikom Varadinu bio je neki franjevac koji se skrbio za vjernički život; u cijeloj županiji Kraszna bilo je samo tri katolička svećenika.

94 H. Egyed. *nav. dj*., 224.

95 Literatura: E. Jakab, *János Zsigmond élete és uralkodása*, Keresztény magvető, 1863. K. Szentmartoni. *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet és jellemrajza*. Székelykeresztúr, 1934. - A. Harsány, *János Zsigmond*, Protestáns szemle, Budapest, 1889. - E. Várady, *Adatok Erdély művelődéséhez János Zsigmond korában*. Kolozsvár, 1902. - J. A. Schwicker, *Martinuzzi und die Reformation in Ungarn und Siebenburgen*. Beč, 1867. - K. Szabó, *Székely oklevéltár*. Kolozsvár, 1872.

96 M. Horváth, *nav, dj*., 14. - pisac misli da su "žarko domoljublje i žarka težnja za velikim stvarima" bili vrela i poticaji u svakom njegovu većem djelu.

tankoćutan osjećaj za slobodu i pravdu. Sva njegova djela, zauzetost, napori i skrb imaju obilježje goleme težnje za slobodnim i pravednim životom malih, bezimenih ljudi koji su pred naletom Turaka, u sukobima oko prijestolja živjeli svoj skromni život, svagdašnjicu, koja je tražila iznimne napore da se prožive dani s mnogo pogibelji a malo radosti. Jamačno je Juraj Utišinović ponio iz svoga kršnoga dalmatinskog zavičaja sućut prema stradalnicima i izoštreni smisao za snalažljivošću u vrtlogu zbivanja.

Međutim, kad je obukao pavlinsku redovničku odjeću, kad je stekao lijepu naobrazbu, slovio je Brat Juraj ne samo kao vrstan prior u Częstohowi, Ladi na Šaju, nego i kao čovjek lijepa govora koji je poznavao osim hrvatskoga još poljski, mađarski, njemački i rumunjski, a poglavito klasični latinski jezik. Svojim podrijetlom, privlačnom pojavom i ugledom raspravljao je o bojevima, razgovarao o teškoćama. Kad se pak ponovno susreo s Ivanom Zapoljom u Ladi, pred Bratom Jurjem otvorila se širom vrata u vrtlog povijesti.[97] Kad ga je pak njegov negdašnji knez, zatim okrunjeni vladar Zapolja imenovao biskupom velikovaradinskim, zapovjednikom više gradova, savjetnikom i rizničarom, Brat Juraj je prihvatio svoju povijesnu ulogu s punom odgovornosti. Povjesničar Vj. Klaić pak ističe: "Taj umni muž, koji je u jedan mah vršio službu pokladnika, namjesnika i zemaljskog suca imao se boriti ne samo protiv vlastohlepne kraljice (udovice Ivana Zapolje, A. S.) ... nego i protiv njezina rođaka Petra Petrovića, koji mu je zaviđao i otimao se o njegovo mjesto."[98]

Juraj Utišinović je doista ušao u vrtlog povijesti ne kao rubni sudionik nego kao pokretač i graditelj; činio je "čudesa hrabrosti zaodijevajući se u boju čeličnim oklopom ili zelenom kabanicom vojničkom preko bijele mantije pustinjaka pavlinskog", kako je to zabilježeno u njegovu životopisu.[99]

Silnim zamahom počeo je Brat Juraj društveni rad u zreloj muževnoj dobi približujući se punom petom desetljeću svoga života, kako je već spomenuto. Uključio se najprije u borbu oko prijestolja kao dosljedni privrženik Zapoljin, zatim se zalagao oko pomirbe i nagodbe između kraljeva, a kad je umro Ivan Zapolja nastavljao je braniti probitke malodobnog Ivana Sigismunda i majke mu Izabele; no uvijek u pogibelji da Turci odlučno učine Sedmogradsku turskim pašalukom. U svim tim složenim prilikama Brat Juraj djeluje veoma živo, ali razborito, obučen u pavlinsku odjeću i s jednostavnim potpisom redovnika. Čini se zato potrebnim odbaciti mišljenje o tobožnjoj težnji Brata Jurja da bude vladar i samodržac.[100] Većina pisaca ne osporava istinu, da je kao velikovaradinski biskup i državni rizničar živio istim jednostavnim životom kao i dok je bio redovnikom. Vojnici koji su potjecali iz puka i svi obični ljudi štovali su ga; doduše, visoko plemstvo ga je ubilo, ali puk mu se molio.[101]

97 *Ondje*.

98 Vj. Klaić, *Povijest Hrvata*, V. Zagreb, 1973., 230.

99 A. Milin, *nav. dj.*, 6 prema životopisu Utješinovića Ostrožinskog Ognjoslava.

100 Usp. *Archiv* für Kunde österr. Geschichtsquellen, 22, 175.

101 L. Jordáky, *nav. dj.*, 22. - Isti pisac zaključuje da je prema podacima Utješinovićevih suvremenika bio čovjek koga se današnjim rječnikom naziva demokratom.

Međutim, treba najprije upozoriti da je bilo zabuna među starijim piscima oko redovničke pripadnosti Jurja Utišinovića. Na to je upozorio Nikola *Benger*, koji je utvrdio odakle ta zabuna. Budući da su prvi pavlini održavali pravila sv. *Benedikta*[102] ubilježili su neki pisci Brata Jurja među benediktince zanemarujući činjenicu da su prvi pripadnici "kongregacije sv. Pavla"[103] prvog pustinjaka" utemeljene god. 1215. u Ugarskoj, prihvatili spomenuta benediktinska pravila. Pisac pavlinske povijesti N. Benger odlučno odbacuje takvu zabunu (testes ejusce rei sunt patrii scriptores Istvanffius (...), aliisque, tanto amplius fidem meriti, quanto rerum patriarum magis gnari).[104]

Već je spomenuto da je Brat Juraj bio redovnički poglavar u Częstochowi i Ladi na Šaju, ali u njegovu revnost oko redovničkog života i bogoslužja treba pribrojiti značajno djelo koje u silovitim gibanjima reformatorskog pokreta i širenja protestantizma reljefno ističe redovništvo i privrženost Crkvi pavlina i biskupa Jurja Utišinovića. To je rimski misal koji je objelodanjen god. 1537. u Veneciji pod naslovom:

Missale novum, juxta ritum, modumque sacri ordinis fratrum eremitarum divi Pauli primi eremitae, a mendis omnibus expurgatum, accentibusque veris, et marginale cottacione locorum, aptis imaginum figuris interpositus illustratum. Restitution autem ubi mutilium erat, impensis reverendissimi domini fratris diligentia excusum in gratiam ejusdem ordinis subnectitur dein Iconismo: Venetiis in officina Lucae Antonii Juntae, anno a Christo nato 1537.[105]

U prvi mah može se učiniti suvišnim spominjati puni naslov misala. Ali ovo djelo ima iznimno značenje kao bogoslužni priručnik, ali više pomaže utvrditi koliko je Brat Juraj bio zauzet oko bogoslužja u svome Redu: očistio je i provi-

102 *Benedikt*, sveti (Benedictus - blagoslovljen). Osnivač benediktinskog reda u VI. stoljeću. U mladosti je pošao među pustinjake te je uzornim životom privukao mnoge učenike. Napisao je pravila za zajednički život i razdijelio učenike u dvanaest samostana s opatom (nadstojnikom) na čelu svakoga. Temeljno pravilo (*Regula*) napisao je u Monte Cassinu, a ono je bilo također vodič za većinu zajednica zapadnog monaštva. *Benediktinci* su kao red osnovani god. 528. Uz uobičajena tri redovnička pravila polažu i četvrti - stabilitas loci - stalnost mjesta - što znači da će živjeti sav život u jednom samostanu. Geslo im je "Ora et labora" - moli i radi. U nas je prvi samostan osnovao knez *Trpimir* god. 852. u Rižnicama iznad Solina.

103 *Pavao Pustinjak*, sveti (Paulus, primus eremita). Kao mladić živio je u Egiptu, u Tebi (Tebaldi). Za Decijeva progonstva sklonio se u pustinju. Ondje je ostao devedeset i osam godina, a prema legendi za sve to vrijeme dolazio mu je gavran i donosio pola kruha. Pridružio mu se sv. *Antun* opat, a kad je Pavao umro, dva su lava prema predaji - pritekla u pomoć Antunu da mu iskopa grob. *Pavlini* (paulini) su najprije pustinjački, a zatim samostanski red. Osnivač im je sv. Pavao Pustinjak, a jamačno je najstariji samostan njihov u Hrvatskoj bio onaj u Dubici, osnovan god. 1244. Zadužili su hrvatski narod iznimnom kulturnom djelatnošću.

104 N. Benger, *Annalium eremi - coenobiticorum ordinis s. Pauli I. Eremitae*, Posonii, 1742, str. 092 doslovce na latinskom jeziku: "Quod autem Martinusium professione fuisse Benedictinum nonnulli scribant cum allegato Florimundo Raemundo, hic error inde probabiliter manavit, quod quidam sparserint (inter quos Ascanius Tamburinus tomo 2. de jure Abbatum, Disp. 24 quaest. 5.) congregationem S. Pauli primi Eremitae Patachii in Hungaria Anno 1215. plantatam, vivere sub regula S. Benedicti, atque ita decepi, MARTINUSIUM quoque PAULINAE professionis virurn putaverint ad Ordinem pertinere Divi Benedicti, Caeterum enim Purpuratum hunc Praesulem ex Ordine fuisse nostro, clariora sunt documenta, quam ut in dubium jure vocari queant. Nam praeter prisca Ordinis nostri monumenta, testes ejusce rei sunt patrii scriptores Istvanffius. Author Purpurae Panonicae, aliique, tanto amplius fidem meriti, quanto rerum patriarum gnari. Ex scriptoribus etiam exteris accuratiores idipsum testati sunt, eluti Onuphrius Panvinius in Historia Romanorum Pontificum".

105 N. Benger, *nav. dj.*, 193. Pisac navodi puni naslov misala kao dokaz pripadnosti Brata Jurja pavlinskom redu: "Argumentum insuper est proprium olim Ordinis nostri Missale impensis ejusdem Georgii Martinusti anno Christi 1537. Venetis excusum, quod hodieque in Monasterio Rannensi conservatum ..."

dio potrebnim ispravcima tekst, uresio knjigu, a sve to učinio je kao pripadnik pustinjačkoga pavlinskog Reda, koji je *divino favore* bio biskupom velikovaradinskim. Koliko se god činilo, da je u XVI. stoljeću bio običaj uresiti naslovnu stranicu objelodanjene knjige brojnim podacima i osobnim pridjevcima, naslovima sastavljača i nakladnika, u naslovu ovoga misala Utišinovićeva suzdržano zabilježeno je sve što potvrđuje njegovu revnost oko knjige i redovničkih bogoslužja.

Isticanje pak u naslovu biskupstva Brata Jurja ima svojevrsno značenje i potvrđuje da je doista bio poglavar biskupije velikovaradinske. Neki su naime pisci postavili pitanje njegova biskupskog posvećenja.[106] Međutim, M. Horváth bilježi da je svakoga dana pribivao misi, obdržavao je crkvenu stegu, postove, redovito je molio časoslov, revno je propovijedao i bio je dobar ispovjednik.[107] Potvrda o njegovu biskupsku posvećenju nije zabilježena u do sada poznatim ispravama, ali je iz svih podataka očito da je bio svećenikom uzorna života. Brat Juraj, pavlin i biskup, bio je u žarištu zbivanja što potvrđuje i pismo pape Julija III. upućenog 20. srpnja 1551. iz Rima Bratu Jurju. Papa u njemu ističe zauzetost i borbu Jurjevu "in turbulentissimo istius provinciae tumultu", potvrđuje vjernost i postojanost u katoličkoj vjeri: "tua in catholica religione tuenda fides atque constatia" te razboritost u postupcima (tua prudentia).[108] Na čelu velikovaradinske biskupije bio je branitelj katoličanstva "ad ultimum usque spiritum tam armis, quam consiliis illibatam conservavit", sačuvao je do zadnjeg daha vjeru savjetima i oružjem, kako spominju pisci.[109] Ističu pisci također, da se za života Brata Jurja razvijala vjera u onim krajevima (Quam diu Georgius Monachus vixit, una in ea "regione vivit religio).[110]

U doba Brata Jurja trebalo je sačuvati Sedmogradsku kojom je upravljao od Turaka. U nezavidnoj igri s vještim i moćnim protivnikom upravitelj Erdelja u bijeloj redovničkoj odjeći uspio je svoje područje sačuvati i zaštititi puk pa ga onodobni latinski pjesnik veliča, da je bio stup čitavog kraljevstva i pobjednik kod Segedina.

Qui columen regni totius hujus erat,
Turcica tota manus Segedini moenia caepit ...[111]

U sukobu dva svijeta, dvije vjere, dvije vojske našli su se sučelice dva čovjeka gozovoo istog zavičaja: Juraj Utišinović, sin oskudnog dinarskog krša i

106 M. Horváth, *nav. dj*., 384.

107 *Ondje*.

108 A. Károlyi, *Codex epistolaris fratri Georgii*, str, 253. Nakon uobičajenih riječi pozdrava papa Julije III. piše: "Cum antea perspecta nobis esset tua in catholica religione tuenda fides atque constantia, non mediocriter quam de tua prudentia ac pietate opinionem semper habuimus, nuper confirmarunt litterae et nuncii, ex quibus intelleximus te in turbulentissimo istius provinciae tumultu cum charissimo in Christo filio nostro rege Romanorum (i.e. Ferdinando, A.S.) omnes vires opesque tuas ad optimam causam defendendam contulisse ..."

109 N. Benger, *nav. dj*., 195. VIII. "Georgius Martinusius Transylvaniam, vera in Deum religione Hungariae conjunctam, ad ultimum usque spiritum tam armis quam consiliis illibatam conservavit..."

110 *Ondje*.

111 Isto djelo, 197. stihovi su Gašpara Brushiusa u djelu Prâmata de rebus Hungariae.

beglerbeg Mehmed Sokolović, dijete bosanskog vilajeta; obojica iznimno sposobni, graditelji povijesti u sudaru i lomovima. Juraj Utišinović Martinušević sačuvao je u sebi djedovsku vjeru i ponio je sobom kroz život prihvaćajući redovništvo[112] i crkvene službe i časti, Sokolović je pak djetinju vjeru zamijenio novom i kroz rodni zavičaj prošao kao predvodnik osvajalačkih četa. Međutim, Brat Juraj je u sukobima i okršajima s Turcima bivao pobjednikom dok ga zavist Ferdinandovaca nije pokosila u vlastitom domu; Turci se nisu domogli njegove glave, ali su ubojice poslali kralju Ferdinandu redovnikovo odrezano uho.[113]

Prema Ivanu Zapolji sačuvao je Brat Juraj svoju odanost do kraja kraljeva života,[114] a kad su opći probici bili u pogibelji, odlučno je zagovarao pomirbu između suparnika oko prijestolja.[115] Kada je pak Zapolja umro, Brat Juraj se odlučno zalagao za prava kraljice Izabele i malodobna joj sina Ivana Sigismunda.[116] Nije ta zauzetost bila bez teškoća, ali u tome je ostao uporan, dosljedan.[117]

Brat Juraj nije bio pristaša Ferdinanda Habsburga[118] i prišao mu je nakon što je razmislio o kraljevoj vojnoj snazi koja bi mogla jamčiti sigurnost Ugarske i Sedmogradske.[119] Kad je odlučio prići Ferdinandu učinio je to s punom odgovornosti i poduzeo je sve da ga erdeljski staleži priznaju kraljem,[120] te se svi zajednički odupru turskim osvajačima. Ali Brat Juraj ni tada ne zaboravlja da je skrbnik Zapoljina sina Ivana Sigismunda pa u posljednjoj godini života (4. veljače 1551.), svjestan obveza iz velikovaradinskog ugovora, želi znati: "quid Majestas vestra cum filio regis facere velit."[121]

Međutim, sprega s Ferdinandom nije bila uspješna: nepovjerljiv i sumnjičav kralj nije vjerovao Bratu Jurju, u spletkama i zavisti nije razlučio istinu od potvore što je sve vodilo k povjerljivom nalogu Ivanu Krst. Castaldu da se Fratra ukloni, "ako se stvari inače ne može pomoći".[122]

Tako je u dvije godine (1550. i 1551.) glava sedamdesetgodišnjaka bila određena za žrtvu. Izričito ju je zatražio sultan svojim fermanom upućenom krajem srpnja 1550. kraljici Izabeli, velikašu i rođaku joj Petru Petroviću i staležima. U

112 Usp. Benger, N., *Nav. dj.*, Appendix, Catalogus patrum generalium, XXXIII.

113 M. Horváth, *nav. dj.*, 361. - S. Barabás, *nav. dj.*, 27.

114 N. Istvánffy. Lib. XII. 1, 128. - (Također u već spomenutim djelima *Bengera, Barabása, Vrančića* i drugih pisaca).

115 M. Horváth, *nav. dj.*, 71-73.

116 Vj. Klaić, *nav. dj.*, 231.

117 Ondje: - L. Jordáky, *nav. dj.*, 21. - Pray. G. *Epist. proc*, 2, 48, 313, 381. - Huber, A., *nav. dj.*, 4 (484).

118 A. Huber. *nav. dj.*, 6: "Dieser (d.h. Frater Georgius, A. S.) hatte zu den entschiedensten und thätigsten Gegnern Ferdinands von Österreich gehört".

119 A. Huber, *nav. dj.*, 7: "Der Mönch wollte offenbar die Entscheidung hinausschieben bis sich herausstellte, ob der König eine Macht zusammenbrachte, welche hinreichend wäre, Ungarn und Siebenbürgen gegen die Türken zu behaupten."

120 Na saboru u Weissenburgu (Karlsburgu) u studenom 1547. na prijedlog Brala Jurja upućeni su poklisari caru Karlu V. i kralju Ferdinandu. koji su tada bili u Augsburgu, neka učine što mogu za spas Ugarske. - Usp. Károlyi, A., *Codex ep.*, p. 174. – *Monum comit Transylvaniae*, I, 230-238.

121 G. Pray, *nav. dj.*, 230.

122 Usp. Vj. Klaić. *Nav. dj.*, 233. ("Ako se inače stvari ne može pomoći neka fratra (Jurja) preteče i neka ga radije makne s puta nego da čeka kako će ovaj izvesti svoje namjere protiv njega Ferdinanda A.S.) na štetu države i cijelog kršćanstva").

njemu optužuje Brata Jurja za proigrano povjerenje; spreman je mladoga princa učiniti moćnim kraljem (Ivana Sigismunda), ali traži glavu redovnikovu.[123]

U dvadesetak godina svoga državničkog djelovanja bio je Brat Juraj u žarištu zbivanja: u sukobima oko hrvatsko-ugarskog prijestolja, u otporu i vojnim pohodima protiv Sulejmanovih prodora i osvajanja, u borbi za što puniju nezavisnost Sedmogradske i bolji život žiteljstva na području kojim je upravljao. Međutim, u križanjima raznih interesa, u nemilosrdnim sukobima brat Juraj uzdigao se do veličine graditelja povijesti svojim iznimnim sposobnostima, ratnom vještinom i uspješnom, spretnom ulogom pomiritelja. Značajna je zato Papina izjava na glas o umorstvu Brata Jurja: "Je li moguće (...) da bi redovnik, svećenik, biskup o kome se svagda znalo, da je čestit, pobožan, savjestan: sad najedared zadnjih dvajuh mjeseci svoga 70-godišnjeg života zločincem postao."[124]

6. Ratnik i pomiritelj

Odlukom svojom da pomogne Ivanu Zapolji u borbama oko prijestolja uključio se – kako je već spomenuto - Brat Juraj u neobično složeni politički život kroz koji je trebalo proći u ratničkoj opremi prebačenoj preko redovničke odjeće. Nužno je bilo vješto sudjelovati u pregovorima, razgovarati sa sugovornicima, uvjeravati prijatelje i neprijatelje o čistoći nakana, o uvjetima života na podunavskom području.

Uz pristup Ivanu Zapolji zabilježili su pisci izjavu Brata Jurja: "Kad si me već udostojao da me pozoveš - u službu svoju u nesreći svojoj, ne htjedoh da ti dođem praznoruk, nego evo ti donesoh ovo (10.000 cekina, A.S.) i mene glavom, a da sam mogao više, ja bih ti donio."[125] Sadržajno ova izjava koju je Brat Juraj priopćio Ivanu Zapolji tumači njegovu neposrednu i predanu službu svome negdašnjem knezu, ali je istodobno i početak njegova ratničkog i pomiriteljskoga životnog puta kroz povijest.

Već je spomenuto da je Brat Juraj sa svojim četama se sukobio s Ferdinandovom vojskom kod Košica (1528.), zatim je 1530. godine branio Budim od Ferdinandove vojske i zauzimao se oko gospodarskog života i dohotka države, sređivao je sudstvo i upravu.[126] Budući da je svojim radom postao prvi čovjek u Zapoljinu dijelu Ugarske, nastojao je urediti što čvršće ustrojstvo države.[127] U neposrednoj pogibelji od turskih provala činili su se napori oko nagodbe između dvojice okrunjenih kraljeva, a Brat Juraj nastojao je postići što bolje uvjete za gospodara kojemu je služio. Uz sudioništvo brojnih posrednika bio je sklopljen sporazum, svojevrsna nagodba (30 točaka) između Ivana Zapolje

123 G. Pray, *nav. dj*., 2, 258. - Huber, A., *nav. dj*., 14-15. - *Monum. comit. Transylvaniae*, 1, (30.)

124 A. Milin, *nav. dj*., 8 (prema Ognj. Utješinoviću Ostrožinskom).

125 Ondje.

126 N. Istvánffy, *Lib. XII.*, 1. 128. - G. Pray, *Epist. proc*. 2, 48. 3. A. Huber, *nav. dj.,* (483)

127 G. Krones, *Handbuch der Geschichte Österreichs*, 3, 329. ff.

i Ferdinanda.[128] Sporazum je sklopljen 24. veljače 1538. u Velikom Varadinu i Ferdinand je prema njemu priznao Zapolji pravo kraljevanja u njegovu dijelu Ugarske, a zauzvrat Zapolja se odrekao naslova nad hrvatskim zemljama dok je poslije smrti njegova kraljevina trebala pripasti Ferdinandu.[129] Već je spomenuto da je Zapolja imenovao 1540. godine Brata Jurja skrbnikom svoga netom rođenog sina Ivana Sigismunda. To se protivilo odredbama sporazuma pa je nastavljena borba. U svibnju 1541. Brat Juraj predvodi čete protiv Ferdinandove vojske u borbama oko Budima. S koliko je žara vodio bitku potvrđuje bilješka, da će prije priznati Proroka (Muhameda) nego grad predati Nijemcima.[130] Boj je bio žestok i pod kraj kolovoza potučene su bile Ferdinandove čete. Ali, tada je pod Budim stigao sultan Sulejman.

Brat Juraj je shvatio ozbiljnost položaja i u prvoj polovici petog desetljeća čini sve što mu je dostupno oko pomirenja Ferdinanda i Zapoljine udovice Izabele Poljske. To je bilo potrebno učiniti zbog zajedničkog otpora prema Turcima.[131] Vlastohlepna i nestalna kraljica Izabela nije se slagala s Bratom Jurjem u načinu vođenja državnih poslova, uskratila mu je naslov sedmogradskog gubernatora.[132] Podršku je nalazila u rođaku Petru Petroviću, tada županu temišvarskom i vrhovnom zapovjedniku Ugarske. Međutim, unatoč spletkama Brat Juraj je na saboru u *Tordi* (1. kolovoza 1544.) izabran za vrhovnog vojskovođu i potvrđen je za pokladnika i vrhovnog suca.[133] Njemu se pak činila pogibeljnom od borbe za vlast turska sila koja je drobila europsko tlo, postupno prodirala i osvajala drevne države, pokoravala stoljetna kraljevstva i mrvila carstva. Napokon, sultan također nije prijaznim okom gledao moćnog Brata Jurja, jer mu je mogao smetati da Erdelj polagano skuči i od vazalne kneževine učini ga turskim pašalukom.[134] I dok je sultan utvrđivao *Segedin* i tražio da mu se izruče gradovi *Temišvar, Bečkerek* i *Bečej*, dotle je Brat Juraj slijedom svoga života ubačen u jugoistočnu Ugarsku, u Sedmogradsku, pomišljao je o nagodbi s Ferdinandom, jer je većina erdeljskih staleža voljela se prikloniti Ferdinandu nego neprestance živjeti u strahu i bojazni od Turaka. Čini se također da je i kraljica Izabela željela više biti posve samosvojna i slobodna s manjim prihodima nego se kititi pukim naslovom kraljice Ugarske i Erdelja i vlasnicom krune sv. Stjepana, simbolom ugarskog kraljevstva. Povjesničar Vj. Klaić tumači raspoloženje Brata Jurja u to doba riječima: "njemu je zgodnije bilo da upravlja Erdeljem u ime Ferdinandovo, nego da vazda strepi od Turaka, ili da ga zbace kraljica Izabela i njezini privrženici."[135] No, pouzdanijom se čini misao, da je Brat

128 M. Horváth, *nav. dj*., 71-73.

129 *Ondje*.

130 Ondje - L. Jordáky, *nav. dj*., 21 i sl.

131 L. Jordáky, *nav. dj*., ondje; Brat Juraj je doznao da Ferdinand kriomice pregovara s Turcima i obeća im danak, ako mu pomognu da cijelo kraljevstvo bude njegovo (god. 1538.).

132 Vj. Klaić, *nav. dj*., 230.

133 M. Horváth, *nav. dj*., 280 si. - L. Jordáky, *nav. dj*., 21-24.

134 Vj. Klaić, *nav. dj*., 230.

135 *Ondje*.

Juraj htio u povijesnim spletkama i podvalama sačuvati nezavisnost i samostalnost zemlje kojom je upravljao.[136] Franjo (Ferenc) Forgách pak piše, da je Brat Juraj bio izniman muž, koji se jednako isticao u ratu i miru te se zalagao za opstojnost Erdelja i Ugarske.[137]

Već u studenome 1547. godine pobudom Brata Jurja erdeljski su staleži na svom saboru u erdeljskom Biogradu (Alba Julia) zaključili da se pošalju zasebni poklisari njemačkom caru Karlu V. i kralju Ferdinandu u Augsburg, gdje su boravili na njemačkom saboru, neka ih sklone da se nagode s kraljicom Izabelom i neka se dignu za oslobođenje Ugarske. No, takav poticaj Ferdinand nije odmah prihvatio, jer se bojao pogaziti nedavno sklopljeni mir s Turcima pa je zato tek 8. rujna 1549. sastao se njegov opunomoćenik Nikola *Salm* s Bratom Jurjem u *Nyírbátoru* Jugoistočno od Tokaja. Pregovaralo se o odšteti na koju bi Izabela sa sinom Ivanom Sigismundom ustupila kralju Ferdinandu svoj dio Ugarske i Erdelja.[138] Međutim, nije se stiglo do ikakva sporazuma, a položaj Brata Jurja postao je sve složeniji, jer su ga protivnici, a poglavito Petar Petrović, oklevetali pred sultanom da Sedmogradsku kani predati kralju Ferdinandu. Već je spomenuto da je sultan fermanom upućenom Izabeli, P. Petroviću i staležima tražio Jurjevu glavu.[139]

Tada je Brat Juraj pregnuo svim silama da svoju nakanu ispuni i učvrsti svoj položaj u prepletenim zbivanjima,[140] a Nikola *Salm* imao je pravo, kad je izvijestio Ferdinanda o svojim pregovorima s Bratom Jurjem da je sve u rukama ovog redovnika, jer kraljica osim naslova nema nikakve moći.[141] Međutim, Brat Juraj naslućuje, da se odlaganje sporazuma s Ferdinandom može pretvoriti u pogibelj koju će turski sultan i beglerbeg Sokolović uspješno iskoristiti. Zato je u siječnju 1551. Brat Juraj izjavio pred erdeljsko-ugarskim staležima u Velikom Varadinu da ni on niti kraljica ne mogu se više održati pa će im zato potražiti drugog gospodara.[142] Izjava je doista izvirala iz nezavidnog položaja, ali je bila začinjena s prizvukom potrebe da se čim prije učini, poduzme nešto. Već 3. veljače iste godine sastao se u *Diószegu* (sjeverno od Velikog Varadina) s velikim županom Andrijom *Báthorom* i Erazmom *Teufelom*, zapovjednikom lakog konjaništva u Ugarskoj pa im je predlagao neka Ferdinand što prije dade mladom Ivanu Sigismundu prikladnu odštetu za Sedmogradsku, Izabeli pak naknadu za miraz pa neka pripremi jaku vojsku s kojom će zauzeti spomenutu zemlju.[143] Istodobno poslao je Brat Juraj zaostali danak sultanu kako bi ga primirio i uvjeravao ga je o svojoj odanosti.[144]

136 L. Jordáky, *nav. dj.*, 21-22.

137 F. Forgách, *De statu reipublicae Hungaiae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus ac Johanne secundo principe Transylvaniae commentarii 1540-1572. Monumenta Hung, hist, II. Scriptores*, Tom. 16; Pest 1866.

138 M. Horváth, *nav. dj.*, 120-180. - A. Huber, *nav. dj.*, 6-7 - Vj. Klaić, *nav. dj.*, 231.

139 F. Forgách, *nav. dj.*, 7. - G. Pray, *nav, dj.*, 2, 208. - *Mon. comit. Transylvaniae*, 1, 307.

140 Usp. *Archiv für Kunde öster. Geschichtsquellen*, 22, 175. Huber, A., *nav. dj.*, 6.

141 Djela, *ondje*.

142 Klaić, Vj., *nav. dj.*, 231.

143 Usp. Pray. G., *nav. dj.*, 230. - Huber, A., *nav. dj.*, 7, 15.

144 O odnošajima brata Jurja s Portom usp. A. Huber. *nav. dj.*, 3(483) gdje je zabilježeno da je Brat Juraj spoznao nemogućnost otvorene

Ferdinandova vojska (6 do 8 tisuća momaka) ušla je krajem svibnja u Erdelj pod zapovjedništvom Ivana Krstitelja Castalda, koji je bio u kraljevoj službi i na glasu kao vrstan vojskovođa.[145] Vojska je 1. lipnja stigla u Cluj (Kolozsvár), a 4. lipnja poklonili su se zastupnici erdeljskih staleža Ferdinandu kao svome kralju.

Posao oko nagodbe između Izabele i Ferdinanda preuzeli su Tomo *Nádasdy*, Iv. Krstitelj Castaldo i Brat Juraj. Oni su pošli 14. lipnja kraljici Izabeli u Szász-Sebes kamo se bila sklonila još u svibnju. Izabela je dugo bila neprijateljski raspoložena prema Bratu Jurju, ali je ovaj u pregovorima želio postići što povoljnije uvjete, da nagodba bude što prihvatljivija.[146] Otegli su se pregovori, a kad je stigao glas da se primiču turske čete, utanačena je nagodba i potpisana 19. srpnja 1551. u erdeljskom Biogradu. Izabela je u ime svoje i svoga sina ustupila caru Karlu V. i Ferdinandu (Habsburgovcima) kao i njihovim potomcima sve što je do tada držala u Ugarskoj i Erdelju, uz to im je predala ugarsku krunu sv. Stjepana. Ferdinand je pak Ivanu Sigismundu i njegovim muškim potomcima predao šlesku vojvodinu Opolje kao češko leno i zajamčio mu je godišnji prihod od 25.000 dukata. Budući da je ta vojvodina bila založena sve dok ne bude iskupljena od brandenburškog markgrofa Jurja Friedricha, preuzet je imala Izabela i sin joj grad Košice s istim dohotkom. K tomu će Ivan Sigismund uzeti za ženu jednu Ferdinandovu kćer. Prema ugovoru Petar Petrović predao je svoje gradove Lipu, Temišvar, Bečkerek i druga mjesta u jugoistočnoj Ugarskoj. Već 6. kolovoza napustila je kraljica Izabela grad Kolozsvár sa sinom i svojim pristašama, te je otišla u Košice, a erdeljski staleži proglasili su Ferdinanda svojim kraljem.[147]

Brat Juraj je uspješno obavio poslove oko pomirbe i nagodbe između Zapolje i njegove udovice i sina mu Ivana Sigismunda te kralja Ferdinanda. "Tako je baš Juraj Utišenić najviše pridonio da je Erdelj s jugoistočnom Ugarskom u kolovozu 1551. došao u vlast kralja Ferdinanda."[148]

Posebnom svojom ispravom Brat Juraj priznao je Ferdinanda zakonskim kraljem Ugarske i obećao mu vjernost, a kralj je njemu i svim pristašama Izabele potpuno oprostio sve što su učinili u prošlosti protiv njemu; Bratu Jurju

borbe protiv Turske pa je bio potreban pravi čovjek za takvu igru i prava sredstva za spas zemlje. Unatoč svome redovništvu i svjetonazoru tražio je mogućnosti da sačuva Sedmogradsku.

145 *Ivan Krstitelj Castaldo*, podrijetlom Španjolac, rođen u Italiji, stupio je u službu Ferdinanda Habsburga. Neprijateljski je bio raspoložen prema Bratu Jurju, posebice ga sumnjičio za suradnju s Turcima. Čini se, da je bio zavidan i željan Jurjevih posjeda i imetka. Nakon ubojstva napustili su ga vlastiti vojnici pa je kriomice morao napustiti Sedmogradsku. - U ispravama spominje se pod imenom *Castaldo, Castaldus, Johannes Baptista, Johannes Bapt.Castaldus*. Usp. L. Gross, *Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V*. - Wien Leipzig, 1930., 95, 131, 139, 140.

146 A. Károlyi, *Codex epist. fratri Georgii*, 41 sq - A. Huber, *nav. dj*., 71. - Vj. Klaić, *nav. dj*., 231.

147 Literatura: F. B. Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinand I*. (Mjesto?), 1836., 240-290. - M. Hatvani, *Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete. Történelmi zsebkönyv. Rajzok a Magyar történelemből*. Pest, 1859., 81-462. (ime piščevo je pseudonim Horvátha Mihálya). - Somogyi, A., *Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum 1490-1606, Scriptores rerum Transylvanicarum II*. Nagyszeben, 1679., 1840. - Szilágyi, S., *Erdélyi Országgyűlési emlékek*. Budapest, 1876.-1818. - Endes, M., *Erdély három nemzete és négy vallása autonómájának története*. Budapest, 1935. – Vrančić A., *De Georgii Utissenii fratris appellati vita et rebus commentarius*. - Utješinović, O., *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešinovič*, Wien, 1881. Klaić, Vj., *Povijest Hrvata*, V. Zagreb, 1973.

148 Vj. Klaić, *nav. dj*., 232.

pak priznao je kralj biskupstvo velikovaradinsko, položaj pokladnika Ugarske i sve posjede što ih je imao od Zapolje, k tome ga je imenovao vojvodom erdeljskim. Uz pomoć i zalaganje cara Karla V. predložio je Ferdinand papi Brata Jurja za kardinala i prvostolnika Ugarske.[149]

Unatoč sklopljenoj nagodbi i preuzimanju Erdelja ipak Ferdinand nije posve vjerovao Bratu Jurju. Nepovjerenje su obilato poticali Jurjevi zavidnici poglavito pak I. Castaldo.[150] Spletke, klevete i sumnje, koje veoma često pokreću i usmjeravaju povijesna zbivanja jamačno su odlučivale kad je Ferdinand još 20. srpnja podijelio tajni nalog Castaldu neka s Bratom Jurjem učini što traži kraljev probitak, u slučaju ako zamijeti da redovnik što snuje na propast kraljevstva.[151] Ali snaga je Brata Jurja počivala na odanosti stanovništva Sedmogradske, na vjernosti puka koji je u njemu gledao istinskog skrbnika i zaštitnika.[152]

Prilike su se znatno pogoršale kad je i Sulejman Veličanstveni pregnuo obnoviti i učvrstiti svoje vrhovništvo u Sedmogradskoj. Brat Juraj je doznao da je Ferdinand unatoč njegovim savjetima već 18. lipnja poklisaru Malvezziju u Carigradu, naredio neka Porti priopći otvoreno sve što se zbilo u Erdelju. Zemlja se, naime, priklonila njemu, Ferdinandu i on je njome zavladao, a zapravo da nikad i nije bila pod turskom upravom nego je njome vladao još od smrti Ivana Zapolje. Ferdinand je k tomu bio spreman plaćati sultanu ono što su mu davali kraljica Izabela i Brat Juraj. Takav postupak uvjerio je Jurja da je Ferdinand težio samo za vladavinom nad državom, ali da nije sposoban oružjem se suprotstaviti Turcima.[153]

Brat Juraj je sasvim drukčije postupio. Najprije, nastojao je obećanjima i isprikama opsjeniti sultana; poslao mu je u ime Ivana Sigismunda danak, kao da je potonji još uvijek gospodar Sedmogradske; beglerbega Mehmeda Sokolovića uvjeravao je o vjernosti sultanu te da Erdelj i južna Ugarska pripadaju još uvijek Ivanu Sigismundu, koji je otišao u Košice da se vjenča s kćerkom rimskoga kralja (Ferdinanda, A. S.).[154]

Međutim, sultan je već zapovjedio Mehmedu Sokoloviću, rumelijskom beglerbegu,[155] neka udari na Ugarsku i Sedmogradsku. U doba kad je Brat Juraj pismima uvjeravao Sokolovića o svojoj vjernosti, stajao je beglerbeg s vojskom kod Petrovaradina.[156]

149 A. Károlyi, *Codex* (...), 41 sq - A. Huber, *nav. dj*., 7(487) Vj. Klaić, *nav. dj*., ondje.

150 G, Pray, *Epist. proc*. 2, 314. - S. Katona, *nav. dj*., XXI. 1103 - Horváth, M., *nav. dj*., 6-7.

151 Usp. Vj. Klaić *nav. dj*., 232.

152 A. Huber, *nav. dj.*, 16: "Aber der grösste Theil der Siebenbürger, besondcers die Sachsen und Székler wie die Adel des Landes ostlich von der Theiss harrten and Georg Seite an." Jordáky, L., *nav. dj*., 22.

153 Usp. Vj. Klaić, *ondje* - L. Jordáky, *nav. dj*., 21. - M, Horváth, n*av. dj*., 250 i dalje.

154 A. Károlyi, *nav. dj*., 310 si. - Barovius, J. D., *Commentariorum de rebus Ungaricis (...). Monumenta Hung, historica, II. Scriptores*. Tom. XVII.; Pest 1866; u djelima *Forgách, F., Thury. J., Franknói, V*. i drugih pisaca već spomenutih djela.

155 *Beglerbeg* - tur. beylerbeyi, sultanov namjesnik u najvećoj vojno-upravnoj oblasti Usp. Šabanović. H., *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI. stoljeća. Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, XI. Sarajevo, I960., 174-184.

156 Poklisar *Malvezzi* bio je nakon priopćenja Ferdinandove poruke uhićen i bačen u kulu na Bosporu ("jer poklisari jamče za riječ zadatu od svojih gospodara").

Budući da je Ferdinand uputio njemačke vojnike u Sedmogradsku,[157] mislio je Sokolović da mu Brat Juraj može pomoći u čišćenju područja od spomenute vojske. Prvih dana rujna 1551. prešao je Sokolović s vojskom (oko 40 tisuća momaka) Dunav kod Petrovaradina, a zatim Tisu, pa je uz neznatne otpore zauzeo Bečej, Bečkerek, Čanad i Lipu, a već je 15. listopada bio pred Temišvarom. Grad je branila posada španjolskih i njemačkih vojnika, a zapovjednik Stjepan Losonczy veoma je uspješno izvodio obranu te je Sokolović izgubio mnogo ljudi i napokon je 27. listopada uzmaknuo prema Tisi.[158]

Vijesti o vojnom pohodu i uspjesima Turaka zabrinule su bile Ferdinanda, poduhvat nije bio izvediv; markgrof Sforza *Pallavicini* doveo je sobom u Erdelj hrvatski ban *Zrinski* mogao poduzeti četovanje u bosanskim krajevima i tako svratiti pozornost Sokoloviću, budući da su se potonjem pridružile brojne slavonske i bosanske čete pod zapovjedništvom *Ulama-bega*. Ferdinand je u svoju zamisao upleo slavonskog zapovjednika Luku *Sekelja*, senjskog kapetana Ivana *Lenkovića* (tada je počeo graditi tvrđavu Nehaj). Međutim, takav poduhvat nije bio izvediv; markgrof Sforza *Pallavicini* doveo je sobom u Erdelj krajem listopada nekoliko tisuća vojnika, a Brat Juraj je digao pučki ustanak u samoj zemlji.[159]

Svu tu vojsku protiv Turaka vodili su Brat Juraj, I. Castaldo i T. Nádasdy prema Lipi (duž rijeke Moriša). Beglerbeg Sokolović bio je povjerio obranu spomenutog grada i tvrđave hrabrome Ulamu-begu. Posadu grada su činili 5000 momaka, a slabo utvrđeni varoš zauzeli su ljudi Jurjevi i drugih zapovjednika na juriš i počeli su opsjedati tvrđavu u koju se bio sklonio Ulama-beg s preostalih 1500-2000 vojnika.[160] Međutim, došlo je do spora između Brata Jurja s jedne i Castalda te drugih zapovjednika s druge strane.[161] Posljedica je jamačno bila kobna i krvava, jer pisci (među njima i Vj. Klaić)[162] misle da je opreka buknula pod Lipom završila ubojstvom Brata Jurja u prosincu iste godine.[163] Razlika je bila veoma očita u shvaćanju borbe protiv Turaka općenito: Brat Juraj je digao mnoštvo Erdeljaca na noge za obranu zavičajne zemlje i slobode, Castaldo je pak plaćenički pristupio bojnim pohodima; Utišinovića je tjerala u bojeve že-

157 Juraj Utišinović je u pismima M. Sokoloviću tumačio da su njemački vojnici u Erdelju samo radi nemira koje su potakli nezadovoljnici. Pripomenuti treba da je sva pisma Sokoloviću Brat Juraj napisao *sporazumno* s T. Nádasdyjem i I. Castaldom.

158 A. Károlyi, *nav. dj*., pismo od 30. rujna 1550. - usp. u djelima: M. Marczali. *Erdély története.* Budapest, 1935. - Pascu, St., *Istoria Transilvaniei*. Nagyszeben, 1944. - Kaspar, B., *De bello pannonico* {...}, Vidobonae, 1762. - Bucholtz, F. B., *Geschichte der Regierung Ferdinand I.* (mjesto?). 1836., 240-2290. - Pray, G., *nav. djelo*.

159 usp. Ognj. Utješinović. *Izprave ka životopisu kard. brata Gjorgja Utješinovića prozvanog Martinusiem*. Starine, JAZU, knj. XII. Zagreb, 1880.,42, 128. - Isti, *Životopis kardinala brata Gjorgia Utješenovića, Prozvanog Martinusius.* Rad JAZU, knj. LIII, str. 1-93. J. Löwencklau, *Histohae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*. Francofurti, 1591. - H. Oertl, *Chronologia oder historische Beschreibungaller Kriegsempörungen und Belagerung der Städte und Festungen in Hungern, Siebenbürgen mit Türken* (...). Nürnberg. 1602.

160 Usp. A. Károlyi. *Codex epist*., pismo od 30. rujna 1551. - Utješinović, Ognj., *Lebensgeschichte des Cardinals Utiešenović*. Wien, 1881., 35 i dalje. - Klaić, Vj., *nav. dj.*, 233.

161 A. Lukinich. *Geschichte Siebenbürgens von E. G. Tschernembl*. Bécsi Magyar Történelmi intézet évkönyve, Bécs, 1931.

162 Vj. Klaić, *nav. dj*., 233.

163 M. Horváth, *nav. dj*., 363. - Pray, G., *Epist. proc. 2*.

lja da svijet povjeren njegovu upraviteljstvu živi mirnije, sigurnije na rodnom tlu, a Castaldo je prisluškivao potvore, spletke, koje su krijepile njegovu zavist. Uznemireni Ferdinand, osjetljiv na svako izvješće koje nije bilo sukladno s njegovim zamislima, već je imao povjerljiv nalog neka se Fratra makne s puta, ako čini što protiv njega, što poistovjećuje s pogibeljima za državu i kršćanstvo.[164]

Već od 16. listopada poslušao je I. Castaldo potvoru bivšeg tajnika Jurjeva (Pesty) da Brat Juraj želi izručiti Ferdinandove čete Turcima te s pomoću sultanovom sam zavladati Sedmogradskom. Ferdinand je pak k tomu pribrojio sličnu potvoru nekog mletačkog trgovca koji se bio navodno povratio iz Carigrada. Nikola Benger međutim s pravom ističe, da je jedini Ivan Castaldo proglasio Brata Jurja izdajicom (Unicus Joannes Castaldus proditorera affirmat, a quo ceteri nimium creduli hanc turbidem hauserunt opinionem).[165] Tako se Brat Juraj našao silno osamljen: za Ferdinanda i njegove pristaše bio je izdajicom, krivokletnikom,[166] a Turci su pak tražili njegovu glavu ili neka im ga se izruči u okovima (Hinc illae irae Solymanni, quibus dedit in mandatis Proceribus Transylvaniae, ut Georgium quovis occasione e medio tollendum curent, aut captam et catanis oneratum ad se mittant).[167]

Kad je 22. studenog zapovjednik tvrđave Ulama-beg ponudio predaju pod uvjetom da ga puste slobodno proći s posadom, Brat Juraj je zagovarao ponudu predaje, jer bi se tada prije zime Ferdinandove čete mogle usmjeriti protiv Sokolovića u nadi da bi se mogli povratiti izgubljeni gradovi u Potisju. Ostali zapovjednici nisu to htjeli čuti pače su držali da je takav postupak Jurjev dokaz u prilog njegove tobožnje izdaje. Međutim, kad su nakon nekoliko dana počele duge ravničarske kiše, a vojsci je ponestalo hrane,[168] dok su se neredovite erdeljske čete počele razilaziti, nije se moglo odlagati ponudu Ulama bega. Pročulo se također da je u pomoć Lipi krenuo Mehmed Sokolović i budimski paša *Ali-beg*, pa je I. Castaldo pustio 28. studenog Ulama-bega slobodno otići iz grada. No, napetost i nesnošljivost prema Bratu Jurju nije popustila. Prema nekim vijestima[169] Juraj se potajno sastao s Ulama begom nakon predaje Lipe kako bi ga sklonio da se vrati preko Bečeja i Bečkereka. Zapravo je htio tako ostvariti zamisao da progoneći Turke vrati spomenute gradove.

Nakon događaja oko Lipe gdje se Brat Juraj istakao svojom srčanošću[170]

164 Prema madžarskim i njemačkim piscima Vj. Klaić je u svome djelu sir. 233 zabilježio ponovljeni nalog Castaldu: "Ako se inače ne može stvari pomoći, neka fratra (Jurja, A. S.) preteče i neka ga radije makne s puta nego da čeka kako će ovaj izvesti protiv njega na štetu čitave države i cijeloga kršćanstva."

165 N. Benger. Annalium eremi - coenobitorum (...). Posonii, 1742., 195-196.

166 Pismo I. Castaldu kralju Ferdinandu; *Szászsebes*, 16. listopada 1551. - Pray, G., *Epist. proc*. 13; - pismo S. Pallavicinija kralju Ferdinandu, Lipa 30. studenoga 1551. - usp. Pray, G., *nav. dj*., 2, 314.

167 N. Benger. *nav. dj.,* 196. Istvánffy, N., *nav. dj*., 182 (ad annum 1550.).

168 Ferdinandova vojska nije imala niti teških topova za uspješnije napade. Tlo je bilo raskvašeno, natopljeno zbog dugih kiša pa je pokret momčadi bio veoma otežan kao i doprema hrane.

169 Usp. Vj. Klaić, *nav. dj*., 233. - J. Löwneklau, *Histoiae muslimanae Turcorum de monumentis* (...), Froncoforti, 1591. - Károlyi, A., *Codex, epist*, 342 st.

170 A. Milin. *nav. dj*., 7 (prema podacima iz djela Ognj. Utješinovića).

treba za razumijevanje Jurjeve osobnosti i postupaka spomenuti dva pisma. U prvom pismu 4. prosinca 1551. piše kralju Ferdinandu: "Zašto mi nakon predaje Lipe nismo neprijatelja progonili te smjesta pošli osvajati Bečej i Bečkerek, doznat će vaše veličanstvo u svoje vrijeme. Sada su naše čete zbog dugotrajne podsade i nepogode vrlo izmorene, te su vojnici koji su ovaj put dugo služili, pušteni svojim domovima. Hoće li nastaviti rat ili ne, zavisi o odluci vašeg veličanstva; ako bi se htjelo ratovati, morala bi se podići nova vojska i što prije sazvati sabor na koji treba vaše veličanstvo doći osobno."[171] Dva dana zatim, 6. prosinca opet u pismu kralju potiče ga, neka što prije sazove ugarski sabor i odredi gdje bi se kralj mogao sastati s njime; javlja mu da je urekao erdeljski za 21. prosinca, a uskoro će skupiti također sabor za istočnu Ugarsku.[172] (Bio je to sabor na koji sazivač nije stigao nikada).

Zanimljivo je također, da je 7. prosinca poslao Brat Juraj svu svoju korespondenciju s Mehmedom Sokolovićem.[173] Ferdinand je 14. prosinca (iz Graza) odgovorio Bratu Jurju da se slaže sa svim što je učinio i iznosi njegovu razboritost. Car Karlo V. je također uputio pismo Bratu Jurju kao odgovor na zahvalnicu Jurjevu što ga je preporučio papi za kardinala. Car mu piše: "Ti se ističeš svojim duhom nad sve svećenike ovoga vijeka, jer ti braniš kršćanstvo svojim savjetom i mišicom protiv bijesu nevjernika."[174]

Nažalost, ni jedno od spomenuta dva vladarska pisma Brat Juraj nije pročitao, nisu ga zatekla živa. Ostali su arhivska građa.

Prema bilješkama i postupcima Brata Jurja u prosincu 1551. motritelj može lako utvrditi da je veliki ratnik i pomiritelj, veliki državnik svoga doba i zaštitnik svoga naroda želio urediti račune. Kao da je naslutio skori dan svoga skončanja.

Svoj banderij od 1500 momaka što ga je vodio kao erdeljski vojvoda raspustio je Brat Juraj nakon predaje Lipe. Uza se je zadržao tek svoju tjelesnu stražu i spremio se na put na urečeni sedmogradski sabor u Vásárhely. Prema predaji bio je smiren, a usput je želio svratiti u svoj grad Vinicu[175] (Alvincza, Vintu de Jos). Ondje je dočekao i primio kao goste I. Castalda i S. Pallavicinija koji su vodili svoje čete u zimske stanove.[176] Kardinal još neogrnut grimizom i gospodar Sedmogradske primio je goste, pa je želio susret proslaviti i dolično ugostiti svoje posjetitelje u nedalekom erdeljskom Biogradu (Alba Juliji). Neoprezan, onamo je poslao radi pripreme dočeka najveći dio tjelesne straže i služinčadi.[177]

171 A. Károlyi, *nav. dj.*, pismo od 4. prosinca 1551.

172 Isto djelo, pismo od 6. prosinca 1551.

173 SfA, Fasz. 75. - Károlyi. A., *isto djelo*. - Klaić. Vj. *nav. dj.*, 233.

174 *Ista djela*, ondje.

175 *Vinica* (Alvincz, Vintu de Jos) bio je Jurjev grad na lijevoj obali rijeke *Moriša*. Brat Juraj je rado boravio ondje.

176 Prema arhivskim izvorima i mišljenjima pisaca I. Castaldo i S. Pallavicini su trebali dogovoriti se i ugovoriti zimovnike za vojsku. No jamačno je urota prije skovana pa je nezaštićena kardinala najlakše bilo umoriti u njegovu domu gdje nije bilo ni straže ni služinčadi.

177 Opis dočeka i raspoloženja u Vinici usp. Gy. Lissák. *Aranykígyó*. Budapest, 1970., 9-59. Roman je pisan prema arhivskoj gradi i objelodanjenim životopisima Brata Jurja.

Urotnici i zavidnici odlučili su skončati Brata Jurja u njegovu vlastitom domu.

Jutrom 17. prosinca[178] ušlo je 150 Talijana i Španjolaca kroz otvorena vrata u grad, zauzeli su sve ulaze i vrata. Pallavicini je pak sa dva španjolska i šest talijanskih časnika ušao u predsoblje erdeljskog gospodara. Marko Antonije *Ferrari*, tajnik Jurjev ušao je sa spisima u ruci u kardinalovu radnu sobu. Prema M. Horváthu, kardinal je stajao ispred radnog stola na kojemu je bio otvoren časoslov, dnevnik, pribor za pisanje i pješčana ura (jamačno je prije polaska na put molio svećeničke hore - časove).[179] Pozvao je tajnika neka mu priđe i preda spise,[180] a kad se u njih zadubio, zadao mu je Ferrari bodežom dva udarca u zatiljak. Krepki starac bacio je napadača pod stol. Ali provalili su ostali urotnici s Pallavicinijem te su ga ranili na vratu i licu. Prema nekim piscima Brat Juraj je uzviknuo: "Braćo, što radite?",[181] dok mu treći stavljaju u usta: "Što sam zla učinio?"[182] Prostrijeljen s leđa Brat Juraj se srušio na tlo zazivajući: "Isuse ... Marijo ...".[183] Jedan od sudionika umorstva (Mercada) odrezao je mrtvome kardinalu desno (dlakavo) uho,[184] da ga pošalju kralju.

U svome izvješću Ferdinandu I. napisao je I. K. Castaldo: "A placido a dios de quitar del mundo a fray Giorgio" (Svidjelo se Bogu da Brat Juraj napusti svijet);[185] no zaboravio je spomenuti istinu, da je kao urotnik pogazio i prekršio temeljno, ljudsko pravo gostoprimstva.

Mrtvo tijelo kardinalovo ležalo je na istome mjestu umorstva kroz 70 dana,[186] a tek onda su ga kanonici[187] albajulijskog kaptola zakopali u grobnici stolne crkve. Na grobnom kamenu napisano je: *Omnibus moriendum est* (svi moraju umrijeti).

7. Nakon umorstva

U skladu sa svojim makijavelističkim ponašanjem Ferdinand Habsburg je potpisao Utišinovićevu smrtnu osudu u pismu od 20. srpnja 1551. koje je

178 Usp. A. Bechet, *Histoire du ministére du cardinal Martinusius* (...) Paris. 1715., 405. bilježi da je umorstvo bilo 19. prosinca, što je pogrešno. – Horváth M., *nav. dj*., 361. - Svi pisci životopisa Brata Jurja suglasni su da je ubojstvo učinjeno 17. prosinca, što potvrđuje pismo 1. Castalda kralju Ferdinandu istoga dana. - Usp. Károlyi, A., *nav. dj.,* pismo 17. prosinca 1551.

179 M. Horváth. *nav. dj*., 361.

180 Vj. Klaić, *nav. dj*., 235.

181 *U životopisima Ognj. Utješinovića*. - usp. Milin A., *nav. dj*., 8.

182 Gy. Lissák, *nav. dj.,* 65.

183 Svi su životopisci složni u tome, da su spomenute riječi bile posljednje Jurja Utišinovića. Smrt je bila mučenička: pojedinosti o ranama, o udarcima se dopunjuju, ali potvrđuju okrutno umorstvo.

184 Od djetinjstva imao je Juraj Utišinović dlakavo (rutavo) uho. Madžarski pisac Kuban E., dao je naslov svome romanu: *Fratar rutava (dlakava) uha. (Kuban, E.. A szőrös fülű barát* (...). Timisoara, 1942. - Usp. Horváth, M., *nav. dj*., 361. - T. J. H. Mar, *Posmrtnica o mučeničkoj smrti kardinala Jurja Utišinovića*, VI. (1982.), 1(10), 14-18.

185 A. Károlyi, *Codex epist*. Pismo I. K. Castalda, 17. prosinca 1551. – Horváth, M., *nav. dj*., 362.

186 Usp. A. Bechet, *nav. dj*., 418. - L. Szabó, *Spomen brata Jurja u Čenstohovi*. Miljevci, IV. (1980.), 1, 15. - U svih pisaca životopisa Brata Jurja koji su spomenuti u ovom radu potvrđen je podatak da je mrtav ležao 70 dana neukopan.

187 Usp. Mar, T.J.H., *nav. dj*., str. 17. pisac spominje posebice naddekana albajuliskog Mirka Vegedija.

uputio vojskovođi markizu Giambattistu *Castaldu*. U njemu doslovce piše: "(...) premda se nadamo da će se Frater Georgius dobro i vjerno ponašati kako i dolikuje dobru čovjeku, uza sve to ti ipak poručujemo i nalažemo, ako sigurno doznaš, da on nešto snuje na našu očitu propast, da onda u tom slučaju protiv njega postupiš i poduzmeš ono što bude zahtijevala nužda našega kraljevstva i naših vjernih podanika: (time) ćeš izvršiti nad njim Našu volju."[188] Nema nikakve sumnje da je spomenuta kobna uputa dovela do krvave prosinačke noći u Alvinczu.[189]

Treba se prisjetiti da je Ivan Zapolja (Zapoljski) izvukao Brata Jurja iz pavlinskog samostana u Ladi na Šaju (Sajó-Lád) 1527. godine. Trinaest sljedećih godina bio je Brat Juraj najboljim savjetnikom i suradnikom Zapoljinim. Od god. 1534. Utišinović je velikovaradinski biskup (Nagyvárad) i rizničar ugarske kraljevine. Poslije smrti Ivana Zapolje (1540.) postao je skrbnikom i odgojiteljem mladog Ivana Žigmunda. Na saboru u Tordi (1544.) izabran je za glavnog zapovjednika vojske, rizničara i vrhovnog suca. Uspon redovnika mogao je i morao izazvati u nesložnu kraljevstvu, među zlobnim i krivokletničkim velikašima zavist koja je bujala do osvetoljubivosti. Poglavito kad je "ugovorom u Mühlenbachu 15. siječnja 1551. odstupio Utišinović u ime kralja Ivana Sigismunda kralju Ferdinandu Ugarsku i Erdelj."[190]

Kralj Ferdinand I. jamačno u "znak zahvalnosti" predložio je papi Juliju III. neka proglasi Brata Jurja kardinalom. Predložio ga je 4. kolovoza 1551., a Papa ga je 12. listopada iste godine učinio stožernikom Crkve.[191] Kraljeva nagrada stožerničkim grimizom bila je jamačno himbena, jer ne ogrnuvši grimiz Brat Juraj je šezdeset i šest dana poslije promaknuća ubijen. Novi je kardinal poginuo pod udarcima mačeva i bodeža ubojica koje je poslao "zahvalni" kralj Ferdinand I.

Trebalo je pripomenuti ponešto o slijedu događaja kako bi se moglo upitati: što se dogodilo u kralju i oko njega te je naglo promijenio svoje mišljenje i ponašanje prema Utišinoviću? Psiholozi bi možda utvrdili da je kralj bio labilna osoba, oštećen u psihičkom životu. Jednostavniji bi ljudi mogli zaključiti da je bio prevrtljivac, nedostojan kraljevskog položaja i moći. No, domišljanja mogu biti zanimljiva, ali sigurno Ferdinand I. nije vjerovao Jurju Utišinoviću: možda mu je bio zavidan (Brat Juraj je bio doista sposoban, poznat i priznat medu žiteljima Sedmogradske), možda ga se bojao (bio je moćan i sposoban vojskovođa), možda ga je pohlepa uputila zločinu (pričalo se o bogatstvu poglavara Sedmogradske), možda... Koliko je osjetljivost kraljice Izabele, Zapoljine udovice, pridonosila kraljevoj sumnjičavosti može biti zanimljivo, ali mrtva stožernika ne može oživjeti.

188 O. Utješenović, *Životopis kardinala brata Đorđa Utiešenovića, prozvanog Martinusius*, Rad JAZU 53. Zagreb, 1880., 88.

189 *Alvincz*, madž.; *Viritu de Jos*. rumunj.; *Vinica*, hrvatski.

190 E. Laszowski, *Utješinović Martinušević Đuro (Utiessenovich-Martinuzzi). Znameniti i zaslužni Hrvati* (...), 71.

191 Gulik-Eubel, *Hierarchia catholica Medii et Recentioris aevi.* III. Münster. 1923., 32, nota 6.

Već je spomenuto, da je Brat Juraj u političkoj igri između Sulejmana nazvanog *El Kanuni* (Zakonodavac) i Ferdinanda Habsburga vrlo umiješno, oprezno i spretno poszigao slobodu Erdelja, stanovitu neovisnost. Primao je doduše turske časnike, čauše, izaslanstva. Ali često je postupao u dosluhu s Ferdinandom.

No, u razmatranju umorstva Brata Jurja nehotice se nameće razložito pitanje: koja je razlika u postupcima kršćanskog, zapadnoeuropskog vladara i muslimanskih vlastodržaca? O ozbiljnom pitanju rasprave nisu možda uvijek usklađene, ali treba upozoriti na nekoliko činjenica: unutar turske države moglo (je) biti čisto kršćanskih autonomnih krajeva i župa: u Poljicima u Dalmaciji između Splita i Omiša mogao je od muslimana stanovati samo emin (ubirač poreza),[192] a slično je bilo oko Letnice (skopska Crne Gore) i drugdje. K tomu treba imati na umu da su Turci imali vazalne države koje su ostale kršćanske bez ikakva islamiziranja tamošnjeg žiteljstva: Vlašku (od 1411. do 1877.), Moldavsku (od 1504.) i s Papinim dopuštenjem Dubrovačku Republiku (od 1526. do 1806.). Polumjesec je imao u tome psihološku prednost pred protivnikom sa Zapada, koji je u ime raznih kršćanskih smjerova (primjerice protestantskih) međusobno obračunavao vrlo okrutno. K tomu, Habsburg je osim obrane kršćanstva branio dinastičke, osobne, centralističko-kraljevske probitke i ciljeve. Razmišljanja o dva teokratska sustava: *Respublica christiana* i *Respublica islamica* u naše vrijeme su uistinu zanimljiva i poučna.[193] Treba se nadati da će povijesni "slučaj Utišinović" pomoći znanstvenim istraživanjima protumačiti složenost odnošaja između kršćana (familia Christiana) i islamskih upravljača tijekom stoljetnog suživota na hrvatskim i srednjoeuropskim područjima.

Papa Julije III. bio je silno iznenađen umorstvom Brata Jurja i razložito se upitao: "Je li moguće da je vjerojatno na golo svjedočanstvo kletih ubojicah, da bi redovnik, svećenik, biskup, o kome se svagda znalo da je čestit, pobožan, savjestan: sad na jedared zadnjih dvajuh mjesecih svoga 70 godišnjeg života zločincem postao?"[194] Papa je o umorstvu govorio u konzistoriju 18. siječnja 1552. te kralja Ferdinanda i ostale sudionike u zlodjelu udario kaznom *excommunicatione maiore*.[195] No, caru Karlu V. i kralju Ferdinandu I. uspjelo je zadržati proglas bule izopćenja. No, već je 30. siječnja 1552. bio *ad cautelam* apsolviran dok se slučaj ne prouči.[196] Zatim je ustrojeno posebno povjerenstvo na čelu s bečkim nuncijem Jeronimom *Martinegnom*. No, pravnički je postupak bio nepravilan (proučavanje spisa upućuje na takav zaključak), ali je Papa u listopadu 1553. odriješio kralja Ferdinanda i sudionike u ubojstvu od izopćenja najprije pod uvjetom (*ako su optužbe istinite*), a 14. veljače 1555. sasvim (*nullas censuras nullasque poenas incurrisse neque mereri* ...).[197]

192 St. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka*. III. Zagreb. 1928., s. 562 (članak Poljica)

193 R. Mantran. *Histoire de la Turquie*. Paris, 1968. (Que sais-je? 539) - J. Bainville. *Histoire de la France*, Paris, 1962. - P. Belić, *Atentat na kardinala Utišinovića i sveti Ignacije Lojolski*. Zbornik *Synthesis theologica*. Zagreb. 1994., 545-576. i dr.

194 O Utješenović. *nav. dj*., rad JAZU 54., 34.

195 A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, II. Zagreb. 19875., 15, 17, 20, 21, 23-27.

196 L. Freihern von Pastor. *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, I-X. Freiburg. 1962, 1965. - GP. 6, 128. n. 6.

197 O Utješenović, *Izprave k životopisu kardinala br. Đorđa Utiešenovića prozvanog Martinusiem*. Starine 12. Zagreb. 1880., doc. 17, str. 127.

Naviru, dakako, vrlo različite misli o tobožnjoj krivnji kardinala Utišinovića i o pravnoj valjanosti Martinegnova istražnog postupka. No, Brat Juraj je bio lažno osumnjičen za veleizdaju, urotu protiv Habsburga. Ne treba biti Hrvat i braniti Brata Jurja, jer *Ludwing von Pastor* izričito piše, da je 12. listopada 1551. *der kroatische Paulinermönch Georg Utissenich* bio imenovan stožernikom Crkve, ali "der seine Würde nur kurze Zeit genoss, da er am 17. Dezember 1551 *unter dein falschen Verdachte*, mit den Türken verräterische Verbindungen zu unterhalten, von den Bevollmächtigten Ferdinands I. ermordet wurde ..."[198] Slična uvjerenja napisali su brojni drugi, poglavito mađarski znanstvenici (primjerice K. *Juhász*) spomenuti u popisu literature.

O istražnom postupku u "slučaju" Brata Jurja, posebice o udjelu isusovačkog začetnika sv. Ignacija Lojolskog objelodanjena je nedavno vrlo značajna rasprava Predraga *Belića*. Osim arhivske građe iz isusovačkih zbirki, *Belić* je unio u raspravu niz vrlo zanimljivih razmišljanja o prilikama onoga doba.

Tragična osobna i političko-državnička sudbina Jurja Utišinovića potresla je onodobne uglednike, ali poglavito žitelje Sedmogradske. Potakla je smrt Brata Jurja brojne spisatelje i umjetnike. Napisani su o njemu *romani,*[199] *tragedije,*[200] naslikani su pojedini prizori iz njegova života.[201] Sačuvane su bile u nas Utišinovićeve slike u franjevačkom samostanu na *Visovcu*, zatim u pavlinskom samostanu u *Kamenskom,*[202] a značajan je portret u Draškovićevu dvorcu u *Trakošćanu*. U Hrvatskoj su prikazali Brata Jurja akademski slikar Bruno *Bulić* i kipar Kruno *Bošnjak*.[203]

Međutim, već je na skupu u Miljevcima u svibnju 1982. bilo istaknuto da bi uputno bilo pokrenuti postupak za beatifikaciju. Posebice se za to založila Smiljana *Rendić,* ističući "da bi trebalo uznastojati oko proglašenja blaženim i svetim fra Jurja Utišinovića, Hrvata, biskupa, pavlina, kardinala, ugarskog državnika iz XVI. stoljeća (...)".[204] Uz prisjećanja na velikana svjetske povijesti generala de Gaulla čiju je svetost vojskovođe i državnika oslobodiltelja Francuske isticao kardinal Jean *Daniélou* i uspoređivao ga sa sv. *Lujom*, francuskim kraljem, i svete *Jeanne d'Arc*. Razvila je spisateljica svoja razmišljanja o "svetoj kruni ugarskoj" koju je Juraj Utišinović, hrvatski plemić i ugarski državnik, predao kralju Ferdinandu Habsburškom prema ugovoru između istog Ferdinanda i tada već

198 L. Freihern von Pastor, *nav. dj.*, ondje.

199 Primjerice: Gy. Lissák, *Az aranykígyó*. Budapest, 1970. - L. Passuth. *Víz tükrére krónikát vinni*. Budapest. 1980. i dr.

200 Primjerice: J. Drávai. *Martinuzzi (György)*. Gyöngyös, 1921. - L. Cselőfei, *Utyeszenics bíbornok*. Budapest, 1938. i dr.

201 U Częstochowi u pavlinskom samostanu redovnici su slikarski zabilježili mučeničku smrt svog subrata i priora Brata Jurja. Imena slikara nisu poznata. Od madžarskih umjetnika koji su slikali Utišinovića treba spomenuti Lajosa *Hidáka*, Gyulu *Károlya*, Than *Hórona* i dr. U nas se u dvorcu Trakošćanu, gdje je živjela Jurjeva sestra Ana, nalazi vrlo lijepi portret Kardinalov (ulje na platnu). Ana je bila udata za grofa Bartolomeja Draškovića.

202 H. G. Jurišić. *Kardinal Juraj Utišinović u umjetnosti*. Zbornik *Miljevci*, str. 87-93. - U članku je pod 12. opisana slika Gy. Károlya na kojoj je lik Brata Jurja koji drži Misal pavlinskoga reda što je Utisinović dao tiskati 1537. Slika je velika 85x65 cm. A čuvala se do domovinskog rata (1991.) u Kamenskom.

203 *Nav. dj.*, ondje.

204 S. Rendić, *Što bi se potvrdilo kanonizacijom Jurja Utišinovića*, Zbornik Miljevci, 94. *Nav. dj.*, ondje.

pokojnog kralja Ivana Zapolje (o čemu je već bilo spomena); podsjetila je također da je ta kruna od 1102. do 1918. bila i vrhovni znak hrvatske državnosti.[205] S. Rendić razmišlja o plemićkoj vjernosti Jurja Utišinoviča, o posebnom milosnom daru *bratstva*, o teologalnoj kreposti *ljubavi* njegovoj u okrutnom vremenu, poglavito o njegovoj pokorničkoj i redovničkoj strogoći. U posljednjim godinama života isticao se u Brata Jurja osjećaj pravednosti i milosrđa što potvrđuju njegova pisma Ferdinandu (rujan 1551.). Svoja razmišljanja o Bratu Jurju i poticaj za pokretanje postupka za beatifikaciju sažela je Smiljana Rendić u četiri točke: najprije bi se potvrdilo da katolička svetost nije izvanpovijesna, zatim da sveti državnici i vojskovođe nisu nikakve "deformacije" nego rastu iz srca katoličkog osjećaja vjere; priznalo bi se da zemlje Jagelonskog pojasa u kojima je djelovao Brat Juraj (Hrvat, pavlin u Poljskoj, biskup i državnik u Ugarskoj) jesu tvrdi granični izrazi formacije nacionalnih bića i - konačno - potvrdilo bi se da Crkva ima svoja evanđeoska mjerila kojima sudi i povijesne grijehe naroda i istaknutih pojedinaca među njima.[206]

Brat Juraj je sasvim pouzdano zaslužio svojim životnim djelom, poglavito mučeničkom smrti priznanje, odličje koje pripada ugodnicima Božjim i velikanima duha, kreposti u svagdašnjoj životnoj borbi.

8. Zanimljive pojedinosti iz života i rada Brata Jurja

Među zanimljivim pojedinostima iz života i rada našega Brata Jurja treba najprije istaknuti njegov osjećaj pripadnosti narodu iz kojega je potekao. Već je spomenuto u radu kako je za života i mučeničke smrti bio "infans Croatiae" te da je uvijek priznavao, da je "natus de stirpe Croata". Uklesao je to priznanje u kamen iznad ulaza u svoj dom neka namjernik i gost ne bude u zabludi.[207] Budući da su neki pisci krivo bilježili o podrijetlu Jurjevu ("Georgii hujus Cardinalis Fratrem Germanum"), pavlinski ljetopisac N. Benger je odlučno utvrdio podrijetlo i narodnu pripadnost Brata Jurja spomenutim uklesanim natpisom na ulaznim vratima u dvorcu u Szamos Újváru.[208]

Brat Juraj je, dakle, bio naš hrvatski sunarodnjak koji je u mladoj dobi krenuo u svijet da svoju mladost, muževnu i zrelu dob daruje u službi velikim idealima u životu koji mu nije bio sjajan. Takav je ostao do kraja života, do posljednje riječi koju je izgovorio. U prilog tome treba zabilježiti da su u Bečkome državnom arhivu (Österreich, Staatsarchiv, StA Wien) sačuvani zapisnici saslušanja

205 Prvi ostrogonski nadbiskup Čeh Rudla, benediktinskim imenom Askerik, donio je spomenutu krunu iz Rima od pape Silvestra II. Svako se pak njeno odnošenje s ugarskoga državnog područja držalo protuzakonitim.

206 Usp. S. Rendić, nav. dj., 115.

207 Na ulaznim vratima u svome dvorcu u *Szamos Újváru* uz klesani grb Brata Jurja latinski je natpis: *Frater Georgius infans Croatiae, Episcopus varadiensis et thesaurarius regae majestatis. MDXXXX.* Hrvatski slobodni prijevod vidi Miljevci, V. (1981.). 2 (9) 15. Ondje je objelodanjen puni latinski tekst s pokrajnih vrata istoga dvorca kao i hrvatski prijevod. - Ovaj drugi latinski natpis objelodanio je Nikola Benger, *nav. dj.*, 194.

208 N. Benger. *nav. dj.*, 194-195.

na Jurjevu dvoru nakon njegova umorstva. Ondje je zabilježeno, da je tumač prevodio ispitivačeva pitanja na hrvatski jezik (in lingua dalmatica) kako bi saslušane osobe mogle razumjeti.[209] Očito je Brat Juraj do kraja svoga života bio okružen u dalekoj Sedmogradskoj svojim sunarodnjacima i zemljacima kojih se nije stidio.

Spomenuto je također u ovom radu da je Brat Juraj ostao do kraja jednostavni pavlin koji je zrelom odlukom obukao redovničku odjeću i nosio je neprestance za života u svim prigodama: preko nje je navlačio oklop, u njoj je odlazio na pomirbene pregovore, u njoj je predsjedao vijećanjima i saborima. Obavljao je redovničke službe samostanskog priora, ali nikada nije bio generalom svoga Reda na što je također upozorio N. Benger.[210] Iz pavlinskoga samostanskog razdoblja života Brata Jurja posebice treba istaći spomen sačuvan u jasnogorskom samostanu u Częstochowi (Poljska).[211] Na zidovima iznad glavnog ulaza u samostan sačuvane su slike iz života Brata Jurja. Sedam ih je, a istraživanja poljskih povjesničara umjetnosti upućuju na zaključak da su naslikane sedamdesetak godina nakon Jurjeva ubojstva. Pet slika rađeno je na zidu, a dvije su na platnu. Sadržajno tri su slike vezane za tragični Jurjev svršetak, ali L. Szabó misli da nisu povijesno pouzdane.[212] Na prvoj slici prikazan je Brat Juraj među braćom, na drugoj predaje ugarsku krunu Ferdinandu I. u nazočnosti kraljice Izabele, na trećoj pak papa Julije III. s obje ruke drži kardinalski šešir nad glavom Brata Jurja; umorstvo Jurjevo je naslikano na četvrtoj a na petoj je Brat Juraj na odru. - Na drugom katu częstohowskog samostana dvije su slike sadržajno vezane za život Brata Jurja. Na jednoj je prikazan Brat Juraj kao skrbnik kraljevića Ivana Sigismunda, na drugoj pak opet naslikano je umorstvo Brata Jurja. Spomenute dvije slike su rađene - kako je spomenuto - na platnu.[213]

Zavidnici i zlobnici Brata Jurja mislili su ne samo o njegovu usponu na društvenoj ljestvici,[214] nego da je i veoma bogat. Budući da je bio kraljevski namjesnik, velikovaradinski biskup i državni rizničar takve primisli mogle su biti u glavama njegovih protivnika. Međutim, kad je nakon umorstva učinjen popis imetka i sadržaj pojedinih pretinaca njegova radnog stola iznenadio se i I. Castaldo i popisivači. Zapisnik o svemu što je bilo "in ladula propria Reverendissirni Domini Varadiensis ... in camera sua habuit, fuerant repositi..." nije

209 StA, Wien, Fasz. 75, zapisnici o saslušanju *Katarine*, sestre Jurjeve, *Nikole*, kaštelana, *Franje* "qui fuit capitaneus", *Ivana* i drugih.

210 N. Benger, *nav. dj., Catalogus patrium generalium* (appendix) XXXIII. i XLIII, - Doslovce latinski: P. Stephanus - eo nomine quartus, cognomento de Lorandhaza, ex Gyengyessino cap. 66, ad Annum 1484. electus anno 1496. et secunda rursus vice anno" l506. quo GEORGIUS MARTINUSIUS Ordini Proto-Eremitico in Monasterio Ladensi nomen dedit. juxta P. Eggerer pag. 306. Demum pretiosa morte (cujus seriem refert memoratus Eggerer pag. 276) oblit anno 1512.

P. Gregorius - ejus nominis quartus, electus 1551. Quo itidem anno exeunte Eminentissimus Cardinalis GEORGIUS MARTINUSIUS gladiis impiorum, thesauris ejus inhiantium, indigna caede subilatus est, anno vero sequenti 1552. B. Peter Stanislaus Oporovius transiit ad Superost.

211 L. Szabó, *Spomen na brata Jurja u Čenstohovi*, *Miljevci*, IV. (1980.) i (6). 14-17.

212 *Ondje.*

213 Opis pojedine slike vidi u spomenutom članku L. *Szabóa*.

214 Horváth, M., *nav. dj.*, 3: "az alacsony sorsból magasra emelkedettek ..."

potvrdio nade urotnika, jer je bila neznatna količina većih i manjih zlatnika (numismata magna auera aliquot), prstenovi biskupovi, novčići i "serpens aureus" - zlatna zmija, po kojoj je roman Gy. Lissáka dobio svoj naslov.[215] I. Castaldo u pismu kralju Ferdinandu I. upućenom 30. siječnja 1552. (umoreni Kardinal još nije bio ukopan) izvješćuje o preuzimanju imutka Brata Jurja i priznaje kako je iznenađen koliko je malo posjedovao pokojnik, a bile su kružile glasine o njegovu silnu bogatstvu.[216] - Brat Juraj bio je vrstan gospodar pa je kao pokladnik ozdravio gospodarski državu što mu priznaju suvremenici (Valentin Farkaš u pismu Tomi Nádasdyju, 1534.),[217] ali ništa nije učinio protiv čestita i poštena rada za opće dobro.

Među zanimljive podatke iz života i rada Brata Jurja treba spomenuti njegov postupak prema ljudima, poglavito prema vojnicima. Nedavno je to sažeto zabilježeno riječima: "Suvremenici ga nisu voljeli. Dapače, mnogi su ga mrzili i klevetali. Juraj se, naime, uvijek najbolje osjećao u društvu siromašnih i prezrenih kmetova, premda bijaše visoki crkveni dostojanstvenik. Posjećivao je svoje vojnike, rado je slušao njihove pjesme, dapače često sudjeluje u njihovim borbama i vježbama. Ferdinand poručuje da je kršćansko plemstvo krivo za katastrofu kraljevstva. Turci su obećavši kmetovima slobodu zadobili njihove simpatije.[218] Juraj je svojom vidovitošću za nekoliko stoljeća pretekao mišljenje svoga doba.[219] Mislim, da je u prvim rečenicama zanemarena istina koja je već spomenuta u ovom radu; velikaši, visoko plemstvo teško je podnosilo Jurja Utišinovića koji se svojim zalaganjem i sposobnostima vinuo iznad onih koji su rođenjem i baštinom bili visoko na društvenoj ljestvici. Istina je međutim – to je također već spomenuto – da su puk, vojnici i časnici iz naroda, niže plemstvo gledali u Bratu Jurju svoga zaštitnika i zagovornika.

Zanimljivo je također mišljenje o Bratu Jurju i razlozima njegova umorstva što ga je nedavno napisao već spomenuti Gy. Lissák, postavljajući pitanje: zašto je kralj ubio Jurja: "Zato što je Brat Juraj god. 1551. tražio i zahtijevao oslobođenje kmetova. Tražio je neka se odmah ozakoni oslobođenje i objavi na državnom saboru… Te godine, 24. rujna pisao je Castaldu, vojskovođi carskih i kraljevskih vojska, neka zajedno s Nádasdyjem piše kralju i požure oslobođenje seljaka…"[220] Jamačno je i to mogao biti razlog, ali ne jedini, umorstvu Jurjevu.

Brat Juraj, davno rođeni čovjek na našem kršu, borio se poput svih članova svoje obitelji protiv Turaka. Njihovim pravim saveznikom nikada nije bio, ali bio je također protiv Habsburgovaca i njihove politike. Protegnut na kotaču

215 StA. Fasz. 75 *Anotacio bonorum qui erant in ladula episc. Varadiensis*, nr. 12 - Usp. pismo Iv. Castalda kralju Ferdinandu 30. siječnja 1552. o preuzimanju imetka Brata Jurja.

216 StA. Fasz, nr. 14/5: "(...) vere miror et stupefactus remaneo quomodo tam pauca reperxa sint respectu multorum quae fama erat hie asaervata esse ..."

217 Usp. Pray, G., *Epist. proc.* 2, 48. - Papp, G., *Vaj mely csodálatos vala bölcsessége*, Népszabadság, srijeda 27. siječnja 1982., str. 7.

218 Misao koja je ovdje istaknuta zabilježena je u pismu Brata Jurja upućenom kralju Ferdinandu 31. ožujka iz Enyeda. Govori o "Rascianima" - koji su se priklonili Turcima. - usp. Károlyi, A., *Codex epist*., pismo br. 142.

219 L. Szabó, *Utješinović u Madžarskoj. Miljevci*, IV. (1980.) 2 (7), 12.

220 Gy. Lissák, *S Utješinovićem u Rumunjskoj. Miljevci*, V. (1981), 1 (8), 19.

povijesti između dvije velike sile olikotvorene u Sulejmanu II. i Karlu V. pokušao je Brat Juraj naći svoje mjesto i prostor.[221] Čini mi se, da je nepatvoreno čist u svojoj predanoj, gotovo zaljubljeničkoj službi dobroti i slobodi Brat Juraj umom i mišicom gradio svijet i povijest na rubovima gdje su se sukobljavale ljubav i mržnja, sloboda i nasilje. Bio je uvjeren da se Sedmogradska može održati nezavisnom i samostalnom ako u njoj ne bude ni Turaka ni Nijemaca. U tom smislu je djelovao ne bez pogibelji, ali ne i makijavelistički, kako misle poneki pisci.[222] Reljefno oblikovani pavlin nosio je u sebi čvrsto načelo: "Dominus adjutor et protector meus, quem timebo?"[223] koje je imao uklesno "supra portam vero majorem interioris praesidii".[224]

9. Veličina i tragika Jurja Utišinovića

U prilikama prve polovice XVI. stoljeća lik Brata Jurja posebice se ističe u oblikovanju povijesnih zbivanja, poglavito u Podunavlju.

a) Veličinu Brata Jurja ne treba tražiti u njegovu društvenom usponu od sina hrvatskog malog plemića do kraljevskog namjesnika Sedmogradske i kardinala rimske Crkve, nego u naporima i pregnućima oko slobodnog razvitka i boljitka naroda, jer prema riječima A. Vrančića, nije u ono doba bilo tko bi se za vjeru, domovinu, slobodu i dobrobit suočio i usprotivio Turcima kao Brat Juraj. Jedva je uspio sklopiti velikovaradinski mir među zavađenim kraljevima, već se uvjerio da se Ferdinand neće moći oprijeti turskim napadima.[225] Ta spoznaja potiče i usmjeruje Brata Jurja na ustrajan rad i bojeve za obranu naroda i zemlje.

b) Na pitanje kakav je čovjek bio Juraj Martinušević odgovara pisac L. Jordáky, da je u politici postupao znalački i pripominje, da je narodne probitke u svim prigodama stavljao iznad velikaških.[226] U zalaganju za dobrobit puka predlagao je i tražio - kako je već spomenuto oslobođenje kmetova.[227] Spomenuto je već također da je za vojnih pohoda bio među vojnicima, slušao njihove razgovore i pjesme, bio im blizak. Jednostavnost i demokratičnost približile su ga puku, sedmogradskim jednostavnim ljudima, a kroničari bilježe da su ga Sikulci voljeli ("A krónikák szerint a székelyek nagyon szerették őt"),[228] a tragična, nasilna smrt Brata Jurja snažno se je dojmila puka.[229] Unatoč velikim dostojanstvima i ugledu, ostao je Brat Juraj primjeren i skroman čovjek u životu i ponašanju;[230] uvijek redovnik - pavlin: Brat Juraj.

221 Gy. Papp, *nav. dj.*, ondje.

222 L. Szabó, *nav. dj.,* ondje.

223 N. Benger, *nav. dj.,* ondje.

224 *Ondje.*

225 L. Jordáky. *nav. dj.*, 21.

226 *Ondje*, 22. "A nemzet érdekeit minden körülmények között a nagybirtokos osztály érdekei fölé helyezi".

227 *Ondje*, 4.

228 *Isto djelo*, 22.

229 Horváth, M., *nav. dj.*, 362. - "Erőszakos halálának híre nagy benyomást tett a népre."

230 *Isto djelo*, 3.

c) U radu je bio veoma savjestan, brižan i sustavan pa je zabilježeno: "Svi suvremenici povjesnici isticahu, da su na dan umorstva našli na njegovu stolu osim brevijara i ure također i njegov dnevnik, u kojem bje sve upisano, što bi učinio i što bi raditi imao. Kad bi dakle njegovi neprijatelji išta našli bili, što se za onako duga vremena njegova ministarstva ne bi slagalo bilo s čestitosti i religijom, zar ne bi oni bili (...) na vidik iznijeli ..."[231]

d) Iz razboritosti i sustavnosti u radu potekla su djela Brata Jurja u društvenom životu. Nikola Benger, Nikola Istvánffy, Ladislav Turóczy, Baltazar Krčelić, Mihovil Horváth, Martin Szentiványi, Ognjoslav Utješinović i drugi pisci ističu državničku mudrost i spretnost Jurja Martinuševića Utišinovića da na razmeđu svjetova, u Podunavlju, od preuzimanja uprave nad Sedmogradskom sačuva svoje područje nezavisnim i samostalnim. Podrijetlom iz hrvatskog plemstva i mladenačkom službom blizak Ivanu Zapolji prihvatio je Brat Juraj 1528. godine službu u upravi kraljevstvom. Učinio je to odlučno i razborito u doba kad su se velikaši i crkveni uglednici priklanjali kraljevima prema svojim potrebama i mijenjali ih prema svojim računicama.[232] Brat Juraj je ostao vjeran Ivanu Zapolji do kraljeve smrti, ali je u trenucima sve jače turske opasnosti učinio koliko je god mogao da se kraljevi pomire. Velikovaradinski ugovor 1538. djelo je Brata Jurja. Oko ostvarenja odredaba spomenutog ugovora brat Juraj se uporno zalagao kao i oko pomirbe udovice Zapoljine Izabele i Ferdinanda I. Iskusni ratnik i vojvoda u redovničkoj odjeći Brat Juraj nije vodio samo čete protiv Ferdinanda nego je sudjelovao u bojevima s Turcima.

Vojnički nejak ratovati s golemom turskom silom Brat Juraj je povjerovao u pomoć i suradnju kralja Ferdinanda. Priznavao je doduše tursko vrhovništvo, ali je činio sve kako bi Sedmogradsku sačuvao od pretvaranja u pašaluk. Premda u sačuvanim pismima beglerbegu Mehmedu Sokoloviću ima izjava odanosti sultanu, Brat Juraj nikada nije bio - kako je spomenuto - saveznikom turskim. Teško je shvatiti odakle tolika snaga, pokretljivost, snalažljivost, umiješnost i spretnost u Jurja, čovjeka koji je iza sebe već imao zrelu dob. On je tada odlučan pokretač povijesti,[233] čovjek bez kojega se ne može ništa u državi,[234] odgovoran za zbivanja ikad se u njima ne spominje njegovo ime.[235] U nesigurnim i nestalnim vremenima Brat Juraj obnašao je najodgovornije službe: pokladnik je, namjesnik i vrhovni sudac (thesaurarius, locamtenens et judex generalis), a postupno je primio i druge: postao je velikovaradinski biskup, gospodar Erdelja, kardinal.[236] Neki pisci spominju da je bio ostrogonski nadbiskup, prvostol-

231 A. Milin, *nav. dj*., 8 - citat iz životopisa što ga je napisao Ognj. Utješinović.

232 A. Huber, *nav. dj*., 5.

233 M. Horváth, *nav. dj*., 24, 29.

234 A. Huber, *nav. dj*., 6 prema Lanz G.. *Correspondenz des Kaisers Karl V*. - 2. 242, 253.

235 M. Horváth, *nav. dj*., ondje.

236 Gy. Lissák, *Na grobu kardinala Utješinovića, Miljevci*, V. (1981.), 2 (9), 19.

nik ugarski. Međutim, već je N. Benger upozorio, da jamačno nije za života bio potvrđen spomenuti prvostolnički naslov, odnosno izbor.[237] Ako mađarski pisci priznaju i danas Brata Jurja da je bio najveći političar svoga doba,[238] tvorac samostalnog Erdelja,[239] onda imajući na umu osobne odlike i značajke Brata Jurja treba povjerovati piscima koji misle, da je graditelja povijesti svoga doba poticala nutarnja, duboka i iskrena želja za općim probitkom i slobodom.[240] U radu oko toga kao da nije znao za zapreke.

Veličina Brata Jurja u nesebičnom, predanom i iskrenom radu za opće dobro pretvorila se u osobnu tragiku. Golemih poteza i širokih zamaha u složenim prilikama nakon mohačke bitke (1526.) Brat Juraj prešao je daleko crtu ograničenosti i skučenosti svojih suvremenika. To je rodilo zavist i zlobu, presudne značajke ljudi skromnih sposobnosti koji su bili upućeni surađivati s njim. U doba pak poljuljana društvenog morala ubojstvo se činilo jednostavnim rješenjem. Za nepovjerljiva Ferdinanda I. i njegove suradnike jednostavnost obračuna i zlodjela nije predstavljalo opterećenje za savjest. Doduše, optužbom isprikom pokušao je Ferdinand umiriti Papu i javnost. Zapisnici o saslušanju svjedoka nisu ni danas dokazna građa protiv Brata Jurja, nego potvrde dalekosežnosti spletaka, zavisti i himbe. Posebice treba upozoriti na pisma Sforze Pallavicinija kralju Ferdinandu (Lipa, 30. listopada 1551.)[241] i Ivana Krst. Castalda upućeno kralju iz Szászsebesa, 16. listopada 1551.[242] Obojica žele kralja uvjeriti kako je Brat Juraj nestalan: "istodobno se smije i plače, obećaje i poriče" (S. Pallavicini), a Castaldu je teško prosuditi komu je Brat Juraj sličniji "Judi u izdaji ili Luciferu u nezahvalnosti". Obojica međutim su ubojice jedinstvena čovjeka na razmeđu svjetova i panonskih prostora. Svjedočanstvo je pak o zločinu što su ga Ferdinand, S. Pallavicini, a poglavito I. Castaldo učinili zabilježeno u arhivskoj gradi i povijesnim knjigama. Spomenuti N. Benger piše: "Caesus est Georgius Monachus Cardinalis per siccarios, opera Castaldi ducis, ejus divitiis imminentis ..."[243]

237 N. Benger, *Annalium* (…),192: "... Is igitur fuit Frater GEORGIUS UTISSINOVICH alias MARTINUSIUS dictus. Sacrae Romanae Ecclesiae Cardinalis a Julio III. creatus, et ArchiEpiscopus Strigoniensis a Ferdinando Hungariae Rege constitutus. Licet enim in cathalogo Arhi-Episcoporum Strigoniensium a P. Szentivanio non collocetur, ex eo fortase, quod confirmationem ejusdem nondum acceperat, tamen hanc dignitatem MARTINUSIO collatam scribit author Purpurae Panonicae, Florimundus Raemundus, 1. 4 de ortu haeresum c. 7 Historia Universitatis Viennensis ad Annum 1551 et ipse P. Szentivanius in alio opere, videlicet Miscellaneorum decadis 2., parte 3., synopsi 9. ad Annum 1550."

238 Papp, G., *nav. dj*., ondje ("Mohács utáni negyedszázad legnagyobb magyar politikusa").

239 *Isto djelo*.

240 StA, Fasz. 75 (ukupno 216 stranica).

241 G. Pray. *Epist. proc*, 2, 314. - Horváth, M., *nav. dj*., 3.

242 *Isto djelo*, 313.

243 N. Benger, *nav. dj.,* 197: "Postremo vel unicum hoc abude persuadet, innoxium GEORGIUM per inquissimam caedem sublatum essem quod Coelum ipsum vidicaverit famam Viri Clarissimi, dum de singulis necis authoribus memorabile supplicium sumpsit, ut refert Masenius in Vita Caroli V. et Ferdinandi Nicolasu Istvanffius 1.17 saepius citata Purpura Pannonica et alii. Nominatim Castaldus Transylvanis invisus, deficientibus etiam ab ejus Imperio Hispanis militibus, amissa Praefectura ingloriosus ex Hungaria recedere debuit.

Atque et testatur laudatus Comes Natalis 1.14 repentina illum mors oppressit Mediolani Anno 1563. Claudat demum narrationem P. Philippus Brietius Soc. Jesu ad Annum Christi 155. haec scribens: Caesus est GEORGIUS MONARCHUS CARDINALIS per siccarios, opera Castaldi ducis ejus divitiis imminentis. Qui ejus attigare spolia, omnes male perierunt, quodque luctuosum magis, in Hungariam et Transylvaniam inducta haeresis, ejus industria hactenus eas Regiones subire prohibita. Quare ostendit GEORGIUS morte sua quan-

U zakonicima takvo ubojstvo obilježeno je kao razbojništvo. Većina je pak pisaca zabilježila posljednje riječi Brata Jurja, njegovu mučeničku smrt kao osobnu, najveću žrtvu za opće dobro.

10. Zaključak

Arhivska građa i brojne knjige, rasprave i članci pomogli su u raspravi o Bratu Jurju Utišinoviću Martinuševiću najćešće poznatom u povijesti pod imenom: Brat Juraj (Georgius Monachus, Frater Georius). Krenuo je u život s hrvatskoga dalmatinskog krša, iz Kamička, pa je u složenim društvenim crkvenim (protestantizam, islam) i državnim (prodor Turaka, borba između Ivana Zapolje i Ferdinanda) prilikama XVI. stoljeća iznimnim državničkim sposobnostima prinosio obol miru i slobodi narodu poglavito u Sedmogradskoj.

Brat Juraj nije zatajio svoga podrijetla niti naroda kojemu je pripadao. Svojim radom vinuo se među velikane povijesti, jedan je od hrvatskih kardinala rimske Crkve (uz J. Draškovića, Jurja Haulika, Josipa Mihalovića, Alojzija Stepinca, Franju Šepera, Franju Kuharića i Vinka Puljića).

Jednostavan u životu, redovnički reljefno oblikovan, nesebično je radio oko pomirbe zavađenih kraljeva, ali je srčano sudjelovao u bojevima kad je bilo potrebno. U složenoj i pogibeljnoj političkoj igri između kraljeva kao i dvije velevlasti koje su imale svoje računice sa Sedmogradskom, Brat Juraj je uvijek težio za nezavisnošću i slobodom zemlje i puka koji su mu bili povjereni. U prethodnim poglavljima ovoga rada nije iscrpljena građa o Bratu Jurju. Ipak se čini da sve što je ovdje zabilježeno upućuje na zaključak, kako je Juraj Utišnović bio naš čovjek, uzoran redovnik i poglavar; crkveni i državni dostojanstvenik i uglednik koji je ravno stupao životnom stazom, uvjeren da treba ispuniti svoje povijesno poslanstvo. Svoj rad i uvjerenje zapečatio je smrću; mučeničkom smrću.

11. Pregled pismohranske građe i literature

U raspravi o Jurju Utišinoviću Martinuševiću korištena je arhivska građa: ona je bogata premda je nepotpuna, a dijelom je pristup k njoj još uvijek težak.[244] Najbrojniji su spisi čuvani o Bratu Jurju u Beču, dok je njihov broj u ostalim arhivima znatno manji što je uvjetovano iznimnim društvenim i ratnim prilikama u XVI. stoljeću.

tum Regi suo, quantum Ecclesiae, quantum Christianitati necessarius esset, omnibus iis illo sublato pessumdatis".

244 Izvan domašaja pisca ovoga rada ostala je arhivska građa u Rumunjskoj, dok je najviše korištena sva koja je sačuvana u Bečkom državnom arhivu (*Öster. Haus-, Hof-, Staatsarchiv Wien*). Posredno sam uspio nešto pribaviti, ali još uvijek nedostatno za puno razumijevanje rumunjskih povjesničara i njihova pristupa Sedmogradskoj.

a) HAUS-, HOF-, UND STAATSARCHIV, WIEN
Hungarica, Allgemeine Akte, Fasz. 33-74, (1538-1554). Fasz. 75 (1551-1555). Miscellanea. Fasz. 421-424. (1255-1776)
b) ARHIV HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI ZAGREB
Hungariae et Transylvaniae chronicon ab ann. 1143-1571. IIc81.
c) NACIONALNA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA, ZAGREB
Articuli dominorum praelatorum, barorum, magnatum et nobilium statuum et ordinum regni Hungariae.R 3425.
d) VATIKANSKI ARHIV; ARCHIVUM VAT. ACTA VICECANCELLARI, ROMA
Među knjigama, objelodanjenim raspravama i člancima posebno su zanimljive zbirke isprava skupljene i učinjene prema arhivskoj građi. Medu njima su najznačajnije:

Barabás, S., Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio (1534-1602). I-II. *Magyar Tudományos Akadémia*. Budapest, 1898-1899.
Barovius, J. D., Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui existant. *Monumenta Hungariae historica*, II. Pest, 1866.
Bernhard, K., De bello pannonico libri decem. Ex codicibus manus exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati (...). Vindobonae, 1762.
Engel, J. Chr., Geschichte Ungarns, II., III. Halle, 1798.
Eubel, C, Hierarchia catholica medii aevi, vol. III. Monastefii, 1910.
Forgách, F., De statu reipublice Hungariae Ferdinando, Johanne, Maxlmiliano regibus ac Johanne secundo principe Transylvaniae commentarii 1540-1572. *Monumenta Hungariae historica*, II. Pest, 1866.
Gross, R., Öster. Staatsvertage. Fürstentum Siebenbürgen. Beč, 1911.
Istvánffy, N., Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV. Coloniae Agripinae, 1622.
Károly A., Codex epistolaris fratrii Georgi Utyesenovics (Martinuzzi dicti). Budapestini, 1881.
Kovachich, M. G., Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni aut proxime coaevi. Budae, 1798.
Leunclavio, J., Annales sultanorum Othomanidarum a Turcis sua lingua scripti (...) latine redditi. Francofurti, 1596.
Pray, G., Epistolae procerum. *Archiv für Geschichte Siebenbürgens*, 1853., 280.
Somogyi, A., Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum 1490-1606. *Scriptores rerum Transylvanivarum*, II. Nagyszeben, 1797-1840.
Szabó, K., Székely oklevéltár, II. Kolozsvár, 1872.
Szilágyi, S., Erdélyi Országgyűlési emlékek. Budapest, 1876-1898.
Theiner, A., Vetera monumenta historica Hungaria sacram illustrantia, I.-II. Romae, 1859-1862.
Theiner, A., Vetera monumenta Slavorum meridionalium historicam illustrantia. I., Romae, 1862.; II., Zagreb, 1875.

Popis sličnih knjiga jamačno treba dopuniti novim proučavanjem i čitanjem literature i arhivske građe o Bratu Jurju i društvenim prilikama do sredine XVI. stoljeća. Međutim, osim arhivske građe postoji obilata druga literatura koja je potaknuta povijesnim izvorima, a sadržajno je u rasponu od rasprave do romana, poeme i igrokaza. Većina takvih knjiga je na mađarskom i njemačkom jeziku, dijelom samo na poljskom i rumunjskom.

Djela o Jurju Utišinoviću i njegovu dobu koja su korištena u izradbi ove rasprave abecednim nizom su sljedeća:

Acsády, J., A magyar nemzet története, V. Budapest, 1897.
Barabás, S., Fráter György életrajza. Pozsony - Budapest, 1885.
Benger, N., Historia epitomes de regno et natione Illyrica (...). Rukopis u Arhivu Hrv. akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, Br. I a 657.
Bechet, A., A Histoire du ministère du Cardinal Martinusius. Paris, 1715.
Belić, P., Atentat na kardinala Utišinovića i sveti Ignacije Lojolski. Synthesis theologica. Zagreb, 1994., 545-576.
Bíró, V., Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában. Kolozsvár, 191..
Brutus, J. M., Ungaricum rerum libri qui exstant. Monumenta Hungariae historia, II. rom. 12-14. Pest, 1863-1876.
Buchholtz, F., Geschichte der Regierung Ferdinand I. Wien, 1831-1838. (I.-DC).
Cselötei, L., Utyeszenics bíbornok. Dráma. Budapest, 1938.
Drávai, J., Martinuzzi (György), Szomorújáték. Gyöngyös, 1921.
Engel, T. Chr., Geschichte Ungarns, II.-III. Halle, 1978.
Gross, R., Österreichs Stattsverträge. Fürstentum Siebenbürgens. Beč, 1911.
Hatvani, A., (Horváth, M.), Fráter György élete. Történelmi zsebkönyv. Pest. 1859.
Horváth, M., Utyeszenich Fráter György élete. Pest, 1872.
Horváth, M., Erdély állapotáról s Izabella viszonyairól Fráter György halála után. Tört. zsebkönyv. Pest, 186fe.
Huber, Al., Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand im Jahre 1551. und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889.
Hunyadi, F., Szétesett ország. Mádasdy Tamás úr és Fráter György regénye. Budapest, 1937.
Jablanović, L, Juraj Utišenić, državnik (1482-1551) Hrvatska misao I. Sarajevo, 1943., 1-2, 45 ss.
Jansco, B., A román nemzetiségi törekvések története. Budapest, 1896.
Jászay, P., A magyar nemzet napjai a Mohácsi vész után. Pest, 1846.
Jókai, M., Fráter György. Történelmi regény. Budapest, 1893.
Katona, S., Historia critica regni Hungariae, I-XV1I. Budae-Kalacsa, 1778-1817.
Kisbán, E., A magyar Pálosrend története, I.-II. Budapest, 1938.,
1940. Klaić, Vj., Povijest Hrvata, V. Zagreb, 1973., 71-312.

Komatar, F., Die Teilnahme Hans Katzianers an dem Kampfen gegen Zapolya im Jahre 1527. Jahrensbericht der k.k. Staatsoberschule in Laibach 1901/2, 1-23.
Kosáry, D., Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I. Budapest, 1941., 92, 226, 250, 301-303.
Kisbán, E., A szőrösfülű barát. Utyeszenich-Martinuzzi György életregénye. Temesvár, 1942.
Kultura pavlina (...). Zbornik. Zagreb, 1986.
Lissák, Gy., S Utješinovićem u Rumunjskoj. Miljevci, V. (1981.), 1(8), 16-19.
Lissák, Gy., Na grobu kardinala Utješinovića. Miljevci, V. (1981), 2(9), 16-20.
Lissák, Gy., Az aranykígyó. Budapest, 1970.
Lexicon für Theologie und Kirche, 7. Freiburg, 1962., 126-127.
Makkai, L., Erdély története. Budapest, 1945.
Marczali, M. Erdély törtenete. Budapest, 1935.
Mar, T. J. H., Dome moj, Miljevci, IV. (1980.), 2(7), 14-18.
Mar, T. J. H., Stablo s dubokim korijenima. Miljevci, V. (1981.)-' 2(9), 10-14.
Milin, A., Kamičak, Miljevci, III. (1979.), 2(5), 5-8.
Oertl, J., Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Städte und Festungen in Hungarnm Siebenbürgen mit den Türken von 1935. bis auf heutige Zeit. Nurnberg 1602.[245]
Pajewski, J., Węgierska polityka Polski w polowie XVI. wieku. Krakow, 1932.
Passuth, L., Víz tükrére krónikat vinni. Régeny. Budapest, 1980.
Rékai, N., György Barát. Zenedráma. Budapest, 1910.
Schuller, J. K., Die Verhandlungen von Mühlbach im Jarhe 1551. und Martinuzzi 's Ende. Hermannstadt, 1862.
Sebeszta, K., Fráter György élete. Máramaros Sziget (1904.)
Sekulić, A., Juraj Utišinović tragični graditelj povijesti. Zbornik Miljevci, (1982.), 44-88.-2°, Zagreb, 1996.
Sekulić, A., Pavlinski prinosi hrvatskoj književnosti. Zagreb, 1997.
Somlyai, L., Fráter György. Történelmi színmű. Kolozsvár 1970.
Stephens, Gy., The manuscript of Erdély. A romancy (...). London, 1836.
Szabó, K., Székely oklevéltár. Kolozsvár, 1872.
Szabó, K., Spomen na Brata Jurja u Čenstohovi. Miljevci, IV. (1980.), 1(6), 14-17.
Szabó, K., Utješenović u Madžarskoj. Miljevci, IV. (1980.)
Szadeczky, L., Izabella es János Zsigmond Lengyelországban 1551-1556. Budapest, 1888.
Šišić, F., Pregled povijesti hrvatskog naroda. Zagreb, 1962., 268-277.
Voinovich, G., György Bárat (Martinuzzi). Budapest, (?)
Vrančić (Verancsics), A., De Georgii Utesenii, Fratris appelati, vita et rebus commentaris. Budae, 1798.

245 Jeronim Oertl (1524.-1614.) rodio se u Augsburgu i sa 15 godina došao je u Beč. Bio je notar i dvorski prokurator. Kad je pristao uz protestantizam protjeran je god. 1580. iz Austrije. Nastanio se u Nürnbergu gdje je ostao do smrti. Svoje djelo *Cronologia* (...) izradio je na poticaj Ivana Siebmachera.

Vramec, A., Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlovenzkim iezikom (...). Ljubljana, 1578.
Znameniti Hrvati 925. - 1925. Zagreb, 1925.

Osim spomenutih rasprava i članaka treba imati na umu još djela Ognjoslava Utješenovića:

1. Isprave k životopisu kard. brata Gjorja Utješenovića prozvanog Martinusiem. Starine JAZU, knj. XII. Zagreb, 1880., 42-128.

2. Životopis kardinala brata Gjorgia Utješenovića, prozvanog Martinusius. RadJAZU, knj. 53, 1-93.

3. Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović, genannt Martinusius. Mit Benützung der Akten des k.k. geh. Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Wien, 1881.

Druga djela u kojima se spominje razdoblje života i rada Jurja Utišinovića većinom su povijesni školski priručnici u Mađarskoj. Neki su pak noviji članci napisani u povodu 500. obljetnice Utišinovićeva rođenja, kao primjerice 27. siječnja 1982. u mađarskim novinama Népszabadság.[246]

Naš velikan graditelj povijesti Juraj Utišinović Martinušević (1482.-1551.)

U raspravi o Jurju Utišinoviću Martinuševiću, koji je u literaturi poznat i pod imenom Brat Juraj, raspravlja se na temelju dostupne arhivske građe i literature. Najprije je prikazan životni put potomka hrvatske plemićke obitelji, koji je rođen u Kamičku, na miljevačkom području. Rano je krenuo iz zavičaja, postigao je uspješnost primjerenu svome podrijetlu. No, doskora je plemićku viteško odjeću zamijenio redovničkom u pavlinskom samostanu sv. Lovre u Budimu. Stekao je lijepu onodobnu naobrazbu, napredovao je u redovničkim službama, pa je bio ugledni prior poznatoga pavlinskog samostana u Jasnoj Gori. U složenim društvenim i vjerskim prilikama XVI. stoljeća, u sukobima Ferdinanda I. i Ivana Zapolje oko prijestolja Brat Juraj se priklonio Zapolji i ostao mu je dosljedan suradnik sve do smrti. Iznimno sposoban, odlučan i razborit Brat Juraj se uspeo do najviših položaja u kraljevstvu. Bio je stvarni gospodar Sedmogradske. Revnovao je za pravovjernost katoličanstva, vješto je izmicao turskoj pogibelji. Moćan i utjecajan izazivao je i poticao zavist velikaša i Ferdinanda I. Napokon je kralj naručio umorstvo. Papa Julije III. imenovao gaje

246 G. Papp, "Vaj mely csodálatos vala bölcsessége". Népszabadság, srijeda 27. siječnja 1982. (Budapest). (Dnevnik Népszabadság je glasilo Komunističke partije u Madžarskoj).

stožernikom Crkve u listopadu 1551., a nekoliko dana prije nego štoje trebao primiti grimiz, 17. prosinca 1551. okrutno je umoren.

U radu se ističe kako se Brat Juraj nikada nije stidio ili odricao svoga hrvatstva, nikada nije učinio štetu svome narodu niti podložnicima koji su mu bili povjereni. Posebne su stranice posvećene tumačenju lika pavlinskoga redovnika, velikovaradinskog biskupa, gospodara Sedmogradske, stožernika Crkve i velikoga vojskovođe. Uzoran život, iznimne sposobnosti, poglavito mučenička smrt Brata Jurja zaslužuju pozornost znanstvenika, istraživanje njegova života i tragične, mučeničke smrti.

MILJEVCI ZA VRIJEME TURSKE VLADAVINE 1522.-1683.

Krešimir Kužić

... Jao, zemljo naša ... [1]

Miljevci su prije turske vladavine pripadali jugozapadnom dijelu Kninske županije. Prirodne granice su im odredili kanjoni Krke i Čikole na kojima su hrvatski plemići podigli utvrde Kamičac i Ključ. Nakon višedesetljetnih borbi Turci su osvojili Miljevce neposredno nakon pada Knina 1522., te su ih uklopili u nečvensku nahiju u sastavu Kliškog sandžaka. Zbog velikih demografskih gubitaka, turske vlasti su organizirale naseljavanje sela stanovništvom koje je imalo vlaški status – najviše iz prostora Hercegovine i Cetinske krajine, a u tvrđave su doveli posade iz Bosne. U cilju poboljšanja društvenog statusa jedan dio pučanstva prešao je na islam, ali je ipak većina ostala vjerna kršćanstvu, zahvaljujući ponajviše vjerskoj skrbi koju su preuzeli i vodili franjevci s Visovca. Prva prigoda za oslobođenje pružila se tijekom Kandijskog rata 1647., ali zbog lošega mletačkog vođenja, Turci su ponovno zaposjeli kraj. Miljevci su konačno oslobođeni tek nakon što su Turci istjerani iz Knina 1688. godine. U novom valu doseljavanja dobar dio pučanstva došao je s prostora susjedne Zagore, o čemu nam svjedoče istovjetna prezimena u oba kraja. Mlečani su seljacima potvrdili njihove posjede, a istaknutije pojedince su dodatno nagradili zemljištima i mlinovima. Nakon što je 1709. sve upisano u katastar, miljevačka sela: Bogetić, Brištane Gornje, Brištane Donje, Karalić, Širitovci, Drinovci, Ključ i Kaočine ostala su, kao i cijela Dalmacija, u vlasti Mletačke Republike do 1797. godine.

1 Zoranićev uzdah kroz usta pastira. Vidi: Petar Zoranić, *Planine*, Zagreb, 1988., str. 230., 233.

U sadašnju župu Miljevce ubrajamo sljedeća sela: Bogetić (koji u neposrednoj blizini imaju istoimeno selo prominske župe), Brištane Gornje, Brištane Donje, Karalić, Širitovce, Drinovce, Ključ i Kaočine. [2]

U vrijeme pada Bosne 1463. godine Miljevci kao ime i zasebna teritorijalna cjelina nisu postojali, nego su bili južni dio kotara Oprominje, odnosno jugozapadni dio Kninske županije – središnjeg dijela Hrvatskoga Kraljevstva. [3] Zapadnu i dijelom sjevernu granicu tog kotara odredio je duboki kanjon Krke, jugoistočnu među činio je ništa manji prolom Čikole, a istočna granica se protezala po istaknutom hrptu strme planine Promine (tt 1147 m). Koristeći takve povoljne reljefne preduvjete, hrvatski plemići su podigli od 14. do 15. stoljeća niz utvrda, koje su im bile i obiteljska sjedišta, ali i obrambena uporišta u povremenim čarkanjima. Dakle, na miljevačkom prostoru sa zapadne strane nalazi se utvrda Kamičac (pripada selu Brištanima), a sa jugoistoka Ključ (pripada istoimenom selu), dok je izvan Miljevaca istočni pristup čuvao Drniš, a na sjeveru su bdjeli tvrdi gradovi Bogočin i Nečven. [4]

Pred više od sto i deset godina, Zlatović je donio njihov izgled. Vrijedi ga ponoviti, kako bi tadašnje stanje mogli komparirati sa sadašnjim: [5]

*... **Ključice**. Pod selom Ključ u drniškoj općini župe Miljevaca, prama selu Gorišu, s desne strane Čikole, na strmoj klisuri stoji liep i prostran grad Ključice sa visokom oblom kulom, gospodskimi dvorovi i velikimi kućami, opasan visokom ogradom.*

***... Kamičak**. Pri iztočnom kraju tjesnaca, izmedju visovačkog jezera i rožkoga slapa, na kraju sela Brištani miljevačke župe, drniške općine, povrh samograda oble klisure vide se ostanci gradića Kamička s lieve strane nad riekom. ... Još su mu cieli temelji ograde i četvrtasta kula s jugozapadne strane. Klisura, na kojoj je sagradjen, tako je nepristupna, da je uza nju u živu kamenu usječen uzak prolaz. ...*

Međutim, sve te fortifikacijske građevine pokazale su se nedovoljne i neotporne za specifični način ratovanja koji su nametnuli Osmanlije, a još je neučinkovitija bila vojna organizacija u tadašnjoj Hrvatskoj. Naime, Turci su, želeći osvojiti neku susjednu kršćansku zemlju, provodili taktiku iznenadnih pljačkaških pohoda. U tu svrhu držali su brojno lako konjaništvo koje je, koristeći svaku povoljnu prigodu, munjevito upadalo na protivnički teritorij. Na utvrde se nisu obazirali, nego su uništavali otvorena sela i seljačka materijalna dobra, pljačkali ljetinu i stoku, a najgore od svega – odvodili su sve uhvaćeno i preživjelo stanovništvo u ropstvo. Tek nakon što bi posve iscrpili protivnika, poduzimali

2 Petar K. Bačić, *Župe Franovačke provincije Presvetog Odkupitelja u Dalmaciji*, Sinj, 1901.-1924., (digitalizirani prijepis, 2006.), str. (81-82.) – 49.

3 Franjo Smiljanić, Teritorij i granice Kninske županije u Srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar 27*, Zadar, 1988., str. 139-142.

4 Franjo Smiljanić, Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Znanstveni skup Knin 13-15. X. 1987., Zagreb, 1992., str. 55-63.

5 Stipan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta II./3*, Knin, 1896., str. 150-151.

su s dobro organiziranim snagama osvajanja manjih i većih tvrđava, odnosno glavnih gradova. [6]

Prvi pljačkaški pohodi Osmanlija iz 1415. i 1432. godine bili su samo ispitivanje snaga i izgleda da su zaobišli Miljevce. [7] Slično je bilo i u razdoblju od 1468. do 1478., kada je stradala okolica Šibenika i Zadra. [8] Može se pretpostaviti da su turski konjanički odredi izbjegavali ovaj prostor zbog ograničenja u prilazu i izvlačenju koje su im nametali spomenuti kanjoni, dakle, zbog reljefnih nepovoljnosti.

Sljedeće razdoblje počelo je nakon katastrofe na Krbavskom polju 1493. godine i okončano je tridesetak godina kasnije potpunim slomom hrvatske obrane. Razorne napade 1499. i sljedećih godina vodio je i organizirao bosanski sandžakbeg Skender, a malobrojnim hrvatskim snagama zapovijedao je ban Ivaniš Korvin. Jednu od rijetkih pobjeda nad turskim akindžijama zabilježio je u svom dnevniku mletački ljetopisac Marin Sanudo, dobivši na uvid pismo koje je u veljači 1499. napisao Korvin mletačkim upraviteljima u Zadru:

... pred sada minulu svetkovinu Očišćenja djevice slavne (2. veljače [9]) *prilikom dolaska u grad kninski saznali smo da dvije vojske Turaka plijene i pljačkaju u okolici. Jedna vojska harala je u vladanju Presvjetlog gospodstva vašeg na teritoriju šibenskom, a druga turska vojska opustošila je gotovo čitav kotar Oprominje. Nakon što su skupili plijen i roblje, poveli su ga sa sobom. To su saznali naši vojnici oklopnici i husari te su poslani protiv rečenih Turaka istog dana kad smo došli ovamo u Knin. Napokon, voljom Svemogućeg Boga i s pomoću Božjeg milosrđa pobijedili smo i jednu i drugu vojsku rečenih Turaka koje su opustošile teritorij vaš šibenski i potom slično opljačkale podanike naše, tako da je jedva neki Turčin iz rečenih vojski živ umakao, a sve kršćanske zarobljenike i također sav drugi plijen oslobodili smo ...* [10]

Unatoč sklopljenom primirju upadi Osmanlija nisu prestajali, tako da je tragičan kraj bio neizbježan. Ono malo preživjelog seljaštva izbjeglo je ponajviše u primorske gradove i na otoke, a najveći dio plemstva preselio se u tada sigurniju sjevernu Hrvatsku. Tamo se, naime, osim opće poznatih Martinuševića i Mišljenovića, spominju i Halapići te Šuseljići. [11] U takvim okolnostima utvrđeni gradovi su morali pasti i samo se čekao završni udarac. Izveo ga je bosanski sandžakbeg Husref došavši 28. svibnja 1522. pod Knin s vojskom od 25.000 vojnika opremljenom topovima. Ponajprije je osvojio sve okolne manje utvrde, uključujući i one na Miljevcima. Ostavši tako odsječen i bez ikakvih izgleda,

6 Mirko Valentić, Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću, *Senjski zbornik 17*, Senj, 1990., str. 45-52.

7 Ivan Kukuljević Sakcinski, Kratki ljetopisi hrvatski, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 4*, Zagreb, 1857., str. 65.; Fran Gundrum, Rukopis svećenika Dalmatinca iz petnaestog stoljeća, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, n. s. VI.*, Zagreb, 1902., str. 213.

8 Bogumil Hrabak, Turske provale i osvajanja na području današnje sjeverne Dalmacije do sredine XVI. stoljeća, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 19*, Zagreb, 1986., str. 71-73.

9 Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb, 1985., str. 202.

10 Marino Sanudo, Diarj, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku V.*, Zagreb, 1859., str. 25-26.

11 Stipe Gunjača, Tiniensia archaeologica-historica-topographica 2, *Starohrvatska prosvjeta, n. s. III./7*, Zagreb, 1960., str. 78., 85., 87., 90.; Emil Laszowski, Monumenta Habsburgica 3, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 40*, Zagreb, 1917., str. 420.

Knin se predao na prvi juriš, a na vijest o tome i Skradin. Sanudo o tome prenosi izvješće šibenskog kneza kako 28. svibnja ... *ovi iz Skradina bijahu svi pobjegli i došli putem uz rijeku u Šibenik da se spase* ... , a u drugom pismu knez navodi da su pobjegli i drugi iz okolnih sela. [12]

Nakon što su 1522. godine Osmanlije dovršili osvajanje Kninske županije i, neposredno nakon toga, susjednih županija preko rijeke Krke, prostor Miljevaca ušao je u sastav vilajeta kojemu je središte bilo u Kninu. Njegove vojvode, od kojih je najpoznatiji Murat-beg Bajić ili Tardić, bili su podređeni bosanskom sandžakbegu, ali s određenim širim ovlastima. Nakon što je i Klis osvojen 1537., u njemu je osnovan novi sandžak kojemu su Miljevci pripadali do kraja turske vlasti. [13] Osmanlije u načelu nisu mijenjali staru upravnu i graničnu podjelu u novoosvojenim krajevima, pa su tako postupili i u ovom slučaju. Budući da se organizacijski u prvom redu udovoljavalo vojnim zahtjevima, utvrda Nečven je postala središte nahije kojoj su pripali Miljevci, a utvrde Bogočin, Kamičac i Ključ nakon rušenja nisu se više popravljale. U Nečvenu su 1530. godine bila smještena 24 mustahfiza (tvrđavska posadnika) na čijem čelu je bio dizdar (zapovjednik tvrđave), ćehaja (njegov zamjenik), bevab ili kapidžija (vratar), džebedžija (oružar), tufekdžija (puškar), dva topnika, te ostali neferi (obični vojnici). Prvi poznati dizdar zvao se Omer. On i njegovi vojnici za svoju službu su dobili posjede na Miljevcima i po široj okolici. U isto vrijeme susjedni Drniš imao je samo devet posadnika. Za razliku od njih u Skradinu je bilo 107, a u Kninu 38 ulufedžija (plaćenika).[14] Po sudskoj podjeli pripadali su do kraja 16. stoljeća Skradinskom kadiluku, a od tada Krčkome. [15]

Iako su demografski gubici nakon šezdesetogodišnjih osmanlijskih navala bili više nego teški, ipak je jedan dio pučanstva preživio sve nedaće. Oni, vjerojatno nisu dočekali Turke, nego su se privremeno povukli u nepristupačnije planine šire okolice. O kome je riječ? Vukući analogije iz stanja u susjednoj Zagori, može se sa sigurnošću ustvrditi da su to bili potomci hrvatskih srednjovjekovnih Vlaha koje susrećemo u dokumentima još od polovice 14. stoljeća. [16] Upravo zahvaljujući njima sačuvalo se razmjerno mnogo toponima iz srednjovjekovnog razdoblja. Vlasi su u početku bili organizirani po plemenskom, a ne

12 Marino Sanudo, Diarj, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku VIII.*, Zagreb, 1865., str. 150-151.; B. Hrabak, Turske provale ..., str. 83-87.; Josip Alačević, Cronaca d'ignoto, *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata V*., Split, 1882., str. 189-190.

13 Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela, *Djela XIV – Naučno društvo NR BiH*, Sarajevo 1959., str. 176., 209.; F. Smiljanić, Teritorij i granice ..., str. 147.

14 Aladin Husić, Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju 49*, Sarajevo, 2000., str. 220-221., 227.

Posjede su ponekad zadržavali i nakon premještanja u druge novoosvojene tvrđave. Neki Sinan i Mehmed, pripadnici posade utvrde Vrane (kod Biograda) imali su 1550. čifluk na području Nečvena. Vidi: Fehim Dž. Spaho, Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima, *Acta historico-oeconomica lugoslaviae 13*, Zagreb, 1986., str. 84-85.

15 H. Šabanović, Bosanski pašaluk ..., 1959., str. 208-209.; F. Smiljanić, Teritorij i granice ..., str. 147.

16 Miha Madijev Barbazanis, *Historija* (preveo Vladimir Rismondo) u: *Legende i kronike*, Split, 1977., str. 174.; S. Gunjača, Tiniensia archaeologica ... 2, str. 76.; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997., str. 138-139.

teritorijalnom načelu budući da su se bavili bisesilnim stočarstvom te su ljeti odlazili na planine Dinaru i Šator. [17] Osmanlije su im priznale poseban status i na temelju njega su bili dužni plaćati filuriju, tj. godišnji porez od jednog dukata. Zauzvrat su morali sudjelovati u ratnim operacijama kao neredovita vojska – tzv. martolozi, a u mirnom razdoblju čuvali su klance i prijelaze. [18] U vojnom pogledu zapovijedali su im harambaše, što je osmanlijska titula, a znači vođa hajduka. Na čelu jednog ili više manjih sela nalazio se knez, a iznad njih su bili veliki knezovi. Nema razloga da sumnjamo da je tako bilo i u Miljevcima. Već sami nazivi Miljevci za cjelinu, kao i Širitovci, Drinovci te Bogetići za sela, ukazuju na plemensku pripadnost. Nakon završetka ratnih zbivanja naseljenost je bila nezadovoljavajuća, pa su Osmanlije forsirale doseljavanje hercegovačkih Vlaha – bilo izravno, bilo etapno preko Cetine i Zagore. [19] Karakterističan je jedan pripadnik Burmaza, kojima je izvorna postojbina Hrasno u južnoj Hercegovini. [20] Kako, nažalost nisu transkribirani i prevedeni osmanlijski defteri, tj. katastarski popisi, za područje Miljevaca, kao što je to urađeno za Zagoru i Cetinu, [21] uskraćeni smo za poimenične popise stanovnika pojedinih sela. Iz njih ne bismo dobili samo antroponimijske podatke, nego bismo utvrdili i vjersku pripadnost pučanstva, odnosno stupanj islamizacije, kao neizbježnu posljedicu neravnopravnog statusa kršćana u Turskom Carstvu. Na Miljevcima je nakon stotinjak godina – 1640. godine, broj pomuslimanjenog pučanstva bio prilično velik, sudeći prema Pavlu Rovinjaninu koji govori da su kršćani živjeli pomješani s muslimanima, doslovno: ... *jedna kuća je turska, a druga u blizini kršćanska* ... [22] Takvo stanje vladalo je i u okolici pa imamo Smoljana Đevrskovića i ćehaju Osmana Đevrskovića iz Đevrsaka te harambašu Juru Jelovca i subašu Mehmeda Jelovca iz Bobodola. [23] Tu je i spomenuti musliman Burmaz, koji je imao kuću na Roškom slapu, a kršćane istog prezimena nalazimo u susjednoj Zagori. [24] Kako navodi fra Petar Bačić i cijeli kraj je dobio ime po muslimani-

17 Josip Kolanović, Spisi kancelarije šibenskoga kneza Fantina de Cha de Pesaro 1441-1443, *Povijesni spomenici Šibenika i njegova kotara 3*, Šibenik, 1989., str. 65., 198., 230-231.; Stipan Zlatović, *Franovci države Presvetog Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888., str. 170.

18 *Vidi npr.:* Grga Novak, Commissiones et relationes Venetae / Mletačka uputstva i izvještaji IV, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 47*, Zagreb, 1964., str. 41., 46-47.; Hazim Šabanović, Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI. stoljeća, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI*, Sarajevo, 1961., str. 218-219.

19 Vidi: Krešimir Kužić, Prilog biografiji nekih Kačićevih vitezova te podrijetlu stanovništva njihova kraja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 47*, Zadar, 2005., str. 191-224. Glede problematike Vlaha/vlaha o tome je mnogo pisano. Vidi: Krešimir Kužić, Povijest Dalmatinske zagore, Split, 1997., str. 70., 89-90.

20 Državni arhiv Zadar, Spisi generalnih providura, Alessandro Molin, k. 57/II, l. 68v; Bogumil Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XI*, Sarajevo, 1956., str. 30.

21 Fehim Spaho, Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 12*, Zagreb, 1985., str. 21-116.; F. Dž. Spaho, Splitsko zaleđe ..., str. 47-85.

22 S. Zlatović, Izvještaj o Bosni ..., str. 14.

23 Boško Desnica, Istorija kotarskih uskoka I, *Zbornik SAN za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda XIII*, Beograd, 1950., str. 52-53., 65.; Boško Desnica, Istorija kotarskih uskoka II, *Zbornik SAN za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda XIII*, Beograd, 1951., str. 174.

24 Državni arhiv Zadar, Spisi generalnih providura, Alessandro Molin, k. 57/II, l. 68v; Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split, 1997., str. 199., 205., 211.; Radoslav Lopašić, Spomenici hrvatske krajine 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 15*, Zagreb, 1884., str. 83. – Della villa Chotoragna (...) Bilof Mustapich, turco.; F. Dž. Spaho, Splitsko zaleđe ..., str. 72., 74-76.; Ivan Erceg,

ma Miljevcima ili Miljevićima, čija se kuća u Kninu navodi 1689., a zna se da su imali i druge posjede u okolici. [25] Međutim, gotovo je sigurno da su oni, kao i prethodno navedeni, imali kršćanske rođake, jer se jednome Miljeviću kćerka vjenčala 1674. u Šibeniku. [26] Osmanlije nisu imali povjerenja u svoje kršćanske podanike, pa su za nadzor zadužili kršćanske otpadnike. Mnogi slučajevi vidljivi iz katastarskih popisa govore u prilog pretpostavke da su pojedini islamizirani Vlasi imali zadaću nadziranja svojih suseljana. Na taj način bilo kakvo šurovanje seljana s Mlečanima ili uskocima bilo je otežano ili onemogućeno. U zagorskim ili ravnokotarskim selima bližima moru, uskoci su, za vrijeme svojih 80-godišnjih aktivnosti, dobivši informacije od seljaka vrebali na te doušnike, te su se nemilosrdno s njima obračunali, tako da je tamo islamizacija bila efemerna pojava. [27] Miljevačka sela bila su u daleko gorem položaju – bili su okruženi osmanlijskim utvrdama mimo kojih se uskoci nisu usuđivali prodirati, a veći kršćanski gradovi bili su relativno daleko. Činjenica je da nigdje nije zabilježeno da su uskoci u nekoj od svojih brojnih operacija u šibenskoj okolici prodrli do Miljevaca, a najbliže su im bile one kod Skradina oko 1607. i 1613. godine. [28] Da je kršćanstvo ostalo sačuvano jedina zasluga leži na visovačkim franjevcima. Uz nezamisliv samoprijegor i požrtvovnost, unatoč svim zlostavljanjima i ratnim opasnostima, njima je uspjelo obraniti katoličku vjeru, ne samo u miljevačkom kraju, nego i na na mnogo širem prostoru. Upravo zbog vjere katoličko pučanstvo pod Turcima imalo je kakav-takav osjećaj zajedništva s pukom pod Mlečanima. To nam potvrđuje dragocjeno Foscarinijevo svjedočenje kako ih Turci ... *silom nagone u vojsku* ... [29] Zacijelo su tako, protiv volje, sudjelovali u tursko-mletačkim ratovima 1537.-1540. i 1570.-1573. (Sl. 1). Mora se priznati da su Osmanlije tolerirali franjevačko postojanje na Miljevcima bliskom otočiću Visovcu, usred jezera i rijeke koja je bila granica dvaju sandžaka, Kliškoga i Krčkoga, ali to je bila smišljena odluka. Bojeći se da odlazak franjevaca ne izazove posvemašnji bijeg pučanstva, više osmanlijske vlasti nastojale su ih štititi od pojedinih razuzdanih muslimana. Međutim, o jednakim pravima nije bilo riječi. Svaki pokušaj povratka muslimana u kršćanstvo, mogao je završiti s teš-

Turska osvajanja i organizacija proizvodnje u Dalmaciji i njihov odraz na privredni život Hrvatske, *Zbornik Cetinske krajine 4 – Sinj i Cetinska krajina za vrijeme osmanlijske vlasti*, Sinj, 1989., str. 22.

25 P. Bačić, Župe Franovačke provincije ..., str. (81.) – 49.; Josip Ante Soldo, Samostan Majke od milosti na Visovcu, *Visovački zbornik – Zbornik radova simpozija u prigodi 550. obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445.-1995.*, Visovac, 1997., str. 93.; Seid M. Traljić, Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru 19*, Zadar, 1972., str. 400.

Što se tiče turskog jezičnog utjecaja, Karalić je toponim motiviran turskim riječima *kara* – crn i muškim imenom *Alija*. Ime sela Širitovci također dolazi od arapsko-turske riječi *širit* – traka prišivena kao ukras na narodnoj nošnji. Vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1989., str. 88., 394., 587.

26 Ante Šupuk, *O prezimenima, imenima i jeziku starog Šibenika*, Šibenik, 1981., str. 84.

27 Npr. u okolici Trogira 1573. Vidi: Karlo Horvat, Monumenta historiam uscocchorum illustrantia 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 32*, Zagreb, 1910., str. 8-9.

28 Grga Novak, Commissiones et relationes Venetae / Mletačka uputstva i izvještaji VI, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 49*, Zagreb, 1970., str. 140.; Karlo Horvat, Monumenta historiam uscocchorum illustrantia 2, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 34*, Zagreb, 1913., str. 122.

29 Ivan Grgić, Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572., *Zadarska revija V./4*, Zadar, 1956., str. 257.

kim kaznama. [30] Strpljivo čekajući da sazriju prilike za pokretanje oslobađanja, franjevci su brinuli neumorno za povjereni puk. Mlečanima pak, poslije Ciparskog rata nije bilo ni na kraj pameti sukobljavanje s Osmanlijama, nego su sve poduzimali kako bi potaknuli trgovinu. Vjerojatno su i Miljevčani sudjelovali u izvozu žita, stoke, sira i vune, kao najčešćih proizvoda Kliškog sandžaka, koji su dopremani u Šibenik i Skradin, a onda dalje preko mora. [31] Unatoč ometanjima uskoka, razmjena je bila tolika da su se Drniš i Šibenik razvili u dva najveća grada tog vremena, a u Drnišu se spominju kao posjednici Terzibalići, Atlagići, Kositerovići i drugi. [32] Zanimljivo je da se 40-ih godina 17. stoljeća utvrde oko Miljevaca ne spominju u sastavu tvrđava Kliškoga sandžaka s plaćeničkom posadom. [33]

Kandijski rat, koji je izbio osmanlijskim napadom na otok Kretu ili Kandiju 1645., imao je uvod koji su dobrim dijelom izazvali Turci drskim svojatanjem prekograničnog zemljišta u okolici Trogira. Osluškujući zbivanja, franjevci su shvatili da je kucnuo čas. Nakon što je Mustafa-paša Tekeli morao prekinuti iscrpljujuću opsadu Šibenika u rujnu 1647., fra Nikola Ružić, fra Pave Sirotković i fra Šimun Brajinović u dogovoru s Mlečanima nagovorili su narodne glavare da u dogovoreni trenutak evakuiraju svoja sela te da prijeđu u primorje. Od njih šest koji su potpisali 17. prosinca 1647. u Šibeniku ugovor s mletačkim knezom o prelasku na stranu Sv. Marka, iz Miljevaca ili okolice bili su harambaše Ivan Lovrić i Šimun Pavković. [34]

General Lunardo Foscolo, pripremajući se za oslobađanje Drniša i Klisa, poslao je vojsku koja je srušila most preko Krke na Roškom slapu, a onaj kod Nečvena već je ranije bio srušio don Stipan Sorić, tako da Turci nisu mogli doći u pomoć preko Miljevaca. [35] Osiguravši se na taj način, mletačka vojska, sastavljena od odreda kojima su zapovijedali Sorić, kapetan Theodosio, Begna i Geremija, krenula je 18. veljače 1648. po zagorskoj strani Čikole. Putem joj se pridružio dio Miljevčana. Turci su pokušali spriječiti napredovanje, ali su odbijeni, te su se povukli u Drniš. Nakon kraćega žestokog otpora, Tekeli se izvukao

30 Sulejman Bajraktarević, Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i u Franjevačkom samostanu na Visovcu, *Starine JAZU 44*, Zagreb, 1952., str. 51-59.

31 G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji IV, str. 399-400.; Grga Novak, Commissiones et relationes Venetae / Mletačka uputstva i izvještaji V, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 48*, Zagreb, 1966., str. 227.

32 Grga Novak, Commissiones et relationes Venetae / Mletačka uputstva i izvještaji VII, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 49*, Zagreb, 1972., str. 249.; S. M. Traljić, Drniš šesnaestoga ..., str. 398-399.

33 Fehim Dž. Spaho, Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću, *Naučni skupovi SANU XLVIII - Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do Karlovačkog mira 1699*., Beograd, 1989., str. 101-113.

34 Baćić je napisao da su Lovrić i Pavković iz Miljevaca, iako se iz dokumenta koji je donio Desnica čita, da je Lovrić iz Bogetića, a Pavković iz Lukara. Vjerojatno se za Lovriće poveo činjenicom da su oni u njegovo vrijeme bili iz Širitovaca. Vidi: Petar K. Baćić, *Kratka povijest Franovačkoga samostana Visovca na rijeci Krki*, Visovac, 1917.-1919., 53., 54.; B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1646-1684, sveska I, str. 27-28.

35 Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji* (preveli Smiljana i Duško Kečkemet), Split, 1986., str. 162., 164.

i mletačka vojska ušla je u grad. [36] Tek tada, nakon što je uklonjena turska opasnost, ostali Miljevčani su prihvatili zaštitu odreda Danijela Divnića te su se preko improviziranog drvenog mosta na Roškom slapu povukli preko Krke na teritorij pod mletačkom kontrolom odvodeći tisuće grla stoke. Radi sprječavanja mogućeg svojevoljnog povratka, a i radi uništavanja gospodarske osnove opstanka Turaka, Divnić je zapalio sve kuće u Miljevcima. [37] Međutim Mlečani nisu pokušali učvrstiti svoje sjajne taktičke uspjehe. Iako su, dakle, Drniš dobili bez velike borbe, a Knin bez ispaljenog metka, odustali su od utvrđivanja tih ključnih mjesta zadovoljivši se samo njihovim rušenjem. To su iskoristili Turci te su se povratili uzimajući prazne posjede. Nedugo nakon što su franjevci izbjegli u Šibenik, neki Salih-aga zauzeo je njihov posjed Kuželj s miljevačke strane jezera. [38] U daljem tijeku rata koji je završio 1669. godine sve je bilo svedeno na povremene uništavačke pohode kako naših, tako i osmanlijskih snaga. Koliko su u njima sudjelovali izbjegli Miljevčani teško je objektivno kazati, ali zahvaljujući svom položaju, Miljevci su bili po strani od glavnih prodora koji su se događali po Bukovici ili Zagori.[39] Golema strategijska pogreška nezaposijedanja tvrđava, imala je za posljedicu da Mlečani u konačnici, u mirovnim pregovorima izgube sve ono što su dobili oružjem.[40] Suočeni s tim neki Miljevčani su se vratili u rodni kraj, a neki su ostali u primorskim mjestima.

Ovaj dugotrajni i krvavi rat privukao je veliku pozornost onodobne Europe, pa se tako u šestom svesku niza "Theatrum Europaeum", u kojem su opisana zbivanja od 1647. do 1651. godine, nalazi zemljovid šibenske okolice, na kojem je označeno *Opromigne* obuhvaćajući i Miljevce (Sl. 2). [41]

Nezavisno od zbivanja u Podunavlju, novi rat koji je počeo 1684. imao je pomalo čudnovatu predigru. Nakon pokolja koji se 1682. dogodio u Zemuniku, u Kotarima se sve podiglo protiv Turaka, ali to Mlečani nisu gledali s odobravanjem. Kotarci su tada krenuli preko Krke, te su krajem studenog 1683. skupa s Miljevčanima, Prominjanima i Petropoljcima oslobodili Drniš. [42] Mlečani su tek u travnju 1684. navijestili rat Osmanskom Carstvu. U međuvremenu se kao glavni vojni zapovjednik nametnuo harambaša Mate Nakić-Vojnović. On je u dogovoru s franjevcima i glavarima predložio Mlečanima prelazak cjelokupnog pučanstva na mletački teritorij, što je uz manje teškoće i ostvareno. [43] U popisima izbjegličkih skupina mogu se prepoznati, uz određenu dozu zadrške

36 Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I* (preveo Vladimir Rismondo), Split, 1977., str. 274.; F. Difnik, Povijest Kandijskog rata ..., str. 167-170.

37 F. Difnik, Povijest Kandijskog rata ..., str. 172.

38 S. Bajraktarević, Turski dokumenti ..., str. 54.

39 F. Difnik, Povijest Kandijskog rata ..., str. 200-201.

40 F. Difnik, Povijest Kandijskog rata ..., str. 196-198.

41 Johann Philipp Abelinus, Theatrum Europaeum VI, Frankfurt/M, 1663., str. 215.

42 Karlo Kosor, Drniška krajina za turskoga vladanja, *Kačić XI.*, Split, 1979., str. 166.

43 K. Kosor, Drniška krajina ..., str. 167-170.; B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1646-1684, sveska I, str. 295-296., 311-313.

i miljevačka prezimena. [44] Pod zapovjedništvom harambaše Filipa Sunare bio je Petar Ivanišević s 10 članova obitelji. On je 1686. bio privremeno smješten u Skradinu. U grupi harambaše Mate Nakića bili su Tadija Jurić, sam, i Mijo Jurić s 4 člana obitelji. Sinovi ove trojice živjeli su 1709. godine u Brištanima (vidi katastarski popis!). Stipan Breulj iz Drinovaca i Marko Bralić, čiji se sin kasnije navodi u Karaliću, bili su u skupini kapetana Mije Stipičevića-Perajice. Ivan Radnić, također iz Drinovaca, zabilježen je 1684. s 4 člana obitelji u sastavu zbjega harambaše Ivice Silova u Mandalini. Iz popisa je vidljivo da su neki glavari sa svojim obiteljima mijenjali ili napuštali prvobitne skupine, vjerojatno vođeni borbom za preživljavanje.

Dakle, pobojavši se za svoje interese u Dalmaciji, Mlečani su ovaj put odlučili braniti oslobođeni Drniš, ali nije se stalo samo na tome. Koristeći se borbenim duhom domaćih kršćana Mlečani su preuzeli inicijativu. Poticali su razorne konjaničke pohode u dubinu Bosne, a u njima, kao i u borbama oko Sinja, nema sumnje da su sudjelovali i Miljevčani. [45] Tijekom priprema za oslobađanje Knina, Skradinjani su bili dužni čuvati utvrdu Nečven, a onda je nakon dvotjedne opsade naša vojska ušla u grad. [46] Opet su franjevci odigrali znatnu ulogu. Po savjetu fra Andrije Resice vojska općeg providura Girolama Cornara prešla je preko Miljevaca do Knina gdje je u rujnu 1688. nakon žestokog otpora istjerala Turke iz grada. Fra Petar Baćić navodi kako se vojska s topovima i ostalim naoružanjem prevezla preko Krke, te se preko brištanskih kosa popela na Miljevce, a odatle, preko Promine, osvanula nasuprot Kninu. [47] Dok je trajala opsada, hercegovački Selman-paša pokušao je prodrijeti preko Drniša, ali je tamo pretrpio ljut poraz.

Od prosinca 1690. godine vojni zapovjednik, ne samo za Miljevce, nego i za Prominu, Petrovo polje, Kosovo i Zagoru bio je Mate Nakić Vojnović. Međutim, zbog dolaska velikog broja pravoslavnog pučanstva, Mlečani su izdvojili sjeverni dio, pa je Nakiću ostala drniška okolica, a novi guvernadur je postao Toma Zavorović. [48] Sljedećih godina borbe su se vodile od Grahova preko Glamoča do Vrgorca, a onda je 1699. godine sklopljen mir. U to doba (1698.), miljevački harambaše bili su Pave Ivić i Luka Vukorepić. [49]

Osmanlije su tijekom opsade Sinja 1715. godine pokušali prodrijeti i opljačkati drnišku okolicu, ali su definitivno razbijeni i po novome mirovnom ugovoru odbačeni na današnju granicu na Dinari i Kamešnici. [50]

44 K. Kosor, Drniška krajina ..., str. 183-192.; Državni arhiv Zadar, Katastri Dalmacije XVII. i XVIII. stoljeća, k. 14., 12rv, 13r

45 B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1684-1749, sveska II, str. 126-127., 142., 182., 196., 203.

46 B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1684-1749, sveska II, str. 205.; K. Kosor, Drniška krajina ..., str. 174.

47 Petar K. Baćić, *Nekrolog – Spomen knjiga svih pokojnih Franovaca Provincije Presv. Odkupitelja u Dalmaciji, od davnijih godina, do god. 1925.*, Sinj, 1924. (digitalizirani prijepis, 2006.), str. (299.) – 221.

48 Karlo Kosor, Drniš pod Venecijom, *Kačić VII.*, Split, 1975., str. 26., 29.

49 Josip Ante Soldo, *Crkveni život na proširenom području šibenske biskupije nakon uzmaka Osmanlija, Sedam stoljeća šibenske biskupije – Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, 22. do 26. rujna 1998*, Šibenik, 2001., str. 325.

50 K. Kosor, Drniška krajina ... str. 175.

NASELJAVANJE I PODJELA POSJEDA

Mlečani su nastojali po svaku cijenu i u što kraćem roku naseliti oslobođene krajeve, osobito ako su ostali polupusti zbog iseljavanja, kako kršćanskog tako i muslimanskog pučanstva. S druge strane za ratne zasluge nagrađivali su zapovjednike domaće vojske. Tako je serdar Mate Nakić Vojnović za junaštvo dobio 1689. godine mlinicu na Roškom slapu, koja je prije pripadala Ćati Miljevčaninu, a harambaši Pavi Iviću je za ratne zasluge dodijeljena također jedna mlinica. [51] Isto tako, Toma Zavorović dobio je mlinicu Terzibalića s pet kola na Roškom slapu. [52] Jednu mlinicu na Roškom slapu dobio je i Grgo Radnić. [53] Obični vojnici, ako su bili starosjedioci dobivali su potvrde vlasništva posjeda koja su ranije obrađivali, a ostali doseljenici dobivali su veća ili manja zemljišta u mjestima gdje su se naseljavali.

Tako su 1697. godine Marko Breulj i Nikola Baloban dobili potvrdu posjeda koji su već mnogo godina uživali i obrađivali. Breulj je imao trideset kanapa, tj. oko 110.000 m^2, a Baloban dvadeset kanapa, tj. oko 73.000 m^2. [54] Granice su bile: sa istoka lokva *Meia*, sa zapada selo Bogetić, sa sjevera selo Čitluk, a sa juga crkva sv. Pavla. [55] Od samog početka mletačka je vlast davala zemlju na uživanje, a ne u vlasništvo, a u nasljeđe su je mogli dobiti samo sinovi.

51 Državni arhiv Zadar, Spisi generalnih providura, Alessandro Molin, k. 57/II, l. 68r.

52 Državni arhiv Zadar, Spisi generalnih providura, Alessandro Molin, k. 57/II, l. 68v.

53 K. Kosor, Drniš ..., str. 22.

54 *Za padovanski kamp ili kanap vidi:* Zlatko Herkov, Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8*, Zagreb, 1977., str. 189.

55 Državni arhiv Zadar, Spisi generalnih providura, Alvise Mocenigo, k. 65/IV, l. 289v.

Prema prvom popisu koji je napravljen 1709. godine u vrijeme glavnog providura Vincenza Vendramina, u Brištanima je bilo sljedeće posjedovno stanje: [56]

Veličina posjeda žitelja Brištana: [57]

Tošterić Josip, pok. Martina	– 11	0	55	= 40450 m^2
Benković Martin, pok. Ilije	– 8	1	69	= 30460 m^2
Kišić Mijo, pok. Ivana	– 9	1	190	= 34640 m^2
Jurić Mate, pok. Mije	– 12	1	169	= 45515 m^2
Bačić Mate, pok. Mije	– 14	0	102	= 51620 m^2
Deranjin Martin, pok. Ilije	– 12	3	83	= 46970 m^2
Sušić Božo, pok. Jure	– 31	3	118	= 116570 m^2
Perišić Petar, pok. Mate	– 16	0	30	= 59635 m^2
Piljić Šimun, pok. Mije	– 23	3	99	= 87250 m^2
Ivanović Toma	– 0	2	159	= 2520 m^2
Sušić Toma	– 1	2	47	= 5690 m^2
Jurić Ivan, pok. Tadije	– 38	0	34	= 174340 m^2
Ivanišević Ivan, pok. Petra	– 11	3	125	= 43500 m^2
Samodol Ivan, pok. Petra	– 28	1	120	= 103790 m^2

Općinsko zemljište :

javno neobradivo	– 2	1	18	= 7305 m^2
močvara	– 22	1	28	= 81460 m^2
pašnjak	– 14	1	105	= 52450 m^2

Posjednici iz drugih sela:

Omrčen Andrija, Bogetić	– 4	3	176	= 18130 m^2
Bačić Grgo, Drinovci	– 2	1	191	= 9060 m^2
Prnjak Ilija, Bogetić	– 11	3	184	= 43760 m^2
Relanović Nikola, Drinovci	– 0	2	20	= 1915 m^2
Ciza Nikola, Drinovci	– 1	1	156	= 5250 m^2
Ivić Pave, Drinovci	– 1	2	49	= 5700 m^2
Višić Petar, Drinovci	– 1	0	172	= 4410 m^2
Dunjak Petar, Drinovci	– 0	2	141	= 2445 m^2
Breulj Petar, Drinovci	– 1	0	95	= 4070 m^2
Merzal Stipan, Drinovci	– 1	0	46	= 3860 m^2
Breulj Stipan, Drinovci	– 4	2	172	= 17200 m^2
Bačić Tadija, Karalić	– 3	0	170	= 11710 m^2
Radnić Ivan, Drinovci	– 2	2	23	= 8240 m^2
Bralić Jure, pok. Marka, Karalić	– 9	1	34	= 33370 m^2

56 Državni arhiv Zadar, Katastri Dalmacije XVII. i XVIII. stoljeća, k. 14.

57 *Mlečani su u premjeru zemljišta kao osnovnu jedinicu upotrebljavali padovanski kanap koji je iznosio oko 3655,45 m2, a sastojao se od 4 kvarte po 210 tavola ili pertika. Vidi:* Zlatko Herkov, Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8*, Zagreb, 1977., str. 189.

Ukupna površina Brištana u privatnom vlasništvu iznosila je 1063725 m^2, a od toga je oranica bilo 267 padovanskih kanapa, 1 kvartu i 89 tavola, tj. 977300 m^2. Vinograda je bilo 1 kanap, 3 kvarte i 101 tavolu (6840 m^2). Livada je bilo 2 kanpa, 2 kvarte i 93 tavole (9545 m^2). Nekorisno je bilo 19 kanapa i 134 tavole (70040 m^2). Kad tome pribrojimo općinsko zemljište (pašnjak, močvaru i nekorisno) onda proizlazi da je selu Brištanima pripadala površina od oko 1205000 m^2, podijeljena u 203 čestice.

Vidimo da se u Brištanima na samo dvije čestice uzgajala vinova loza. Jedan vinograd je pripadao Ivanu Juriću s površinom od 2980 m^2, a drugi od 3860 m^2 zajednički su obrađivali Petar Perišić i Šimun Piljić.

Broj duša i blaga: [58]

Bilješka o dušama u Brištanima

	GLAVA KUĆE	MUŠKIH OD ORUŽJA	DJEČAKA	ŽENSKIH	DJEVOJČICA	UKUPNO
1.	Sušić Božo, pok. Jure	3	7	3	7	20
2.	Kišić Mijo, pok. Ivana	1	2	2	0	5
3.	Perišić Petar, pok. Mate	2	3	2	5	12
4.	Jurić Ivan, pok. Tadije	4	3	6	6	19
5.	Benković Martin, pok. Ilije	2	2	2	2	8
6.	Piljić Šimun, pok. Mije	3	4	3	2	12
7.	Deranjin Martin, pok. Ilije	3	5	2	3	13
8.	Jurić Mate, pok. Mije	3	2	3	1	9
9.	Ivanišević Ivan, pok. Petra	3	1	1	3	8
10.	Tošterić Josip, pok. Martina	1	3	2	2	8
11.	Samodol Ivan, pok. Petra	2	1	2	4	9
12.	Bralić Jure, pok. Marka	2	4	1	2	9
13.	Bačić Mate, pok. Mije	1	6	1	3	11
13	UKUPNO	30	43	30	40	143

58 Popis se kronološki veže na popis istog karaktera napravljen u okolici Šibenika i Skradina. U iščitavanju i pisanju prezimena bilo je dosta problema i nedoumica, budući da su počesto neke osobe zapisivane nedosljedno, tj. na nekoliko načina mletačkom grafijom. Stoga sam nastojao ispraviti te greške na način da sam zadržavao onodobni izgled prezimena (primjerice: Deranjin, Tošterić). Izrazit primjer nedosljednosti je prezime "BAČIĆ" čiji su nositelji Mate i Tadija, osim u jednom slučaju kao *"BACHICH"*, dosljedno upisivani kao *"BAGNICH"* ili *"BAGICH"*. To bi se trebalo čitati kao "BANJIĆ" ili "BAĐIĆ", što je neprihvatljivo, osobito u prvoj verziji.

	VLASNIK	KONJA ZA SEDLO	KONJA ZA SAMAR	VOLOVA	KRAVA	TELADI	OVACA
1.	Sušić Božo, pok. Jure	1	2	5	4	3	120
2.	Kišić Mijo, pok. Ivana	0	0	0	4	4	0
3.	Perišić Petar, pok. Mate	2	2	3	4	4	80
4.	Jurić Ivan, pok. Tadije	1	5	6	4	4	120
5.	Benković Martin, pok. Ilije	1	1	2	4	2	40
6.	Piljić Šimun, pok. Mije	1	3	5	4	4	100
7.	Deranjin Martin, pok. Ilije	1	3	4	3	1	110
8.	Jurić Mate, pok. Mije	1	2	4	3	3	20
9.	Ivanišević Ivan, pok. Petra	2	3	2	4	3	80
10.	Tošterić Josip, pok. Martina	0	2	2	4	4	0
11.	Samodol Ivan, pok. Petra	0	1	3	4	3	0
12.	Bralić Jure, pok. Marka	0	0	0	1	1	0
13.	Bačić Mate, pok. Mije	1	1	3	2	2	30
13	**UKUPNO**	**11**	**25**	**39**	**45**	**38**	**700**

Barem dva izvora govore nam da porijeklo jednog dijela stanovnika Miljevaca moramo tražiti u susjednoj Zagori. Fra Bonaventura Biloglav u svojoj matici krštenih vođenoj na području Zagore od 1679. do 1686. godine bilježi sljedeća prezimena kojima u zagradama pridružujemo miljevačka sela, kao mjesta gdje se ona kasnije spominju. To su: Bralić (Karalić?), Ivić (Drinovci), Jurić (Brištani), Malenica (Drinovci, Ključ), Vlajić (Kaočine), Vukorepa (Ključ). [59]

U mletačkim katastarskim knjigama nalazimo da je 1709. godine na šibenskom dijelu Zagore, u selu Unešiću posjed imao Ivan Dželalija, a 1711. na području Trogira, u Pribudama, Ilija Vetečić, Stipan Breulj, u Ogorju Grgo i Petar Malenica, Grgo Vlajčić te isti Ivan Dželalija, a u Vinovu Gornjem harambaša Pave Ivić i Mate Ivić pok. Rade. Osim njih i neki Prominjani su bili povezani sa Zagorom, što samo pojačava ovu tvrdnju. [60] Nezahvalno je ipak, bez izričitijih podataka donositi bilo kakve dalje zaključke, pa odgovor treba tražiti u arhivskoj građi.

59 Krešimir Kužić, Povijest ..., str. 198., 200-202., 204-208., 210.

60 Krešimir Kužić, Povijest ..., str. 217., 219., 223., 226-227., 229.

Glede crkvenih razgraničenja i prava dušobrižništva, mletačke vlasti su imale završnu riječ. Tako su prema odluci općeg providura Daniela Dolfina iz 1695. franjevci u šibenskoj biskupiji nakon završetka rata, između ostalih, dobili i Miljevce, a tako je ostalo i nakon završetka rata 1699. godine. Odlukom franjevačkih vlasti 1700. određeno je da svaki župnik vodi matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih. Na Miljevcima su, međutim, matice vođene još od 1692. godine. Župna crkva sv. Pavla bila je u Širitovcima, a prema spisu iz 1693. na njoj su se još vidjeli tragovi požara. Druga crkva, u Drinovcima, bila je posvećena Imenu Isusovu, i još 1698. je bila pokrivena slamom. [61]

Kao znak posebne časti, harambaša Pave Ivić dobio je 1707. godine od samostana pravo na grobnicu kod oltara sv. Frane. [62]

OPISI MILJEVACA I OKOLICE

Prvi opis putovanja Krkom i Visovačkim jezerom podno miljevačkih utvrda i sela ostavio nam je zadarski "bašćinac" Petar Zoranić. Ono što je vidio teško ga je pogodilo. Njegove riječi sve govore: ... *I tako plovući , s live i desne strane kašteле, polače i sela nigda obila i bogata, a sad rasuta prez izma vijahu se. ... Tad grad Nečven s live, a Čučevac s desne ukaza mi i jini razliki kašteli i polače i sela. ...* [63]

U izvješću općeg providura Dalmacije Giacoma Foscarinija, podnesenog 1572. godine, navodi da je ... *Drniš, tvrđavica u Petrovu polju iznad Šibenika, nema neku važnost; Nečven, blizu rijeke Krke na briješčiću, ne baš jak i bez topništva* ....[64]

Šibenčani, Frane Butrišić i Ivan Divnić, na povratku iz Bosne 1574. prešli su preko jednog mosta na Čikoli nizvodno od Drniša – vjerojatno kod Žitnića. [65] Iz njihova pisanja vidi se da se već u drugoj polovici 16. stoljeća srednjovjekovna Poljščica nazivala Čikola. [66]

Pedesetak godina kasnije, Atanazije Jurjević, za Nečven bilježi da je ... *nešto manje veličine od Drniša, mjesto nenastanjeno, ima tvrđavu dosta jaku s nekoliko perijera* (vrsta topa, primj. a.) *ili topova te vrste; blizu vanjskih zidina ima podgrađe s oko 80 kuća, u kojima živi otprilike sedamdeset ili osamdeset duša, od kojih su*

61 Josip Ante Soldo, Crkveni život na proširenom području šibenske biskupije nakon uzmaka Osmanlija, Sedam stoljeća šibenske biskupije – Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, 22. do 26. rujna 1998, Šibenik, 2001., str. 324.

62 Josip Ante Soldo, Samostan Majke od milosti na Visovcu, Visovački zbornik – Zbornik radova simpozija u prigodi 550. obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445.-1995., Visovac, 1997., str. 84.

63 P. Zoranić, *Planine*, str. 230., 232.

64 G. Novak, Commissiones et relationes Venetae / Mletačka uputstva i izvještaji IV, str. 6., 43.

65 Franjo Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika, *Starine JAZU XIV*, Zagreb, 1882., str. 191., 195.

66 F. Rački, Prilozi za geografsko ..., str. 191., 195.

većim dijelom dobri vojnici. Ne previše daleko je oko deset sela, koja mogu skupiti otprilike dvije stotine duša s dobrim udjelom vojnika. Nema ni age, ni drugog sudca, nego sandžakov kapetan koji katkada dođe. ... U bližoj okolici osim Drniša, spominje i Hotiblić. [67]

Pavao iz Rovinja navodi da je 1640. godine kameni most na Roškom slapu imao 22 luka. [68]

Vizitator G. B. de Vietri navodi 1708. da župa Miljevci pripada samostanu Svete Marije od Visovca te da broji ... *6 sela s vrlo malo obitelji, usred kojih je crkva posvećena sv. Pavlu Apostolu* ... [69]

Zemljovidi:

Sl. 1: Lijeva gornja četvrtina zemljovida Šibenika iz "Izolara" G. F. Camocija iz 1571. Nema nijednog toponima, ali je prepoznatljiv karakteristični miljevački trokutasti oblik između Krke i Čikole. Zanimljivo je navođenje starog imena za Čikolu – *Polisca f.*, tj Poljčica te prikaz turske vojske, što povezujemo s ratnim operacijama tijekom Ciparskog rata. Ostali detalji pokazuju jaku ispremiješanost toponima i prostornu neproporcionalnost (npr. *Tina*, tj. Knin na mjestu je Brištana). [70]

Sl. 2: Lijeva gornja četvrtina zemljovida iz "Theatrum orbisa" M. Meriana iz 1663. Ima dvojezični latinsko–njemački naslov *Situs particularis Comitatus Sebeniciani, qui est pars Dalmatiae / Sonderbare Situtation und gelegenheit der Graffschafft Sebenico, so ein Theil ist der Provints Dalmatia*. Ključna pogreška je postavljanje *Opromigna* na desnu obalu Krke, što je posljedica izostavljanja Čikole, kao njezina lijevog pritoka. Ipak broj toponima je mnogo veći, pa tako, osim *Opromigne*, imamo: *Camicaz*, na pogrešnoj, desnoj strani Krke, prikazan kao utvrda s tri kule na brijegu, daleko od rijeke, zatim je, ponovo s krive, lijeve strane Krke, *Zucea*, tj. Čučevo, također s tri kule, ali na obali. *Rog*, s tri kule, na krivoj je strani, a uz to je ucrtan nizvodno od Kamička.

67 Mijo N. Batinić, Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine JAZU XVII*, Zagreb, 1885., str. 140.

68 Stipan Zlatović, Izvještaj o Bosni god. 1640 o. Pavla iz Rovinja, *Starine JAZU XXIII*, Zagreb, 1890., str. 11.

69 M. N. Batinić, Njekoliko priloga ..., str. 90.

70 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Kartografska zbirka, D.XIV.40, Giovanni Francesco Camocio, Isole famose

Sl. 1. Zemljovid Šibenika iz 1571.

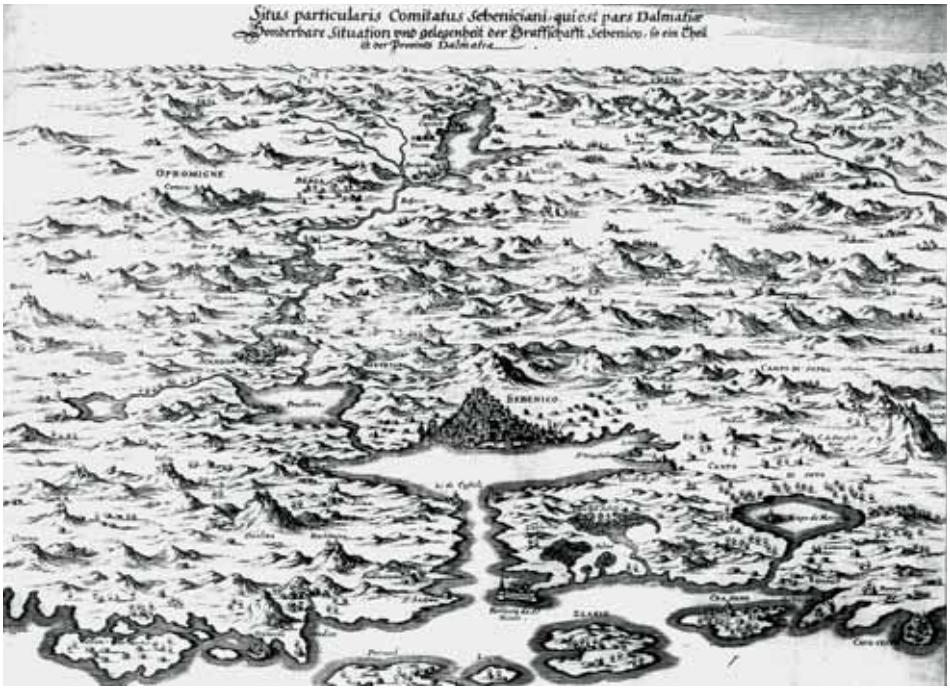

Sl. 2. Zemljovi Šibenika iz 1663.

MILJEVCI OD 1710. DO 1900. GODINE

Davor Gaurina

Miljevci su skup sela smještenih između rijeka Krke i Čikole te planine Promine. Stanovnici ovih sela uglavnom su potomci stanovništva koje je nakon Kandijskog rata (1647. -1669.) bilo pobjeglo na Venecijanski teritorij (ostaci šibenskog distrikta) i doseljenih Morlaka (Vlaha) koji su napučili ovaj prostor za vrijeme Morejskog rata (1683.-1699.). Novodoseljeno stanovništvo dobilo je zemlju na plodouživanje uz obaveze: obrađivanje, vojnu službe i plaćanje 1/10 poljoprivrednih prinosa. Zemlju i obaveze nasljeđivali su isključivo muški potomci. Oko 1750. g. pojavila se potreba za revizijom zemljišnih investitura i to na način da svaka obitelj zaista i dobije do tada zajamčena dva padovanska kanpa po glavi. Gospodarske prilike i uvjeti života na Miljevcima u 18. i 19. stoljeću nisu bile povoljne. Razloge za to treba tražiti u dugotrajnom ratnom razdoblju od sedamdesetak godina u kojem je jako nazadovalo stočarstvo, a osobito poljoprivreda zbog velikih migracija stanovništva i šteta koje su nanosile razne vojne i paravojne formacije. Kraj Venecije te Prva austrijska uprava (1797.-1806.) pa Francuska uprava (1806.-1813.) i Druga Austrijska uprava ne donose puno novosti u životu Miljevačkih sela.

Miljevci su skup sela smještenih između rijeka Krke i Čikole te planine Promine. Po legendi, ime su dobili prema Miljevi kćerki gospodara grada (utvrde) Bogočina, kneza Andrije i žene mu Čike. Ta nesretna djevojka se utopila u Poljšici koja se od tada zove Čikola. Miljevci se sastoje od osam sela (sedam

katoličkih i jedno pravoslavno) i sljedećih prezimena: **Drinovci** (Bačić, Ivić, Kozić, Dević, Stipandžija, Škeljo, Skelin, Tetlo, Mazalin); **Brištane** (Bačić, Benković, Deronja, Gverić, Jurašin, Kisić, Malenica, Novak, Perišić, Pilić, Pletikosa, Runić, Samac, Samodol, Sušić, Šostera); **Bogatić** (Duilo, Galić, Mamut, Mazalin); **Karalić** (Dželalija, Karlo, Stojanović, Vatavuk); **Širitovci** (Bubalo, Grabić, Lovrić, Malenica, Perčin, Skelin, Sunko, Vatavuk, Vlaić, Vranjković); **Kaočine** (Bašić, Ivić, Kulušić, Lovrić, Malenica, Sulje, Šarac, Vlaić); **Ključ** (Čipčić, Dželalija Kulušić, Malenica, Skelin, Tetlo, Višić, Vukorepa) i **Nos-Kalik** (Zeljak, Kalik i Skočić).[1]

Stanovnici ovih sela uglavnom su potomci stanovništva koje je nakon Kandijskog rata (1647. -1669.) bilo pobjeglo na Venecijanski teritorij (ostaci šibenskog distrikta) i doseljenih Morlaka (Vlaha) koji su napučili ovaj prostor za vrijeme Morejskog rata (1683. – 1699.). Morlačko stanovništvo je došlo pod vodstvom franjevaca iz BiH i u dogovoru s Venecijom. Oslobađanje od Turaka bilo je istodobno i zauzimanje zemljišnih posjeda od strane novih doseljenika, a pod vodstvom seoskih zapovjednika (harambaša). Venecijanska vlast (generalni providur Dalmacije) uglavnom je ozakonio faktično stanje odmah nakon prvog smirivanja stanja. Novodoseljeno stanovništvo dobilo je zemlju na plodouživanje uz obaveze: obrađivanje, vojnu službe i plaćanje 1/10 poljoprivrednih prinosa. Zemlju i obaveze nasljeđivali su isključivo muški potomci. Ako zemlju ne bi obrađivao dvije godine ili ne bi plaćao porez, seljak je gubio posjed. Žene (udovice) samo su iznimno dobivale posjed, ako su mogle zadovoljiti navedene uvjete. Navedeni uvjeti važili su na cijelom prostoru *Nove Stečevine (Acquisto Nuovo)* pa dakako i u Miljevcima.

Organizacija venecijanske vlasti poštovala je lokalnu samoupravu na čelu sa seoskim starješinama i sucima, njima su bili nadređeni drniški serdar i guvernatur, a njima opet šibenski knez i kninski providur, a svima generalni (opći) providur iz Zadra. Zaslužni pojedinci dobili su puno više od zajamčenog minimuma zemlje i uz to razne druge privilegije. Tako je npr. postalo gotovo pravilo da sinovi dužnosnika preuzimaju očevu dužnost. [2]

Već 1709. g. zaslugom Cosme Faventinija uređeni su posjedovni odnosi u miljevačkim selima Brištane i Ključ. [3] Primjer funkcioniranja (subordinacije) mletačke vlasti imamo iz perioda tzv. Malog rata. Miljevački harambaša Pavao Ivić (visovački prokurator) je 14. rujna 1713. g. po zapovijedi vojničkog časnika Spaara odvezao u Drniš 105 konja drva i 1152 panja. [4]

1 Glavni razlog za to smanjenje broja stanovnika je epidemija "španjolice" od koje je 145 Miljevčana 1889. godine, a godinu dana kasnije 154 osobe. Najviše je umrlo Bačića (29), Ivića i Samodola po 25, a Puljića, Skelina, Sušića i Stojanovića po 9 osoba; Nikola Adžija, Rukopis, Gradski muzej Drniš.

2 Mirela Slukan-Altić, Komparativna analiza kulturnog pejsaža ruralnih naselja Mletačke i Habsburške krajine, Triplex confinium)1500.-1800.): Ekohistorija, str. 73.

3 Lovorka Čoralić, Agrarno-proizvodni odnosi na području kninskog distrikta potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, Kninski zbornik, Zagreb 1993., str. 170.

4 Fra. Josip-Ante Soldo, Samostan Majke od milosti na Visovcu, zbornik Kačić, Split 1969., str. 178.

Nakon konačnog protjerivanja Turaka iz Dalmacije 1718. g. počinje dugotrajni mir i zaživljava redovna Mletačka uprava. Slabo razvijena poljoprivreda i nedostatak vode (samo u Brištanima postoji izvor, a u ostalim selima bilo je malo seoskih bunara) bili su uzroci čestim gladnim godinama. Zbog svega toga seljaci su postajali žrtve lihvara i pohlepnih zakupaca poreza, a to je onda dovodilo do česte pojave – hajdučije.

Osobito gladne godine su bile 1715.-1716. Već tada počinje iseljavanje stanovništva u Slavoniju, pa čak i Ugarsku. Druga velika glad poznata je u godinama 1732. i 1733. nakon velike kuge koja je pokosila cijeli drniški kraj 1731. g. Zbog smanjivanja broja stanovnika, ograničenog kretanja ljudi i robe, glad je poprimila apokaliptične razmjere. Koliki je bio očaj naroda ilustrira podatak da je samostan Visovac 1733. g. u Zadru založio sve crkveno srebro za 600 cekina čime je u dva navrata kupovano narodu brašno i kruh da ne bi poumirali od gladi.

Daljnje sređivanje imovinsko-pravnih odnosa u ovom kraju možemo zahvaliti Petru Ciganiu koji je u razdoblju od 1735. do 1737. godine sredio posjedovne odnose i u ostalim miljevačkim selima. 5 Ipak oko 1750. g. pojavila se potreba za revizijom zemljišnih investitura. Rezultat te potrebe je tzv. Grimanijev zakon donesen 25. travnja 1756. godine za Kninsku krajinu. Zakonom je predviđeno da svaka obitelj zaista i dobije do tada zajamčena 2 padovanska kanpa (7300 m^2) po muškom članu obitelji. Ostalim obiteljima koje su imale nelegalni višak zemlje, posjed je smanjen. Opća obaveza za sve posjednike bila je: posaditi na svakom kanpu zemlje po četiri masline, murve, bajama, kestena, oraha, šljive ili višnje maraske; gajenje lana ili konoplje; držanje pčela; sadnja luka (kapule) i češnjaka. U cilju promicanja spomenutih kultura država se na dvadeset godina odrekla poreza. Bogatije obitelji morale su držati jednoga konja za potrebe države. Zakon također regulira i kolonatske odnose (unajmljivanje privatne zemlje za obradu od primarnih korisnika) i zabranjuje zloupotrebu položaja i zabranu pljenidbe oraćih volova i drugih prijeko potrebnih stvari za uzdržavanje posjeda. U zakonu se posebna pažnja posvećuje seoskim bunarima i putovima. 6

Kontinuirano kretanje broja stanovnika možemo pratiti od 1765. g. kada je na Miljevcima po fratarskim popisima bilo 150 katoličkih i tri pravoslavne obitelji. Ako je prosječna obitelj brojila pet članova, što je slučaj dvadesetak godina kasnije, onda je na Miljevcima živjelo 825 stanovnika navedene godine.

Godine 1786. u župi je živjelo 187 obitelji i 1012 stanovnika. Podijeljeno po selima: Drinovci -36 obitelji i 176 stanovnika; Brištani -36 obitelji i 204 stanovnika; Karalić - 26 obitelji i 139 stanovnika; Širitovci – 37 obitelji i 202 stanovnika; Ključ – 52 obitelji i 291 stanovnik. Sljedeći popis iz 1798. g. pokazuje povećanje

5 Fra Stipan Zlatović, Franovci Države presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji u Dalmaciji, Zaostrog, str 229.

6 Fra Josip Ante Soldo, Grimanijev zakon, Zagreb 2005., str.78.

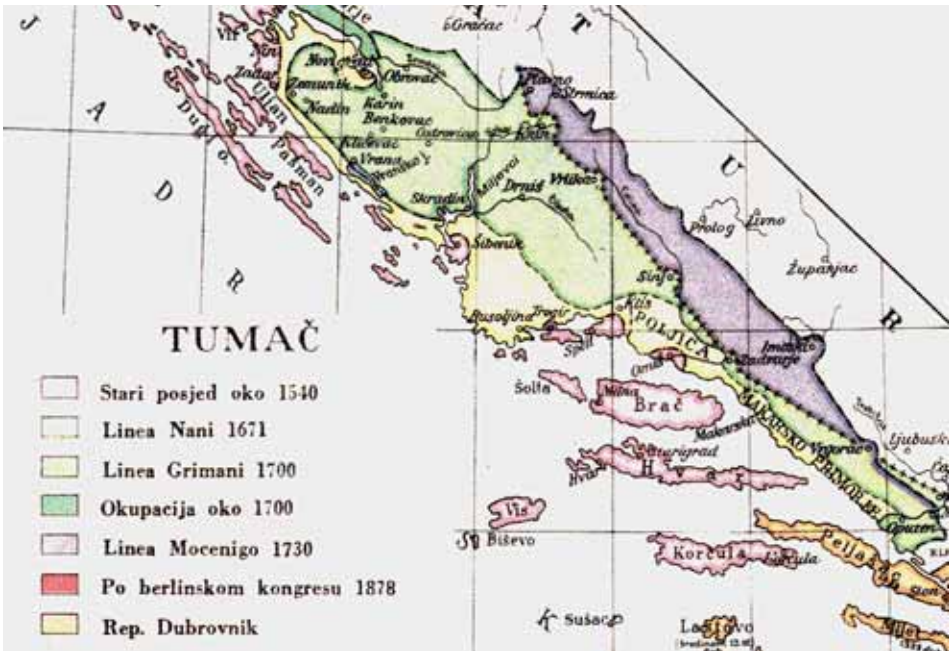

Karta širenja Venecije u ratovima protiv Turskog Carstva.
(Zelenom bojom je prikazana Nova Stečevina)

broja stanovnika na 1122 . Tada su Donji Brištani imali 92 stanovnika, Gornji Brištani - 149, Bogetić – 71, Karalić – 82, Širitovci – 186, Kaočine 150, Ključ – 197, Drinovci – 195.[7]

Kraj venecijanske uprave 1797. godine ne donosi osobite promjene na ovom prostoru jer u periodu Prve Austrijske uprave vlast nije uspjela ni zaživjeti, pa tako ni promjena posjedovnih odnosa. Godina 1806. kada francuski generali Lauriston i Molitor zauzimaju cijelu Dalmaciju donosi promjene koje značajnije utječu na život stanovništva. Francuzi odmah počinju s novačenjem za daljnje osvajačke ratove po Europi i prisilnim javnim radovima npr. izgradnja puta preko Roškog slapa na relaciji Split - Zadar. Velike promjene dogodile su se i u posjedovnim odnosima jer je seljak postao vlasnikom zemlje, iako je i dalje plaćao desetinu. Za vrijeme Francuza počinje se sa sadnjom krumpira, iako se ta kultura ustalila tek sredinom 19. st. Značajna je civilizacijska stečevina odvajanje sudstva od uprave što je tekovina Fancuske revolucije. Veliki nered Francuzi su unijeli u narod uvođenjem izravnih i neizravnih poreza i svojim od-

7 Fra Ante Čavka, Povijest Drniške krajine (zbornik); Fra Stanko Bačić, Uloga Visovačkih franjevaca u Drniškoj krajini od XVI. stoljeća do 1830. godine, str.262. Split 1995.

nosom prema svećenstvu, naročito namjerom da isele fratre s Visovca i da na njemu postave skladište streljiva.

Napoleonovim porazom u Rusiji i zauzimanjem ovih krajeva od Austrije krajem 1813. godine počinje dugogodišnje doba mira za vrijeme Austrije odnosno Austro-Ugarske (od 1867. g.) do kraja Prvoga svjetskog rata. Gospodarske prilike i uvjeti života na Miljevcima u 18. i 19. stoljeću bili su nepovoljni. Razloge za to treba tražiti u dugotrajnom ratnom periodu od sedamdesetak godina (oslobođenje od Turaka) u kojem je jako nazadovalo stočarstvo, a osobito poljoprivreda zbog velikih migracija stanovništva i šteta koje su nanosile razne vojne i paravojne formacije. Stanovništvo je uglavnom bilo orijentirano na uzgoj ovaca jer su one dobro podnosile oskudne prilike uzgoja i nisu bile oporezivane od mletačke vlasti kao poljoprivredni proizvodi. Osim ovaca uzgajale su se i druge životinje i to goveda, konji (u znatno manjoj mjeri) i domaća perad, a svinje vrlo slabo jer nije bilo dovoljno hrane ni za ljude. Prodajom drva i viškovima u uzgoju stoke (od jaja i peradi do janjaca) seljaci su kupovali ono što im je bilo nužno. Seoske potrebe su bile vrlo skromne jer su im domaćinstva bila organizirana kao samodostatna (odjeću su sami pravili od vune svojih ovaca) pa se kupovalo samo najnužnije npr. sol, poljoprivredne alatke koje se nisu mogle napraviti u kućanstvu i nakit za djevojke.

Poljoprivredni prinosi korišteni su za osobnu prehranu i vrlo često nisu bili dostatni za potrebe stanovništva. Od žitarica sijao se ječam, pir, raž, pšenica i proso. Glavna hrana Miljevčana (i cijele drniške okolice) toga doba, bio je kruh od ječma, pira, raži ili pšenice. Vrlo često kruh se pravio od miješanog brašna (napolica). Uz kruh jelo se mlijeko (kao sir, maslo, svježe i kiselo mlijeko) i razno zelenje. Svježe ili dimljeno meso jelo se u svečanim prigodama, na sedmini ili u vrijeme velikih poljskih radova. Vinogradarstvo je također bilo relativno dobro razvijeno, a vlasti su poticale uzgoj masline i murve. Zanimljivo je da se do kraja Venecije ne spominje uzgoj kukuruza i krumpira.

Poljoprivreda na Miljevcima, kao i u ostatku drniškog kraja, nije se osobito razvijala. Slabo se gnojilo i vodilo računa o plodoredu. I dalje se oralo uglavnom drvenim plugom (odnosno ralicom ili suplužicom) na kojem je metalni dio bio samo lemeš, u koji su bili upregnuti slabi domaći volovi lakši od 500 kg. Takav plug je zapravo samo grebao zemlju brazdom 5-6 cm. Samo bogataši su nabavili željezne plugove.

Žito se sijalo ručno, zatim bi se zatrpavalo drljačom koja se sastojala od granja povezanog vrbovom šibom i vezanih za drvo položeno poprijeko. Žnjelo se srpom ili kosilo kosom, a od slame se zrno odvajala na gumnu (od zbijene ilovače) mlaćenjem štapom koji se zvao *cip* ili češće konjima (vršidba). Prvo bi konji vezani za stup u sredini gazili snopove, pa kada bi se odvojila slama žito se *vijalo*(bacalo u vjetar) da se odvoji pljeva. Mljevenje žita najčešće se obavljalo u vodenicama na Roškom slapu koje su uzimale značajan *ujam* (dio od samljevenog). Od poljoprivrednih alata još se vrlo često koristio *lašun ili mašlin*

Pietro Santini: ZEMLJOVID SREDNJE DALMACIJE, detalj,
Venecija 1780. godine (Povijesni arhiv Zadar)

Pietro Santini: ZEMLJOVID SREDNJE DALMACIJE, Venecija 1780. godine, detalj

(kojim se krčilo novo obradivo zemljište) *motika*, *malj, poluga, čekić* i *kosir*, za košenje trave služila je *kosa.* [8]

Tijekom 19. stoljeća počinje se sijati kukuruz koji se obrađivao s puno više pažnje, ali u potpunosti ručno, motikom i čišćenjem od korova. Zreli kukuruz

8 Nataša Bajić, Blago Hrvatske iz arhiva mapa za Istru i Dalmaciju (zbornik); N. B., Drniš u katastru prve polovice XIX. stoljeća, str. 63-75.

Pietro Santini: ZEMLJOVID SREDNJE DALMACIJE, Venecija 1780. godine, detalj

se žeo srpom i dopremao na gumno gdje bi se *komušao* (odvajanje klipa), a kasnije se mlatio dugim mlatilom.

Duhan se najkasnije počeo saditi i to pod strogom državnom kontrolom. Naime, moralo se posaditi minimalno 2000 komada (struka) i prodavati ga državi po propisanim cijenama. Proizvodnja duhana bila je još najmukotrpnija jer je uz veliki fizički rad (okopavanje) zahtijevao i zalijevanje vodom koje je

uvijek nedostajalo. Ubrani duhan je trebalo odvajati i sušiti što se opet radilo ručno i u neadekvatnim prostorima. Takve mjere zapravo su poticale nelegalnu trgovinu (šverc) duhana koji se na crnom tržištu mogao prodati skuplje od propisane cijene.

Stoka je i dalje bila domaće pasmine i slabo hranjena što je rezultiralo slabim prinosima (mlijekom, vunom, mesom) i čestim ugibanjem većeg broja životinja.[9]

Sljedeći popis iz 1823. godine pokazuje neveliko povećanje stanovništva za samo 78 osoba, odnosno na Miljevcima je tada živjelo 1200 stanovnika. Razloge vjerojatno treba tražiti u Napoleonskim ratovima i oskudnim uvjetima života. Po podacima iz 1830. godine u Bogtićima i Karaliću je živjela -201 osoba, Širitovcima -269, Kaočinama -200, Drinovcima - 241, Nos-Kaliku - 104, Ključu - 211 i Brištanima 259 stanovnika.

Zanimljiv je podatak stanje stočnog fonda te 1830. godine. Tako je u Bogetićima i Karalicu bilo 1200 ovaca, 15 konja, 94 komada goveda (2 bika, 80 muznih krava 13 volova) i 13 svinja; Širitovci su imali 280 ovaca, 10 konja, 22 magarca, 65 goveda (1 bik, 50 muznih krava i 14 volova), 10 magaraca i 19 svinja; Kaočine su imale 880 ovaca, 87 goveda (1 bik, 72 muzne krave i 14 volova), 25 magaraca, 10 konja i 10 svinja; Drinovci i Nos-Kalik imali su 1100 ovaca, 137 goveda (4 bika, 104 krava i 32 volova), 33 konja, 12 magaradi i 10 svinja; Ključ je imao 1510 ovaca, 185 goveda (5 bikova, 140 krava i 40 volova), 57 konja, 23 magarca i 50 svinja; Brištane su imale 440 ovaca, 174 goveda (4 bika, 130 krava i 40 volova, 57 konja, 20 magaraca i 28 svinja. [10]

Najveći broj stanovnika (u 19. stoljeću) Miljevci su imali 1857. godine i to 2773 stanovnika. Tada su Drinovci imali 592 stanovnika, Brištane - 485, Širitovci - 468, Ključ - 418, Kaočine - 414, Bogatić - 216 i Karalić - 180 stanovnika. [11]

Unaprjeđenjem stočarstva i poljoprivrede bavila se državna i općinska vlast, pa je tako 1869. godine u Drnišu osnovan Poljodjelski odbor koji je imao za cilj popravljanje pasmina ovaca i goveda, ali i unaprjeđenje voćarstva i uopće popravljanja sjemena biljaka što je trebalo rezultirati povećanim prinosima. Povećanje broja stanovnika, česte suše i slaba ljetina dovodili su do čestih nestašica hrane i gladi i to gotovo svakih nekoliko godina.

Osim toga, nedostatak vode prisiljavao je stanovništvo da pije nečistu vodu što je uzrokovalo česte bolesti (groznica, tifus, šarlah, difterija i ospice), a to je onda rezultiralo velikim brojem umrlih, pogotovo djece. Ovako loši uvjeti rezultirali su iseljavanjem stanovništva, najprije u Banat i Slavoniju (od 1865. g.), a kasnije i u Ameriku.[12]

9 Dalmacija iz djela Austro-Ugarska monarhija, Naklada F. Maršića, Split 1892, str. 163-188.

10 HAZ, Razni spisi namjesništva, sv. 21.

11 Stanovništvo 1857.- 1961. po naseljima i dijelovima naselja Split, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb 1964., str. 57-60. .

12 Fra Ante Čavka, Povijest Drniške krajine (zbornik); Fra Karlo Kosor, Drniš pod Venecijom, Split 1955., str. 234-240.

Zbog toga se stanovništvo Miljevaca do 1869. g. smanjilo za više od 750 stanovnika. Tada je u svim selima bilo 2016 stanovnika. Od toga u Drinovcima - 462, Brištanima - 376, Širitovcima - 328, Ključu - 266, Kaočinama - 254, Bogatiću - 204, Karaliću - 126.

Značajan događaj za Miljevce bio je otvorenje pučke škole u Drinovcima 1873./1874. godine u kući Mazalin. Prvi učitelj bio je Marko Franić, a nadzornik mu je bi drniški župnik i dekan. Školske godine 1875./1876. učitelj je bio Šimun Fabbrio. Škola, nažalost nije imala sreće s učiteljem, pa je tako 1878. godine drinovački učitelj otpušten zbog lošeg rada. Problemi tu nisu prestali, pa se već početkom 1880. godine miljevački župnik žalio da škola ne radi četiri mjeseca. Izgleda da je škola ipak nastavila s radom sljedećih godina, ali u skučenom prostoru. Iako je Jela Mazalin ponudila da će osobnim sredstvima sagraditi školsku zgradu, škola nije radila 1884.-1886. godine. Kasnije je škola ipak radila jer imamo podatak da joj je 1906. godine opet prijetilo zatvaranje. Ovakvo stanje na Miljevcima rezultat je nebrige općinskoga školskog vijeća, a to potvrđuje i podatak da je drniška općina po broju škola bila posljednja u Dalmaciji.

Za cijeli drniški kraj vrlo važno je djelovanje nadšumara Nikole Vežića koji je od 1877. godine u Drnišu i okolici vrlo predano radio na pošumljavanju goleti i sadnji bajama, višnje maraske i kestena. [13]

Po sljedećem popisu iz 1880. godine Miljevci bilježe lagani porast broja stanovnika. Sedam sela imalo je 2141 stanovnika. Pojedinačno, u Drinovcima - 540, Širitovcima - 381, Brištanima - 339, Ključu - 299, Kaočinama - 263, Bogetiću - 188 i Karaliću 131 stanovnika. Najveća pošast zahvatila je Miljevce 1887. godine kada je dvadesetak ljudi bilo zaraženo ospicama. Zaraza je vjerojatno izazvana pijenjem prljave vode jer je bila velika suša. Kakvi su bili razmjeri žeđi govori podatak da šest sela ("kapitanija") na Miljevcima nije imalo vode. Iako su bogataši Skelini bili zakupili kopanje bunara u Drinovcima to nisu napravili, ali su zato mnoge obitelji učinili svojim kmetovima jer su im zbog malog duga preoteli imanje. Po sljedećem popisu iz 1890. godine vidimo opet smanjenje broja stanovnika i to oko 170 stanovnika, odnosno tada je na Miljecima ukupno živjelo 1969 stanovnika. Pojedinačno, u Širitovcima - 399, Brištanima - 341, Drinovcima - 336, Kaočinama - 288, Ključu - 248, Bogatiću - 220 i Karaliću 139 stanovnika. Kraj stoljeća (1900. g.) Miljevci su dočekali s 2284 stanovnika. Pojedinačno, Širitovci - 442, Drinovci - 431, Brištane - 416, Kaočine - 363, Ključ - 262, Bogatić - 216, Karalić - 154 stanovnika. [14]

13 Fra Karlo Kosor, Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga Narodnog preporoda u Dalmaciji (1860. – 1921.), separat zbornika Kačić, Split 1976., str.100.

14 Isto kao 14, str. 79.-82.

ŽUPA MILJEVCI U RAZDOBLJU OD 1900. DO 1950. GODINE

Zdravko Dizdar

Autor na osnovi izvorne građe i literature daje u osnovnim crtama prikaz stanja i događaja na području miljevačke župe u razdoblju od 1900. do 1950. godine.

UVOD

Rimokatolička župa Mijevci Šibenske biskupije u razdoblju od 1900. do 1950. dijelila je u svakom pogledu sudbinu okolnoga drniškog područja te svoje Biskupije pa i šire.[1] To razdoblje prema političkim i društvenim promjenama te ljudskim i materijalnim stradanjima, predstavlja jedno od najtragičnijih u višestoljetnoj povijesti ove župe. Ovaj rad želi ukazati samo na neke od najkarakterističnijih zbivanja iz toga razdoblja koji oslikavaju navedeno stanje.

ŽUPA MILJEVCI OD 1900. DO 1950. GODINE

a) Župa Miljevci u razdoblju Austro-Ugarske monarhije (1900. - 1918.)

1 Prikazani rezultati u radu proizišli su i iz znanstvenog projekta "*Položaj i razvoj Hrvatske 1918.-1941.*" koji se provodi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Ukratko o događajima na području Šibenske biskupije, a koji su velikim dijelom imali odraza i na zbivanja na području župe Miljevci vidi: Dr. fra Petar Bezina, ***Šibenska biskupija kroz dva rata***, Šibenik, 1998., str. 285-287.

Župa Miljevci smještena je zapadno od Drniša na i oko prometnice Drniš-Roški slap između donjeg toka rijeke Čikole do njezina utoka u rijeku Krku i Krke uzvodno do Bogatića. Obuhvaćala je sedam naselja i to: ***Drinovce***, kao sjedište župe, te naselja ***Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Ključ i Širitovce.*** U tim naseljima je **1900.** živjelo 2307, a **deset godina potom** 2434 stanovnika uglavnom sve katolika Hrvata, dok je u miljevačkom naselju ***Nos Kaliku***, koje je nekada ulazilo u sastav Drinovaca, 1900. živjelo 174, a deset godina potom 189 pravoslavnih Srba. U administrativnom pogledu područje župe ulazilo je u sastav **drniške gradske općine**. U samom Drnišu (s najužom okolicom) 1900. zabilježeno je 1769, a deset godina zatim 1784 stanovnika.[2] U tom kratkom vremenu na čelu miljevačke župe izmijenilo se čak pet župnika.[3]

Početak 20. stoljeća na drniškom području (u koje je uključena i župa Miljevci) koje je brojalo 20.000 stanovnika od kojih su Hrvati činili ¾, a Srbi ¼ stanovnika, obilježen je pojačanim političkim kretanjima te veoma teškom gospodarskom situacijom. Pri **izborima** za **Carevinsko vijeće, Dalmatinski sabor i općinsku upravu** hrvatski birači uglavnom su se opredjeljivali za **Hrvatsku narodnu stranku i Stranku prava** (koje su se 1905. ujedinile u Hrvatsku stranku), te **Čistu stranku prava i Pučku naprednu stranku**, a srpski birači za **Srpsku narodnu stranku**. Tako su primjerice na **izborima 1901.** za narodne zastupnike Drniša izabrani Marko Skelin, iz Hrvatske narodne stranke, koji je postao i drniškim načelnikom te dr. Ivan Bujić Kovačević, iz Stranke prava. Kod općinskih **izbora 1903.** Hrvati i Srbi sporazumno su izabrali općinske vijećnike.[4] Te 1903. bansku Hrvatsku zahvatio je široki narodni pokret protiv mađarizacije, koju je provodio ban Khuen Héderváry, što je imalo odraza u Dalmaciji tako da su i u **Drnišu održana dva protestna mitinga** protiv Khuenovih represalija. Novoosnovana Hrvatska stranka sporazumila se sa Srpskom narodnom strankom o zajedničkom istupu na **izborima 1905.** za Dalmatinski sabor, sukladno politici "novog kursa" buduće Hrvatsko-srpske koalicije. No, tome su se tijekom izbora suprotstavili pristalice Čiste stranke prava i drugi oporbenjaci s hrvatske i srpske strane, što se iskazalo na izborima, tako da je predstavnik Hrvatske stranke, uz niz nepravilnosti i napuštanjem izbora od strane oporbe, pobijedio tek sa 171 glasom više. U **općinsku upravu Drniša**, koji je tada imao 1665 stanovnika (od kojih sedam Talijana), izabrana su uz pet Hrvata i dvojica Srba, tako da je prema pisanju tadašnjeg tiska (pr. splitske *Slobode,* organa Pučke napredne stranke*),* "Drniš prvi oživotvorio ideju sloge Srba i Hrvata".[5]

2 Mirko Korenčić, ***Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.- 1971.***, Djela JAZU, knjiga 54., Zagreb, 1979., str. 212-213. Granice drniške općine, a s njima i broj stanovnika se mijenjao, posebice s priključenjem Drnišu nekadašnje općine Promina.

3 Bili su to: fra Mijo Bronić iz Promine (1890.-1900.), fra Stipan Bosančić iz Dugopolja (1900.-1903.), fra Andrija Vukičević iz Radonića (1903.-1906.), fra Kažimir Tomasović iz Kučića kod Omiša (1906.-1908.) i fra Stanko Đirlić iz Radošića (1908.-1921.)

4 Opširnije o političko-gospodarskim i kulturnim kretanjima na području Drniša, pa i miljevačke župe, u razdoblju od 1900. do 1921. vidi: Dr. fra Karlo Kosor, ***Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji***, *Kačić*, god. VIII., Split, 1976., str. 47-130., prema kojem se ovdje dalje većinom iznose osnovni podaci o Drnišu i Miljevcima.

5 *Hrvatska stranka* je već u proglasu o sjedinjenju početkom svibnja 1905. uz ostalo istaknula kako smatra *"… da su Hrvati i Srbi jedan narod, po krvi i po jeziku, nerazdruživo spojeni zemljištem, na kojemu obitavaju, te će prema tome raditi, da se uklone i onemoguće raz-*

Dvije godine zatim **1907.** održani su **izbori** i za Carevinsko vijeće u izbornom kotaru Drniš-Trogir-Promina, s izrazitom brojnošću hrvatskog pučanstva. Pobijedio je dr. Vicko Ivčević, iz Hrvatske stranke s više od 80% glasova. No, na novim **izborima** za Carevinsko vijeće **1911.**, na kojima je kandidat narodnjaka i demokrata bio dr. Vicko Ivčević, predsjednik Dalmatinskog sabora, a pravaša dr. Ivan Krstelj, šibenski načelnik, situacija se promijenila znatno u korist oporbe. Tadašnji "naprednjaci" u svome listu *Sloboda* zato su najviše krivili i napadali franjevce župnike Drniške krajine. Pravaši su odgovarali na predizbornim skupštinama i putovanjem po Drniškoj krajini. U **Drnišu** je Krstelj dobio duplo više glasova od Ivčevića (2.617:1.252), ali je na kraju u cjelokupnom izbornom kotaru pobijedio Ivčević sa 721 glasom više (5.672:4.906 glasova). No, na **općinskim izborima iste godine** pobijedili su **pravaši**, prethodno se sporazumjevši s narodnjacima, tako da se u drniškoj općinskoj upravi našlo pet pravaša, jedan demokrat i jedan predstavnik Srba. Ali protivnička strana nije mirovala i uspjela je već 1912. da se pravaška općinska uprava raspusti te je postavljen **komesar**. Zato je **izborna borba 1913.** bila oštra i žestoka. Biralo se 36 vijećnika za idućih šest godina. Miljevci su tada 1913. godine imali 436 obitelji i 2490 stanovnika. Pravaši, koji su nastupili samostalno pod geslom: "*Sve za Narod i za Hrvatsku*", odnijeli su pobjedu u dva, a narodnjaci u jednom upravnom tijelu. Rad uprave se odvijao otežano, uz opstruiranje od strane narodnjaka te pod raznim pritiscima opozicije, a **početak rata 1914.** još je više otežao rad drniške općinske uprave.

Uz politička kretanja stanovništvo miljevačke župe daleko više su morile brige i nedaće svakodnevnog života. Stanovništvo se uglavnom bavilo **poljoprivredom sa stočarstvom**, a tek mali broj ih je bio zaposlen u rudarstvu i industriji Drniša i Šibenika. Ovo područje s nedovoljno obradive rasparcelirane zemlje i obiteljima s više članova bilo je od početka stoljeća snažno izloženo sušama, nedostatku vode, nerodicama, lihvarskim pritiscima i dugovima kod trgovaca i bogatijih seljaka, velikim nepravednim porezima i taksama, bolestima i nebrigama vlasti. Stanovništvo je jedva sastavljalo kraj s krajem, a mnogi su stradavali od gladi, bolesti ili drugih uzroka. Tako je primjerice suša i nerodica 1904. i 1905. donijela pravu katastrofu drniškom kraju. Zadarski *Narodni list* početkom 1905. o tome uz ostalo izvješćuje: "*U našoj krajini, gospodarski i zdravstveno zapuštenoj, ovogodišnjom nerodicom oštećenoj i kamatničkom zlobom uništenoj, narod se sada nalazi u očajanju. Po selima siromašni puk skapa od gladi i od svake nevolje. Mučki umire, a ne tuži se nikome*". Tako su tijekom prosinca 1904. i siječnja 1905. umrle od gladi i groznice 44 osobe na drniš-

mirice, a da se uvriježi ljubav među njima, na osnovu zdravog samo krupnog rada za opći narodni boljitak…". A u izbornom proglasu dva mjeseca potom poručuje narodu Drniške krajine da je ona "*prva čim se počela probuđivati hrvatska sviest, razvila hrvatsku trobojnicu, a ona je eto i prva, koja je poprimila napredne ideje, pojimala svoje prijatelje i neprijatelje, probila led, držeći se one narodne: 'Brat je mio koje vjere bio' pružila ruku pomirnicu svom bratu, te zaigrala opet staro složno kolo Srba i Hrvata…*"***Narodni list***, glasilo Narodne stranke, god. XLIV, br. 35. i br. 57. Zadar, 5. V. i 20. VII. 1905. Vidi i K. Kosor, *Drniš…,* n. dj., str. 50.

kom području.[6] Takvih godina je bilo često i puno. Problem opskrbe vodom po mjestima bio je odavno vrlo akutan i na Miljevcima, a i u samom Drnišu je tek 1908. otvoren vodovod. Često se u selima udaljenijim od rijeke Krke, morala piti zagađena voda iz lokava iz kojih je pilo i blago, što je utjecalo na bolesti i povećanu smrtnost stanovništva, poglavito djece. Vrlo rijetke su bile obitelji koje su se mogle same prehraniti. Sve ostale su bile primorane da se zadužuju kod lihvara, trgovaca i bogatijih seljaka kako bi kupile prijeko potrebnu hranu. U Drnišu je postojalo organizirano "**udruženje lihvara**" čiji članovi su se dogovorili da seljaku koji je bio zadužen kod kojeg od članova udruženja drugi članovi ne smiju pomoći. Tako su mnogi seljaci propadali i stradavali od lihvara često više nego od bolesti i gladi, dok su se lihvari enormno bogatili. Čak 90% stanovnika Drniške krajine je, prema postojećim podacima iz 1914., tada bilo u dugu, a na Miljevcima taj postotak je bio i veći. Nije ni potrebno naglašavati da su **općinski porezi** enormno rasli, pa su primjerice 1906. narasli za oko 100%, a 1912. već gotovo za 300%, a uz to nepravedno raspoređivani, što je opet dovodilo do propadanja seljaka. Smanjenjem za ¾ područja ispaše na bosanskim planinama od strane bosanske vlade 1907. jako su pogođeni drniški seljaci čiji se stočni fond rapidno smanjivao. Seljaci su imali sve manje mogućnosti da prodajom stoke podmire svoje sve veće obveze i dugove. Tako su se mnogi seljaci ostavši bez ičega pretvarali u radnike i napuštali rodna mjesta u potrazi za poslom. I oni s dugovima odlazili su također u potrazi za poslom kako bi dugove vratili. Dakle, kao posljedica gladi i bolesti, dugova i nebriga vlasti, nestašice vode i hrane silili su većinu stanovništva na iseljavanje u potrazi za hranom i zaradom. U to vrijeme osim sezonskih odlazaka uglavnom u Slavoniju i Srijem na rad imamo sve više i onih na zapadu posebice u Ameriku. Taj njihov rad bio je skopčan s mnogim teškoćama, te ih je tek manji dio uspijevao, dio ih se vraćao natrag, ali su mnogi tamo trajno ostali. Kako je 1891. **u Širitovcima** otkriven i počeo se kopati ugljen, a 1906. društvo "Dalmatia" iz Velušića **otkrilo tu nove naslage ugljena** to je mali broj Miljevčana radio u rudniku opskrbljući ugljenom za loženje Drnišane. Vezano za rudokope "Monte Promina" u Siveriću i "Dalmatia" u Velušiću radi rasvjete i pogona u rudnicaima zatražena je 1902. dozvola za izgradnju **hidroelektrane na Roškom slapu** te je za njihove potrebe 1909. godine ona i podignuta. Od pamtivijeka je preko ovoga Roškog slapa vodila cesta koja je povezivala Miljevce s Bukovicom.

O zapuštenosti miljevačke župe govori i podatak da je na njezinu području postojala **samo pučka škola u Drinovcima** (od 1873./74.). Međutim i ona je bila više zatvorena nego što je radila. Tako se 1906. navodi kako bi je trebalo zatvoriti jer se u jednoj prostoriji nastava nije mogla dalje izvoditi te je trebalo sagraditi novu školu. Drugih udruga nije bilo, pa se najvažniji društveni život vezan za župu i odvijao u crkvama posebice prigodom blagdana. Župnici su tijekom gladnih godina i u drugim teškim prilikama često intervenirali tražeći

6 ***Narodni list***, god. XLIV, br. 19., Zadar, 8. III. 1905. Vidi i K. Kosor, *Drniš* ..., n. dj., str. 68.

pomoć od države i drniške općine za najugroženija sela svojih župa, u čemu su ponekad i uspijevali, kao primjerice 1905. dijeleći pristiglu pomoć siromašnima i gladnima. Oni su nastojali da spasu narod od beskurpuloznih lihvara i osnivanjem 1907. "**Hrvatske seoske blagajne**" u Drnišu, nastojanjem dekana fra Šimuna Perkovića, zbog čega su bili izloženi napadima suprotne strane, a udrugi je otežavan rad. Miljevčani su dijelom bili uključeni i koristili usluge postojećih udruga u Drnišu kao što su: Pučka štedionica (1904.), Vinogradarsko-vinarska zadruga (1910.) i rudarske društvene asocijacije, kao npr. "Unija rovokopača (1911.).

U takvim društveno-političkim i gospodarskim prilikama ovaj kraj je dočekao **Prvi svjetski rat 1914. - 1918.** koji je samo povećao nevolje i stradanje tamošnjeg stanovništva. Mobilizacijom vojnih obveznika 1914., kojih je samo s područja drniške općine /znači i župe Miljevci/ bilo oko 5000, ostala je poljoprivreda bez najsposobnije radne snage, što se jako osjetilo na prihodima koji su gotovo prepolovljeni. Tako su mnogi opet bili izloženi strašnoj gladi. Dio ljudi stupio je u **Narodnu gardu** koja je tada ustanovljena u Drnišu kao ispomoć žandarmeriji. Pristupanjem Italije silama Antante i njezinim stupanjem u rat u svibnju 1915., a s obzirom na njezine neskrivene aspiracije na naša jadranska područja, uključujući i drniško područje s područjem župe Miljevci, porasla je zabrinutost i na ovome području, a pratile su je raspuštanje talijanskog udruženja "Lega nazionnale" i protutalijanske demonstracije, kao primjerice ona u Drnišu. I na području drniške općine 1916. zatražen je i odobren ratni zajam što je opet najviše pogodilo one najsiromašnije slojeve naroda. Potkraj te godine umro je Franjo Josip I. što je dodatno uznemirilo stanovništvo. Većina vojnika s ovoga područja upućena je na talijansko ratište, a kako je dosta bilo poginulih, ranjenih ili zarobljenih dezerterstvo ("zeleni kadar") je postalo masovnija pojava. Posebno teške godine za stanovništvo su bile **1917. i 1918.** kada je u ovim krajevima bila strašna glad. I ovaj put su se pojedinci okoristili podižući cijene kukuruzu. Hrvatskom solidarnošću dio djece upućen je u sjeverne hrvatske krajeve kako bi se spasila od gladi.[7]

b) Miljevačka župa u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.)

Kako se nazirao raspad Austro-Ugarske to je u Zagrebu 5. i 6. X. 1918. osnovano "**Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srb**a" sa ciljem ujedinjenja svih područja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi. Hrvatski Sabor je **29. X. 1918.** raskinuo sve dotadašnje državno-pravne sveze s Austro-Ugarskom te nekadašnje Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju sa Rijekom, proglasio neovisnom državom prema Ugarskoj i Austriji te odlučio da ona pristupa u

7 K. Kosor, *Drniš...*, n. dj., str. 70. i "*30. travnja /1918./*", "Napretkov" tiskani prigodni materijal povodom Zrinsko-Frankopanskog spomendana u kojem se poziva na sabiranje priloga za siročad iz Dalmacije, Istre i Bosne i Hercegovine koje je u tijeku, uz iskaz kotareva uglavnom sjeverno od Save od Zagreba do Zemuna u kojima je već smješteno iz navedenih krajeva 12.653 djece i osigurano još mjesta za 3.378 djece (str. 3).

zajedničku suverenu **Državu Slovenaca, Hrvata i Srba**, koja je osnovana istoga dana sa sjedištem u **Zagrebu**, priznajući Narodno vijeće za vrhovnu vlast u novoosnovanoj državi. Zadaću vlade obavljalo je Predsjedništvo Narodnog vijeća SHS-a, koje je odmah imenovalo Zemaljske vlade, a ove potom općinske odbore Narodnog vijeća. Vlada Države SHS izvijestila je vlade SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Italije i Srbije o nastanku Države SHS, te da se ne nalazi u ratnom stanju s tim državama, kao i da je spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom. Vladu Države SHS priznala je vlada Kraljevine Srbije, čiji su predstavnici nakon razgovora oko ujedinjenja od 6. do 9. XI. 1918. izdali zajedničku Ženevsku deklaraciju.[8] No, Italija, nije htjela priznati Državu SHS i pozivajući se na tajni Londonski sporazum iz 1915. kojim su joj za pristupanje silama Antante iste obećale hrvatska i slovenska područja, među kojima i područje Drniša i Šibenika. Zato je Italija odmah, nakon službene kapitulacije Austro-Ugarske, 3. XI. 1941. i Njemačke osam dana potom, čime je završio Prvi svjetski rat, počela u ime Antante od 4. XI. 1918. okupirati ta područja Države SHS. Istodobno, sile Antante bile su spremne Kraljevini Srbiji dati većinu preostalih hrvatskih područja u koja je već ulazila srpska vojska. Na taj način bila je ugrožena opstojnost hrvatskoga naroda, pa se vodeće političare Države SHS požurivalo na ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Izabranom izaslanstvu izrađen je "Naputak" o ujedinjenju koje je bilo uvjetovano ravnopravnošću i zahtjevom da o svemu odlučuje Ustavotvorna skupština dvotrećinskom većinom. Zbog opće situacije i različitih pritisaka, situaciju je iskoristila Srbija i **1. XII. 1918.** regent Aleksandar Karađorđević bez ikakvih uvjeta proglasio je ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom u zajedničku državu **Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca**, od 1929. nazvanom **Kraljevina Jugoslavija** sa sjedištem u **Beogradu**.

Sve to je imalo snažnog odjeka na ovome području posebice u **Drnišu i okolici**. Tako je primjerice u Drnišu 26. X. 1918. održan zbor predstavnika političkih stranaka i izaslanika sela, među kojima i onih s područja miljevačke župe, s kojega je objavljena izjava u kojoj se izražava potpuna vjernost Narodnom Vijeću SHS u Zagrebu kao svojoj vrhovnoj vlasti i spremnost na izvršavanje njegovih zaključaka. Na tome zboru izabran je "**Odbor Narodnog Vijeća**".[9] ***Zemaljska vlada za Dalmaciju*** osnovana je 2. XI. 1918. u Splitu. Talijani su 6. XI. okupirali Šibenik, a kad su pokušali bez borbe prodrijeti u Drniš, Drnišani su ih zaustavili i povratili u Šibenik. U međuvremenu dok su Talijani prikupljali vojne snage za okupaciju Drniša, Drnišani su tražili da prije njih u grad stigne srpska vojska. Tako je 20. XII. 1918. u Drniš stiglo samo 20, a u Siverić 40 srpskih vojnika, kojima su Drnišani organizirali prikupljanje novčanih priloga.[10] Talijani

8 Tom deklaracijom, od 9. X. 1918., obadvije strane se obvezuju da obavljaju poslove svaka na svome državnom području, dok Konstituanta (zajednička skupština) izabrana općim tajnim glasovanjem, ne propiše definitivno ustrojstvo države. No, do toga nije došlo najviše istupanjem srpskih i talijanskih ekspanzionista, a na štetu novoosnovane države i njezinih naroda.

9 ***Novo Doba***, br. 143., Split, 30. X. 1918.

10 ***Novo Doba***, br. 187., Split, 13. XII. 1918. Tom prigodom je prikupljeno 21.756,80 kruna.

nakon što su prikupili u Žitniću oko 8000 vojnika sa znatnim brojem tenkova i oklopnih vozila **ušli su u zoru 29. XII. 1918. u Drniš,** gdje su ih građani dočekali zatvorenih kuća i prozora. Odmah su raspustili općinsku upravu u Drnišu i postavili svoga civilnog komesara te uspostavili sjedište Zapovjedništva brigade Gaeta i Zapovjedništvo mjesta (Comando brigata Gaeto e Presidio Militare Drnis), uspostavili stalnu posadu u Razvođu, te za zaštitu rudnika u Velušiću (u okviru kojega i onaj u Širitovcima) te prominskih u Mratovu dvije pješadijske čete. Na putu Drniš-Knin Talijani su imali 30. i 31. XII. 1918. nekoliko oružanih sukoba s drniškim bjeguncima i srpskim vojnicima, s oko desetak mrtvih i oko dvadesetak ranjenih, ali su nakon pristiglih svojih pojačanja i povlačenja bjegunca i srpskih vojnika u Vrliku, **okupirali Knin**. Odmah su u Kninu uspostavili i svoj "prijeki vojni sud" za područje kninskog kotara u čiji sastav je ulazila i drniška općina.[11]

c) Miljevačka župa pod talijanskom okupacijom
(studeni 1918. - travanj 1921.)

U **studenome 1918.** i na području župe Miljevci bila je uspostavljena **talijanska okupacija** koja će potrajati **do travnja 1921.** godine. Ona je popraćena potpunom uspostavom talijanske okupacijske vlasti, koja se iskazivala kroz brojne konfiskacije (uključujući tu i drniške rudnike), zatim strogu kontrolu kretanja, zabranu političkih aktivnosti te otpuštanje namještenika iz državne službe, protjerivanje, uhićenje i deportiranje mnogih njima nepoćudnih osoba, među kojima su se posebice našli svećenici i župnici.[12] Tako je fra Leonard Bajić, drniški župnik u rujnu 1919. bio udaljen iz Drniša i protjeran iz talijanske okupirane zone, a isto tako i njegov nasljednik fra Ivan Tomasović, kasniji miljevački župnik, bio je u veljači 1920. također udaljen iz Drniša "preko granice". Isto se dogodilo i sa tri njihova župna pomoćnika. Po selima su smijenili stare i imenovali druge glavare, lugare i poljare. Budući da je to područje zahvatila strašna suša, Talijani su iskoristili dodjelu pomoći seljacima u hrani za političke svrhe. Tako su primjerice glavarima po drniškim selima zapovjedili da popišu najsiromašnije seljake kojima je potrebna pomoć, pa su potom te popise objavili priopćivši lažno kako su to oni koji traže pripojenje Dalmacije Italiji. Kad su se mnogi zbog toga pobunili zapovjedili su poglavarima da potpišu peticiju za aneksiju Dalmacije Italiji, ili su po selima slali svoje plaćenike da skupljaju potpise od ljudi na čist papir, nudeći im po 50 kruna i 50 kg hrane, a uglednijim ljudima po selima i tisuće kruna, koje su opet lažno objavljivali kao potpise onih koji traže aneksiju Dalmacije Italiji.[13] No, spoznaja o gladi, te režimu talijanske

11 Opširnije o tome vidi: Šime Peričić: ***Prilog poznavanja talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923***. Radovi JAZU, br. 20. Zadar 1973. Prema podacima koje iznosi Peričić (str. 17) na tome talijanskom okupiranom području Dalmacije živjelo je samo 14.028 Talijana nasprama 290.641 Jugoslavenom (tj. Hrvata i Srba) i 1706 ostalih.

12 Tako su npr. među prvima bili uhićeni u Drnišu i deportirani Josip Regner, tajnik drniške općine, I. Smolčić, činovnik režije duvana i Danilo Modrić (***Novo Doba***, br. 65., Split, 1919.).

13 K. Kosor, *Drniš ...,* n. dj., str. 63.-64.

okupacije na ovim područjima postupno je preko zborova predstavnika općina okupirane Dalmacije, te potpisanog "Apela naroda sjeverne Dalmacije", koji je posebna delegacija u travnju 1919. predala tajništvu mirovne konferencije u Parizu, dolazila je do tadašnje jugoslavenske, ali i svjetske javnosti, posebice preko pojedinih novinara koji su o tome izvješćivali, što je u konačnici utjecalo na povlačenje Talijana.[14] **Rapalskim ugovorom od 12. XI. 1920.** utvrđena je granica između Italije i Kraljevstva SHS. Tim ugovorom područje Drniša, a to znači i miljevačke župe pripalo je Kraljevstvu SHS, kao i najveći dio okupirane Dalmacije, dok su Italiji prepušteni hrvatski krajevi: Zadar te otoci Palagruža, Sušac, Lastovo, Cres i Lošinj te Istra (bez općine Kastav). Za Rijeku je bilo dogovoreno da bude samostalna i neovisna država. Sporazum o talijanskoj evakuaciji Dalmacije potpisan je u Splitu, **7. III. 1921.** Nakon toga početkom travnja 1921. Talijani napuštaju ovo područje, a u njega ulaze postrojbe Kraljevstva SHS, kao primjerice u Drniš **5. travnja 1921**.[15] Tako je završila tadašnja talijanska okupacija i na području miljevačke župe.

d) Miljevačka župa u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (1921. -1941.)

Nakon odlaska Talijana vlasti Kraljevine SHS poduzeli su potrebne mjere za ustroj svoje vlasti na tome području i njegovu integraciju u sastav države i to neposredno. Tako je u travnju 1921. za općinskog upravitelja u Drnišu bio imenovan Mato Kulišić, a u svibnju su bili imenovani i općinski odbornici. U to vrijeme velikosrpska elita, okupljena u prvom redu oko Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke, oslanjajući se na dvor, srpsku vojsku i policiju uvela je centralistički u osnovi velikosrpski poredak na čelu s kraljem. Ustav od 28. VI. 1921. (na Vidovdan) donesen je nezakonito, bez predstavnika hrvatskoga naroda, te bez kvalificirane dvotrećine većine, kako je bilo Ženevskim dogovorom i potom "Naputkom" predviđeno. Osim što su izgubili državnost, Hrvati su bili izvrgnuti odnarođivanju, te onemogućavani u političkom, gospodarskom i kulturnom razvitku. Zato će njihovi početni izrazi nezadovoljstva u Kraljevini SHS ubrzo prerasti u organizirani sve jedinstveniji politički otpor. U obrani svoje političke volje i cjelovitosti pa i samog opstanka hrvatski se narod najviše okupljao oko ***Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS, od 1924. Hrvatske seljačke stranke – HSS)*** sa Stjepanom Radićem na čelu. Istodobno, kroz cijelo to vrijeme Katolička crkva i njezini svećenici te časne sestre bili su im

14 ***Novo Doba***, Split, 23. IV. 1919.

15 ***Novo Doba***, br. 77., Split, 5. IV. 1921. Na čelu vojske Kraljevine SHS-a nalazio se general Milivojević, a pri ulasku u Drniš pozdravili su ga uz općinskog upravitelja Mate Kulišića, još u ime Hrvata katolika drniški dekan fra Ivan Tomasović i u ime pravoslavnih Srba pop Vuković (najvjerojatnije je to bio paroh Savatija Radečić kako navodi i dr. fra Karlo Kosor, u radu ***Drniška krajina između dva svjetska rata,*** http://www.visovac.hr/Hrvatski %20jezik/download/cavka/drnis%2..., st. 1. U ovom vrlo vrijednom radu mogu se pročitati sva važnija događanja na području Drniške krajine (uključujući i one na Miljevcima) u tome razdoblju koja je dr. fra K. Kosor smatrao vrijednima i za koje je imao podatke, ali na žalost za iste nije naveo izvore iz kojih su uzeti podaci te ih je potrebno provjeriti iz drugih izvora što sam za Miljevce i učinio.

glavni moralni, duhovni, nacionalni, karitativni pa dijelom i politički najčvršći oslonac. Tako će biti na ovom drniškom području. Kninski kotar (općine Drniš, Knin i Promina) potpao je 1922. pod Pokrajinsku upravu za Dalmaciju u prijašnjim granicama te je do 1923. bilo uređeno na novim zakonskim osnovama izbor kninskoga kotarskog i općinskih vijeća (među kojima i drniškog) i njihovo konstituiranje. Područje miljevačke župe ulazilo je i dalje u sastav drniške općine, a ona u sastav kninskog kotara.

Novi župnik u Miljevcima od 1921. do 1926. bio je **fra Ivan Bronić**, a od 1926. do 1940. **fra Luiđ Jurenović**, obojica iz susjedne Promine. Od 1940. do 1948. župnik je bio **fra Ivan Tomasović**. Među Miljevčanima posebno je bio obljubljen fra Luiđi Jurenović, koji je i danas u živom sjećaju starih ljudi. U isto vrijeme djelovala su i četvorica vrlo vrijednih, uzoritih svećenika Miljevčana: **fra Petar Bačić, fra Pavao Perišić, dr. fra Petar Grabić i fra Paško Bačić ml.**, koji su svojim samoprijegornim uspješnim radom, životom i smrti, ostavili neizbrisiv trag u našoj povijesti crkve toga doba, a kad je bila bilo kakva prigoda bili su na Miljevcima među svojim narodom.[16] Potrebno je posebno istaknuti **franjevački samostan Visovac,** zasigurno jedno od najvećih duhovnih središta u Dalmaciji s od 10 do 20 svećenika u razdoblju koje ovdje obrađujemo, koji je ulazio u sastav župe Miljevci, trajno zračio i čvrstim duhovnim nitima povezivao Miljevčane.

Organizacijska strukutura i rad općinskih i kotarskih uprava (uključujući i one u Drnišu i Kninu) te ostalih organa vlasti (sudstva, policije itd.) bili su obično oruđe centralističko-monarhističkog uređenja Kraljevine SHS i u funkciji isključive zaštite interesa vladajućega jugoslavenskog (u biti uglavnom velikosrpskog) režima s kraljem na čelu. To se odmah iskazalo npr. u **zamjenama novčanica** na ovome području (kruna za dinare) koja je bila na štetu stanovništva.[17] Istodobno ratna stradanja ostavila su duboke tragove u životu stanovništva ovoga područja. Bilo je potrebno i do desetak godina da bi se dostigao predratni broj stanovništva i to zahvaljujući tradicionalnom vrlo visokom prirodnom priraštaju stanovništva u svim naseljima. Pa iako **1921.**, zbog talijanske okupacije, nije vršen službeni popis **stanovništva**, na području miljevačke župe, na osnovi župskih podataka, broj katolika Hrvata je spao na njih oko 2300. Službeni popis stanovništva **1931.** iskazao je u sedam sela miljevačke

16 *Fra Petar Bačić* (Brištani, 1847. – Visovac, 1931.) poznati profesor na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju i duhovnik sjemeništa, od 1925. je na Visovcu, poznat i kao istraživač povijesti; *fra Pavao Perišić* (Brištani, 1868. - Visovac, 1952.) gvardijan na Visovcu u ovom međuratnom razdoblju i župnik potom na više župa; *dr. fra Petar Grabić* (Širitovci, 1882. – Split, 1963.) poznati kao profesor bogoslovije u Makarskoj i odgajatelj klerika, bio tri puta provincijal (pa i u ovom međuratnom razdoblju), osnovao je 1922. i uređivao desetak godina *Novu reviju*, držao niz konferencija i propovijedi te surađivao u nizu časopisa. Uhićen od OZNE 1947. i u Zagrebu osuđen zbog "*rušenja državnog poretka*" na 14 godina robije koju je izdržavao u Staroj Gradiški. I *fra Paško Bačić ml***.** (Drinovci, 1894. – Mirlović, 1946.) bio župnik na više župa i zadnji put u Mirlović Zagori gdje su ga komunisti 1946. ubili pred župnom kućom, potvrdivši tako svoju vjeru i mučeničkom smrću. Pokopan je u Miljevcima na groblju Imena Isusova.

17 Omjer se kretao od 1:4 u korist dinara kod sume do 10.000 kruna pa do 1:16 u korist dinara kod sume od više od 500.000 kruna. ***Novo Doba***, br. 230., Split, 5. X. 1923.

župe ukupno 2686 stanovnika, dok su u Nos Kaliku, gdje su živjeli isključivo Srbi, bila 173 stanovnika. Do početka rata 1941. bilo ih je najvjerojatnije oko 3000. No, život tamošnjeg stanovništva nije se bitnije mijenjao. Gotovo cjelokupno stanovništvo se izdržavalo od poljoprivrede i stočarstva. Tek je vrlo mali broj bio zaposlen u industriji, rudarstvu, državnim službama te trgovini i to uglavnom u Drnišu i Šibeniku i rudnicima i tvornicama u njihovoj okolici.[18] Uostalom slična je situacija bila i na području drniške općine, u čiji je sastav ulazila miljevačka župa.[19] Iako se nakon rata postupno obnavljalo poljodjelstvo, posebice vinarstvo i voćarstvo, kao i stočarstvo, no to, uz naslijeđene probleme agrarne prenaseljenosti, usitnjenosti seoskih gospodarstava, gotovo nikakve tehničke opremljenosti, visoke državne poreze i razne daće (- trošarine, kolarine, travarine, kućarine, vinarine, pazarine, stočarine i sl.), nije bilo dovoljno, te je podmirivalo tek dio osnovnih potreba stanovništva. Kao najteži problem postavljao se problem ishrane. To se nastojalo riješiti na razne načine kao primjerice prodajom stoke, sezonskim radovima, zaduživanjem, upošljavanjem u rudnicima i industrijskim i sličnim pogonima te emigriranjem, posebice u obje Amerike. Ali sve to većini nije pomoglo i nastavio se proces daljeg osiromašenja, zaduživanja i propadanja mnogih seoskih gospodarstava na tome području. Stanje su pogoršavale još i česte suše te druge prirodne nedaće, kao i prezaduženost stanovništva. Trajno gladovanje i emigriranje postale su bitne karakteristike stanovništva ovoga kraja.[20] Istodobno je ovo područje zaostajalo i u kulturno-obrazovnom pogledu jer jedina miljevačka škola u Drinovcima nije radila jer nije imala uvjete (ostajala je jedino ona u Drnišu i Trbounju), pa je broj nepismenih bio vrlo velik, a svakako veći od prosjeka koji je na području kninskog kotara iznosio 30,7 %.[21] Zdravstvene prilike su zbog općih prilika (posebice gladi, siromaštva i nepismenosti) bile nezadovoljavajuće. Na tome području nije bilo nikakvih zdravstvenih ustanova i za sve se trebalo ići u Drniš ili Šibenik, iako je broj bolesnih, posebice djece, bio znatan, od kojih je stalno bilo i izvjestan broj smrtnih slučajeva.Uz Krku i Čikolu harala je povremeno malarija.[22] Investiranja u infrastrukturu (kao npr. u putove, vodovod i uređe-

18 Broj zaposlenih u drniškim rudnicima ugljena i boksita u **Širitovcima, Kalunu (kod Trbounja),** Velušiću, Promini, Siveriću i Kljacima**,** oscilirao je krećući se tada prosječno nešto više od tisuću. S vremena na vrijeme on raste ili pada. Tako je primjerice 1935. u drniškim rudnicima boksita bilo zaposleno 1500 radnika, ali su njihove nadnice bile stalno ispod svakog minimuma i uvijek niže od određenih uredbama o minimalnim nadnicama. Vidi: Mira Kolar-Dimitrijević, ***Sjevernodalmatinski boksit i Njemačka od Prvoga svjetskog rata do 1944. godine***, Zbornik IHRPD, 4, Split, 1978., str. 948.

19 Tako je primjerice prema popisu stanovništa **1931.** na području *drniške općine* na 658.84 km² živjelo 27.231 stanovnik, od kojih je prema vjeroispovijesti bilo: *20.220 rimokatolika, 6941 pravoslaniih, 1 židov i 69 ostalih*. Od poljprivrede je živjelo njih 23.560, od industrije (rudarstva) i obrta 2482 (od kojih 247 od odijevanja, 155 hrane, 134 kovina, 83 drveta i kosti i 31 građevinskih obrta), od trgovine 220, od prometa 401, od javnih službi 375, od kredita 13 i drugih zanimanja 180. ***Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939. – 26. kolovoza 1940.,* I**., Zagreb, 1940., Prisutno stanovništvo prema popisu od 31. III. 1931., str. 308-309.

20 Dr. Ivo Belin, ***Problem pasivnosti Dalmacije, Šibenik i Dalmatinska zagora*,** Zagreb, 1932., str. 36-44.

21 ***Dalmatinski glasnik***, IV, br. 5., Split, 18. I. 1922.

22 Opširnije o tome vidi: Vladimir dr. Lebedev, *Očajne zdravstvene prilike severne Dalmacije*, **Severna Dalmacija nekad i sad, Beograd, 1939**. Od bolesti posebno je harala tuberkuloza, malarija, tifus, proljevi te skorbut (isključivo kao posljedica slabe i jednostrane prehrane).

nje nekolicine bunara po selima) bila su minimalna i nedostatna za potrebe stanovništva. Crkveni objekti su tražili obnovu. Tako je npr. miljevački župnik 1922. tražio zajam od 50.000 kruna za dovršenje radova na crkvi sv. Pavla u Širitovcima. Kako bi potaknuli obnovu i jačanje vjerskoga života nakon rata **u Miljevcima je 1926.** bila osnovana **Bratovština presvetog Rožarija** te obnovljen **Treći red**. **Biskup dr. Jeronim Mileta je pohodio Miljevce u lipnju 1923. i u travnju 1928. godine**.

Ulaskom u sastav Kraljevstva SHS i na području miljevačke župe obnovljen je politički život i počela su snažna politička kretanja, koja su izazvala političku, a i nacionalnu polarizaciju. Područje kninskog i šibenskog kotara i grada Šibenika činili su šibenski izborni kotar. Važno je istaknuti da se ovdje pojavljuju nove stranke čija su sjedišta u Beogradu i Zagrebu, u prvom redu ***Narodna radikalna stranka (NRS)*** Nikole Pašića i ***Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS)*** Stjepana Radića. Organizacije NRS-a na ovome području počinju se osnivati 1921. te je 1922. u Kninu bio osnovan kotarski (sreski) odbor, a 1923. u Šibeniku i okružni odbor, a mjesni odbori u više mjesta na tome području. NRS zbog svoje izrazite monarhističke orijentacije i velikosrpske hegemonističke koncepcije uglavnom je obuhvaćala Srbe, a od Hrvata jugoslavenske nacionaliste, pa tako i u Drnišu. Ona je 1929. formalno prihvatila ideju jugoslavenstva (nacionalnog unitarizma) kako bi osigurala centralizam, koji se u praksi iskazivao kao velikosrpski hegemonizam.[23]

HRSS, glavna oporbena stranka, traži priznavanje hrvatske države na njezinu političkom teritoriju (Hrvatska,. Slavonija, Dalmacija, Međimurje, Kastavština i otok Krk) i zadržanje njezine potpune unutrašnje samostalnosti s hrvatskim Saborom te konfederativan odnos sa Srbijom sa zajedničkim poslovima koje treba odrediti slobodnom odlukom hrvatsko narodno predstavništvo, te tako ubrzo postaje najznačajnija hrvatska politička stranka na tome području. Na čelu joj se nalazio Mate Goreta, seljak iz Kadine Glavice. Tada 1922. i 1923. osnovani su i prvi odbori HRSS-a u pojedinim selima drniške općine, pa i na Miljevcima.[24] Od novih političkih stranaka svoje organizacije na ovome području osnivaju *Zemljoradnička stranka (ZS)* i *Demokratska stranka (DS)*, a od prijašnjih stranaka jak je utjecaj među hrvatskim stanovništvom bio *Pravaške*

23 Ferdo Čulinović, ***Jugoslavija između dva rata***, Zagreb, 1961., str. 281-283. NRS se pritom otvoreno izražavao i za amputaciju Hrvatske (izuzev dijela oko Zagreba, Krapine i Varaždina) koja bi, zajedno sa Bosnom i Hercegovinom i svim prostorima na istoku i jugu, ušla u sastav njezine zamišljene "velike Srbije", te zastupala uglavnom desničarsku doktrinu.

24 HRSS je do travnja 1923., prema pisanju ***Dalmatinskog glasnika*** /IV., br. 27., , Split, 4. IV. 1923./, na području šibenskoga izbornog okruga imala 2347 pristalica. HDA, Fond: br. 1574. Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske Služba državne sigurnosti (dalje RSUP SRH SDS), Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor HSS-a Drniš, str. 59-63. U njemu se navodi i 17 Miljevčana koji su bili članovi toga odobra, ali uglavnom 30-ih godina. To su: *Ivić Mate pok. Šime i Kozić Pajo pok. Joke* obojica iz Drinovaca i obojica su bili i članovi Kotarskog odbora HSS-a Knin. Zati su to: *Galić Nikola pok. Paška i Galić Joso pok. Paška* iz Bogetića, *Skelin Mićo pok. Ivana i Vranjković Petar pok. Martina* oba iz Širitovaca, *Stojanović Krste pok Paška* iz Karalića, *Vlajić Stipe pok. Joke*, *Kulušić Jakov pok. Paške i Kulušić Mate pok. Nikole* sva trojica iz Kaočina, *Gverić Mate pok. Bože i Samac Frane pok. Paška* obadvojica iz Brištana, *Malenica Marko pok. Mije* iz Ključa, *Bačić Ivan pok. Mije, Mazalin Joso pok. Juga i Skelin Ante pok. Kate*, sva trojica iz Drinovaca. Tu su dani i kraći osobni podaci i sudbine svakoga od njih.

stranke Mate Drinkovića. Na ovome području postojala je i *Organizacija jugoslavenske nacionalne omladine (ORJUNA)* koja je, u službi vladajućeg režima, izvela nekoliko terorističkih napada uglavnom po selima nastanjenim hrvatskim stanovništvom.[25] Kao svojevrsna protuteža ORJUNI tada se 1922. i 1923. i na području drniške općine osnivaju odbori *Hrvatske nacionalističke omladine (HRNAO)* sa sličnim metodama.

Politička sučeljavanja su počela već 1921. Drniški radikali odmah na početku su "*pokušali prigrabiti svu vlast u svoje ruke*", izvodeći u svibnju 1921. fizičke napade na zemljoradničke zastupnike u Drnišu, te držeći skupštine na kojima "*agitiraju*" i prikupljaju "*po selima potpise za Veliku Srbiju*", organiziraju svečanu proslavu Vidovdana (29. VI. 1921.) na kninskom Kosovu, ali ometaju i vrijeđaju govornike na skupštini Hrvatske pučke stranke u Drnišu (16. VIII. 1921.), trgaju jednom seljaku s prsiju hrvatsku zastavu, a neke nazočne i fizički napadaju. Tako će slično biti i 1922. godine.[26] Posebno javno političko sučeljavanje, uz represivne mjere, bilo je na izborima za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS **18. III. 1923.** Drniškim radikalima, među kojima je bio prilično velik broj imućnijih Hrvata (uključujući predsjednika dr. Nikolu Grubišića i potpredsjednika Josu Nakića) došao je u pomoć u Drniš 9. III. 1923. ministar Ljubomir Jovanović te održao politički govor, a nakon njega je govorio i dr. Miloš Martić, advokat iz Beograda, kandidat RNS-a za drniški izborni kotar (čiji je zamjenik bio dr. Nikola Grubišić, liječnik iz Drniša). I predstavnici Hrvatske pučke stranke održali su nekoliko zborova na drniškom području među kojima i one u Miljevcima, Drnišu i Promini. Istodobno je na drniškom području bilo uhićenja i napada na pojedine radićevce noževima i oružjem, tako da hrvatski tisak evidentira kako je u "*Drniškoj krajini zavladalo nasilje, teror, mrcvarenje hrvatskih republikanaca*". Uz sve te pritiske na drniškom izbornom kotaru pobijedila je lista "*udruženih Hrvata sjeverne Dalmacije*" s Matom Goretom, težakom iz Kadine Glavice i dr. Matom Drinkovićem, liječnikom, te dobila 2994 glasa, dok su Radikali, tj. lista NRS-a dobila 1364 glasa, a slijede DS sa 191, HPS sa 161 i ZS sa 13 glasova.[27] No, na području šibenskoga izbornog okruga (sa šest izbornih kotareva), u koji je ulazio i drniški izborni kotar, pobijedili su radikali, ispred pravaša.[28] Državne vlasti su u Drnišu vladale preko svojih općinskih komesara ne poštujući volju naroda na izborima. Tako je M. Kulušića 4. III. 1922. zamijenio komesar Vje-

25 Opširnije vidi: Branislav Grigorijević, ***Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)***, Istorija XX. veka, Zbornik V, Beograd 1963. Tada 1922. na čelu Orjune na tome području srednje Dalmacije nalazio se Mirko Korolija, književnik iz Kistanja, kojega je tih dana u Beogradu primio kralj Aleksandar i Nikola Pašić, predsjednik vlade.

26 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 1 i 2. Kosor navodi: "*Drniški Hrvati, osobito pristaše Radićeve, osjećali su na svakom koraku diskriminaciju: u davanju dozvola za lovačku pušku ili otvaranje krčme, u dijeljenju hrane ili namještanju u službe. Radikali i njihovi privrženici znali su im dobaciti: 'Mi smo sada gospodari ! Bunjevce valja naučiti slušati. Mi smo država!' A kada se dijelila hrana: 'Eno vam Radić pa nek vam dade!'*".

27 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 4.

28 Na šibenskom izbornom okrugu od 52.029 upisanih birača glasovalo je samo njih 35.655. NRS je dobio 14.913; Hrvatska stranka prava Mate Drinkovića 10.414, Zemljoradnička stranka 4466, Demokratska stranka 3477 i HSS 2347 glasova. ***Dalmatinski glasnik***, IV, br. 27., Split, 4. IV. 1923. Za narodne poslanike izabrani su dr. Niko Novaković i dr. Uroš Desnica te Mate Goreta.

koslav Nakić, njega dva mjeseca potom Ivan Romi Ljubić, zatim u kolovozu 1924. Petar Bonetti, u prosincu 1924. Petar Monti i u srpnju 1925. Stevo Ostojić. Zbog neuspjeha na izborima 1923. nakon toga za komesara Ljubića općinski odbornik Dušan Miović 1925. predložio je da se **drniška općina**, koja je tada imala 659.13 km^2, 5289 kuća, 24.445 žitelja, od čega 12.951 muških i 11. 494 ženskih te 17.402 katolika i 6540 pravoslavnih, **podijeli na četiri manje općine**: Drniš, **Miljevce**, Ružić i Unešić. Po tom prijedlogu u najznačajnijoj općini Drniš Srbi bi činili većinu, dok bi Miljevačkoj općini, osim miljevačkih sela pripalo i selo Trbounje. Općinski komesarijat je odluku prihvatio, ali na žalbe protiv diobe s više strana ona je poništena.[29] Nakon izbora 1924., s izdvajanjem skupine oko Svetozara Pribičevića i osnivanja *Samostalne demokratske stranke (SDS)* te stvaranja vlade Pašić-Pribičević, i na ovome području dolazi do političke homogenizacije režimskih, uglavnom srpskih snaga (NRS i SDS) iskazane osnivanjem odbora "*Samo sloga Srbina spašava*"[30] te pojačanog terora nad političkim protivnicima, posebice nad pristašama HRSS-a nakon njezina raspuštanja i zabrane rada (23. XII. 1924.). ***Posjeta kralja Aleksandra I. i kraljice Marije Drnišu 7. VII. 1924. i istoga dana i Visovcu***, samo su dalje potakli njegove pristaše i organe vlasti da nastave s represijom. Tako je policija i ovdje vršila uhićenja i saslušanja članova HRSS-a i njihovih pristaša, a bilo je i fizičkih napada i oružanih obračuna. Istodobno se kažnjavala svaka druga aktivnost.[31] To je nametnulo spoznaju Hrvata i na području Drniša o potrebi okupljanja na nacionalnoj osnovi. HRSS je nastojao pomoći seljacima i osnivanjem zadruga. Tako je u Drnišu 28. VIII. 1924. bila osnovana "**Hrvatska seljačka zadruga**" za "*nabavu i unošenje domaćih proizvoda*", a svrhom da promiče štednju među zadrugarima i poboljša njihovo prosvjetno i gospodarsko stanje. Među prvim njezinim članovima bio je Paško Kozić iz Drinovaca, kasnije bio predsjednik Kotarskog odbora HSS-a Knin – Drniš. Ovdašnji franjevci zazirali su od politike rukovodstva HRSS/HSS-a[32] što su javno iskazivali, a što će se dijelom iskazati i na rezultatima izbora. Sve je to imalo svoga odraza i na Miljevcima. To se vidi i kod **izbora** za Narodnu skupštinu **8. II. 1925.** na kojima su Miljevčani

29 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 10-11.

30 Jovan Marinković, ***Savez zemljoradnika i seljački problemi sjeverne Dalmacije***, s.l., 1927., str. 29.

31 Dr. fra Petar Bezina, ***Ljetopis samostana sv. Lovre u Šibeniku***, Split, 1966., str. 20. Tako su primjerice žandarmerija i vojska s bajonetima rastjerala demonstrante, među kojima je bilo i onih s drniškog područja, u Šibeniku 5. svibnja 1924. koji su demonstrirali pred talijanskim konzulatom, gdje su se bili skupili domaći talijanaši i skupina prispjela posebnim talijanskim brodom iz Italije, među kojima i konferencijer, koji je trebao održati predavanje o 50. godišnjici smrti Nikole Tommasea (rođen u Šibeniku 1802., a umro u Firenzi 1874.). Uz nekolicinu ranjenih bilo je uhićeno i 16 gimnazijalaca, koji su nakon tri dana kažnjeni izgonom na deset dana iz škole. Pritom je komentirajući kazne učenicima ljetopisac još pribilježio: "*Čudnovato!? Ovo se može samo u našoj ´S.H.S.´ događati da dangubom učenika kazniti i to učenike Hrvate koji su pokazali drugima kako treba visoko dizati i cijeniti svoje hrvatsko uvjerenje i pravo*". Dana 10. svibnja 1925. vlasti su zabranile đacima gimnazije i preparandije u Šibeniku svako sudjelovanje na svečanoj akademiji Hrvatskog katoličkog "Orla" povodom 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, pod prijetnjom izgona iz škole, ali se zato u "*znak protesta sve što se osjeća katolički i hrvatski bijaše sleglo do kazališta*".

32 Takav je bio Radićev pristup Seljačkoj internacionali u Moskvi 1924., a nakon izbora (u veljači 1925.) njegovo priznanje monarhije i Ustava od 1921., što se iskazalo i promjenom naziva stranke u Hrvatsku seljačku stranku (HSS) te rezultiralo i njegovim sporazumom s Pašićem i njegovim ulaskom 1925. u vladu.

glasovali u Širitovcima gdje je za predsjednika biračkog odbora bio imenovan Nikola Grego, sudac. Na tim izborima HSS je pobijedio na području Drniša (s kotarskim kandidatom Matom Goretom) dobivši 2992 glasa, ispred Nacionalnog bloka (NRS i SDS) s 1689 glasova. Ipak je Nacionalni blok, nakon uvjerljivih pobjeda na području kninskog i benkovačkog kotara, uvjerljivo pobijedio i na području cijelog izbornog okruga.[33] I tada su drniški radikali *predložili podjelu drniške općine* na četiri manje općine kao i 1923. (među kojima je *i miljevačka*), ali se nakon nekoliko predstavki upućenih iz Drniša s raznih strana ministrima i narodnim poslanicima u Beograd od toga odustalo. Nakon sporazuma Radić-Pašić, kada je šibenska općina, u kojoj je HSS imao većinu, 20. XII. 1925. slavila 1000. godišnjicu Hrvatskog Kraljevstva, na proslavu je došao i Stjepan Radić, tada ministar prosvjete, sa suprugom i narodnim zastupnikom HSS-a Rudolfom Bićanićem, nezadovoljstvo je još više poraslo. U znak protesta proslavi su odbili prisustvovati članovi šibenskih katoličkih društava, na zahtjev pojedinaca iz uprave tamošnjeg "Orla".[34] Radić je tada na šibenskoj obali pred masom svijeta iz grada i okolice (uključujući i neke Miljevčane) održao jedan od svojih poznatih govora.[35]

U 1926. stvoreni su uvjeti da se provede izborni zakon za dalmatinske općine iz 1922. prema kojemu stranke s najvećim brojem glasova na izborima u ovom drniškom slučaju HSS i NRS zajednički tvore općinski odbor. Tako je 1. IV. 1926. Mate Goreta postao komesar drniške općine, ali je brzo razriješen te je komesar postao radikal Krste Bibić. Politička aktivnost se zahuktala uoči **općinskih izbora** koji su održani **16. V. 1926.** Na njima je u drniškoj općini HSS dobio 2787 glasova, a radikali 771 glas. Slijede HPS sa 282, SDS sa 149, federalisti sa 121 i DS sa 118 glasova. U Općinskom vijeću Drniš HSS je dobio 25 mjesta, radikali sedam, HSP dva i ostali po jedno mjesto. Na osnovi tih izbora nova općinska uprava s Matom Goretom kao načelnikom preuzela je općinu 27. V. 1926. U njoj su bili i predstavnici HSS-a s područja Miljevaca i to: *Paško Kozić pok. Jure* iz Drinovaca i *Nine Mazalin* kao prisjednici te *Frane Samac pok. Paške, Mate Skelin pok. Marka, Ilija Galić i Joso Skelin pok. Nikole.* Kako takvim sastavom općine nisu bili zadovoljni radikali i demokrati jer su time tobože "*Srbi u drniškoj općini zapostavljeni*" te su poduzeli sve kod viših vlasti da se općinsko vijeće raspusti što je i učinjeno 20. VIII 1926. odlukom velikog župana Splitske oblasti

33 ***Država***, glasilo Okružnog odbora NRS, god. II, br. 85., Split, 11. II. 1925. Tada je Drinkovićeva stranka na drniškome izbornom kotaru dobila tek 65 glasova, a Hrvatska pučka stranka 129 glasova dok su ostale stranke dobile: DS 68, ZS 19 i Savez radnika i seljaka 3 glasa. Podaci iz hrvatskog tiska su nešto drukčiji i to: HRSS 3002 glasa, radikali 1586, HPS 120, DS 73, dr. Drinković 65 i radnici 4 glasa. K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 5.

34 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 34.

35 Radić je tada govorio okupljenima o kralju Tomislavu i tisuću godina starome hrvatskom kraljevstvu. Za poznatu našu šibensku (i miljevačku) crvenu kapu istaknuo je kako je ona znamen stare kulture i nastavio: "*Ta je crvenkapa znak ne krvi, ne boja, nego ljubavi, veselja i rada. Gledajte zoru, to je naša crvenkapa. Gledajte zapad sunca, to je naša crvenkapa. Gledajte crvene obraze i usnice naših djevojaka, to je naša crvenkapa. To nije krv. To je ljubav, veselje, život, to je duh koji daje gospodin Bog u zametku zore i večernjeg zapada*". U posebnom govoru čelnicima šibenske općine Radić je naglasio: "*Vladati ne znači globiti, jer to zna svaki osel (magarac). Zatvarati zna svaki žandar, nego vladati znači gdje je pustoš – pošumiti, gdje je neukost – prosvijetliti, gdje je plašljivost – ohrabriti, da ovaj narod bude svoj na svome*". Vidi: Hrvoje Matković, ***Šibenska županija***, Zagreb, 1995., str. 39-40.

te imenovan komesar Ante Nikolić. Nikolić je odmah smijenio sve lugare i glavare, sve žandare i čauše i općinskog šumara koje je postavio HSS.[36]

Novi odnos snaga i birača pokazali su **oblasni izbori** u Splitskoj oblasti **23. I. 1927.** na kojima je bio jedinstven kninski kotar (s općinama Knin, Drniš i Promina). Tada ja na listi Demokratske stranke bio Petar Skelin, posjednik iz Širitovaca. Pobijedili su radikali sa 3647 glasova ispred HSS-a sa 2527 glasova, samostalnih demokrata sa 1357, nezavisnih nacionalista 699, federalista sa 213 i Dalidovićevih demokrata sa 98 glasova.[37]

Nakon istupanja iz vlade HSS razmišlja o okupljanju cjelokupnog seljaštva u državi te na tom programu održao u Drnišu 20. V. 1927. veliki skup kojem je prisustvovalo oko 5000 ljudi iz sjevernodalmatinske Zagore.[38] Vođe HSS-a Mate Goreta, Krste Radas i Stipe Jelčić održali su u Mratovu 14. VIII. 1927. pouzdanički sastanak, ali su ih na povratku politički protivnici napali kamenjem. **Početkom rujna 1927. Stjepan Radić** je pri posjetu Dalmaciji **održao političku skupštinu HSS-a** u drniškom Gracu pred 2-3 tisuće, **i u Miljevcima** pred **oko 4000 ljudi** koje je prozvao "*Republikom*".[39] No, to nije pomoglo, pa je **na izborima** za Narodnu skupštinu u **rujnu 1927.** HSS na području sjeverozapadne Dalmacije dobio gotovo za polovicu glasova manje nego na onim izborima od prije dvije godine. Iako je HSS na drniškom izbornom kotaru dobio 2359 glasova ili 633 glasa manje nego prije dvije godine, ipak je pobijedio glavnog konkurenta NRS koji je dobio 1399 glasova. Zato je znatnije porastao broj glasova Hrvatske pučke stranke na 443, a i disidenti HSS-a su dobili 172 glasa. Opet je za narodnog zastupnika HSS-a izabran Mate Goreta.[40] No, na **općinskim izborima 6. XI. 1927.** HSS, koji je razjedala nesloga, dobio je u drniškoj općini 1997 glasova, a radikali 1341 glas, slijedi HPS /na dvije liste/ sa 849, DS sa 185 i federalisti sa 173 glasa. Od 37 vijećnika HSS je dobio 18 (prije 25), radikali 12, HPS 4, demokrati 2 i federalisti 1 vijećnika. Za drniškog načelnika opet je izabran Mate Goreta, a među općinskim vijećnicima i nekoliko Miljevčana kao npr. *P. Kozić pok. Jure* iz Drinovaca. No, već 25. XI. 1927 veliki župan je poništio njihov izbor, te je za načelnika izabran Nine Z. Adžija, a u općinskom vijeću, iz kojega su ispali mnogi HSS-ovci, našlo se nekoliko predstavnika Miljevčana HSS-ovaca (npr. *Mile Skelin pok. Nikole* iz Širitovaca i *Frane Samac pok. Paške* iz Brištana).[41]Tako ostaje do diktature 1929. godine.

Nakon izbora 10. XI. 1927. HSS i Pribičevićev SDS (kasnije najznačajnija politička stranka Srba u Hrvatskoj) osnovale su **Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK)**, udruživši vodstva, dok su njihove organizacije na terenu ostale samo-

36 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 11-12.

37 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 6. Mandate su dobili od NRS-a Dušan Novaković i Mile Monti, od HSS-a Mate Goreta i Krste Radas i od SDS-a Ile Jovičić.

38 ***Narod***, god. III, br. 23., Split, 26. V. 1927.

39 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 6

40 ***Država***, god. IV., br. 324., Split, 14. IX. 1927. Ostale stranake dobile su na drniškom izbornom kotaru sljedeći broj glasova: SDS 149, ZS 118 i Disident dr. Niko Novaković 49 glasova.

41 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 13.

stalne, sa ciljem zajedničke borbe protiv centralizma i velikosrpskog hegemonizma, za priznavanje ravnopravnosti drugim narodima. Bila je to glavna oporba vladajućem beogradskom režimu na čelu s kraljem, koju će on nastojati ukloniti. To su učinili **20. VI. 1928.** na drastičan način ubojstvom dvojice i ranjavanjem trojice narodnih zastupnika HSS-a u Narodnoj skupštini u Beogradu, među kojima i Stjepana Radića koji je ubrzo 8. VIII. podlegao ranama. Vodstvo stranke preuzeo je dr. Vladko Maček. Sažalnice stradalima i vodstvu stranke u ime Kotarskog odbora HSS-a Drniš-Knin uputili su Paško Kozić (iz Miljevaca) te Zvonko Alfirević Nakić i Martin Sučić. Ovaj atentat je u Hrvatskoj doživljen kao napad na cijeli hrvatski narod, te je izazvao zgražanje i osudu. Uslijedile su prosvjedne demonstracije, od kojih je na onima u Zagrebu bilo oko 100.000 demonstranata, a žandarmerija i policija pri rastjerivanju demonstranata ubili su trojicu, ranili 60 i uhitili 120 demonstranata. Na svečanim misama zadušnicama za poginule zastupnike HSS-a održanim početkom srpnja 1928. u Drnišu pred oko 5000 ljudi, sudjelovali su i brojni Miljevčani. Na vijest o smrti S. Radića drniška općina izdala je prigodan oglas.[42] Pri sprovodu S. Radića u Zagrebu 12. VIII. 1928. bilo je nazočno oko 100.000 ljudi iz svih krajeva pa i sa drniškog područja (uz posebnu delegaciju s načelnikom N. Adžijom i oko 60 seljaka). Deset dana potom u Drnišu je održana komemoracija za pokojnog S. Radića. Neki do tada rukovodeći Radikali Hrvati u Drnišu zbog atentata istupili su iz Radikalne stranke. Zastupnici SDK su odbili dalje sudjelovati u Narodnoj skupštini u Beogradu, gdje se ubijaju njihovi članovi, a odbili su i daljnju suradnju sa političkim strankama koje podržavaju srbijansku hegemoniju. Tražili su promjenu Ustava, federaciju i autonomiju Hrvatske. Svetozar Pribićević, jedan od ključnih političara koji je sudjelovao u donošenju Vidovdanskog ustava 1921. i provodio ga u djelo, nakon krvavih demonstracija u prosincu 1928. izjavljuje: "*Ja sam prije rata uvjeravao i Hrvate i Srbe u Hrvatskoj, da je u Beogradu režim idealne slobode, a sada se stidim i pred jednim i pred drugima što se u ovih 10 godina pokazalo da je doista Beograd jedna tamna točka u Europi i da tu caruje samo režim reakcije i nasilja*".[43] Nakon toga uslijedio je 6. I. 1929. državni udar tako što je kralj Aleksandar ukinuo Ustav, raspustio Skupštinu i uveo samovlašće (diktaturu).

Uz navedene političke događaje i napetosti stanovništvo miljevačke župe u tome razdoblju pogodila je već treću godinu zaredom nezapamćena suša i nerodica.[44] Problem nabave živežnim namirnica bio je posebno akutan, a to su

42 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 8. Tu je cjelokupni tekst oglasa. Kako Miljevačni trajno obilježavaju spomen na njega citiram tek sljedeći dio: "*Stiže nam iz Zagreba tužna vijest, da je preminuo predsjednik HSS i predsjednik SDK. Umro je najveći Hrvat, veliki Slaven Stjepan Radić. Premiuo je vođa Hrvata, vođa svih čestitih Jugoslavena: Srba, Hrvata i Slovenaca. Preminuo je u času kada ga je naš narod, Hrvatska, naša država najviše trebala. Braćo, žalosna ova vijest potresla je srca svih Hrvata, zaprepastila je svakog koji želi svom narodu, svojoj državi dobro, jer je nestalo kormilara, koji je jedini bio sposoban, da zalutali brod privede u luku spasa…. Braćo, smrt našeg velikog Vođe, koji je žrtva velike ljubavi za svoj narod, za svoju milu Hrvatsku, za cjelokupnu našu državu, nek nas nađe spremne, nak nas nađe ujedinjene, čvrste da dademo i naše živote, kao što je on dao, za dobro, za spas svoga naroda…. Neka je vječna slava velikom Hrvatu Stjepanu Radiću !*".

43 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 9.

44 ***Novosti***, Zagreb, 2. IX. 1928.

koristili neki lokalni trgovci, političari i činovnici za osobno bogaćenje. To je izazivalo opravdani bunt stanovništva, ali su najčešće glavni krivci ostajali nekažnjeni.[45] Istodobno su ga pogađale i druge elementarne nepogode te bolesti kao npr. krupa Brištane i Karalić 1925., malarija miljevačka sela uz Krku i Čikolu 1925., 1926. i 1927. i strašna glad na cijelim Miljevcima 1928. godine. Pojedini Miljevčani su se uključivali uglavnom u hrvatska društva u Drnišu te sudjelovali u njihovu radu kao npr. Hrvatsko katoličko omaldinsko društvo "Svačić", "Hrvatska čitaonica", "Hrvatski sokol" i Gimnastičko-prosvjetno društvo "Orao".

S uvođenjem kraljeva samovlašća (diktature), **6. I. 1929.** država je promijenila naziv u ***Kraljevina Jugoslavija*** i podijeljena je na devet banovina, pretežno sa srpskom većinom, čime je hrvatski etnički i povijesni teritorij bio raskomadan. Područje miljevačke župe ušlo je u sastav Primorske banovine, sa sjedištem u Splitu. Strogo je zabranjeno spominjanje narodnoga imena, isticanje zastava i drugog znakovlja, što se u praksi uglavnom odnosilo na Hrvate, ali ne i na Srbe,[46] kao i zabrana slobode govora, uvedena je cenzura, te pooštreni zakoni prema hrvatskim rodoljubima i domoljubima. Zavladalo je vojno-policijsko nasilje, a mnogi su Hrvati utamničeni, osuđeni na smrt i ubijeni (sa i bez presuda). Uz brojne hrvatske ekonomske emigrante sve je više bilo i političkih, po čemu drniški kraj zauzima vrlo visoko mjesto. Sve to je ujedinilo hrvatski narod oko HSS-a, koji u 1930-im godinama prerasta u hrvatski nacionalni pokret. Tako je bilo i na ovome području. Da bi ojačao utjecaj svojih pristaša **kralj Aleksandar** je na svom putu po Dalmaciji **u srpnju 1929. posjetio i Drniš**.[47] I ban dr. Ivo Tartaglia posjetio je u travnju 1930. Drniš ali to nije ništa pomoglo stanovništvu drniške općine. Tako je npr. drniška općina 1932. bila odredila da se gradi škola u Drinovcima za Miljevce koji nisu tada imali nijedne škole, ali zbog svađe između obitelji Kozić i Mazalin do gradnje nije došlo do početka rata.

Zemlju je u to vrijeme zahvatila i svjetska gospodarska kriza, koja je strahovito pogodila najšire pučanstvo, ali i gospodarstvo u cjelini, a propadanju hrvatskoga gospodarstva pripomogla je i prema Hrvatskoj svjesno nepovoljna beogradska gospodarska politika. To stanje se osobito odrazilo na drniškom i okolnom širem području sredinom tridesetih godina, o čemu postoji niz članaka i dokumenata. Najprije ga je pratio pad cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke, te smanjenje proizvodnje u rudarstvu i industriji i broja zaposlenih, što

45 Opširnije o tome vidi: Josip Kosor, ***Uspavana drniška Zagora***, *Gospodarski kalendar*, X, Zagreb, 1928.

46 I dok su Hrvati kažnjavani pa i ubijani za isticanje bilo kakve hrvatske zastave, Srbi su u načelu mogli bez problema isticati svoju srpsku. Najčešće su to činili pravoslavni svećenici i političari, a zatim i drugi. Tako je primjerice na sv. Savu 27. I. 1933. vladika na svoju kuću u Šibeniku izvjesio "srpsku zastavu", a nitko protiv toga ne smije proslovit "*inače posto bi komunista, protudržavan*", a katoličkom biskupu ne samo da mu ne bi dopustili već bi mu se svašta moglo dogoditi. Kroničar žalosno pita: "*Jadni hrvatski narode šta dočeka? Turčin, Mlečić, Austrija svak ti je priznavao barem toliko prava, da se zoveš svojim imenom, da danas ne smiješ ni to, jer bi to bila buna, revolucija*". U Drnišu je bilo isto. Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 67.

47 ***Službeni glasnik Primorske banovine***, br. 55. i 168., Split, 9. VII. i 23. VIII. 1929. Kralj je tada posjetio Knin, Vrliku, Kistanje, manastir Krku i Benkovac. Očito zadovoljan priređenim dočekom u Drnišu odlikovao je Josipa Blajlegana, tajnika drniške općine Ordenom Belog orla V. reda.

se odrazilo na porast stanovništva. Pojedine ustanove koje su pomagale seljaku kao npr. Poljoprivredna, Hrvatska seljačka i Kreditna zadruga u Drnišu gase se.[48] Kako se kriza produbljivala, ljudi su počeli u većem broju emigrirati, ali to se stanje krize ne rješava te ona 1935. doživljava na ovom području vrhunac. Kao što je često bio slučaj do tada i ovaj put vrhunac krize pratila je suša koja je i te godine uništila prirod. Tada je pokrenuta šira akcija u Zagrebu, za pomoć izgladnjelima te je organizirano preselenje izgladnjele djece i njihov smještaj kod slavonskih seljaka. Tako je bilo i na području miljevačke župe i okolnih mjesta gdje ih je prikupljao Šime Belamarić, povjerenik Seljačke sloge, koji ih je iz Šibenika vlakom doveo u Zagreb, odakle su dalje upućena u Slavoniju.[49] U tisku se uglavnom ističe teško stanje hrvatskoga seljačkog naroda u pasivnim krajevima (među kojima u sam vrh spada i Dalmatinska zagora) kojemu je prijeko potrebno pomoći. Posebno se apelira na bogatiju "gospodu" u gradovima koja živi lagodnim životom, a nije nikada dolazila u sela niti poznaju probleme seljaka.[50]

Režim je pronalazio načina da stanovništvu ovoga kraja što manje pomogne, kažnjavajući ga tako za njegovo plebiscitarno opredjeljenje za HSS, što će ono pokazati i na izborima 1935. te 1938. godine. Otpor je počeo i ranije. Naime, kako nametnuti kraljev **Ustav iz 1931.** nije ukinuo diktaturu, jer je kralj i dalje imao vrhovnu vlast, a politički život nije bio slobodan, to su pokazali i izbori 8. XI. 1931. na kojima je bila samo vladina lista *Jugoslavenske radikalne demokracije* na čelu s predsjednikom vlade generalom P. Živkovićem. Na toj listi kandidat je za kninski kotar bio dr. Nikola Subotić, bivši ministar financija iz Šibenika koji je izabran za narodnog poslanika. Jedno od izbornih mjesta bilo je i u Širitovcima. Svoj otpor Miljevčani su pokazali velikom apstinencijom na izborima. Iskazujući svoj otpor dikatruri vodstvo SDK je 1932. donijelo **Zagrebačke punktacije**. U ovom dokumentu sadržan je hrvatski nacionalni program, osuđen unitarizam, centralizam i bilo koja prevlast jednog naroda nad drugim te predložen federalizam. Režim je odgovorio utamničenjem dr. Vladka Mačeka na tri godine. No, vlasti su zbog vanjskih pritisaka i unutarnjih problema morale popuštati. Za razliku od izbora 1931. kada je na njima bila jedino i naravno pobjednička državna lista, bez obzira na velike apstinencije

48 **Zadrugar**, Glasilo Zadružnog saveza, XX, br. 1., Split, 1930., str. 69. i Zadrugar, XXI, br. 5, Split, 1. V. 1931., str. 53. U godišnjim izvješćima za 1932. i 1933. ove zadruge se više ne navode zbog prestanka rada.

49 ***Novosti***, Zagreb, 4. I. 1936. Belamarić konstatira kako je tamošnje stanovništvo nerodica uništila, ističe kako su pobrali kod seljaka svu malu djecu sa svim poteškoćama oko njihova odvajanja od obitelji i obratno obitelji od njih te poduzeli potrebne mjere da ih putem prehrane, pri čemu su pomogli mnogi hrvatski ljudi i domoljubi, a na početku oni u Šibeniku. Tako su u Šibeniku dobili više od 100 kg kruha, 40 kg mesa te nešto tjestenine tako da djeca putem nisu gladovala. Prije polaska časne sestre su im u katoličkom domu u Šibeniku priredile ručak, dok su djeca za put imala jabuke i salame, pa je u vlaku bilo i veselja uz pjevanje hrvatskih pjesama. U Zagrebu su u prostorijama "Hrvatske žene" djeca dočekana od njezine predsjednice Marije Kumičić, književnice i gospođe Horvat, nahranjena, obučena i potom upućena u Slavoniju.

50 ***Hrvatski dnevnik***, Zagreb, 28. rujna 1936. Ivo Skokandić tu dalje ističe: "*U Zagori nema škola (koliko bi ih trebalo), nema puteva, bunara i kuća i svega onoga što je jednoj civiliziranoj sredini apsolutno potrebno. Seljak je prepušten zelenašima, paucima, kortešima, koji svi skupa idu samo zatim, da ga izrabe koliko to samo mogu*".

glasača, na općinskim izborima mogle su nastupiti i druge stranke sa svojim listama. Tako su raspoloženje stanovništva pokazali **općinski izbori** na području kninskog kotara **u listopadu 1933.** Na njima su kandidati HSS-a na području drniške općine, u čiji sastav je ulazilo područje miljevačke župe, i gdje se biralo 36 vjećnika i toliko zamjenika, pobijedili sa 4102 glasa kandidate JNS-a koji su dobili 2176 glasova.[51] Ipak je za načelnika Drniša izabran kandidat JNS-a Nikola Adžija. Miljevčani su glasali u Širitovcima (iz sela Bogetića, Brištana, Drinovaca, Kalika, Kaočina, Karalića, Ključa i Širitovaca).

Potrebno je istaknuti kako se režim, pored oslonca na vojsku i policiju, oslanjao i na brojna nacionalistička velikosrpska udruženja i organizacije, među kojima su se **četnička udruženja** posebno isticala nasiljem i zlostavljanjem, a nisu prezali ni od ubojstava mnogih Hrvata tih godina. Djelovala su u više od 200 mjesta u Hrvatskoj, među kojima u miljevačkom okruženju, kao npr. u Drnišu (za područje drniške općine), Kninu, Kistanjama, Skradinu i Šibeniku.[52] Režim je nastojao osnovati i svoje političke stranke koje bi okupile sve one koji su bili na njegovoj strani. Tako je početkom 30-ih nastala ***Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS)***[53] čije organizacije ubrzo nastaju i na području Drniša, a 1935. većinom od istih ljudi, ali s novim rukovodstvom ***Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ)***.[54] To je izazvalo ne samo omraženost režima, njegove politike i njegovih eksponenata, već i organiziranu protudjelatnost. Tako je kao jedan od odgovora na ubojstvo Stjepana Radića i niz drugih, te brojna državna nasilja nakon uvođenja diktature 1929., došlo do osnivanja ilegalne ***ustaške organizacije*** na čelu s dr. Antom Pavelićem, s ciljem stvaranja samostalne i neovisne hrvatske države izvan sastava Kraljevine Jugoslavije. Pavelić i većina vodstva djeluje u susjednim zemljama, ali i širom Europe i u Americi. Istodobno ustaše osnivaju organizacije i uporišta u Hrvatskoj i izvode prve akcije, kao što je bio 1932. Velebitski ustanak. U ustaškom pokretu u inozemstvu nalazila se nekolicina ljudi sa drniškog i okolnih područja, a u drugoj polovici 1930-ih godina ustaše uspostavljaju svoja uporišta i u Drnišu.[55] Istodobno i ilegalna ***Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)***, izložena žestokom teroru režima, napušta vlastitu unitarnu koncepciju uređenja jugoslavenske države, izjasnivši se za razbijanje monarhističke Jugoslavije i stvaranje nezavisnih republika, među

51 ***Politika,*** Beograd, 12. X. 1933.

52 Podatke o njima donosi *Jugoslovenska straža*, zvanični organ Glavnog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, Beograd, 1934.-1939. Čini se da su se i pojedini Srbi iz Nos Kalika sudjelovali direktno ili indirektno u radu navedenih četničkih odbora, poglavito onoga u biti općinskoga u Drnišu (npr. o. Nikanor Kalik član uprave Jugoslavenskog sokola u Drnišu 1935., a tijekom rata jedan od najistaknutijih četničkih rukovodilaca na području Dinarske četničke divizije i Dinarske četničke oblasti 1942.-1944.).

53 Ona je osnovana u prosincu 1931., a odobrena 15. X. 1932. kao "*Jugoslavenska radikalna seljačka demokracija*", tj. koncentracija pristalica svih političkih stranaka koje je ukinula kraljeva diktatura, a koje su bile spremne služiti interesima režima. Na svom kongresu 20. VII. 1933. izmijenila je ime u JNS. F. Čulinović, n. dj., str. 283-285.

54 HDA, Fond: br. 1574. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor JNS, odnosno JRZ Drniš, str. 81-83. Tu su dani i kraći osobni podaci o njima. Vidi i:F. Čulinović, n. dj., str. 285.

55 Bogdan Krizman, ***Pavelić i ustaše***, Zagreb, 1978., str. 564-573. Među popisom tu navedenih ustaša u Italiji nemamo nikoga s područja Miljevaca, ali su bila dvojica ustaša s ostalog područja Drniša i po četvorica s područja Promine i Skradina (3 iz Rupa i 1 iz Dubravica).

kojima i "Sovjetske Hrvatske", na temelju prava porobljenih naroda na samoodređenje do otcjepljenja. No, to shvaćanje KPJ 1936. reducira na stvaranje jugoslavenske federacije. Na toj osnovi su i osnovali 1937. *Komunističku partiju Hrvatske (KPH)* u sastavu KPJ. KPJ je na području Drniša (te Knina i Šibenika) u drugoj polovici 30-ih godina imala svoje ilegalne organizacije. Na području miljevačke župe nemamo ni ustaške ni komunističke organizacije, već jedino ponekog pojedinca koji je u kontaktu s nekim od članova ustaškog pokreta i KPH u Drnišu (i drugdje npr. Šibeniku).

U to vrijeme bilo je više događaja na području miljevačke župe, u Drnišu i Šibeniku, te u okolici u kojima je sudjelovalo tamošnje stanovništvo ili su imali snažnog odjeka kod njega. Spomenut ćemo samo neke kronološkim redom. Svakako prvi je **Euharistijski Kongres u Šibeniku od 25. do 27. VII. 1931.** na kojem su sudjelovali, uz provincijala Miljevčanina dr. fra Petra Grabića, mnogi vjernici miljevačke župe predvođeni župnikom fra Luiđijem Jurenovićem, te Miljevčaninom fra Pavlom Perišićem, tada gvardijanom samostana na Visovcu.[56] Nakon ustaškoga Velebitskog ustanka u jesen 1932. uslijedila su brojna uhićenja sumnjivih, među kojima oko desetak župnika, gvardijana i svećenika na području sjeverne Dalmacije. Tako ljetopisac samostana sv. Lovre početkom 1933. bilježi: "*Ovdje u Šibeniku i po Sjevernoj Dalmaciji već više mjeseci bjesni teror najgadnije vrsti. Pod izlikom nekakva ustanka i revolvera (kao da je revolverom moguće dignut ustanak) ljudi se na stotine zatvaraju, muče tuku, ubijaju, kako nije ni za Turčina. Turčin bi ubio i svršila stvar, a ovdje se muči, samo da se muči i to samo katolike*", navodeći sedam svećenika. Pitajući se: "*Zašto?*". Te zaključuje: "*Narod je osvjedočen da je mučen i proganjan, jedino jer su katolici i zbilja tako jest*". Kako je represija potrajala u lipnju 1934. opet konstatira svoje zapažanje: "*Silno smo ugroženi od političkog sistema u vjeri i narodnosti. Hrvati izdišu i nalaze se u agoniji. Samo ih katolička vjera preko svojih biskupa može spasiti".* No, i crkvene svečanosti nisu mogle proći bez uhićenja.[57] Oni rijetki Miljevčani koji su radili u rudnicima bili su izloženi nemilosrdnoj eksploataciji i represiji, posebice u rudniku u Širitovcima, a nisu smjeli imati svoje organizacije, što je izavalo njihov opravdani otpor te ih natjeralo 27. VII. 1934. da su stupili u štrajk tražeći povišicu plaće i bolje radne uvjete. Poduzeće "Monte Promina" je otpustila s posla 87 radnika i nastojalo preko svojih agenata slomiti štrajkaše. Štrajkaši se nisu dali, uputili su banu delegaciju s predstavkom o uzrocima štrajka, te je posredstvom Radničke komore iz Splita i političkih vlasti štrajk likvidiran 27. VIII. 1934. uz udovoljenje radničkim zahtjevima i primanjem na posao otpuštenih radnika. Čini se ni malo slučajno da je toga dana ujutro poginuo Ivan Matić - Vidaček, tajnik Saveza rudarskih radnika, poznati revolucionar iz Splita i organi-

56 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 52-55. O tadašnjem miljevačkom župniku vidi: *Fra Luiđ Jurenović – miljevački dušobrižnik, učitelj i liječnik*, ***Miljevci***, list župe Miljevci, g. V, br. 1 (8.), Drinovci 1981., str. 24-26.

57 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 67-68, 73 i 74. Tako je bilo i sa skupinom do 650 vjernika Šibenčana koji su 1. VII. 1934. hodočastili u Split Gospi od Zdravlja, gdje su lijepo dočekani. No, na povratku u Trogiru režim im je preko žandara i policije lažno podmetnuo da su *"vikali protudržavne poklike"* te je 4-5 *"omladinaca nevinih policija osudila na zatvor"*.

zator URS-ovih sindikalnih organizacija, koji je iz Velušića išao za Širitovce gdje je trebao zastupati štrajkaše na mješovitoj konferenciji. Kako su u drniškim rudnicima bile brojne nesreće to je Radnička komora osnovala komisiju koja je krajem 1934. pregledala i rudnik u Širitovcima i ustanovila niz nepravilnosti u radu, ali se one nisu ni u buduće otklonile. HSS je nastojao utjecati na radnike te je 1937. osnovana u Drnišu Podružnica Hrvatskoga radničkog saveza (HRS-a) koja od tada uglavnom posreduje u sporovima rudarskih radnika u upravi rudnika.[58] Uprava rudnika u Širitovcima zatvorila je na izvjesno vrijeme rudnik, da bi ga ponovo 1940. otvorila. Plaće ovih miljevačkih radnika bile su takve da niti jedan radnik nije mogao uzdržavati sebe i svoju obitelj te je morao nakon posla u rudnicima raditi i na svom posjedu. Zbog toga iscrpljujućeg rada, slabe ishrane, nehigijenskih uvjeta života mnogi radnici i članovi njihovih obitelji bili su izloženi raznim bolestima te je i mortalitet bio velik. Dio njih potražio je izlaz u radovima u drugim krajevima ili u inozemstvu.

Kralj Aleksandar ubijen je 9. X. 1934. u Marseilleu, kamo je došao da uz pomoć Francuske ojača svoj međunarodni položaj. Atentat su obavili ustaše u suradnji s rukovodstvom Vnutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), čiji ga je član ostvario. To je imalo za posljedicu pojačanu protuhrvatsku represiju od strane režima koji često okrivljuje cijeli hrvatski narod za taj atentat. Svake godine imamo desetke ubijenih, stotine ranjenih i pretučenih Hrvata te mnogo zatvorenih po kaznionicama i zatvorima, a neki su i sa drniškog područja. U tim nasiljima isticala su se razna nacionalistička udruženja, posebice udruženje četnika, koje osniva niz novih organizacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U četničkom tisku iz početka 1935. pa dalje, uz četničko udruženje u Kninu, navodi se i ono u Drnišu, pa je najvjerojatnije tada i osnovano, dok se o radu četničkog udruženja u Šibeniku opširnije piše u prvoj polovici 1937. godine. Ono je obuhvaćalo četnike ne samo iz Drniša već i sa područja drniške općine (npr. Žitnića) Uglavnom su to bili bivši članovi NRS-a i JNS-a, a potom JRZ-a, te prijašnje ORJUNE ili drugih jugoslavenskih i srpskih nacionalističkih organizacija i udruženja, koja su s diktaturom prestala s radom.[59]

Među stanovništvom ovoga područja jače političko gibanje osjetilo se obnovom starih i osnivanjem novih organizacija bivšeg HSS-a te izborima **5. V. 1935.** na kojima je nasuprot vladine liste Bogoljuba Jeftića nastupila opozicijska lista na čelu s dr. Vladkom Mačekom i dobila uz sav teror 1,076.345 glasova postigavši tako izvanredan rezultat. Na kninskom kotaru Mačekova lista je dobila 5882, a vladina 8566 glasova. Najviše glasova HSS je dobio na području drniške općine, a za poslanika je izabran dr. Niko Novaković s Jeftićeve liste. Na šibenskom kotaru Mačekova lista je tada dobila 8660 glasova, a vladina lista 5395 glasova. Ipak je za poslanika izabran dr. Marko Kožul s liste B. Jeftića,

58 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 40-41. i 43.

59 ***Jugoslovenska straža***, zvanični organ Glavnog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, br. 3. i 5., (Drniš, Knin i Kistanje), Beograd, 20. I. i 3. II. 1935. br. 121., Beograd, 16. V. 1937. (za Šibenik).

zbog izborne makinacije jer je Jeftićeva lista pobijedila na državnoj razini.[60] Protiv progona hrvatskoga naroda uoči i tijekom izbora ustao je zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer u memorandumu koji je u Beogradu tijekom posjeta 25. V. 1935. uručio knezu Pavlu, a u kojem su navedeni brojni primjeri progona, mučenja i ubojstava Hrvata.[61] Na čelu vlade u srpnju 1935. došao je dr. Milan Stojadinović i počeo odmah s osnivanjem nove stranke *Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ)* čije organizacije se počinju osnivati i na ovome području, u koje ulaze uglavnom članovi prijašnje NRS-a i JNS-a, čime se i politička borba još više zaoštravala. Teror i zločini prema Hrvatima su se nastavili te je dovoljno navesti sibinjske, vrbljansko-ruščičke i senjske žrtve 1935. - 1937. godine, u kojima je ubijeno oko 20 Hrvata. Dr. V. Maček je na godišnjoj skupštini Gospodarske sloge 1936. izjavio kako borba hrvatskoga naroda ima dvostruki karakter. "*… izvojevati hrvatskom narodu političke slobode*" i izvojevati "*sebi i svojoj djeci socijalnu pravicu*" na bazi potpune jednakopravnosti Srba i Hrvata, pozvavši sve pristaše na dalji organizirani zajednički rad za postizanje toga cilja.[62] U to vrijeme imamo jaču i raznovrsnu aktivnost i na drniškom području u koju su uključeni i mnogi Miljevčani. Dio njih uključen je u tadašnje drniške organizacije kao što je npr. ***Katolička akcija*** (u okviru koje su bile i posebno organizirane seoske djevojke i seoski mladići), *Hrvatsko kulturno društvo* "Napredak", *Radničko društvo sv. Roko*, ili pojedine manifestacije kao što je npr. **Euharistijski kongres u Drnišu 4. X. 1936.** na kojem je sudjelovao biskup dr. Jeronim Mileta.[63] Već na **općinskim izborima** u studenom **1936.** na kninskom kotaru uočljiva je jača homogenizacija Hrvata oko HSS-a, a time i novi omjer snaga. Od 18.254 upisana glasača glasovalo je njih 11.467 i to tako da je HSS dobio 5466 glasova, JRZ 4684 glasa, Udružena opozicija 812 glasova i lista neopredijeljenih 405 glasova.[64] Na području drniške općine od 8265 upisanih birača glasovalo je 5282 birača, od kojih je za listu HSS-a (kandidat Zvonko Alfirević Nakić) glasovalo 4223, za listu JRZ-a (kandidat dr. D. Miović) 354 i za nezavisnu listu (kandidat N. Adžija) 405 glasova. Načelnik je postao Zvonko Alfirević Nakić. Ova pobjeda izazvala je veliko oduševljenje pristaša HSS-a koji su masovno 18. XI. 1936. u povorkama s hrvatskim zastavama uz sviranje hrvatske glazbe pohrlili u Drniš čestitati novom načelniku i upravi.[65] Miljevčani su se posebno masovno okupljali na pojedine župske blagdane kao na **Ime Isusovo i na Sv. Pavla** i blagdan **Gospe od Milosti** te na **Veliku Gospu na Visovcu**, a sudjelovali su i na pojedinim hodočašćima. Kod tih blagdana bila je zabranjena

60 Dr. Tomo Jančiković, ***Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.***, Zagreb, siječanj 1939., str. 43.

61 Tekst memoranduma vidi u Rudolf Horvat, ***Hrvatska na mučilištu***, Zagreb, 1992., str. 548-554.

62 K. Kosor, *Drniška krajina …*, n. dj., str. 32-33.

63 K. Kosor, *Drniška krajina …*, n. dj., str. 47.-49. Prema podacima koje iznosi fra Kosor 1939. brojno stanje društva *Katolička akcija u Drnišu*, jednog od najaktivnijih društava u koje su uključeni bili i Miljevčani, bilo je: 86 kat. muževa, 122 kat. žena, 97 kat. djevojaka, 81 kat. mladić, 83 člana ženskog kat. podmlatka i 83 muškog kat. podmlatka, 210 članova posebno organiziranih kat. seoskih djevojaka i 132 seoska kat. mladića te 26 glazbara glazbe KA ili sveukupno 920 članova.

64 ***Država***, god. VII, br. 41., Split, 19. XI. 1936.

65 K. Kosor, *Drniška krajina …*, n. dj., str. 36.

upotreba hrvatskih zastava na crkvenim barjacima, već samo jugoslavenskih, iako su drniški Srbi bez posljedica isticali i nosili srpske barjake, to su miljevački rodoljubi iskazivali odvažnost i uz kazne isticali svoj hrvatski barjak. Tako su npr. na blagdan Gospe od Milosti 1937. skupina Miljevčana, i pored prijetnji 10-ak naoružanih žandara, uz odobravanje i veliko oduševljenje naroda, skinula je sa zvonika jugoslavenski i postavili hrvatski barjak te spriječila žandare da ga skinu (prema nekim podacima među pobunjenim Miljevčanima tada se ističe Mika Stojanović). Tada 1937., prema crkvenim podacima, miljevačka župa je imala 2493 vjernika, a drniška 10.057 i prominska 6912 vjernika.[66]

Kako je Stojadinovićeva vlada odmah nakon konstituiranja potpisala u Rimu **konkordat** – ugovor o položaju Katoličke crkve u Jugoslaviji to su najviši vrh Srpske pravoslavne crkve i svećenstvo organizirali antikonkordatske demonstracije, zahtijevajući od vlade da se ne izvrši njegova ratifikacija. Dolazak patrijarha Varnave Rosića u ljeto 1935. u sjevernodalmatinsku Zagoru potaklo je tamošnje pravoslavno svećenstvo na čelu s dr. Irinejom Đorđevićem, dalmatinskim episkopom (Šibenik), pobornikom velikosrpskog hegemonizma, na održavanje protestnih zborova protiv konkordata na ovom području i slanja telegrama i pisama u Beograd. Na tim zborovima te u proglasima i pismima često je posebno naglašena protukatolička i protuhrvatska velikosrpska retorika, kojom se Hrvatima prijeti državom i tjeranjem u granice izvan velike Srbije, koje su im prije naznačili Nikola Pašić i četnici i drugi velikosrbi kad su im nakon atentata na S. Radića prijetili amputacijom Hrvatske.[67] Demonstracije su se još intenzivnije nastavile 1937. nakon što je konkordat usvojen u Narodnoj skupštini, zbog čega je 1938. morao biti povučen. To je uzdrmalo režim te je morao pribjeći izborima i promjenama kako bi smirilo stanje u državi, ali je znatno zaoštrilo međunacionalne odnose općenito, a posebice na ovome području.

U tome razdoblju posebno su zamjetna dva procesa. Jedan je homogenizacija Hrvata oko HSS-a i daljnje jačanje hrvatskoga narodnoga pokreta. HSS reorganizira svoje odbore tako da ih je sredinom 1938. na području sjevernodalmatinske Zagore bilo 3 općinska i 56 seoskih odbora, a radi zaštite zborova i sastanaka članova stranke, od nacionalističkih jugoslavenskih i srpskih članova i skupina, osnivaju se i mjesne organizacije *Seljačke zaštite*, koje se postupno nešto kasnije i naoružavaju.[68] Drugi proces je povezivanje i aktivnost svih onih jugonacionalističkih i velikosrpskih snaga (posebno onih na vlasti, u vojsci i policiji, koje su imale privilegiran položaj u državi i društvu) neposredno uoči, a posebno nakon izbora 1938., nezadovoljni njihovim rezultatima (tj. izvanred-

66 K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 53-55.

67 HDA, Grupa XVI, br. 1030/1935. Izvješće Sreskog načelstva Knin, pov. II/1682. od 2. XII. 1935. Pravoslavni svećenici sjeverne Dalmacije su pod predsjedanjem episkopa Đorđevića u svezi aktivnosti protiv konkordata odžali 11. XI. 1935. u manasturu Krka sabor te obvezali sve svećenike da rade u tom pravcu o čemu su im uputili proglas. Na saboru je, prema izvješću sreskog načelnika, episkop Đorđević prijetio da ukoliko se konkordat ozakoni "*država će morati zadržati rimokatoličku ekspanziju na liniji Senj-Ogulin-Virovitica ili Našice*".

68 ***Dalmatinska zagora***, god. I., br. 3. , Split, 29. srpnja 1938.

nim uspjehom HSS-a i Udružene oporbe u cjelini), poduzimaju niz aktivnosti kako bi otklonili njihov učinak. Posebno su nastojali zaustaviti daljnje jačanje hrvatskog narodnog pokreta predvođenog HSS-om te onemogućiti bilo kakve moguće promjene. Tako su uoči izbora uslijedili u nizu mjesta "*pouzdanički sastanci Jugoslavenskih nacionalista*" (uz ostala mjesta i u Šibeniku, na koje dolaze njihovi istomišljenici i s područja drniške općine) na kojima su zahtijevali od svih jugoslavenskih nacionalističkih organizacija stvaranje jedinstvenoga jugoslavenskog fronta pod zajedničkim motom "*jedan Kralj, jedna nacija, jedna država i jedno autoritativno narodno i državno vodstvo*".[69] No, **izbori** za Narodnu skupštinu od **11. XII. 1938.** donijeli su izvanredan uspjeh HSS-a i Udružene opozicije u cjelini, koji su i pored svih pritisaka i malverzacija dobili 45% glasova na državnoj razini, a još veći uspjeh su zabilježili na ovome području. Tako je na kninskom kotaru lista V. Mačeka dobila 7855 glasova, od kojih HSS 7014 glasova, a lista M. Stojadinovića (tj. JRZ – dr. Niko Novaković) 5882 glasa, dok je lista ZS-a (Veljko Pokrajac) dobila 674, JNS-a (Mihajlo Popović) 175 i lista D. Ljotića (Dušan Đakić) 176 glasova. Za narodnog zastupnika izabran je M. Goreta.[70] Miljevčani su glasovali u Drinovcima, gdje je imenovani predsjednik biračkog odbora bio Ante Kulušić, učitelj, i u Širitovcima, predsjednik odbora dr. Marko Skelin, liječnik, i naravno glasovali su za HSS.

Nakon tih izbora djelatnost protivničkih snaga sve više uzima velikosrpsko obilježje. Tako je jedna od tih djelatnosti bila osnivanje srpskog društva "*Krajina*" 10. II. 1939. s privremenim sjedištem u Zagrebu.[71] Društvo je trebalo svojim radom obuhvatiti većinom Srbe u Savskoj banovini (južno od rijeke Save i Kupe), zatim u zapadnom dijelu Primorske banovine (sjeverna Dalmacija, među kojima je i kotar Knin to znači i područje drniške općine, uključujući tu i područje miljevačke župe) i zapadnom dijelu Vrbaske banovine ili ukupno 25 kotareva.[72] Ovo djelovanje naišlo je na jedinstven otpor hrvatskih kao i manjeg dijela srpskih političara, posebice onih iz SDS-a.[73] Brzo se na tome području traži stvaranje nove političke jedinice Srpske krajine, kojoj bi sjedište bilo u Bihaću. Time se htjelo onemogućiti moguće promjene i tadašnje zahtjeve HSS-a za rješavanjem hrvatskog pitanja u okviru Kraljevine Jugoslavije, koje je veliko-

69 HDA, Grupa VI, dok. inv. br. 1535. Izvješće Uprave policije Zagreb.

70 T. Jančiković, n. dj., str. 43. Tada je na području Dalmacije od 195.199 upisanih birača za HSS glasovalo 116.305 glasača, a Mačekovu listu Bloka narodnog sporazuma 123.751 glasač. Vladina lista M. Stojadinovića dobila je 30.101 glas. Ipak je zahvaljujući izbornom sustavu vladina lista dobila tri, a Mačekova lista dva poslanika. No, bez obzira na to bio je to ipak kraj dominacije JRZ-a i njezina unitarističkog koncepta Kraljevine Jugoslavije, te će se morati prići rješavanju hrvatskog pitanja.

71 HDA, Grupa VI, dok. inv. br. 2970. Zapisnik s osnivačke skupštine udruženja "*Krajina*", održane u Zagrebu 10. II. 1939. godine.

72 ***Krajina. Srbi u našim sjeverozapadnim pokrajinama,*** (Zagreb, 1939.). Uz ciljeve i program rada u brošuri je tablica i karta područja s brojem i postotkom Srba u navedenom području "*Krajine*". U njezin sastav su ulazili i kotarevi Knin i Benkovac. No, to je očito prva faza pošto se primjerice tablici među "*srpskim naseljima*" nalaze i ona sjeverno od Save pa i Zagreb, što samo za sebe dovoljno govori o namjerama pokretača ove akcije. Pobunjeni kninski Srbi su se 1991. pozivali na ovaj projekat nazivajući svoju tadašnju akciju njezinim nastavkom.

73 Posebno je odjeknuo članak Save N. Kosanovića: "*Osnivanje društva 'Krajina'*" koji je objavila zagrebačka "***Nova riječ***" od 2. ožujka 1939., str. 12., a prenijeli drugi listovi, nakon čega su uslijedili brojni napisi u vezi s "Krajinom".

srpski monarhistički režim, zbog zaoštravanja međunarodnih prilika u Europi i opasnosti raspada zemlje, ipak morao uzeti u obzir i dijelom uvažiti.

Tako je sporazumom Dragiše Cvetkovića, novog predsjednika Vlade i dr. Vladka Mačeka, predjednika HSS-a, **26. VIII. 1939.** nastala zasebna upravna cjelina ***Banovina Hrvatska*** u sastavu Kraljevine Jugoslavije, s vlastitom banskom upravom, te zakonodavnom, upravnom i sudskom autonomijom, koja se dopunjuje 1941. tako da se bez pristanka Hrvatske nije mogla oduzeti ni smanjiti.[74] Područje miljevačke župe, kao i područje Dalmacije, ušli su u sastav Banovine Hrvatske. U Drniš je 24. XI. 1939. došao i dr. Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, gdje ga je dočekalo više tisuća građana i seljaka (među kojima su bili i brojni Miljevčani) te je bio upoznat s nevoljama i potrebama Drniške krajine. Uspostava Banovine Hrvatske naišla je na žestok otpor gotovo svih srpskih krugova, a poglavito nacionalističkih i velikosrpskih. Ta se pojava nazirala u pokretanju "*srpskog pitanja*" u Jugoslaviji i u Banovini Hrvatskoj i pod sloganom "*Srbi u opasnosti*" stvaranju poznatoga velikosrpskog pokreta "*Srbi na okup*", zatim u osnivanju raznih odbora, komisija pa i četničkih postrojbi s ciljem "obrane i zaštite" srpskog stanovništva i na ovome području.[75] Oni zahtijevaju ukidanje Banovine Hrvatske, a ako to ne bi uspjelo, stvaranje posebne državne zajednice pod nazivom "*Srpske zemlje*", u koju bi trebala ući cijela "srpska" Bosna i Hercegovina, i najveći dio današnje Hrvatske, uključujući područje miljevačke župe, odnosno područje Drniša u cjelini.[76] Četnici i drugi srpski nacionalisti su tim "*srpskim zemljama*" dali jedinstven naziv "*velika Srbija*". Taj pokret nije mimoišao ni drniško područje, kao ni okolna područja Dalmacije, već je tu razvio znatnu aktivnost. Promicala su ga glasila pokreta.[77] Na području kninskoga kotara, u čiji sastav je ulazila i drniška općina (sa župom Miljevci) glavni nositelji pokret "*Srbi na okup*" bili su uglavnom velikosrpski političari iz redova JRZ-a te pripadnici četničkih udruženja na poticaje i potporu takvih krugova iz drugih krajeva države, posebice onih iz Beograda. Tako se, prema pisanju "*Srpskoga glasa*" tijekom studenoga i prosinca 1939. u akciji "*Srbi na okup*" među Srbima kninskog kotara i bivše Primorske banovine razvio vrlo jak pokret "*za otcjepljenjem i za izdvajanjem iz Banovine Hrvatske, a za pripojenje Banovini Vrbaskoj, odnosno Srbiji*", a što potvrđuje i do tada s tom svrhom prikupljeni potpisi oko

74 Opširnije o tome vidi: Ljubo Boban, ***Sporazum Cvetković-Maček***, Beograd, 1965.

75 Vidi: Ivan Jelić, "***O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj***", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 3, Slavonski Brod, 1965.

76 HDA, Grupa XXI, dok. inv. br. 6129. Izvješće: Predmet: *Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup"* od 13. IV. 1940. i zaprimni žig Banske vlasti Banovine Hrvatske – Odjeljak za drž. zaštitu, Zagreb, br. 21.422 od 26. IV. 1940. Tu su izvješća upravnih vlasti s područja Banovine Hrvatske, uključujući i ona s područja kninskog kotara, o aktivnostima pokreta "*Srbi na okup*" koje su one uspjele prikupiti.

77 Tako se beogradski "***Srpski glas***", čije je slogan bio "*Jako Srpstvo – Jaka Jugoslavija*", a kojega je glavni urednik bio Dragiša Vasić, jedan od ideologa četničkog pokreta tijekom Drugoga svjetskog rata, 7. XII. 1939. posebnim člankom obraća Srbima sjeverne Dalmacije. Tjedan dana potom (14. XII.) u listu se otvoreno iznosi navedeni velikosrpski program u članku: "*Gde god je Srba – tu je Srbija*", tj. od Sušaka do Đevđelije i od Subotice do Šibenika, "*bez obzira na plemensko administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti*", odnosno "*srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije, koji su danas u sastavu banovine Hrvatske*", kao što su srpske i Vojvodina i Bosna.

5000 Srba (glava obitelji) s područja kninskog kotara po mjestima (uključujući i one iz sela drniške općine) u ime članova svojih obitelji upućeni raznim instancijama u Beogradu.[78] Te aktivnosti su pojačane tijekom **1940.** posebice uoči i tijekom **općinskih izbora** u Banovini Hrvatskoj 19. svibnja, koji su samo potvrdili i učvrstili pobjedu HSS-a, pa tako i na drniškom području, ali su ukazali i na znatnu apstinenciju birača i određeno raslojavanje.[79] Tako su održani javni zborovi u Kninu, Kosovu i Kistanjama, na kojima je bilo i Srba s područja Drniša, te bila osnovana posebna "*Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije*". Ta komisija nastavlja prikupljati potpise srpskog pučanstva na tome području za otcjepljenje i priključenje Srbiji te s istom svrhom slati izaslanstva i peticije u Beograd. Vrhunac te aktivnosti bilo je u jesen 1940. osnivanje u Kninu uz pomoć vojske četničkog tzv. "*Petog komitskog odreda*", pod zapovjedništvom četničkog vojvode Vlade Novakovića. Iako su vlasti Banovine Hrvatske zvanično 11. XI. 1940. ovaj četnički odred zabranile, on kao policijska poluvojnička organizacija nastavlja djelovati do početka rata nastojeći osnovati vodove izvan Knina u Strmici, Kosovu, Tepljuhu, Kistanjama i Đevrskama.

Ova strujanja i aktivnosti, posebice velikosrpskih nacionalista, inicirali su okupljanje i aktivnosti pojedinih članova i pristaša ustaškog pokreta na području Drniša i izvan njega gdje su se nalazili u to vrijeme. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske oni su se izjasnili (posebice putem letaka) protiv njega. Naime, smatrali su da je Sporazum dao Hrvatskoj "*sićušnu administrativnu autonomiju bez ikakvog jamstva*", te da su Maček i HSS, pridonoseći na takav način unutarnjem sređivanju i jačanju Kraljevine Jugoslavije, izdali ideju o stvaranju Hrvatske kao samostalne i neovisne države, za što se oni zauzimaju i zbog čega

78 HDA, Zbirka XVIII – letci – 33/1505 i 1515. Izborni letak dr. Nike Novakovića Kninskim Srbima s područja kotara, tj. i drniške općine je zanimljiv za razumjevanje tadašnje atmosfere. On glasi: "*BRAĆO SRBI! Srbi Kninske Krajine hoće da budu slobodan narod u svojoj slobodnoj državi. Za Srbe Kninske Krajine uvijek je bila, jeste i biće mjerodavna nacionalna politika Srpstva i Srbije. Srbi Birači! Glasajte za Srpsku narodnu listu, kojoj je na čelu Dr. NIKO NOVAKOVIĆ. Kad glasate za Srpsku narodnu listu dokazaćete svima i svakome da Srbi Kninske Krajine ne žele i neće da odvoje svoju sudbinu od ostalih Srba i Srbije. BIRAČU! Kad glasaš za Srpsku narodnu listu glasaš proti nametnute Opštinske uprave. GLASAŠ PROTI MAČEKOVA KOMESARA, GLASAŠ PROTI MAČEKOVE DIKTATURE, GLASAŠ PROTI RASPARČAVANJA JUGOSLAVIJE. SRBINE BIRAČU! GLASAJ ZA LISTU, JER GLASAJUĆI ZA SRPSKU LISTU, GLASAŠ ZA PRAVU NARODNU SAMOUPRAVU, GLASAŠ ZA JEDINSTVO SVIH SRBA, GLASAŠ ZA JEDINSTVO SVIH JUGOSLOVENA, GLASAŠ ZA JEDINSTVENU I NEDJELJIVU JUGOSLAVIJU. Kninski Srbi.*" (33/1505). Tada je u ime "*jugoslavenskih nacionalista iz svih krajeva Banovine Hrvatske*" posebnim letkom "*Srbima Banovine Hrvatske*" obratio 5. svibnja 1940. i senator iz Gospića dr. Petar Zec, jedan od istaknutih aktivista pokreta "*Srbi na okup*" čiji je odbor postojao i u Kninu, za kniski kotar te organizirao nekoliko akcija. Zec u zaključku uz prosvjed zbog raspisivanja izbora u letku uz ostalo navodi: "*Srbi u Banovini Hrvatskoj izlaze na izbore ujedinjeni sa parolom: za pravu narodnu samoupravu, i za jaku Jugoslavensku narodnu državu, a protiv Mačekove diktature i protiv rasparčavanja Jugoslavije*". Inače liste s potpisima glava obitelji po mjestima kninskoga kotara sa navedenim zahtjevima nalaze se u bivšem Arhivu Jugoslavije, sada Arhivu Srbije, u Beogradu, a kopije nekih od njih kod autora.

79 ***Novo Doba***, XXIII., br. 115. i br. 119., Split, 17. i 22. V. 1940. Tada su se na općinskoj izbornoj listi općine Drniš nalazili sljedeći kandidati: Zvonko Alfirević Nakić – kandidat HSS-a, Paško Skelin – kandidat vanstranačke hrvatsko-srpske skupine, Milan Jović – kandidat vanstranačke srpske skupine i fra Petar Berković, kandidat katoličke crkvene skupine. Od 8063 upisanih glasača, glasovalo je njih 4202 ili 52,11 %, što se objašnjava da je Banovina Hrvatska bila već izborena, u Drnišu pobjeda osigurana i nije postojala potreba za općim izbornim plebiscitom. No, izborni rezultati ukazuju i na određeno raslojavanje. Tako je za HSS glasovalo 3050 glasača i od 36 osvojio je 31 vjećnika, dok je dr. P. Berković osvojio 2, M. Jović 2 i P. Skelin 1 vijećnika. U općinskoj upravi od Miljevčana navode se *Luka Bubalo pok. Jakova* iz Širitovaca kao član uprave i *Toma Kulušić pok. Tome* iz Ključa kao odbornik. (Vidi: K. Kosor, *Drniška krajina* …, n. dj., str. 36-37. U Drniškim općinskim vijećima prema postojećim podacima bilo je izabrano 17 HSS-ovih vijećnika s područja Miljevaca, čija imena i prezimena sam već naprijed naveo.

su protiv toga Sporazuma. Zato su neki završili u zatvorima ili u novosnovanom logoru u Lepoglavi.

Članovi ilegalne KPJ/KPH na području Drniša, također se okupljaju i aktivno djeluju (posebice među radništvom). Sukladno svome programu, pozdravili su stvaranje Banovine Hrvatske, kao početak stvaranja federativne države, ali ne i ulazak u njezin sastav dijelova povijesne Bosne i Hercegovine, koja po njima treba biti zasebna federalna jedinica buduće federativne Jugoslavije koju su komunisti zamišljali kao onu u SSSR-u. Istodobno su bili protiv režima Cvetković-Maček iz političkih i klasnih razloga. Nekolicina i njih je zbog svojih aktivnosti završila u zatvorima ili u logoru u Lepoglavi.[80]

Sve ta politička kretanja nisu značajnije pomogla težak život stanovništva miljevačke župe. U tisku se tijekom 1939. ističe stari problem stanovništva okolice Drniša (gdje su prilike bile najteže) oko pribavljanja hrane i vode, te zaduženosti seljaštva.[81] Ljudi su da bi podmirili obveze (porez, dug, odjeću, hranu i sl.) iz nužde morali prodavati stoku i hranu u jesen ubrzo nakon žetve ili branja grožđa. No, trgovci su se dogovorili oko cijene tako da je cijena žitarica, grožđa i mošta te drugih seljakovih proizvoda kod kupnje uvijek bila niža, a kada ih je seljak kasnije morao kupiti za prehranu onda im je cijena bila znatno skuplja. Tako su primjerice seljaci u okolici Drniša u jesen 1938. prodali trgovcima kukuruz, glavni tamošnji prehrambeni proizvod, najviše za 0,80-0,90 dinara po kilogramu, a u proljeće 1939. kod tih trgovaca plaćali 1,50-1,80 dinara po kilogramu, dok su istodobno cijene pšenici bile "*obično 2,50 dinara, a negdje i do 3 dinara, premda se već prodaje nova pšenica*", koja je u Slavoniji duplo jeftinija. Istodobno, kvaliteta im je u Drnišu uglavnom loša, a u Drnišu je i brašno uvijek skuplje nego npr. u Šibeniku. Zato trgovci hranom u Drnišu "*za par godina grade velike kuće*". HSS je preko Gospodarske sloge nastojao pomoći seljacima i osnivanjem nabavljačko-potrošačkih zadruga, prije svega u Drnišu, a kasnije je planirano njihovo osnivanje i u pojedinim selima, gdje bi seljak uvijek mogao kupiti hranu po povoljnijim cijenama. Neke od planiranih zadruga su i osnovane, ali su zbog ratnih neprilika prestale s radom. Što se tiče organiziranosti ljudi u Gospodarsku slogu ona je bilježila znatan uspjeh, Tako je primjeriice krajem 1940. Gospodarska sloga imala na području kninskog kotara 69 povjerenika i 2049 članova, od 10.529 domaćinstava, što znači tek 19,5 %.[82] Položaj malog broja radnika koji su prije svega radili u rudnicima (Širitovci, Kalun i Bogatić) nije bio puno bolji. Zbog toga su radnici nastojali svoje stanje popraviti štrajkom kao npr. 1936. No, vlasti su raznim mjerama štrajkove nastojali onemogućiti kao i sindikalno organiziranje u Ursove sindikate pod utjecajem KPJ vlasti, služeći se i ubojstvima pojedinih aktivista.[83] Omogućavale su jedino

80 Mirko Peršen, ***Lepoglava***, Zagreb, 1963., str. 114.

81 ***Kalendar Gospodarske Sloge za 1940.***, Zagreb, 1939., str. 125-127. Članak: "*Narodu u nerodnim krajevima treba osigurati kruh*". Dalji navedeni podaci su iz toga izvora.

82 ***Kalendar Gospodarske Sloge za 1941.***, Zagreb, 1940., str. 146. Tablica: Pregled broja povjereništava i članova Gosp. Sloge (1940).

83 Vidi: Ivan Leko, **Sjećanje na Drniš 1941.**, *Almanah revolucije 1941.-1961.*, Zagreb, 1961., str. 163.

nešto kasnije organiziranje u HSS-ov *Hrvatski radnički savez (HRS)* koji potom koordinira u njihovim štrajkovima do početka rata. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske iz Splita 1940. od javnih radova finacirala je uređenje čatrnja u Drinovcima (25.000) i Širitovcima (200.000 dinara).

e) Područje miljevačke župe u razdoblju Drugoga svjetskog rata (1941. - 1945.)

S početkom Drugoga svjetskog rata 1. rujna 1939. i Kraljevina Jugoslavija se nalazila pod pritiskom da se mora izjasniti. S uspjesima sila Osovine u Europi tijekom 1940. pritisak se i pojačao. U međuvremenu jugoslavenske vlasti vrše svojevrsne pripreme za slučaj da se i Jugoslavija nađe na udaru. Tako se primjerice "*zove u rezervu sve s reda*" pa tako i sve rezerviste s područja miljevačke župe.[84] Jugoslavija je 25. III. 1941. pristupila Trojnom paktu, ali je dio političkih i vojnih krugova u Beogradu, prozapadno, ali i protuhrvatski (za rušenje Banovine Hrvatske) usmjerenih i pomaganih od britanske diplomacije i tajne službe, izveo noću 26/27. III. 1941. državni udar. Srušeni su vlada i Namjesništvo, malodobni kralj Petar II. Karađorđević proglašen je punoljetnim, a general Dušan Simović imenovan mandatarom nove vlade. U zemlji se širio val demonstracija, pa i u nekim mjestima sjeverozapadne Dalmacije. Istodobno je počela opća moblizacija i na tome području. Nijemci su odmah odlučili, sa saveznicima, napasti, zauzeti i raskomadati Jugoslaviju. Prije toga ponudili su Mačeku da bude na čelu izdvojene i osamostaljene Hrvatske, što je on odbio i 4. IV. 1941. otputavao u Beograd, stupivši u Simovićevu vladu, kao njezin potpredsjednik, smatrajući da se još može izbjeći rat. Nijemci su se tada okrenuli istaknutim pripadnicima ustaškog pokreta pripremajući s njima čin proglašenja Hrvatske kao samostalne države. Istodobno se hrvatskom narodu i hrvatskim vojnicima u jugoslavenskoj vojsci s proglasima preko radija 5. IV. 1941. iz Italije obraća poglavnik ustaškog pokreta dr. A. Pavelić, najavljujući oslobođenje Hrvatske kao gotovu stvar. Rat protiv Kraljevine Jugoslavije Njemačka je s Italijom i Mađarskom započela 6. travnja 1941. i nakon 12 dana, bez ikakvog jačeg otpora jugoslavenska vojska je kapitulirala, a zemlja okupirana i raskomadana. U Zagrebu je **10. travnja 1941.**, nakon ulaska prethodnica njemačke vojske, proglašena ***Nezavisna Država Hrvatska*** (NDH). Odmah je počelo i ustrojstvo njezine vlasti tako što su privremeno ostavljeni postojeći upravni organi vlasti bivše Banovine Hrvatske uz ustaške povjerenike po kotarevima. S dolaskom dr. A. Pavelića 15. IV. 1941. u Zagreb, on preuzima svu vrhovnu vlast u NDH, imenujući prvu hrvatsku državnu vladu, u kojoj je on bio predsjednik i ministar vanjskih poslova, a imala je još potpredsjednika i 10 ministara. Istoga dana NDH su priznali Treći Reich i Italija, koje su 21. travnja 1941. dogovorile opseg njezina teritorija i odredile demarkacijsku crtu svojih područja u njoj. Granica

84 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 89.

između NDH i Italije odredit će se **Rimskim ugovorima 18. V. 1941.** koje su potpisali B. Mussolini i dr. A. Pavelić.[85]

Navedeno stanje kao i oni događaji u neposrednoj okolici, prvenstveno u Drnišu, Šibeniku, Bukovici i Kninu, imali su snažnog odraza i na području miljevačke župe. Vrlo je važno da su preko ovoga područja prolazile neke od vrlo značajnih prometnica prvenstveno prometnica Drniš-Šibenik, ali i ona preko Miljevaca Drniš-Roški slap-Bukovica, zbog čega su se uoči početka rata na ovom prostoru nalazile razmještene postrojbe jugoslavenske vojske. Vojska je i u Šibeniku u povodu državnog udara manifestirala novom kralju, dok su se talijanski i njemački podanici s ovoga područja morali "*seliti jer Srbi prijete da će ih sve poklati ako nastupi rat*".[86] Od 8. do 12. travnja 1941. imamo svakodnevno bombardiranje pojedinih objekata i brodova u Šibeniku i okolici. Rasulo je sve više zahvaćalo jugoslavensku vojsku kako su stizale vijesti o njemačkim prodorima, te što su i talijanske postrojbe iz Zadra ujutro 11. IV. prešle u protunapad prema Benkovcu, a tamošnje postrojbe Jadranske divizije dobile zapovijed za

85 Za razumijevanje daljih zbivanja i na području miljevačke župe tijekom rata smatram da je potrebno ovdje najkraće reći o NDH sljedeće. Dr. Ante Pavelić je 17. IV. 1941. potpisao i prvi zakonski akt Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, jedan od temeljnih akata na kojemu će se zasnivati represivna vlast njegova režima sve do propasti 1945. godine. Svim političkim strankama zabranjen je u lipnju 1941. rad, osim "Ustaši – hrvatskom oslobodilačkom pokretu". Ustroj civilnih vlasti proveden je tijekom lipnja i srpnja 1941. ustrojem velikih župa na čelu s velikim županima koje je imenovao Pavelić, te dalje kotarevima i kotarskim ispostavama te gradovima i općinama. Istodobno usporedno ustrojena je i vlast ustaškog pokreta, a po uzoru na modele organizacije vlasti i političke prakse u Njemačkoj i Italiji. Tako je 10. V. 1941. osnovan Glavni ustaški stan (GUS), kao vrhovna vlast u NDH, na čelu s dr. A. Pavelićem, kao poglavnikom, koji je imenovao njegove članove i bio naredbodavac i organizator politike koja se provodila u NDH. Na terenu su ustrojene po teritorijalnom načelu ustaške organizacije na čelu s ustaškim dužnosnicima i to za područje općine tabornik, kotara logornik i velike župe stožernik, kojega opet imenuje poglavnik. Pored redovite vojske domobranstva, ustrojena je i posebna Ustaška vojnica, a uz redovitu policiju oružništvo, ustrojena je i Ustaška nadzorna služba. Istodobno su doneseni mnogi zakonski akti o ustrojstvu i radu državnih vlasti i institucija, ali i o nacionalnoj i rasnoj isključivosti te o mjerama represije, pod koje se, pored Srba, Židova i Roma, moglo uključiti i sve protivnike ustaškog režima, posebice one iz redova Hrvata (prvenstveno članove KPJ/KPH i rukovodstava HSS-a), čija primjena u praksi ubrzo započinje, kako putem redovitih tako i novoosnovanih izvanrednih i pokretnih prijekih sudova sa širokim ovlaštenjima, pogađajući tako mnoge građane NDH. Kako su presude navedenih sudova uz smrtne najčešće bile i osude na višegodišnji boravak u zatvoru i u logoru to su osnovani mnogi zatvori i logori širom NDH. Glavni i najveći logor bio je u Jasenovcu, osnovan u ljeto 1941. i postojao do travnja 1945., koji se zbog režima u njemu i masovnih likvidacija od nekoliko desetaka tisuća stradalih (konačni broj još nije utvrđen i kreće se od oko 49 do 69.000 poimenično stradalih), postao i ostao do danas svojevrsni simbol režima, za koji je i dr. A. Stepinac kazao poč. 1943. da je "*sramotna ljaga čitavi Jasenovac za Nezavisnu Državu Hrvatsku*". Naime, svi Hrvati, osim nekoliko izuzetaka, željeli su svoju samostalnu i neovisnu hrvatsku državu. No, mnogi se nisu mogli pomiriti s praksom totalitarnoga ustaškog režima, kao ni njezinim položajem, poglavito gubitkom znatnih dijelova hrvatskog prostora koje je anektirala Italija i njezinom reokupacijom II. i III. zone u NDH, iako su bili spremni i do kraja braniti hrvatsku državu i njezinu opstojnost. Tako od početka imamo otpor dijela stanovništva protiv ustaškog režima, te talijanskih okupatora i njihove politike talijanizacije, koji sve više jača. Uz to NDH se od samog osnivanja našla u izuzetno složenoj općoj i političkoj, međunarodnoj i unutarnjoj situaciji koja je kontinuirano dovodila u pitanje sam njezin opstanak kao države. S jedne strane je problem reokupacije NDH od njezinih "*saveznika*", fašističke Italije (1941.-1943.) i potom nacističkog Trećega Reicha (1943.-1945.) s uspostavom njihove okupacijske vlasti, a s druge strane problem pobune i ustanaka Srba i komunista te borbe i rata protiv njezine opstojnosti od komunističkog partizanskog pokreta predvođenog KPJ/KPH (multietičkog sastava, a za programsku obnovu federativne Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i socijalne pravde te uspostavu svoje vlasti revolucionarnim putem po uzoru na SSSR) i velikosrpskog četničkog pokreta (sastavljenog uglavnom od Srba, koji vodi rat i za uništenje hrvatskog naroda sa područja njegove zamišljene velike Srbije (samostalne ili u okviru velike Jugoslavije s kraljem na čelu i četničkom diktaturom) koja ostavlja Hrvatskoj tek uzak pojas oko Zagreba, Krapine i Varaždina) podržanog od Saveznika do pred kraj rata, a sve to sa strašnim posljedicama za stanovništvo. Opširnije o NDH vidi: Hrvoje Matković, ***Povijest Nezavisne Države Hrvatske***, Zagreb, 1994.

86 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 91.

povlačenje preko Roškog slapa i Drniša u Muć. Kako je bila proglašena NDH to je došlo do aktivnosti postojećih ustaških skupina u Drnišu i Šibeniku. Oni su 11. IV. u Drnišu preuzeli vlast i uspjeli da im se preda 12. pješadijski puk Jadranske divizije jugoslavenske vojske s generalom Pavlovićem (koji su predani Talijanima), ali ne i predaju dijela snaga od Roškog slapa do Knina (54. puk na čelu sa zapovjednikom Brkom, inače članom četničke organizacije u Gračacu od 1937.), koje se s ostacima Jadranske divizije povlače preko Knina u B. Grahovo i Drvar, gdje se predaju Nijemcima na čelu sa zapovjednikom generalom Jovom Kukavičićem. Pri povlačenju 54. puka preko Miljevaca i Promine bilo je pucanja na civile te uhićenja jednog broja Hrvata koje su poveli sa sobom u Knin i koji su se jedva spasili. Tako su 11. IV. 1941. njegovi pripadnici iz pušaka ranili u Roškim Dragama čobanice *Anu (Jakova) Kisić* (17 god.) i *Mariju (Ante) Benković* (16 god.) obje iz Brištana.[87] U Šibeniku je situacija bila također napeta jer se tijekom bombardiranja dio vojske počeo osipati i odlaziti kućama, posebice vojnici Hrvati među kojima je bilo i Miljevčana, pa su ostajali uglavnom Srbi, a istodobno je ustaška skupina, pozivajući se na proglašenje NDH i besmislenost daljega rata, nastojala preko policije i gradskog Poglavarstva preuzeti upravu u gradu. Komanda Šibenika jugoslavenske vojske nastojala je to spriječiti prijeteći 11. i 12. IV. proglasima stanovništvu vojnim sudom i strijeljanjem. Građani su bili u velikom strahu, te su smatrali da su ih spasile vijesti o talijanskom ulasku u Benkovac i nadiranju prema Šibeniku, jer da toga nije bilo "*Srbi-četnici bili bi sve poklali*".[88] Da su te bojazni bile opravdane pokazuje i napad vojnika-četnika u Siveriću na civile Hrvate, ničim izazvani, kojom prilikom su ubili jednu djevojčicu u dvije žene.[89] Tada je zapovjednik u Šibeniku dozvolio vojnicima da idu kući, čime se obrana grada praktički raspala. Istodobno, ustaše 13. IV. i u Šibeniku postupno preuzimaju vlast razoružavajući pojedine skupine preostalih vojnika. No, tu vlast neće stići ni učvrstiti, jer su je morali predati Talijanima. koji su 16. IV. 1941. u Šibeniku uspostavili svoje okupacijsko Vojno zapovjedništvo Šibenik. Do 21. IV. 1941. preuzeli su cjelokupnu političku i vojnu vlast u Šibeniku, o čemu su oglasom izvijestili stanovništvo, uveli nadzor nad kretanjem i prehranom stanovništva, a 25. IV. razoružali su i razjurili ustaše, te postavili svoju vlast. Početkom svibnja zabranili su građanima hrvatske novine, osim novopokrenutog lista u Splitu "*San Marco*", na talijanskom i hrvatskom jeziku, koji je 9. svibnja 1941. donio predstavku bivših srpskih političara koji traže u ime 100.000 pravoslavnih Srba iz sjeverne Dalmacije "*da Italija anektira Dalmaciju*".

U Drniš su Talijani došli 17. travnja 1941. smjestivši u njega dva bataljuna vojske te su uspostavili svoju vojnu okupacijsku vlast, dopuštajući pod svojim

87 HDA, Fond: Vodno oružničko zapovjedništvo Knin. (dalje VOZ Knin) Izvješće Oružničke postaje Širitovci , taj. br. 37. od 11. srpnja 1941.

88 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 97.

89 Ante Čavka, ***Građa za suvremenu povijest Drniške krajine 1941.-1994.,*** Split, 1995., str. 23-25. Čitatelji tu mogu kontinuirano i opširno pratiti tijek zbivanja na tome području tijekom rata i poraća, te se i moji opći podaci za općinu Drniš u cjelini te mirlovićku župu u tome razdoblju prvenstveno odnose na ovaj izvor, a dalje u tekstu navodim ga samo kod citiranja ili naglašavanja nekog važnijeg događaja.

nadzorom egzistiranje na tome području i vlasti NDH. Kako je Treći Reich bio posebno zainteresiran za ovo područje zbog eksploatacije njemu neophodne boksitne rude i rudnika ugljena, to je područje Drniša ušlo u sastav NDH. To je i službeno regulirano Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941.[90]

Rimskim ugovorima područje miljevačke župe je postalo dio novoosnovanog kotara Drniš i dio NDH (tzv. II. talijanske zone) i njegove granice na Krki i Čikoli postali su službeno novouspostavljena državna granica između NDH i Kraljevine Italije. Ona područja preko Krke u Bukovici kao i ona preko Čikole do mora sa Skradinom i Šibenikom anektirana su i postala dio Kraljevine Italije (tzv. I. talijanske zone), odnosno novoosnovanog *Guvernatorata za Dalmaciju* i njegove *Prefekture u Zadru*. Tako su se oni Miljevčani koji su radili u Tvornici za proizvodnju aluminija u Lozovcu i gospodarstvu Šibenika, neki tamo i živjeli, od tada bili u sastavu Italije koja je sve do njezine kapitulacije u rujnu 1943. odlučivala o njihovoj daljnjoj sudbini.[91] Svrha aneksije ovih hrvatskih prostora nije bila samo u njihovom pripojenju Italiji već i potpuna talijanizacija domaćeg pučanstva u što kraćem roku ili njegov progon s toga područja, kako je to istaknuo Mussolini u svom govoru u Rimu 10. VI. 1941. nazivajući ga "*inorodnim*" i "*neprijateljskim*". Tom cilju imalo je da posluži niz propisa i uredbi od ovdje novouspostavljenih okupacijskih civilnih i vojnih vlasti izdanih od druge polovice 1941. godine.[92] Sve ovo je izazivalo opće ogorčene i svekoliki otpor stanovništva, koji će pod vodstvom komunista prerasti i u oružani otpor i partizanski rat. Zato će od druge polovice 1941. talijanskim fašističkim okupatorima, uz nazočnost brojnih oružanih postrojbi i aparata civilnih vlasti, masovni teror, zločini i koncentracijski logori postati glavna sredstva talijanizacije ovih hrvatskih područja. Za to su ustrojili i zasebno sudstvo, zatvore i logore.

90 Opširnije o njima vidi: Neva Scotti-Žurić, ***Odnosi između Italije i NDH 1941. – Nastanak i posljedice Rimskih ugovora,*** Zbornik IHRPD, br. 2., Split., 1972., str. 85.-132.

91 HDA, Fond: NDH – "S", kut. 520., dok. inv. br. 1283 /(1943.). Veleobrt na novo prisajedinjenim primorskim krajevima Hrvatske.

92 Najprije se nastojalo da ova područja svojim vanjskim izgledom dobiju talijanska obilježja, uklanjajući hrvatske zastave i ističući svugdje na javne objekte pa i druga mjesta talijanske zastave. Uklanjaju se i druga hrvatska istaknuta obilježja. Talijanski jezik postaje službeni jezik pred vlastima, a dozvoljeno je širenje samo talijanskog tiska, a pokrenute su dvojezične novine u Splitu i Zadru. Te novine postaju važni nositelji promidžbe talijanstva i fašizma. Uslijedila je talijanizacija toponomastike tako da su promijenjeni stari nazivi kraja, mjesta, naselja, ulica i putokaza na cestama koji su dobili nova talijanska imena ili prevođena u "*talijanski oblik*". Istodobno su sustavno mijenjana hrvatska imena i prezimena u talijanska. Zatim je 19. VII. 1941. uslijedila zapovijed kojom su raspuštena sva udruženja, ustanove i stranački organi koji nisu organizirani u sklopu fašističke stranke. Tako su u Šibeniku prestala s radom brojna hrvatska društva i čitaonice, odbijajući da nastave rad kao talijanska društva. Zatim se prišlo uvođenju fašističke nastave u školama, a postojeće hrvatske škole morale su biti u roku od dvije godine talijanizirane i postati žarišta talijaniziranja omladine. Odmah su uslijedila otpuštanja učitelja i nastavnika, a na njihova mjesta od jeseni 1941. dovođeni su učitelji i nastavnici iz Italije koji preuzimaju rukovođenje i nastavu u osnovnim i srednjim školama. Sljedeći u procesu talijanizacije bili su državni namještenici u administraciji i javnim službama koji se na razne načine otpuštaju, a na njihova mjesta također dolaze kadrovi iz Italije. Već do ožujka 1942. uklonjena je polovica namještenika, a taj proces traje sve do kapitulacije Italije. Talijanske fašističke asimilacijske akcije uslijedile su i protiv hrvatskog svećenstva i u odgoju njegova podmlatka. Istodobno je uveden potpun nadzor u privrednim poduzećima, ali i u privatnim službama, a industrijskim radnicima je zasebnom zapovijedi zabranjen štrajk. Naravno da je sve to izazvalo antifašistički otpor stanovništva koji je prerastao u rat za oslobođenje tih anktiranih područja od fašističke Kraljevine Italije, a što je imalo snažnog odjeka i na miljevačkom području Opširnije o tome vidi: Zdravko Dizdar, ***Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata***, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa; Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918. - 1943.), Zagreb, 2001., str. 639.-691. Navedeni podaci uglavnom su iz rada, a tu su navedeni u bilješkama izvori i literatura, uključujući i one koji se odnose na drniško područje.

I nakon Rimskih ugovora talijanske snage i dalje ostaju na drniškom području, ali sada kao "*posadne*", iako će se one i dalje ponašati i tu kao okupacijske snage. Potkraj svibnja 1941. tu započinje ustroj vlasti NDH. Tako su krajem svibnja 1941. u Drnišu i Siveriću, a potom i u *Širitovcima* uspostavljene *oružničke postaje*, a 26. lipnja osnovana i *Kotarska oblast Drniš* (u čiji sastav su ulazile drniška i prominska općina /koja je 28. kolovoza 1941. odvojena i priključena Kotarskoj oblasti Knin/), koja je ulazila u sastav Velike župe Bribir-Sidraga, osnovane 10. lipnja 1941. sa sjedištem u Kninu na čelu sa velikim županom dr. Antom Nikolićem iz Šibenika. Istodobno se prišlo ustroju ustaške organizacije tako da je 9. lipnja 1941. osnovan *Ustaški tabor Drniš*, dok je istoga dana za područje velike župe ustrojen *Ustaški stožer Velike župe Bribir-Sidraga*, sa stožernikom Markom Rošom iz Šibenika. *Župska redarstvena oblast* u Kninu osnovana je od MUP-a NDH 20. lipnja 1941. na čelu s Jucom Rukavinom, a zatim je u njezinoj nadležnosti osnovano *Općinsko redarstveno povjereništvo* u Drnišu na čelu s Nikolom Herakovićem, koji su se trebali brinuti o redarstvenoj službi na svojim područjima. Istodobno je u Kninu počelo novačenje i osnivanje postrojbi hrvatskog domobranstva, iako su Talijani oduzeli i zaplijenili gotovo sve oružje, streljivo te imovinu i pričuvu bivše jugoslavenske vojske na tome području (blizu 3500 vagona materijala). Talijani su i na druge načine (kao npr. onemogućavanjem pozvanih da se odazovu pozivu u domobranstvo) nastojali onemogućiti ustroj redovitih postrojbi NDH. Istodobno su se i dalje ponašali kao okupatori ne poštujući NDH. Tako su primjerice kupovali i iznosili na područje svoje I. zone i obratno gotovo sve što su htjeli, uglavnom bezvrijednim novcem zaplijenjenim tijekom rata (dinarima Kraljevine Jugoslavije sada stavljenim u promet na područje NDH, koja je bila primorana otkupiti ih), a da nisu plaćali ni carine ni trošarine i bilo koje druge propisane dadžbine NDH. Takvo stanje je utjecalo da je samo u prva tri mjeseca (do kraja srpnja) promet robom te proizvodnja boksita opali više od pedeset posto. To je i razlog da se s područja Velike župe Bribir-Sidraga do 23. srpnja 1941. dobrovoljno prijavilo na rad u Njemačku 1617 radnika, od kojih 364 rudara, većinom s drniško-prominskog (tj. i miljevačkog) područja, od kojih većina tamo i odlazi. U Kninu se prišlo ustroju domobranskih postrojbi NDH te je *Kninsko popunidbeno zapovjedništvo* tijekom lipnja i srpnja uputilo više od 1700 poziva novacima za vojsku i na području drniške općine, ali ih se zbog raznih razloga nije odazvala niti trećina.[93] Među odazvanima u domobranstvo NDH bila je i skupina Miljevčana.

Na ovome veoma složenom području život se odvijao s nizom poteškoća. Napad nacističke Njemačke i njezinih saveznika 22. VI. 1941. na SSSR snažno je odjeknuo među stanovništvom ovoga područja, kako komunistima tako i među Srbima. Dodatni poticaj za radikalizaciju međunacionalnih odnosa na tome području pa i osvetu daje Juco Rukavina svojim javnim nastupima u Drnišu, Oklaju i Siveriću u lipnju 1941., zatim pokretanjem istrage u vezi s četnič-

93 HDA, Fond. Velika župa Bribir- Sidraga 1941., fasc. 9/12.

kim predratnim i ratnim zločinima, posebice onoga u Siveriću, te uhićenjima jedne skupine "*nepoćudnih*", većinom Srba (ali i nekoliko Hrvata komunista), pretežito pripadnika predratnih velikosrpskih i režimskih stranaka te četničkog udruženja (od ustaša uglavnom označenih skupnim pojmom "*četnici*"), od kojih je većina izgubila život, što će kasnije imati tragične posljedice za stradanje tamošnjih Hrvata. Tako su u Nos Kaliku od ustaša 20. VI. 1941. kao "*četnici*" bila uhićena trojica tamošnjih Srba i to: Sava (Ilije) Skočić, Simo (Marka) Kalik i Nikola (Tode) Zeljak odvedena Ustaškom taboru u Drnišu te su prema nekim podacima potom stradali. Dva dana potom Hrvati Drinovaca su onemogućili nekolicinu svojih mještana da sudjeluju u nasilju protiv Srba u Nos Kaliku.[94] Za uhićene u Drnišu intervenirao je tamošnji župnik dr. fra Petar Berković, te su neki pušteni, kao primjerice Pavao Čenić, trgovac u Drnišu, jedan od predratnih funkcionara Radikalne stranke, zatim JNS i JRZ te četničkog udruženja koji se isticao "*kao velikosrbin ispoljavajući veliku mržnju prema Hrvatima*".[95] U svim tim zbivanjima zasigurno je bila značajna uloga Talijana radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva – slabljenja NDH i okupacija što više njezina teritorija (a razmišljalo se 1942. i o okupaciji cijele NDH). Oni potiču mnoge Srbe na izbjeglištvo na njihovo anektirano područje pred ustašama (kao primjerice prof. Radovana, poznatog iridentista i prijašnjeg talijanskog civilnog komesara u Drnišu) prebacujući ih i pomažući im oko smještaja, ali i političkog organiziranja protiv NDH, sa svrhom da "*čitava Dalmacija pripadne Italiji*". Dio prebacuju preko Miljevaca do Roškog slapa gdje su imali karabinjersku postaju i kontrolnu ispostavu u okviru kistanjske karabinjerske čete. Tako se broj izbjeglica stalno povećava, a povećava se i aktivnost Talijana kao i velikosrpskih političara. Uz to aktivni su i komunisti koji također rade na pripremama za pobunu i ustanak. Tako primjerice Oružnička postaja Oklaj 23. VI. 1941. izvješćuje Vodno oružničko zapovjedništvo u Kninu da "*u srpskom pravoslavnom manastiru Aranđelovac, … nalazi se oko 50 Srba koji su iz okoline Knina i Drniša …*", a u Kistanjama "*bivši ministar dr. Niko Novaković-Longo i Pave Čenić, trgovac iz Drniša, koji rade na organizaciji srpskih četnika*". Dana 22. VII. 1941. prešlo je preko Krke na prominsku stranu na područje NDH 30 talijanskih vojnika i zauzelo Hidrocentralu Manojlovac, a sutradan im se priključilo još 60 talijanskih vojnika.[96] U to vri-

94 HDA, VOZ Knin) Izvješće Oružničke postaje Širitovci , taj. br. 37. od 11. srpnja 1941. U izvješću se navodi da je 22. VI. 1941. "*nekoliko seljaka iz sela Drinovci pokušali napraviti nasilje nad pravoslavnim žiteljima u selu Nos Kalik, ali su odustali bez posljedica, te su prijavljeni kotarskom sudu u Drnišu*".

95 HDA, Fond: br. 1574. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor JNS, odnosno JRZ Drniš – Čenić Pavao, str. 83. Tu je dalje navedeno kako se on za vrijeme rata odmah opredijelio za četnički pokret kojega moralno i materijalno pomaže do studenog 1944. kada je bio uhićen od NOV i kao suradnik četnika po kratkom postupku likvidiran.

96 HDA, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva 1941. - 1944. (dalje GZO), fasc.: Oružništvo Knin 1941. -1944. kut. 2. Iz postojećih izvješća mogu se dalje pratiti akcije pobunjenika i talijanskih snaga te vlasti NDH na tome području. Navedeni podaci su iz izvješća Oružničke postaje Oklaj VOZ Knin od 23. i 25. VI. 1941. O četničkim zločinima u Promini vidi: Zdravko Dizdar, **Zločini četnika u Promini tijekom Drugoga svjetskog rata**, *Prominski glasnik*, časopis za povijest, kulturu i gospodarska pitanja prominskoga kraja, br. 2., Zagreb, svibanj 1994., str. 15-28. Tu je i poimenični popis četničkih žrtava.

jeme imamo i prvu akciju kada je skupina od pet četnika upala noću 27./28. VI. 1941. u selo Rupe te zaklala Šimu Mandušića, ustašu povratnika iz Italije i oca mu Antu Mandušića, starca od 73 godine, što je odjeknula među okolnim hrvatskim pučanstvom na području NDH, posebice Miljevčanima koji graniče s Rupama. Kako je prijetila opasnost da talijanski vojnici zaposjednu i otok Visovac, iako je on pripadao NDH, zbog toga su vlasti NDH na njega 24. VII. 1941. uputile 20 vojnika kao posadu.[97] Prema obavještajnim podacima vlasti NDH od 25. srpnja 1941. organiziranje četnika je bilo i u Šibeniku, gdje je evidentirana i organizirana aktivnost komunista, zatim u Zadru, Obrovcu i još nekim mjestima na anektiranom području, uz zaključak kako se "*može svaki čas očekivati napad na naš teritorij*".[98] Da su Talijani znali za pobunu Srba, kojom su nastojali izvršiti reokupaciju svog područja u NDH, potvrđuje dolazak njihove vojske 26. srpnja 1941., iz Konjevrata, tj. s anektiranoga talijanskog područja u Drniš te upozorenja talijanskih časnika istoga dana pojedinim Hrvatima da se s toga područja uklone, kao što je to npr. rekao talijanski pukovnik Giovani Bidau u Drnišu Nikoli Herakoviću kad još pobune nije bilo. Pobuna Srba "*protiv terora, zločina*" i "*postupaka ustaša*", kako su sami isticali, koja je 27. VII. 1941. izbila u Drvaru, i na čijem su čelu stajali komunisti, nakon nekoliko dana proširila se i na područje Knina, Bukovice i Drniša (na području kojega je bilo tek 7 komunista u Drnišu /od kojih su 4 bila uhićena od ustaša/ i 4 u Siveriću), zahvativši gotovo sva sela nastanjena Srbima, poprimivši zbog vrlo malog broja komunista na tome području velikosrpski četnički karakter. Pobunjenici su uništili malobrojne oružane snage i vlasti NDH na tim i okolnim područjima, ali su istodobno počinjeni strašni zločini nad Hrvatima kojih je samo u tih nekoliko dana od njih oko 5.000 koji su živjeli na tome području stradalo oko dvije tisuće, a ostali su,

97 Vojni arhiv Vojnistorijskog instituta, Beograd, Srbija (dalje VA VII), Arhiva NDH, kut. 134., dok. br. 7/4-1. Izvješće Zapovjedništva Jadranskoga divizijskog područja od 24. VII. 1941. Zapovjedništvu kopnene vojske NDH.

98 HDA, Fond: MUP NDH, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, kut. 1. Izvješće o organiziranju i sjelovanju četnika na području Dalmacije, Zagreb, 25. srpnja 1941. Iz izvješća se vidi da je većina izbjeglih Srba s područja Drniša smještena u Šibeniku i okolici te Kistanjama.U dijelu izvješća od 12. VII. uz ostalo stoji: "*Ovo skupljanje Srba u drugom dijelu Dalmacije izgleda da ima sličnu svrhu i da je saobrazno događajima u Hercegovini …Nekog dana poznati četnik pop Kojo Krstanović držao je u crkvi u Šibeniku propovjed u kojoj se najžešće oborio na Hrvate i Ustaše nazivajući ih ubojicama, koje će stići zaslužena kazna. Na sve to talijanske vlasti ništa ne poduzimaju…*". Uz dio izvješća od 14. VII. stoji: *"Općenito se govori da na tom drugom djelu Dalmacije da je N.D.H. dužna hraniti čitavu Dalmaciju, te ako to ne bude da će talijanska vojska čitavu Dalmaciju okupirati, čime se daje povoda Srbima da još slobodnije postupaju protiv Hrvata. Isto tako komunisti su poduzeli veliku akciju među narodom i talijanskom vojskom navješćujući skori ustanak komunista u čitavom svijetu, pa i u ovom dijelu Dalmacije. U predjelu oko Vodica i Zatona i otoka Prvića sakupljaju se po noći komunisti iz tih mjesta i vježbaju oružjem, šireći među narodom propagandu da će jedino pobjedom Rusije ovaj dio pripasti velikoj Slaviji. Kako iz svega ovoga proizlazi vidi se da u ovom dijelu Dalmacije najmanju vlast imadu talijanske vlasti, a da vladaju Srbi i komunisti očekujući da putem revolucije preuzmu vlast. Talijanske civilne vlasti veoma dobro susreću one osobe koje sa ovog područja dovoze njihova vojna lica – većinom su to članovi obitelji četnika, koji su pobjegli i danas žive na tom dijelu Dalmacije. Srbi i četnici neprestano su u društvu sa predstavnicima fašističke organizacije građanskih i vojnih vlasti kako u Šibeniku tako i u Splitu. Napose treba upozoriti na izjavu njegove Exselencije Maršala De Bona dane popu Koji Krstanoviću prigodom dolaska u Šibenik. Tom prilikom je isti izjavio da će svi Srbi koji su izselili iz područja N.D.H. biti primljeni kao talijanski građani i kao takvi vraćeni svojim kućama u N.D.H., a da to odgovara istini moglo se vidjeti iz uvjerenja koje talijanske vlasti već izdavaju takvim osobama. Neprestano se šire glasovi da će u najskorije vrijeme talijanske vlasti u zajednici sa Srbima četnicima izvršiti napadaj na naše područje i to na predjelu od Šibenika sve do Roškog slapa. U tu svrhu Talijani iz ovih krajeva odvlače Srbe i Jugoslavene na svoje područje, te ih naoružavaju u svrhu zajedničke borbe koja bi imala skoro uslijediti protiv ovih krajeva".*

osim nekolicine većinom u Drvaru, morali izbjeći u okolna mjesta pod nadzorom vlasti NDH (prije svega u Knin i Bos. Petrovac, a dio i na drniško područje) kako ne bi bili ubijeni.[99] Tako se u Kninu tada našlo "*oko 2000 izbjeglica s pobunjenog područja*" i to "*sve Hrvati, koji su pobjegli pred četnicima*", a dio ih je stigao i na drniško područje s vijestima o četničkim zločinima i strašnim stradanjima kojih su bili očevici. Ustaše iz Drniša krenuli su 27. VII. prema pobunjenicima i Kninu, ali su Talijani spriječili njihovu akciju, a istodobno nisu pružili potporu vlastima NDH u Kninu, iako su u Kninu imali oko 5000 vojnika, pa su se vlasti NDH pred pobunjeničkom opasnošću noću 29./30. VII. povukle u Drniš. Čini se da su to Talijani i čekali pošto je general Furio Monticelli sa stožerom odmah stigao iz Šibenika u Knin i 1. VIII. 1941. preuzeo vojnu i civilnu vlast u Kninu i tome području s čime su se pismeno morali suglasiti predstavnici vlasti NDH koji su se povratili iz Drniša. Talijani su zabranili svaku akciju oružanih snaga NDH protiv pobunjenika, stavivši ih pod svoj nadzor, dok su se ustaške organizacije morale raspustiti, a ustaše napustiti to područje. Tada je i skupina ustaša s Miljevaca u sastavu *Dalmatinske ustaške satnije* pod zapovjedništvom Josipa Duvančića, dotadašnjog ustaškog tabornika u Promini, napustila to područje. Istodobno, Talijani nastoje ukloniti značajnije ljude koji bi im mogli smetati. Tako su u Drnišu uhitili i odveli u Zadar te u Italiju u internaciju dr. fra Petra Berkovića, koji im nije htio dati ključeve od vojnog skladišta oružanih snaga NDH u Drnišu i ustašu Roka Živkovića, gdje su u internaciji ostali više od mjesec dana, kada su nakon intervencije pušteni. Živković je odmah napustio Drniš, a Talijani su mu ubili oca Matu zbog posjedovanja lovačkog oružja koje je njihovom zapovijedi bilo zabranjeno. No istodobno, pobunjeni Srbi su mogli nesmetano nositi oružje i na području Drniša iako se i na njih odnosila ista zapovijed. Kako je zbog toga ubojstva uglednog Hrvata i katolika prosvjedovao fra Berković, to se pred ponovnim talijanskim uhićenjem 31. VIII. 1941. spasio bjekstvom i napuštanjem Drniša.[100]

To je vrijeme intenzivnog djelovanja komunista Šibenika na pripremama za oružanu borbu protiv talijanskih okupatora i njihove politike fašizacije i talijanizacije posebice prikupljanjem oružja i streljiva, promidžbom među stanovništvom[101], obučavanjem članstva u rukovanju oružjem i za borbu te osnivanjem prvih vojnih postrojbi do kojih je posebno važno osnivanje **Prvoga**

99 Opširnije vidi: Zdravko Dizdar, **Četnički zločini nad Hrvatima jugozapadne Bosne tijekom rata 1941. -1945**., *Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Zbornik radova, Bosansko Grahovo-Zagreb, 2000., str. 121-287.

100 VA VII, Bgd., Srbija, Arhiva NDH, dok. br. 42/1-1 do 16., kut. 234. Izvješće Davida Sinčića dr. A. Paveliću o događajima u Kninu od 26. VII. do 9. VIII. 1941., Zagreb, 12. VIII. 1941. Sinčić između ostalog zaključuje. "*U svemu se osjeća želja, namjera. da se Srbi zaštite, uvjeren sam s tom svrhom, da u sadašnjoj situaciji, uvjereni da Hrvati idu s Njemačkom, žele imati Srbe u Hrvatskoj uza sebe, da mogu uvijek preko njih Hrvate ucjenjivati i podržavati ih za svaki slučaj kao neku 'petu kolonu' proti Hrvata*". A. Čavka, n. dj., str. 32-33.

101 Jedna od tih aktivnosti bilo je razbacivanje KPH po Šibeniku, kao što je bilo 10. VII. 1941. na hrvatskom i talijanskom jeziku, kojima pozivaju radništvo na ustanak, na koji poziva i londonski radio. Na to su talijanske okupacijske vlasti proglasile svojevrsno opsadno stanje u gradu uhićujući "*mlade gotovo s reda, tko imalo miriše na komunizam ili druka za Engleze*", kažnjavajući ih "*specijalnom kaznom*" nasilnim zalivanjem s čašom ili više čaša ricinusova ulja, ovisno od krivice. Uhićenja su se nastavljala, a među uhićenima našli su se i pojedini župnici koji su također tučeni, a neki i osuđeni. Vidi: Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 110.-111. i 112.-114..

Šibenskoga partizanskog odreda od 32 borca (13. VIII. 1941.).[102] Odred je istoga dana od sela Danila krenuo prema Konjevratima, pa se spustio prema kanjonu Čikole gdje se zadržao nekoliko dana dok ga nisu otkrili Talijani. Zato su 16. VIII. odlučili krenuti preko Miljevaca prema Promini, te je u Ključicama poginuo Šime Živković. Sutradan su napadnuti od Talijana i oružnika kod Širitovaca, a potom i kod Razvođa. Tri skupine su se uspjele probiti i deset boraca je nakon osam dana stiglo u Drvar. Četvrta skupina je imala jednoga poginulog i dva ranjena u borbi te nekoliko zarobljenih, od kojih su njih devet Talijani 20. kolovoza 1941. strijeljali u Drnišu.[103] Oružnička postaja Širitovci izvještavajući o toj borbi 18. VIII. 1941. u Širitovcima njezinih oružnika i talijanskih karabinjera protiv "*komunista pridošlih iz Šibenika i šibenske okolice*", navodi kako s područja te postaje, tj. Miljevaca ***"ima lica koja su naklonjena komunizmu, ali ne žive u svom rodnom mjestu već u Šibeniku"***.[104]

Talijani su iskoristili situaciju te su na osnovi sporazuma u Zagrebu od 26. VIII. 1941. između Italije i NDH **početkom rujna** izveli ponovnu **okupaciju cijele II. zone, pa i miljevačke župe i drniške općine**, koja se morala demilitarizirati radi smirivanja ustanka. NDH je bila dužna iz nje povući sve stranačke ustaške organizacije (ukoliko to već nije učinila), izuzevši brojčano smanjene domobranske postrojbe te neke oružničke postaje podređene talijanskim zapovjedništvima i stožerima. Istodobno je sporazumom predviđeno, radi politike "*smirivanja ustanka*", da se "*nacionalisti-pobunjenici*" (četnici) mogu koristiti u borbi protiv "*komunističkih bandi*". Tada preostale ustaške snage napuštaju drniško područje, a do 6. IX. 1941. Talijani su raspustili u drniškoj općini ustaške organizacije, a u Drnišu uspostavili karabinjersku postaju s tridesetak karabinjera i vojnika, s talijanskim časnikom na čelu. Također su preko Kninskoga popunidbenog zapovjedništva omogućavali uz povremene zapreke odlazak ljudi u domobranstvo, uglavnom izvan ovoga područja, pa tako i Miljevčani odlaze u domobranske postrojbe. Dijelu domobrana prema vlastitoj prosudbi omogućavaju ostanak na ovom terenu kao pojačanje oružničkih postaja. Istodobno su u Drnišu imali blizu dva bataljuna vojnika. Od oružanih postrojbi NDH ostale su na području Drniša **oružničke postaje u Širitovcima,** Drnišu, Siveriću i Ružiću, svaka s tridesetak oružnika te još na kninskom području oružničke postaje u Oklaju, Kosovu i Kninu sa sveukupno 253 oružnika. No, bile su

102 Opširnije o tome i događajima tijekom rata vidi: Gojko Lambaša, ***Šibenik u narodnooslobodilačkoj borbi,*** Zbornik IHRPD, br. 4., Split, 1978., str. 539.-552.

103 U knjigama: ***Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. - 1945.***, Zbornik dokumenata, knjiga 1 (1941.) do 10 (veljača 1944.), IHRPD, Split, 1981.-1986., objavljeni su i mnogi tematski izabrani značajni dokumenti. Oni osvjetljavaju mnoge događaje te stanje, osnivanje i djelatnost organizacija NOP-a, ali i djelatnosti talijanskog i njemačkog okupatora, vlasti NDH i četnika na području Drniša, a u njihovu okviru miljevačke župe, u tome razdoblju. Na neke dokumente upozoravam u daljem tekstu. O imenima strijeljanih u Drnišu vidi: A. Čavka, n. dj., str. 92.

104 HDA, VOZ Knin 1941. Izvješće oružničke postaje Širitovci od 4. IX. 1941. VOZ Knin. VOZ Knin u svom izvješću br. 885/41. za kolovoz 1941. navodi sljedeće: "*Na reonu postaje Širitovci upotrebljena je talijanska vojska sa našim oružnicima protiv veće grupe komunista*" gdje je u borbi "*18. VIII. 1941. poginuo 1 oružnik-domobran, a ranjena 2 oružnika-domobrana*".

potčinjene talijanskim okupacijskim vlastima.[105] Bilo je talijanskih nastojanja da i pojedini dijelovi miljevačke župe kao npr. sela Bogatić, Brištani i Drinovci, priključe anektiranom dijelu Italije, što su oni i na nekim svojim kartama i ucrtavali.[106] Od tada pa **do kapitulacije Italije početkom rujna 1943. Talijani su apsolutni** gospodari na ovome području i bez njihova odobrenja ne može se izvesti nikakva akcija. Uz talijansku pomoć velikosrpski elementi na ovome području (pa i šire) preuzimaju zapovjedne pozicije u ustaničkim postrojbama, počinju uvoditi naziv "*četnici*", osnivati četničke postrojbe (kao primjerice puk "*Onisim Popović*", sa sjedištem u Biskupiji s Pajom Popovićem kao zapovjednikom, s oko 600 četnika, među kojima su bili i oni s područja drniške općine) te sve otvorenije legalizirati svoju suradnju s talijanskim okupacijskim vlastima, potpisavši s njima u Kninu 29. X. 1941. pismeni sporazum. Time je Talijanima omogućena nesmetana komunikacija iz Knina prema Drnišu i Šibeniku, te preko Promine i Mljevaca te Roškog slapa prema Skradinu i Benkovcu i obratno. Istodobno srpski nacionalisti u svakoj prilici ne zaboravljaju da optuže "*sve Hrvate*", za sve srpske nedaće u prošlosti, što će ubrzo dovesti do četničkih pljački, maltretiranja i ubijanja Hrvata najprije na području kninske, a ubrzo i na području drniške općine, iako je to sporazumom s Talijanima izričito bilo zabranjeno. Tako su od kraja kolovoza 1941. četnici P. Popovića upadali u selo Štikovo, na području drniške općine, pljačkali stoku tamošnjih katolika Hrvata, uhićivali ih i prijetili im raznim prijetnjama da bi im zapovjedili da se svi moraju "*pokrstiti i preći u Srpsku vjeru*". Kada su ih oružnici pokušali zaštititi napali su ih, a od Hrvata koji nisu uspjeli pobjeći 11 su na grozan način ubili, blago i kuće opljačkali, zatim zapalili kuće i pomoćne zgrade.[107] Iz pojedinih četničkih dokumenata proizlazi kako su Miljevci bilo zaokruženi gotovo sa svih strana četničkim postrojbama. Prema četničkim dokumentima krajem 1941. godine, postojale su pored četnika južno od Knina do Drniša, još četničke skupine u Velušiću, Kalunu i Nos Kaliku, uz one u Bukovici preko Krke i na skradinskom području preko Čikole. Ipak, zahvaljujući svome smještaju i kompaktnosti hrvatskog pučanstva, postojanju oružničke postaje i talijanskih karabinjera i vojnika, prostor miljevačke župe bio je pošteđen njihovih upada, pljački i zločina. Izvješća Oružničke postaje Širitovci od rujna do prosinca 1941. možemo vidjeti njezine glavne aktivnosti, uključujući tu i mjere radi zaštite od napada "četnika i komunista". Tako se pomno prate događaji preko Krke u Bukovici te u Šibeniku, poglavito ubojstva i strijeljanja pojedinih Hrvata, pa je npr. u izvješću

105 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, Izvješće Velike župe Bribir-Sidraga u Kninu od 7. X. 1941. Župa je imala još *Redarstveno ravnateljstvo* u Kninu s deset policajaca, te *dvije kotarske oblasti* (Drniš i Knin) te tri *općinska poglavarstva* (Drniš, Knin i Promina u Oklaju) s malim brojem neophodnih namještenika. David Sinčić imenovan je 27. XI. 1941. za velikog župana.

106 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, kut.236, dok. br. 5/3-5. To proizlazi iz saopćenja pukovnika Bidaua u Drnišu 20. IX. 1941. općinskom povjereniku Drniša dr. Nikoli Grubišiću kako Kraljevini Italiji imaju pripasti sela drniške općine Bogatić, Brištani i Drinovci, a preko Čikole sva sela južno od Žitnića, Sedranića, Moseća, Umljanovića i Kljaka. Ali do toga nije došlo.

107 Z. Dizdar-M. Sobolevski, ***Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1845.*** , Zagreb, 1999., str, 176-177. i 223-228.

Oružničke postaje Širitovci za prvu polovicu studenoga 1941. zabilježeno da je: "*27. listopada 1941. bio u Šibeniku od strane italijanskih vlasti strijeljan Sunko Nikola pok. Marka iz Širitovaca*", da narod u Miljevcima zbog vrlo slabih gospodarskih prilika jedino živi o zaradi, da su usjevi slabi i promet slab, da su odnosi s karabinjerima u Širitovcima dobri te da su u selu Kaočine zaplijenili 52 konja i 3 ždrijebadi od trgovca Mehe Šabanovića iz Livna koji ih je htio potjerati u Šibenik i predali Carinarnici u Drnišu.[108]

Talijani su dopustili četnicima boravak i dolazak u rubna sela drniške općine nastanjena Srbima, pa i u sam Drniš. Ubrzo će im omogućiti ustroj postrojbi i njihov razmještaj po selima pa i na prometnice (npr. u Žitniću i Konjevratima). Tako su se na udaru četničkog terora, pljački i zločina postupno od jeseni 1941. nalazili Hrvati iz okolnih sela drniške i šibenske općine, nasuprot Miljevcima preko Čikole. Predstavnici velike župe Bribir i Sidraga, u prvom redu veliki župan, iako bez stvarne vlasti, koriste obvezu NDH da skrbi za prehranu tamošnjega cjelokupnog stanovništva kako u okupiranom tako i u anketiranom području, kao i plaćanje talijanske vojske na tome području. Stoga pokušavaju manevrirati između Talijana i četnika, a u korist tamošnjeg hrvatskog stanovništva. Tako su se "*u ime državne nužde*" sastajali s predstavnicima tamošnjih četnika radi kupovanja mira, zajedničke suradnje u borbi protiv komunista i u nadi ponovnog uspostavljanja vrhovne vlasti NDH na pobunjenim područjima. U proljeće 1942. "*radi organiziranja borbe protiv partizana*" udovoljavano je četničkim zahtjevima za materijalnom, financijskom i drugom pomoći i uspostavljena suradnja uz njihovu obvezu da "*neće napadati hrvatska sela ni domobrane ni oružnike*". Sve ovo u jesen 1941. utječe na sve jaču diferencijaciju u ustaničkim postrojbama, u kojima zajednički sudjeluju i komunisti i nacionalisti, posebno na crti borbe za i protiv talijanskog okupatora. Taj proces će se završiti na ovome području u proljeće-ljeto 1942. godine, ustaničke snage su se podijelile na partizanske (koje predvode komunisti) i četničke, a od 18. III. 1942. počele su i prve oružane borbe između njih i trajale do kraja rata. Talijani četnički pokret na ovome području pomažu politički, organizacijski i materijalno, kako bi ih suprotstavili partizanskom pokretu, organiziranom i predvođenom od komunista koji sve više jača, posebice od sredine 1942. godine. Od rujna pa do kraja 1941. uspostavljaju se pokidane ilegalne veze između komunista Drniša i Šibenika te onih u partizanskim postrojbama u Bukovici, a na terenu uspostavljaju obavještajni punktovi od pojedinaca i manjih skupina simpatizera i suradnika NOP-a i u pojedinim drniškim i prominskim selima. Talijanske okupacijske vlasti na šibenskom anektiranom području, sukladno Mussolinijevoj zapovjedi od 3. X. 1941. da se svatko tko na tome području "*počini djelo sa težnjom da okrnji jedinstvo, nezavisnost i integritet Države*", te "*propagira ili vodi oružanu borbu protiv državne vlasti*" kazni smrću, započele su s osnivanjem sudova (najprije izvanrednog u listopadu 1941., a potom mjesto njega specijal-

108 HDA, VOZ Knin. Izvješće Oružničke postaje Širitovci taj. br. 125/41. od 17. XI. 1941.

nog suda u studenom 1941. i koji djeluje do kraja 1942.) uhićenjima i sudskim procesima tisućama "*političkih krivaca*" (posebice pripadnika partizanskih postrojbi, komunističke partije i svih ostalih koji su iskazivali otpor i bore se protiv postojećeg stanja) te presudama na smrt (nekoliko stotina) i na višegodišnje robije (više tisuća ljudi). Među njima je i kao što smo naveli bilo pojedinaca s područja miljevačke župe koji su živjeli ili radili u Šibeniku ili na anektiranom području, od kojih su neki bili osuđeni na smrt i strijeljani. O tome okupatorskom teroru govore i mnogi sačuvani dokumenti prema kojima je primjerice kroz šibenske zatvore za vrijeme talijanske okupacije prošlo 6243 pritvorenika (i to 1941. – 1632 pritvorenika; 1942. – 3079 pritvorenika i 1943. – 1532 pritvorenika) iz Šibenika i okolice, uključujući i neke rodom s područja Drniša.[109] Sve to, bez obzira na brojnost talijanskih okupacijskih snaga i razne oblike terora i zločina, ne samo da nije zaustavilo otpor tamošnjeg stanovništva i akcije na području koje neposredno graniči s Miljevcima, već ih je pojačalo. Prve skupine šibenskih boraca partizana odlaze u Liku među tamošnje partizane (prva od njih 130 već krajem 1941., a druga njih oko 60 u veljači 1942.) gdje su uvjeti za borbu bili povoljniji i od kojih se osniva **Prva dalmatinska partizanska četa**. U proljeće 1942. oko 300 novih šibenskih boraca odlazi uglavnom u **Sjevernodalmatinski partizanski odred**, čiji dijelovi aktivno djeluju u širem zaleđu Šibenika. U širem okruženju Miljevaca i Drniša, uz djelovanje rukovodstva KPH, djeluju još **Bukovički, Dinarski i Svilajski NOP odred,** pod rukovodstvom KPH. U Širitovcima je postojala *Oružnička postaja NDH* sastavljena od jednog dočasnika i 15 oružnika, podređena talijanskim karabinjerima – vojnicima, koji su bili smješteni *u Širitovcima* i Bogatiću (zaselak Popović), odakle su se sredinom lipnja 1942. po zapovijedi prebacili na *Roški slap*.[110] Pojedini njihovi dijelovi se tijekom 1942. prebacuju iz Bukovice preko Krke u Prominu ili djeluju na istočnim dijelovima drniške općine, provodeći pojedine značajnije akcije i tako utječu na širenje partizanskog pokreta, a što rezultira osnivanjem novih partijskih rukovodstava (npr. **Okružnog komiteta KPH Knin 18. VIII. 1942.**, koji pokriva i područje Miljevaca, Drniša i Promine) i drugih organizacija NOP-a (npr. organizacija SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a). Neki od tih događaja imali su odjeka na Miljevcima. Tako je odjeknulo uhićenje 7. III. 1942. učitelja Pučke škole u Trbounju Ivana Leke (u Oklaju) i Vinka Lalića (u Kninu) kod kojih je pronađen komunistički materijal.[111] Zatim brojna uhićenja u Drnišu i okolici sredinom lipnja 1942. na osnovi iskaza odbjeglog partizana s više od 50 uhićenih, među

109 Tomislav Erak, ***Kronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Šibeniku i njegovu kraju 1941.-1843***., Zbornik IHRPD 2, Split, 1972., str. 263. Erak u tome radu kronološki navodi one najkarakterističnije zločine, od kojih su mnogi, zbog blizine, imali odjeka i na Miljevcima.

110 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 2, siječanj-srpanj 1942., Split, 1982., str. 702, 745, 770 i 781.

111 HDA, Fond: br. 1561. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 013. 2.78. Izvješće Kotarske oblasti Drniš br. 1502/42. od 9. III. 1942. o uhićenju učitelja Ivana Leke i Vinka Lalića iz Trbounja "*za širenje komunizma*". Tu je priložen u prijepisu i zaplijenjeni komunistički materijal pronađen kod Leke.

kojima i Šime Ivića, općinskog činovnika u Drnišu.[112] No, posebno je odjek među Miljevčanima imalo ubojstvo 28. VI. 1942. u Čitluku ***fra Pavla Silova***, prominskog župnika, rodom iz susjednih Rupa, kojega su mnogi poznavali kao vrsnog katoličkog svećenika i hrvatskog domoljuba, od strane boraca Partizanskog bataljuna "*Bude Borjan*" Sjevernodalmatinskog odreda, koji se preko Krke prebacio u Prominu.[113] Oko 60 oružnika i domobrana pred partizanima, kojih je bilo 170, povuklo se iz Oklaja u Širitovce i Drniš bez opaljena metka. Partizani su tu zaplijenili velike količine hrane i manji dio u Čitluku (ukupno oko 8 vagona kukuruza, bijelog brašna, šećera) što su tijekom dana prebacili preko Krke, gdje se pod borbom prebacio i bataljun. Talijani su 30. VI. 1942. u Širitovce prebacili svoja dva bataljuna vojnika koji su zajedno s oružanim snagama NDH prišli pretraživanju terena.[114] Sve ove partizanske akcije izazvat će niz represivnih mjera talijanskog okupatora, posebice na anektiranom području južno i zapadno od Miljevaca, među kojima se, uz brojna uhićenja, ističu strijeljanja talaca radi odmazde te osnivanje koncentracijskih logora i u njih masovno interniranje stanovništva iz "*ugroženih područja*".[115]

Na drniškom području talijanske okupacijske vlasti, zbog općeg jačanja partizanskog pokreta početkom 1942. pa i na ovome području Dalmacije, a na crti zajedničke borbe protiv komunista i partizana, nastojale su, s jedne strane, od kraja 1941. jače organizirati četničke postrojbe na sjevernodalmatinskom području i potom ih kao dio svojih snaga staviti pod potpuni nadzor, dok su s druge strane od kraja 1942. omogućile, pod svojim nadzorom, ustroj seoskih "*ustaških milicija*", uključujući i onu na području Miljevaca, Drniša i Promine. Tako je početkom 1942. ustrojena **Dinarska četnička divizija**. Zadatak divizije odredio je njezin Stožer 25. III. 1942. sljedećim riječima: "*Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto*

112 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, kut. 195., reg. br. 15/6-1. Izvješće Velike župe Bribir i Sidraga u Kninu V.T. br. 16/198. od 19. lipnja 1942.

113 Isti je pokopan u Visovcu. U ljetopisu sv. Lovre u Šibeniku je 30. VI. 1942. zabilježeno i sljedeće: "*Pomoćnika mu o. P. Bačića nisu tobože krećali, osim što su ga držali vezana i zatvorena u jednoj sobi dok su oni pljačakali. Međutim tko zna što bi i od njega bilo da nije nekako šmigao i došao vas ustravljen na Visovac*". Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* …, n. dj., str. 128.

114 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 2, siječanj-srpanj 1942., Split, 1982., str. 386-488. i 801. Izvješće Štaba Sjevernodalmatinskog NOP odreda od 6. VII. 1942. GŠ Hrvatske o borbama i akcijama bataljuna "Bude Borjan" i Izvješće Kvesture Zadar od 9. VII. 1942. Bataljun se prema zadatku trebao preko Promine spojiti s Prvim bataljunom koji je operirao oko Svilaje i zajedno uništiti rudnik u Siveriću. No, koncentrirane talijanske, četničke i snage NDH napale su ga na Promini kod Lukara, nanijele mu osjetne gubitke (samo četnici su ubili deset i zarobili deset partizana koje su predali Talijanima) te se morao pod borbom povući u Bukovicu.

115 Tako su talijanski okupatori bili počeli s nizom represivnih mjera protiv tzv. "*ribela*" – ustanika (čiji se popisi javno obznanjuju) i njihovih obitelji (koje se smatraju taocima) s područja I. zone. Bilo im je primjerice pod kaznom strijeljanja zabranjeno udaljavanje iz mjesta boravišta i bilo kakva potpora pobunjenicima, što daje mogućnosti za mnoga strijeljanja i uhićenja ljudi, te pljačku i uništenja sela. A za svaku akciju partizana strijeljana je u znak "*odmazde*" skupina talaca. Za smještaj tih brojnih uhićenika na jednom mjestu osnivaju se i logori. Tako je 27. VI. 1942. osnovan *Koncentracijski logor Molat*, na istoimenom otoku kod Zadra. Na njemu je do kraja 1942. samo iz Šibenika i okolice, Skradina i Biograda bilo internirano 2067 lica. Uslijedit će osnivanje niza drugih logora, a kako će se NOP širiti i na drniško područje to će i s njega u te logore biti interniran izvjestan broj stanovnika.

pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru".[116] Taj program stvaranja "*velike Srbije*" s "*kraljem Petrom na čelu*", u kojoj "*ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo*" i na ovim hrvatskim prostorima "*čišćenjem Hrvata*" ostali su trajno opredjeljenje četnika tijekom rata, koje su nastojali ostvariti, najprije uz potporu Talijana, a zatim Nijemca. To je uzrok mnogih četničkih zločina i stradanja hrvatskog stanovništva i na području Drniša i Promine, ali srećom ne i na području miljevačke župe (ako manje pljačke blaga izostavimo na rubnim područjima), jer NOP nije do kraja rata na tome području uhvatio čvršćeg korjena te nije bilo nekih većih njegovih akcija koje bi četnicima bile opravdanje za "*pothvate*" protiv Miljevčana. A oružnici i ustaški milicioneri na Miljevcima bili su ipak zapreka i četnicima. To ne znači da takva opasnost nije trajno bila prisutna s obzirom na nazočnost većih četničkih snaga u okruženju Miljevaca.

Tako od sredine 1942., kada četnici kao "*Milizia volontaria anticomunista" (MVAC)* postaju sastavni dio talijanskih postrojbi, pojedine četničke postrojbe se smještaju na drniškom području, najprije u Tepljuhu, a zatim u Žitniću i Drnišu te odmah započinju pljačke, teror i zločine nad pojedinim tamošnjim Hrvatima. Četnici od 20. VII. 1942. i u Šibeniku s Talijanima "*čine red*". Talijani istodobno nisu dozvoljavali naoružavanje Hrvata te su vršili opće premetačine i na Miljevcima (uključujući i Visovac), kao npr. 22. VIII. 1942.[117] Ali zbog sve težeg položaja i pojačane aktivnosti partizana Talijani od rujna 1942. dopuštaju s dosta poteškoća ustroj tzv. "*seoske ustaške milicije*" po drniškim selima nastanjenim Hrvatima radi borbe protiv partizana i kao svojevrsnu protutežu četnicima. U ustašku miliciju na području drniške općine predstavnici vlasti NDH upisivali su sve prisutne Hrvate vojne obveznike te ih je do prosinca 1942. bilo upisano 900. Od njih je bila ustrojena **Deveta ustaška pripremna bojna**, ali je bilo naoružano tek njih 73 smještenih u Drnišu, dok su ostali bili kod svojih kuća. Među njima nalazili su se i ustaški milicioneri s područja miljevačke župe. Istodobno, Talijani omogućuju djelovanje i ustaških pouzdanika pod svojim nadzorom. To su bili Ivica Jušić, pouzdanik Ustaškog logora Drniš i Jakov Barišić, pouzdanik Ustaškog tabora Drniš.

U to vrijeme na ovome području osniva se **Šibensko-drniška partizanska četa** (od listopada 1942.) koja ulazi u sastav **Sjevernodalmatinskog NOP bataljuna** (od prosinca 1942.) u čijem sastavu su još bile **Primorska i Primorsko-bukovička partizanska četa**, te borbeno djeluje na okolnim područjima Drniša, Promine, Bukovice i Šibenika gdje su aktivne i druge organizacije NOP-a. Talijani su na područje Šibenika i Drniša rasporedili znatne oružane snage.[118] Tako je u Lozovcu bila raspoređena jedna talijanska posadna četa zbog Tvor-

116 HDA, Zb. br. 41/1160. Brošura: *Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodnooslobodilačka borba*, izdanje "Vjesnika" JNOF Hrvatske, s.l., prosinac 1942. Dokument je objavljen na str. 11, a nađen je u Biskupiji u četničkom stožeru pukovnika Paje Popovića, kada je isti u napadu partizana u lipnju 1942. ubijen.

117 Fra Celestin Belamarić, ***Visovac poslije II. svjetskog rata***, *Visovački zbornik*, Visovac, 1997., str. 3.

118 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 3, kolovoz-rujan 1942., Split, 1982., str. 485-497.

nice aluminija koja je radila za ratne potrebe i centrale na rijeci Krki koja ju je opskrbljivala električnom energijom. U Drnišu se nalazilo zapovjedništvo jednoga talijanskog bataljuna i njegove dvije čete na području općine Drniš (Siverić i Unešić), zatim zapovjedništvo legije crnokošuljaša te jednoga bataljuna i jedne čete, zapovjedništvo mobilne teritorijalne pukovnije i jednog bataljuna za osiguranje željezničke pruge s dvije čete na području drniške općine (Siverić i Žitnić). Od vojnih postrojbi Divizije "*Zara*" dva voda su bila smještena na *Roškom slapu* i dva voda u Manojlovcu kod centrale na Krki. Istodobno je u Drnišu bilo 125 pripadnika oružanih snaga NDH (i to:15 aktivnih i 50 pomoćnih oružnika, 50 vojnika kao ojačanje oružnika i 10 financa), u *Oružničkoj postaji Širitovcima* 18 oružnika i vojnika (2 dočasnika, 4 oružnika i 12 domobrana kako pojačanje oružništvu), a u Oklaju 48 oružnika i vojnika.[119] Potkraj 1942. Talijani su četnicima na području oko Drniša "*podijelili više stotina pušaka*", a četnicima u Žitniću i "*dva bacača mina*".[120] Talijani su na zajedničkom sastanku poglavara svih drniških sela (uključujući i ona miljevačka), predstavnika vlasti NDH i četnika početkom rujna 1942. zahtijevali njihovu suradnju u borbi protiv partizana. Odmah su počeli ustrojem ustaške milicije u Drnišu, gdje je bilo upisano i organizirano 200 milicionera grupiranih u jednom satu ustaške pripreme bojne (ali bez za sve potrebitog oružja), te u Oklaju i Kninu, ali istodobno i s daljim organiziranjem četnika na tome području.[121] I sami poduzimaju pothvate "*rastrellamenta*" ("*čišćenja*"), kao što je bilo nakon sabotaže u električnoj centrali na Krki 31. X. 1942. kada je nestalo struje u Šibeniku, a onesposobljena je privremeno bila i Tvornica aluminija u Lozovcu i 9. studenog kada je **Šibensko-drniška partizanska četa** srušila 60 električnih stupova između Lozovca i Šibenika, a sutradan još 200 tt. stupova dalje prema Drnišu. Talijani su sa četnicima tijekom "*čišćenja*" toga područja Konjevrate-Lozovac-Dubrava-Danilo pa do granice s Miljevcima na Čikoli uhitili 446 osoba (koje su uglavnom zatim upućene u logor Molat) i ubili 32 osobe, dok su sela opljačkali i dijelom uništili.[122] Partizani su do početka studenoga 1942. svladali brojčano slabe i nedovoljno naoružane oružnike i ustaške milicionere, kojima Talijani nisu pružili pomoć, te zauzeli sela drniške općine na istoku i jugoistoku izbivši samo nekoliko kilometara od Drniša. Talijani tada, radi zaštite prometnice prema Šibeniku, uz četničku posadu u Žitniću uspostavljaju u Konjevratama svoju posadu, a gotovo sve tamošnje sposobne muškarce Srbe organiziraju u četnike.[123] Od tada na tom području oko prometnice Drniš-Šibenik nasuprot Mi-

119 Isto, str. 527. U ostalim Oružničkim postajama na području Drniša bilo je u Siveriću 44, Ružiću 28 i Unešiću 25 oružnika i vojnika.

120 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 4, listopad-prosinac 1942., Split, 1983., str. 734.

121 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 3, n. dj., str. 524 i 655.

122 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 4, listopad-prosinac 1942., Split, 1983., str. 16-17, 179 i 476-477. Karabinjeri su ustvrdili da su sabotažu izveli radnici električne centrale: Antun Konjevod i Frane Šupe iz Konjevrata, te Šime Gulin i Šime Slavica iz Lozovca koji su pobjegli i sakrili se sa svojim obiteljima.

123 HDA, Fond: br. 1561. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 013. 2.78. Izvješće Kotarske oblasti Drniš br. 1502/42. od 30. XI. 1942. U njemu navodi kako je bilo uhićeno 28 osoba u Drnišu zbog širenja komunističke promidžbe, od kojih je 8 pušteno. Dalje navodi kako su gotovo svi muškarci Srbi s područja drniškog kotara organizirani u četnike kao MVAC uz napomenu da "*oni uglavnom pljačakaju i ubijaju Hrvate, a ne partizane, nego naprotiv svi pravoslavci šuruju s partizanima, što se najbolje vidi po tom, da partizani u pljački po hrvatskim selima baš su predvođeni po pravoslavcima*".

ljevcima iz ovih posada tijekom 1943. slijede brojne pljačke, uhićenja, strijeljanja i upućivanja u logore hrvatskog stanovništva pod optužbom da su "*komunisti*", odnosno "*partizani*".[124] No, ni miljevačka strana drniške općine nije ostala pošteđena partizanske aktivnosti. **Okružni komitet KPH Knin**, osnovan *18. VIII. 1942.* nastoji ojačati organizacije NOP-a posebice na području Promine, i iz nje djelovati i na područje Miljevaca, a tome je trebala pomoći i aktivnost partizanskih snaga. Tako se **Prominsko-bukovička četa**, sa Štabom novosnovanog **Sjevernodalmatiskog bataljuna** (osnovan 31. XII. 1942. u drniškom Gracu) prebacila u Prominu u Nečmen, odakle su oko dva mjeseca izvodi manje akcije. Tada je na području Miljevaca od organizacija NOP-a zabilježena samo jedna **simpatizerska grupa** od 4 člana. Četa je **6. I. 1943.** iz Manojla tijekom noći iznenada **napala i razoružala Oružničku postaju u Širitovcima** smještenu u kući Branka Skelina, suradnika NOP-a, dok su pripreme za samu akciju izvršila braća Kozići iz Širitovaca. Oružnici su bili iznenađeni te je zarobljeno 8, ubijen jedan i ranjen jedan "*oružnički pričuvnik*", dok je zaplijenjeno 10 pušaka, jedna strojnica, dva pištolja i nešto ratne opreme.[125] Nakon ovoga Talijani su se suglasili sa daljim osnivanjem ustaške pripreme na drniškom kotaru u koju se prijavilo 260 organiziranih ustaša, među kojima i oni s područja Miljevaca, a koja se uključuje u borbu protiv partizana (npr. prema Ružiću i Gradcu u pravcu Svilaje). No, nisu ih naoružali sve kako su se obvezali. Istodobno, Talijani su dodijelili oko 100 pušaka za naoružanje pričuvnog oružništva u Promini čime je njezina sigurnost protiv partizana i protiv četnika postala uspješnija. Zatraženo je od Talijana da se i tu u Promini organizira ustaška priprema. Talijani su istakli spremnost naoružati, osim ustaške pripreme u Drnišu još daljnjih 500 Hrvata – katolika u obliku pričuvnog oružništva za koje se na području velike župe u Kninu prijavilo 861, od kojih 167 ustaša s područja Drniša te 191 pričuvni oružnik s područja Oklaja.[126]

124 Tako je prema dokumentima, primjerice 1. II. 1942. prilikom talijanskog "*čišćenja*" zone jugoistočno od Konjevrata uhićeno "*46 sumnjivih, 1 ranjen, a 3 ubijena pri pokušaju bjekstva*"; u zoni Konjevrata 4. IV. "*pokupljeno je 35 sposobnih ljudi*", 7. IV. u zoni Lozovac zarobljen jedan ustanik i "*9 partizanki, svi su streljani*"; 23. IV. u Konjevratima "*po nalogu političke vlasti strijeljano je 8 talaca kao odmazda za ubojstvo 4 civila u noći između 1. i 2. (IV.) u Pokrovniku*"; 8. IV. zapalili su nekoliko kuća u Gradini "*i još neka manja sela okolice Konjevrata*", koja su prethodno opljačkali te uhitili "*32 seljaka*": 14. VI. uhitili su skupinu od 250 radnika iz Lozovca i odveli u logor Molat; kao odmazdu za oštećenje stupova koji prenose struju za Šibenik noću 26/27. VI. najprije je topništvo gađalo selo Goriš porušivši u njemu nekoliko kuća, a 30. VI. na osnovi zapovjedi "*da se unište sve stambene zgrade u poluprečniku 5 km od mjesta gdje je ovo djelo izvršeno*", zapadno od puta Lozovac-Šibenik "*zapaljeno je 160 kuća i privedeno 20 osoba radi provjeravanja*", tada je i u Konjevratima "*popaljeno 3 vagona žita i 20 kuća*". Sve su to mjesta samo nekoliko kilometara od Miljevaca, koje akcije su oni mogli i vidjeti. Do sredine 1943. Talijani su izveli desetak javnih strijeljanja 40 osoba u Lozovcu i Konjevratima, većinom mještana iz tih i okolnih sela, te nekoliko iz Šibenika i Skradina. Tako je među strijeljanima 23. IV. 1943. u Konjevratima bio i Nikola Skočić Špirin, Srbin, 33 godine star, iz miljevačkog Nos Kalika. Tvornicu aluminija u Lozovcu Talijani su opljačkali, a strojeve rastavili te s ostalim materijalom odnijeli u Italiju.Vlasti NDH bezuspješno će pokušati posredstvom Nijemaca strojeve vratiti i obnoviti rad tvornice. Rad Tvornice obnovljen tek nakon rata. Vidi: *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 5, siječanj-ožujak 1943., Split, 1983., str. 445.; *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 6, travanj-lipanj 1943., Split, 1984., str. 55, 290, 359, 367 i 456.; *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 7, srpanj-kolovoz 1943., Split, 1984., str. 85, 530, 341-342 i 854. T. Erak, n. dj., str. 281-290. i ***Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora***, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Šibenik, 1945., str. 57-59. i 118-119. Tu su i imena strijeljanih.

125 Četa se u dokumentima naziva Primorska i Primorsko-Bukovička, da bi je zbog djelovanja u Promini i sastava ljudstva (i iz Promine) borci u sjećanjima zvali Prominsko-Bukovička partizanska četa. Vidi: **Zbornik NOR-a**, tom V, knj. 11, *Borbe u Hrvatskoj 1943*., Beograd, 1955., str. 194. i Milan Štrbac, **Promina u NOB-u**, *Poruka borca*, Split, 1.V. 1983., str. 19.

126 HDA, Fond: MVP NDH, Politički odjel IV., Taj. 34/43. Izvješće Velike župe Bribir i Sidraga iz Knina od 4. II. 1943. Općem vojnom povjereniku kod "*Superslode*" o oružanim postrojbama NDH na području župe.

Jačanje NOP-a u *susjednoj Promini* omogućilo je osnivanje *prve ćelije KPH u Puljanima*, a potom u ožujku 1943. i osnivanje *Općinskog komiteta SKOJ-a Promina* te odlazak skupine Prominaca u partizane. Istodobno jedna manja *partizanska četa* sada *Splitskog NOP odreda*, sastavljena uglavnom od Prominaca i Bukovičana, prelazi rijeku Čikolu i izvodi manje akcije na srednjem toku rijeke Krke (skradinskom kraju, Bukovici i Promini, gdje se raspoređuje), a druge *dvije partizanske čete* istog odreda izvode nekoliko akcija istočno i jugoistočno od Drniša. Talijani protiv njih angažiraju, uz svoje snage i snage NDH, posebno četnike koji im osiguravaju komunikacije, tijekom kojih pothvata stradavaju i pojedini članovi KPH i aktivisti NOP-a. U takvoj situaciji NOP u Promini je trenutno najjači te zbog toga Okružni komitet KPH Knin **odlučuje** da se od drniškog sektora odvoje **sela Velušić i Trbounje te područje Miljevaca** i **priključe prominskom sektoru**, kako bi se uz pomoć NOP-a s toga područja stvorili uvjeti za širenje NOP-a prema Miljevcima i drniškom sektoru gdje su trenutni "*uspjesi neprijatelja najjači*".[127] Dalje tijekom ljeta nemamo nekih većih vojnih aktivnosti na tome području te se pristupa ustroju novih organizacija NOP-a i njihovih aktivnosti, kao npr. osnivanje partizanskih udarnih grupa i NOO-a te ustroj partizanske obavještajne službe. No, kod ocjene rada NOP-a konstatira se kako se *na Miljevcima vrlo malo uspjelo*. Događaji uoči i tijekom kapitulacije Italije dali su trenutno snažan zamah NOP-u. Tako je udarna grupa iz Puljana i Mratova izvela 19. VIII. 1943. diverziju na rudniku boksita Mratovo te ga demolirala i onesposobila za rad.[128] Zatim je 8. IX. 1943. udarna grupa (od 4 člana) na Hidrocentrali Manojlovac zarobila i razoružala talijansku posadu od 96 vojnika i 3 časnika s cjelokupnom opremom. Ustaše su već 9. IX. došl iz Drniša i zauzeli Hidrocentralu Manojlovac i rudnik Mratovo i u njih smjestili posadu od po 60 ustaša u svakom objektu.[129]

Italija je **kapitulirala 9. rujna 1943.** dio njihovih postrojbi na ovom području razoružali su partizani, a glavninu Nijemci. Vlasti velike župe Bribir i Sidraga, čije je sjedište premješteno u Šibenik, ocijenili su talijansku vladavinu na ovom području sljedećim riječima: "*Za vrijeme talijanske vladavine u ovom kraju talijanske vlasti i građanske i vojničke sve su poduzele da bi uništile hrvatsko pučanstvo, te u tu svrhu progonima svih vrsta: ricinusovim uljem, batinama, zatvaranjem, internacijama, uništavanjem imovine i ubijanjem ljudi u prvom redu dovele su do očaja cielo pučanstvo, s tim sredstvima, natjerale ga da bježi u šume i na taj način omogućile da taj pitomi narod postane u šumi plijenom komunističkih-partizanskih agenata, poduprtih od Moskve i Londona. Jasno je da je većina pučanstva, koje je ostalo kod svojih kuća gajilo simpatije prema onima koji su otišli u šumu kao i državama nama neprijateljskim, jer su u Talijanima uslijed njihovog*

127 HDA, KP-310/3245. Mjesečno izvješće (15. III.-15. IV. 1943.) Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 17. IV. 1943. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

128 HDA, KP-310/3270. Izvješće Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 2. IX. 1943. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

129 HDA, Fond: 1491/ OZNA Hrvatske. Šifra 11. (Područje Dalmacije) 70.

nečovječnog postupka gledali svoje najgore neprijatelje, koji su sebi postavili kao zadatak uništenje hrvatskog naroda u ovom kraju".[130] Prema prikupljenim podacima Zemaljske komisije za ratnu štetu Hrvatske početkom 1946. talijanski okupatori su sa područja kotara Drniš tijekom rata odgovorni za smrt 54 partizanska borca i 248 civila, među kojima je nekoliko njih i s područja miljevačke župe.[131]

Očekujući kapitulaciju Italije **njemačka 114. lovačka divizija** stigla je početkom **rujna 1943. u Drniš**. Na vijest o kapitulaciji Italije blokirala je Drniš i isposlovala bezuvjetnu predaju tamošnjega talijanskoga garnizona. U Šibenik je upućena jedna bojna koja je sa skupinom vojnika NDH stigla u grad uvečer 11. rujna 1943. Partizani su se pred Nijemcima povukli bez borbe, a preostali Talijani u garnizonu su se predali. Nijemci su i ovdje preuzeli okupacijsku upravu preko svojih brojnih vojnih i posebnih policijskih okupacijskih snaga, a radi snažnoga partizanskog pokreta na ovome području. **Vlasti NDH** čiji ustroj Nijemci potpomažu, na ovome području **imaju samo savjetodavni karakter i potčinjene su**, kako u vojnom tako i u političkom pogledu, **njemačkom zapovjedniku divizije u Drnišu**. One nastoje, uz ustroj civilne strukture vlasti, ustrojiti i jače hrvatske oružane postrojbe, u čemu nisu uspjele. Kako su na ovome području bile neznante oružane snage NDH, to su se Nijemci u borbi protiv snažnoga partizanskog pokreta i njegovih vojnih postrojbi, koristili četničkim snagama. Nakon što je dogovorena suradnja[132], Nijemci su preustrojili i ojačali četničke postrojbe i rasporedili ih većinom uz glavne prometnice i značajnije objekte, pa tako i duž ceste Drniš-Šibenik, ali i na Miljevcima susjednom prominskom i skradinskom području. Vlasti NDH su se žalile njemačkim vlastima na drniško-šibenskom području zbog upotrebe četnika "*u ovim čisto hrvatskim krajevima*" gdje progone hrvatsko pučanstvo po selima i tako ga primoravaju da ide u partizane. Ističući kako to četnici svjesno rade jer dok postoje partizani oni će biti potrebni Nijemcima za borbu protiv njih.[133] No, Nijemci se nisu obazirali na ove žalbe, promatrali su stvarno stanje na terenu te podupirali preustroj četničkih vlasti (npr. osnivanje četničkog *Kosovskog kotara /sreza/* s kaluđerom / redovnikom/ Nikanorom Kalikom kao zapovjednikom kotara, i predsjednikom četničkoga prijekog suda) i preustrojem postrojbi (koja je izvedena početkom prosinca 1943. ustrojem šest korpusa, od kojih I. *Dalmatinski četnički korpus* pokriva područje Drniša i Šibenika) i njihov razmještaj na ovome području, nastojeći pomoći i ustroj ustaških postrojbi (*Sedmog ustaškog stajaćeg zdruga* u

130 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Dopis Velike župe Bribir i Sidraga u Šibeniku od 23. XI. 1943. zapovjedniku njemačke pješačke divizije u Drnišu i najstarijem zapovjedniku njemačke vojske u Šibeniku.

131 HDA, Zemaljska komisija za ratnu štetu Hrvatske 1945.-1946., kut. 95. Registar lišenih života i nestalih (tablica).

132 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 8, rujan-listopad 1943., Split, 1985., str. 1095.-1108. Izvod iz zabilješki popa Stevana Prostrana sa sjednice Četničkog odbora za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku od 15. XI. 1943. stanju četničkoj organizaciji na području sjeverne Dalmacije tijekom rujna i listopada 1943. i stavljanju "*pod zaštitu*" i na "*raspolaganje*" njemačkoj oružanoj sili "*za zajedničku borbu protiv domaćih izroda i krvopija*".

133 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Dopis Velike župe Bribir i Sidraga u Šibeniku od 23. XI. 1943. zapovjednicima njemačkih postrojbi u Drnišu i u Šibeniku.

Drnišu) i ustaške milicije po selima drniškoga područja. To čini i *general Albin Nacke*, zapovjednik **264. njemačke pješačke divizije**, pristigle u studenome 1943. Bila je posebno obučena za gerilski rat, a stožer joj je bio smješten **u Drnišu**.[134] U listopadu 1943. osim jačih njemačkih snaga u Drnišu (1000 Nijemaca i 200-250 ustaša) i Šibeniku ostale snage bile su raspoređene na prostoru kod Miljevaca i to: na **Roškom slapu** posada od 150 vojnika Nijemaca i ustaša; kod Rudnika Mratovo 80 ustaša; kod HE Manojlovac 170 ustaša; kod Tvornice u Lozovcu 70 Nijemaca; u Skradinu 200 Nijemaca i 120 četnika te kod tamošnje HE Krka 80 četnika kojima Nijemci zapovijedaju; u Konjevratima stalna četnička posada (koja je krajem 1943. imala 165 četnika) i u Žitniću *Štab Drniške četničke brigade* sa skupinom od 120 četnika.[135] U sastav ove Drniške četničke brigade bila je upućena Splitko-šibenska đačka četnička četa sastavljena od Hrvata jugoslavenskih nacionalista iz Splita i Šibenika i okolice čiji su očevi većinom bili bivši pripadnici ORJUNE. Ona će prerasti u bataljun i bit će raspoređena većinom na susjednom skradinskom području.[136] U Drnišu se od ustaške milicije po pojedinim drniškim selima nastanjenim Hrvatima, pa i u nekima miljevačke župe, iako s dosta teškoća, postupno ustrojava **Sedmi ustaški stajaći zdrug**. Iz njegova sastava *na Roškom slapu* nalazila se tada posada do 150 ustaša, dok su se Nijemci nalazili u Skradinu (njih oko 200) i isto toliko u Kistanjama. Ove postrojbe sudjeluju s Nijemcima i pod njihovim zapovjedništvom u pothvatima protiv partizana. Četničke snage, kojima broj oscilira od pothvata do pothvata, a koje višestruko nadilaze snage NDH, koriste svaku prigodu za pljačku te zločine nad tamošnjim hrvatskim pučanstvom.[137]

Kapitulacija Italije snažno je ojačala partizanski pokret, posebice na susjednom šibenskom području gdje je u desetak dana nakon toga događaja iz Šibenika u partizanske postrojbe otišlo oko 1500, a iz njegove okolice još oko 3000 ljudi (u 19., 20. i 9. diviziju NOVJ i Mornaricu NOVJ). U proljeće 1944. u Šibeniku je u rukovodstvima organizacija NOP-a bilo oko 1200 ljudi dok je u selima postojalo više od 30 NOO-a. Zbog toga, a i zbog općeg stanja i aktivnosti komunista i partizanskih skupina i postrojbi, jača u to vrijeme partizanski pokret u Drnišu i njegovoj okolici, iako vrlo teško i sporo na području Miljevaca.

Situacija se sve više zaoštravala i u neposrednoj okolici Miljevaca ustrojem

134 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 9, studeni-prosinac 1943., Split, 1985., str. 839-841. Iz izvješća Stožera 264. pješačke divizije od 7. XII. 1943. Zapovjedništvu XV. Brdskoga armijskog korpusa o vojnopolitičkoj situaciji u Dalmaciji. Tu se navodi kako NDH nedostaju osnovni preduvjeti za preuzimanje stvarne vlasti na ovome području koje joj je pripalo nakon kapitulacije Italije pošto nije odstranjen "*banditizam*" i uspostavljen siguran promet. Budući "*da vlastite snage i ustaše nisu dovoljne za osiguranje ovako velikog prostora, još se ne može odustati od suradnje s četnicima*", a istodbno se nastoji "*ustanoviti teritorijalnu obranu (mjesna milicija), da bi se aktivirala samoodbrana od partizanskih pljačkaša*".

135 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 9, studeni-prosinac 1943., Split, 1985., str. 118-120.; HDA, Četnici, dok. inv. br. 96. (krajem 1943.). Pregled razmještaja, brojnog stanja i naoružanja Dinarske četničke divizije iz kraja 1943. godine. *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 10, n. dj., str. 1652.

136 O njihovu osnivanju, djelovanju te zločinima na tome području opširnije vidi: Nikola Pulić, *Sinovi ORJUNE*, Zagreb, 1971.

137 *NOB u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 8, rujan-listopad 1943., Split, 1985., str. 372.; HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945. (Četnici), kut. 21. Počelo se najprije s pljačkama (okolica Žitnića te Konjevrate i njihove okolice), ali istodobno i s ubojstvima pojedinaca ili manjih skupina seljaka Hrvata u okolnim mjestima (Bilice, Skradin i dr.).

i aktivnosti **Prominske četničke brigade**, **Prominske partizanske čete** i **aktivista NOP-a** te **ustaških snaga**. Svi oni usmjeravaju svoju aktivnost i na Miljevce. **Peta brigada XIX. divizije NOVJ i Sjevernodalmatinski NOP odred 23/24. I. 1944.** prelaze rijeku Krku, **zauzimaju ustaška uporišta kod HE Manojlovac i rudnika boksita Mratova i napadaju Oklaj**. No, iznenadni prodor Nijemaca iz Knina u Kistanje primorao ih je da napuste opsadu Oklaja i 24. I. prebace se u Bukovicu. Sa sobom su poveli dvojicu narednika oružnika i skupinu od šest Hrvata iz Oklaja koji su potom ubijeni od partizana u D. Erveniku.[138] Ta akcija je pokazala snagu partizana i dijelom utjecala na dalje jačanje tamošnjih snaga NOP-a. Do tada je, prema izvješću Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućenog 15. I. 1944. Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju, na promiskom sektoru bio osnovan **Kotarski komitet SKOJ-a Promina-Miljevci**, zatim Općinski komitet SKOJ-a Promina sa seoskim rukovdstvima SKOJ-a u 5 sela te aktivima u 10 sela uz konstataciju da *za općinu Miljevce nemaju ni općinskog komiteta ni uopće SKOJ-evske organizacije na području te općine.* Što se tiče USAOH-a navodi se da postoji **Kotarski odbor USAOH-a Promina-Miljevci**, Općinski odbor USAOH-a Promina i seoski odbori u 12 sela te općine, dok se *za općinu Miljevci navodi da postoji samo Seoski odbor USAOH-a u Drinovcima od tri člana te da je radom obuhvaćeno 9 članova i u Brištanima uporište USAOH-a od dva člana te da se radi na stvaranju uporišta i u drugim selima*. Dok je na prominskoj općini bilo 11 odbora AFŽ-a, *na području Miljevaca nije bilo niti jednoga odbora AFŽ-a*. Stanje se nije promijenilo ni tijekom veljače 1944.[139] Ni stanje organizacija KPH u to vrijeme nije bilo bolje zbog čega je 1. II. 1944. osnovan **Kotarski komitet KPH Promina-Miljevci** od četiri člana s Ivanom Lekom kao sekretarom. *Na Miljevcima tada početkom ožujka 1944. nije postojala niti jedna organizacija niti koji član KPH,* dok je na području Promine postojao Općinski komitet KPH Promina i u osam sela ćelije KPH. Udarne grupe su bie aktivne te su na području kotara Promina-Miljevci ubile šest ustaša, jednog četnika, razoružale 45 ustaških milicionera, zapalili kuću vlasnika koji je ubio jednog člana udarne grupe, zarobili 15 i još nekoliko razoružali domobrana.[140] Kako su vlasti NDH 14. III. 1944. pozvali sve sposobne muškarce na vojnu vježbu u Drniš to je oko 400 seljaka Hrvata iz Promine pobjeglo i pridružilo se partizanima koji su do tada oko 100 njih bili na silu odveli sa sobom čime su "*osobni i imovinski život tamošnjeg nacionalnog diela pučanstva ugrožen od tih bandi*". Partizani su sa sobom odveli i 38 Srba iz Promine. Prema mišljenju zapovjednika drniškoga

138 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 10, siječanj-ožujak 1943., Split, 1985., str. 334-338. i 1561-1564. Izvješće Štaba XIX. divizija NOVJ od 29. I. 1944. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske o akciji na Prominu 23. i 24. I. 1944. godine i Izvješće Kotarske oblasti Knin GRAVSIGUR-u NDH od 11. II. 1944. o napadu partizana na Oklaj. Prema ovom izvješću u samoj Oružničkoj postaji Oklaj u vrijeme napada nalazilo se 39 oružnika i domobrana.

139 HDA, SKOJ-31/3501. i SKOJ-32/3570 te AFŽ-12/1527. Izvješće Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućeno 16. III. 1944. Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju o radu tijekom veljače 1944. godine i Izvješće Inicijativnog odbora AFŽ-a za kotar Knin od 3. XII. 1943. godine.

140 HDA, KP-310/3348. Izvješće Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 16. III. 1944. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju o radu tijekom veljače 1944. godine.

oružničkog voda koji ovo izvješćuje do svega ovoga je došlo zato "… *što su četnici dvi godine napadali, pljačakli i harali sela Prominske općine, pa seljaci da bi se oslobodili toga, jer im naše vlasti nisu mogle osigurati osobnu i imovinsku sigurnost, dobavili su jednu partizansku satniju koju su uzdržavali i čuvali, a ona je iskoristila priliku provodeći svoju promidžbu pa mase pridobila za sebe*…".[141] U ožujku 1944. od Prominaca pristiglih u partizane pri Kninskom partizanskom odredu osnovan je **Prominski partizanski bataljun** od tri čete s 20-30 boraca u svakoj, od kojih je jedna četa bila upućena u Prominu, a druga u Miljevce.[142] Za komandira čete upućene na Miljevce postavljen je Miljevčanim Šime Kulušić, zbog poznavanja tamošnjih prilika. Okružni komitet KPH Knin joj je stavio u zadatak "*u prvome redu da likvidira špijune na opštini Miljevci i na taj način da otvori put našem političkom djelovanju i mobilizaciji*".[143] Uz aktivnost ovih četa, mobilizaciju oko 120 mladića u Promini te odlazak 66 tamošnjih SKOJ-evaca u partizane 27. III. 1944. osnovan je **Prominski partizanski odred** i **Komanda mjesta Promina**.[144]

I četnici su se na području Promine, koji su potkraj 1943. bili osnovali **Treći četnički bataljun I. "Prominske" četničke brigade** od 167 boraca četnika, sa sjedištem u Razvođu, koji je imao tri čete (I. obuhvaćala Razvođe, II. Bobodol, Lukar i Suknovce i III. Bogatiće i Mratovo), nastojali organizacijski izgraditi ustrojem "*žandarmerijskih stanica, općina, seoskih odbora i sl.*" provesti mobilizaciju te se oružano aktivirati u borbi protiv partizana.[145] Tako je bila ustrojena četnička "*Srpska općina Promina*", zatim žandarmerija, seoski odbori te Kolo srpskih sestara, a prišlo se i mobilizaciji. Pritom su se oslanjali na susjedne četničke snage *I. Kosovskog četničkog korpusa* (ostali bataljoni Prominske te Drniške četničke brigade (posebice u Vrbniku, Velušiću, i Drnišu). Zbog tih četničkih aktivnosti partizani i udarne grupe, uz pomoć članova KPH i SKOJ-a, pokušali su likvidirati zapovjednike ovoga četničkog bataljuna i četa. Tako je likvidiran zapovjednik čete u Bobodolu, a uhićeni glavni organizatori i rukovodioci četničkog bataljuna i vlasti u Razvođu te mobilizirani u partizane, ali su neki odmah "*pušteni da pobjegnu*", dok su i ostali iz partizana ponovno prešli četnicima te su nastavili po starom, posebice s osloncem na četnike iz Prominske i Drniške četničke brigade (prvenstveno one u Velušiću i Vrbniku, ali i one u Konjevratima /130/, Skradinu /407/ i kod HE Krka /87/). Tako je od izdvojenih

141 HDA, RSUP SRH SDS, III-119/1087.(st. sig.). Izvješće Zapovjedništrva Oružničkog voda Drniš od 20. III. 1944. upućeno Vojnom uredu ministra za oslobođene krajeve Dalmacije u Splitu o bjegstvu pučanstva u partizanske redove i ugroženju nacionalnog dijela istog.

142 HDA, KP-310/3345. Izvješće Štaba Kninskog partizanskog odreda upućeno Kotarskom komitetu KPH Knin od 14. III. 1944. godine o osnivanju Trećeg bataljuna.

143 HDA, KP-310/3352. Dopis Okružnog komiteta KPH Knin od 19. III. 1944. Štabu Grupe Sjevernodalmatinskih odreda.

144 HDA, KP-310/3347 i 3357; SKOJ-32/3570 i DČO, br. 1354-15. *NOB u Dalmaciji* …, n. dj., knj. 10, II-III. 1944., Split, 1986., str. 247, 337 i 1110; Milan Štrbac, **Promina u NOB-i**, *Poruka borca*, Split, 1. V. 1983., str. 19. i 4. VII. 1983., str. 16. Zapovjednik prve čete bio je tada Miljevčanin Mile Lovrić, a njegov zamjenik Dinko Jelinčić dok je politički komesar bio Šime Validžić, a njegov zamjenik Tomislav Bronić, obojica iz Promine. U drugoj četi zapovjenik je bio Ivan-Cijo Perica, zamjenik Vice Selak, politički komesar Sako Škarić, zamjenik Ante Rudić. Miljevčanin Šime Kulišić koji je bio zapovjednik čete prešao je u zapovjedništvo bataljuna.

145 HDA, DČO, br. 1351-8. kut. 10. Spisak boraca III. bataljona I. četničke "*Prominske*" brigade; SKOJ-32/3570.

istaknutijih prominskih četnika u Razvođu uspostavljena **Komitska**, a od 19. VI. 1944. službeno nazvana **Leteća četnička četa** Trećeg bataljuna.[146] Ovdje je potrebno istaknuti da se dio Srba iz miljevačkog Nos Kalika uključio u četničke postrojbe bilo na području susjednog Skradina ili one na Kosovu.[147] U drugoj polovici 1944. i **u Nos Kaliku postoji četnička postrojba** od 35 četnika na čelu sa zapovjednikom mještaninom Bogdanom Željakom.[148]

O stanju javne sigurnosti Kotarska oblast u Drnišu 22. I. 1944. izvješćuje Glavara Građanske Uprave u Splitu: "*Prema tome od dolaska savezničke Njemačke vojske do danas stanje javne sigurnosti na području ove Kotarske oblasti Drniš pogoršalo se za 75 %. Njemačke savezničke vlasti bez ikakvog sporazuma sa Hrvatskim vlastima naoružale su oko 2000 četnika koje oni jednim dijelom i uzdržavaju, četnici zlorabe dano im povjerenje na štetu obće Hrvatske stvari, jer umjesto da vrše povjerenu im vojničku dužnost, sa primljenim oružjem ubijaju, pljačkaju, zlostavljaju vrijeđaju i siluju Hrvatsko pučanstvo. Od izvršenih 121 teško kazneno djelo samo četnici su počinili 105, a partizani i ostalo pučanstvo 16. Hrvatsko oružništvo ne može uredovati protiv takovih četnika, kojih ima naoružanih preko 2.000 (dvije tisuće), a oružnika 130, te četnici otvoreno i javno izjavljuju da su njih naoružali i primili pod svoje okrilje Njemačke vojne vlasti, pa da ih na odgovornost mogu samo oni pozvati i nitko drugi, jer da oni ne priznaju N.D.H, njene zakone niti njene vlasti*".[149] Oružnički vod Drniš je precizniji te navodi da je do 7. III. 1944. na tome području broj oružnika i pričuvnih domabrana opao na 110, a broj četnika pod oružjem povećao se na 2507. U razdoblju od 1. X. do 31. XII. 1943. oni su "*nad katoličkim pučanstvom počinili preko 200 težih kažnjivih djela*" uključujući i ubojstva.[150] To su nastavili i početkom 1944., o čemu iz Drniša 29. IV. 1944. izvješćuje Velika župa Bribir-Sidraga Ministarstvo vanjskih poslova NDH u Zagrebu navodeći glavne četničke "*pothvate*", pljačke i zločine nad Hrvatima drniškog, skradinskog i šibenskog kotara od 3. I. do 14. IV. 1944. kao i partizanske akcije u tome razdoblju. (među kojima i partizanska četa koja je djelovala na prostoru Miljevaca).[151]

Posebnu pozornost na Miljevcima su imali pojedini četnički "*pothvati*" iz postaja Žitnić, Konjevrate i Skradin te onih iz Kosova prema Promini tobože

146 HDA, DČO, br. 1351-3 i 7, kutija 10; KP-310/3347.; ZKRZ GUZ 2362/4-45, Četnici, kutija 21 i ZKRZ GUZ 1107/45. (Spisak četnika /i drugih/s područja općine Promine iz poč. 1945.). *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945*., knj. 10, n. dj., str. 1718-1719. Pregled brojnog stanja četničkih postrojbi pod rukovodstvo Četničkog zapovjedništva u Šibeniku 10. III. 1944.

147 Jovo Popović, Mirko Lolić i Branko Latas, ***Pop izdaje četnički vojvoda Momčilo Đujić***, Zagreb, 1988., str. 52, 161, 186 i 334. Među najistaknutijim četničkim vođama bio je još od kolovoza 1941. kaluđer Nikifor Kalik, najprije suradnik Talijana, a zatim Nijemaca. Zapovjednik četnika na Kosovu sredinom 1942., duže vrijeme predsjednik Đujićeva stalnog Vojno-četničkog prijekog suda Dinarske oblasti (osn. 31. XII. 1942.), zatim od sredine 1943. nacionalni povjerenik Kosovskog četničkog korpusa, pa Ljotićev delegat za Dalmaciju, a u ožujku 1944., s uspostavljanjem četničkog kotara na Kosovu, bio je postavljen od Đujića za kotarskog predstojnika (sreskog načelnika).

148 HDA, Fond. br. 1491/OZNA Hrvatske, 11. Područje Dalmacije. 70. Opunomoćstvo OZNE Kninskog područja od 21. VIII. 1944., str. 35.

149 HDA, ZKRZ GUZ 2362/4-45, Četnici, kutija 21.

150 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Zapovjedništva 7. oružničke pukovnije od 17. III. 1944. Glavarstvu građanske uprave u Splitu o terorističkom postupanju četnika prema hrvatskom pučanstvu na području Oružničkog voda Drniš.

151 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21.

"*protiv partizana*", što im je samo bilo opravdanje pred njemačkim vlastima za pljačkanje, zlostavljanje te ubijanje hrvatskog stanovništva, uglavnom nezaštićenih staraca, žena i djece. Tako primjerice "*22. veljače 1944. preduzeli su četnici (iz navedenih postaja) akciju proti partizana u katoličkim selima: Dubrava, Danilo Kraljica, Radonić i Goriš* (južno od Miljevaca, preko Čikole), *a ove četnike predvodio je njemački časnik sa nekoliko njemačkih vojnika koji govore naš jezik i koji u Drnišu služe kao tumači. U toj akciji ubijeno je oko 30 civilnih osoba (od djeteta od 18 mjeseci do staraca od 80 godina), a više od toliko je zlostavljano, veći broj kuća je zapaljen, opljačkana je ukućanima rubenina, posteljina, dragocijenosti, novac, duhan, vino rakija i sve što se moglo nositi*". Ti "*pothvati*" navedenih četničkih postrojbi nastavljali su se tako da imamo gotovo svakodnevne pljačke (većinom blaga) i zlostavljanja Hrvata u Gorišu, Konjevratima i Radoniću te okolnim selima. Zato se pučanstvo tih i okolnih sela obratilo pismenom molbom oružništvu u Drnišu da ih zaštiti od četnika jer su u protivnom "*primorani da bi spasili svoje i svojih porodica živote da napuste domove i pođu u šumu, da bi barem kod partizana našli pomoći za sebe i svoje porodice*". O tome su usmeno i pismeno obaviješteni Nijemci u Drnišu, ali osim usmenih obećanja da će sve učiniti da se to više ne događa nije se ništa dogodilo pa su četnici nastavili s nasiljem pošto im je "*baš cilj i svrha da hrvatsko pučanstvo otjeraju u šumu*".[152] Slično se obratila i Kotarska oblast u Šibeniku povodom proglasa skradinskih četničkih postrojbi od 20. III. 1944. protiv partizanskog pokreta i njegovih pomagača (kojima se prijeti prijekim sudom, čime su uzurpirali vlast). U izvješću se zaključuje da s obzirom na dosadašnju praksu to "*biva upereno samo na Hrvate i sve što je hrvatsko*" jer se pod nazivom partizanstvo "*u očima četnika skrivalo – hrvatstvo*". Tako četnici "*mogu lako /kao i do sada/ da imputiraju partizanstvo bilo kojem pa i najboljem Hrvatu, analogno proglasu, biva unapried na smrt osuđen i upropašteno sva njegova imovina*".[153] I četnici na području Promine vrše upade, pljačkaju i ubijaju tamošnje stanovništvo. Tako je 4. IV. 1944. 1200 četnika Kosovskog četničkog korpusa pod zapovjedništvom Sime Radića i Boška Asanovića došlo u Nečmen "*sa 24 ustaše posade Razvođe, te su četnici ubili 9 osoba, 15 kuća zapalili i više vina prolili*" i potom su "*otišli za Kistanje*". Oko 100 osoba se spasilo bijegom u kanjon Krke te se pod zaštitom Prominskog partizanskog odreda prebacilo preko Krke i smjestilo u zbjeg u Bukovici, među koji nekolicina i s graničnog miljevačkog područja. Među ubijenim Hrvatima bila je jedna djevojčica od 8 mjeseci i starica od 85 godina, što je posebno odjeknulo u Promini, ali i na susjednim Miljevcima. *Kotarski NOO Promina-Miljevci* je proglasom informirao stanovništvo o tom zločinu, navodeći i podatke o žrtvama, upozorivši

152 Isto.

153 VA VII, Bgd., A NDH, Fond: Ministarstvo za oslobođene krajeve, dok. reg. br. 24/1-2., kut. 267. Izvješće Glavarstva građanske uprave za Dalmaciju u Splitu od 23. III. 1944. Ministarstvu za oslobođene krajeve u Zagrebu o izvješću Kotarske oblasti u Šibeniku u kojem izvješćuje o uzurpiranju vlasti po četničkim postrojbama u Skradinu. Tu se dodaje još kako četnici "iz svoga biesa i svoje mržnje Hrvate općenito nazivaju svakim imenima, pa čak i da su partizani, a prave partizane, pa bilo koje, nazivaju ustašama – i tako to serviraju njemačkim vlastima".

ga i ovim primjerom kako "*četničke bande Đujića i kralja Petra spremaju krvavu budućnost cijelom hrvatskom narodu*" pozvavši ih da stupe da se oružjem u ruci suprotstave četnicima u sastavu Prominskoga partizanskog odreda. Četnici su imali još nekoliko sličnih upada te su do početka srpnja 1944. ubili u Promini 22 Hrvata i 2 Srba.[154] Nakon tih akcija partizani su izvješćivali kako na općini Promina "*85% naroda je uz nas*", do su za općinu Miljevce konstatirali kako na njoj "*imaju ustaše utjecaj i mi tamo slabo djelujemo radi teškoće prodiranja*" s time da i "*HSS ima također utjecaja u Miljevcima*".[155] Potrebno je spomenuti da su miljevački ustaše pozorno pratili aktivnost Partizanske čete koju je predvodio Šime Kulušić nakon njezine akcije u Razvođu (gdje su rastjerali ustašku miliciju, 31 milicionera odveli sobom i ugnijezdili se u selu) i Velušiću gdje su kod oba napada bili odbijeni od tamošnje ustaške milicije. Prikupiši podatke da se Prominski partizanski odred, uz vodstvo Šime Kulušića sprema napasti ustašku miliciju u Pakovu selu, njezin zapovjednik i zapovjednik III. sata I. Ustaške bojne u Roškom slapu poduzeli su 14. IV. 1944. pothvat protiv partizana. Kod *Ključa* blizu obale Čikole došlo je do borbe u kojoj je Kulušić, koji je bio u izvidnici poginuo sa još još trojicom partizana, dok su dvojica zarobljena, a trojica ranjena, kojom prilikom su ustaše imale dva mrtva i trojicu ranjenih [156] Partizani su odmah reagirali i prema izvješću novouspostavljenog **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina** od 5. V. 1944., jedna "*udarna grupa P(romiskog) P(artizanskog) O(dreda) ubila je ustaškog špijuna, glavara sela u Drinovcima - Miljevci*".[157]

U takovoj situaciji Nijemci nastoje ojačavanjem svojih snaga, objedinjavanjem protupartizanskih snaga (četnika i oružanih snaga NDH) pod svojim zapovjedništvom te učvršćivanjem položaja i objekata osigurati svoje glavne opskrbne prometnice Drniš-Roški slap (koja im postaje vrlo bitna zbog prometa prema Benkovcu i Zadru), Drniš-Šibenik i Drniš-Unešić-Perković-Split, primjenjujući odmazdu za svoje ubijene časnike i vojnike. Vlasti NDH su nastojale ojačati svoje oružane snage mobilizacijiom u ustaški zdrug ili ustašku miliciju (i na području miljevačke župe), četnici također to nastoje mobilizacijom pravoslavnog stanovništva i dovlačenjem novih snaga. Partizanski pokret nastoji promidžbom, pojedinim akcijama te osnivanjem i aktivnošću svojih organizacija na tome terenu onemogućiti sve navedene i ojačati svoj položaj, uspostaviti nadzor nad pojedinim selima te u njima uspostaviti svoju vlast. Rukovodstvo KPH procjenjuje kako hrvatsko stanovništvo u općina Miljevci, Drniš i Zagora (prema komunističkom ustroju) "*smatra NDH još i danas svojom državom*", te se

154 Z. Dizdar, *Zločini četnika u Promini* …, n. dj., 22-24 i 26-27.

155 HDA, SKOJ-32/3571.Mjesečno izvješće Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućeno 18. IV. 1944. Oblasnom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju o radu. Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. (Izvješće Velike župe Bribir-Sidraga iz Drniša 29. IV. 1944.). U njemu se navodi kako je na mjestu borbe nađeno šest ubijenih partizana.

156 HDA, KP-311/3373. Izvješće Kotarskog komiteta KPH Promina-Miljevci od 17. IV. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin o stanju na području kotara. Partizanski i ustaški podaci o broju ubijenih i ranjenih u toj akciji su različiti od navedenog u gornjem izvješću .

157 HDA-KP-311/3404. i 3472. Kotarski komitet KPH Drniš-Promina osnovan je odlukom OK KPH Knin 20. IV. 1944. i sastojao se tada od: Rade Ivaza, kao sekretara i članova. Zlatka Sinobada, sekretara Kotarskog NOO-a, Jukica Bračić, Dane Cvetković i Ivica Bračić, sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a.

odazvalo u "*potpunosti ustaškom pozivu i došli na mobilizacijski pregled u Drniš*", ali su potom vraćeni kućama "*jer još nisu stigla odijela*". To je bio razlog da su komunisti na tome području imali relativno malo svojih organizacija i uporišta.[158] Uz garnizon u Drnišu postojale su tada znatne snage u Trbounju (do 300 ustaša VII. U.Z. i oko 60 milicionera), Oklaju (80 ustaša), Razvođu (40 ustaša, oko 50 četnika i 35-40 milicionera), Širitovcima (28 ustaša i 20 žandara) i Roškom slapu (oko 110 ustaša) čuvaju centralu koja opskrbljuje sve rudnike oko Drniša i grad sa svjetlom i most preko Krke koji su Nijemci, nakon savezničkog bombardiranja i razaranja, popravili jer im je ovo nakon savezničkog rušenja mosta u Skradinu "*jedina linija Drniš-Đevrske-Benkovac*". U to vrijeme radio je i rudnik u Širitovcima s oko 80 radnika, a radi sumnje da surađuju s partizanima ustaše su uhitile šest ljudi iz Širitovaca i zatvorili ih u Drnišu. Ustaško zapovjedništvo na Roškom slapu zabranilo je svako kretanje u širem rajonu nakon 21 sata. Sredinom lipnja stigla su pojačanja od po 50 Nijemaca u Širitovce i na Roški slap "*kao osiguranje kolona koje iz Drniša prolaze preko Roškog slapa*", kojima su ustaše garantirale sigurnost prometa. Saveznici su bombardirali Roški slap u više navrata (npr. 16. i 17. VI.) i uspjeli potom uništiti centralu tako da su drniški rudnici prestali raditi. Dok su partizani postavljanjem mina na cestu Drniš-Roški slap nastojali omesti promet njemačkih kolona, jedan je njemački kamion naišao na partizansku minu i bio zaustavljen, a noću 16./17. VI. naišao je na minu i jedan njemački motocikl s prikolicom kod Širitovaca te su 2 njemačka časnika bila ubijena i vojnik koji ih je vozio.[159] Nijemci su tražili da se za odmazdu na istom mjestu objesi šest mještana. Ustaše su na to bile uhitile Antu, Paju i Stipu Kozića, Jandru Malenicu, te Ivana i Josu Galića. Posljednja dvojica su slučajno uspjeli pobjeći te su Nijemci objesili ostalu četvoricu na telegrafske stupove na mjestu eksplozije mine, a 25. VI. dovedeni su iz zatvora u Drnišu i obješeni još Stipe Kozić pok. Paške s Miljevaca te bivši učitelj na Miljevcima Ležajić. Tražili su da se u miljevačkim selima ustroji milicija koju će oni naoružati, a koja će osiguravati cestu (tako da na svaki kilometar bude raspoređeno po šest milicionera). Ako seljaci ne uzmu puške i osiguravaju cestu, a cesta bude minirana Nijemci su prijetili da će ih vješati na telegrafske stupove.[160] Prema izvješću Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina upućen 23. VI. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin, situacija na Miljevcima je "*nakon stradanja braće Kozića teška*".[161] Imamo zabilježena i neka dezertiranja Miljevčana iz partizana početkom srpnja 1944. kao npr. jednoga Galića.[162]

158 HDA, KP-311/3472. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 18. VI. 1944. Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju o političkoj situaciji, organizacijskom stanju i radu.

159 HDA, 1491/OZN-a Hrvatske; 11.70. Izvješća Rajonskoga obavještajnog centara Knin (ROC Knin) br. 33, 34 i 36. Glavnom obavještajnom centru Hrvatske od 10, 13 i 20 VI. 1944. godine.

160 HDA, 1491/OZN-a Hrvatske; 11.70. Izvješća ROC Knin od 30. VI. i 3. VII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin. Na kartonu stavljenom na prsa obješenog Ležajića na zahtijev Nijemaca ustaše su napisale: "*Ovako će biti onome koji se usudi da ih skida ili šta radi i ukoliko budu postavljene mine na cestu da će proslijediti i u buduće*".

161 HDA, KP-311/3485.

162 HDA, KP-311/3520. Obavijest Okružnog komiteta KPH Knin od 8. VII. 1944. Kotarskom komitetu KPH Drniš-Promina.

Ocjenu političke situacije na sektoru Miljevaca dao je Gojko Jakovčev, rukovodilac KPH u Prominskom partizanskom odredu, u svom izvješću od 30. VI. 1944. upućenom Okružnom komitetu KPH Knin. On konstatira kako se politička situacija na Miljevcima izmijenila na štetu partizana zbog nedostatka uporišta NOP-a i nedovoljnoga političkog rada na tome terenu. Uz to Nijemci su, nakon nekoliko diverzantskih partizanskih akcija (na cesti Drniš-Roški slap) u znak odmazde, objesili najprije četvero, a zatim još dvojicu suradnika NOP-a na telegrafske stupove. Jakovčev dalje ističe kako tim terorom uz svoju političku aktivnost, Nijemci i ustaše uspijevaju mase na tom području Miljevaca pasivizirati prema partizanima, primorati ih da prime oružje, ustroje se kao milicija te čuvaju sela od partizana i tako osiguravaju nesmetan njemački promet kroz to područje, uz spremnost za borbu s partizanima ukoliko se tu pojave. Jakovčev konstatira kako se većina tamošnjih seljaka rukovodi politikom HSS-a "*čuvanja glave te odlaženja u domobrane*" u Drniš koje ni Nijemci ni četnici ni partizani ne diraju. Da bi se takvo stanje prevladalo, Jakovčev smatra da je prijeko potreban koordiniran rad svih snaga NOP-a te organiziranje učinkovite informativne službe. U vezi s tim napominje kako očekuje izvještaj "*od druga Tomaševića, kojeg nam je jučer obećao poslati sa terena Miljevaca*" kojega će po prijamu proslijediti Komitetu.[163] Čini se da zbog njemačkih prijetnji Miljevčani nisu imali izbora te 5. srpnja 1944. "*u selima Širitovci, Ključ, Kaočine i Karalić primili su seljaci puške za čuvanje ceste Drniš-Roški slap*" koju na "*smjene čuvaju po noći*". Nijemci su im zaprijetili ako "*njemački kamion naiđe na minu da će objesiti 6 milicionera i 4 partizana ili talaca iz zatvora*".[164] Seljaci ipak nisu mogli osigurati cestu od partizanskih mina te već 8. VII. "*njemački vojnici ponovo su objesili u Širitovcima (Miljevci) tri drugarice i to dvije seljanke iz Miljevaca i jednu ne zna se odakle je*". Također su istoga dana na drugom mjestu izvan Miljevaca "*objesili 7 drugova i drugarica*".[165]

Okružni komitet KPH Knin u svome mjesečnom izvješću obavještava 15. VII. 1944. Oblasni komitet za Dalmaciju i o situaciji na području Miljevaca sljedeće: "*U Miljevcima su Nijemci od naših mina imali mrtvih nekoliko viših oficira. U znak represalija objesili su na telegrafske stupove 6 ljudi koji su tako visili nekoliko dana. Narod Miljevaca, vrlo slabo obavješten o situaciji u svijetu i kod nas, podlegao je strahu i prijetnjama ustaša i ponovo formirao miliciju. Ovog mjeseca mi smo na toj općini osnovali Općinski komitet i počeli prodirati sa našom štampom".* Dalje navode kako taj **Općinski komitet Miljevci** čine Šime Ivić, Stipe Tomasović i Marko Gverić. Nakon partizanskog zauzimanja Oklaja 2. VIII. 1944. u kojem se nalazilo oko 150 ustaša (te nešto domobrana i oružnika) milicija u Miljevcima vratila je oružje te odbila da i dalje čuva cestu kako su im Nijemci zapovjedili. Partizanski objavještajac prosuđuje da je razlog u tome što je tijekom borbe

163 HDA, KP-311/3499.

164 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće ROC Knin od 10. VII. Okružnom komitetu KPH Knin.

165 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 55 od 20. VII. 1944 OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

u Oklaju "*poginulo i nekoliko domobrana, te su Miljevčani osjećali da naši neće mnogo u akcijama voditi računa da li su milom ili silom primili oružje*".[166] Tada je u Širitovcima bilo 28 ustaša i 20 oružnika, u Roškom slapu 120 ustaša i 15 ustaša u jednom bunkeru iznad Slapa, na Visovcu 8 ustaša, u Nos Kaliku 35 četnika, na Miljevcima 70 ustaških milicionera prisilno mobiliziranih od Nijemaca za čuvanje ceste Drniš-Roški slap, u Trbounju 300 ustaša, u Velušiću četnici i u Razvođu 40 ustaša.[167] U pojedinim mjestima taj broj je oscilirao.

U drugoj polovici 1944. situacija je i u neposrednoj okolici Miljevaca postajala sve složenija, koncentracija snaga sve veća pa i pljačke i teror nad stanovništvom sve veći. Tako je oko 200 četnika iz Konjevrata i Skradina vršilo 2. VII. 1944. pretraživanje područja između Šibenika i Skradina i rijeke Krke, pri čemu su pljačkali i zlostavljali hrvatski živalj, posebice u Bilicama, ubivši dvojicu mještana. Nakon nekoliko dana Nijemci su za odmazdu zbog partizanskog napada u Konjevratima "*objesili 8 drugova i drugarica*", a zatim su i četnici iz Žinića 29. VII. sačekali i napali troje ljudi iz Pakova sela, od kojih su ubili dvoje, dok se jedan uspio spasiti bijegom.[168] Treba kazati da su se tada u okviru četnika u Skradinu nalazila *četnička skupina i na području Miljevaca u Nos-Kaliku, držeći tu uglavnom stražu*. S obzirom na opće prilike obavještajni Odsjek II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH prosuđivao je da političke prilike na području drniškog kotara "*zadovoljavaju*". To je zato što se veći dio žiteljstva nalazi "*u raznim ustaškim postrojbama na području kotara*", gdje su po raznim selima osnovane "*seoske milicije*" pod zapovjedništvom VII. Ustaškog zdruga u Drnišu, tako da seljaci "*sa oružjem u ruci čuvaju svoje domove od prepada partizana i četnika*". Istodobno je na tome području ustaški pokret bio djelatan, a u Drnišu je bila djelatna i ustaška mladež. Dio pasiviziranih pripadao je bivšem HSS-u, a oni su očekivali promjenu i svoj dolazak na vlast. Što se tiče komunizma i partizanskog pokreta, priznato je da oni ovdje "*imadu među narodom vrlo slabu ili skoro nikakovu podršku*", te da se tek neznatan broj žitelja nalazio u raznim partizanskim jedinicama izvan područja drniškog kotara, u koji se katakad zalijeću iz okolnih područja i ponovo povlače što dokazuje "*da nemaju podrške među pučanstvom*". Istodobno se pravoslavno pučanstvo listom opredijelilo "*za četnike te se većinom muškarci nalaze u četničkim redovima na području kotar Drniš*", i tek manji dio je otišao "*u šumu te se nalazi u partizanskim redovima*". Starokatolici iz Kričaka zbog blizine jačih okolnih četničkih organizacija "*opredijelili su se za četnike*". Četnici dijelom vrše osiguranje ceste Šibenik-Drniš, a i ceste Drniš-Knin, ali i puteva oko Skradina nasuprot Miljevcima, a i oni "*i njihovi simpatizeri nalaze se pod njemačkom zaštitom*". Zbog prisutnosti jačih hrvatskih snaga smatrali

166 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 59 od 11. VIII. 1944.

167 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZN-e pri Komandi kninskog područja br. 60 od 21. VIII. 1944 OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

168 HDA, KP-311/3535 a. Izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 14. VII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin o najnovijim događajima; Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Obavještajna izvješća Odsjeka II – Odjela B GRAVSIGUR-a Predsjedništvu vlade od 1129. VIII. 1944. o zlostavljanju hrvatskog življa po četnicima u šibenskom kraju i o četničkoj djelatnosti i zlodjelima na području Drniške krajine.

su da je držanje četnika na ovome području "*snošljivo*", a zbog istih razloga "*i postupci Nijemaca su korektniji i normalniji*". U političkom pogledu pravoslavno pučanstvo "*negativno je raspoloženo prema Ustaškom pokretu i N.D.H. te očekuje uzpostavu Jugoslavije*".[169]

U mjesečnom izvješću **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 25. VIII. 1944**. upućenog Okružnom komitetu KPH Knin uglavnom potvrđuju gornje navode.[170] Tu za općinu Miljevce navode kako na njezinu području "*većina naroda je krvno vezana za ustaše*", ali nakon "*likvidiranja Oklaja narod je počeo da uviđa našu snagu i interesira se sve više za našu borbu, očituje se u tome što je milicija iz sela Širitovci, Kaočine i Drinovci odložila oružje i nalazi se kod kuće i neće da se odazove na poziv ustaša*". To je zbog toga što su Nijemci i ustaše dosta naroda "*internirali i objesili*". Ipak to "*onemogućuje masovniji rad nego samo pojedinačni*". Pa iako tisak NOP-a "*dopire svugdje, ali zbog velike nepismenosti slabo se čita*". Smatraju da ustaše "*nemaju vidnijega političkog utjecaja*" ni kakvih slogana već "*samo se služe prijetnjom i terorom*", ali da zato špijuna "*ima dosta i nastojaćemo da ih likvidiramo*". Konstatiraju kako su slogani (parole) pisani na glavnim prolazima i da su dobro odjeknule među narodom. Navode da četnici samo u Nos Kaliku "*drže neku stražu*", gdje se kad nema stranih četnika može doći u selo u koje tisak NOP-a stalno dolazi. Od akcija navode se one Prominskoga partizanskog odreda od 20. VIII. 1944. "*na Ploču (Miljevci)*" kojom prigodom je bilo "*zarobljeno 8 ustaša kao i jedna teška Breda, 1 puškomitraljez, laki bacač municije i nešto ćebadi*" i ona 22. kolovoza "*na Miljevce i Razvođe*" kojom prigodom je dotjerano "*oko 340 glava blaga od kojeg je ustavljeno oko 100 glava, a drugo je vraćeno našim simpatizerima*" uglavnom u Razvođu. To blago je s nekoliko konja poslano XIX. diviziji NOVJ-a. Članovi **Općinskog komiteta KPH Miljevci** u tom razdoblju nisu kolektivno djelovali. Marko Gverić se nalazio na kursu, a ostala dva na miljevačkom području, od kojih (Stipe Tomasović) koji se nije saživio sa životom na terenu, obolio, a drugi (Šime Ivić) uglavnom je radio na svoju ruku. Postoji i **Općinsko rukovodstvo SKOJ-a za Miljevce** od pet članova (2 iz vojske i 3 iz "*Skojevskih grupa koje su postojale na terenu*" koje je počelo hvatati "*vezu i stvarati uporišta u selima gdje ih do sada nije bilo*". Što se tiče USAOH-a na području općine Miljevci navodi se da ima omladine koja simpatizira partizansku borbu i pokret, zalažu se za materijalnu pomoć i provođenje "*naših drugova iako pod teškim uvjetima i terorom*". To se odnosi i na žene "*koje su vezane za naš pokret rodbinski*", ali je ipak "*sa njima nemoguće djelovati*". Ne postoji općinski NOO Miljevci već je Marko Gverić bio predstavnik Miljevaca u Kotarskom NOO-u Drniš-Promina. U Širitovcima se, prema partizanskoj obavještajnoj službi, tada nalazilo 60 ustaša i 33 domobrana. Početkom kolovoza 1944. bila je osnovana i **Komanda mjesta Drniš** u sastavu: zapovjednik Boško Džepina, zamjenik Jukica Bračić i politički komesar Ivan Vrekalo.

169 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Odjela B - Odsjek II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 18. VIII. 1944. Predsjedništvu vlade NDH o prilikama na području kotara Drniš.

170 HDA, KP-312/3784.

Ovo je važno istaknuti jer je to utjecalo na rad komunističkih vlasti kada su uspostavljale svoju vlast na ovome području nakon "*oslobođenja*". Prema Obavještajnom izvješću Odsjeka II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 17. VIII. 1944. za susjedno područje *šibenskog kotara* tamo je situacija bila daleko složenija i drukčija. Tu veliki broj Hrvata "*simpatizira sa partizanima, te na razne načine podržavaju i pomažu partizansku borbu*", a razlog je prilična komunistička orijentacija stanovništva za vrijeme Jugoslavije i "*teror talijanskih okupatora*". Zato se veći dio žitelja nalazio "*među odmetnicima*", dio je "*prisilno mobiliziran za vrijeme partizanske vladavine i prebačen je na otok Vis kao i Dugi otok, dok se drugi dio nalazi u šumama u raznim partizanskim odredima*". U vrijeme kada je pisano izvješće na području kotara nisu se nalazile neke jače partizanske jedinice već samo "*manje partizanske skupine, koje paze na ceste* (za Split, Zadar i Drniš – Z.D.) *i vrše napade na kolone*". Tamošnji četnici "*nalaze se pod zaštitom Niemaca, te je i to jedan od razloga, da mnoštvo svieta bježi u šumu*". Četnička komanda nalazila se u Zablaću, četnici su dobili njemačke odore i predstavljali su najveću opasnost za tamošnje hrvatsko pučanstvo, koje ubijaju "*pod vidom partizana*" (kao primjerice don Antu Jurčeva i don Ivana Jurčeva, "*dvojicu najboljih svećenika*"), što izaziva strah ali "*i ogorčenje naroda protiv njemačkih vlasti, koje ove četnike zaštićuju, oblače, hrane i naoružavaju*". Zato zbog te "*njemačko-četničke suradnje nije niti čudo, da se hrvatski živalj drži pasivno ili da simpatiziraju partizane*". Inače "*njemačke vojne vlasti postupaju u Šibeniku vrlo nekorektno, a Niemci se ponašaju kao suvereni gospodari, a ne kao saveznici*", zbog čega ne čudi što "*se svatko boji više svakoga, nego li pojedinice hrvatske oblasti*". Od oružanih snaga NDH postojala je jedna manja domobranska postrojba sastavljena od domaćih ljudi koja je uglavnom držala straže. Ustaškom pokretu pučanstvo nije bilo privrženo te osim Ustaškog logora u Šibeniku nije se uspjelo organizirati niti jednu ustašku političku jedinicu na području cijelog kotara. Na kraju smatraju da bi se dolaskom u Šibenik jedne ustaške prostrojbe stanje znatno popravilo.[171] Očekujući moguće savezničko iskrcavanje na našu jadransku obalu vojvoda Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke divizije, upućuje prema Šibeniku dio svojih snaga (iz I. Dalmatinskog i I. Bosanskog četničkog korpusa) kako bi dočekale savezničke snage. Dana 28. VIII. 1944. održan je u Žitniću četnički zbor na kojem je govorio i Đujić. Nekoliko dana potom četnici Mosećke brigade iz Žitnića krenuli su u operaciju prema Konjevratima i dalje prema Šibeniku protiv partizana.[172] Tu su s četnicima iz okolnih postrojbi počinili više zločina tijekom rujna 1944. od kojih je posebno bolno odjeknuo u

171 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Odjela B - Odsjek II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 17. VIII. 1944. Predsjedništvu vlade NDH o prilikama na području kotara Šibenik.

172 HDA, KP-312/3626. Izvješće upućeno Okružnom komitetu KPH Knin od 30. VIII. 1944. o stanju na drniškom području. Đujić je uz ostalo kazao: "*Naša borba je za Kralja i samostalnu Srbiju, koju ćemo mi sami stvoriti i svak tko nas bude ometao u stvaranju velike Srbije, mi ćemo da se suprostavimo i da vodimo borbu do poslednje kapi krvi*"... "*Nova vlada sastavljena u Londonu* (na čelu sa Šubašićem – Z.D.) *to nije naša nego partizanska, jer su u njoj sve predstavnici partizanski. Što se tiče Šubašića, Tita i Pavelića oni su svi jednaci i svima je isti plan stvaranje samostalne Hrvatske*".

široj okolici, pa i na Miljevcima, onaj u Bićinama (12. IX.) kada su četnici ubili 26 tamošnjih Hrvata (12 djece od kojih je jedno bilo staro šest mjeseci, zatim 8 žena i 6 muškaraca, uglavnom staraca), navodno partizana.[173] Četnici su se povukli s ovoga područja zajedno s Nijemcima od 3. do 5. XI. 1944. Od tada je cijeli šibensko-drniški kraj bio pod nadzorom partizana.

Okružni komitet KPH Knin u dopisu Kotarskom komitetu KPH Drniš-Promina od 29. VIII. 1944. traži da se na okružnu konferenciju NOF-a poimenično pozovu, uz ostale, i Marko Kozić i Marko Gverić.[174] Ista je održana 11. IX. 1944. u Erveniku, i na njoj je izabran **Okružni odbor JNOF-a Knin** od 44 člana, od kojih su njih čak 34 bili članovi KPH, a među izabranima nalazio se i tadašnji *miljevački župnik fra Ivan Tomašević* (bivši narodni poslanik s liste JNS-a), koji je tada prebjegao u partizane i bio izabran i za delegata kninskog okruga za Zemaljski odbor JNOF-a Hrvatske. Od partizanskih akcija navodi se ona noću 6./7. IX. 1941. dviju četa Prominskoga partizanskog odreda "*na ustaški bunker na Roškom slapu*" gdje je, prema njihovu izvješću, bilo ubijeno 9 ustaša, zarobljeno 6 pušaka, jedan teški mitraljez i jedan puškomitraljez te 1000 metaka i oprema.[175] Dok Kotarski komitet KPH Drniš-Promina 27. X. 1944. izvješćuje Okružni komitet KPH Knin kako su ustaše ubili Šimu Lovrića, predsjednika Mjesnog NOO-a Širitovci i Antu Lovrića.[176]

U izvješću **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina** od **22. IX. 1944**. o političkoj situaciji nakon akcije, pljački i zločina oko 3000 četnika u Promini, te smještaja posade od 150 ustaša i 50 Nijemaca u Oklaj, čime je tu trenutno onemogućeno političko djelovanje, za Miljevce se navodi kako ima uvjeta za mobilizaciju. Međutim, ističu kako su Miljevčani "*veliki lokal patriote i žele da stvore zasebnu Miljevačku jedinicu*", što bi im trebalo omogućiti te traže da tamo dođe partizanski potporučnik Mile Lovrić, koji "*uživa ovdje veliki autoritet*" te bi i mobilizacija u partizane "*bila mnogo uspješnija*".[177]

Iz mjesečnog izvješća **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina** od **13. X. 1944**. vidi se da NOP na području Miljevaca nije se mogao pohvaliti nekim uspjesima. Tako je predloženo Okružnom komitetu KPH Knin da se Općinski komitet KPH Miljevci rasformira, jer je bolesni član prebačen na Vis i na miljevačkoj općini na kojoj "*nema nijedne partijske jedinice*" ostao samo Marko Gverić, koji bi se s Markom Kozićem priključio prominskoj Ćeliji KPH Podi, i ostao u Kotarskom NOO-u. *Na području miljevačke općine uspjelo se osnovati tek tri*

173 Z. Dizdar-M. Sobolevski, n. dj., str. 655. Tu su navedena i imena i prezimena tih četničkih žrtava.

174 HDA, KP-312/3620.

175 HDA, KP-312/3631. Izvješće Partijskog rukovodstva Prominskoga partizanskog odreda od 7. IX. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin.

176 HDA, KP-312/3672.

177 HDA, KP-312/3636. O toj četničkoj akciji opširnije vidi: Z. Dizdar, *Četnički zločini u Promini* …, n. dj., str. 24-25. Mnogi ljudi su tražili spas u dolini Krke te preko Krke u Bukovici, odakle je skupina od oko 230 Prominaca, većinom žena i djece prebačena u Primorje i završila u egipatskom El Shattu, među kojima je bilo 8 izbjeglica iz Širitovaca, odakle su se vratili kućama tek nakon završetka rata.

simpatizerska kružoka od osam članova, a djelovalo je *i Općinsko rukovodstvo SKOJ-a Miljevci s tri aktiva od ukupno 14 članova*.[178]

Akcijama partizana u istočnom dijelu drniškog kotara i njihovim prodorom u Petrovo polje iz kojeg su se povukli, povećao se broj aktivista partizanskog pokreta na tome području tako da je 8. X. 1944. osnovan i **Drniški NOP odred** od tri partizanske čete. Istodobno imamo nove četničke upade, pljačke i zločine u Promini kojima, prema mišljenju Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 8. X. 1944., nastoje narod zaplašiti, gospodarski ga oštetiti, a sebe ojačati.[179] U tom političkom izvješću se navodi kako posebno veliki utjecaj četnici imaju u Velušiću. Zatim da su ustaše u Trbounju protjerali i opljačkali obitelji partizana (kao npr. obitelj Marin), a što je "*uplašilo Miljevčane*", koji se boje represalija, iako se tamošnji narod "*sve više opredjeljuje za naš pokret*". Zato konstatiraju da ih se "*neće moći mobilizirati na dobrovoljnoj bazi*" već jedino partizanskom vojskom gdje bi se moglo "*pokupiti od 80 do 100 ljudi*" od 17 do 30 godina. No, ni ustaše nisu mirovali te su i oni mobilizirali Miljevčane u svoje redove te su ti novomobilizirani ustaše na zboru u Širitovcima 15. X. 1944. položili prisegu uz prigodne govore. Istodobno je OZNA pri Komandi područja Knin prikupljala podatke i karakteristike o licima iz miljevačkih sela.[180]

No, situacija na okolnim područjima primorala je Nijemce i njihove suradnike na povlačenja pred snagama NOP-a i s ovoga područja gdje su posebno bila izražena veća oružana sučeljavanja, ali i stradanja stanovništva sve do 3. XI. 1944. Naime, tada se Nijemci (Borbena grupa 'Allermann' od četiri bataljuna, jedna četa, četiri baterije), četnici (Prvoga dalmatinskog i Prvoga bosanskoga četničkog korpusa) te manji broj pripadnika oružanih snaga i vlasti NDH, povlače iz Šibenika prema Drnišu uz stalne borbe s partizanskim postrojbama, koje su im uz prometnicu Lozovac-Konjevrate-Žitnić nanijele vrlo teške gubitke. Ove snage **noću 4./5. XI. 1944.** napuštaju i **Drniš** u koji **ulaze partizanske postrojbe Jedanaeste dalmatinske brigade, Drniškog i Mosorskog NOP odreda**. Tako je i cijelo područje Drniša došlo pod nadzor komunističkih partizanskih postrojbi, koje uz nastavak borbenih djelovanja prema Kninu i dalje, odmah nastoje uspostaviti svoju vlast, uključujući i prostor miljevačke župe gdje je dotad nisu imali, ne birajući pritom sredstva.

Tako su se i Miljevci našli "***oslobođeni***". Bio je to **početak krvave komunističke strahovlade koju je više od 100 Miljevčana Hrvata platilo životom** uglavnom bez suda i krivnje, a **na području Drniške krajine njih više od tisuću**. K**omunisti** od **početka studenoga 1944. nastoje uspostaviti** osnovne

178 HDA, KP-312/3656.

179 HDA, KP-312/3647.

180 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 97 od 20. X. 1944. OZNI za oblast VIII. korpusa. O govornicima na tom ustaškom zboru u Širitovcima novomobiliziranim i prisegnutim ustašama Miljevčanima govorili su: "*ustaški svećenik (fratar) fra Božo Vukdelija koji je među ostalim kazao: ´Ustaše ne bojte se nikoga, naša pobjeda je sigurna´. Iza njega je govorio ustaški oficir isto samo nadodao da će rat potrajati još najmanje 5 god. Govorio još jedan fratar sa Visovca – najviše se osvrnuo i napao fra Ivana Tomasovića koji se nalazi u redovima NOV i proglasio ga ludim, tj. da nije više katolički svećenik. Zatim govorio njem. poručnik isto ponovio boriće se protiv partizana i da će im pomoći.*". Dalje se konstatira da je na zboru bilo *"malo civ. naroda",* te obavještava da šalju "*karakteristike za sela Bogetić, Kaočine, Karalić i Biskupija, te popis lica iseljenih u Slavoniju sa opć. Miljevci*".

instrumente svoje vlasti u Drnišu i na području **općine Miljevci (koju su osnovali 9. XI. 1944.**) **i drniškog kotara** u cjelini **te učvrstiti svoju vlast**, obračunavajući se pritom sa zaostalim skupinama ustaša i četnika, ali i svim drugim stvarnim ili potencijalnim političkim protivnicima, koje jednostvano prozivaju "*banditima*", "*suradnicima okupatora*" ili "*narodnim izdajicama*" i uglavnom bez ikakve posebno dokazane krivnje i bez redovitog normalnog suđenja likvidiraju. **OZNA pri komandi područja Knin** se odmah dala na posao. U njezinu izvješću od 9. XI. 1944. navodi se i sljedeće: "*Naš centar nalazi se u Drnišu. Hapšenja su izvršena u samom Drnišu, djelomično u okolici. Uspostavili smo logor. Tokom današnjega dana logor će biti prilično očišćen, tj. jedan dio ćemo poslati u operativne jedinice, jedan dio civila pustiti kući, a ostali dio će /biti/ zadržan*", uz napomenu da je "*u samom Drnišu i okolici hapsio svatko na svoju ruku*".[181]

O tome nas ilustrativno izvješćuje **Kotarski komitet KPH Drniš**. Tadašnji drniški kotar komunisti su podijelili u četiri općine: Drniš, **Miljevce**, Prominu i Zagoru. U sastavu **općine Miljevaci** nalazila su se sela: **Bogetić, Brištane, Drinovci, Kaočine, Karalić, Ključ, Nos Kalik i Širitovci**. Tako se političkom izvješću **KK KPH Drniš** za razdoblje od **8. X. do 23. XI. 1944.** navodi da se "*oslobođenjem našeg kotara politička situacija naglo popravila*", ističući kako je narod bio "*oduševljen našom vojskom i njezinom opremom kao i ponašanjem*". No, iz daljeg navoda se vidi da je to bio samo privid i da to nije bilo baš tako. U njemu piše: "*Narod cjelog kotara, osim Opštine Promina, jako je uplašen naročito poslije strijeljanja onih bandita. Čak pronose vijesti da mi sve Hrvate streljamo, a ne Srbe i da su sve na vlasti Srbi*". Radi pojašnjenja riječ je o strijeljanju u Badnju koje su komunisti izveli 18./19. XI. 1944. noću 23 "*osuđenih*" Drnišana, uglavnom uglednih Hrvata, među kojima i fra Žarka Careva, drniškog župnika, o čemu je 29. XI. izvijestila "*Slobodna Dalmacija*" donoseći njihova imena.[182] Dalje KK KPH Drniš navodi da su se pojavili špiljari, a za općinu Miljevci navodi se da je tamošnji narod oduševljen našim pobjedama, te su navodno i "*oni koji su bili mali špijunčići danas čvrsto uz naš pokeret i sve što im se traži daju i veselo se odazivlju na sjela i zborove*", ali da smatraju "*da Maček nije kriv i da će se vratiti kralj*". Konstatiraju da odbori JNOF-a nisu još osnovani u svim miljevačkim selima, da je u Drnišu održan kotarski zbor s oko pet-šest tisuća nazočnih i u Miljevcima (općinski) s oko 1700 nazočnih te da se provodi mobilizacija "*na dobrovoljni način*" kojoj je s miljevačke općine mobilizirano 230 ljudi u partizansku vojsku, dok je s područja drniškog kotara bilo tada mobilizirano još 1300 ljudi.[183] Taj broj se tijekom prosinca povećao na oko 2200 mobiliziranih na području drniškog kotara, te je ostalo još oko 300 ljudi za mobilizaciju. Pritom se naglašava kako su se "*sela Miljevci koji su bili više naklonjeni ustašama odazvali 100% na poziv u NOV*", da

181 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 20. VII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

182 A. Čavka, n. dj., str. 78-80 i 85.

183 HDA, KP-312/3692. Političko izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš od 23. XI. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin za razdoblje od 8. X. do 23. XI. 1944. Izvješće je potpisao Mirko Lončar, Srbin. Vidi: "*Slobodna Dalmacija*", Split, 25. XI. 1944. gdje se ističe veliki odziv u NOV na području Drniša i A. Čavka, n. dj, str. 82.

katolički svećenici na kotaru ne dolaze do izražaja te da se jedino "*može zapaziti da je fra Ivan Tomasović prepreden i da je ostao stari jugo-nacionalist*".[184] Ovi mobilizirani, često bez ikakve vojničke obuke, bili su upućeni u prve borbene redove te su mnogi poginuli tijekom kninske, bihaćke i drugih završnih operacija Jugoslavenske armije od XI. mjeseca 1944. do V. mjeseca 1945. godine. No, već prema izvješću **KK KPH Drniš od 21. XII. 1944.** politička situacija se bitno promijenila, tako da je nestalo svakog oduševljenja te se "*osjeća kod naroda jaka razočaranost*". Odmah se daju i neki od razloga: "*Mobilisanjem velikog broja sa našeg kotara i uzimanjem hrane od naroda, narod je počeo da negoduje a nepravilan rad pojedinih odbornika još pogoršava stanje*", zatim "*negodovanje radi nekih tipova koji još šetaju* (dalje se navode četnički zapovjednici i neki od vođa /Kričkić, Pokrajac, Rebrešek, Pavle Cenić i pop Sunajko/ - Z.D.), *naročito se to primjećuje kod hrvatskih masa koje govore da mi Srbe nećemo da zatvaramo ni da streljamo*", te da "*Hrvate nema tko da zaštiti*". Konstatiraju da politička situacija na području općine Miljevci "*u zadnje vrijeme se pogoršala*" iako su u svim selima izabrani odbori JNOF-a i *Općinski odbor JNOF-a Miljevca*. Za razliku od prije danas narod ako se nešto od njega traži "*plače i kuka*", ali iskazuje i pojedinačnu spremnost za otpor tako da je "*neki čovjek čekao druga Lovrića cijelu noć u zasjedi*". Dalje se navodi: "*Narod još ne vjeruje u krivnju Mačeka i puno negoduje radi Pavla Cenića i popa Sunajka čak govori da fratar Berković nije nikoga ubio ni opljačka, a da je Sunajko dolazio u akciju u hrvatska sela i govore da njih Hrvate nema niko da zaštiti*". Konstatira se da je na kotaru skoro sve mobilizirano dok preostale poneke "*kupimo s pozivima i sa patrolama i brzo će biti sve mobilizirano*". Radi jače političke aktivnosti u Miljevcima je bilo održano šest sijela s ukupno oko 400 nazočnih. Posebno se nastoji okupiti, pridobiti i aktivirati omladinu Miljevaca.[185] Tako je u 1945. bilo mobilizirano u postrojbe JA još 64 ljudi. Uhićenja pa i strijeljanja od strane komunista se nastavljaju pa je 27. XII. 1944. u Drnišu strijeljano jedanaest ljudi, među kojima i fra Jozo Jerković. Prema podacima Okružnog komiteta KPH Knin od 24. I. 1945. s vojvodom M. Đujićem otišlo je s područja toga okruga oko 1500 ljudi, a s ustašama oko 1000, a na okrugu je kroz mobilne popise Komande područja Knin prošlo 3338 ljudi. Tu se konstatira kako "*Hrvati ne osjećaju mržnju prema ustašama kao ni Srbi prema četnicima*", te da kod mnogih Srba, "*zahvaljujući zaostacima šovinističke velikosrpske propagande*", još "*vlada nepovjerenje i mržnja prema federalnoj Hrvatskoj kao i prema Hrvatima uopšte*", napominjući kako se skupine četnika skrivaju oko Dinare, Kozjaka, Promine, Svilaje ili u pojedinim selima "*koje mi nazivamo špiljarima*".[186] Početkom 1945. komunisti počinju osnivati stalnu lokalnu vlast. Tako je održana kotarska konferencija KPH Drniš na kojoj je izabran novi **Ko-**

184 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 31. XII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

185 HDA, KP-312/3723. Političko izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš od 21. XII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin za razdoblje od 23. XI. do 21. XII. 1944. godine

186 HDA, KP-298/1003. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 24. I. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

tarski komitet KPH Drniš.[187] Tako su 18. II. 1945. provedeni **izbori** za mjesne NOO-e na području kninskog okruga pa tako i drniškog kotara te za **Općinski NOO Miljevci** (na čijem je čelu do tada bio predsjednik Ante Deronja, kojemu su zamjerali određene nepravilnosti u radu), a na kojima su pravo glasa imale i žene. Na području općine Miljevci tada su bili **Mjesni NOO Drinovci** (koji je obuhvaćao Drinovce, Ključ i Nos Kalik) **i Mjesni NOO Širitovci** (koji je obuhvaćao Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Širitovce i otok Visovac / fr. samostan/). Navodno je tada na izborima glasovalo 93,83 posto glasača. Istodobno je bio i izbor za **Kotarski odbor JNOF-a Drniš** u činji su Izvršni odbor kao odbornici Miljevaca izabrani *Mile Lovrić i Joso Ivić*, dok su u Plenum iz miljevačkih sela bili izabrani: *Stipe Vlajić i Lovre Kulišić* – Kaočine, *Šimun Kozić p. Ivana i Stipe Malenica Paškin* – Drinovci, *Niko Galić* – Bogetić, *Petar Skočić* – Nos Kalik *i Petar Skelin* – Karalić.[188] Tada je ponovno započeo s radom **rudnik u Širitovcima**, koji je bio u vrlo lošem stanju sa 102 zaposlena radnika. Nadglednik rudnika bio je Božo Odak, a komesar Marko Gverić. Radnici su, iako u vrlo teškim uvjetima, postizali dobre rezultate u radu. Tako su npr. u veljači 1945. proizveli 427,88 tona, a u ožujku 837 tona ugljena.[189] Istodobno su uslijedila gotovo svakodnevna uhićenja na terenu pojedinih ljudi ili skupina. Do sredine svibnja 1945. i svršetka rata u Miljevcima je bio održan jedan veći zbor i nekoliko sastanaka. Na području drniškog kotara 8. V. 1945. bilo je 140 članova KPH (82 Hrvata i 58 Srba, 75 seljaka, 48 radnika, 9 intelektualaca, 6 namještenika i 2 obrtnika) koji su u osnovi imali sve instrumente vlasti u svojim rukama.[190] Taj broj članova je do **15. svibnja 1945.** porastao na 175 članova KPH na području drniškog kotara (93 Hrvata i 82 Srba, od kojih je bilo 104 radnika i 71 seljak). Tada su na području **Miljevaca** postojale **dvije organizacije KPH** sa ukupno **22 člana KPH** . Jedna koja je obuhvaćala općinu Miljevce imala je 15 članova, od kojih su 13 bili seljaci i 3 radnici, te 13 Hrvati i 2 Srbi. i druga u Rudniku-Širitovci od 7 članova KPH, radnika Hrvata.[191]

Tijekom rata, prema komunističkim podacima, s područja drniškoga kotara sudjelovalo je u NOB-u 2119 boraca (1941. – 52; 1942. – 142; 1943. – 379; 1944.

187 HDA, KP-298/1019. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 23. II. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. U KK KPH Drniš bili su izabrani: Mirko Jelić, politički sekretar, Dane Cvjetković, organizacijski sekretar te članovi: Markiša Pokrovac, Ilija Medić, Mile Lovrić, Dane Crnčević i Mileva Kutlača koja je i sekretar KK SKOJ-a Drniš.

188 HDA, KP-298/1019. i KP-298/1036. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 28. III. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. Tu je naveden i podatak o završetku izbora 1. III. i postotku od 93,71% glasača, ali se ističke kako to "*nije mjerilo raspoloženja naroda već planskog rada i straha ako se ne izađu*". Zatim se govori o aktivnosti špiljara koji su osnovali jedan Leteći vod za uznemiravanje te se ističe kako je već "*završena izgradnja logora i odmah ćemo otpočeti sa odstranjivanjem sumnjivih, a suđenjem onih za koje je dokazano da su ih pomagali*" te o "*neprijateljskoj djelatnosti fratara*" koji su u Drnišu pokušali osnovati neki pjevački hor" što su vlasti zabranile. O izborima vidi i: A. Čavka, n. dj., str. 168-169 i 174-176.

189 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 28. II., 18. i 29. III. 1945. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

190 HDA, KP-298/1066. Izvješće novosnovanog Okružnog komiteta KPH Šibenik (od prijašnjih OK KPH Šibenik i Knin) od 8. V. 1945. Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

191 HDA, Fond: MG - Šibenik 41/X, 12. Pregled stanja i razvoja organizacija Saveza komunista na području administrativnog kotara Šibenik za razdoblje od 1937. do 1957. godine.

– 1482 i 1945. – 64), od kojih je njih 749 poginulo, a istodobno je 277 osoba stradalo kao žrtve fašističkog terora.[192] Dio njih je bio s područja miljevačke župe, većinom mobiliziran 1944. i stradao u završnim operacijama krajem 1944. i do svibnja 1945., a dio u poraću od 1945. do 1948., dok su žrtve rata uglavnom stradale od Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika. No, tu nisu navedene žrtve partizana i partizanskih komunističkih vlasti tijekom rata i u poraću koje brojem višestruko premašuju navedene ŽFT, a to pokazuju i najnoviji objavljeni podaci te podaci sa ovoga skupa, kojih je ukupno zajedno bilo 212.[193] Tako su npr. označi u kasnu **jesen 1944.** samo u jednom danu **uhitili u Miljevcima 74 ljudi (muškaraca i žena) strapali ih u kamion, odveli u Ervenik i na tamošnjem groblju kod katoličke crkve pobili bez ikakvog suda.[194]** Dio onih koji su zarobljeni tijekom završnih operacija s ovoga drniškog područja dospio je u zarobljenički logor Komande - područje Knin, koji je bio svojevrsno mučilište i gdje im se gubi svaki trag.[195] Pojedince su likvidirali i u poraću, a posljednju trojicu Miljevčana 1947./48. Sve to će odrediti odnos većine Miljevčana prema novim komunističkim vlastima i ostaviti trajne posljedice.

f) Župa Miljevci u razdoblju komunističke FNR Jugoslavije (1945. - 1950.)

Nakon završetka rata u svibnju 1945. komunisti su nastavili s progonima, kaznama i strijeljanjima mnogih stanovnika s područja miljevčake župe i ostale Drniške krajine te učvršćivanjem svoje vlasti. Na udaru su se našli svi oni zarobljenici koji su se pred komunistima i partizanima povlačili na zapad i sjever,

192 M. Lončar – I. Bračić, n. dj., str. 681. Oni donose samo brojčani iskaz. HDA, ZKRZ Zh, Drniš, Popis žrtava (abecednim redom s područja tadašnjeg kotara), kut. 640. Prema tome prvome nepotpunom poimeničnom popisu iz 1945./46. evidentirano je bilo na području drniškog kotara 195. ŽFT koje su stradale i to: njih 85 od četnika, 59 od ustaša, 36 od Talijana i 15 od Nijemaca, a prema nacionalnoj pripadnosti 124 su bili Hrvati, 70 Srbi i 1 Židov. Na području grada Šibenika u partizanskim postrojbama bilo je 3500 boraca od kojih ih je poginulo tijekom rata njih 750 (G. Lambaša, n. dj., str. 552.).

193 Dr. fra Petar Bezina, ***Župljani župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1941.-1945. i 1990.-1995***., Split, 2003., str, 906-913. Tu je dan nepotpuni poimenični popis žrtava miljevačke župe po mjestima, s osnovnim podacima o žrtvama je sljedeći: Bogatići – 5, Brištani 18, Drinovci 64, Kaočine 22, Karalići 13, Ključ 30 i Širitovci 36 žrtava ili ukupno *188 žrtava*. Od toga *84 ih je stradalo kao ustaše, 36 kao partizani, 22 kao domobrani i ostalih 48 uglavnom kao civili*. Ilustrativne su godine stradanja. Tako su 1943. stradala 4 partizana; 1944. -12 i 1945. - 19 stradalih partizana. Uglavnom su stradali u borbi protiv Talijana i Nijemaca, četnika i oružanih snaga NDH, i to nakon što su unovačeni 1944., kao i nekolicina civila. Što se tiče stradanja ustaša jedan je poginuo 1942., 2 na prijelazu 1942./1943., 13 tijekom 1943., 24 tijekom 1944., 1 između 1944./1945., 53 tijekom 1945. i trojica 1947./48. Od domobrana isti su stradali 1943. – 3, 1944. - 9; 1945. - 6 i tijekom rata (uglavnom 1944.45.) – 4. Od civila 1942.43. stradao je jedan civil, 1943. - 4, 1944. njih 29 i 1945. dvojica. Uglavnom su gotovo svi stradali od partizana i njihovih vlasti. Najnoviji podaci pokazuju da je taj broj veći i trenutno iznosi 212 žrtava za koje postoje osobni podaci. Vidi rad fra Žarka Maretića: *Žrtve II. svjetskog rata na Miljevcima* u ovome zborniku..

194 Fra Celestin Belamarić, n. dj., str. 8. Fra Celestin tako navodi: *"Čim su partizani preuzeli vlast, po selima bi noću kružila crna marica i skupljala ljude, a zatim ih odvodila u Drniš i Šibenik ili u druga mjesta. Potom bi im se izgubio svaki trag".*

195 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 31. XII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske. O logoru u izvješću se kaže sljedeće: *"Zarobljenički logor pod Komandom ovog područja ispod svake je kritike u kojem nema nikakvog reda više izgleda na mučilište nego na logor. Zarobljenici nemaju pokrivača za spavanje nemaju vatre, sobe su strašno nečiste i zagušljive, zarobljenici se ne peru niti umivaju, bolesni se ne odvajaju od zdravih, itd. Logor kakav sada izgleda uopće nije za ljude. Na sve ovo mi smo uočavali Komandu područja i prema istom nije ništa poduzela da bi se ovo popravilo. Mišljenja smo da bi više trebalo o ovome povesti računa kako bi se mogla pravilnije iskoristiti radna snaga zarobljenika za obnovu naše zemlje, a u slučaju nadolaska neke Savezničke komisije ostavilo bi loš utisak i dojam o nama kao barbarima".*

te na tome putu bili zarobljeni ili su se kod Bleiburga i unutrašnjosti Austrije predali Britanicima i od njih na prijevaru izručeni partizanima, odakle kreću na svoje križne puteve do logora, a mnogi i do stratišta širom tadašnje komunističke Jugoslavije. Oni koji su došli do svoga kraja kući tu su odmah došli pod udar komunističke drniške i šibenske OZNE odnosno Udbe. Na udaru su se našle i one skupine ljudi koji nisu vjerovali komunističkim "*amnestijama*" te su se skrivali po raznim špiljama, jamama, šumama i osamljenim mjestima, najčešće u blizini svojih sela i kuća, prozvani "*špiljarima*" i "*križarima*". Sve njih je čekala smrt ili dugogodišnja robija. Suđenja ako su se i održavala bila su samo farsa, jer su sudovi provodili ono što su komunistička rukovodstva bila odlučivala. "*Narodna milicija*" je kružila po selima i uhićivala ljude, a neki su bili strijeljani, kao ona skupina u Drnišu sredinom prosinca 1945. godine.[196]

Tijekom 1946. situacija se i pogoršala na području miljevačke župe. To je vrijeme opće hajke na Katoličku crkvu i njezine svećenike pa tako i na ovome drniškom području gdje partijsko rukovodstvo, pored strijeljanja drniških župnika **fra Žarka Careva** (18. XI. 1944.) **i fra Joze Jerkovića**, njegova nasljednika (27. XII. 1944.) te **ubijanja i bacanja u Mratovsku jamu nekoliko franjevačkih svećenika i časnih sestara (**u veljači 1945.), poduzima tada niz mjera radi neutraliziranja njihova rada uhićenjima pa i likvidacijama nekih od njih, uključujući tu i svećenike rođene u Miljevcima. Izuzetak je tadašnji miljevački župnik fra Ivan Tomasović, njihov suradnik od početka 1943., a potom 1944. u partizanima, za kojega su navodno križari na sastanku u Miljevcima odlučili da ga likvidiraju. Tako je 1946. od komunista bio ubijen **fra Paško Bačić ml.** župnik u Mirloviću (8. II.), a **fra Mirko Validžić**, prominski župnik kamenovan u Oklaju (18. II., i na sreću preživio).[197] Ovi zločini imali su za komuniste vrlo negativne političke posljedice među stanovništvom jer se javno pokazalo da iza njih stoji drniško rukovodstvo KPH. Istodobno **samostanu Visovac** oduzeta je zemlja, te je na ime "*poreza*" bio potpuno orobljen te fratri nisu imali što jesti, ali su tada pritekli u pomoć miljevački seljaci preplivavali Krku i donosili im jesti. Potom je bio uhićen i provincijal **dr. fra Petar Grabić** te osuđen 1947. na 14 godina robije koju je izdržavao u Staroj Gradiški, a bilo je **utamničeno** još **10 franjevačkih svećenika** iz visovačkog okružja te osuđeno na zatvor i robiju. Da bi to opravdali, uslijedile su promidžbene pripreme i prijetnje te se nastojalo svećenike povezati sa "*špiljarima*" - križarima i optužiti ih za neke njihove akcije.[198] *Takvim*

196 O tome vidi opširnije u knjizi A. Čavke, n. dj., str. 90-260.

197 Opširnije o tome vidi: Dr. fra Petar Bezina, ***Franjevci provincije Presvetoga Otkupitelja žrtve rata 1942.-1948.,*** Split, 1995., str. 169.-174. A o pokušaju ubojstva moga ujca fra Mirka Validžića, prominskoga župnika, kamenovanjem, koji je preživio i nadživio sve svoje ubojice vidi: Zdravko Dizdar i suradnici, ***Životni miljokazi Mirka Validžića Ćelkanovića prominjskog književnika i kamenovanog župnika,*** Pazin, 1996.

198 Tako npr. zagrebački ***Vjesnik***, u biti glasilo KPH, 23. II. 1946. povodom nekih akcija "*špiljarske*" skupine Ivana Hristića iz Drniša, koji su navodno iz Rupa uz pomoć franjevaca na Visovcu organizirali sastanak na Miljevcima (ne navodeći gdje i kod koga je sastanak održan, jer prema podacima OZNE na Miljevcima nije bilo špiljara) na kojem su navodno donijeli odluku da se likvidira tajnik Kotarskog NOO-a Drniš, šef OZNE za Dalmaciju i fra Ivan Tomasović, donosi huškački članak "*Fratri samostana u Visovcu i župnik u Kninu – aktivni pomagači ustaških zločinaca i duhovni vođe ´križara´*", tražeći njihovu tobožnju odgovornost pred "*narodnim sudovima*" (str. 4.). Kako

terorom i zločinima htjelo se Miljevčane upokoriti da prihvate novu vlast, ali im oni to zbog navedenih zločina na brojnim nevinim ljudima nikada nisu mogli zaboraviti. Komunisti su bili računali da će uklanjanjem župnika te uhićenjima i osudama visovačkih fratara, glavnih duhovnih i nacionalnih autoriteta na tome području, moći daleko lakše provoditi svoje daljnje planirane akcije, kao što su primjerice bile ustroj zemljoradničkih zadruga, tjeranje na "*dobrovoljne radove*" omladinaca, posebice na izgradnju Omladinske pruge Brčko-Banovići, zatim uzimanje gotovo svega pod izlikom "*viškova proizvodnje*", a što je ljude dovodilo u očaj, neimaštinu i glad, te iseljavanje s ovoga područja u gradove i druge krajeve. Sada je komunistima bio otvoren put za njihove daljnje akcije protiv tamošnjeg stanovništva.

Tijekom 1947. samo se na ovome području nastavljaju započeti procesi. Čak i pojedini aktivisti tadašnje vlasti, kao primjerice Nikola Adžija, evidentiraju u svojim zabilješkama grubu komunističku diktaturu.[199] Tako Adžija konstatira "*da među narodom svakim danom raste neraspoloženje, sve veća potištenost nad brigom za sutrašnjicu*", ali i nezadovoljstvo pošto se "*od njega traži nemogućnost, a najviše na način na koji se opravdavaju takva traženja*". Seoski odbori "*koji su većinom postavljeni i bez volje naroda*" čine velike "*nepravilnosti u određivanju viškova žita*", a oni koji ne mogu izvršiti takve zahtjeve "*bivaju osjetljivo kažnjeni*". Seljak ni vinom ne može raspolagati već ga "*mora da predaje zadrugama*", pa se zato sve više prestaje baviti vinogradarstvom. Isto tako "*se porez od naroda utjeruje bez ikakva obzira*", ne pitajući mogu li ljudi platiti već samo "*moraš platiti*". Ljudi se kažnjavaju za pjevanje hrvatskih pjesama iako iste nisu zabranjene te se N. Adžija pita: "*Jel mi živimo u državi Hrvatskoj?*". Tada su održani izbori za mjesne i općinske, a nešto kasnije i za kotarske delegate na području drniškog kotara koji nisu zadovoljili jer uza "*svu preporuku, uza svu agitaciju, uza sva pozivanja, obećanja i markiranja ima sela koja nisu glasovala ni 40 %*". Tako je bilo i na Miljevcima. No, opet su izabrani samo predloženi kandidati Kotarskog komiteta KPH Drniš. Kako N. Adžija dalje bilježi, sami seljaci su najbolje ocijenili izbore: "*Mi smo glasovali, ali nismo birali, jer za onakve za koje smo morali glasovati, mi ne bi nikad birali, jer to nisu ni najaktivniji, ni najpošteniji, ni najsposobniji, nego protivno, od gorih najgori*". Naime, hrvatski seljak "*osjeća da nije slobodan*", te se nekako "*osjeća zapostavljen pred Srbinom, da Srbi vode glavnu riječ, da su prvi na svim položajima*". Kod proslava 1. svibnja 1947. N. Adžija zamjećuje "*da su se na svim državnim ustanovama vijale samo zastave jugoslav. odnosno zajednice, dok nije bilo zapaziti nigdje državnu zastavu federalne N.R.H.*". Kada se jedan seljak na kotaru potužio tajniku "*da je to diktatura i da oni drže narod u strahu pod terorom*" dobio je odgovor "*pa da, držimo jer hoćemo da držimo u uzdama, i još*

je to izgledalo opisao je jedan od tada osuđenih fratara s drniškog područja fra Julijan Ramljak, u knjizi ***Nečastiva urota* – zapisi o hapšenju i tamnovanju**, Visovac, 1994. koji je u Staroj Gradiški proveo na robiji od 1947. do 1962. godine.

199 A. Čavka, n. dj., str. 167-256. Čavka tu prenosi dio kronike Nine Adžije od 1. II. 1945. do 5. II. 1950. iz koje se kronološki prate akcije komunističkih vlasti na području drniškoga kotara u tome razdoblju, koje vrlo ilustrativno pokazuju tadašnji totalitarni sustav te vlasti.

više ćemo stiskati", jer trebaju "*da još višeg straha od nas imadu*".[200] Tako je doista i bilo. U lipnju je izvršen izbor novog rukovodstva drniškog kotara te su dvojica Miljevčana dobila glavne funkcije. Naime, za novog predsjednika drniškog kotara izabran je *Mate Ivić – Nogavica* , nepismen seljak, a za tajnika kotara *Mile Lovrić*, po zanimanju pekar. U listopadu M. Lovrić je postao predsjednik kotara, a M. Ivić pročelnik financija.[201] Tada u listopadu uslijedila su razna uhićenja seljaka Miljevaca u svezi "*križara*". U prosincu te 1947. u Drnišu je održano suđenje fra Julijanu Ramljaku, jedinom preostalom fratru u Drnišu, i sedmorici ljudi zbog veza s "*križarima*" koje je prema Adžiji "*bilo pristrano, sa već donesenom presudom, da materijalnog dokaza krivice nije bilo*". No, ipak je fra Julijan osuđen na osam godina prisilnog rada, a ostali s nešto nižim kaznama. Po izrečenoj presudi "*neki – osobito ženske – izrazili su svoje negodovanje radi tako teške kazne radi čega je bilo uhapšeno nekih 50 osoba*" – navodi dalje Adžija.[202]

Iako se 1948. vanjskopolitička situacija bitno promijenila, zbog rezolucije Informbiroa, kojom se odnos SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja istočnog bloka prema Jugoslaviji potpuno promijenio tako da je prijetio i napad na nju, ipak unutarnja situacija nije se bila bitnije pormijenila. Tijekom te godine najzaposlenija je bila Udba koja svako malo kruži po drniškim selima i pod raznim izgovorima uhićuje tamošnje seljake. Tako je prema N. Adžiji bilo u veljači 1948. kada "*Crna Marica*" drniške Udbe "*svake večeri kad smrkne ode po selima i kako kažu, po noći dovodi razna lica pod sumnju u vezi sa 'špiljarima'*". Isto je bilo i u travnju te u lipnju 1948. Uhićenici su bili smješteni u užasne ćelije, te su bili strašno mučeni na razne načine tako da je bilo i onih koji "*za osloboditi se od mučenja kažu i ono što jest i nije ili potvrde ono što želi istraga*" – navodi Adžija. U proljeće bio je prisilan otkup mesa te su seljacima oduzimane najbolje i najmlađe ovce i krave, čime seljak ostaje bez najboljeg rasploda, te i stočarstvo polako propada.[203] Prema **popisu stanovništva 15. III. 1948.** na području **Miljevaca bilo je 559 domaćinstava i 3233 stanovnika** i to na području **Mjesnog NOO-a Drinovci** bila su **202 domaćinstva i 1139 stanovnika** (i to: Drinovci – 98 domaćinstava i 553 stanovnika, Ključ 62 domać. i 336 stan. i Nos Kalik 42 domać. i 250 stanovnika) i **Mjesnog NOO-a Širitovci** bilo je **357 domaćinstava i 2094 stanovnika** (i to: Bogetić – 41 domaćinstvo i 259 stanovnika, Brištane 106 domaćinstava i 616 stanovnika, Kaočine 78 domaćinstava i 518 stanovnika, Karalić 39 domaćinstava i 186 stanovnika, Širitovci 92 domaćinstva i 495 stanovnika i Visovac, otočić-samostan 1 domaćinstvo i 20 stanovnika).[204] Po-

200 Isto, str. 184-189.

201 Isto, str. 195-196.

202 Isto, str. 198. Opširnije o fra Julijanovom uhićenju, tijeku istrage, suđenju te robijanju vidi navedenu knjigu fra Julijana Ramljaka: ***Nečastiva urota***, Visovac, 1994. Fra Julijanu "*ni krivu ni dužnu*" kazna je kasnije povećana na 18 godina, od kojih je odrobijao 15 godina.

203 A. Čavka, n. dj., str. 199.-220.

204 ***Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta NR Hrvatske stanje 1. V. 1951***., Statistički ured NR Hrvatske, Zagreb, 1951., 23-24. (Kotar Drniš – popis od 15. III. 1948.). Taj broj je *do 1954*. nešto porastao pa su *Miljevci imali 586 domaćinstava i 3355 stanovnika*

daci pokazuju da su se komunisti na Miljevcima mogli osloniti tek na manju skupinu svojih članova i njihovih suradnika i simpatizera. Tako su **21. VII. 1948.** na Miljevcima bile samo **dvije organizacije KPH** s ukupno 36 članova. I to jedna **u Širitovcima** zajednička za šest sela od 27 članova (1 radnik 18 seljaka i 8 ostalih, od kojih 26 Hrvata i 1 Srbin) i druga **u Drinovcima** (s Nos Kalikom) od 9 članova KPH (2 radnika i 7 seljaka, 5 Hrvata i 4 Srbina).[205]

Tijekom 1949. bili su izbori za AFŽ, ali opet onako ako je KK KPH Drniš htio da se za predsjednicu izabere žena M. Lovrića, predsjednika kotara, ili kako je jedna od žena izjavila tako da "*s nama prave prdačinu, - prvo su izabrali bez našeg pitanja, a sad traže da mi glasujemo za koga oni hoće*", tako da ni ovo nisu nikakvi slobodni izbori ili "*izbori po volji birača, nego oni biraju a mi glasujemo – jer moramo*". Tijekom godine nekoliko je skupina radnika na silu uz pomoć milicije "*dobrovoljno*" upućeno na razne radove u Rašu, Gorski kotar i autoput Zagreb-Beograd. Na rad su upućivani i mladi i stari i ženske i muški, uz ogorčenje i otpor stanovništva, tako da je milicija u noći na Miljevcima dizala iz kreveta ljude na dobrovoljni rad jer su se po danu skrivali. To je posebno utjecalo na zapuštenost poljoprivrede i jako opadanje stočarstva, dok cijene namirnica strašno skaču tako da se nije moglo živjeti. Uz to su nastojali ljude (posebice najimućnije) silom uz pomoć milicije i na razne druge načine primorati (npr. razrezima prevelikih iznosa poreza koji se moraju u roku od 24 sata platiti ili im se oduzima imovina, a ako uđe u zadrugu, sve im je oprošteno i nema poreza) da dobrovoljno pristupe osnivanju radnih zadruga. Tako su mnogi najradišniji seljaci preko noći upropašteni, a time i gospodarstvo u cjelini. Takvih je slučajeva bilo i na području miljevačke župe, iako tamo zadruga nije osnovana.[206]

Isti tijekovi će se nastaviti i 1950. godine. Represalije nad seljacima su se nastavile kako raspisivanjem poreza na licu mjesta i pljenidbom, tjeranjem u poljoprivredne zadruge tako i nasilnim hvatanjima starih i mladih i njihovim upućivanjima na "*dobrovoljni rad*", čemu su se ljudi odupirali pa je bilo i nereda te uhićenja posebice na Miljevcima. Adžija bilježi kao se u ožujku "*kupi staro i mlado*" na "*dobrovoljni rad*" te da je u "*Miljevcima bilo nereda*", kada su "*milicija i aktivni predsjednik kotara Veža i drugi*" došli da narod "*kupe na rad*" tada kada su "*najveći poljski radovi*". Jedan Miljevčanin je pružio otpor podigavši sjekiru na predsjednika kotara, a istučen je i predsjednik odbora Širitovci, jedna djevojka je skočila iz kamiona te slomila ruku. Nakon toga uslijedila su milicijska uhićenja Miljevčana staraca i starica koje su zatvorili u Drnišu bez odijela i hrane dva dana, nakon čega im je Paško Skelin poslao hranu, što je izazvalo vrenje na Miljevcima, ali i na drniškom kotaru. Bez obzira na to milicija i aktivisti su nastavili s "*lovom na ljude*" za "*dobrovoljni rad*" u Miljevcima tako kada ne bi našli mlade

205 HDA, MG. Šibenik 41, IX, 12. Prema tu predočenim podacima iz dokumenata tek 1957. uspostavljene su bile organizacije KPH u šest miljevačkih sela i to u Bogetiću, Brištanima, Drinovcima, Kaočinama, Kaliku i Širitovcima te u Rudniku Širitovci, s ukupno 61 članom KPH (25 radnika, 24 seljaka i 12 službenika; 51 Hrvat i 10 Srba).

206 Isto, str. 220.-239.

uhićivali su njihove roditelje i odvodili u Drniš u zatvor dok se mladi sami ne jave, a kad ni to nije uspijevalo "*onda se ponovno išlo u lov danju i noću, te koga uhvate u polju ili na putu ili u kući, oni s njim u kamion, te ih pritvore na jedno mjesto odkud ne mogu pobjeći*", odakle ih bez "*robe bez opskrbe šalju dalje*". Bila je to i osveta ili "*pik na Miljevčane – jer se na izborima nisu iskazali*".[207] Naime, tada u ožujku 1950. održani su izbori za saveznu vladu, a na listi su bili samo kandidati Komunističke partije, koji su, nakon Udbine intervencije saslušanjima pojedinih ljudi, te "*terenaca*" po selima, kojima se tjeralo ljude da glasuju, službeno pobijedili sa 98 % glasova od odazvanih glasača. U studenome održani su i izbori za Sabor Hrvatske, s jednim kandidatom i jednom kutijom, pa su bili kao i dotadašnji samo "*forma*". Ovaj kraj uz sve nedaće pogodila je nezapamćena suša, što je još više pogodilo tamošnje stanovništvo i njihovo blago. Vlasti su potaknute da pristupe izgradnji Zagorskog vodovoda tako da su svi građani sposobni za rad bili obvezni dati po pet dobrovoljnih nadnica za njegovu izgradnju, koja je ubrzo i počela.[208]

Zaključak

Župa Miljevci u razdoblju od 1900. do 1950. dijelila je veoma burnu i vrlo tragičnu sudbinu svoga drniškog kraja i njegova okruženja. To razdoblje, kada su se i na području te župe, zbog njezina smještaja, ali i promjena općih društvenih i političkih prilika te po ljudskim i materijalnim stradanjima njezina stanovništva, predstavlja jedno od najtežih u njezinoj dugoj povijesti. .

Župa Miljevci smještena je zapadno od Drniša na i oko prometnice Drniš-Roški slap između donjeg toka rijeke Čikole do njezina utoka u rijeku Krku i Krke uzvodno do Bogatića. Obuhvaćala je sedam naselja i to: **Drinovce**, kao sjedište župe, te naselja ***Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Ključ i Širitovce,*** a u administrativnom pogledu ulazila je u sastav drniške gradske općine. Broj stanovnika katolika Hrvata postupno je rastao, izuzev Prvoga svjetskog rata, te je iznosio **1900.** - 2307; **1910.** - 2434; **1921**. - oko 2300; **1931.** - 2.686; 1948. - 2983 i 1953. - 3100 stanovnika, dok se u miljevačkom naselju ***Nos Kaliku***, koje je nekada ulazilo u sastav Drinovaca, živjelo između 174 (1900.) do 255 (1953.) pravoslavnih Srba. Najbliže upravno, gospodarsko, kulturno, prosvjetno i zdravstveno središte Drniš bio je tipičan dalmatinski gradić čiji se broj stanovnika (s najužom okolicom) kretao tek od nešto više od 1700 (1900.) do nešto više od 2746 stanovnika (1953.).

Živjelo se na tradicionalni patrijarhalni način, uglavnom od **poljoprivrede i stočarstva**, uz rad manjeg broja radnika na ovom području (**u rudniku Širitovci i dr., na Roškom slapu, Drnišu**), ali i u široj okolici (Lozovac /od 1936./,

207 Isto, str. 245-247.

208 Isto, str. 239.-256.

Šibenik) zatim nekolicine pojedinaca koji su radili u državnoj upravi, trgovini i ostalim društvenim granama. Život je bio vrlo težak i malo je bilo godina kad nije harala koja **prirodna nepogoda i glad**, i sve ono što s njima dolazi. Tako vrlo rano imamo **napuštanje rodnih ognjišta** u potrazi za poslom i boljim životom i izvan domovine do Amerike. Vrlo malo je svijeta bilo pismeno, a **škola u Drinovcima** više nije nego što je radila te su najbliže bile one u Trbounju i Drnišu.

Za Miljevčane je njihov **Franjevački samostan na Visovcu**, sa svojim fratrima i novicijatom bio nepresušno vrelo duhovnosti, kršćanjske čovječnosti i hrvatske domoljubnosti. Samostan je živio s Miljevčanima, a oni s njim. Zato ne čudi što smo u razmatranom razdoblju imali **šest franjevaca rodom s Miljevaca**, dok se na čelu župe izmijenilo **osam župnika**, od kojih trojica rodom iz susjedne Promine. Župnici i svećenici rođeni Miljevčani često su bili jedini intelektualci, te su narodu bili ne samo duhovnici već i najbolji savjetnici u svemu. Narod je **prakticirao svoju katoličku vjeru i ponosio se svojim hrvatstvom**. U razdoblju od 1900. do 1918. područje ovih župa nalazilo se **pod vlašću Austrije**. Dominirala je želja i politička volja kod stanovništva da se i ovaj dio, kao i cijela Dalmacija, sjedini sa banskom Hrvatskom. Uz prirodne nepogode i tegobe siromaštva ovaj kraj je znatno osjetio posljedice, kako u gospodarstvu, a još više u ljudstvu tijekom Prvoga svjetskoga rata 1914.-1918. s kojim nestaje i austrijske vlasti.

U želji da se nađe sjedinjen sa svojom hrvataskom maticom, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije u **listopadu 1918.** i ovaj Miljevački kraj se nakratko našao u sastavu tada osnovane **Države Slovenaca, Hrvata i Srba**, sa sjedištem **u Zagrebu**.

Ali već od **studenog 1918. okupirala ga je, s Drnišem i Kninom, Italija** i uspostavila svoju vlast nastojeći ga trajno uključiti u svoj državni sastav. Pritom se služi svim sredstvima, a na štetu tamošnjeg stanovništva. Ipak se Italija, zbog nezadovoljstva i otpora domaćeg stanovništva i međunarodnih pritisaka, morala u **travnju 1921.** povući s ovoga područja.

Od 1921. do 1941. ovo područje nalazi se u sastavu **Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,** odnosno **Kraljevine Jugoslavije** (kako se od 1929. zvala), sa sjedištem u **Beogradu i srpskom dinastijom Karađorđevića** na čelu. Vrlo brzo hrvatsko stanovništvo miljevačke župe osjetilo je na vlastitoj koži sve **nedaće jugoslavenskog, u osnovi velikosrpskog, beogradskog režima**, koji je, osim zapostavljenosti, prijetio da im zatre hrvatsko ime, jezik, kulturu i narodnost te katoličku vjeru. Naime, vladajući srpski političari smatrali su **državu samo proširenom ili velikom Srbijom**, pa su se tako i ponašali koristeći se pritom aparatom vlasti, političkim strankama te raznim organizacijama i srpskim stanovništvom na terenu držeći upravu u svojim rukama. U svom **otporu hrvatsko** stanovništvo ove župe okupilo se uglavnom **oko Hrvatske seljačke stranke (HSS)** koja je nastojala parlamentarnim putem izboriti legitimna prava

hrvatskoga naroda u jugoslavenskoj državi te je prerasla u hrvatski nacionalni pokret, što su pokazali izbori **(**posebice **1935. i 1938.)** i na Miljevcima koji su se oko 98% izjasnili za tu stranku. Ta borba je kulminirala uspostavom u **kolovozu 1939. Banovine Hrvatske**, sa širokom autonomijom u okviru Kraljevine Jugoslavije, kada su **općinsku upravu u Drnišu preuzeli predstavnici HSS-a, među kojima su bili i HSS-ovi predstavnici miljevačkih sela**. Osim za HSS, **nekolicina stanovnika** ove župe opredjeljuje se za **ustaški pokret**, tražeći rješenje hrvatskoga pitanja izvan Kraljevine Jugoslavije u samostalnoj i neovisnoj hrvatskoj državi, vjerojatno **neki i za program Komunističke partije Jugoslavije/Hrvatske (KPJ/KPH)** i jugoslavensku federaciju, iako na Miljevcima u to vrijeme nemamo ni ustaške ni komunističke organizacije. Među **Srbima u Nos Kaliku** većina je bila za postojeću **Kraljevinu Jugoslaviju**, a nekolicina i za **četnički pokret**, a vremenom dio će ih prihvatiti program **KPJ.**

Napad Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju **6. travnja 1941.** završio je nakon dvanaest dana slomom jugoslavenske države i okupacijom njezina teritorija. Područje miljevačke župe **okupirala je fašistička Italija.** Tijekom rata **10. IV. 1941.** na hrvatskom prostoru bila je uspostavljena **Nezavisna Država Hrvatska (NDH**). **Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941.** između nje i Italije **Drniš s područjem miljevačke župe ušao je u sastav NDH. Miljevci** tako postaju **granično područje prema anektiranim hrvatskim područjima Kraljevini Italiji** istočno od Miljevaca preko rijeke Krke u Bukovici i južno od rijeke Čikole prema Skradinu i Šibeniku. Miljevčani su tada s radošću prihvatili osnivanje hrvatske države te se dio njih uključuje u ustaške postrojbe, a gotovo svi ostali sposobni za vojsku odazivaju se i stupaju u domobranstvo NDH spremno braneći novu hrvatsku državu i sebe u njoj. Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. na širem okolnom **području Tromeđe** (sjeverna Dalmacija, južna Lika i jugozapadna Bosna) **u NDH** te **anektiranom području sjevene i srednje Dalmacije** izbila je **pobuna i ustanak Srba i komunista (uglavnom Hrvata).** Kako vlasti NDH nisu bile u stanju **iste ugušiti to je iskoristila Italija te u rujnu 1941. reokupirala cijelo to područje II. zone u NDH uključujući tu Drniš s miljevačkom župom, koje su ustaše morali napustiti** te je uspostavila na njemu svoju okupacijsku vlast. Takvo stanje, uz manje promjene, ostalo je sve **do** kapitulacije Italije u **rujnu 1943.** godine. Od tada područje miljevačke župe ulazi u **sastav NDH** i ostaje u njezinu sastavu **do studenoga 1944.,** ali **stvarnu vlast** na tim područjima tada **imaju Nijemci** koji su uspostavili svoju okupacijsku vlast. Oni su omogućili ustroj i rad ustaškog pokreta, ustaških te domobransko-oružničkih postrojbi, kao i četničkih postrojbi i vlasti, ali pod svojim zapovjedništvom. Tako su **vlasti NDH imale samo savjetodavnu vlast**, te *mogle osnivati svoje ustanove, oružane postrojbe i djelovati samo onoliko koliko su im to dopuštale najprije talijanske, a nakon njih njemačke okupacijske vlasti*. Uz to, **najprije Talijani**, a **potom i Nijemci**, su se pri svojoj okupacijskoj vlasti na ovome području posebno **oslanjali na četničke postrojbe** koje razmješta-

ju uz prometnicu **Drniš-Šibenik** i na **području Promine**, ali jedno vrijeme i miljevačke župe (u **Nos Kaliku**) te na njemu susjednom **skradinskom i bukovičkom području**. Potrebno je istaknuti kako su **talijanski fašisti na** Miljevcima graničnom **anektiranom području** počeli odmah s **talijanizacijom** te raznim oblicima **terora i zločinima** prema domaćem, prije svega hrvatskom stanovništvu. Stanovništvo se odlučno suprotstavilo tim mjerama talijanskih fašista tako da taj **otpor** prerastao u **antifašistički pokret** koji na ovome području od početka **organizira i predvodi Komunistička partija**, koja je na **području Šibenika imala jedno od najjačih uporišta u Dalmaciji.** Tako komunisti, kao organizatori ustanka, u kolovozu 1941. započinju i na ovome području s vojnim akcijama, koristeći se postojećom masovnom pobunom i ustankom Srba u Kninskoj krajini, jugozapadnoj Bosni i južnoj Lici protiv ustaškog režima i NDH, koji se ovdje pod četničkim vodstvom pretvara i u borbu protiv hrvatskoga naroda. Tada imamo **i prve borbe** na području **Miljevaca u kolovozu 1941. između Talijana i oružnika s jedne i šibenskih boraca s druge strane**. Istodobno raste i broj žrtava. **Od sredine 1942., partizanski pokret**, pod vodstvom komunista, dobiva **na šibenskom poručju** sve šire razmjere, na što posebno utječu široke aktivnosti i **brojni zločini talijanskog** okupacijskog sustava (koristeći se i četničkim postrojbama). On se **povezuje s NOP-om na okolnim područjima** u Bukovici, Svilaji i Dinari (u kojima je znatan broj Srba), a što rezultira **osnivanjem** na tim područjima **partizanskih odreda** te stvaranjem **mreže organizacija NOP-a** (KPH, SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a, USAOH-a). Pojedine partizanske postrojbe prebacuju se **od sredine 1942.** uglavnom iz Bukovice **u Prominu**, gdje izvode manje akcije, nakon kojih se vraćaju preko Krke. Istodobno **rukovodstva KPH iniciraju** jači politički rad svojih aktivista na **drniškom, prominskom i kninskom području**. To rezultira **osnivanjem Okružnog komiteta KPH Knin (18. VIII. 1942.)** koji postaje glavni inicijator **političke aktivnosti**, i uz **pomoć partizanskih postrojbi**, **osnivanja** na njegovu području **organizacija NOP-a, uključujući i Miljevce**, koji su činili specifičano područje te su i rezultati tijekom 1943. i 1944., dok ne dođu pod nadzor partizana, bili minimalni.

Naime, na području miljevačke župe situacija je bila nešto drugačija od njezina okruženja preko Krke i Čikole, jer iako je ona **od rujna 1941. bila reokupirana** od **Talijana**, ipak je **pripadala NDH** za koju su se kao **svoju hrvatsku državu, miljevački Hrvati gotovo u cijelosti opredijelili**, uz sva ona razočarenja koja su nastala zbog njezina trenutnog položaja. To su potvrdili i miljevački predstavnici HSS-a svojom izjavom u listopadu 1941. Na području miljevačke župe nakon odobrenja najprije Talijana, a potom Nijemaca, ljudi su od lipnja 1941. do listopada 1944. bili pozivani i uključivali se **u domobranstvo**, a dio ih je bio uključen u **ustaški pokret** te njegove strukture vlasti i postrojbe, kao i u druge oružane postrojbe NDH (npr. **oružništvo, ustaška milicija i ustaška vojnica**) poglavito 1943.-1944. godine. Na tome području osim rijetkih poje-

dinaca, većinom simpatizera, nemamo komunističkih organizacija ni partizanskog pokreta, a isti su bili nazočni jedino pri pothvatima partizanskih skupina ili njihovih postrojbi, kada su imali kraći nadzor i nad pojedinim selima miljevačke župe uglavnom 1944. to činili većinom upadima i djelovanjem iz Promine i ostalih dijelova drniške općine, a manje direktno preko Čikole i Krke, gdje je trajnost nadzora i vlasti komunističkog partizanskog pokreta zavisila od jačine vlastitih vojnih snaga i od rasporeda i pothvata Nijemaca na tome području te četnika i oružanih snaga NDH, pod njihovim zapovjedništvom. Tijekom tzv. završnih operacija za oslobođenje zemlje, nakon povlačenja ustaša s Roškog slapa i Visovca, 29. XI. partizani preuzimaju polako vlast na dijelu Miljevaca, a nakon što su 5. **studenoga 1944.** ušli u Drniš, toga dana se i cijelo **područje Miljevaca našlo pod nadzorom partizana i vlašću komunista**. Bio je to **početak krvave komunističke strahovlade koju je više od 100 Miljevčana Hrvata platilo životom** uglavnom bez suda i krivnje, a **na području Drniške krajine njih više od tisuću**. Tako su komunisti **od studenoga 1944. pa do kraja rata** u svibnju 1945. uspostavljali osnovne instrumente svoje vlasti u Drnišu i na području **općine Miljevci (koju su osnovali 9. XI. 1944.**) nastojeći se obračunati na razne načine, pa i masovnom likvidacijom sa svim svojim vojnim i stvarnim ili potencijalnim političkim protivnicima. **Obim stradanja** najbolje **pokazuju** do sada prikupljeni podaci prema kojima je tijekom Drugoga svjetskog rata **stradalo 212 Miljevčana**. Oko 5/6 **stradalih Miljevčana činili su pripadnici oružanih snaga NDH** (ustaše i domobrani, njih više od stotinu) **te civili,** a koje su likvidirali pripadnici OZNE i partizanskih postrojbi, uglavnom nakon preuzimanja vlasti na tome području krajem 1944. i početkom 1945., uglavnom bez ikakve posebno dokazane krivnje i bez redovnoga normalnog suđenja. Tako su npr. oznaši u kasnu **jesen 1944.** samo u jednom danu **uhitili u Miljevcima 74 ljudi (muškaraca i žena) strpali u kamion, odveli ih u Ervenik i na tamošnjem groblju kod katoličke crkve pobili.** Pojedince su likvidirali i u poraću, a posljednju trojicu 1947./48. Oni stradali u partizanima, uglavnom su stradali 1944. i 1945. nakon što su bili unovačeni i poslani odmah u prve redova bitke na Knin i u druge partizanske pothvate iako često bez vojničkog iskustva. Odnos komunističkih vlasti vidi se i u njihovu odnosu prema tadašnjim svećenicima rođenim u Miljevcima, za razliku od miljevačkog župnika fra Ivana Tomasovića, njihova suradnika od početka 1943. Tako je **fra Paško Bačić ml.** ubijen 1946. od komunista kao župnik u Mirloviću dok je provincijal **dr. fra Petar Grabić** 1947. uhićen i osuđen na 14 godina koju izdržava u Staroj Gradiški. I okolni župnici su također stradali. Tako su strijeljani **fra Žarko Carev,** drniški župnik (18. XI. 1944.) **i fra Jozo Jerković**, njegov nasljednik (27. XII. 1944.), a **fra Mirko Validžić**, prominski župnik kamenovan (18. II. 1946., na sreću preživio), dok je **u Mratovskoj jami ubijeno nekoliko franjevačkih svećenika i časnih sestara**. **Utamničeno** je bilo još **10 franjevačkih svećenika** iz visovačkog okružja i osuđeno na zatvor i robiju. Takvim terorom i zločinima

htjelo se Miljevčane upokoriti da prihvate novu vlast, ali im oni to zbog navedenih zločina na brojnim nevinim ljudima nikada nisu mogli zaboraviti. Sve to je na području miljevačke župe ostavilo **trajne posljedice** kako u demografskom tako i u svakome drugom pogledu.

U poraću, od svibnja 1945. do 1950. ovo područje nalazi se u sastavu komunističke Narodne Republike Hrvatske (NRH), kao dijela Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), koja je i ovdje bila čvrsto uspostavila svoj **totalitarni sustav vlasti pod rukovodstvom KPJ/KPH**. Takav sustav bio je Miljevčanima nepodnošljiv. Ne samo zbog brojnih počinjenih zločina nad njihovim najmilijima, već i zato što su Miljevci od početka bili obilježeni od novih komunističkih vlasti kao "*ustaški kraj*", što znači neprijateljski, pa su se onda i sve strukture te vlasti prema njima i njihovu stanovništvu tako i ophodile. Tek jedan vrlo mali broj Miljevčana prilagodio se i uključio u novi komunistički sustav vlasti (na općinskoj i kotarskoj razini). To pokazuju i službeni podaci prema kojima su na području **Miljevaca 15. svibnja 1945.** postojale samo **dvije organizacije KPH** (jedna za sela i druga u rudniku) sa ukupno **22 člana KPH** . Dok je 1948., kada su Miljevci imali **3233** stanovnika (2983 Hrvata i 250 Srba), opet bile **dvije organizacije KPH** sa ukupno **36 članova KPH**. Jedna u Širitovcima zajednička za šest sela od 27 članova (1 radnik, 18 seljaka i 8 ostalih, od kojih 26 Hrvata i 1 Srbin) i druga u Drinovcima (s Nos Kalikom) od 9 članova KPH (2 radnika i 7 seljaka, 5 Hrvata i 4 Srbina). Dotle su ostali Miljevčani, s osloncem na svoje fratre u Visovcu čuvali svoju vjeru, tradiciju i hrvatsko domoljublje te nalazili načina da brojne mjere novih komunističkih vlasti sabotiraju i tako im se suprotstavljaju. Represija vlasti kroz brojna proganjanja, tamničenja pa i pojedina poslijeratna ubojstva, uz nemogućnost zaposlenja rezultirali su iseljavanjem i općom stagnacijom Miljevaca, ali sve te patnje, boli i nedaće, nisu mogli slomiti hrvatsku nacionalnu svijest i otpor Miljevčana.

KULTURNI I PRIRODNI PEJSAŽI MILJEVACA U AUSTRIJSKOM KATASTRU 1828. - 1878.

Mirela Slukan Altić

Miljevačka sela, smještena na krškom platou između Čikole i Krke, zbog specifičnih povijesno-geografskih uvjeta razvoja, obilježenih dugim stoljećima osmansko-mletačkih ratova, egzodusima i ponovnim kolonizacijama, počinju svoj ponovni razvoj tek krajem 17. stoljeća. Povratkom dijela starosjedilaca na svoja ognjišta kao i kolonizacijom koju su provodile mletačke vlasti, nastaje sedam miljevačkih sela koje poznajemo i danas. Mletačka uprava, osobito njezine brojne agrarne reforme, a zatim i kratkotrajna francuska uprava, ostavili su duboke tragove u Miljevicma, formirajući specifične prirodne i kulturne pejsaže koje je u razdoblju od 1828. do 1878. zabilježio austrijski katastar koji uključuje popise zemljišta i kuća, gospodarski opis te detaljni katastarski plan. Ti nam izvori vjerno svjedoče o izgledu i strukturi miljevačkih sela, njihovim stanovnicima, lokalnoj toponimiji, gospodarstvu, strukturi zemljišnog posjeda te uopće načinu života, svjedočeći tako i povijest miljevačke svakodnevice. Ujedno, ovaj katastar kao vjerodostojni izvor treba služiti kao podsjetnik o višestoljetnoj opstojnosti i snažno izraženom identitetu Miljevaca čiju bogatu prirodnu i kulturnu baštinu treba sačuvati kao važnu sastavnicu održivog razvoja čitavog kraja.

Uvod

Područje Miljevaca u geografskom smislu predstavlja kršku zaravan između Čikole na jugu, Promine na sjeveru i rijeke Krke na zapadu. Miljevci danas obuhvaćaju sedam sela: Bogatić (Bogetić), Brištane, Drinovce, Kaočine, Karalić, Ključ i Širitovce. Radi se o starohrvatskom prostoru koji je u srednjem vijeku bio u sklopu posjeda Nelipića u čijem su vlasništvu bile i obližnje utvrde Ključ i Kamičak. Uspostavom osmanske vlasti oko 1522. godine, ovo područje dolazi u posjed bega Miljevca (Miljevića) po kojem čitava zaravan dobiva ime.[1] Iako su posjedi bega Miljevca 1683. godine oslobođenjem toga područja nestali, ime nekadašnjeg posjeda zadržano je kao zajednički naziv za sela između Krke i Čikole. Isto vrijedi i za imena većine sela čiji su se nazivi sačuvali do današnjih dana. Oslobođenjem Miljevaca koji zatim postaju dijelom Mletačke Republike, dolazi do obnove naseljenosti i povratka dijela starosjedilaca na svoja vjekovna ognjišta. Te snažne demografske promjene koju su zahvatile ruralni prostor oko Krke i Čikole nakon oslobođenja, jasno su se odrazile u lokalnoj toponimiji, ali samo na razini zaselaka. Naime, naziv Miljevci kao i stari nazivi sela su sačuvani, ali su zaseoci promijenili imena, dobivši novo patronimičko ime po obiteljima koja su ih ponovno naselila. Tako je područje Miljevaca i njegovih sela zadržalo kontinuitet starog imena i lokacije, ali su se imena zaselaka kao i stanovništvo u njima tijekom vremena promijenili.

Austrijski katastar (1828. – 1878.) kao povijesni izvor

O izgledu i strukturi ruralnih naselja i njihovih zemljišnih posjeda najbolje nam svjedoče katastarski izvori nastali tijekom 19. i 20. stoljeća. Pripojivši Dalmaciju i čitavu Istru, Habsburška Monarhija je planirala niz reformi. Jedan od osnovnih preduvjeta bilo je snimanje postojećeg stanja, pa je izrada katastra čitavog teritorija bio jedan od prvih poteza austrijske vlasti. Prve pripreme na uspostavi austrijskog katastra počele su već 1806. godine, kada je počela i nova sustavna topografska izmjera Habsburške Monarhije, tzv. franciskanska topografska izmjera. Te je godine odlučeno da se započne s pripremama za uvođenje jednoobraznog sustava zemljarine na području čitave Monarhije, tzv. stabilnog katastra. Preduvjet za to, dakako, bila je katastarska izmjera Monarhije kojom će se osnovati katastar koji će biti temelj zemljišnog poreza. U tu svrhu, 21. kolovoza 1810. godine, oformljena je posebna dvorska komisija za uređenje zemljarine *(Grundsteuerregulierungs-Hofkommision)* na čijem se čelu nalazio grof Christian von Würmser. Rad komisije, pa tako i pripreme za organizaciju katastarske izmjere, prekinuo je rat s Francuzima. Nakon kratke

1 Ovaj podatak o podrijetlu imena Miljevaca zapisao je fra Petar Bačić (1847.-1931.) koji u visovačkoj samostanskoj kronici navodi da su Miljevci u vrijeme osmanske uprave bili feudalni posjed begova Miljevića ili Miljevca.

francuske uprave u Dalmaciji (1805. – 1814.), komisija je 1815. godine nastavila s pripremama za izmjeru. Konačno, izmjera je službeno počela 1817. godine. Početkom izmjere smatra se datum objavljivanja Naredbe o uvođenju stabilnog katastra (*Patent über die Einführung des stabilen Katasters*) - 23. prosinac 1817. godine. Izmjera je dobila ime po caru Franji I. - franciskanska katastarska izmjera, a katastar dobiven izmjerom franciskanski katastar. Izmjera nije tekla jedinstveno niti istodobno u čitavoj Monarhiji, već odvojeno po pojedinim zemljama.[2] Izmjera Dalmacije koja je obuhvaćala područje od Karlobaga do Boke, trajala je od 1823. do 1838. godine. Katastarska izmjera Miljevaca obavljena je 1828. godine.[3] Sedam miljevačkih sela činilo je i sedam katastarskih općina.

Izmjerom su prvi put nastale standardizirane katastarske evidencije za čitavu Monarhiju. Svaka katastarska općina dobila je popis kućnih i zemljišnih čestica, gospodarski opis općine, elaborat porezne procjene, indikacijsku skicu (terenski original katastarskog plana) te finalni katastarski plan u mjerilu 1:2 880.[4] U spomenute evidencije su se od 1828. godine nadalje, kontinuirano unosile promjene, kojih nije bilo malo. U popise čestica promjene su se unosile dopunama ili križanjem postojećih imena, a u katastarske planove ili indikacijske skice promjene su se docrtavale crvenom bojom.[5] Kako su s vremenom spomenute evidencije postale zbog učestalih promjena vlasničke strukture odnosno intenzivne diobe posjeda postale nepregledne, 1878. godine za sve katastarske općine miljevačkog područja provedena je reambulacija (obnova katastra) kojom su nastali novi popisi čestica dok su katastarski planovi prve izmjere s docrtanim promjenama korišteni i dalje.[6]

Tako su spomenutom izmjerom odnosno reambulacijom za miljevačko područje nastali sljedeći katastarski izvori koji su korišteni u ovom radu:[7]

1. K.o. Drinovci - indikacijska skica iz 1878. s docrtanim kasnijim izmjenama, popis kućevlasnika iz 1878. godine

2. K.o. Ključ - katastarski plan iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevlasnika iz 1878. godine

3. K.o. Kaočine – indikacijska skica iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevlasnika iz 1878. godine

4. K.o. Širitovci - katastarski plan iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevlasnika iz 1878. godine

2 Katastarska izmjera naših zemalja počela je izmjerom Istre koja se nalazila u sklopu Austrijskog primorja. Izmjera je trajala od 1817. do 1822. godine. Izmjera Hrvatske i Slavonije trajala je od 1851. do 1877. godine. Izuzetak čini pet općina Vinkovačkog kotara čija je izmjera obavljena već 1847. godine. To su općine: Mirkovci, Novo Selo, Privlaka, Vinkovci i Vođinci *(Slukan Altić; 2003; 302).*

3 Opširnije o nastanku dalmatinskog katastra usp. Slukan Altić, Mirela (2005.): Povijest stabilnog katastra Dalmacije: povodom 170. obljetnice Arhiva mapa za Dalmaciju (1834-2004). Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Državni arhiv Split, 2005., br. 19, str. 7-47.

4 Originalno mjerilo plana iznosi 1 zoll=40 klafetra.

5 Zbog stalne upotrebe i docrtavanja novih podataka u originalne katastarske planove, oni nisu uvijek sačuvani već su se promjene povremeno zbog istrošenosti spomenutih planova ucrtavale na indikacijske skice.

6 Ucrtavanje kasnijih promjena na katastarske planove prve izmjere nastale 1828. sve do 1878. a ponekad i kasnije, rezultiralo je činjenicom da zapravo ne postoje planovi i upisnici koji prikazuju "čisto" stanje 1828. već stanje oko 1878. godine.

7 Sva navedena katastarska dokumentacija čuva se u Državnom arhivu Split, fond Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju.

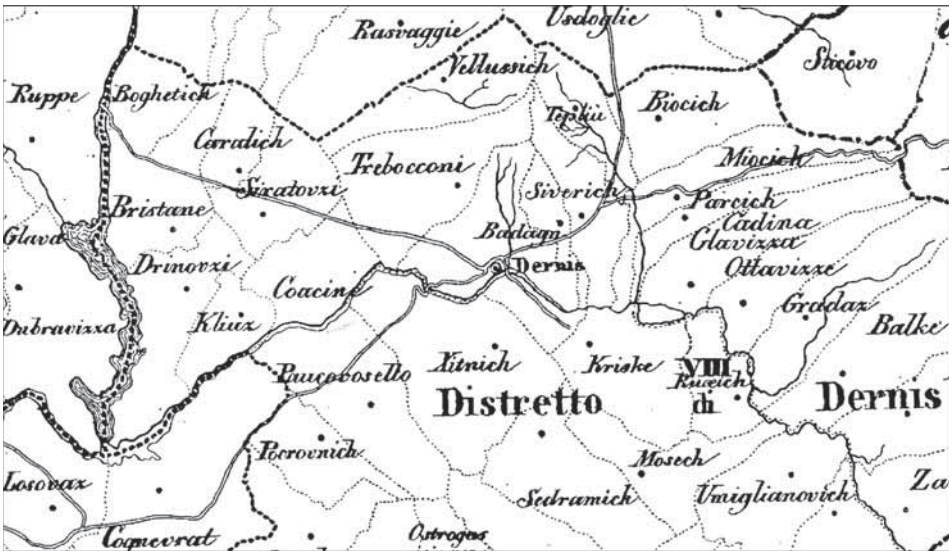

Sl. 1. Katastarske općine na području Miljevaca u vrijeme prve izmjere, odnosno reambulacije

5. K.o. Brištane - katastarski plan iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevalsnika iz 1846. godine

6. K.o. Karalić - katastarski plan iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevlasnika iz 1878. godine

7. K.o. Bogetić (Drniški okrug) - katastarski plan iz 1828. godine s reambulacijom iz 1878., popis kućevlasnika iz 1878. godine

Navedeni katastarski izvori omogućuju detaljan uvid u fizionomska obilježja miljevačkih naselja kao i način života u njima. Zbog iznimno snažnog utjecaja prirodne sredine na formiranje prirodnog i kulturnog pejsaža Miljevaca, ovdje opisane katastarske izvore, uspoređivali smo i s topografskim odnosno geološkim podacima. Opisanom komparativnom analizom koja podjednako uvažava povijesni kontekst u kojem nastaju miljevačka sela te prirodnu sredinu u kojima se spomenuta sela razvijaju, pokušali smo objasniti morfogenezu miljevačkih sela.

Tipologija miljevačkih sela

Na području Miljevaca stoljećima se stvarao specifičan kulturni i agrarni pejsaž. Taj je pejsaž prije svega uvjetovan osobinama prirodne sredine koja je omogućavala nastanak određenoga morfogenetskog tipa naselja i zemljišnog posjeda. Raznolikost prirodne osnovice odredila je i raznolik tip pejsaža, odnosno specifičnu tipologiju naselja i njihovih zaselaka.

Reljef južnog i zapadnog dijela miljevačke zaravni karakterizira niz izrazitih bora dinarskog smjera pružanja (sjeverozapad-jugoistok).[8] Ovdje su antiklinale i sinklinale međusobno paralelne i relativno se brzo smjenjuju. To je rezultiralo rebrastim reljefom u kojem se izmjenjuju izdužene zone foraminiferskih vapnenaca i prominskih konglomerata. Opisane udoline duž kontakta vapnenca i prominskih naslaga uvjetovale su razvoj izduženih i manje-više okupljenih zaselaka. Zaseoci tih sela smješteni su razmjerno blizu, a kasnijim razvojem i izgradnjom često su se spajali u jedinstvena naselja izduženog tipa. Istodobno, takav položaj naselja kao najpovoljnijeg za razvoj sela i njegova gospodarstva, uvjetovan je mogućnošću gospodarskog iskorištavanja dviju prirodnih sredina, krša i polja, te smještajem izvora pitke vode.

Za razliku od rubnih dijelova miljevačke zaravni, posebnosti reljefa njezina središnjeg dijela uvjetovale su veću disperziju skupina kuća i patronimičkih zaselaka po ocjeditijim lokalitetima. To je prostor zaravni u kršu koje karakteriziraju široke i dugačke zaravnjene vapnenačke površine na kojima je oblikovana gušća ili rjeđa mreža ponikava (vrtača) i suhih dolina. U tom su prostoru oblikovana sela raštrkanih zaselaka nepravilne strukture. Patronimička imena tih zaselaka, zbijenost njihovih kuća i razmještaj zemljišnih čestica govori o njihovoj genezi iz osamljenih zadružnih gospodarstava koja s vremenom prerastaju u zaseoke. Njih karakteriziraju zemljišne čestice razmjerno nepravilnih oblika i promjenjivog pravca pružanja te zemljišni posjed okupljen oko zaseoka. Nadalje, zbog nepovoljnijih prirodnih životnih uvjeta života (manje plodne zemlje, nedostatak vode), ovdje je i naseljenost rjeđa.

Treći morfogenetski tip miljevačkih sela predstavlja selo formirano na rubu plodnog dolca okruženog krškom zaravni. Ovdje su zaseoci sela položeni duž ruba dolca, na samom kontaktu s kršom. Zemljišni posjed ovih sela predstavljen je dosta pravilnim, uskim i dugim njivama koje se pružaju radijalno od ruba polja duž kojeg se nižu naselja. Naselja su mahom izdužena kontaktom polja i krša, a kuće su različito orijentirane, ispred kojih su redovito vrtovi (podvornice) koji se nastavljaju u vinograde i oranice. Iznad kuća obično je prostrani kamenjar s rijetkim ograđenim privatnim posjedima nepravilna oblika.

Tip I - izdužena sela okupljenih zaseoka formirana na kontaktu geoloških formacija

Ključ

Selo Ključ 1878. godine sastojalo se iz nekoliko okupljenih zaselaka s ukupno 53 kuće u kojima je 1880. godine živjelo 248 stanovnika *(Korenčić, 1979.; 212*). Ključ se smjestio duž kontaktne zone foraminiferskih vapnenaca i pro-

8 Usp. Geološku kartu 1:100 000 i geološki tumač Osnovne geološke karte Jugoslavije, list Drniš i Šibenik.

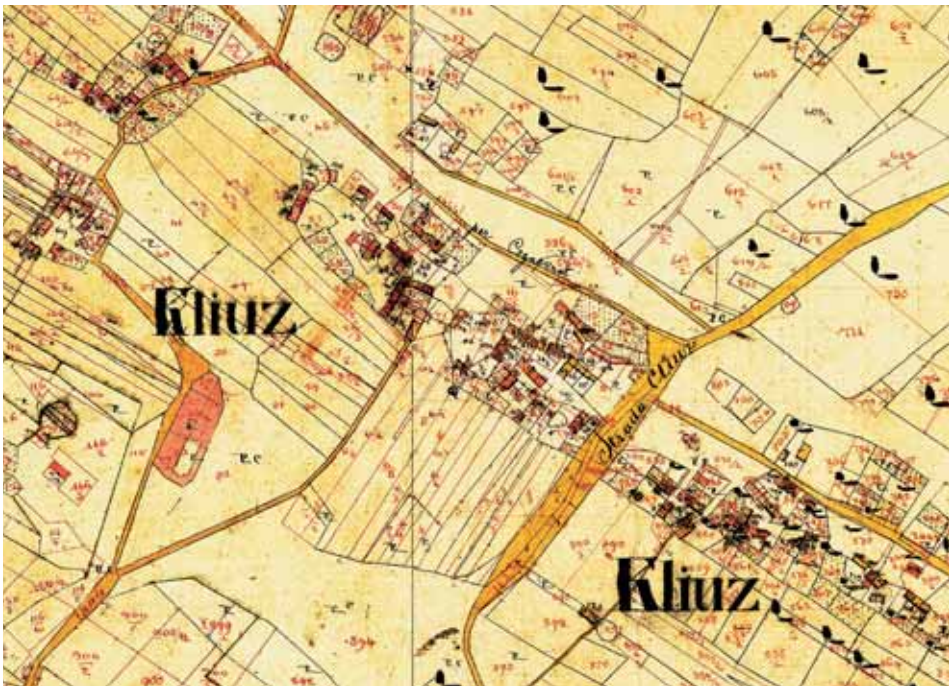

Sl. 2. Selo Ključ i njegovi zaseoci 1878. godine

minskih konglomerata. Spomenuti kontakt slojeva ujedno je odredio prvobitni smjer razvoja sela kao i položaj kuća u odnosu na obradive površine. Zbog specifične geološke i geomorfološke podloge, od samih početaka razvoja sela glavnina Ključa razvijala se kao okupljeno naselje, izduženo duž spomenutoga kontaktnog sloja (karakteristično je da je izduženost izražena upravo duž geološkog kontakta koji prati i lokalni put, a ne duž glavne prometnice, što potvrđuje da cesta u to vrijeme nije imala značajniji utjecaj na smjer izgradnje i širenja naselja). Daljnja specifičnost ovog sela jest odsustvo inače karakteristične patronimičke okupljenosti,[9] odnosno dosta izrazita pomiješanost prezimena vlasnika kuća između zaseoka. Ta pojava uočljiva je na temelju usporedbe katastarskog plana i popisa vlasnika kuća iz kojih možemo vidjeti da susjedne kuće u selu često imaju vlasnike različitih prezimena (iznimku u tome donekle čine jedino zaseoci Đelalije i Malenice koji pokazuju nešto viši stupanj patronimičke okupljenosti). Sukladno tome, i pojava skupine kuća sa zajedničkim dvorištem ovdje je nešto rjeđa no u drugim miljevačkim selima. I na kraju, u Ključu nalazimo još jednu specifičnost - osim kamenih u značajnijem se broju pojavljuju i drvene kuće (označene su žutom bojom), koje u pravilu ne nalazimo u drugim selima.

9 Pod patronimičkom okupljenošću podrazumijevamo koncentraciju jednog prezimena na vrlo uskom području, najčešće unutar jednog ili dva zaseoka, a koja je rezultat prvobitne kolonizacije kada su pojedine zaseoke osnivali pripadnici istog prezimena (obitelji).

Godine 1878. u Ključu popisani su sljedeći kućevlasnici:[10] Vukorepa Luka (pok. Ivana), Vukorepa Paško (pok. Ivana), Vukorepa Mile (pok. Ante), Vukorepa Stipan (pok. Ante), Vukorepa Simon (pok. Nikole), Vukorepa Josip (pok. Nikole), Vukorepa Mile (pok. Ante), Malenica Filip (pok. Mate), Višić Ante (pok. Stipana), Višić Filip (pok. Stipana), Višić Filip (pok. Pavla), Višić Mate (pok. Simone), Čavčić Jose (pok. Luke), Skelin Paško (pok. Marka), Skelin Jose (nasljednici), Skelin Mio (pok. Filipa), Skelin Stipan (pok. Filipa), Lalić Jure (pok. Ante), Lalić Vid (pok. Bariše), Malenica Ivan (pok. Paške), Malenica Martin (pok. Ante), Malenica Petar (nasljednici), Malenica Mio (pok. Jure), Malenica Mate (pok. Paške), Malenica Marko (pok. Tome), Malenica Tomo (pok. Marka), Kulušić Paško (pok. Martina), Kulušić Ante (pok. Pavla), Kulušić Maria (udova pok. Jakova), Kulušić Ivan (pok. Simone), Kulušić Mate (pok. Nikole), Kulušić Jandrije (nasljednici), Kulušić Stipan (pok. Jure), Kulušić Filip (pok. Jakova), Dželalija Ivan (pok. Mate), Dželalija Ante (pok. Rade), Dželalija Dujmo (nasljednici), Dželalija Filip (pok. Mate), Dželalija Marko (pok. Marka), Dželalija Mio (pok. Petra), Dželalija Dumica?, Dželalija Ante (pok. Bože), Dželalija Ivan (pok. Ivana), Šarac Nikola (pok. Josipa), Šarac Ante (pok. Tome), Šarac Ante (pok. Tome), Šarac Nikola (pok. Josipa), Lalić Matia (udova pok. Ivana), Marašić Mio (pok. Mate), Malenica Ivan (pok. Mate), Malenica Filip (pok. Josipa), Vukasović Stipan (pok. Ante) i Marašić Josip (pok. Ivana).

Brištane

Selo Brištane imalo je 1846. godine 48 kuća. Selo odlikuje izrazita patronimička okupljenost u prepoznatljive zaseoke Bačića, Sušića, Šostara, Perišića, Pilića, Skelina, Jurića, Deronja, Jurašina i Samodola. Zbog već opisane građe terena određene slojevima smjera sjeverozapad-jugoistok i zaseoci Brištana položeni su u tom pravcu. Naime, morfogeneza sela Brištane, kao i sela Ključ određena je kontaktom vapnenaca s prominskim konglomeratima čija je kontaktna zona položena smjerom sjeverozapad-jugoistok, odredila položaj i smjer razvoja zaseoka Brištana. S obzirom na izrazitu patronimičku okupljenost i karakterističnu strukturu skupina kuća sa zajedničkim dvorištem, možemo zaključiti da su zaseoci nastali iz osamljenih gospodarstava odnosno primarnih posjeda čijim je naknadnim diobama unutar obitelji s vremenom nastao zaselak. Razvoj i širenje spomenutih zaselaka već je u drugoj polovici 19. stoljeća uvjetovao njihovo prerastanje u dva izdužena, manje - više povezna niza, u kojima je, zahvaljujući izrazitoj grupiranosti kuća, još uvijek uočljiva jezgra svakog primarnog posjeda.

10 Imena kućevlasnika ispisana su redoslijedom kako su navedena u katastru kuća. Tamo gdje je to bilo potrebno prezimena smo kroatizirali no osobna imena ostavili smo u onom obliku u kojem su upisana u katastar. U većini slučajeva u zagradi se navodi i ime oca kućevlasnika. Tamo gdje je ime ili prezime vlasnika bilo nečitljivo, označili smo upitnikom. Iza svakog imena kućevlasnika navodi se ime oca (ponekad majke odnosno supruga ako se radi o udovicama) U selu Brištane kod imena kućevlasnika nisu navođena imena oca.

Sl. 3. Brištane sa zaseocima Perišića, Pilića, Pletikosa i Bačića 1878. godine

Kao kućevlasnici u Brištanima 1846. godine bili su upisani: Sušić Pietro, Sušić Paolo, Sušić Antonio, Sušić Lorenzo, Pilić Paolo, Pletikosa Tommaso, Pletikosa Pietro, Šostara Bartolomeo, Šostara Matteo, Šostara Pietro, Bačić Girogio, Bačić Antonio, Bačić Francesco, Bačić Matteo, Bačić Giacomo, Bačić Giusepe, Višić?, Sušić Natale, Sušić Antonio, Sušić Paolo, Sušić Pietro, Jurić Fransesco, Jurić Giovanni, Jurić Giorgo, Sušić Giovanni, Samac Mateo, Sušić?, Benković Simeone, Benković Tommaso, Jurašin Natale, Jurašin Antonio, Samodol Antonio, Samodol Elia, Samodol Giacomo, Samodol Nicolo, Samodol Pietro, Samodol Simeone, Samodol Giuseppe, Deronja Vido, Deronja Giovanni, Deronja Michele, Deronja Gerolamo, Deronja Pietro, Pletikosa Pasquale, Perišić Pietro, Pilić Antonio, Pilić Paolo, Šostara Lovro.

Tip II – raštrkani zaseoci na krškoj zaravni

Kaočine

Selo Kaočine**,** iako brojem kuća jedno od manjih sela, zbog izrazite raspršenosti njegovih zaselaka površinom predstavlja najveće miljevačko selo. Godine 1878. imalo je 47 kuća. U selu je 1880. godine zabilježeno 263 stanovnika *(Ko-*

Sl. 4. Kaočine i njegovi brojni zaseoci na indikacijskoj skici sa stanjem iz 1878. godine

renčić, 1979.; 212). Kaočine su smještene u istočnom dijelu miljevačke zaravni. Selo čini niz široko raštrkanih zaselaka u čijem se prostornom rasporedu zapaža određena pravilnost koja je uvjetovana geomorfologijom terena ovog dijela zaravni karakterizirane izrazito ljuskavom strukturom. Takva ljuskava struktura zaravni rezultirala je pravilnom izmjenom zona udolina koje se uglavnom koriste kao pašnjaci i ocjeditijih pristranaka duž kojih su položeni zaseoci. Zaseoke odlikuje izrazita patronimička okupljenost, pa su zaseoci Kulušića, Malenica, Bašića, Vlajića, Ivića i Čolaka još uvijek izrazito okupljeni oko središnjeg dvorišta primarnog posjeda, što ukazuje na mogućnost da je ovo naselje nešto mlađeg postanka u odnosu na neka druga miljevačka sela gdje je proces diobe zemljišnog posjeda izraženiji.

Kao kućevlasnici u Kaočinama 1878. godine bili su upisani: Kulušić Paško (pok. Pavla), Kulušić Nikola (pok. Ante), Kulušić Ante (pok. Mate), Kulušić Jure (pok. Joke), Kulušić Jandrija (pok. Paške), Kulušić Mio (pok. Paške), Malenica Ante (pok. Franje), Malenica Mate (pok. Marka), Malenica Jure (pok. Ivana), Malenica Mate (pok. Roka), Ivić Mate (pok. Cvitka), Ivić Pavel (pok. Nikole), Nakušić Paško (pok. Nikole), Nakušić Anna (udova pok. Joke), Kulušić Paško (pok. Pavla), Čolak Stipan (pok. Franje), Lovrić Jure, Skelin Paško (pok. Marka), Vlajić Miško (pok. Jakova), Vlajić Grgo (pok. Jakova), Vlajić Jakov (pok. Martina), Vlajić Joko

(pok. Filipa), Vlajić Martin, Vlajić Mate (pok. Franje), Sulje Petar (pok. Franje), Šarić Filip (pok. Ivana), Malenica Jakov (pok. Paške), Malenica Nikola (pok. Ivana), Malenica Nikola (pok. Jakova), Kulušić Josip, Ivić Blaže (pok. Jakova), Bašić Mio (pok. Marka), Bašić Mate (pok. Filipa), Bašić Joko (pok. Simone), Bašić Paško (pok. Jure), Bašić Josip (pok. Ivana), Bašić Ivan (pok. Ante), Bašić Paško (pok. Jure), Kulušić Mio (pok. Cvitka), Kulušić Mate (pok. Cvitka), Malenica Joko (pok. Paške), Malenica Mate (pok. Paške), Vlajić Ante (pok. Mate), Vlajić Paško (pok. Ante), Vlajić Grgo (pok. Jakova), Vlajić Miško (pok. Jakova), Ivić Jakovica (pok. Ivana).

Širitovci

Selo Širitovci imali su 1878. godine 105 kuća, najviše od svih miljevačkih sela. Prema popisu stanovnika iz 1880. godine, u selu je živio 381 stanovnik (*Korenčić, 1979.; 213)*. Selo ima crkvu sv. Petra i Pavla koja je postojala već u predosmansko doba. Obnovljena je početkom 18. stoljeća (u tom je obliku zabilježena i u katastaru iz 1878.). Širitovci sa svojim brojnim zaseocima pokazuju sličnu strukturu kao i Kaočine. I ovdje je položaj zaseoka određen smjerom geoloških slojeva koji se pružaju pravcem sjeverozapad-jugoistok. Zaseoke Lovrića, Vranjkovića, Grabića, Pulića, Vatavuka i Perčina dijele prostrana polja i vinogradi. I ovdje se javljaju karakteristična prostorna dvorišta oko kojih su okupljene kuće zaseoka.

Kao kućevlasnici u Širitovcima 1878. godine bili su upisani: Grabić Ante (pok. Petra), Grabić Matia (pok. Petra), Grabić Niko (Matin), Grabić Jerko (Matin), Grabić Marko (Matin), Grabić Mate (pok. Stipana), Grabić Jakov (pok. Andrije), Grabić Ivan (pok. Nikole), Grabić Pava (pok. Nikole), Grabić Ante (pok. Mate), Sunko Jure (pok. Filipa), Sunko Marko (pok. Mate), Sunko Ante (pok. Mate), Sunko Josip (pok. Mate), Vatavuk Jakov (pok. Stipe), Vatavuk Stanko (pok. Ilije), Vatavuk Grgo (pok. Josipa), Vatavuk Nikola (pok. Ante), Vatavuk Nikola (Aničin), Vatavuk Mate (pok. Ilije), Vatavuk Ivan (mulac), Vatavuk Luka (pok. Mate), Vatavuk Miško (pok. Blaža), Vatavuk Ante (pok. Blaža), Skelin Pešo (pok. Ante), Vranjković Ivan (pok. Filipa), Vranjković Frane (pok. Mate), Vranjković Ilija (pok. Jure), Vranjković Jakov (pok. Martina), Vranjković Jure (pok. Nikole), Vranjković Lovre (pok. Ivana), Vranjković Martin (pok. Ivana), Vranjković Lovre (pok. Martina), Vranjković Miško (pok. Dujma), Vranjković Luka (pok. Paškala), Lovrić Petar (pok. Miška), Lovrić Mate (pok. Ante), Lovrić Šeper Mile (pok. Jakova), Lovrić Šeper Martin (pok. Jakova), Lovrić Šeper Mate (pok. Jerka), Lovrić Šeper Ivan (pok. Ante), Lovrić Nikola (pok. Josipa), Livaja Lovrić Josip (pok. Ante), Lovrić Mate (pok. Miška), Lovrić Jerko (pok. Frane), Grabić Mate (pok. Šimuna), Lovrić Vukašić Josip (pok. Paška), Lovrić Vukašić Nikola (pok. Ivana), Lovrić Jure (pok. Stipana), Lovrić Ante (mulac), Lovrić Ivan (pok. Mate), Lovrić Jerko (pok. Ante), Lovrić Filip (pok. Ante), Bubalo Pava (pok.

Sl. 5. Dio sela Širotovaca sa zaseocima Grabića, Vranjkovića i Lovrića 1878. godine

Ante), Bubalo Luka (pok. Miška), Skelin Paško (pok. Marka), Bubalo Nikola (pok. Luke), Skelin?, (nasljednik p. Jose), Perčin Joko (pok. Ilije), Perčin Luka (p. Pa(?)a), Perčin Mate (pok. Petra), Perčin Paško (pok. Ivana), Skelin Pešo (pok. Ante), Livaja Lovrić Josip (pok. Ante), Livaja Lovrić Mate (Josipov), Livaja Lovrić Marko (Josipov), Bačić Šimun (Matin) iz Drinovaca, Grubešić ? (ud. Zane iz Drniša), Lovrić Mate (pok. Ante Vida), Lovrić Ivan (Josipov Vukarić), Livaja Joko (Ivanov), Lovrić Jure (pok. Ivana), Pulić Mate (p. ?), Pulić Ante (pok. Mate), Pulić Mate (pok. Blaža), Pulić Pava (pok. Nikole), Pulić Pava (pok. Miška), Pulić Jerko (pok. Nikole), Pulić Andrija (pok. Antuna), Pulić Stipan (pok. Ivana), Skelin naslj. pok. Jose iz Ključa, Samodol Bariša (pok. Pave) iz Brištana, Skelin Niko (pok. Ante), Skelin Jakov (pok. Marka) iz Drinovaca, Skroža (naslj. P. Vice iz Šibenika), Stojanović Nikola (pok. Ante) iz Karalića, Stojanović Ante (pok. Ante), Širitovci općina, Vranjković Šimun (pok. Martina), Vranjković Marko (pok. Martina), Vanjković Ika (pok. Ivana), Vranjković Martin (Miškov), Vranjković Mate (pok. Ivana), Vranjković Ana (pok. Jure), Vlajić Paškal (pok. Antuna) iz Karalića, Vlajić Ante (pok. Mate) iz Karalića, Vlajić Grgo (pok. Jakova) iz Karalića, Vlajić Miško (pok. Jakova) iz Karalića, Mazalin Lala (pok. Josipa), Ivić Pave (p. ?) iz Kaočina, Ivić Paško (pok. Nikole) iz Kaočina, Novak Vice iz Drniša, Kulušić Paško (pok. Pavla), Kulušić Ante (pok. Mate).

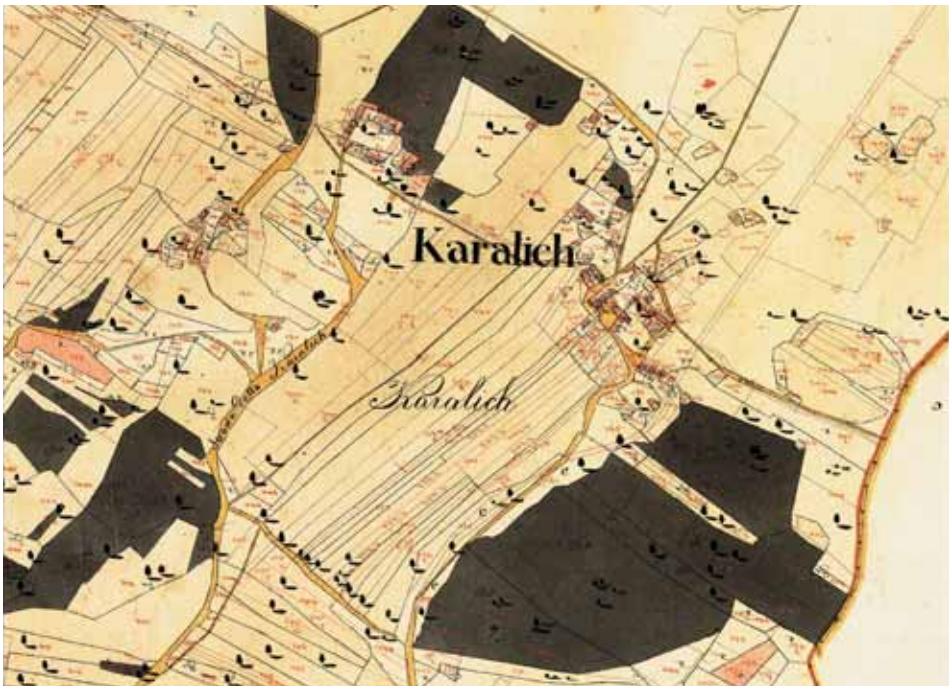

Sl. 6. Dio Karalića sa zaseocima Stojanovića i Pulića 1878. godine

Karalić

Selo Karalić imalo je 1878. godine 24 kućna broja. Tu je 1880. godine živio 131 stanovnik *(Korenčić, 1979.; 212*). Selo je nastalo naseljavanjem obitelji Pulić, Stojanović i Skelin čiji su posjedi formirani u tri pripadajuća zaseoka (zaseok Skelin, poznat kao Skelini stanovi nalazi se izvan obuhvata ove karte, nešto zapadnije). Selo je smješteno u zoni zaravni oblikovanoj u prominskim konglomeratima, pa Karaliće kao i ostala miljevačka sela takvog položaja odlikuju raštrkani zaseoci izrasli iz obiteljskih zadruga te okupljeni zemljišni posjedi. Kao i drugdje, zaseoci su smješteni na kontaktu pašnjaka i oranica. Svaki je zaseok imao svoje iskrčene plodne površine oranica i vinograda te dio šumskih površina, čineći tako malu ali zatvorenu cjelinu autarkične gospodarske osnove.

Kućevlasnici sela Karalić 1878. godine bili su: Skelin Jakov (pok. Mate), Skelin Petar, Skelin Mate (pok. Filipa), Meršić Ante (rečen Karlo), Skelin Jakov, Skelin Petar, Skelin Mate (pok. Filipa), Karlo Ivan (pok. Šimuna), Stojanović Marko, Božeka Joko (pok. Ante), Pulić Stojanović Mate (pok. Blaža), Stojanović Ma(?)lin (Nikin), Stojanović Mate (pok. Ante), Stojanović Nikola (pok. Ante), Miočević Milan (pok. Jure), Pulić Jerko (p. Nikole), Pulić Pava (pok. Miška), Pulić Paško (pok. Filipa), Pulić Andrija (p. Ante), Pulić Ivan (pok. Pavla), Pulić Mate (pok. Barišе), Pulić Miško (pok. Franje), Pulić Jerko (pok. Franje), Pulić Stipe (pok. Franje).

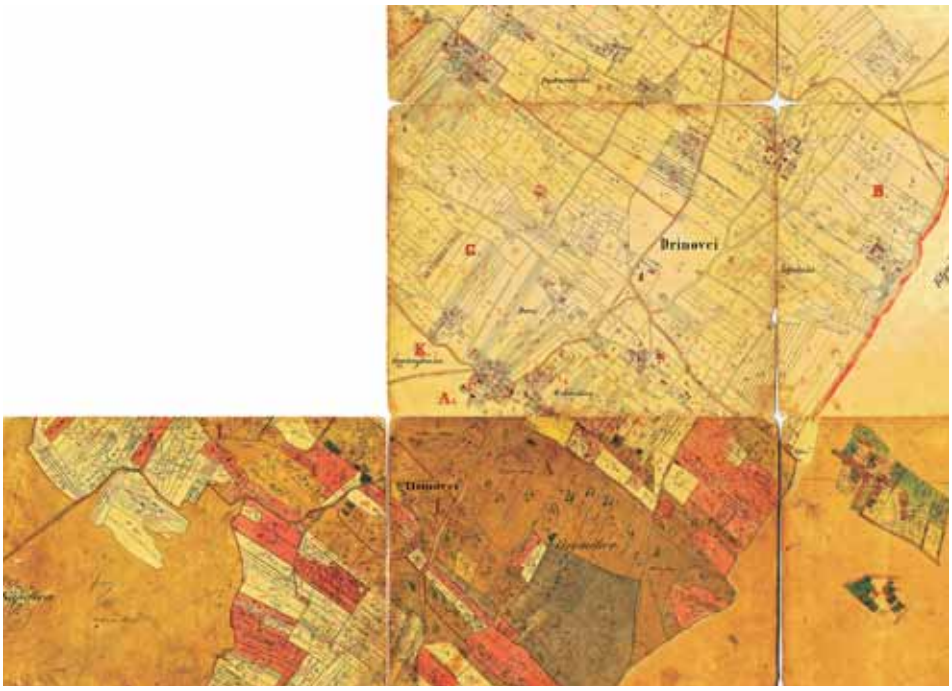

Sl. 7. Dio Drinovaca 1878. s južnim zaseocima duž kontaktne zone i sjevernim zaseocima raštrkanim na krškoj zaravni

Drinovci

Selo Drinovci imali su 1878. godine 63 kuće. Godine 1880. u Drinovcima (bez Nosa) zabilježeno je 365 stanovnika *(Korenčić, 1979.; 212, 213),* što je ovo selo činilo najmnogoljudnijim miljevačkim naseljem. Drinovci predstavljaju središnje naselje miljevačkog kraja koje je imalo i funkciju sjedišta župe. Župna crkva Presvetog Imena Isusova sagrađena je početkom 18. stoljeća. U katastru iz 1878. godine vidimo je nakon obnova obavljanih 1850. i 1854. odnosno 1878. godine kada je crkvi prigrađen zvonik.

S obzirom na položaj i strukturu, Drinovci predstavljaju prelazni tip naselja. Južni dio sela (zaseoci Stipandžije, Ivići, Kozići) nalazi se u zoni boranog reljefa u kojem dolazi do kontakta foraminiferskih vapnenaca i prominskih konglomerata (kao i kod sela Ključa i Brištana), što je rezultiralo izgradnjom kuća duž kontaktne zone u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Istodobno, najveći dio Drinovaca odlikuje nepravilna struktura raštrkanih zaselaka smještenih na zaravni građenoj od prominskih konglomerata (kao i kod Širitovaca i Kaočina). Zaseoci Bačića, Čavčića, Skelina i Škelja, rasuti su po miljevačkoj zaravni kao zaseoci okupljeni oko središnjeg dvorišta. Crkva Imena Isusova izgrađena je na osamljenoj poziciji definiranoj raskršćem putova.

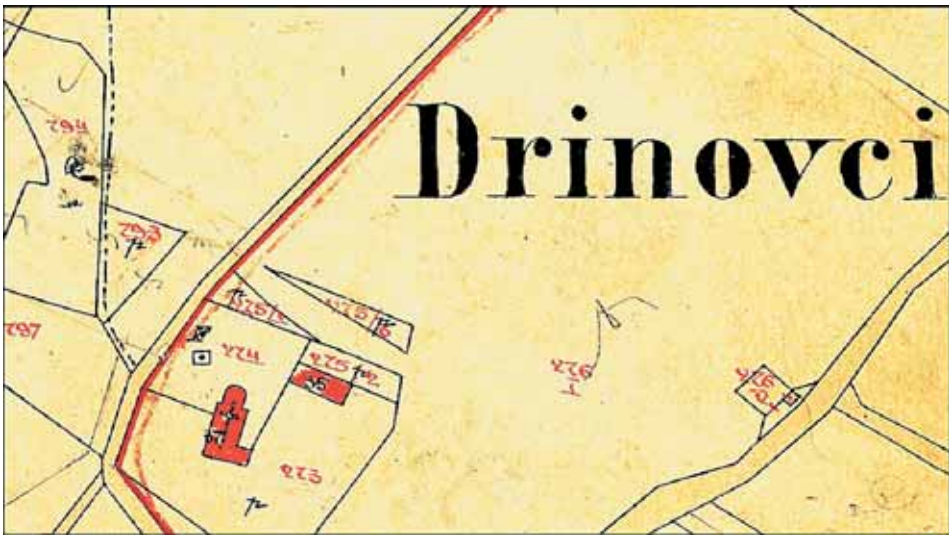

Sl. 8. Drinovci 1878. - detalj sa župnom crkvom

Kao kućevlasnici u Drinovcima 1878. godine bili su upisani: Skelin Paško (pok. Marka), Skelin Jakov (pok. Marka), Skelin Kata (udova pok. Jose), Skelin Franje (pok. Mije), Malenica Luka (pok. Bože), Malenica Ilija (pok. Bože), Anto Ivić (pok. Dujma), Ivić Jandrija (pok. Dujma), Ivić Stipan (pok. Ante), Ivić Toma (pok. Ante), Ivić Šimun (pok. Ante), Ivić Mate (pok. Petra), Ivić Marko (pok. Pave), Ivić Filip (pok. Ivana), Ivić Marko (pok. Pave), Ivić Joko (pok. Ante), Ivić Šimun (pok. Josipa), Ivić Jure (pok. Nikole), Ivić Ante (pok. Tome), Ivić Marko (Franje), Ivić Nikola (Franje), Ivić Jandrija (pok. Petra), Ivić Stipan (pok. Filipa), Ivić Josip (Grge), Ivić Lovrić (pok. Jure), Djević Ilija (pok. Ante), Djević Josip (pok. Ante), Bobelj Marko (pok. Raje), Bobelj Marka (udova pok. Ante), Stipandžija Jandro (pok. Jerka), Stipandžija Marko (pok. Luke), Stipandžija Šimun (pok. Luke), Stipandžija Ante (pok. Luke), Kozić Ante (pok. Nike), Kozić Ivan (pok. Lovre), Kozić Kata (pok. Martina), Bačić Jakov (pok. Ivana), Bačić Ante (pok. Grge), Bačić Paško (pok. Marka), Babić Josip (pok. Ante), Bačić Šimon (pok. Ante), Bačić Ana, Bačić Mio (pok. Lovre), Bačić Mate (pok. Simone), Bačić Paško (pok. Ivana), Bačić Bariša (pok. Ante), Bačić Mio (pok. Mate), Bačić Ivan (pok. Grge), Bačić Ivan (pok. Nikole), Bačić Šimon (pok. Marka), Bačić Mate (pok. Marka), Bačić Miško (pok. Todora), Škeljo Joko (pok. Simone), Škeljo Ivan (pok. Mate), Škeljo Mijo (pok. Jerka), Čavčić Jerko (pok. Jure), Čavčić Jerko (pok. Ilije), Skelin Jakov (pok. Marka), Skelin Ivan (pok. Petra), Skelin Jakov (pok. Marka), Skelin Nikola (pok. Lovre), Skelin Jose (pok. Lovre), Bačić Mio (pok. Nikole).

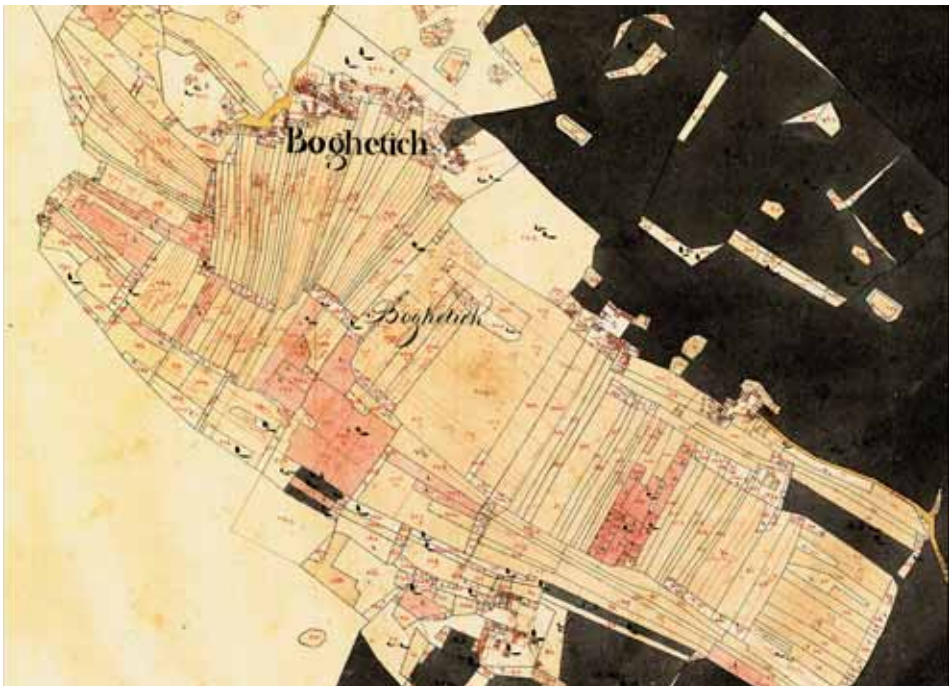

Sl. 9. Bogatići sa zaseocima Galića, Mamuta, Mazalina i Dujila 1878. godine

Tip III - zaseoci oko plodnog dolca

Bogatić

Bogatić (Bogetić) je najsjevernije miljevačko selo nastalo naseljavanjem obitelji - Galić, Mamut, Mazalin i Dujilo. Njihove obiteljske odnosno zemljišne zajednice ujedno su činile jezgru zaseoka koja su s vremenom nastala diobom njihovih zemljišnih posjeda. Da je svaki od spomenutih zaseoka nastao iz primarnog posjeda obitelji ne potvrđuju samo ista prezimena unutar zaseoka već i struktura zemljišnog posjeda u kojem više kuća dijeli zajedničko dvorište što je karakteristično upravo za podjelu primarnog (očeva) posjeda između njegovih nasljednika (sinova). Na taj je način diobom posjeda nasljeđivanjem između nasljednika glavne obitelji do druge polovice 19. stoljeća formirano 4 odnosno 5 zaselaka (od kojih dva čine obitelji Dujilo). Selo je prema katastarskim izvorima 1878. godine imalo 49 kuća[11] u kojima je 1880. živjelo 188 stanovnika (*Korenčić, 1979.; 212)*

Kao kućevalsnici u Bogatiću 1878. godine bili su upisani: Skelin Paško (pok. Marka), Marasović Ivan, Skelin Petar (pok. Ante), Skelin Jakov (pok. Ante), Vlajić

11 Usp. Upisnik kuća općine Bogetić 1879. Državni arhiv Split, fond Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju

Ante (pok. Mate), Visovac samostan, Galić Mate (pok. Stipana), Galić Luka (pok. Filipa), Galić Nikola (pok. Ante), Galić Andrej (pok. Ante), Galić Paško (pok. Paška), Galić Ilija (pok. Paška), Galić Cvitko (pok. Ivana), Mamut Josip (pok. Marka), Mamut Petar (pok. Mate), Mamut Šime (pok. Jure), Mamut Mate (pok. Jerka), Mamut Ante (pok. Ilije), Mamut Jure (pok. Nikole), Mazalin Paško (pok. Mate), Mazalin Nikola (pok. Ilije), Mazalin Ivan (pok. Josipa), Mazalin Nikola (pok. Josipa), Mazalin Mate (pok. Josipa), Mazalin Šime (pok. Petra), Mazalin Nikola (pok. Pavla), Mazalin Marko (pok. Pavla), Mazalin Jakov (pok. Jure), Mazalin Petar (pok. Jure), Mazalin Franjo (pok. Jure), Mazalin Filip (pok. Ante), Mazalin Anica (pok. Jure), Mazalin Ante (pok. Ive), Mazalin Mate (pok. Marka), Mazalin Marko (Antin), Galić Marko (pok. Mate), Galić Mijat (pok. Ive), Galić Paško (pok. Josipa), Galić Ante (pok. Josipa), Galić Matija (pok. Nikole), Dujilo Ivan (pok. Josipa), Dujilo Mate (pok. Stipe), Dujilo Nikola (pok. Pavla), Dujilo Lucia (pok. Mate), Dujilo Miško (pok. Marka), Dujilo Grgo (pok. Paška), Dujilo Ante (pok. Paška), Dujilo Ivan (pok. Paška), Dujilo Josip (pok. Paška).

Prirodni i kulturni pejsaži Miljevaca

Katastarski izvori nastali franciskanskom izmjerom, u usporedbi s mletačkim katastrom, omogućavaju nam uočavanje svih promjena koje su se događale u području Pokrčja, a koje su značajno utjecale na daljnju transformaciju prirodnog (osobito agrarnog) i kulturnog pejsaža oko rijeke Krke.[12] Posebno označavanje načina korištenja površina na razini svake pojedine katastarske čestice, omogućuje nam prvi put vrlo detaljan uvid u izgled pejsaža kao i u strukturu samih zemljišnih posjeda.[13]

Nastavkom kolonizacije tijekom 18. stoljeća i daljnjom kultivacijom tla pod utjecajem agrarnih reformi u vrijeme i nakon Grimanija, najveća promjena na području Pokrčja vidljiva iz spomenutih katastarskih izvora, zapaža se u formiranju novoga agrarnog pejsaža. Općenito, na čitavom se području početkom 19. stoljeća zapaža značajan porast udjela obrađenih površina. Uz svako naselje sada se široke površine koriste kao oranice. Pri tome u ratarskoj proizvodnji još uvijek dominira jednostavan plodored u kojem se smjenjuju pšenica i kukuruz na izdašnijim tlima, a kukuruz i ječam na nešto slabijim zemljištima. Oralo se plitko, a gnojilo neredovito i slabo.[14] Najveći udio poljoprivrednih površina zapaža se u gornjem Pokrčju osobito u Kninskom polju što je posljedica

12 Gradivo mletačkog katastra Dalmacije, uključujući i ono za područje Miljevaca, čuva se u Državnom arhivu Zadar. O tome opširnije usp. Slukan Altić, Mirela (2001.): Povijest mletačkog katastra Dalmacije (Morlaci u mletačkim katastarskim izvorima). Arhivski vjesnik, br. 43, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001., str. 139-155.

13 Oranice su obojene žućkastom bojom, vrtovi su obojeni tamnijom, a pašnjaci svjetlijom zelenom bojom, te vinogradi ružičasto-crvenom bojom. Šumske površine označene su tamnosivom bojom. Ceste, zidane kuće i mostovi obojeni su svijetloružičastom, a javne zgrade tamnije ružičastom bojom. Svi drveni objekti označavani su žutom. Hidrografska mreža bojena je plavom bojom.

14 Ove podatke doznajemo iz gospodarskih opisa katastarskih općina (*Operato dell' Estimo*).

započetih procesa melioracija oko Butišnice i Krke, ali i u drugim krajevima oko Krke gdje se zemljište sada obrađuje intenzivnije, a same površine oranica su proširene. Od svih kultura najveći skok zabilježio je udio vinograda koji su u vrijeme izrade mletačkih katastara još bili razmjerno slabo zastupljeni. Naglo širenje vinograda u to je vrijeme karakteristično za čitavu Dalmaciju, a u Pokrčju vinogradi se sade na ocjeditijim stranama poljskih ravni. Snažan porast udjela vinograda najznačajnija je promjena u prirodnom i agrarnom pejsažu Pokrčja s početka 19. stoljeća. Istodobno, udio voćnjaka ostao je razmjerno nizak, što svjedoči o još uvijek niskom stupnju poljodjelstva te o maloj brizi za tu kulturu. Voćke su se sadile samo između čokota vinove loze. Melioracijski zahvati na uređenju toka Krke i njezinih pritoka koji su započeli početkom 19. stoljeća utjecali su i na udjele drugih poljoprivrednih kultura. Tako je u području Kninskog polja udio livada povećan, dok je primjerice u Petrovu polju bolja odvodnja potakla pretvaranje livada u oranice (*Friganović, 1961.: 112)*. Istodobno, zapaža se smanjenje udjela pašnjačkih površina. Ta je pojava vezana uz degradaciju pašnjaka, do koje je došlo zbog prekomjerne ispaše sve većeg broja stoke. U istom razdoblju nastavlja se i trend smanjivanja šumskih površina. Ta je pojava vezana za degradaciju šuma u šikare, zbog prekomjerne ispaše ali i uz krčenje šuma zbog povećanja ratarskih površina. Krčevine su početkom 19. stoljeća bile glavni izvor novih obradivih površina, a ta se pojava osobito intenzivirala u vrijeme francuske uprave kada se nizom mjera nastojalo unaprijediti gospodarsko stanje Dalmacije. Stočarstvo je još uvijek imalo iznimno velik značaj. U vrstama stoke, karakterističan je relativno mali udio konja i kopitara uopće, jer su kao glavna zaprežna snaga ovdje korišteni volovi. Još uvijek velik broj koza potvrđuje da su one bile temeljni čimbenik u procesu degradacije prirodnog pejsaža i, uz čovjeka, glavna prepreka obnovi šumskih površina. Koze su opterećivale škrte pašnjake krša, na koje se zbog toga širio kamenjar. Takvo stanje će se zadržati sve do druge polovice 19. stoljeća kada proporcionalno s povećanjem udjela obrađenih površina, broj stoke počinje opadati (do 1900. godine broj stoke u nekim je dijelovima Pokrčja prepolovljen).

U ovom razdoblju javlja se još jedna nova pojava - usitnjavanje posjeda. Naime, dodjeljivanjem zemljišta u vlasništvo seljaka koji su ga obrađivali, što je utemeljeno u doba francuske uprave, potaknuta je dioba posjeda. Od tada će se prosječna površina zemljišnog posjeda po svakoj obitelji iz generacije u generaciju smanjivati, što će tijekom druge polovice 19. stoljeća poticati nove agrarne krize i pojavu gladi. Taj je proces osobito teško pogodio Zagoru jer je on bio istodobno popraćen i s konstantnim porastom broja stanovnika. Usitnjavanjem posjeda poljodjelci su osiromašili, zbog čega su se zaduživali te često postajali žrtvama lihvarstva, koje je bilo osobito razvijeno u Kninu i Drnišu. Tako je ugrožavana egzistencija malog posjeda, a pospješivano širenje manjeg broja većih. Ovom su procesu naročito pogodovale zakonske odredbe iz vremena francuske uprave po kojim su seljaci, uživatelji državnih zemljišta, mogli

slobodno raspolagati zemljom. To je omogućilo pojedincima da obveze svojih dužnika rješavaju prisvajanjem njihovih posjeda. U takvim je prilikama seljak ovisio o varoškim zemljoposjednicima i trgovcima kojima je zadužujući se davao u zalog dijelove svoga posjeda. Kako zbog siromaštva nije mogao vratiti dug na vrijeme, seljak je gubio dio po dio zemlje. Glavni prostorni odraz takvoga stanja vidljiv je u izrazitoj parcelaciji posjeda koja će s vremenom značajnije utjecati i na agrarni pejsaž. Čestice postaju sve manje površine, sve su uže i raspršenije. Tako se primarno okupljeni posjed pretvara u posjed raspršenog tipa s vrlo usitnjenim parcelama, u pravilu lošije kvalitete.

Literatura:

Friganović, Mladen (1961.): Polja gornje Krke. Radovi Geografskog instituta Sveučilišta u Zagrebu, sv. 3, Zagreb.

Korenčić, Mirko (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971. Republički zavod za statistiku SRH, JAZU, knj. 54, Zagreb.

Kosor, Karlo (1975.): Drniš pod Venecijom. Kačić - zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, god. VII, Split, str. 5-69.

Slukan Altić, Mirela (2001.): Povijest mletačkog katastra Dalmacije (Morlaci u mletačkim katastarskim izvorima). Arhivski vjesnik, br. 43, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001., str. 139-155.

Slukan Altić, Mirela (2003.): Povijesna kartografija - kartografski izvori u povijesnim znanostima. Izdavačka kuća "Meridijani", Samobor.

Slukan Altić, Mirela (2005.): Povijest stabilnog katastra Dalmacije: povodom 170. obljetnice Arhiva mapa za Dalmaciju (1834. - 2004.). Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Državni arhiv Split, 2005., br. 19, str. 7-47.

Slukan Altić, Mirela (2007.): Povijesna geografija rijeke Krke: kartografska svjedočanstva. Nacionalni park "Krka", Šibenik.

NEKI ASPEKTI OBITELJSKE I DEMOGRAFSKE PROŠLOSTI ŽUPE MILJEVCI KONCEM XVII. STOLJEĆA U SVJETLU MATIČNIH KNJIGA ROĐENIH

Zoran Ladić-Zrinka Novak

Na temelju najstarije sačuvane matične knjige rođenih (krštenih) župe Miljevci iz razdoblja od 1692. do 1696. autori razmatraju neke aspekte demografske i obiteljske povijesti mikroprostora jedne ruralne sredine u vrijeme kada je ovim krajevima bjesnio rat između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. U radu se razmatra spolna struktura rođene djece, godišnja i mjesečna distribucija rođene djece, sezonske varijacije u rađanju djece, izbor imena roditelja i djece s obzirom na lokalne i opće svetačke kultove Katoličke crkve, te se donose novi podaci iz Miljevačke povijesti iz konca 17. stoljeća. U radu se donosi i cjeloviti popis znanstvene literature o korištenju matičnih knjiga za proučavanje povijesti sela, mjesta i gradova na području Hrvatske.

Historiografija proučavanja povijesti stanovništva u Hrvatskoj na temelju analize matičnih knjiga

Iako začeci hrvatske povijesne demografije sežu u tridesete godine XX. stoljeća, povijesno-demografska istraživanja u Hrvatskoj doživjela su procvat

od osamdesetih godina prošlog stoljeća. Naime, od tog razdoblja nastaje niz radova iz područja povijesne demografije, koja je u posljednje vrijeme prerasla u multidisciplinarnu i interdisciplinarnu znanstvenu granu. Od hrvatskih povjesničara koji su u posljednjih tridesetak godina dali temeljne doprinose i poticaj za daljnji razvitak povijesne demografije, valja izdvojiti Stjepana Krivošića (1993.)[1] i Vladimira Stipetića (1981.).[2] Već u tom razdoblju ova su dvojica znanstvenika upozorila na važnost serijskih tipova izvora, prije svega matičnih knjiga i popisa stanovništva, za istraživanje demografske povijesti novog vijeka i suvremenog razdoblja.[3] No, isto tako, svjesni nepostojanja takvih egzaktnih vrsta vrela za razdoblje srednjeg vijeka i rane renesanse, odnosno za razdoblje prije Tridentskog koncila sredinom XVI. stoljeća, isti su autori ukazali na osobitu važnost drugih tipova serijskih izvora kao što su tzv. stanja duša (*Status animarum*), oporuke, inventari, popisi hodočasnika, tzv. knjige oprosta (*Libri indulgentiarum*) i sl.

Koristeći se znanstvenim poticajima i metodologijom predloženom od dvojice spomenutih znanstvenika, ali i pod utjecajem europske, prije svega francuske, povijesne demografije,[4] tijekom devedesetih godina XX. stoljeća proizišla je nova generacija povjesničara koja koristi serijske tipove izvora za proučavanje prošlosti i to ne isključivo demografskih kretanja već i obiteljskoga života, svakodnevice, pobožnosti i drugih problema. Važno je pri tome istaknuti da se ta istraživanja vrše ne samo za razdoblje nakon pojave matičnih knjiga već i za razdoblje razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka i renesanse. Radi se, dakle, o razdobljima koja se do tada gotovo uopće nije istraživalo sa aspekta povijesne demografije jer se smatralo da ne postoje relevantni izvori čija analiza može rezultirati egzaktnim podacima.

Takvo upoznavanje sa europskom i hrvatskom povijesno-demografskom produkcijom i metodologijom rezultiralo je brojnim istraživanjima, ne samo za razdoblje kada statistika ulazi u mentalni sklop društva i pojedinca zbog praktičkih potreba, već i za vrijeme za koje se smatralo da je takva istraživanja gotovo nemoguće izvršiti.[5] Tako velika produkcija hrvatske povijesne demo-

1 Vidi npr: Stjepan Krivošić, Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, 19, JAZU, Zagreb 1981.; Isti, *Stanovništvo i demografske prilike u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća* (doktorska disertacija), Zagreb 1983.; Isti, Izvori za historijsku demografiju: djelomični brojčani i poimenični popisi stanovništva, u: *Arhivski vjesnik*, 36 (1993.), br. 37, str. 159-170.

2 Vidi npr.: Vladimir Stipetić, O istraživanju povijesti stanovništva u gradovima Hrvatske, u: Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 1-22; Jakov Gelo-Vladimir Stipetić, *Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske: od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.

3 Tako npr. u spomenutoj raspravi *Izvori za historijsku demografiju* S. Krivošić ističe da postoje dvije temeljne skupine izvora za proučavanje kretanja stanovništva – starije matične knjige i brojčani i poimenični popisi stanovništva kao npr. svjetovni popisi komorskih komisija ili crkveni popisi kao kanonske vizitacije. S. Krivošić, *Izvori za historijsku demografiju*, str. 159, 164-168.

4 Vidi npr.: Roger Mors, *Introduction a la demographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siecle*, Paris, 1954.-1956.; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294-1324*, Pariz 1975.; Jacques Chiffoleau, *La comptibilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320 - vers 1480)*, Rome 1980.; Perchè cambia la morte nella regione di Avignone alla fine del Medioevo, u: *Quaderni storici* 50/2 (1982.), str. 449-465.

5 Razlog tome bila je činjenica da se gotovo svaka brojčana vrijednost u srednjovjekovnim izvorima smatrala sumnjivom zbog sklonosti pisaca dramatizaciji pojedinih događaja i posljedično i uveličavanju brojčanih vrijednosti. Osobito je to bilo izraženo u vrijeme kriznih situacija kao što su ratovi, bitke ili epidemije raznih bolesti.

grafije u posljednjih nekoliko desetljeća potaknula je nastanak sinteze dvojice autora - Vladimira Stipetića i Nenada Vekarića - naslovljene *Povijesna demografija Hrvatske*[6] u kojoj su iznesena suvremena metodološka načela kojima se služi povijesna demografija, zabilježena su imena gotovo svih istraživača te je iznesena detaljna bibliografija radova koji se bave ovom povijesnom granom.

No, kako ćemo se u ovom radu koristiti matičnim knjigama kao temeljnim izvorom u analizi, na ovom mjestu izložit ćemo samo kratak pregled radova onih povjesničara i demografa koji su svoja istraživanja vršili isključivo ili u najvećoj mjeri na temelju matičnih knjiga rođenih, umrlih i vjenčanih kako onih pisanih latinskim tako i glagoljskim pismom i to za manje prostorne jedinice kao što su sela, naselja, gradovi i župe. Povijesno-demografske analize na određenim mikroprostorima, utemeljene na matičnim knjigama, mogu se pregledno izložiti po pojedinim hrvatskim regijama. Za istarsko, primorsko, kvarnersko, dalmatinsko i kontinentalno hrvatsko područje matične knjige vrlo su dobro sačuvane, ponegdje već od konca XVI. stoljeća, i nalaze se u pojedinim arhivskim ustanovama kao npr. državnim arhivima u Pazinu, Rijeci, Zadru, Splitu, Dubrovniku, zatim u Sabirnom centru Šibenik Državnog arhiva u Zadru, Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, pojedinim župskim arhivima, dok se upravo radi na prikupljanju, mikrofilmiranju, obradi i ujedinjavanju cjelokupne baze matičnih knjiga Hrvatske u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Matične knjige za područje Slavonije (nakon osmanskog osvojenja tijekom XVI. stoljeća) i nekadašnje Vojne Krajine vrlo su slabo sačuvane ili ih gotovo uopće nema sve do ponovne uspostave habsburške vlasti na ovim područjima koncem XVII. i početkom XVIII. stoljeća.[7] Doduše, postoje osmanski defteri, ali je stupanj njihove istraženosti skroman, uglavnom zbog nepoznavanja arapskog pisma i jezika.

Istra i Hrvatsko primorje pripadaju skupini najbolje istraženih hrvatskih regija s obzirom na povijesno-demografska istraživanja utemeljena na matičnim knjigama i to zahvaljujući nekolicini istraživača. Od istraživača starije generacije treba istaknuti analize latinskih i talijanskih matičnih knjiga koje su izvršili Jakov Jelinčić[8] i Miroslav Bertoša.[9] Tijekom posljednjeg desetljeća prošlog i početkom ovog stoljeća nekoliko je istarskih povjesničara mlađe i srednje generacije nastavilo ovu tradiciju i izvršilo opsežna istraživanja matičnih knjiga za pojedine istarske i kvarnerske mikroprostore. Egidio Ivetić autor je studije "La popolazione di Parenzo nel Settecento: aspetti, problemi ed episodi del movimento demografico" u kojoj donosi popis najvažnijih izvora i iznosi metodološke smjernice za problematiku demografskih istraživanja na područ-

6 Vladimir Stipetić – Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, HAZU, Zagreb-Dubrovnik 2004.

7 Vidi: Vladimir Stipetić – Nenad Vekarić, nav. dj., str. 113-217.

8 Vidi npr.: Jakov Jelinčić, Matične knjige s područja Pazinštine do 1945 (1949) godine, u: *Vjesnik Istarskog arhiva*, 2/3 (1992./1993.), str. 253-275; Isti, Arhivsko gradivo o Vrhu u Povijesnom arhivu u Pazinu i u Župnom uredu u Vrhu te u Matičnom uredu u Buzetu s posebnim osvrtom na matične knjige, u: *Buzetski zbornik*, br. 24 (1998.), str. 63-74; Isti, Neke bilješke u matičnim knjigama istarskih župa, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41/42 (1999./2000.), str. 451-481.

9 Vidi. npr.: Miroslav Bertoša, Matične knjige - arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci;* 41/42 (1999./2000.), str. 315-352.

ju Poreča u XVIII. stoljeću.[10] Slaven Bertoša autor je više studija u kojima su u središtu istraživanja povijesno-demografske teme na temelju matičnih knjiga pojedinih istarskih gradova, naselja i sela.[11] Koristeći se matičnim knjigama kao primarnim vrelom, ali i bilježničkim spisima Pule i okolnih mjesta i sela, isti je autor pokazao da su matične knjige vrijedan izvor ne samo za istraživanje demografske povijesti nego i povijesti svakodnevnog života,[12] obiteljske[13] i religiozne povijesti, etničkih i konfesionalnih odnosa na puljskom području,[14] migracija[15] i niza drugih aspekata prošlosti. Svoja istraživanja pulskih matičnih knjiga autor je sažeo u izvrsnoj monografiji naslovljenoj "Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća" u kojoj je razmotrio sve gore navedene probleme.[16]

Posebna su vrijednost cjelokupnog istarskog i kvarnerskog povijesnog nasljeđa matične knjige pisane glagoljicom, a koje su sačuvane za dugo vremensko razdoblje od konca XVI. do XIX. stoljeća.[17] Povijesno-demografskim istraživanjima istarskih glagoljskih matičnih knjiga osobito se posvetio Dražen Vlahov, usmjerivši svoj istraživački rad prema povijesti stanovništva malih istarskih naselja kao što su Hum, Boljun, Vranja i Roč.[18] Glagoljskim i latinskim matičnim knjigama vrlo je bogato područje kvarnerskoga otočja pa su tako izvršena istraživanja tih vrela za mjesta Vrbnik,[19] Punat[20] i Dobrinj na Krku,[21] Cres[22] i Lošinj.[23]

10 U: *Atti. Centro di ricerche storiche, Rovigno, Unione Italiana, Fiume*, 21 (1991.), str. 117-185. Isti je istraživač autor još nekoliko studija u kojima se razmatra problematika povijesne demografije za područje Istre.

11 Vidi npr.: Slaven Bertoša, Puljske matične knjige kao izvor za povijest migracija : doseljenici iz središnje Hrvatske, Ugarske i slovenskih zemalja pod austrijskom vlašću (1613.-1817.), u: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 19 (2000.), str. 181-198; Isti, Matične knjige kao vrelo demografske, etničke, društvene i gospodarske povijesti Pule: (1613.-1815.), u: *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001.), 1, str. 175-180, 199-200.

12 Slaven Bertoša, Društvena povijest Istre: o konjušarima, kuharima, majordomima, nadglednicima, slugama i sobarima u gradu Puli od XVII. do XIX. stoljeća, u: *Problemi sjevernog Jadrana*, 8 (2003./2004.), str. 7-28.

13 Slaven Bertoša, Nezakonita djeca u pulskim matičnim knjigama krštenih od 1613. do 1678., u: *Croatica Christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 22 (1998.), 42, str. 37-48.

14 Slaven Bertoša, Etnička struktura Pule i njezinih sela u prvoj polovici XVII. stoljeća, u: *Vjesnik Istarskog arhiva*, 6/7 (1996./1997. [i.e. 2002.]), str. 253-296.

15 Slaven Bertoša, Migracijsko povezivanje šireg rovinjskog područja i Pule: doseljenici iz Rovinjskog sela u pulskim matičnim knjigama od XVII. do XIX. stoljeća, u: *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 24 (2005.), 28, str. 153-159.

16 Skupština Udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin 2002.

17 Odličan pregled izuzetno bogatog i još uvijek slabo istraženog arhivskog fonda glagoljskih matičnih knjiga u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti iznijela je arhivistica ove ustanove Marta Jašo: Glagoljske matične knjige Kvarnerskog primorja i Istre u Arhivu HAZU, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41/42 (1999./2000.), str. 393-402.

18 Vidi npr.: Dražen Vlahov, Glagoljski zapisi u knjizi krštenih, vjenčanih i umrlih iz Huma: (1618.-1672.), u: *Nova Istra;* 3 (1998.), 3(10), str. 213-223; Isti, *Glagoljski rukopis iz Vranje u Istri : (1609. - 1633.)*, Povijesni arhiv u Pazinu, Pazin, 1996.; Isti, Matične knjige u Povijesnom arhivu u Pazinu, u: *Vjesnik Istarskog arhiva*, 2/3 (1992/1993), str. 277-309.

19 Vidi npr. Marija Karbić-Zoran Ladić, Glagoljske matične knjige otoka Krka u Arhivu HAZU, u: *900 godina Bašćanske ploče. Krčki zbornik*, 42. Posebno izdanje 36, ur. Petar Strčić, Baška 2000., str. 281-297.

20 Nikola Bonifačić-Rožin, Puntarska predaja i puntarske glagoljske matice, u: *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, knj. 37, 1953., str. 145-204.

21 Vidi npr.: Albino Senčić, Dobrinjske matične knjige, u: *Krčki zbornik*, 35, 1996., str. 49-56; Arijana Kolak-Vladimir Huzjan, Glagoljska matična knjiga krštenih (1667.-1723.) župe Dobrinj na otoku Krku kao izvor za proučavanje nekih aspekata demografske povijesti, u: *Povijesni prilozi*, god. 22, 2003., br. 24, str. 171-238.

22 Vidi npr.: Nikola Stražičić, Cresko-lošinjska otočka skupina, u: *Otočki ljetopis Cres-Lošinj*, 4, 1981., str. 143-190.

23 Nikola Crnković, Izvori i legende o naseljenju Lošinja, u: *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 29, 1987., str. 163-214.

Uz kvarnerske otoke, bogata matična građa sačuvana je i za područje grada Rijeke na temelju kojih je objelodanjeno nekoliko demografskih studija pri čemu valja istaknuti nekoliko studija Albina Senečića[24] i Ante Škrobonje.[25]

Uz Istru i Hrvatsko primorje, i dalmatinski otoci su prilično dobro obrađeni s aspekta povijesne demografije, a na temelju analize matičnih knjiga. Međutim, znatno je slabije obrađeno područje Dalmatinske zagore, šibensko područje i kopneni pojas južno od Splita do neumskoga koridora iako za razdoblje od 17. stoljeća nadalje postoje prilično dobro sačuvani fondovi izvorne arhivske građe koja se većim dijelom čuva u Sabirnom centru u Šibeniku Državnoga arhiva u Zadru, a danas je većina te građe dostupna i na mikrofilmovima koji se čuvaju u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu. Istraživanja za Dalmaciju usmjerena su uglavnom prema problemima iseljeništva, depopulacije, distribucije prezimena i zanimanja, a prilično se zanemarivalo obiteljsku strukturu i nedovoljno interpretiralo prirodno kretanje pučanstva i analize toga segmenta. Znatne doprinose u antroponimijskom i demografskom istraživanju naselja dalmatinske obale i otoka dao je Mladen Andreis.[26] On je na temelju podataka iz matičnih knjiga, anagrafa, oporuka i drugih notarskih spisa, načinio baze podataka iz kojih je analizirao prirodno kretanje stanovnika, migracije, a u svojim radovima obuhvatio je stanovništvo s područja srednje Dalmacije. Srednjodalmatinskim župskim matičnim knjigama bavila se i Danica Božić-Bužančić.[27] Pored navedenih istraživača još se nekoliko povjesničara i drugih znanstvenika bavilo problematikom demografije dalmatinskih otoka. Pri tome prije svega treba istaknuti Romana Jelića,[28] Vladislava Cvitanovića[29] i Damira Magaša[30] koji su se usredotočili na zadarsku otočnu skupinu, te Bernarda Stullija,[31] Ante Kalogjere,[32] Svena Kulušića[33] i Kristijana Jurana[34] koji su obrađivali šibensku

24 Albino Senčić, Matične knjige Klane, u: *Zbornik Društva za povjesnicu Klana*, 3, 1997., str. 83-95; isti, Riječke matične knjige, u: *Sveti Vid – u povodu Znanstvenog skupa u okviru Dana Svetog Vida*, Rijeka, lipanj 2000., 5, 2000., str. 67-83; isti, Zbirka matičnih knjiga Državnog arhiva u Rijeci, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41/42, 1999./2000., str. 385-390; isti, Inventar Zbirke matičnih knjiga Povijesnog arhiva Rijeka 1560.-1947., u: *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka;* 38, 1996., str. 315-387.

25 Ante Škrobonja, Neka obilježja nataliteta i mortaliteta u Rijeci tijekom prve polovice 19. stoljeća, u: *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*; 41/42, 1999./2000., str. 369-384.

26 Vidi npr.: Mladen Andreis, *Stanovništvo Župe sv. Mihovila Arhanđela u Trilju u 19. stoljeću: demografska i antroponimijska analiza na temelju podataka iz matičnih knjiga krštenih*, Cetinski dekanat, Trilj 2001.; isti, Stanovništvo Kaštela u prvoj polovici 18. stoljeća, u: *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*; 15, 1999, str. 93-129; isti, Povijesna demografija Velog Drvenika, Malog Drvenika i Vinišća do god. 1900., u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*; 40, 1998., str. 227-301; isti, Stanovništvo otoka Brača u drugoj polovici 18. stoljeća, u: *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 13, 1997., str. 205-236.

27 Danica Božić-Bužančić, Matične knjige iz župskih ureda na području srednje Dalmacije, u: *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 11, 1990., str. 275-286.

28 Roman Jelić, Stanovnici Dugog otoka u crkvenim maticama Zadra od 1569. do 1706. godine, u: *Zadarska smotra;* 42, 1/2,1993. [i.e. 1999.], str. 221-247.

29 Vladislav Cvitanović, Matice u Dalmaciji iz XVI. stoljeća, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, 1955., str. 79-86.

30 Damir Magaš, Zemljopisnopovijesna obilježja Dugog Otoka, u: *Zadarska smotra*, Dugi Otok, 42, 1-2, 1993., str. 11-44.

31 Vidi npr.: Bernard Stulli, *Iz prošlosti Dalmacije*, Split 1992., osobito poglavlje *Povijest Zlarina*, str. 209-422.

32 Ante Kalogjera, Stanovništvo i gospodarstvo otoka Prvića, u: *Geografski glasnik*, 21, 1959., str. 69-90.

33 Sven Kulušić, Naseljenost i vrednovanje kornatskih otoka od drevnih vremena do danas, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 62, 2000., str. 43-65.

34 Kristijan Juran, Murterske glagoljske matice, u: *Studia ethnologica Croatica,* 14/15, 2002./2003 /i.e. 2004., str. 213-274.

otočnu skupinu. Najvećim srednjodalmatinskim otocima Hvarom, Bračom, Korčulom i Visom u svojim povijesno-demografskim istraživanjima bavila se Nevenka Bezić-Božanić,[35] a Šoltom Mladen Andreis.[36]

Veliki doprinos poznavanju populacije šibenskoga područja u prošlosti dao je Ante Šupuk, koji je, proučavajući antroponimiju ovog područja, u svojim demografskim izučavanjima važno mjesto posvetio analizi matičnih knjiga kao primarnim izvorima za istraživanje te tematike.[37] O kretanju broja pučanstva na području šibenske biskupije i društvenoj strukturi stanovništva od srednjeg do novog vijeka pisali su Krsto Stošić,[38] Stanko Bačić,[39] Ivan Dovranić,[40] Damir Karbić[41] i Zoran Ladić.[42]

Za Dubrovnik i dubrovačku regiju, zbog obilja građe, izdano je niz vrijednih studija o demografskim kretanjima i društvenim strukturama stanovništva, koje su djelomice ili u cijelosti utemeljene na analizi matičnih knjiga, pri čemu valja istaknuti one Stjepana Krivošića,[43] Nenada Vekarića,[44] Vladimira Stipetića[45] i Vesne Čučić.[46] Što se tiče širega dubrovačkog područja, osobito je važno istaknuti recentnu studiju Nenada Vekarića pod naslovom *Stanovništvo otoka Pelješca*.[47]

Iz gore navedenog jasno je vidljivo da je hrvatska povijesna demografija u drugoj polovini 20. i početkom 21. stoljeća, uočivši golemu važnost matičnih knjiga za proučavanje povijesti kretanja stanovništva, mortaliteta, nataliteta, nacionalne strukture, konfesionalne pripadnosti, obiteljske povijesti, povijesti medicine kako na širim prostorima Hrvatske tako i u pojedinim mikroregijama, producirala veliki broj znanstvenih radova, studija i monografija koje su u

35 Nevenka Bezić-Božanić, *Povijest stanovništva u Visu*, Split 1988.; ista, *Stanovništvo Jelse*, Jelsa 1969.; ista. *Stanovništvo Komiže*, Split 1984.

36 Mladen Andreis, Migracije između primoštensko-rogozničkog kraja i otoka Šolte, Velikog Drvenika, Malog Drvenika te naselja Vinišća do god. 1900., u: *Povid- zbornik radova o primoštenskom i rogozničkom kraju;* 1, 1997., str. 254-260.

37 Vidi npr.: Ante Šupuk, Dvije matice (šibenska i primoštenska) i njihovo antroponimno značenje, u: *Povid - zbornik radova o primoštenskom i rogozničkom kraju*, 1, 1997, str. 205-238.

38 Kao najvažnije Stošićevo djelo u kojima je iznesena povijest sela na području šibenske biskupije vidi: Krsto Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik 1941.

39 Stanko Bačić, Ulomak matice krštenih iz Primoštena u Visovačkom arhivu, u: *Povid- zbornik radova o primoštenskom i rogozničkom kraju;* 1, 1997., str. 239-245.

40 Ivan Dovranić, Popis matičnih knjiga s područja Šibensko-kninske županije, u: *Arhivski vjesnik*, 45 2002. [i.e. 2003.], str. 161-190.

41 Damir Karbić, Sela župa Konjevrate i Mirlović Zagora u srednjovjekovnim bilježničkim spisima, u: *Konjevrate i Mirlović Zagora - Župe Šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin Zagreb 2005., str. 137-166.

42 Zoran Ladić, Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest župa Konjevrate i Mirlović Zagora u 18. i 19. stoljeću, u: *Konjevrate i Mirlović Zagora - Župe Šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin Zagreb 2005., str. 411-436.

43 Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Dubrovnik 1990.

44 Vidi npr.: Nenad Vekarić, Broj stanovnika dubrovačkog primorja od 15. do 20. stoljeća, u: *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka*, 8, 2001., str. 179-186; Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović, Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*, Dubrovnik 2000.;

45 Vidi npr.: Vladimir Stipetić, Brojčani pokazatelj razvoja stanovništva na teritoriju negdašnje Dubrovačke republike u minula tri stoljeća /1673.-1981.) – Pokušaj valorizacije ostvarenog priraštaja u prvih dvjesto godina, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 27, 1989., str. 93-112.

46 Vesna Čučić, Dubrovačke matične knjige: dragocjen izvor za povijesna istraživanja, u: *Arhivski vjesnik,* 48, 2005., str. 45-54.

47 Nenad Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, sv. I, Zagreb 1992.; sv. II, Zagreb 1993.

cijelosti posvećene proučavanju povijesti stanovništva na prostoru Hrvatske. Pri tome je važno istaknuti da u takvom proučavanju znatno pomaže činjenica da je za gotovo sve hrvatske regije sačuvan veliki broj izvorne građe, odnosno matičnih knjiga, posebice za razdoblje nakon tzv. Velikog bečkog rata ili Rata za oslobođenje (1683.-1699.). Za neka područja, kao što je to npr. prostor Istre i Kvarnera, matične knjige, iako često fragmentarno, sačuvane su i za ranija razdoblja, sve od početka 17. stoljeća. Pri tome valja istaknuti da se istraživači koji se bave proučavanjem matičnih knjiga s područja današnje Hrvatske u svom istraživanju suočavaju s jednom nemalom preprekom zbog činjenice da su same matične knjige za pojedine regije pisane raznim pismima i na različitim jezicima - glagoljicom i bosančicom na hrvatskom, latinskim, talijanskim i njemačkim. Uz to, važan je čimbenik da su matične knjige nerijetko pisane vrlo nečitkim rukopisom, a posebice se to odnosi na starije matične knjige pisane glagoljicom i bosančicom kada je svaki župnik ili kapelan imao svoj vlastiti, individualni rukopis.

O najstarijim matičnim knjigama krštenih župe Miljevci iz 1692. -1696. i 1732. godine

Iako je u nekim drugim hrvatskim župama bilježenje matičnih knjiga kao obveza župnika započeto odmah nakon donesenih odredbi Tridentskoga koncila (započeo sa radom 13. prosinca 1545., a završio 4. prosinca 1563.), pa su tako za neke hrvatske krajeve matične knjige sačuvane već od konca 16. i početka 17. stoljeća, miljevački su župnici počeli voditi, kao što ćemo vidjeti, matične knjige rođenih ili krštenih, umrlih i vjenčanih tek od konca 17. stoljeća kada je ovaj kraj oslobođen od Osmanlija. No, kao i drugdje, i u slučaju Miljevaca najstarije matične knjige predstavljaju karakterističan serijski tip izvora u kojem su izlistani određeni istovjetni podaci, a koji su zbog istovjetnosti podataka podložni kvantitativnoj analizi.

O istraživanju demografske povijesti župe Miljevci, čak niti osnovnih problema vezanih uz ovu disciplinu kao što su natalitet i mortalitet, kao uostalom i o demografskoj povijesti ostalih župa u šibenskom zaleđu, dosad je izvršeno vrlo malo istraživanja. I to unatoč činjenici da za takva istraživanja postoje relevantni izvori, prije svega matične knjige rođenih, odnosno krštenih, umrlih i vjenčanih za dugo razdoblje od konca 17. stoljeća do danas.[48] Naime, originali matičnih knjiga čuvaju se u Sabirnom centru u Šibeniku Državnog arhiva u Zadru, a sadrže ukupno trinaest matičnih knjiga rođenih, šest matičnih knjiga vjenčanih, deset matičnih knjiga umrlih, dva fragmenta matičnih knjiga vjen-

48 Cjelokupan popis fonda matičnih knjiga rođenih (krštenih), vjenčanih i umrlih župa Šibensko-kninske županije sa signaturama koje se čuvaju u Sabirnom centru u Šibeniku objelodanio je već spomenuti autor, arhivist u Sabirnom centru u Šibeniku, Ivan Dovranić. Vidi gore bilj. 40.

čanih i dva fragmenta matičnih knjiga umrlih, te tri zajedničke matične knjige u kojima se donose upisi za rođene, vjenčane i umrle osobe[49] dok su danas dostupni široj znanstvenoj javnosti zbog postojanja mikrofilmova u Državnom arhivu u Zagrebu. Vremenski, matične knjige župe Miljevci pokrivaju razdoblje od 1692. do 1947. godine, dakle otprilike dva i pol stoljeća.

Najstarije matične knjige koje su pisali miljevački župnici i kapelani pisane su kurzivnim pismom, najčešće latinicom na latinskom jeziku ili bosančicom na hrvatskom jeziku te donose tek osnovne podatke o pojedinim rođenim, vjenčanim ili umrlim osobama. Tijekom 19. st. u pisanju matičnih knjiga koristio se talijanski, a zatim i hrvatski jezik, a matične knjige bile su podijeljene na niz rubrika koje su sadržavale sve najvažnije podatke o određenoj osobi kao ime i prezime, podrijetlo, vjeroispovijest, ime župnika ili kapelana, ime roditelja (oca i majke), čak i djevojačko ime majke, mjesto njihova podrijetla, imena i prezimena kumova, njihovu vjeroispovijest, podrijetlo, te konačno napomenu je li dijete rođeno u zakonitom ili nezakonitom braku.

U ovom ćemo radu razmotriti samo neke aspekte demografske i obiteljske povijesti župe Miljevci. Važno je pritom spomenuti da za ovu priliku koristimo dvije najstarije sačuvane matične knjige krštenih župe Miljevci, prva iz godine 1692.-1696. i druga iz 1732. godine. Analiza je rađena prema mikrofilmovima koje je Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja u Splitu ustupila Hrvatskome državnom arhivu na snimanje, a spomenute knjige čuvaju se u rolama u Državnom arhivu u Zagrebu.[50]

Ono što je osobito zanimljivo u slučaju matičnih knjiga župe Miljevci jest činjenica da su najstarije, dakle one iz konca 17. stoljeća, pisane kurzivnom latinicom i na latinskom jeziku. No, miljevačke matične knjige umrlih iz istog razdoblja pisane su kurzivnom, prilično nečitkom, kurzivnom bosančicom. Kako objasniti ovu činjenicu? Moguće je pretpostaviti da je prvu knjigu, odnosno matičnu knjigu rođenih, pisala jedna ruka, odnosno jedan fratar, a drugu, odnosno matičnu knjigu umrlih, neki drugi bosančici vičniji fratar. No, ono što je osobito zanimljivo jest činjenica da su sljedeće matične knjige rođenih koje su sačuvane, one iz 1732. godine, ponovno pisane kurzivnom bosančicom te je time tradicija upisa latinicom i na latinskom jeziku na jedno vrijeme prekinuta. Razlog je vjerojatno u tome da je tada u miljevačkoj župi djelovao samo jedan svećenik ili fratar koji je očigledno bio vičniji pisanju kurzivnom bosančicom. lako dosta nečitak, rukopis se može čitati, u prvom redu zbog činjenice da se radi o serijskom tipu izvora koji podrazumijeva skučen vokabular i u kojem se navode uvijek isti podaci i formule uz razumljive varijacije kada su u pitanju imena djece, roditelja ili kumova.

Zanimljivo je također spomenuti da najstarije miljevačke matične knjige donose vrlo malo serijskih podataka usporedimo li ih s matičnim knjigama nekih drugih župa iz Šibenskog zaleđa ili pak župama iz drugih hrvatskih krajeva

49 Ivan Dovranić, nav. dj., str. 171.

50 Hrvatski državni arhiv (dalje: (HDA), Sign. M-2363 i M-2364, inv. br. 117.

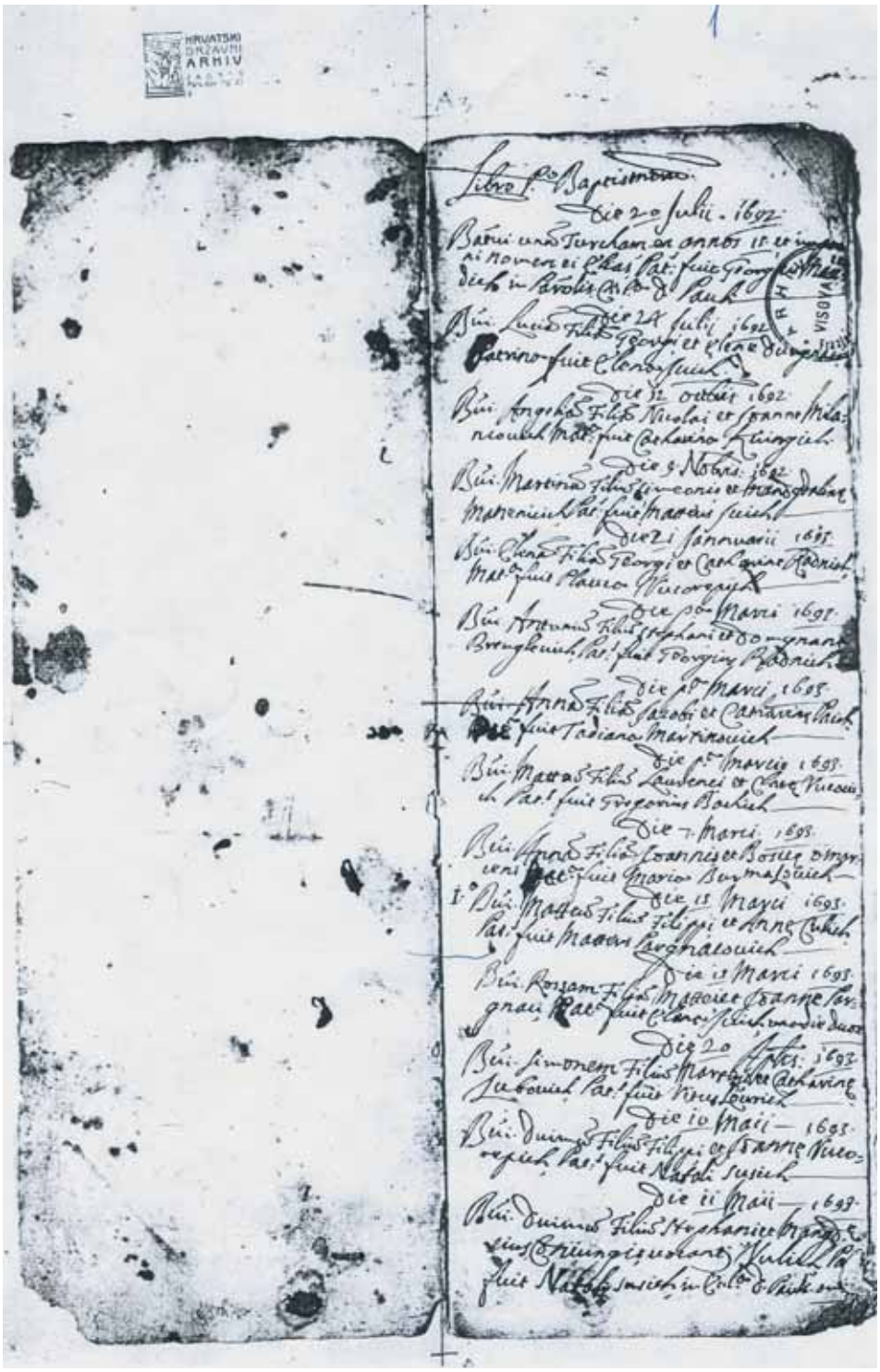
HRVATSKI
DRŽAVNI
ARHIV

iz istog razdoblja u kojima, uz detaljno navođenje datuma rođenja i krštenja djeteta, nalazimo ime i prezime roditelja, pa čak i djevojačko prezime majke, mjesto njihova podrijetla, ime i prezime kumova i mjesto njihova podrijetla, podatke je li brak crkveno ozakonjen, je li dijete zakonito ili nezakonito i dr. Miljevačke matične knjige rođenih vrlo su šture te donose sljedeće podatke: dan, mjesec i godina krštenja djeteta, ime djeteta, ime i prezime oca i majke te ime i prezime kuma ili kume, a tek se povremeno navodi radi li se o zakonitom braku. Tako jedan tipičan upis pisan latinicom na latinskom jeziku glasi: *Die 15 Marci 1693. Baptisaui Matteum filium Filippi et Anne Culich. Pater fuit Matteus Pargnacouich*.[51] Ime svećenika koji je krstio dijete uopće se ne spominje iako se čini da su u župi tada djelovala barem dvojica fratara, odnosno kako je gore istaknuto, jedan koji je pisao latinicom i drugi koji je koristio bosančicu. Onaj koji je pisao upise na latinici potpisao se na početku i kraju matične knjige kao Juraj Boglić. Tako na početku ove knjige stoji *Die 10 Junii 1692. Quando ego frater Georgius Boglich de Cettina ordino sancti patris nostri Francisci regularis obseruantiae fui constitutus parochus Migloeuicensis*,[52] a na koncu *Ego frater Georgius Boglich suae temporis fui parochus*.[53] Pri tome je važno istaknuti da je ovaj navod, tj. spomen Jurja Boljića (Bolića), od izuzetne važnosti za lokalnu povijest Miljevaca jer je to ujedno i prvi poimenični spomen jednog tamošnjeg župnika što do sada nije bilo poznato u historiografiji.

Knjige rođenih ovdje razmatrane donose vrlo malo drugih, uz matične knjige nevezanih, podataka koje su svećenici u drugim krajevima nerijetko upisivali na marginama matičnih knjiga. Radilo se o posebno zanimljivim povijesnim podacima (kao npr. podaci o vremenskim nepogodama, ratovima, bolestima, nesrećama, gladima ili pak odlasku ili povratku župnika, vizitaciji i drugim pojavama iz svakodnevnog života). Nažalost, ovdje na takve podatke ne nailazimo. Tako je tek u nekoliko upisa navedeno da su djeca krštena *in ecclesia domini Pauli* ili *in ecclesia sancti Pauli Migleuicensis*,[54] što pokazuje da je miljevačka župna crkva na samom kraju 17. stoljeća nosila titular posvećen Sv. Pavlu. Ovaj je podatak također vrlo važan jer je taj titular dosada bio nepoznat u hrvatskoj historiografiji. To je još zanimljivije s obzirom na opće poznatu činjenicu da miljevačka crkva, dovršena upravo u ovo vrijeme (1699. godine) nosi titular Imena Isusova.[55] Pored ovog podatka, zanimljivo je da se u najstarijoj matičnoj knjizi na nekoliko mjesta spominje da se crkva sv. Pavla nalazila *in oppido Migloeuicensis*,[56] dakle u miljevačkoj utvrdi i trgovištu koji su tamo postojali u to vrijeme, vjerojatno zbog kontinuiranih vojnih akcija koje su provođene

51 HDA, Matične knjige rimokatolika (dalje: MKRim), župa Miljevci, Matična knjiga rođenih (MKRođ), 1692-1696, sign.: inv. br. 117, fol. 1'.

52 Isto, fol. 1.

53 Isto, fol. 2.

54 Na primjer: *Die 13 Maii 1694. Baptisaui Annam filiam Tome et Vidosaue Susich. Mater fuit Manda Bachich. In ecclesia Sancti Pauli Migleuicensis*. HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 116, f. 2.

55 *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb 1975., str. 294.

56 O tome svjedoči nekoliko upisa u najstarijoj miljevačkoj matičnoj knjizi rođenih. Tako na primjer u zadnjem upisu ove knjige župnik Juraj Bolić (Boljić) navodi sljedeći upis: *Die 7 Aprilis 1696. Baptisaui Stanam filiam Petri et Catharine Perisich. Mater fuit Orsula Suich. Item baptisaui aliter eorum filliam illo die quid due nate erant. Baptisaui Rossa supra dicti filiam. Mater fuit Mangda*(!) *Puglichain ecclesia domini Pauli oppidi Miglouеuicensis*. HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 2.

u sklopu tzv. Rata za oslobođenje (1683.-1699.). No, na ovom su prostoru poznate tek dvije srednjovjekovne i ranonovovjekovne utvrde od većeg značaja: Ključice i Kamičak. Ključice su u razmatranom razdoblju u lošem stanju, a Kamičak je potpuno uništen.[57] Moguće je također pretpostaviti da je ovaj toponim vezan uz neku privremenu, manju i nesolidnu, utvrdu koja je u vrijeme ratnih operacija imala određenu stratešku važnost, a koja je kasnije razrušena i nestala.

Analiza nataliteta i obiteljske strukture na području župe Miljevci koncem 17. stoljeća

a) *Godišnja distribucija rođene djece*

Kao što pokazuju vrijednosti prikazane na Grafikonu 1 u župi Miljevici u razdoblju od 1692. do 1696. rođeno je i kršteno ukupno 45 djece što je za tako dugo razdoblje prilično malen broj. To se može protumačiti ili činjenicom da je miljevačka župa u to vrijeme imala vrlo malo župljana, možda nešto više od stotinu, što je mogla biti posljedica izravnih ratnih akcija na tom području tijekom Velikoga bečkog rata ili pak činjenicom da je u toj regiji još uvijek vladala velika smrtnost dojenčadi pri samom porodu. Naime, župnicima je, prema odredbama Tridentskog koncila, bila obveza da svako dijete koje je preživjelo porod odmah krsti. Iako se radi o vrlo malom uzorku, moguće je iznijeti neke osnovne podatke vezano uz prikaz podataka na Grafikonu 1. Tako se može reći da je prema dominantnoj vrijednosti prosječan broj rođene djece bio četiri jer se ta vrijednost pojavljuje u tri godine (1692., 1694. i 1695.). Promatramo li srednju vrijednost onda bi prosječan broj rođene djece bio 15 koliko ih je rođeno 1693. godine.

U svakom slučaju, grafikon ukazuje na vrlo velike nepravilnosti u godišnjem ritmu rađanja miljevačke djece. Istina, za 1692. godinu nisu zabilježeni cjeloviti podaci jer župnik Juraj Boljić započinje bilježiti podatke tek od srpnja te godine pa je vjerojatno da bi, kada bismo imali potpunu brojčanu sliku za tu godinu, broj rođene djece bio nešto veći. Godina 1693., za koju su upisi rođene djece cjeloviti, ukazuju na značajan porast broja rođene djece (15), ali već upisi za 1694. i 1695. godinu, koji su također potpuni, ukazuju na značajan pad koji je doista teško protumačiti, a razlozi su mogli biti višestruki.

Možemo samo pretpostaviti da je razlog manjeg broja rođene djece tih godina bio u ratnim prilikama, epidemiji ili pak gladi. Godine 1696. rođen je najveći broj djece (18) što je vrlo blizu brojčanoj vrijednosti iz 1695., ali možda i onoj iz 1692., za koju imamo tek fragmentarne podatke. Stoga se čini da bi prosječan broj rođene djece u župi Miljevci na samom kraju 17. stoljeća, naravno pod uvjetom da se radi o koliko-toliko mirnim godinama, bez rata, bolesti

57 Krsto Stošić, **** Sedam stoljeća šibenske biskupije. Dakle, pitanje "miljevačke utvrde i trgovišta" moguće je razmotriti tek na temelju nekih drugih vrela koji bi možda pružili neke nove podatke o toponimu *oppidum Migloeuicensis*.

Grafikon 1.
Broj rođene djece u župi Miljevci u razdoblju 1692.-1696.

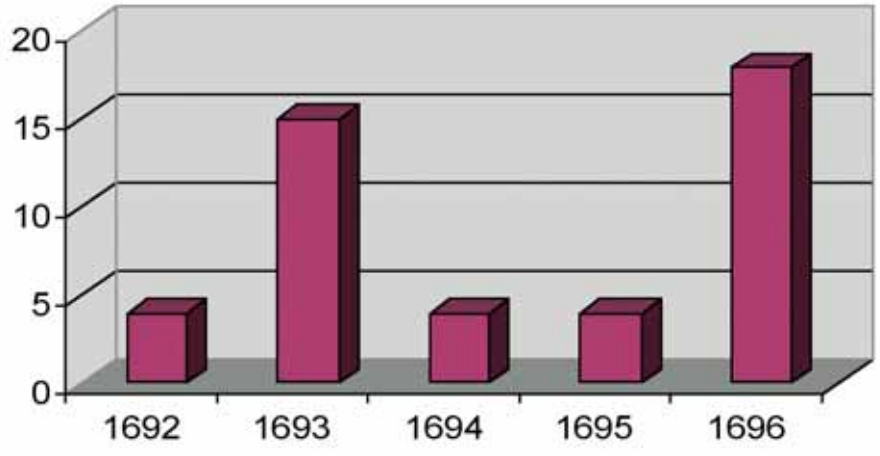

ili gladi, mogao biti oko petnaestak.

b) *Mjesečna distribucija i sezonske varijacije rođenja djece*

Na temelju podataka iz najstarije miljevačke matične knjige rođenih moguće je analizirati mjesečnu distribuciju rođenja djece, odnosno sezonske varijacije te u određenoj mjeri izvršiti usporedbu s mjesečnom distribucijom i sezonskim varijacijama za neke druge manje hrvatske župe. Mjesečna distribucija rođene djece odnosno sezonske varijacije broja rođenja, uvjetovane su sezonskim varijacijama broja začeća koje u najvećoj mjeri ovise o količini posla u određeno doba godine tijekom pojedinih razdoblja u godini, ali i o nizu drugih čimbenika kao što su sezonske varijacije u seksualnom porivu, meteorološke prilike, epidemije, ratovi, kulturološke karakteristike pojedinih sredina, pravila društvenog ponašanja karakterističnih za pojedine sredine i drugo. U seoskim sredinama kao što su bile župe Mirlović Zagora, Konjevrate ili pak Miljevci na sezonske varijacije rođene djece najviše su utjecala razdoblja u kojima su vršeni poljoprivredni poslovi.

Na temelju podataka prikazanih na Grafikonu 2 jasno se mogu uočiti dva osnovna razdoblja ritma rađanja djece u Miljevcima koncem 17. stoljeća. Prvo

Grafikon 2.
Mjesečna distribucija rođene djece u razdoblju 1692.-1696.

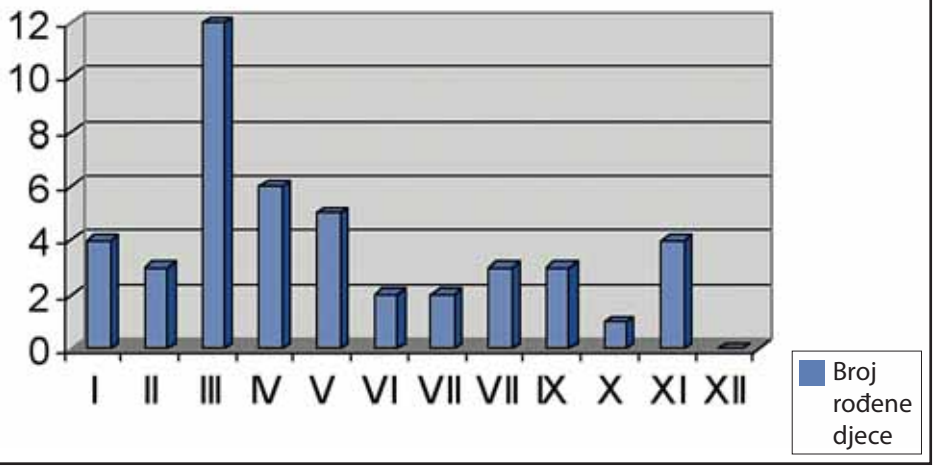

je razdoblje od siječnja do svibnja u kojem je rođen znatno veći broj djece, dok je drugo razdoblje od lipnja do prosinca kada je broj rođene djece prilično ujednačen, ali ipak znatno manji u odnosu na prvo razdoblje. Pri tome se posebno ističe razdoblje od ožujka do svibnja kada je rođeno ukupno 23 djece, dakle više od polovine ukupnog broja rođenih. Usporedimo li podatke prikazane na Grafikonu 2 s podacima za neke druge seoske sredine Hrvatske, mjesečna distribucija rođene djece u župi Miljevci općenito se uklapa u sezonske varijacije nekih drugih sela npr. Mirlović Zagore, Konjevrata, Dobrinja i Omišlja na Krku, naravno uz manje razlike. Tako je na primjer u Mirlović Zagori koncem 17. stoljeća maksimum sezonskog broja rođenih postignut u razdoblju od siječnja do ožujka, dok se osjetan pad primjećuje u ljetnim mjesecima.[58] U Omišlju na Krku najveći broj djece rođen je u siječnju i veljači, a najmanji u ljetnim mjesecima.[59] I u župi Dobrinj, gdje su matične knjige sačuvane od druge polovine 17. stoljeća, najviše je djece rođeno od veljače do svibnja, a najmanje u ljetnim mjesecima.[60] Kao što se vidi iz navedenih primjera, i u tim je seoskim sredinama najveći broj djece rođen u razdoblju kasnih zimskih i u proljetnim mjesecima, a

58 Zoran Ladić, *Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest župa Konjevrate i Mirlović Zagora*, str. 422-423.

59 Marija Karbić-Zoran Ladić, Glagoljske matične knjige otoka Krka, str. 294.

60 Arijana Kolak-Vladimir Huzjan, Glagoljska matična knjiga krštenih (1667.-1723.) župe Dobrinj, str. 174.

Grafikon 3.
Odnos djece rođene u župi Miljevci 1692.-1696. prema spolu

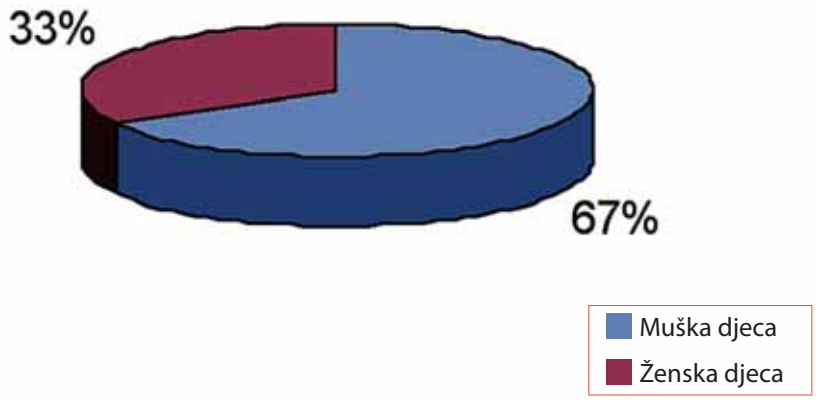

najmanje u ljetnima što se može u određenoj mjeri objasniti klimatsko-temperaturnim čimbenicima koji su utjecali na vrijeme začeća (svibanj, lipanj, srpanj). Takva je slika, općenito, karakteristična za sve ruralne sredine Hrvatske od 17. do 19. stoljeća. Naravno, sezonske varijacije u broju rođene djece djelomično su bile uvjetovane mikroklimatskim uvjetima, pa stoga ne čudi da su rezultati analize za župu Miljevci vrlo slični onima dobivenim za nedaleke Mirlović Zagoru i Konjevrate. Ovi podaci također se uklapaju u ukupnu sliku maksimuma rođenih u cijeloj Europi ne samo u tom razdoblju, već od trenutka od kada se vode evidencije o rađanju djece, bilo kroz tzv. *Status animarum* bilo u matičnim knjigama. Naime, karakteristično je za cijelu Europu da je maksimum broja rođenih bio u kasnozimskom i ranoproljetnom razdoblju.[61]

c) *Odnos rođene djece prema spolu*

Najstarija miljevačka matična knjiga rođenih izuzetno je zanimljiva s aspekta razmatranja spolne strukture rođene djece jer ukazuje na, za hrvatske krajeve tog razdoblja, doista neuobičajene demografske osobine. Tako je u razmatranom razdoblju od 1692. do 1696. godine rođeno 30 dječaka i 15 djevojčica ili,

61 Jasna Čapo, *Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću*, u: Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka, Zbornik, Zagreb 1993., str. 124.

Grafikon 4
Imena očeva spomenutih u najstarijoj matičnoj knjizi rođenih župe Miljevci

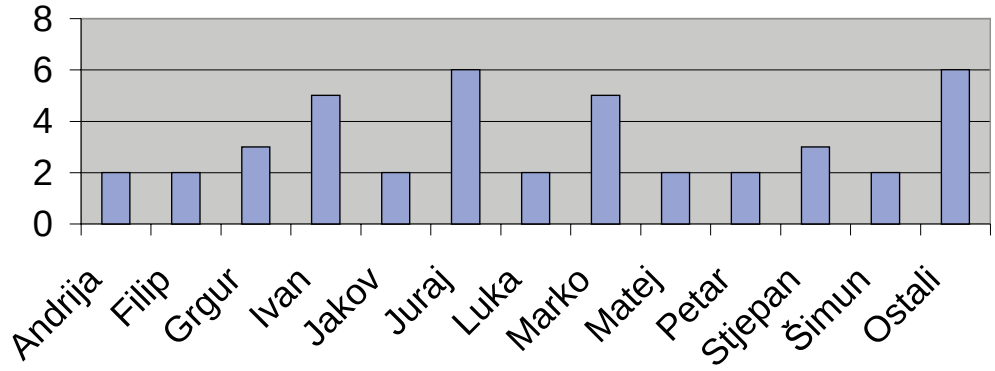

kao što je prikazano na Grafikonu 2, 67% muške i 33% ženske djece. Rađanje većeg broja muške od ženske djece uobičajena je pojava koja je potvrđena u analizama nataliteta brojnih mjesta i sela diljem kontinentalne i obalne Hrvatske.

No, toliko veći postotak odnosno broj muške rođene djece u odnosu na žensku djecu na području župe Miljevci je u najmanju ruku neobičan omjer koji je teško objasniti zbog činjenice da je u svim župama koje smo do sada razmatrali, ili koje su drugi povjesničari proučavali, odnos muške i ženske rođene djece bio uvijek znatno ujednačeniji. Spomenimo ovdje samo nekoliko primjera iz Miljevcima bliskih župa iz istog ili približnog razdoblja. Tako je na primjer u Konjevratima sredinom 19. st. taj omjer bio 53% naprama 47% u korist dječaka,[62] dok je u Mirlović Zagori u istom razdoblju omjer bio 51% naprama 49%.[63] Takav je omjer uobičajen i vrlo frekventan jer se radi o razlici od nekoliko postotaka. Miljevačkom slučaju najbliži je primjer Omišlja na Krku krajem 17. st., dakle u istom razdoblju, u kojem kvantitativna analiza podataka matičnih knjiga pokazuje slične rezultate kao i u Miljevcima. Tako je u Omišlju u tom razdoblju rođeno 57% muške i 43% ženske djece, što je razlika od 14%.[64] Ipak,

62 Zoran Ladić, *Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest župa Konjevrate i Mirlović Zagora*, str. 421.

63 Isto.

64 Marija Karbić-Zoran Ladić, Glagoljske matične knjige otoka Krka, str. 290. Sličan je odnos broja muške i ženske rođene djece i u župi Dobrinj na koncu 17. i početkom 18. stoljeća, kada je rođeno 56% muške i 44% ženske djece. Arijana Kolak-Vladimir Huzjan, Glagolj-

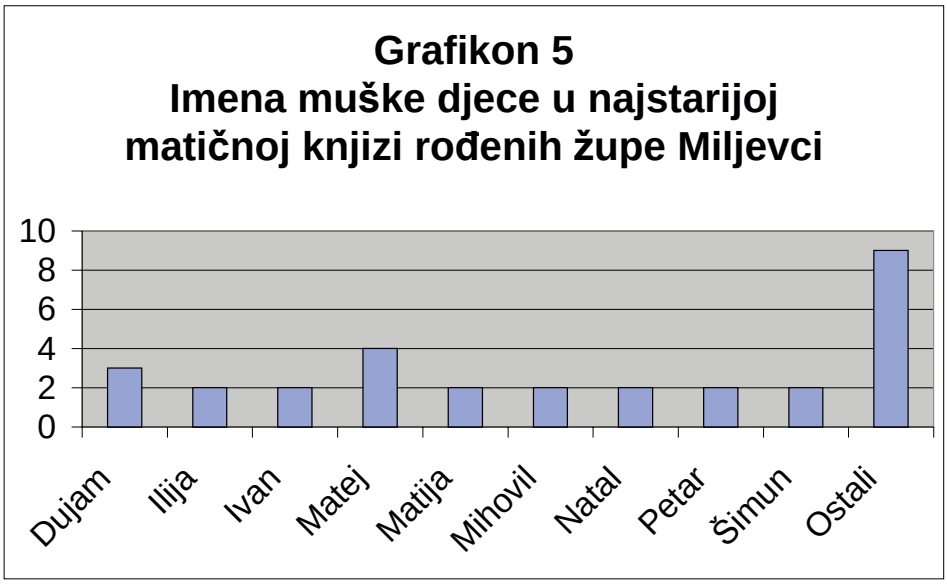

razlika u spolu rođene djece u Miljevcima je toliko ekstremna (44% više rođene muške djece) da sličan primjer ne nalazimo nigdje u Hrvatskoj. Naravno, ova činjenica zahtijeva neka dodatna pojašnjenja ili barem pretpostavke. Budući da ne postoje drugi, barem ne objelodanjeni, izvori za ovo područje koji bi možda rasvijetlili moguće uzroke takvom odnosu u postotku rođene muške i ženske djece, ovdje možemo samo iznijeti neke pretpostavke. Ono što se čini kao jedino razumno obrazloženje stoji u pretpostavci da se radi o mogućim čedomorstvima koje su sami roditelji vršili nad svojom ženskom djecom. Koji bi tome mogao biti razlog? Njega vjerojatno valja tražiti u konkretnim povijesnim okolnostima koje su tada vladale na području cijele Dalmatinske zagore, a to su ratne prilike, odnosno dugotrajni vojni sukob Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva koji se velikim dijelom vodio na ovom području. Naime, moguće je pretpostaviti da su zbog ekstremno loših prilika u svakodnevnom životu i golemih problema u preživljavanju odraslog stanovništva i djece, roditelji sami vršili čedomorstva nad djevojčicama.

d) *O imenima roditelja i djece*

Kao što se vidi na Grafikonu 4, u generaciji očeva spomenutih u razmatranoj

ska matična knjiga krštenih (1667.-1723.) župe Dobrinj, str. 178.

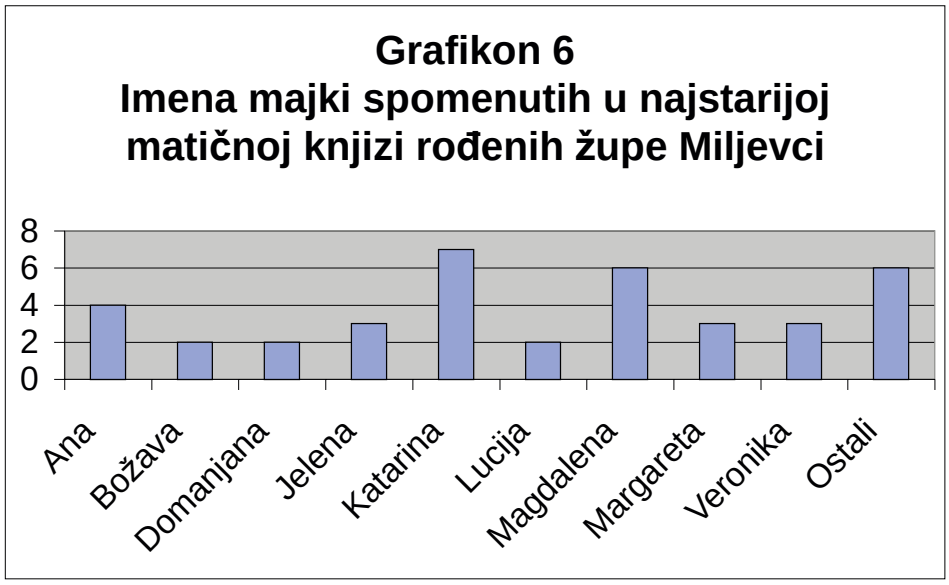

matičnoj knjizi rođenih župe Miljevci najčešće zastupljena osobna imena su Juraj (6 puta), Marko i Ivan (5) te Grgur i Stjepan (3). Što se tiče njihove muške djece, a kako je prikazano na Grafikonu 5, najčešće su nosili imena Matej (4) i Dujam (3).

Ono što odmah upada u oči jest činjenica da je učestalost pojedinih osobnih muških imena u generaciji očeva i sinova prilično različita te da su imena koja su bila popularna u generaciji očeva znatno slabije zastupljena u generaciji sinova. Jedan od razloga tome mogao bi biti u vrlo čestoj praksi da djeca muška dobivaju imena djedova, a rjeđe očeva, za što, nažalost nemamo podatke. Drugi razlog mogao bi biti u činjenici da je župa Miljevci u vrijeme koje ovdje razmatramo bila tek utemeljena i da su u njoj djelovali franjevci opservanti te je i to moglo utjecati na izbor krsnih imena djece. Naime, moguće je da su nakon utemeljenja župe čije je središte bila *ecclesia domini (sancti) Pauli*, sami franjevački župnici utjecali na izbor imena djece pri čemu su možda preferirali imena franjevačke svetačke provenijencije.

Iako za većinu muške djece ne nalazimo pravilo prema kojem su dobivali krsna imena, ipak čini se da su povremeno dobivali imena u skladu s katoličkim

Grafikon 7.
Imena ženske djece u najstarijoj matičnoj knjizi rođenih župe Miljevci

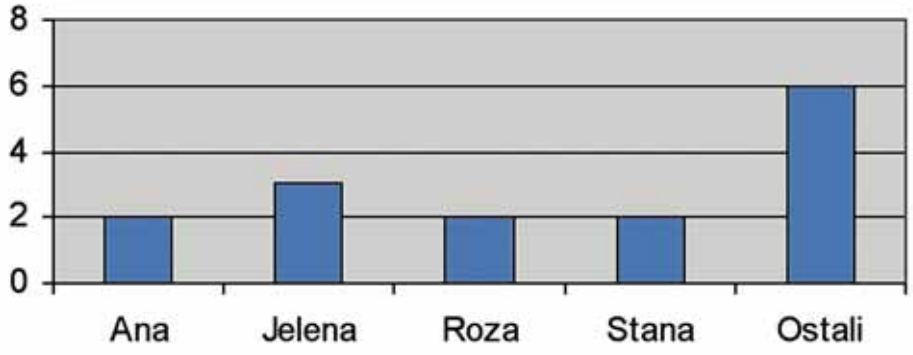

svetačkim kalendarom. Tako je, na primjer, Antonio, sin Stjepana i Domanjane Brigljević, koji je rođen u ožujku 1693.,[65] nesumnjivo dobio ime po benediktincu sv. Antunu pustinjaku čiji je blagdan 9. ožujka. Još je ljepši primjer imena Dujam, koje se u našem uzorku pojavljuje tri puta. Dvojica su dječaka, Dujam - sin Filipa i Ivane Vukorepić te Dujam, sin Stjepana i Magdalene Vulić,[66] rođena u svibnju što jasno ukazuje da su ime dobili prema sv. Dujmu, salonitanskom mučeniku, čiji se blagdan slavi 7. svibnja. I treće je dijete imenom Dujam, sin Ivana Peića i Anđele Mandić, rođeno nedugo poslije blagdana ovog mučenika, naime u lipnju 1696., što je također najvjerojatnije posljedica praćenja svetačkog kalendara.[67]

Kao što je prikazano na Grafikonu 6, najučestalija ženska imena majki bile su Katarina (7 puta), Magdalena (6), Ana (4) te Jelena, Margareta i Veronika (3). Kao i u slučaju očeva i sinova, i imena majki i kćeri prilično se razlikuju, tako da su jedina relativno česta imena u oba generacijska uzorka Jelena i Ana.

Neka imena koja su se pojavljivala u imenskom uzorku majki u imenskom uzorku kćeri više se ne spominju kao na primjer: Katarina, Veronika i neka dru-

65 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 1'.

66 Prvi je Dujam rođen 10. svibnja 1693, a drugi 11. svibnja iste godine. HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 1'.

67 Dujam je rođen 24. lipnja 1696. HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 2.

ga. Isto tako, primjećujemo i suprotne slučajeve, pa se tako kod imena kćeri prvi put pojavljuje ime Stana, Martina i neka druga. Teško je reći radi li se ovdje o promjeni u popularnosti određenih ženskih imena tijekom dvije generacije, o promjeni uvjetovanoj utemeljenjem franjevačke župe ili o nekome drugom razlogu.

Kao i u slučaju muških imena rođene djece i kod ženskih imena nailazimo na neka pravila, odnosno usklađenost sa katoličkim svetačkim kalendarom. Tako, na primjer, ime Jelena, možemo vezati uz svetački kult mučenice sv. Jelene (Helene) čiji se blagdan slavi 22. svibnja. Naime, dvije djevojčice rođene su u svibnju i lipnju 1696. godine. Tako na *Die 30 Maii 1696* župnik *baptisaui Elenam filiam Marci Fabri et Catharine coniugis euis legitime* dok je kuma bila *Angelia Mandich*.[68] Druga Jelena koja se spominje nakon blagdana sv. Jelene krštena je *Die 14. Junii 1696* kada župnik *baptisaui Elenam filiam Luci et Ioanne Vucorepich eius coniugis legitime*, a kuma je bila *Catharina Radnich*.[69] Ponekad su djevojčice vjerojatno dobivale ime prema muškom svecu kao što je to bio slučaj sa Martinom, kćerkom Šimuna i Magdalene Matreničića, koja je rođena 9. studenoga 1692. godine, a svetac prema kojem je dobila ime bio je sv. Martin čiji se blagdan slavi 11. studenoga.[70]

e) *Nekoliko neuobičajenih zabilješki u najstarijoj matičnoj knjizi rođenih župe Miljevci*

Već je ranije spomenuto da matične knjige, pored serijskih upisa podataka koji su podložni kvantitativnoj analizi, povremeno sadrže i pojedinačne podatke koji se ne mogu uklopiti u neku određenu skupinu. Obično su takve podatke župnici ili kapelani bilježili na marginama matičnih knjiga, a radilo se o izuzetno vrijednim informacijama o vremenskim nepogodama, nesrećama, ratovima, epidemijama i slično.

U ovdje razmatranoj matičnoj knjizi rođenih župe Miljevci također nalazimo nekoliko takvih podataka. Jedan od takvih neuobičajenih zapisa nalazimo već na samo početku matične knjige gdje se u zapisu datiranom sa 20. srpnjem 1692. godine spominje kako je župnik *baptisaui unam Turcham annos 15 et imposui nomen ei Elias. Pater fuit Georgius Mandich in parochialis ecclesie domini Pauli*.[71] Dakle, radi se o pokrštavanju jednog mladića islamske vjeroispovijesti starog 15 godina, koji je, iz nepoznatih razloga, ali vjerojatno zbog činjenice da je ostao bez roditelja i izgubljen u ratnim uvjetima, stigao na područje Miljevaca gdje ga je župnik Juraj Boljić (Bolić) pokrstio dok mu je krsni kum bio Miljevčanin Juraj Mandić.

68 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 2.

69 Isto.

70 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 1′.

71 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 1′.

Nažalost, najstarija matična knjiga župe Miljevci ne donosi podatke o profesiji odnosno zanimanju očeva, što će u kasnijim matičnim knjigama ovoga kraja, a posebice od 19. stoljeća biti uobičajeno. Jedini takav podatak nalazimo u slučaju krštenja Petra, sina Pavla i Jelene Ivić. Naime Pavao se u ovom upisu spominje kao *capitaneus*, što može značiti da je on bio zapovjednik već spomenutog *oppidi Migleuiecensis*.[72] To bi ujedno moglo značiti da je u župi bila smještena i neka vojna posada kojoj je on bio zapovjednik, a naravno da je župnik kod tako istaknute osobe, kao što je bio vojni zapovjednik nekog mjesta, isticao i njegovo zanimanje. U niti jednom drugom slučaju Juraj Boljić nije naveo zanimanje očeva.

Posebno je zanimljivo pitanje rođenja nezakonite djece. No, u slučaju miljevačke župe, slično kao i kod drugih župa toga kraja iz istog i sličnog razdoblja, nalazimo izuzetno mali postotak djece rođene izvan braka. Naime, od ukupnog broja rođene djece u razmatranom razdoblju (45) samo je jedno rođeno izvan braka. Radi se o već spomenutom djetetu Dujmu, sinu Ivana Peića i Anđele Mandić (već različita prezimena ukazuju da oni još nisu vjenčani u vrijeme rođenja djeteta). Uz maloga Dujma upisano je također da je rođeno *ante qua fuerunt coniuncti in matrimonio*, dakle prije nego što su njegovi roditelji sklopili brak.[73] Tako malen broj nezakonite djece (*illegitimus* ili *illegitima*) tipičan je za ovaj kraj na što ukazuju i podaci za župe Konjevrate i Mirlović Zagora, doduše sredinom 19. stoljeća, gdje su od ukupnog broja rođene djece samo 1% bila nezakonita djeca.[74] Razloge tome treba tražiti u činjenici da se radilo o ruralnim i veoma zatvorenim i konzervativnim sredinama u kojima se stupanje u spolne odnose prije braka smatralo velikim grijehom. Da takva situacija nije bila karakteristična za sve ruralne seoske sredine u Hrvatskoj, čak i u ranijim razdobljima, svjedoči činjenica da je u župi Dobrinj na Krku u razdoblju od 1667. do 1688. rođeno čak 6% izvanbračne djece.[75]

Zaključak

U radu smo, na temelju detaljno izvršene analize najstarijih matičnih knjiga rođenih (krštenih) župe Miljevci iz razdoblja 1692.-1696. godine, pokušali ukazati na činjenicu koliko matične knjige mogu biti dragocjeni izvori u proučavanju raznih aspekata vezanih uz demografsku, obiteljsku pa i svakodnevnu povijest neke mikroregije. Iako su župnici, franjevci opservanti, u Miljevcima, za razliku od nekih drugih krajeva Hrvatske gdje je ta praksa uvedena nešto ranije, započeli voditi matične knjige rođenih, umrlih i vjenčanih tek od konca 17. stoljeća kada je ovaj kraj oslobođen od Osmanlija, one predstavlja-

72 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 2.

73 HDA, MKRim, župa Miljevci, MKRođ, sign.: inv. br. 117, f. 2.

74 Zoran Ladić, *Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest župa Konjevrate i Mirlović Zagora*, str. 426-430.

75 Arijana Kolak-Vladimir Huzjan, Glagoljska matična knjiga krštenih (1667.-1723.) župe Dobrinj, str. 175.

ju najstarija vrela i to ne samo serijskog tipa nego općenito, jer za to vrijeme i za ovo područje ne postoje druge vrste pisanih (narativnih, diplomatičkih) koje će se pojaviti tek od 18. stoljeća. Upravo zbog te činjenice miljevačke matične knjige su dragocjeno i neizostavno vrelo svih aspekata prošlosti ovoga kraja, a posebice demografske. Pri tome je važno istaknuti da, unatoč svojoj izuzetnoj vrijednosti, ove matične knjige u dosadašnjoj historiografiji još nisu bile valorizirane i znanstveno-stručno obrađene .

Neki podaci koje nalazimo u najstarijoj miljevačkoj matičnoj knjizi rođenih od posebne su historiografske vrijednosti jer pružaju uvid u dosad nepoznate aspekte crkvene i vojne povijesti župe Miljevci. Tako je u nekoliko upisa navedeno da su djeca krštena *in ecclesia domini Pauli Migleuicensis* odnosno *in ecclesia sancti Pauli Migleuicensis*, što ukazuje da je titular miljevačke župne crkve u razdoblju od 1692. do 1696. bio sv. Pavao. Ovo je vrlo važan podatak jer je taj podatak do sada bio nepoznat u hrvatskoj historiografiji, budući da se u znanstvenoj literaturi kao prvi titular ove crkve spominje Ime Isusovo te da se do sada smatralo da je crkva dovršena tek oko 1699. godine. No, analiza miljevačke matične knjige rođenih ukazuje na činjenicu da njezinu izgradnju treba pomaknuti nekoliko godina ranije, dakle u početak 90-ih godina 17. stoljeća. Zanimljivo je da se u najstarijoj matičnoj knjizi na nekoliko mjesta spominje da se crkva sv. Pavla nalazila *in oppido Migloeuicensis*, što govori o postojanju miljevačke utvrde i trgovišta u to vrijeme. Ta je utvrda, u kojoj je postojala i vojna posada jer se u jednom navodu spominje i *capitaneus*, dakle zapovjednik vojne jedinice smještene u ovoj utvrdi, vjerojatno imala važno strateško značenje zbog stalnih vojnih akcija koje su provođene u sklopu tzv. Rata za oslobođenje ili Velikog bečkog rata (1683.-1699.). I taj je podatak dosad bio nepoznat u hrvatskoj historiografiji. Utvrda je vjerojatno bila kratkog vijeka jer se u kasnijem razdoblju više ne spominje. Na temelju razmatranih najstarijih matičnih knjiga miljevačke župe u razdoblju 1692.-1696. godine možemo iznijeti neke podatke o godišnjoj distribuciji rođene djece. Zanimljivo je da je u razdoblju od gotovo pet godina sveukupno rođeno i kršteno samo četrdeset i petero djece. Jedan od razloga tako malom broju rođene djece mogao bi biti u činjenici da je miljevačka župa u tom razdoblju imala vrlo malo župljana, što je mogla biti posljedica ratnih akcija tijekom Velikoga bečkog rata koje su zasigurno utjecale na demografsko opadanje stanovništva ovog kraja. Drugi bi razlog mogao biti u visokom mortalitetu dojenčadi, što i ne bi bilo neuobičajeno s obzirom na spomenute, vrlo nepovoljne povijesne okolnosti (ratne prilike, eventualne epidemije i glad). S obzirom na godišnju distribuciju rađanja miljevačke djece karakteristične su velike nepravilnosti s obzirom na svaku pojedinu godinu dok se mjesečna distribucija rođenih u miljevačkoj župi gotovo u cijelosti uklapa u mjesečnu distribuciju i sezonske varijacije rođene djece tipičnu za seoske sredine diljem Hrvatske od XVII. do XIX. stoljeća. Pri tome valja istaknuti da se ovi podaci

uklapaju i u ukupnu sliku sezonskih varijacija rođene djece u čitavoj Europi, gdje je karakteristično da je maksimum broja rođenih bio u kasnozimskom i ranoproljetnom razdoblju. Ono što je svakako najzanimljivija demografska osobina proizišla iz analize najstarije matične knjige rođenih miljevačke župe jest spolna struktura rođenih. Naime, u analiziranom razdoblju ukupan udio rođene muške djece je čak 2/3 i samo 1/3 rođene ženske djece. Uzrok toliko većem broju muške rođene djece naspram ženske djece, apsolutno netipičan za sve ostale hrvatske regije, a posebice ruralna područja, teško je pronaći i objasniti. U radu smo iznijeli pretpostavku da se radi o mogućim čedomorstvima djevojčica koje su sami roditelji vršili nad njima, a razlog tomu može se tražiti u već spomenutim ratnim prilikama, vjerojatnim epidemijama i gladima koje su pratile ratna vremena, odnosno u izuzetno lošim uvjetima za preživljavanje odraslih osoba i djece na ovom području u analiziranom razdoblju. Od zanimljivih podataka koji se mogu pronaći u matičnim knjigama svakako su i oni koji se odnose na rođenje nezakonite djece.

Analiza imena koja su roditelji davali djeci pokazala je da su se u miljevačkoj župi davala isključivo kršćanska imena što je, opet, bilo u skladu s odredbom Tridentskoga koncila iz sredine XVI. st. Franjevci opservanti, koji su bili miljevački župnici, strogo su se pridržavali tih odluka. Nastojeći ukazati na moguću povezanost krsnih imena djece i katoličkoga svetačkog kalendara, analiza je pokazala da su samo u nekim slučajevima djeca dobivala imena prema svecima čiji se blagdan slavio u istom mjesecu kada su ta djeca rođena. Pri tome također treba istaknuti kako činjenica da su franjevci bili na čelu župe nije bitno utjecala na izbor imena odnosno broj franjevačkih svetaca nije zastupljen više od drugih svetaca. U usporedbi zastupljenosti muških imena kod generacije očeva i sinova, odnosno majki i kćeri, do izražaja dolazi činjenica da je učestalost pojedinih imena kod obje generacije prilično različita, tj. imena koja su bila popularna u generaciji očeva i majki znatno su slabije zastupljena u generaciji sinova i kćeri. U svakom slučaju, promjena u učestalosti pojedinih muških i ženskih imena kroz dvije generacije zasigurno ukazuje na porast odnosno smanjenje popularnosti kultova pojedinih svetaca.

Na kraju možemo zaključiti da analiza najstarijih matičnih knjiga župe Miljevci iz razdoblja od 1692. do 1696. godine otkriva brojne, u historiografiji dosada nepoznate činjenice iz demografske i obiteljske, pa čak i vojne i društvene povijesti miljevačkoga područja.

MILJEVAČKA PREZIMENA

Ankica Čilaš Šimpraga

U članku se prikazuje razvoj miljevačkoga prezimenskog sustava od prvih prezimena zabilježenih u matičnim knjigama potkraj 17. stoljeća do prezimena koja se javljaju tek potkraj 19. stoljeća. Utvrđuje se koja su prezimena u međuvremenu ugašena, tj. koja su nestala zbog izumiranja loze ili zamjene novim prezimenom, najčešće dotadašnjim obiteljskim nadimkom. Analiziraju se motivacijsko-strukturna svojstva današnjih miljevačkih prezimena i njihovo jezično podrijetlo.

Uvod

Prezime[1] je **stalna, nasljedna i nepromjenjiva antroponimijska kategorija** druge determinacije koja je danas dio službene imenske formule**.** Ona su prošla dugotrajan proces učvršćivanja prije nego što su postala članom službene imenske formule. Naime, ljudi su se prije pojave prezimena imenovali samo osobnim imenom, a kad je u identificiranju i diferenciranju nastala potreba za dodatnim imenom, najprije su se rabili pridjevci kao druga determinacija, a postupno i prezimena kao stalna, nasljedna i nepromjenjiva antroponimijska kategorija. Njihovo ustaljivanje i učvršćivanje potpomogle su okolnosti kao što je ta da su feudalni posjedi postali nasljedni pa se nasljednim dodatkom imenu dokazivalo pravo na nasljeđivanje posjeda. Tako-

1 Sam termin 'prezime' relativno je novijega postanja, a znači imenovanje koga "preko imena imenom" (Šimunović 2002: 461). U svojem sadašnjem značenju potvrđen je već u 16. stoljeću, a kao termin ga uvode hrvatski leksikografi J. Mikalja i A. Della Bella u 17. stoljeću.

đer je snažan utjecaj imalo i širenje pismenosti – pridjevak jednom zapisan u gradskom uredu postajao je trajan. Uz te okolnosti važni su bili i pravno-ekonomski razlozi. Naime, počeli su se provoditi popisi stanovništva, registri poreznih obveznika, pisati kupoprodajni i ženidbeni ugovori te testamenti, a pri svemu tomu bez stalnoga pridjevka bilo bi teško identificirati pravne i gospodarske subjekte.

Prezimena se najprije javljaju u gospodarski i kulturno najrazvijenijim srednjovjekovnim državicama, tj. u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj,[2] i to prema Superanskoj u 8. stoljeću, prema Dudenu u 9., a prema Nikonovu u 11. stoljeću. Svuda ih najprije dobivaju viši društveni slojevi, plemstvo te najbogatije građanstvo, a zadnji kmetovi i seljaci u siromašnim i nerazvijenim regijama.[3]

U Hrvata se od 11. stoljeća pojavljuju pridjevci koji znače filijaciju po neposrednom pretku, npr. *Tomidrugo filio Naiezde* (1080. godine),[4] a prezimena se javljaju od 12. stoljeća, no dominacija jednoimenske formule trajala je u mnogim hrvatskim krajevima još nekoliko stoljeća. Prva su prezimena najčešće imala ulogu nadimaka, npr. najstarija prezimena u Zadru *Zlurad, Varikaša*, *Nozdronja, Bogobojša* itd.[5]

Prezimena se najranije javljaju u razvijenim primorskim gradovima, u središtima gospodarskoga i kulturnoga razvoja, a najkasnije u seoskim sredinama koje su dugo bile pod vlašću Turaka. U krajevima pod turskom vlašću prezimena se kasnije javljaju i zbog toga što ni u Osmanskom Carstvu nije bilo prezimena pa je i ta okolnost priječila njihovu pojavu.

Masovnija pojava prezimena vezana je uz obvezu vođenja matičnih knjiga po župama u koje su nakon Tridentskoga koncila (1545.-1563.) župnici morali zapisivati imena, prezimena i krvno srodstvo rođenih, vjenčanih i umrlih. Godine 1780. uvođenjem jozefinskoga patenta prezimena postaju zakonski obvezatna, tj. ozakonjuje se dvoimenska formula s obvezatnim osobnim imenom i prezimenom.

1. Metodologija

Matične knjige župe Miljevci datiraju iz vremena osamostaljenja toga područja kao župe nakon oslobođenja od Turaka. Najstarija je Matična knjiga krštenih između 1692. i 1694. godine. S druge strane, kako su pravoslavni sve-

2 No još ih nema u cijelome svijetu, npr. ne nalazimo ih u nekih naroda Azije i Afrike, a nemaju ih niti Islanđani.

3 v. Duden: *Familiennamen,* Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 2000.

4 S obzirom na to kako/čime identificiraju određenu osobu, pridjevci se mogu svrstati u šest skupina:
a) staleški pridjevak (*majstor Radonja*)
b) topički pridjevak (*Boledrugo de Tugari*)
c) etnički i etnonimski pridjevak (*Petrus Slavus*)
d) kognomenski pridjevak (*Dominico Macica*)
e) uslužni pridjevak (*Mlinar*)
f) patronimski pridjevak – najstarija i najbrojnija skupina (*Dragota Vlčinić,* Povaljska listina) (Šimunović 1982: 284–285)

5 v. Šimunović 1985: 29.

ćenici u ovom dijelu Dalmacije matične knjige počeli voditi mnogo kasnije od katoličkih, najstarije matične knjige u kojima su upisani nositelji triju prezimena iz Nos Kalika odnose se na razdoblje od 1915. do 1948. godine. Prve potvrde tih prezimena potječu iz 1919. godine.

Kako bi se utvrdilo koja su današnja miljevačka prezimena, polazni je izvor bio popis prezimena po naseljima u *Leksiku prezimena SR Hrvatske* iz 1976. godine, koji je sastavljen prema popisu stanovništva iz 1948. godine. U njemu se na Miljevcima navodi 118 prezimena. No, u tom se popisu donose i prezimena koja nisu izvorno miljevačka, a čiji su nositelji privremeno radili ili živjeli na Miljevcima, npr. *Bađin, Bagić, Bakmus, Bešić, Boljat, Dičak, Dizdar* itd. Uočene su i pogrješke pri zapisivanju, npr. donose se *Cipčić* (treba biti *Čipčić*), *Dičog* (treba biti *Dičak*), *Kobić* (treba biti *Kabić*), *Nadovera* (treba biti *Nadoveza*), itd.

Koja su prava miljevačka prezimena, provjereno je terenskim istraživanjem. Informanti su bili sljedeći:

1. Bogatić: Ante Galić, rođen 1982. godine
2. Brištani: Frane Samodol, rođen 1933. godine
3. Drinovci: Franka Malenica, rođena 1986. godine
4. Kaočine: Ivan Kulušić, rođen 1938. godine
5. Karalić: Drago Karlo, rođen 1950. godine
6. Ključ: Manda Kulušić, rođena 1933. godine
7. Širitovci: Nediljka Lovrić, rođena 1937. godine u Brištanima, te Kata Perica, rođena 1950. godine (djevojačko prezime Grabić).

Radi utvrđivanja vremena nastanka i kontinuiteta pojedinih prezimena istražene su matične knjige:[6]

1. Matična knjiga krštenih 1692. – 1694.
2. Matična knjiga krštenih 1692. – 1696.
3. Matična knjiga umrlih 1732. – 1743.
4. Matična knjiga krštenih 1800. – 1884.
5. Matična knjiga krštenih 1870. – 1884.
6. Matična knjiga krštenih 1852. – 1947.
7. Matična knjiga rođenih 1896. – 1946.
8. Matične knjige pravoslavaca, Parohija Bribir, Skradin 1915. – 1948.

U novije doba sve su knjige mikrofilmirane, a mikrofilmovi se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

2. Kad se javljaju prezimena na Miljevcima?

Na Miljevcima su najstarija prezimena potvrđena potkraj 17. stoljeća. U matičnim knjigama rođenih između 1692. i 1696. nalazimo 15 današnjih i četiri

6 Izvornici matičnih knjiga čuvaju se u Samostanu Visovac (MKK 1692. – 1694., MKK 1692. – 1696., MKU 1732. – 1743., MKV 1733. – 1744.) i Arhivu Šibenik (MKK 1800. - 1884., MKK 1870. - 1884.).

izumrla prezimena te nekoliko antroponima druge kategorije koji su potvrđeni samo jedanput ili dvaput te se za njih ne može utvrditi jesu li bili nasljedni, tj. jesu li bili prezimena ili pridjevci. Među sačuvanim su prezimenima *Bachich* 1693., *Deragna* 1694., *Selailia* 1696., *Iuich* 1692., *Lourich* 1693., *Manenich* 1692. (*Manenicich* 1692., *Maneniza* 1800., *Malenizza* 1855.), *Perisich* 1696., *Piglich* 1694., *Puglich* 1693. (*Pulich* 1737.), *Suglich* 1696. (> *Suglie* 1802.), *Susich* 1693., *Visich* 1696., *Vlaich* 1696., *Vrangncouich* 1696. te *Vucorepich* 1693. (> *Vucoreppa* 1800.). Neka od njih tek u 19. stoljeću dobivaju današnji lik. Godine 1855. *Manenich* postaje *Malenizza, Suglich* se 1802. mijenja u *Suglie, Vucorepich* godine 1800. postaje *Vucoreppa.*

Izumrla su prezimena (4): *Barcos* 1696., *Breugl* 1693. (*Breugli* 1696.), *Jurich* 1693., *Omarcen* 1693. (*Omarceni* 1693., *Omarcenouich* 1694.)

Tijekom 18. stoljeća miljevački se prezimenski fond uvećao za 13 novih do danas sačuvanih prezimena te još osam koja se nisu sačuvala. Tada se javljaju prezimena *Bascich* 1733. (*Bassich* 1737.), *Duilouich* 1743. (> *Duilo*), *Galich* 1733., *Grabich* 1733., *Jurassinouich* 1733. (> *Jurasin* 1805.), *Kissich* 1739., *Lallich* 1739., *Mazalin* 1734., *Samodolich* 1739. (> *Samodol* 1801.), *Skeglich* 1734. (> *Scheglio* 1800.), *Sumka* 1741., *Sosterich* 1734. (> *Sostara* 1800.) i *Vatavuk* 1733.

Danas ne postoje prezimena (8): *Blaich* 1737., *Bralich* 1741., *Maroeuich* 1743., *Marrevich* 1737., *Scorich* 1737., *Simich* 1738., *Vulaich* 1737., 1805., *Vulinovich* 1741.

U 19. stoljeću *Duilouich* se promijenilo u *Duilo, Jurassinouich* u *Jurašin*, *Skeglich* u *Škeljo* te *Sosterich* u *Šostara*. Iz tih primjera te iz prije navedenih (*Manenich* > *Malenizza, Suglich* > *Suglie, Vucorepich* > *Vucoreppa*) vidljivo je da je u 19. stoljeću dolazilo do skraćivanja prezimena odbacivanjem sufiksa *-ić* i *-ović*. Desufiksacija prezimena zahvatila je šire dalmatinsko i hercegovačko područje, no njihova rasprostranjenost još nije posve istražena (Šimunović 2006.: 289).

Uz mijenjanje lika dotadašnjih prezimena za 19. je stoljeće karakteristična i pojava većega dijela miljevačkih prezimena, tj. tad se javljaju čak 22 današnja prezimena.

Tada su potvrđena prezimena: *Bencovich* 1800., *Bubalo* 1802., *Çipcich* 1803., *Çolak* 1805., *Devich* 1805., *Gverich* 1868., *Carlo* 1844., *Cozich* 1807., *Culusich* 1800., *Mamut* 1808., *Marsich* 1806., *Perçin* 1805., *Pleticosa* 1804., *Samaz* 1800., *Schelin* 1801., *Saraz* 1801., *Seper* 1860., *Stipançich* 1809. (> *Stipandžija*), *Stojanovich* 1840., *Tetlo* 1858., *Vukačić* 1875., *Xivco* 1802. (> *Xivcovich* 1847.).

Tijekom 19. stoljeća više su puta potvrđena, no do danas se nisu sačuvala sljedeća prezimena: *Aniçich* 1807., *Bobegl* 1841., *Bossich* 1856. (*Božić* 1860.), *Box(e/o)co*[7] 1841. (*Božeka* 1877.), *Bracich* 1847. (*Braçich* 1856., *Bracić* 1860.), *Çavcich* 1800., *Çelepirçich* 1806., *Juricich* 1802., *Medar* 1801., *Mioçevich* 1843., *Silov* 1870., *Šimich* 1844. i *Zeco* 1800.

7 Zbog izblijedjelih i katkad oštećenih listova papira te nerijetko vrlo teško čitljivih zapisa neka bi se slova, a time i cijela prezimena mogla različito pročitati.

U matičnim knjigama krštenih između godine 1800. i 1884. nalazimo 25 antroponima druge kategorije trorječne strukture, npr. *Anniçich alias Carlo* 1805. godine, *Bralich alias Jurascin* 1801., *Deragna alias Samaz* 1800. Naime, radi preciznije determinacije nekim su se prezimenima dodavali obiteljski nadimci. Izostavljanjem priloga *alias* nastajala su dvostruka prezimena. Tijekom vremena takva su se prezimena raslojavala, a proces raslojavanja trajao je duboko u 19. stoljeće, npr. prezime *Lovrich Vucacich*, potvrđeno 1852., postaje *Vukačić* 1875., *Pilich alias Mamut* iz 1801. potvrđeno je kao *Mamut* 1808. No nerijetko se dvostruko prezime rabi i nakon osamostaljenja prezimenskih sastavnica. Npr. u navedenoj matičnoj knjizi nalazimo *Pilich Mamut* godine 1847. premda je samo prezime *Mamut* potvrđeno već 1808. godine.

3. Jezična analiza miljevačkih prezimena

3.1. Neke fonološke crte miljevačkih prezimena

Prezimena su leksemi, koji u jeziku čine podsustav. No ona, kao i apelativi, imaju glasovne i naglasne značajke govora u kojem su nastala. Tako ikavski refleks jata u prezimenima *Livaja* i *Stipandžija* sugerira da je riječ o ikavskom govoru. Zamjena *f* > *p* u *Pilić* (< *Pile*) < *Filip* te *Seper* < *Sefer,* ispadanje *h* u *Mamut* < *Mahmut,* te iz skupa *hv Vatavuk* < *hvatati vuka,* razlikovanje *č* i *ć*, npr. u *Čipčić,* postojanje zvučne afrikate *dž* (*Dželalija*), te četveronaglasni sustav sa zanaglasnom dužinom, sve su to značajke koje miljevačka prezimena svrstavaju u ikavski novoštokavski dijalekt, poznat u literaturi i kao zapadni ili mlađi ikavski dijalekt.

3.2. Jezično podrijetlo miljevačkih prezimenskih leksema

S obzirom na povijest miljevačkoga kraja te političke, kulturne i jezične utjecaje, u miljevačkom su prezimenskom fondu uz idioglotske pretkazivi aloglotski elementi. Kako je ovaj kraj dugo bio pod turskom vlašću, u prezimenima su predvidljivi turski leksemi. Oni su vrlo zastupljeni i zato što je turski utjecaj bio najveći upravo u najintenzivnijem razdoblju nastajanja prezimena.

Na tvorbenoj razini među turskim utjecajima ističe se sufiks *-džija* u prezimenu *Stipandžija*, a na leksičkoj razini zamjetne su imenske osnove u prezimenima *Bašić, Čipčić, Čolak, Dželalija, Mamut, Perčin, Seper, Sulje.* Prezime *Bašić* potječe od imenice *baša* u značenju 'poglavar, starješina, zapovjednik' prema turskom *baş* 'glava' (Škaljić 1979: 122). *Čipčić* je prezime koje kazuje kakav je bio položaj u društvu njegovih prvih nositelja. Potječe od turske imenice *ciftçsi* koja znači 'kmet na imanju spahije' (Škaljić 1979: 174). *Čolak* je nadimačko prezime koje dolazi od turske imenice *çolak* što znači 'koji je kljast, sakat, jednoruk' (Škaljić 1979: 180).

Perčin je također prezime nadimačkoga podrijetla u vezi s imenicom iz turskog jezika *perçem* koja znači 1. čuperak (pramen) kose na čelu (kika) ili na zatiljku u muškarca (pletenica); ili 2. kika na čelu konja (Nosić 2005: 512). Prezimena *Dželalija, Mamut, Seper* i *Sulje* nastala su prema osobnim imenima *Celâlî*, koje u turskom jeziku znači 'Veličanstveni, Veliki, Moćni',[8] *Mamut* < *Mahmut, Seper* < *Sefer*[9] i *Sulje* od *Sulejman*.

Njima se, vjerojatno, može pridružiti i prezime *Skelin* za koje pretpostavljam da potječe od hipokorističnoga imena *Skele*, što je najvjerojatnije pokraćeno ime od *Skender* (Škaljić 1979: 567), u turskom *Iskender* od grčkog *Aléxandros*.

Zasebnu skupinu prezimena s aloglotskim elemenatima čine ona vlaškoga i albanskoga podrijetla. Zbog nevelikog fonda prezimena njihov udio nije osobito uočljiv, no vrlo je signifikantan jer je trag višestoljetnog načina života. Vlaška se prisutnost u prezimenima otkriva (1) u vlaškoj imenskoj osnovi u prezimenu *Bačić*, naime osnova toga prezimena vjerojatno potječe iz vlaškog preko rum. oblik *báciu, baci* 'glavni, obično stariji čobanin',[10] (2) u prezimenima motiviranima stočarskom privredom, za što su primjeri prezimena *Bačić* i *Kozić,* (3) u etnonimu *Vlah* u prezimenu *Vlajić* te (4) u prezimenskim osnovama *Vuk-/ Vul-* (današnja prezimena *Vatavuk, Vukačić, Vukorepa* i izumrla prezimena *Vucouich* 1693., *Vulaich* 1737., *Vulich* 1693. i *Vulinovich* 1741.)

3.3. Klasifikacija prezimena

3.3.1. Klasifikacija s obzirom na tvorbenu strukturu

S obzirom na tvorbenu strukturu prezimena svrstavamo u dvije skupine: I. asufiksalna prezimena – ona koja su nastala bez (pravog) tvorbenog čina, tj. onimizacijom i transonimizacijom te II. sufiksalna prezimena – ona koja su nastala tvorbenim činom.

Legenda:
Ooi = osobno ime u osnovi prezimena
On = nadimak u osnovi prezimena
Oe = etnonim ili etnik u osnovi prezimena
Oz = naziv zanimanja u osnovi prezimena
Ox = osnova nejasna značenja

3.3.1.1. Asufiksalna prezimena

Ooi: *Dùilo, Dùjilo, Dželàlija, Juràšin, Kārlo, Màmut, Sèper, Skèlīn*, *Stipàndžija, Súlje*

On: *Búbalo, Čòlak, Déronja, Livája, Mazàlīn, Pèrčīn, Plètikosa, Sámac, Šárac,*

8 < ar. *Ğālāl* + ar.-pers. suf. *-ī* (Škaljić 1979:236)

9 *Sefer* – musl. muško ime. Nadijeva se obično djetetu koje se rodi u mjesecu saferu < tur. *Safer* < ar. *āāfār* 'ime drugog mjeseca po muslimanskom kalendaru'. (Škaljić 1979:554)

10 Šimunović 2006:189; Napominjem da bi se podrijetlo moglo izvoditi i iz imenice *bak* 'mladi bik' iz staroslavenskog *bъkъ*. (HER 2002:82).

Vātavūk, Vākorepa, Zéljak
Oe: *Samiòdol*
Oz: *Šo"stara*
Ox: *Kālīk*, *Súnko, Škéljo, Tétlo*

3.3.1.2. Sufiksalna prezimena
II.1. O + *-ić*
Ooi + *-ić*: *Ívić, Júrić, Lālić, Lóvrić, Pèrišić, Pílić, Púlić, Púljić, Víšić*
On + *-ić*: *Gálić, Gvérić, Ívić, Kísić, Kózić, Kùlušić, Mŕšić, Skāčić, Su!šić, Vùkačić*
Oe + *-ić*: *Grábić*, *Vlájić*
Oz + *-ić*: *Bāčić, Bášić, Čāpčić*
Ox + *-ić*: *Dévić*
II.2. O + *-ović*
Ooi + *-ović*: *Bénković, Stojánović, Vránković,*[11] *Vránjković, Živković*
II.3. O + *-ica*
On + *-ica*: *Malènica*

Kako pokazuje motivacijsko-tvorbena analiza, više od polovice miljevačkih prezimena završava nastavkom *-ić*, koji ima funkciju oznake descendencije, tj. odnosa roditelj – dijete. Mnoga takva prezimena u osnovi imaju muško osobno ime pa ih nazivamo patronimima. Ostala su patronimna prezimena ona sa složenim posvojno-deminutivnim sufiksom *-ović*.

3.3.2. Semantičko-motivacijska klasifikacija

S obzirom na značenje osnove prezimena se mogu svrstati u četiri skupine: 1. prezimena nastala od osobnih imena, 2. prezimena nadimačkoga, 3. prezimena etnonimskoga i etničkoga podrijetla te 4. prezimena motivirana nazivima zanimanja.

Na Miljevcima dominiraju prezimena motivirana osobnim imenima (25) i nadimcima (23). Premda naziv zanimanja shvaćamo vrlo široko, pa tu ubrajamo i vršitelja radnje općenito te nazive za oznaku državne ili crkvene hijerarhije, prezimena je motiviranih nazivima zanimanja, tj. položajem u društvu, vrlo malo (*Bačić, Bašić, Čipčić, Šostara*).[12] U krajevima u kojima su obrti u doba nastajanja prezimena bili razvijeniji, više je i prezimena motiviranih nazivima zanimanja. Najmanje je prezimena nastalih prema etnicima: etnonimsko prezime *Vlajić* (< *Vlah*) i etnička prezimena *Grabić* (čovjek iz Grabovca) i *Samodol* (prema smještaju u selu: sam u dolu).

11 S obzirom na povijesne potvrde toga antroponima s inicijalnim *F-* (*Francovich* 1804. itd.) pretpostavljam da je prezime *Vranković* imenskoga podrijetla (< lat. *Franciscus*), a ne nadimačkoga (< *vran* 'crn').

12 Za prezime *Šo"stara* pretpostavljam da je nastalo prema apelativu *Schuster* 'postolar' iz njemačkog jezika, a koji potječe od latinskog *sutor*. Spomenutu osnovu nalazimo u mnogim prezimenima diljem Hrvatske, osobito u sjevernijim krajevima, npr. *Soštarić, Šostar, Šostarec, Šuštarek* itd.

3.3.2.1. Prezimena imenskoga postanja

Imenskoga su postanja sljedeća prezimena:

Benković, Dùilo, Dùjilo, Dželàlija, Ívić, Juràšin, Júrić, Kārlo, Lālić, Lóvrić, Màmut, Pèrišić, Pílić, Púlić, Puljić,[13] *Sèper, Skèlīn, Stipàndžija, Stojánović, Súlje, Víšić, Vránković, Vránjković, Živković*.

Mali broj prezimena u osnovi ima narodno ime: *Púlić, Púljić, Stojánović, Súnko, Víšić, Živković.*

Većina imena iz osnove pripada biblijsko-svetačkom repertoaru. Prevlast je takvih imena pretkaziva jer su nakon Tridentskoga koncila do kraja 19. stoljeća, u doba nastanka prezimena, ona dominirala, a narodna su osobna imena bila vrlo rijetka. Prezimena s kršćanskim imenom u osnovi jesu: *Bénković, Dùilo, Dùjilo, Ívić, Juràšin, Júrić, Kārlo, Lālić, Lóvrić, Pèrišić, Pílić, Stipàndžija, Vránković, Vránjković*.

Kao što je već istaknuto, islamska osobna imena nalazimo u prezimenima *Dželàlija, Màmut, Sèper, Skèlīn, Súlje.*

3.3.2.2. Prezimena nadimačkoga postanja

Nadimačkoga su podrijetla prezimena *Búbalo, Čòlak, Déronja, Gálić, Gvérić, Kísić, Kózić, Kùlušić, Livája, Malènica, Mazàlīn,*[14] *Mŕšić, Pèrčīn, Plètikosa, Rúnjić, Sámac, Skāčić, Su!šić, Šárac, Vātavūk, Vùkačić, Vākorepa* i *Zéljak*.

Nadimci koje prepoznajemo u njima u najvećem se dijelu odnose na neko tjelesno svojstvo, npr. *Čolak* < *čolak* 'kljast, sakat', *Galić* < *gal* 'crn', *Gverić* < *gverok* 'razrok', *Livaja* < ljevak, *Kulušić* < osoba s velikom kuljom, trbuhom, *Malenica* < osoba malena rasta, *Šarac* < šaren, *Sušić* < suh, mršav, *Mršić* < mršav, *Runjić* < runjav, dlakav. S druge strane prezimena *Bubalo, Deronja, Kisić* upućuju na karakterne crte svojih prvih nositelja.

3.3.2.3. Prezimena od naziva zanimanja

Premda naziv zanimanja shvaćamo vrlo široko, pa tu ubrajamo i vršitelja radnje općenito te nazive za oznaku državne ili crkvene hijerarhije, prezimena je motiviranih nazivima zanimanja, tj. položajem u društvu, vrlo malo: *Bačić, Bašić, Čipčić, Šostara.*[15] U krajevima u kojima su obrti u doba nastajanja prezimena bili razvijeniji, više je i prezimena motiviranih nazivima zanimanja.

3.3.2.4. Prezimena etničko-etnonimskoga postanja

Najmanje je prezimena nastalih prema etnicima: etnonimsko prezime *Vlajić* (< *Vlah*) i etnička prezimena *Grabić* (čovjek iz Grabovca) i *Samodol* (prema smještaju u selu: sam u dolu).

13 *Puljić* s varijantom *Pulić* nalazimo 1646. u Konavlima. Ondje je 1473. potvrđeno i osobno ime *Puhoje – Puhoje Milišić Lasinić* (Kapetanić–Vekarić, *Konavoski rodovi,* knj. 1, 2001., str. 21).

14 Prezime *Mazàlīn* dovodim u vezu s glagolom *mazati* i imenicom *mazalo* od koje sufiksacijom nastaje trosložno prezime *Mazàlīn* koje pripada naglasnom tipu poput *Markùlīn – Markulína.*

15 Za prezime *Šo"stara* pretpostavljam da je nastalo prema apelativu *Schuster* iz njemačkog jezika, a koji potječe od latinskog *sutor*. Spomenutu osnovu nalazimo u mnogim prezimenima diljem Hrvatske, osobito u sjevernijim krajevima, npr. *Soštarić, Šostar, Šostarec, Šuštarek* itd.

3.3.2.5. Prezimena nejasna postanja

U motivacijsko-semantičkoj analizi možemo samo pretpostaviti od koje je osnove koje prezime moglo nastati, ali kako nedostaju izvori koji bi te pretpostavke potvrdili, mora se ostaviti mogućnost da bude riječ i o drugome podrijetlu. S obzirom na podrijetlo osnove ostaju nejasna prezimena *Dévić, Kālīk, Súnko, Škéljo* i *Tétlo.*

Tablica: Semantičko-motivacijska klasifikacija miljevačkih prezimena

	N u osnovi	**Oi u osnovi**	**E u osnovi**	**Z u osnovi**	**nejasno**
1.	*Búbalo*	*Bénković*	*Grábić*	*Bāčić*	*Dévić*
2.	*Čòlak*	*Dùjilo*	*Samòdol*	*Bášić*	*Kālīk*
3.	*Déronja*	*Dùilo*	*Vlájić*	*Čāpčić*	*Súnko*
4.	*Gálić*	*Dželàlija*		*Šo"stara*	*Škéljo*
5.	*Gvérić*	*Ívić*			*Tétlo*
6.	*Kísić*	*Juràšin*			
7.	*Kózić*	*Júrić*			
8.	*Kùlušić*	*Kārlo*			
9.	*Livája*	*Lālić*			
10.	*Malènica*	*Lóvrić*			
11.	*Mazàlīn*	*Màmut*			
12.	*Mŕšić*	*Pèrišić*			
13.	*Pèrčīn*	*Pílić*			
14.	*Plètikosa*	*Púlić*			
15.	*Rúnjić*	*Púljić*			
16.	*Sámac*	*Sèper*			
17.	*Skāčić*	*Skèlīn*			
18.	*Sušić*	*Stipàndžija*			
19.	*Šárac*	*Stojánović*			
20.	*Vātavūk*	*Súlje*			
21.	*Vùkačić*	*Súnko*			
22.	*Vūkorepa*	*Víšić*			
23.	*Zéljak*	*Vránković*			
24.		*Vránjković*			
25.		*Žívković*			

Legenda:
N = nadimak
Oi = osobno ime
E = etnonim i etnik
Z = naziv zanimanja

4. Zaključak

Prezimena su svjedoci vremena u kojem su nastala, s jedne strane socijalnih prilika toga doba, a s druge strane stanja jezičnog sustava u tom razdoblju. Danas na Miljevcima postoje 53 prezimena. Najstarija, s obzirom na potvrde, potječu s kraja 17. stoljeća. U matičnim je knjigama potvrđeno još 25 prezimena, no ona su u međuvremenu izumrla. Najviše je prezimena nastalo u 19. stoljeću – čak 35, no njih 13 do danas nije sačuvano. Među njima dominiraju prezimena motivirana osobnim imenima (25) i nadimcima (23). Prezimena motiviranih nazivima zanimanja, tj. položajem u društvu, vrlo je malo (*Bačić, Bašić, Čipčić, Šostara*). Najmanje je etničko-etnonimskih prezimena, samo tri: *Vlajić, Grabić* i *Samodol*.

Kako su prezimena leksemi, ona, poput apelativa, imaju glasovne i naglasne značajke govora u kojem su nastala. S obzirom na vokalni i konsonantski te naglasni sustav miljevačka prezimena pripadaju ikavskomu novoštokavskom dijalektu. Kako su mnoga od njih nastala u razdoblju nakon oslobođenja od Turaka, kad su turski leksički elementi bili prisutni u govoru ondašnjega hrvatskoga puka, mnoga današnja miljevačka prezimena u svojim osnovama čuvaju turske lekseme.

Literatura

Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske, Institut za jezik i Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1976.

Popis stanovništva 2001., www.dsz.hr

Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, I–XXIII, Zagreb 1881.-1976.

Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2000.

ANIĆ, Vladimir; BROZOVIĆ RONČEVIĆ, Dunja; GOLDSTEIN, Ivo; GOLDSTEIN, Slavko; JOJIĆ, Ljiljana, MATASOVIĆ, Ranko; PRANJKOVIĆ, Ivo 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.

BAČIĆ, Petar 1929. Grad Kamičak na Krci. *Jadranska vila*, 7, Omiš, II., 105.

BJELANOVIĆ, Živko 1988. *Antroponimija Bukovice*. Split: Književni krug.

BJELANOVIĆ, Živko 2001. Korpus i raspodjela antroponima tipa Pera. *Folia onomastica Croatica*, 10, Zagreb, 33–58.

BROZOVIĆ RONČEVIĆ, Dunja; VAJS, Nada 2002. Zoonimi u hrvatskim prezimenima. *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 223–238.

DUDEN 2000, *Familiennamen – Herkunft und Bedeutung von 20 000 Nachnamen*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.

FRANČIĆ, Anđela 2002. *Međimurska prezimena*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

JURIC, Ante 2004. *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*. Skradin: Matica hrvatska Skradin.

KOSOR, Karlo 1995. Drniška krajina za turskog vladanja. *Povijest Drniške krajine*. Split, 103–179.
KAPETANIĆ, Niko i VEKARIĆ, Nenad, *Konavoski rodovi*, HAZU, Zagreb–Dubrovnik, 2001.
NAMETAK, Fehim 1997. Turski dokumenti visovačkog samostana. *Visovački zbornik*. Visovac, 293–297.
NOSIĆ, Milan 1998. *Prezimena zapadne Hercegovine*. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
NOSIĆ, Milan 2005. *Rječnik posuđenica iz turskoga jezika*. Rijeka: Maveda.
SUPERANSKAJA, Aleksandra Vasil'evna 1973. *Obščaja teorija imeni sobstvennogo.* Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
SEKULIĆ, Ante 1995. "Drniški kardinal" – fra Juraj Utišinović. *Povijest Drniške krajine*. Split, 45–91.
ŠIMUNDIĆ, Mate 2006. *Rječnik osobnih imena*. Zagreb: Matica hrvatska.
ŠIMUNOVIĆ, Petar 2001. Dugopoljska prezimena. *Dugopolje – zbornik radova općine Dugopolje*. Zagreb – Dugopolje, 533–544.
ŠIMUNOVIĆ, Petar 2006. *Hrvatska prezimena*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
ŠIMUNOVIĆ, Petar 1982. Razvitak imenske formule u Hrvata. *Onomastica Jugoslavica*, 9, Zagreb, 283–293.
ŠIMUNOVIĆ, Petar 2002. 12. Antroponimija II – Prezimena. *Słowiańska onomastyka – encyklopedia tom I*, Warszawa–Kraków, 461–466.
ŠKALJIĆ, Abdulah 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.* Sarajevo: Svjetlost.

Prilog: Rječnik miljevačkih prezimena

U prilogu se donose današnja miljevačka prezimena. Podaci su dani unutar članaka na početku kojih je naveden broj nositelja godine 1948. i ime sela u kojem su živjeli. Slijedi grafijski oblik i godina prve potvrde određenoga prezimena. Nakon toga se navode ostale grafijske potvrde. Na kraju članka donosi se kratko tumačenje motivacijske osnove prezimena te njegove tvorbe i leksičkoga podrijetla.

Kratice sela:
Bo – Bogatić
Br – Brištani
Dr – Drinovci
Ka – Kaočine
Kr – Karalić
Klj – Ključ
Ši – Širitovci

Bačić
Stanje 1948.: 1 (-)[16] Ka, 1 (1) Bo, 242 (38) Dr, 6 (-) Ši, 69 (8) Br
Prva potvrda: *Bachich* 1693.
Grafijske potvrde: *Bachich* 1693.,[17] *Bacich* 1734., *Baçich* 1734., *Bačich* 1844., *Bacicz* 1845., *Bacić* 1850., *Bačić* 1855., *Baćić* 1872.
< zanimanje < *bač/bač-a* (< iz vlaškoga preko rum. oblik *báciu, baci* 'glavni, obično stariji čobanin') + *-ić*

Bašić
Stanje 1948.: 98 (11) Ka
Prva potvrda: *Bascich* 1733.
Grafijske potvrde: *Bascich* 1733., *Bassich* 1737., *Basich* 1801., *Bašich* 1844., *Bašić* 1860.
< zanimanje < tur. *baš-a* (< *başa* < *baş* 'glavar, starješina') + *-ić*

Benković
Stanje 1948.: 8 (2) Br
Prva potvrda: *Bencovich* 1800.
Grafijske potvrde: *Bencovich* 1800., *Benkovich* 1853., *Benković* 1853.
< kršćansko osobno ime *Benk-o* (< *Benedikt* < lat. *Benedictus*) + *-ović*

Bubalo
Stanje 1948.: 17 (2) Ši

16 Unutar zagrada donosi se broj obitelji koje su nositelji određenoga prezimena.

17 Navodim samo godinu kad se određeni grafijski oblik prezimena pojavljuje prvi put.

Prva potvrda: *Bubalo* 1802.
Grafijske potvrde: *Bubalo* 1802., *Buballo* 1840.
< nadimak *Bubalo* (< *buba-ti* + *-lo*)

Čipčić
Stanje 1948.: 16 (3) Klj
Prva potvrda: *Çipcich* 1803.
Grafijske potvrde: *Çipcich* 1803., *Çipçich* 1809., *Čipčić* 1860., *Cipcsich* 1859.
< zanimanje *čipč-ija* (< tur. *ciftçsi* 'kmet na imanju spahije') + *-ić*

Čolak
Stanje 1948.: 1 (1) Ši
Prva potvrda: *Çolak* 1805.
Grafijske potvrde: *Çolak* 1805., *Čolak* 1845.
< nadimak *Čolak* (< tur. *çolak* 'koji je sakate ruke' < *kolak* < *kol* 'ruka')

Deronja
Stanje 1948.: 1 (-) Dr, 40 (7) Br
Prva potvrda: *Deragna* 1694.
Grafijske potvrde: *Deragna* 1694., *Deragnnich*(?)[18] 1738., *Deragnich* 1739., *Deranich* 1811., *Derogna* 1851., *Deregnia* 1860., *Deronja* 1870.
< nadimak *Deronja* (< *der-ati* + *-onja*)

Dević
Stanje 1948.: 9 (3) Dr
Prva potvrda: *Devich* 1805.
Grafijske potvrde: *Devich* 1805., *Dević* 1852.
Podrijetlo: nejasno

Duilo
Stanje 1948.: 1 (-) Ši, 2 (-) Br, 60 (10) Bo
Prva potvrda: *Duilouich* 1743.
Grafijske potvrde: *Duilo* 1802., *Duilouich* 1743., *Duillo* 1839.
< osobno ime *Duilo* (< *Du-ilo* < *Dujam*[19] < lat. *Domnius*)

Dujilo
Stanje 1948.: 1 (1) Br
Prva potvrda: *Dujlo* 1851.,
Grafijske potvrde: *Dujlo* 1851., *Dujilo* 1883.
< osobno ime *Dujilo* (< *Duj-ilo* < *Dujam* < lat. *Domnius*)

18 Upitnikom označujem teško čitljive zapise prezimena.

19 Muško osobno ime Dujam u Splitu je potvrđeno još u 11. stoljeću. (HER, 281)

Dželalija

Stanje 1948.: 1 (-) Br, 58 (9) Klj, 9 (1) Kr

Prva potvrda: *Selailia* 1696.

Grafijske potvrde: *Selailia* 1696., *Xelaliich* 1741., *Xelalia* 1800., *Xelalich* 1812., *Xellalia* 1842., *Želalia* 1855., *Žellalia* 1856., *Zelalia* 1870., *Želalija*, 1872., *Dželalija* 1880.

< osobno ime *Dželalija* (< tur. *Celâlî* 'Veličanstveni, Veliki, Moćni' < ar. *Ğālāl* + ar.-pers. Suf. *-ī* [20])

Galić

Stanje 1948.: 103 (18) Bo, 2 (-) Ši

Prva potvrda: *Galich* 1733.

Grafijske potvrde: *Galich* 1733., *Gallich* 1741., *Galicz* 1845., *Gallić* 1854., *Galić* (sin)/*Galič* (otac), 1872.

< nadimak *Gal-e*[21] (< *gal* 'crn') + *-ić*

Grabić

Stanje 1948.: 4 (-) Br, 7 (-) Bo, 72 (12) Ši

Prva potvrda: *Grabich* 1733.

Grafijske potvrde: *Grabich* 1733., *Grabić* 1858., *Grabo* 1870.

< etnik *Grab-o* (< *Grabovac*) + *-ić*

Gverić

Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 38 (6) Br

Prva potvrda: *Gverich* 1868.

Grafijske potvrde: *Gverich* 1868., *Guerić* 1872., *Gverić* 1883.

< nadimak *Gver-o* (< *gveriti* 'gledati kao gverok' < *gverok* 'razrok, strangled') + *-ić*

Ivić

Stanje 1948.: 1 (-) Ši, 172 (26) Dr, 3 (-) Br, 60 (9) Ka, 7 (-) Bo

Prva potvrda: *Iuich* 1692.

Grafijske potvrde: *Iuich* 1692., *Ivich* 1736., *Ivić* 1871.

< osobno ime *Iv-e* (< *Ivan* < lat. *Johannes*) + *-ić*

Jurašin

Stanje 1948.: 7 (3) Br

Prva potvrda: *Jurassinouich* 1733.

Grafijske i tvorbene potvrde: *Jurassinouich* 1733., *Jurasin* 1805., *Jurassin* 1845., *Jurašin* 1859.

< osobno ime *Jurašin* (< *Jur-ašin* < *Juraj*< lat. *Georgius*)

20 Škaljić 1979: 236

21 Šimunović 2006: 216: "Imena i prezimena s osnovom *gal* zabilježena su u Hrvata od XIII. stoljeća."

Jurić
Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 2 (-) Br, 2 (-) Ši
Prva potvrda: *Jurich* 1693.
Grafijske potvrde: *Jurich* 1693., *Iurich* 1736., *Jurić*, 1873.
< osobno ime *Jur-e* (*Juraj* < lat. *Georgius*) + *-ić*

Kalik
Stanje 1948.: 83 (15) Nos Kalik
Prva potvrda: *Kalik* 1919.
< nejasno

Karlo
Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 1 (-) Ka, 26 (4) Kr
Prva potvrda: *Carlo* 1844.
Grafijske potvrde: *Carlo* 1844., *Karlo* 1854.
< osobno ime *Karlo* (< njem. *Karl* < lat. *Carolus*)

Kisić
Stanje 1948.: 22 (6) Br
Prva potvrda: *Kissich* 1739.
Grafijske potvrde: *Kissich* 1739., *Kisich* 1804., *Chissich* 1841., *Chisich* 1843., *Chiso* 1853., *Kisić* 1855., *Kiso* 1883.
< nadimak *Kis-o* (< *kiseo*) + *-ić*

Kozić
Stanje 1948.: 25 (4) Dr
Prva potvrda: *Cozich* 1807.
Grafijske potvrde: *Cozich* 1807., *Kozich* 1844., *Kozić* 1872.
< nadimak *Koz-o* (< *koza*) + *-ić*

Kulušić
Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 1 (-) Br, 106 (19) Klj, 2 (-) Dr, 2 (-) Ši, 99 (15) Ka
Prva potvrda: *Culusich* 1800
Grafijske potvrde: *Culusich* 1800., *Culussich* 1810., *Cullussich* 1839., *Kulussich* 1844., *Kulušich* 1844., *Kulusić* 1861., *Kulušić* 1860., *Kulushich* 1870., *Kulusich* 1870., *Kuluša* 1872.
< nadimak *Kuluš-a* (< *Kul-uša* < *kālja* 'veliki trbuh; tripa') + *-ić*

Lalić
Stanje 1948.: 1 (-) Ka, 9 (1) Klj
Prva potvrda: *Lallich* 1739.
Grafijske potvrde: *Lallich* 1739., *Lalich* 1801., *Lalić* 1857.
< osobno ime *Lal-e* (< *Lazar* < lat. *Lazarus*) + *-ić*

Livaja
Stanje 1848.: 3 (1) Ši
Prva potvrda: *Livaja* 1925.
Napomena: Prezime je nastalo od dvostrukoga prezimena *Lovrić Livaja*.
< nadimak *Livaja* (< *ljev-aja* 'ljevak')

Lovrić
Stanje 1948.: 3 (-) Br, 42 (6) Ka, 93 (22) Ši
Prva potvrda: *Lourich* 1693.
Grafijske potvrde: *Lourich* 1693., *Lovrich* 1734., *Lovrić* 1853.
< osobno ime *Lovr-e* (< lat. *Laurentius*) + *-ić*

Malenica
Stanje 1948.: 19 (3) Dr, 21 (4) Br, 46 (10) Ka, 7 (1) Ši, 91 (16) Klj
Prva potvrda: *Manenich* 1692. i *Manenicich* 1692.
Grafijske i tvorbene potvrde: *Manenich* 1692., *Manenicich* 1692., *Maneniguich* (?) 1734., *Maneninich* 1734., *Manenizich* 1736., *Manenicich* 1737., *Maneniçich* 1740., *Maneniza* 1800., *Manenica* 1801., *Manenicza* 1844., *Manenizza* 1844., *Malenizza* 1855., *Maleniza* 1870., *Malenica* 1872.
< nadimak *Malen* (< *malen*) + *-ica*

Mamut
Stanje 1948.: 9 (3) Bo
Prva potvrda: 1808.
< osobno ime *Mamut* (< *Mahmut* < tur. *Mahmud* < ar. *Maāmūd* "Hvaljeni")

Mazalin
Stanje 1948.: 1 (-) Ši, 45 (8) Bo, 8 (2) Dr
Prva potvrda: *Mazalin* 1734.
Grafijske i tvorbene potvrde: *Mazalin* 1734., *Mazalinovich* 1737., *Mazzalin* 1845., 1854.
< nadimak *Mazalin* (< *mazalo* (< *mazati*) + *-in*)

Mršić
Stanje 1948.: 2 (1) Klj
Prva potvrda: *Marssich* 1733.
Grafijske potvrde: *Marssich* 1733., *Marsich* 1806., *Maršić* 1862., *Mêršich* 1844., *Merssićh* 1850., *Mersich* 1856., *Meršić* 1860., *Mersić* 1862., *Mrsich* 1862., *Mršich* 1870., *Mršić* 1874.
< nadimak *Mrš-e* (< *mršav*) + *-ić*

Perčin
Stanje 1948.: 6 (1) Ši
Prva potvrda: *Perçin* 1805.
Grafijske potvrde: *Perçin* 1805., *Perčin* 1849.
< nadimak *Perčin* (< tur. *perçem* 'čuperak (pramen) kose na čelu (kika) ili na zatiljku u muškarca (pletenica)')

Perišić
Stanje 1948.: 1 (1) Ši, 40 (7) Br
Prva potvrda: *Perisich* 1696.
Grafijske potvrde: *Perisich* 1696., *Perissich* 1810., *Perissić* 1856., *Perišić* 1860.
< os. ime *Periš-a* (< *Per-o* + *-iša* < *Petar* < lat. *Petrus*) + *-ić*

Pilić[22]
Stanje 1948.: 3 (-) Ši, 49 (9) Br
Prva potvrda: *Piglich* 1694.
Grafijske potvrde: *Piglich* 1694., *Piljich* 1845., *Piljić* 1855., *Pilich* 1801., *Pilič* 1863.
< osobno ime *Pil-e* (< *Filip* < lat. *Philippus*) + *-ić*

Pletikosa
Stanje 1948.: 37 (9) Br
Prva potvrda: *Pleticosa* 1804.
Grafijske potvrde: *Pleticosa* 1804., *Pleticossa* 1845., *Pletikosa* 1849., *Pletikosić* 1881.
< nadimak *Pletikosa* (< plesti kosu)

Pulić
Stanje 1948.: *Pulić* 50 (13) Kr
Prva potvrda: *Pulich* 1737.
Grafijske potvrde: *Pulich* 1737., *Pulič* 1863.
< osobno ime *Pul-e* (< *Puhoje*) + *-ić*

Puljić
Stanje 1948.: *Puljić* 1 (-) Ši
Puglich 1693., *Puljicz* 1845., *Puglić* 1855., *Puljić* 1860.
< osobno ime *Pulj-e* (< *Puhoje*) + *-ić*

22 Prezime *Pilić* prvi je put godine 1801. zapisano kao *Pilich*, tj. tako da se može čitati [P i l i *ć*]. Dotad, a i nakon toga vremena, zapisivano je kao *Piglich* 1694., *Piljich* 1845., *Piljić* 1855. Da je riječ o antroponimima koji se odnose na isti rod, vidi se po tome što je dvostruko prezime *Pilić Mamut*, prije osamostaljenja sastavnice *Mamut* kao novoga prezimena, zapisano kao *Piglich Mamut* 1812. te kao *Pilich Mamut* 1847.

Samac
Stanje 1948.: 1 (-) Ši, 101 (17) Br
Prva potvrda: *Samaz* 1800.
Grafijske potvrde: *Samaz* 1800., *Samadz* 1870., *Samac* 1861., *Samacz* 1844., *Samić* 1875.
< nadimak *Samac* (< *sam-ac* < sam u matere, jedino dijete)

Samodol
Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 91 (17) Br
Prva potvrda: *Samodolich* 1739.
Grafijske i tvorbene potvrde: *Samodolich* 1739., *Samodulich* 1741., *Samodo* 1801., *Samodol* 1807.
< etnik *Samodol* 'sam u dolu'

Skelin
Stanje 1948.: 2 (-) Bo, 3 (-) Br, 30 (4) Kr, 37 (5) Ši, 47 (8) Dr, 6 (2) Klj
Prva potvrda: *Schelin* 1801.
Grafijske potvrde: *Schelin* 1801., *Sckelin* 1802., *Scelin* 1810., *Skelin* 1870.
< osobno ime *Skelin* (< *Skel-in* < *Skele* < *Skender* < tur. *Iskender* < grč. *Aléxandros*)

Seper
Stanje 1948.. 2 (-) Ši
Prva potvrda: *Seper* 1860.
< osobno ime *Sefer* (< tur. *Safer* < ar. *āäfär* 'ime drugog mjeseca po muslimanskom kalendaru')

Skočić
Stanje 1948.: 93 (14) Nos Kalik
Prva potvrda: *Skočić* 1919.
< nadimak *Skoč-a* (< skočiti) + *-ić*

Stipandžija
Stanje 1948.: 11 (4) Dr
Prva potvrda: *Stipançich* 1809.
Grafijske i tvorbene potvrde: *Stipançich* 1809., *Stipançia* 1840., *Stipanžia* 1850., *Stipanzia* 1852., *Stipanžija* 1872., *Stipandžija* 1883.
< osobno ime *Stipandžija* (< *Stipan-džija* < *Stipan* < *Stjepan* < lat. *Stephanus*)

Stojanović
Stanje 1948.: 1 (-) Ši, 52 (15) Kr

Prva potvrda: *Stojanovich* 1840.

Grafijske potvrde: *Stojanovich* 1840., *Stojenović* 1855., *Stojanović* 1853., *Stojanovicz* 1845., *Stojinović* 1855.

< osobno ime *Stojan* (< *Stoj-an* < *Stojislav*) + *-ović*

Sulje

Stanje 1948.: 1 (-) Bo, 11 (2) Ka

Prva potvrda: *Suglich* 1696.

Grafijske i tvorbene potvrde: *Suglich* 1696., *Suglie* 1802., *Sulje* 1861.

< osobno ime *Sulje* (< *Sulejman* < arap. *Suläymān*)

Sunko

Stanje 1948.: 1 (-) Br, 1 (-) Ka, 24 (5) Ši

Prva potvrda: *Sumka* 1741.

Grafijske i tvorbene potvrde: *Sumka* 1741., *Sunco* 1802., *Sunkovich* 1741., *Sunko* 1856.

< nejasno

Sušić

Stanje 1948.: 15 (3) Br

Prva potvrda: *Susich* 1693.

Grafijske potvrde: *Susich* 1693., *Suāsich* 1742., *Sušich* 1844., *Šušić* 1855., *Sušić* 1858.

< nadimak *Suš-e* (< *suh* 'mršav') + *-ić*

Šarac

Stanje 1948.: 9 (2) Ka

Prva potvrda: *Saraz* 1801.

Grafijske potvrde: *Saraz* 1801., *Saracz* 1844., *Šarac* 1876.

< nadimak *Šarac* (< *šar-ac* < *šaren*)

Škeljo

Stanje 1948.: 30 (6) Dr

Prva potvrda: *Skeglich* 1734.

Grafijske i tvorbene potvrde: *Skeglich* 1734., *Scheglio* 1800., *Skelich* 1808., *Scheglich* 1808., *Skeljo* 1844., *Škeljo* 1872.

Podrijetlo: nejasno

Šostara

Stanje 1948.: 15 (2) Br

Prva potvrda: *Sosterich* 1734.

Grafijske i tvorbene potvrde: *Sosterich* 1734., *Sostara* 1800., *Sostera* 1844.,

Šostera 1873.
< zanimanje *Šostara* (< njem. *Schuster* 'postolar')

Tetlo
Stanje 1948.: 8 (2) Dr
Prva potvrda: *Tetlo* 1858.
Podrijetlo: nejasno

Vatavuk
Stanje 1948.: 18 (2) Kr, 87 (15) Ši
Prva potvrda: *Vatavuk* 1733.
Grafijske potvrde: *Vatavuk* 1733., *Vatauukovich* 1737., *Vatauuk* 1811.,
< nadimak *Vatavuk* < 'onaj koji hvata vuka'

Višić
Stanje 1948.: 16 (3) Klj
Prva potvrda: *Visich* 1696.
Grafijske potvrde: *Visich* 1696., *Fissich* 1734., *Vissich* 1739., *Viscich* 1802., *Višić* 1853., *Višich* 1870.
< osobno ime *Viš-e* (< *Višeslav*) + *-ić*

Vlajić
Stanje 1948.: 141 (22) Ka, 2 (1) Br, 5 (1) Ši
Prva potvrda: *Vlaich* 1696.
Grafijske potvrde: *Vlaich* 1696., *Vlajch* 1800., *Vlaić* 1849., *Vlajić* 1880.
< etnonim *Vlaj-o* (< *Vlah*) + *-ić*

Vranković
Stanje 1948.: 64 (10) Ši
Prva potvrda: *Vrancouich* 1734.
Grafijske potvrde: *Vrancouich* 1734., *Francovich* 1804., *Vrancovich* 1808., *Frankovicz* 1845., *Francović* 1860., *Franković* 1862., *Francouich* 1870., *Vranković* 1881.
< osobno ime *Vrank-o* (< *Vran-ko* < *Franciscus*) < *-ović*

Vranjković
Stanje 1948.: 2 (-) Bo, 4 (-) Ši
Prva potvrda: *Vrangncouich* 1696.
Grafijske potvrde: *Vrangncouich* 1696., *Vranjković* 1871.
< osobno ime *Vranjk-o* (< *Vranj-ko* < *Franciscus*) + *-ović*

Vukačić
Stanje 1948.: 33 (8) Ši
Prav potvrda: *Vukačić* 1875.
Napomena: Prezime je nastalo od dvostrukoga prezimena *Lovrić Vukačić* (*Lovrich Vucacich* 1852.).
< nadimak *Vukač-a* (< *vuk-ača*) + *-ić*

Vukorepa
Stanje 1948.: 30 (6) Klj
Prva potvrda: *Vucorepich* 1693.
Grafijski i tvorbeni oblici. *Vucorepich* 1693., *Vukorepich* 1741., *Vucoreppa* 1800., *Vukorepa* 1844., *Vukoreppa* 1859., *Vukorepić* 1875., *Vukorepa* 1872.
< nadimak *Vukorepa* (< vuk + rep)

Zeljak
Stanje 1948.: 70 (13) Nos Kalik
Prva potvrda: *Zeljak* 1919.
< nadimak *Zeljak* (< *zelj-ak* < zelen)

Živković
Stanje 1948.: 1 (-) Br
Prva potvrda: *Xivco* 1802.
Grafijske potvrde: *Xivco* 1802., *Živko* 1861., *Xivcovich* 1847.
< osobno ime *Živk-o* (< *Živan*) + *-ović*

GRADITELJSTVO NA PODRUČJU MILJEVACA

Zdravko Živković

Uz dvije sakralne građevine (crkve), graditeljstvo Miljevaca obilježava (najzastupljenije je) narodno (tradicijsko) graditeljstvo. U etnografskom smislu Miljevci spadaju u jadransku zonu sa značajnim utjecajem dinarskoga kulturnog kruga. Kakvo je graditeljstvo, poglavito ono tradicijsko (narodno, pučko, predajno) u miljevačkom kraju bilo u daljoj prošlosti, nema naročitih spoznaja. Zna se međutim da je seljački dom, ne samo u našim, nego i u širim (europskim) prostorima do 18. stoljeća bio skroman. Bila je to najčešće jednoprostorna kuća s ognjištem u sredini. Pretpostavlja se da je prvi razvitak kuće bio takav da se kuća pregradila te na jednoj strani bilo ognjište, a na drugoj stoka. Daljnji razvitak je bio da se gradi posebna kuća za spavanje, posebna kuća s ognjištem (kužina, vatrenica…) a posebno za stoku. Tek se u II. polovici 19. st. događa vertikalni razvoj kuće, tj. grade se katnice, tzv. "kule". U prizemlju kule je ili konoba ili štala, a na katu je spavanje. Kuće se grade prirodnim materijalima - zidovi od kamena, a pokrivaju kamenim pločama. Pomoćne zgrade štale, naročito staje (jare) pokrivaju se i raženom slamom pa i trstikom. Tradicijska nit u narodnom graditeljstvu u Miljevcima provlači se do II. svjetskog rata. Iza toga kao i u drugim hrvatskim krajevima dolazi do prekida s tradicijom. Selo se raslojava u socijalnom i fizičkom smislu. Uvode se novi materijali (beton), ognjište (komin) zamjenjuje štednjak.

Graditeljstvo se smatra jednim od najstarijih ljudskih djelatnosti. Od kada čovjek postoji sebi gradi sklonište koje s vremenom postaje dom. Kažu da je gradnja skloništa – doma čovjeku prvi kreativni čin.

U ovome će se radu obraditi graditeljstvo koje danas (fizički) postoji. Graditeljske djelatnosti na ovome području bilo je i ranije kao što su prapovijesne nastambe i srednjovjekovne utvrde što će se obraditi u drugim (povijesnim) radovima.

Graditeljstvo koje i danas nalazimo na miljevačkoj zaravni uvjetno možemo svrstati u tri skupine: narodno (tradicijsko, pučko), sakralno i profano. Najzastupljenije je svakako ovo prvo, narodno, tradicijsko. Na pitanje što je to i kakvo je tradicijsko graditeljstvo na Miljevcima, odgovor bi mogao biti sljedeći: to je skromna kamena kuća prizemnica pokrivena kamenom pločom. Radi štednje s jedne strane, ali i bolje zaštite od bure (dominantnoga hladnog vjetra) takve se prizemnice nižu jedna do druge. U 19. st. razvija se kuća po vertikali. Nastaju katnice, tzv. "kule". U tradicijskoj maniri gradi se ovdje do sredine 20. st. (II. svjetskog rata) kada na Miljevcima kao i u drugim krajevima naše zemlje polako dolazi do raslojavanja sela, prekida tradicijskog života pa tako i građenja.

Kakva je kuća na miljevačkoj zaravni bila u prošlosti, tj. prije 300 i više godina teško je preciznije reći, jer za to nema podataka. Teoretičari koji se bave ovom temom tvrde da je seljački dom do 18. st. u hrvatskim pa i širim prostorima bio skroman. Radilo se često puta o jednoprostornoj kući s ognjištem gdje se boravilo, blagovalo, spavalo. Još su poznate situacije kada je u jednom kraju kuće bio komin, a u drugom stoka, pregrađeni tek kakvom niskom ogradom.[1] Prvi razvoj te skromne jednoprostorne kuće događa se (prema teoretičarima) u 18. st. i to kao horizontalni razvoj. To znači gradi se ili dograđuje prizemnica u kojoj se spava, a zatim i posebne zgrade za stoku, (štale, staje, jare…). Tek u 19. st. dolazi do vertikalnog razvoja kuće, kada se grade katnice (u ovim se krajevima nazivaju "kule"). U prizemlju je obično konoba, a na katu prostor za spavanje.[2]

Osnovno obilježje svakoga narodnog odnosno tradicijskog građenja je da narodni graditelj za gradnju svoga doma koristi prirodni materijal koji ima u prirodi, tj. u svojoj najbližoj okolici. Ovdje je to, kao i u čitavoj Dalmaciji i jadranskoj zoni – kamen. Gradilo se k tome štedljivo i u dosluhu s prirodom pa se s današnjeg gledišta može reći da je narodno graditeljstvo - ekološko graditeljstvo. Treba ovdje napomeniti da u narodnom graditeljstvu nema pravolinijskog razvoja kuće kao u profanoj (stilskoj) arhitekturi nego se gradilo prema mogućnostima pojedinca odnosno obitelji. Siromašni su gradili skromne, a imućniji veće odnosno bogatije kuće.[3]

1 Aleksandar Freudenreich: Kako narod gradi - Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1972.

2 Zdravko Živković: Konjevrate i Mirlović Zagora, župe šibenske biskupije – Zagreb 2005.

3 Aleksandar Freudenreich: Isto.

Tipološki stariju formu od same kuće nalazimo i na Miljevcima, a to je poljska kućica. U osnovi sličnim, ali ponešto različitim formama kao i različitim nazivljima nalazimo je na čitavome jadranskom području. U Dalmaciji se najčešće naziva bunja, poljarica, ćemer, (turcizam) kažela, u Istri kažun… itd. U Miljevcima ne koriste ni jedan od tih naziva nego je zovu kućera, kućerica… To je stara suhozidna graditeljska forma, najčešće kružnog ali i pravokutnog tlocrta iznad kojeg se formira svod izmicanjem pločastog kamena. Gradila se u polju i služila je kao sklonište od kiše ili sunca.[4]

Zidovi tradicijske miljevačke kuće su od priklesanog kamena u vapnenom mortu, debljine od 50-ak centimetara. Krov je redovito dvostrešni, pokriven kamenim pločama. Nazidnice su povezane veznim gredama na razmacima otprilike 1,5 do 2 m. Roženice koje se oslanjaju na nazidnice na razmaku su od pola metra ili nešto više, dakle dosta gusto jer je pokrov od kamenih ploča najteži pokrov koji je u tradiciji postojao. Na roženice su pribijane "žioke". Sva krovna građa su oblice ili pritesane oblice. Koristilo se često jablanovo drvo koje je ovo stanovništvo u te svrhe uzgajalo uz rijeke Krku i Čikolu.

Glavna kućna prostorija je kužina (vatrenica) dakle prostorija s kominom (ognjištem). Kako je na početku rečeno ,u kužini se odvijao najveći dio kućnih aktivnosti. Na kominu se kuhalo, blagovalo, ponegdje i spavalo, tu se vodio obiteljski život. Krovište je bilo otvoreno kako bi dim s ognjišta lakše kroz sam pokrov (između kamenih ploča), ali i koji manji otvor (dimnjak) na krovu odlazio u atmosferu. Osim vrata na kužini je bio pokoji prozorčić (ponistra), ali i niše u zidu koje su služile kao police. Pod je bio od kamenih ploča, a ponegdje i od ilovače (gnjile). Zidovi su bili neožbukani. Komin (kumin) obično je bio smješten pokraj zida nasuprot vratima. Bio je nizak, gotovo na razini poda ili centimetar-dva iznad. U Miljevcima iznad komina nalazimo vitlo, jednostavnu napravu na kojoj su obješene komaštre. Takvu napravu ne nalazimo u ostalom dijelu drniške krajine, ali je ima zapadno od rijeke Krke (Kotari, Bukovica). Pomoću te jednostavne rotirajuće naprave domaćica je lako mogla smicati i namicati lonce na vatru. Uokolo komina su bili stoci (tronošci) i niske katrige. Od ostalog namještaja tu je bio niski stol (sinija) okrugli ili četvrtasti, na zidu pokoja polica (škancija), naćve (za mijesenje kruha), lopar, peka, ožeg te još pokoji tradicijski uporabni predmet.

Na miljevačkim kužinama ne nalazimo dimnjaka na sljemenu koji su služili za odvod dima u atmosferu kao što nalazimo na drugim područjima. Ovdje je to tek jednostavno podizanje pokrovne ploče pri sljemenu krova redovito s južne strane. I ukrašavanja na miljevačkoj kući su skromna. Na zabatu (somiću) kamene kuće narodni graditelj u dalmatinskom zaleđu u zidu izvodi što kvadratične što trokutaste rupe kao golubarnike. No, ta utilitarna forma se često nadilazi i poprima ukrasnu dimenziju.

4 Ćiril M. Iveković: Bunje, čemeri, poljarice. – Zbornik kralja Tomislava, Zagreb, 1925.

Miljevci - Drinovci: Crkva Imena isusova

Miljevci - Širitovci: Crkva sv. Petra i Pavla

Gusterna s naplovom iz 1912.

Detalj strehe "strije"

Tipična kamena prizemnica

Tipična kamena prizemnica

Jara (staja za ovce) - egzemplar kojeg bi trebalo čuvati

Osnovna vrsta pokrova tradicijske miljevačke kuće je kamena ploča. No, u prošlosti su se sporedne (pomoćne) zgradice kao što su jare, štale pa i pojate pokrivale i biljnim materijalima - trstikom (ševar) i raženom slamom. Još i danas nalazimo ostatke pokrova od trstike na jednoj zgradici u Brištanima Donjim. Zacijelo je bilo i pokrova od ražene slame. Spomenuti pokrovi su se izvodili i u kombinacijama - dio krova uz strehe pokrivao se kamenim pločama, a naviše (prema sljemenu) trstikom ili raženom slamom. Bili su to lagani materijali, (nisu opterećivali krovnu građu) ali su bili manje trajnosti.

Tek u dvadesetom stoljeću na Miljevcima se kuće u rjeđim slučajevima pokrivaju crijepom. To je materijal koji se kupovalo, a to je seljaku bio problem. Kuća je uvijek bila statusni simbol vlasnika što je i danas. Crijep (cigla) na krovu bio je znak prestiža. Upotrebljava se štedljivo, kombinirano s kamenim pločama uz strehu, a crijep prema sljemenu. Tako kamena ploča kao težak pokrov ne opterećuje krovnu građu pa je ona time trajnija.

Malo je tradicijskih prizemnica na kojima nisu vidljivi tragovi povišenja. No, katnice (kule) počinju se graditi u ovim krajevima pa tako i na Miljevcima sredinom 19. stoljeća. Jedna od takvih je svakako i kuća Skelin u Drinovcima na kojoj je uklesana godina gradnje – 1842. Ova kula osim prizemlja i kata ima i povišeno potkrovlje (šufit), što je neuobičajeno u dalmatinskom zaleđu i može

Detalj strehe "strije"

Tipična vrata

Ponistra u zidu

Nisko ognjište - "komin"

Golubarnici - ujedno i ukras

se smatrati raskošnom kućom. Gradila je to očito imućna obitelj (u onim okvirima kako se u to vrijeme smatralo) i može se pretpostaviti da su za gradnju bili angažirani graditelji izvan Miljevaca, moguće i iz primorja. To je dakle na onoj spomenutoj tezi da su siromašni, kojih je bilo više, gradili skromno, a imućni raskošno.

Kako spomenuta katnica tako i druge miljevačke "kule", a ima ih u svim miljevačkim selima, tipične su po svojoj tipologiji, tj. u osnovi se ne razlikuju od sličnih kuća u dalmatinskome zaleđu. Kako su Miljevci i vinogradarski kraj, u prizemlju je često i malo ukopana konoba dok se na katu spavalo. Kužina je uvijek bila posebna prizemnica bilo da je vezana uz kulu ili ne. Tu je zatim i "slar" (sular) neizbježni i najznačajniji graditeljski element tradicijske kamene katnice u čitavoj jadranskoj zoni. Osnovna mu je funkcija vanjska vertikalna veza, dakle stubište kojima se penje na kat. Osnovna, ali ne i jedina. Pred vratima prizemlja (konobe) ljeti je slar stvarao sjenu kako se konoba ne bi ugrijavala. Zimi, za sunčana vremena pod slarom je bilo ugodno toplo gdje se plelo, prelo, odmaralo. Geneza naziva ovoga graditeljskog elementa dolazi od sunca (sole) pa mu odatle i naziv: solar, sular, slar… Na hrvatskom prostoru ima i drugih naziva kao što je balatura, (sjeverna Dalmacija), volta, (južna Dalmacija), baladur, (Istra). Na gornjoj razini slara, dakle pred vratima kata je manja terasa

Čuvarkuća na striji

obično s kamenim klupama. Slar, kao i stube su naravno od kamena. Ima slučajeva da su stube i spomenuta terasa pred vratima kata (tavana) natkriveni pa tako i na Miljevcima (Gornji Vlaići). I sve ostalo uklapa se u opću matricu tradicijskoga graditeljstva u kamenu. Spomenut ću ovdje i relativno male prozore (prozorske otvore) kao opću značajku tradicijskoga graditeljstva. Ima za to više razloga. Jedan je taj što je staklo trebalo kupiti i kako je rečeno uvijek je seljaku bio problem. Drugo je hajdučija i nemirna vremena u prošlosti pa se malim prozorom bolje zaštitilo od provala i pljački. Treći je i možda najznačajniji onaj koji proizlazi iz naravi seljačkog načina života. Seljak, poljodjelac i stočar po prirodi svoga posla dnevno je izložen suncu, vjetri u kiši, reklo bi se, vremenu i nevremenu. Sasvim je logično da se on u svome makar kako skromnome dome želi ograditi od tih nepogoda i nikakve potrebe nema za većim prozorima.[5] Inverzna je situacija s današnjim, modernim čovjekom koji radni tjedan provede u zatvorenome prostoru i vikend žele provesti u prirodi pa na svojoj vikendici gradi velike prozore i staklene površine.

Sredina 20. stoljeća, tj. vrijeme iza Drugoga svjetskog rata prijelomno je za tradicijsku kulturu. Selo se rastače u socijalnom i kulturnom pa tako i tradi-

5 Zdravko Živković: Prilog vrednovanju "ušorenih" naselja u Hrvatskoj – Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 49. Zagreb, 1983.

Tipični otvor za odvod dima na krovu kužine

cijskom smislu. Stanovništvo odlazi trbuhom za kruhom. I u graditeljstvu se napušta tradicijski način građenja. Gradi se betonom, gradi se uglavnom loše s nedostatnim termičkim svojstvima, ...

Autor ovog teksta bio je u ekipi Ministarstva kulture koja je 1997. godine radila evidenciju tradicijske kulturne baštine pa time i tradicijskoga graditeljstva, kada je slika Miljevaca bila otužna. Kako su Miljevci 1991. - 1992. godine bili okupirani i devastirani, obnova je tek bila počela. Deset godina kasnije, tj. 2007. godine (u vrijeme održavanja simpozija) slika Miljevaca je drukčija, bolja, optimističnija. Ovdje je dakako, riječ o graditeljstvu, a ono je pak posljedica okolnosti, gospodarskih ali i drugih. Sada na Miljevcima ima novih kuća. Ima ih koje po veličini i oblikovanju i nisu uzor kako bi na Miljevcima trebalo graditi. I to će se vremenom, nadajmo se i korigirati. Ima međutim naznaka koje bi za tradicijsku kulturu mogle biti mnogo značajnije. Postoje na Miljevcima primjeri gdje su ljudi svoje stare kuće adaptirali i uredili za suvremeni život. Neke manje, a neke više uspješno kao što je npr. svoju "kulu" uredila obitelj Čipčić iz Ključa.

Na Miljevcima ima još dobro očuvanih, ali i zapuštenih starih kuća. Teško je očekivati da će sve one u budućnosti biti obnovljene. No, Miljevčani bi trebali razmisliti da nešto od onoga ponajboljeg što je sačuvano, a prema konkretnim uvjetima i mogućnostima sačuvaju, te kada se steknu uvjeti uredi i

Primjerak katnice s potkrovljem (Skelin)

prezentira prije svega radi sebe jer to je njihova baština, a onda i za druge. Je li to ona kamena jara s torom, kula Skelin ili nešto treće?

Od sakralnih građevina na Miljevcima su dvije crkve: Presvetog Imena Isusova u Drinovcima i sv. Petra i Pavla u Širitovcima. Uz to na području Miljevaca postoje ostaci kapele sv. Nikole u Ključu, kapelica na Krki (Stinice nasuprot Visovcu) zapuštena kapela na Roškom slapu, te kapela sv. Josipa među Gredama na Krki.[6]

Crkva Presvetog Imena Isusova u Drinovcima je župna crkva. Sagrađena je početkom 18. stoljeća od koje je sačuvana polukružna svođena apsida. Crkvu je 1850. oštetio grom poslije čega je obnovljena i povišena. Uz crkvu je 1878. godine sagrađen zvonik. I crkva i zvonik su građeni kamenom. Od tada crkva ima i svoj današnji izgled. U arhitektonskom smislu crkva Presvetog Imena Isusova je skladna građevina. Za vrijeme okupacije Miljevaca 1991. - 1992. crkva je devastirana, unutrašnjost oskrnavljena, pogođena s nekoliko projektila. Nakon okupacije crkva je sanirana, a naročito zvonik koji je temeljito obnovljen.

Podružna crkva sv. Petra i Pavla u Širitovcima na mjestu je crkve iz predturskoga vremena. Ta je crkva bila obnovljena početkom 18. st. da bi 1912. - 1913. na njezinu mjestu bila sagrađena današnja crkva.[7] To je kamena građevina s

6 Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja (Šematizam) – Split 1979.

7 Isto.

"Vitlo" na kominu

Primjer tradicijske katnice - "kule" sa slarom

Stari "uređaj" za zatvranja vrata

Detalj slara

Dobro obnovljena tradicijska kuća

Unutrašnjost obnovljene kuće

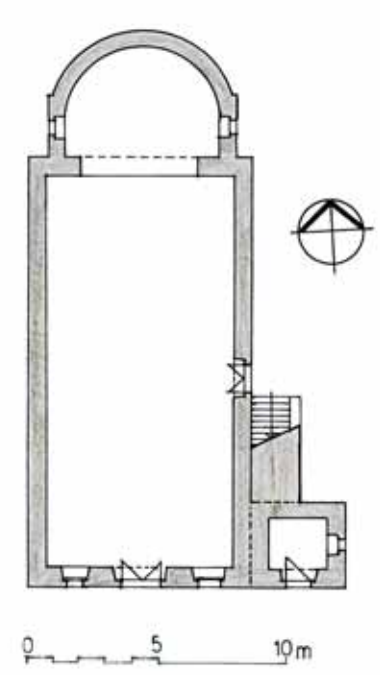

Miljevci - Drinovci: crkva IMENA ISUSOVA

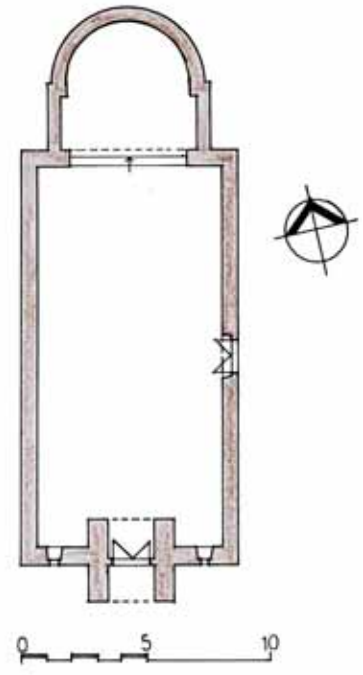

Miljevci - Širitovci: crkva SV. PETRA I PAVLA

pravokutnom apsidom i zvonikom ugrađenim u glavno pročelje. Crkva i zvonik su od kamena i djeluju kao skladna arhitektonska kompozicija.

Na Miljevcima nema značajnijih utilitarnih građevina. Spomenut ćemo ovdje jednu, a to je gusterna s velikim naplovom u Drinovcima iz 1912. godine. Spomenik je svoga vremena, kada je država gradila ovakve građevine kako bi se stanovništvu osigurala voda, jedan od osnovnih životnih uvjeta. Više ne služi svojoj osnovnoj svrsi, opskrbi vodom okolnog stanovništva, jer Miljevci imaju vodovod. Sanirana je i obnovljena za nove potrebe, tj. mjesto za održavanje koncerata i drugih kulturnih i sportskih manifestacija. To je njezin novi život i ujedno dobar primjer kako se drži do kulturne baštine.

MILJEVČANI – ŽRTVE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Fra Žarko Maretić

Autor razmatra prilike na Miljevcima tijekom Drugog svjetskog rata, navodeći uzroke i posljedice stradanja stanovništva i zločina koji su se tih godina dogodili, pokušavajući prikazati uloge svih strana u sukobu. Također, navodi imena žrtava po selima, uz osnovne podatke o mjestu i načinu smrti, nezaobilazeći niti žrtve iz razboblja Domovinskog rata.

UVOD

Vrlo je teško pisati vjerodostojno i znanstveno o događajima koji su se dogodili prije 60 i više godina kao što je Drugi svjetski rat. Teško je naći vjerodostojne pisane izvore jer su ih kod nas donedavno smjeli pisati samo pobjednici, partizani i komunisti. Osim toga u Hrvatskoj je bio možda jedan od najkrvavijih i najsloženijih sukoba raznih ideologija i grupacija u cijeloj Europi u Drugome svjetskom ratu. Bio je ovdje sukob velikih svjetskih sila: Saveznika i sila Osovine. Sukobljavali su se fašizam i nacizam te komunizam i zapadni kapitalizam. Bio je to rat Hrvata i Srba, srpskih četnika i hrvatskih ustaša, jugoslavenskih partizana te Talijana i Nijemaca. Bio je to i rat sela protiv sela, građanski, međunacionalni i internacionalni rat.

Rat nije nikomu brat. U ratnom vihoru, u ratnom ludilu često i najmirniji čovjek koji ˝ne bi zgazio mrava˝ postaje ubojica, zločinac. Umovi se ljudski pomrače. Ljudi se nađu u poziciji da moraju ubijati ili biti ubijeni. Čovjek se mora negdje opredijeliti i to ga uvede u vrtlog neprijateljstva, mržnje i sukoba.

Fra Ante Čavka piše o tom vremenu: ˝Kako li je teško bilo razumjeti sve te odnose snaga što su se mogle iščitavati na toj jadnoj i tisućama lanaca okovanoj zemlji? Talijani su bili okupatori u zemlji koja je trebala biti Nezavisnom Državom Hrvatskom. Četnici su kao ustanici i teroristi nesmetano žarili i palili, a da ih Talijani nisu ni sprječavali ni kažnjavali. Ustaše su trebali biti talijanski saveznici, ali su talijanski postupci, veoma licemjerni, izazvali ustaše na prekid prijateljstva i na pobune, ali su ih iz stožera neprestano sputavali popuštanjem zbog "viših interesa". Komunisti su tukli Talijane i ustaše podjednako, a četnike, svoje bivše saveznike, kako gdje i kako kada. Ustaše su htjeli tući četnike, ali su ih u tome sprječavali Talijani. Mogli su zato tući komuniste gdje žele i kako mogu. Naći se u svemu tome vrtlogu i ostati normalan čovjek, neovisan i neopredijeljen gotovo da nije ni bilo moguće. Strašno doba: sa svih strana čovjek je podjednako kriv.˝ (1)

Slično piše i Ivo Rojnica:˝Na našem području sukobljavale su se ne samo antagonističke ideologije i interesi – fašizam, nacizam, međunarodni komunizam – nego i engleski i ruski ekonomsko-politički i strateški probici, sve to uz sjevernoameričko nepoznavanje prave situacije˝. (2)

II. GLAVNI SUDIONICI II. SVJETSKOG RATA U HRVATSKOJ

1. Nijemci i Talijani

Njemački nacionalsocijalisti ili kratko rečeno nacisti pod vodstvom Adolfa Hitlera htjeli su stvoriti svjetsko carstvo, svjetsku vladavinu germanske, njemačke rase koja je navodno superiorna nad ostalim rasama. Smatrali su da su im najveći neprijatelji Židovi od kojih je, prema njima, u povijesti nastalo svako zlo. Za nekorisne ljude držali su i Cigane i sve koji ne pripadaju tzv. arijevskoj rasi. Bio je to rasistički režim. Za najjačeg i najopasnijeg protivnika su držali boljševičku, komunističku Rusiju i njezine saveznike. Bio je to svakako jedan suludi i kriminalni projekt koji su htjeli ostvariti pod svaku cijenu. Nisu se osvrćali na ljudske žrtve i patnje. Nastojali su to ostvariti oružanom silom i političkim spletkama. U pojedinim državama oni su sebi stvarali simpatizere i saveznike kako bi lakše porazli jače protivnike. Znali su za hrvatsku vjekovnu težnju za postizanjem državne samostalnosti i zato su podržali osnivanje Nezavisne Države Hrvatske. Oni su faktično okupirali Hrvatsku i nametnuli joj svoje rasističke zakone, posebno u odnosu na Židove. Nacisti su velikim dijelom krivi za stradanje hrvatskog naroda i drugih naroda u granicama NDH. Prouzročili su podjele hrvatskog naroda na ustaše i partizane koji su se međosobno istrjebljivali. Osnivali su koncentracijske logore i druga zla.

Gotovo isto možemo reći i o talijanskim fašistima koji su pod vodstvom Benita Mussolinija željeli stvoriti veliko talijansko carstvo u savezu s jakom Nje-

mačkom. Toj ˝velikoj˝ Italiji svakako je trebao pripasti jadranski i cijeli jugozapadni dio Hrvatske. Okrutno su tlačili hrvatski živalj i prisiljavali ga da postanu Talijani ili da se odsele. Strijeljali su mnoge svoje političke protivnike i narod odvodili u zarobljeništvo. Svojim su postupcima tjerali hrvatske ljude da odu u partizane što je dovelo do velikog krvoprolića. Iako su oni u početku pomagali ustaše i NDH, s druge strane svim su sredstvima ograničavali njezinu vlast. Pomagali su četnički pokret da bi oslabili i uništili državu Hrvatsku. Ivo Rojnica piše: ˝Zimi 1941.- 1942. bio je potpisan sporazum između fašističkog generala Losane, s jedne strane i vojvode Dobroslava Jevđevića... te popa Đujića, s druge strane. Pop Đujić i Niko Novaković Longo su zatražili od Mussolinija god. 1941. u ime 100.000 dalmatinskih Srba, da se čitava Dalmacija pripoji Italiji... Dok je talijanski plan bio očit i donekle razumljiv, iznenadilo nas je, da su i Nijemci nastavili politikom Talijana, što su surađivali s istim elementima, četnicima i partizanima, zakletim neprijateljima Hrvatske... Nijemci su jednostavno preuzeli četničke odrede u Hercegovini sa sjedištem u Nevesinju i one u sjevernoj Dalmaciji sa sjedištem u Kninu. Osim toga Nijemci su formirali SS diviziju, sastavljenu uglavnom od pripadnika njemačke manjine, a kasnije četnika. Njezin duh je bio skroz na skroz protuhrvatski˝. (3)

Njemački nacisti i talijanski fašisti stvarno su najveći krivci za silna hrvatska stradanja u Drugome svjetskom ratu. Mislim da to treba uvijek ponovno naglašavati.

2. Nezavisna Država Hrvatska

Većina hrvatskog naroda, nakon više stoljeća robovanja tuđinu, s radošću je dočekala proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine. To nam potvrđuju mnogi svjedoci toga vremena. (4) Evo što o NDH piše don Ante Baković: ˝Došlo je vrijeme kada treba reći istinu o NDH. ... Autor ovih redaka vrlo se dobro sjeća raspoloženja Hrvata godine 1941... Nije bilo normalnog Hrvata koji se nije beskrajno obradovao toj državi. Ali treba reći i istinu, da su pravoslavni Srbi bili prvi koji su već 10. travnja 1941. zapucali i pobili prve Hrvate – žrtve srpske osvete i odmazde što je proglašena NDH. ... Nijedan Srbin nije bio proganjan samo zato što je Srbin, već je proganjan jednako tako kao i Hrvat, zato što je uzeo oružje i ustao protiv NDH. Pitam povjesničare, ali i obične ljude, postoji li neka država u kojoj netko smije uzeti pušku i udariti na državna tijela, a da ne bude kažnjen.˝ (5)

Međutim, uskoro je nastalo veliko razočaranje zbog predaje Dalmacije Talijanima i zbog nefunkcioniranja države koja nažalost nije bila slobodna ni nezavisna. Njome su uglavnom upravljali Nijemci i Talijani. Njima nije bilo stalo do hrvatske neovisnosti. Kako smo već naglasili, njemački nacisti su pomogli stvoriti NDH da bi lakše pregazili Jugoslaviju, a talijanski fašisti da bi proširili svoje granice na istočnu obalu Jadrana. Srpski nacionalisti, četnici, nisu ni pomišljali

prihvatiti bilo kakvu hrvatsku samostalnu državu. Talijani su četnicima bili saveznici u borbi protiv hrvatske države, kao što je to bilo i u prošlosti. Partizani su prihvatili srpsko-četničku tezu o fašističkoj i zločinačkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i zato su se jednakom žestinom borili protiv te države i njezinih predstavnika ili zagovornika kao što su se borili protiv Nijemaca i Talijana. Talijani su ustaše samo trpjeli i eventalno korisitili u borbi protiv partizana. Kako smo rekli, i Nijemci su pomagali četnike smatrajući ih svojim saveznicima u borbi protiv partizana.

Iz svega se ovoga vidi u kakvoj je situaciji bila NDH i kako je kao država mogla funkcionirati. Toj su državi bili nametnuti fašističko-nacistički rasni i drugi zakoni. Ako se uzme u obzir zaslijepljenost nekih ustaških vođa, onda je ona teško mogla biti drukčija nego što je bila. Možemo reći da je Nezavisna Država Hrvatska nastala iz legitimne želje hrvatskoga naroda za slobodom, ali je od raznih neprijatelja hrvatskoga naroda zloupotrijebljena, gažena i masakrirana i svijetu predstavljena kao zločinačka tvorevina zbog čega su Hrvati proglašeni fašistima i genocidnima sve do dana današnjega, iako spadaju među narode koji su najviše stradali u Drugome svjetskom ratu. ˝Najviše je svježih križeva u tijeku Drugoga svjetskog rata i nakon njega bilo na hrvatskim katoličkim grobljima... Iako su Hrvati u BiH po brojnosti na trećem mjestu, u svim Titovim zatvorima bili su brojčano na prvome mjestu... Oni koji nisu završili na groblju, i koji nisu završili na robiji, oni su morali bježati˝. (6)

Njemu možemo vjerovati jer je kao dječak doživio u istočnoj Bosni sva zlodjela četnika i partizana, a u Titovoj Jugoslaviji je proveo u tamnici više od 10 godina.

Zločini počinjeni od ustaša za vrijeme NDH su namjerno uveličavani, osobito od srpskih nacionalista i Srpske pravoslavne crkve da bi se cijelome hrvatskom narodu nametnuo osjećaj krivnje i opravdala ispravka ˝nepravde učinjene Srbima˝.

O namjernom i smišljenom uveličavanju zločina ustaškog pokreta i NDH općenito, što su širili srpski nacionalisti, najvjerodostojnije je pisao dr. Franjo Tuđman u svojoj knjizi ˝Bespuća...˝(7)

3. Pravoslavna crkva u NDH i "prekrštavanje Srba"

Znamo da je Srpska pravoslavna crkva uz pomoć srpske države već od 19. stoljeća sve vjernike pravoslavne vjere koji su živjeli na području Hrvatske proglasila Srbima. Njihovi svećenici i učitelji koji su dolazili iz Srbije uvjerili su narod da su oni po nacionalnosti Srbi što je većina to i prihvatila. Činjenica je također da je Srpska pravoslavna crkva bila pod snažnim utjecajem i u službi velikosrpske ideologije do najnovijih vremena. Tako su ti pravoslavni vjernici i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ostali članovi Srpske pravoslavne crkve.

Vlasti u NDH nisu ništa imali protiv pravoslavne vjere. Sam je Ante Pavelić u svom govoru u Hrvatskom saboru rekao: ˝Nema nitko u Hrvatskoj, tko ima što protiv pravoslavlja. Svatko se moli Bogu prema svojoj savjesti... Gospodo! U pravoslavlje ne dira nitko, ali u Hrvatskoj Državi ne može biti Srbske pravoslavne crkve... a ne može biti ni grčke pravoslavne crkve. Zašto? Zato jer su svagdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva je sastavni dio srbske države. Hierarhijski je Srbska pravoslavna crkva vodjena po državnoj vlasti Srbije... U nikoju ruku ne ćemo dozvoliti, da koja crkva postane političkim sredstvom, napose sredstvom uperenim proti obstanku hrvatskog naroda i Hrvatske Države". (8) Zato je 1942. u Zagrebu osnovana Hrvatska pravoslavna crkva. Napisan je Ustav hrvatske pravoslavne crkve, uspostavljena hijerarhija na čelu koje je bio mitropolit Gregorij Maksimov Ivanović Germogen. Imenovani su i biskupi (episkopi) i župnici (paroki) za gotovo sve pravoslavne crkve na području NDH.

Mi do dana današnjega možemo čitati u srpskim knjigama i tiskovinama, ali i u jugokomunističkim glasilima u Hrvatskoj, kako su za vrijeme NDH, tj. od 1941. do 1945. ¨Srbi prisilno prekrštavani˝ ili ¨pravoslavni Srbi prekrštavani˝ naravno od ˝katoličkih sveštenika˝. Najprije treba naglasiti da Srbi, ni Hrvati, ni Slovenci po svome rođenju ne pripadaju nijednoj Crkvi, nisu ni pravoslavci ni katolici. Njih se može samo krštavati, ali ne ˝prekrštavati˝ jer nisu kršteni. Navodno ˝prekrštavanje˝ pravoslavnih Srba također nikada nije bilo jer onaj pravoslavni vjernik koji prihvati katoličku vjeru ne treba biti ponovno kršten budući da Katolička crkva oduvijek priznaje pravoslavno krštenje. Može se samo nekoga prevesti iz jedne Crkve u drugu. Istina je da je za vrijeme NDH veliki broj pravoslavnih Srba u nekim krajevima Hrvatske tražio da ih se primi u Katoličku crkvu, misleći da će time biti zaštićeniji ili u povoljnijem položaju u državi. Iz svih relevantnih svjedočanstava se vidi da su vrlo rijetki to tražili pod pritiskom, a pogotovo nitko nije na to prisiljavan od katoličkih svećenika. U Katoličku crkvu je primljen mali broj pravoslavnih Srba i to samo oni za koje se utvrdilo da su to tražili iz vjerskih motiva. Poznato je da i danas ima pravoslavnih koji prelaze u Katoličku crkvu kao i katolika koji postaju pravoslavni.

4. Ustaše

Znamo da su srpski kao i hrvatski komunistički mediji ustaše prikazivali kao neke monstrume, koljače, zločince, fašiste, naciste. Zbog mnoštva takvih napisa koji su plasirani u svijet, uspjeli su zaista tu svoju sliku nametnuti i mnogim inozemnim političarima i historiografima. A tko su bili zapravo ustaše? Većinom su to bili mladi ljudi koji su se zagrijali za novonastalu hrvatsku državu. Nisu oni znali ni što je fašizam niti nacionalsocijalizam. Išli su u obranu svoje domovine, a neki možda samo zato da mogu preživjeti ili ih je tamo netko odveo. Branili su svoja sela i gradove od srpskih četnika i srpsko-hrvatskih komunista. Nisu

išli osvajati tuđe zemlje. Dio ustaških vođa su se zaista zagrijali za fašističku i nacističku ideologiju i slijepo su vjerovali navodnim saveznicima Nijemcima i Talijanima, što nas je sve vrlo skupo stajalo. Zločini koji su počinjeni nad nedužnim ljudima u NDH većinom su posljedica nametnutih fašističko-nacističkih zakona jer je NDH, nažalost, bila ovisna o okupatorskim velikim silama. Ivo Rojnica tvrdi da su srpske represije i progoni istaknutih Hrvata izazvali ustaški pokret i nametnuli mu metode borbe. Zapadne demokracije su, prema njemu, gurnule Hrvatsku silama Osovine, uskraćujući joj svaku podršku i pomoć u uspostavljanju vlastite države.

˝Danas je sve ovo poznato, no još se uvijek žigoše branitelje i čuvare Hrvatske Države, kao da su upravo oni bili saveznici, sluge i kolaboracionisti talijanske soldateske i fašizma. To su bile četničko-partizanske bande, koje su u početku djelovale kao saveznice fašističke Italije pri rušenju netom uskrsle Hrvatske Države. Poslije se četnici i partizani posvadiše i podijeliše, ali im je cilj ostao – kao i danas – isti: izbrisati Hrvatsku Državu... Dana 8. rujna 1943. kapitulirala je Italija, a partizani su upali u Split tek tri dana poslije. Talijani su čekali partizane, da im predaju vlast i oružje˝.(9)

O odnosu ustaša prema Židovima Rojnica piše: ˝Već sam se prije osvrnuo na Židove u Dubrovniku, a i sada ponovno ističem, da Hrvati nisu krivi za sudbinu Židova nego njemački nacisti. Među Hrvatima nikada nije bilo antižidovskog i rasističkog pokreta... Ako pogledamo sastav vodstva Ustaškog pokreta, vidjet ćemo da su glavni nositelji tog pokreta bili u srodstvu sa Židovima... gospođa Mara Pavelić, supruga Poglavnika NDH je polužidovka; gospođa vojskovođe Slavka Kvaternika, ministra oružanih snaga, doglavnika i zamjenika Poglavnika, bila je čista Židovka... Ne može se nijekati, da među pojedinim ustašama nije bilo egzaltiranih tipova i ljudskog ološa, koji su počinili nečasna djela među Židovima. Takve je narod oštro osuđivao. Nisu takvi zlo činili samo Židovima, nego i građanima drugih vjera, pa i samim Hrvatima... U svakom, pa i u hrvatskom narodu ima ološa, no progoni Židova i rasizam nisu bili sistem niti dio službene politike Ustaškog pokreta˝.(10)

Stari su Rimljani još rekli: Vae victis! Jao pobjeđenima! Svoje ocjene o ustašama davali su uvijek oni koji su ih pobijedili i teško kaznili. Dobro je da čujemo i drugo mišljenje koje ne mora svatko prihvatiti. Ustaše, po mome sudu, možemo otprilike usporediti s našim braniteljima dobrovoljcima Domovinskog rata. lako je njihova obrana bila opravdana, želi ih se čak od nekih ˝hrvatskih˝ medija proglasiti zločincima.

5. Četnici

Među pravoslavni živalj u Hrvatskoj u 19. st. dolaze svećenici i učitelji iz Srbije koji ih uvjeravaju da su oni Srbi i članovi Srpske pravoslavne crkve što su ovi većinom i prihvatili. Četnici su srpski nacionalisti. Među Srbima u Hrvatskoj četnički pokret je imao vrlo mnogo pristalica. Oni su željeli sačuvati Jugoslaviju

u kojoj su Srbi bili privilegirani ili osnovati veliku Srbiju. Oni nisu ni pomišljali prihvatiti bilo kakvu samostalnu hrvatsku državu. Čim je proglašena NDH, prije ikakvih ustaških represalija, oni su započeli borbu protiv nove države. Pod talijanskom zaštitom četnici su počinili velike zločine osobito nad Hrvatima u istočnoj Hercegovini i Dalmaciji. Oni su težili za tim da žive u jednoj državi sa svim Srbima na Balkanu. Surađivali su i s Nijemcima u borbi protiv partizana, ali i protiv hrvatskih rodoljuba.

Kad su vidjeli da partizanski pokret jača oni su odlazili u partizane samo da bi lakše srušili NDH i stvorili novu Jugoslaviju gdje će oni opet biti privilegirani.

Svjedočanstvo Ive Rojnice: "U selo Lovreć 8. lipnja 1943. Talijani su došli zajedno s četnicima i tu pohvatali žene, djecu i starce, ...zatvorili ih u jednu kuću, koju su nakon toga polili benzinom i zapalili. Tako su u najtežim mukama poginule 63 osobe... Sjećam se i izdaje Talijana u Zadvarju, koji su noću napustili položaje u dogovoru s partizanima."(11)

Imamo i svjedočanstvo Nikole Adžije: Svakako stoji da je Italija podupirala organizaciju četnika (str. 140). 24/1. 1943: "U Žitniću se iskrcalo 700-800 četnika, Crnogorci i Hercegovci. Dovezao ih je talijanski vlak. U prvom vagonu bilo je pisano: Commando di četnici – Spalato. Čim su se iskrcali, pošli su u pljačku, naravno u onaj dio sela gdje žive katolici... Gdje su došli četnici pljačkali su i ubijali.

20/04. 1943. "Ovih dana su ... SS trupe su u sinjskoj krajini ... pobijali preko 2.700 osoba... tako i u Docu Cetinske krajine da su poubijali s četnicima 460 (900) osoba ". (12)

Četnici su bili zloglasni po načinu mučenja i ubijanja svojih protivnika. Ljude su klali nožem poput životinja, živim bi zarobljenicima derali kožu ili ih pekli na vatri. Samim svojim izgledom – duga kosa i brade, crna odora i šubare – ulijevali su ljudima strah u kosti.

"Nakon rata 1945. godine propuštena je prilika da brojni poznati četnički zločinci odgovarajui pred sudom za zločine genocida nad Muslimanima i Hrvatima... Dapače, mnogim je četnicima tijekom cijeloga rata, a napose potkraj rata, nakon opće amnestije i mobilizacije 1944. - 1945. , pružena prilka da prijeđu i uključe se u partizanske postrojbe te da mogu pod novim znakom – crvenom zvijezdom nastaviti izvoditi zločine nad Hrvatima i Muslimanima. Tu su priliku oni iskoristili˝.(13)

6. Partizani i komunisti

Partizanski pokret kod nas bio je dio svjetske proleterske revolucije. Vođe toga pokreta bili su školovani ili bolje reći indoktrinirani u SSSR-u, zadojeni lenjinizmom i marksizmom te Oktobarskom revolucijom. Pridružili su se saveznicima u Drugome svjetskom ratu u borbi protiv fašizma i nacizma. U našim kra-

jevima većina partizana odlazi u šume dragovoljno ili prisilno zbog talijanskih zločina u Dalmaciji i Istri kao i njemačkih u sjevernoj Hrvatskoj. Većina mladih partizanskih boraca nije znala ništa o komunističkoj ideologiji, ali su ih vođe nastojali indoktrinirati. Usadili su im u dušu veliku mržnju na strane okupatore, ali jednako tako i na hrvatske rodoljube i Hrvatsku Nezavisnu Državu. U području gdje bi dobili vlast vršili su prisilnu mobilizaciju. Rojnica piše:˝Naime, partizani gdje bi došli, prisilno bi mobilizirali sve muško od 16 do 60 godina i bacili ih u prve borbene redove. Tko ne bi pao u borbi, toga bi komunistički komesari likvidirali metkom u zatiljak.˝ (14)

Nikola Adžija piše: ˝U noći 6/12. 1942. u Širitovce je došlo nekoliko partizana, razoružali žandare, pokupili sve oružje i municiju. Ranjena su dva žandara, a četiri odvedena... Ustaški logor u Drnišu poslao je poziv seljacima do 42. godine da se imaju prijaviti u ustašku bojnicu... S druge strane, partizani su zaprijetili svima koji se prijave u ustašku bojnicu da će im obitelj kazniti˝.

17/06. 1944. ˝Noćas jedna njemačka trokolica u Širitovcima kod kuće Skelin naletjela je na minu i otišla u zrak - 2 vojnika mrtva, a jedan teže ranjen˝.

18/06. 1944. ˝Jutros rano donijeli glas da u Širitovcima pred kućom Skelin Mate vise 4 osobe, 2 brata Kozić (Paško i Ante), Ivić i Malenica. Noćas su ih objesili Nijemci, za kaznu što su ... od podmetnute mine stradala 3 Nijemca˝.

28/07. 1944. ˝Prije 4-5 dana partizani su iz Miljevaca odveli oko 50 osoba među kojima uhvatili su i ustašu Skelina, sina učitelja Skelina. Sada se govori da su kolege – učenici – koji se nalaze među partizanima tražili njegovu smrt˝. (15)

Pri kraju rata i odmah iza rata, opijeni pobjedom i dirigirani pretežno od srpskih komandanata vrše strašne osvete nad vlastitim narodom. Oni su svakako zaslužni za pobjedu nad fašizmom, ali su stvorili novi totalitarizam koji je isto tako nanio veliko zlo čovječanstvu, osobito hrvatskom narodu.

Prof. Ante Vukasović piše: ˝U zločinačkoj srbokomunističkoj ideologiji čovjek je bio posve bezvrijedan. U kolonama smrti na križnim putovima ubijali su sve bolesne, iznemogle, nemoćne, sve koji su zaostajali da se malo odmore, koji su izišli iz kolone da popiju malo vode, dohvate malo hrane – sve te jadnike bezdušno su ubijali, bez razlike i iznimaka, bili oni naoružani hrvatski vojnici, zarobljenici ili civili, muškarci ili žene, nemoćni starci ili nejaka djeca˝. (16)

Mr. Darko Sagrak opisuje ubijanje zarobljenika i ranjenih u Krašiću na Novu godinu 1943. Ubijeno je više od 500 uglavnom zarobljenika i ranjenika od strane partizana. "Nedvojbeno je da se radilo o podmuklom zločinu i da glavni krivci za taj zločin i dandanas nekažnjeno uživaju u rezidencijalnim vilama najljepših zagrebačkih ulica koje im je dodijelio bivši jugokomunistički režim, a nova hrvatska vlada velikodušno ostavila na raspolaganju. Nitko ne poziva na revanšizam... ali nevine žrtve imaju pravo bar na moralnu satisfakciju da se krivci proglase krivima... Za njih će biti dovoljna kazna da će od tzv. ´narodnih heroja´ biti degradirani u ratne zločince˝. (17)

Većina hrvatskih ljudi je poginulo pri kraju rata ili iza rata. Talijani su se već davno povukli. Nijemci su vidjeli da gube rat i počeli su se povlačiti. Bili su svakodnevno bombardirani od savezničkih borbenih zrakoplova. U to vrijeme mnogi mladići su mobilizirani u partizanske postrojbe, a zarobljeni domobrani se šalju u prve redove borbe s Nijemcima koji bi se ionako u kratko vrijeme povukli. Žrtvovali su tolike mlade živote bez razloga. Nakon ˝oslobođenja˝ mnoge ustaše ili navodne ustaše odvode na strijeljanje, bez ikakva suđenja. Tako su ti antifašisti postali gori od fašista. Vrijeme je za objektivno vrjednovanje srbokomunističkih podvala i laži, za utvrđivanje i uklanjanje neistina i objeda, za odbacivanje svih njihovih krivotvorina iz hrvatske povijesti i kulture.

7. Katolička crkva i komunizam

Komunisti su samo iz naše Franjevačke Provincije osudili na smrt i na okrutan način pogubili više od 40 fratara, a mnogo veći broj ih je kažnjeno višegodišnjom robijom. Kao razlog njihove kazne navodila se njihova "suradnja s okupatorima i domaćim izdajnicima". Najprije treba reći da nijedan od kažnjenih nije nikoga ubio niti opljačkao. Sve se svodi na verbalni delikt ili "suradnju s neprijateljem". Stvarni razlog njihove kazne je bio to što su oni bili pretežno pobornici hrvatske državne samostalnosti. Kao i većina naroda rado su dočekali osnutak neovisne Hrvatske i željeli su da ona funkcionira kao slobodna i pravna država. Oni nisu mogli podržavati komunističku ideologiju ni partizanski pokret jer su crkveni dokumenti, kao npr. Papine poslanice upućene cijeloj Crkvi, osuđivale komunizam i boljševizam kao bezbožničku ideologiju, kakva se ona uistinu i predstavljala. Već iz šume kod nas su dopirali zvuci partizanske pjesme: Kapa nam je su tri roga, borimo se protiv Boga! Protiv popa i fratara, za radnika i ratara! Svećenici su "surađivali s okupatorima" ukoliko su u župni ured primili nekog ustašu ili domobrana. Fratri su morali uvijek primiti svakoga tko im pokuca na vrata, bez razlike kojoj vojsci pripada. Tako su visovački fratri dobili više godina komunističkog zatvora jer su svojom lađom prevozili "ustaše" iz Rupa. Jednako su morali prevoziti i partizane i Talijane. Svećenici nisu bili pristaše njemačkog nacizma jer su znali da su Hitler i njegovi sljedbenici progonili Katoličku crkvu te mnoge katoličke svećenike poslali u koncentracijske logore. U Dalmaciji su naši svećenici pružali veliki otpor talijanskim fašistima, bojkotirali su njihove zapovijedi da se matične knjige pišu talijanskim jezikom ili da se vjeronauk drži na talijanskom jeziku. Velik broj svećenika Talijani su zbog toga zatvarali i internirali. Kao hrvatski rodoljubi nisu mogli biti suradnici talijanskih okupatora. Jedini njihov grijeh je bio to što su željeli sačuvati Hrvatsku samostalnu državu i što nisu propagirali komunističku ideologiju.

8. Miljevački župnik fra Ivan Tomasović

Nakon obljubljenog župnika fra Luiđa Jurenovića, 1940. godine na Miljevce dolazi za župnika fra Ivan Tomasović. Sa sobom je doveo domaćicu Milku Raos

i svoga sinovca Stipicu Tomasovića. Oni su već otprije bili zadojeni jugoslavenskom idejom, a sada su postali partizanski zagovornici i aktivni članovi. Stipica organizira partizanski pokret, povezuje se sa Srbima iz Nos Kalika i Drniša kao i miljevačkim komunistima. On je sigurno utjecao i na fra Ivana koji se, iz uvjerenja ili iz straha, stavio u službu partizanima. Kad su partizani osvojili Miljevce on napušta župu i odlazi s njima na frontu. Mnogi Miljevčani tvrde da je on sukrivac strijeljanja na desetke nevinih ljudi koje su partizani potkraj 1944. godine na Miljevcima pohapsili i u Erveniku poubijali. U Miljevce se vratio 1945. godine i ostao do 1947., a zatim je bio premješten za župnika u Prominu.

Može se postaviti pitanje - zašto Provincijska uprava takvoga čovjeka nije isključila iz zajednice? Razlog je jednostavan: nije se smjelo iz straha da nam komunisti zabrane školovanje podmlatka i ukinu Provinciju, što su na razne načine pokušavali. Zbog nastojanja da se na svaki način opstane, uprava Provincije je kao svoj adut ukazivala na to da su neki njezini članovi podržavali partizanski pokret.

Prema popisu u spomenutoj knjizi fra Petra Bezine, u Erveniku je ubijeno 20 Miljevčana. Drugi izvori tvrde da ih je ubijeno oko 60. Kad su partizani osvojili Miljevce onda su pokupili i odvezli sve navodne ustaše ili domobrane. Pri izboru uhapšenih bilo je tu osvete, izravnavanja prijašnjih računa i svađa, međusobne zavisti i mržnje. Neke su pustili na slobodu, neke poslali u partizane, a ustaše ili navodne ustaše poubijali. Prema usmenim svjedočanstvima partizani su strijeljane Miljevčane u Erveniku pobacali u postojeće grobove ili ih zatrpali u jednu već iskopanu rupetinu na groblju. Neke su bacili u jamu nedaleko od sela.

Svakako, bio je to strašni zločin nad zarobljenicima bez ikakvog suđenja.

II. POPIS POGINULIH U POJEDINIM MILJEVAČKIM SELIMA

Centralni dio moga predavanja jest popis poginulih Miljevčana u Drugome svjetskom ratu. Najzaslužniji za postojanje ovoga popisa jest dr. fra Petar Bezina koji je uložio mnogo truda i vremena da bi došao do najosnovnijih podataka o svim poginulim ljudima, civilima i vojnicima, bez razlike kojoj su vojsci pripadali u Drugome svjetskom ratu s područja svih župa koje pastoriziraju fratri Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, sa sjedištem u Splitu. Bilo je i dosad popisa žrtava II. svjetskog rata, ali su tu navođeni samo žrtve nastradale od "okupatora i domaćih izdajnika", tj. oni koji su nastradali od Nijemaca, Talijana, ustaša ili četnika, ali nisu objavljivane i žrtve partizanskog i komunističkog terora. Uz pomoć svojih suradnika išao je po župama, pretraživao župske matice i ispitivao najbliže članove rodbine nastradalih. Hrvatska je vlada početkom 1991. bila ustanovila Komisiju za utvrđivanje žrtava II. svjetskog rata i poraća, ali je ona zbog nekih razloga prestala s radom. Fra Petar je po župama, uz pomoć župnika, pronašao ljude koji su najbolje informirani o događajima iz tih vremena. Na isti način je postupao i u župi Miljevci. (18)

Pored svih nastojanja da se dođe do svih podataka ljudi su čitajući knjigu upućivali prigovore da nešto nije točno ili da je netko ili nešto izostavljeno. Ja sam postupio na sljedeći način: Kopirao sam iz fra Petrove knjige sve poginule župe Miljevaca po pojedinim selima. (19) U svakom selu sam našao po jednoga župljanina koji bi najbolje mogao znati "popraviti ili dopuniti" listu poginulih u svome selu.(20) Nakon njihovih primjedbi išao sam u Matični ured u Drniš gdje se nalaze župne matice Miljevaca iz razdoblja kada su poginuli rođeni i pokušao naći točne datume.

Svakako sam uložio određeni trud da dođem do što točnijih podataka iako sam svjestan da je ostalo još dosta nejasnoća i da svi navodi nisu potpuno točni. Što se tiče datuma rođenja neki su možda kršteni u drugoj župi ili su prijavljeni kasnije nego su stvarno rođeni. Što se tiče izjave živućih svjedoka češće nailazimo na različite tvrdnje o istoj osobi. Sve to možemo razumjeti jer je od tih događaja prošlo mnogo vremena, a o njima se za vrijeme komunizma nije smjelo javno govoriti ni pisati. Ipak smatram da je ovaj popis veliki doprinos upoznavanju stradanja Hrvata u Drugome svjetskom ratu. Bilo je dosta župa u kojima je postotak poginulih bio još veći. Ovo nisu nagađanja već provjerene činjenice. Ovo moramo uvijek ponovno isticati jer nas na to prisiljavaju srbočetnici i srbokomunisti koji i danas namjerno predimenzioniraju zločine u ustaškom logoru Jasenovac i druge ˝hrvatske˝ zločine, a svoje prekrivaju.

Bogatić

1. **Duilo, Ive** Pavlov, rođen 1927., partizan, poginuo 1945. god.
2. **Galić, Filip** Petrov, rođen 1919., partizan, poginuo na Katarini 1945. god.
3. **Galić, Mile** Matin, rođen 1920., partizan, poginuo 1945. god.
4. **Galić, Nikola** Matin, rođen 1918., domobran, poginuo na Katarini 1945. god.
5. **Galić, Paško** Petrov, rođen 1914., civil, odveden od partizana u Liku i ubijen.

Brištani

1. **Bačić, Ante** Matin, rođen 1910., civil, od partizana odveden od kuće 1944. god., poginuo.
2. **Bačić, Ivan** Antin, rođen 25. XII. 1923., ustaša, ubijen u Erveniku 1944. god.
3. **Bačić, Marko** Matin, rođen 12. IV. 1922., poginuo u Jasenovcu 1942. god.
4. **Bačić, Petar** Matin, rođen 15. XI. 1925., ustaša, ubijen 1944. god.
5. **Deronja, Nikola** pok. Marka, rođen 1924., partizan, poginuo kod Šibenika 1944. god.
6. **Gverić, Joso** Petrov, rođen 1928., partizan, ubijen 1945. god. u Roškom slapu.

7. **Malenica, Jandre** Petrov, rođen 30. VIII. 1910., civil, obješen na Širitovcima 1944. god.
8. **Perišić, Ante** Ivanov, rođen 1923., ustaša, ubijen 1945. god.
9. **Perišić, Frane** Jerkov, rođen 1. X. 1912., ustaša, poginuo u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
10. **Perišić, Ivan** Franin, rođen 8. IX. 1905., ustaša, nestao 1945. god.
11. **Perišić, Joso** Ivanov, rođen 1926., ustaša, nestao 1945. god.
12. **Perišić, Petar** Franin, rođen 2. I. 1908., ustaša, poginuo u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
13. **Pilić, Ivan** Nikolin, rođen 1919., ustaša, poginuo 1943. god. u Roškom slapu.
14. **Pilić, Jakov** Matin, rođen 20. III. 1901., civil, ubijen na Konjevratima 1944. god.
15. **Pilić, Joko** Matin, rođen 29. IX. 1900., partizan, ubijen 1945. god.
16. **Pilić, Marko** Matin, rođen 29. IX. 1900., civil, zaklan na Konjevratima 1944. god.
17. **Pletikosa, Ante** (Deble) Lovrin, rođen 1922., partizan, ubijen na Sušaku 1945. god.
18. **Samac, Drago** Ivanov, rođen 6. IX. 1926., partizan, poginuo 1944. god.
19. **Samac, Mate** Petrov, rođen 1922., ustaša, poginuo 1944. god.
20. **Samac, Nikola** Paškin, rođen 1919., ustaša, umro od tifusa 1943. god.
21. **Samac, Petar** Ivanov, rođen 1914., domobran, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
22. **Samac, Petar** Nikolin, rođen 10. III. 1918., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.
23. **Samac, Šime** Matin, rođen 2. XII. 1913., domobran, ubijen u Zagrebu 1945. god.
24. **Samodol, Ivan** Matin, rođen 15. II. 1920., civil, nastradao kod Roškog slapa 1945. god.
25. **Samodol, Ante** Matin, rođen 1923., ustaša, ubijen kod Makarske 1944. god.
26. **Samodol, Petar** Antin, rođen 16. XII. 1912., partizan, poginuo na Kataraini 1945. god.
27. **Sušić, Ivan** Petrov, rođen 5. II. 1919., partizan, ubijen 1944. god.
28. **Šostera, Jakov** Ivanov, rođen 1. III. 1922., ustaša, ubijen u Zagrebu 1945. god.

Drinovci

1. **Bačić, Ante** Pavlov, rođen 3. I. 1923., ustaša, ubijen u Popovićima od partizana 1943. god.
2. **Bačić, Ante** Matin, rođen 10. VI. 1911., domobran, poginuo u Bihaću 1944. god.

3. **Bačić, Ivan** Paškin, rođen 3. I. 1923., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
4. **Bačić, Ivan** Stipin, rođen 1. XI. 1924., partizan, poginuo 1943. god.
5. **Bačić, Ivan (Lanjski)** Josipov, rođen 21. XII. 1900., ustaša, ubijen u Zagrebu 1945. god.
6. **Bačić, Ivan** Ivanov, rođen 15. XII. 1920., ustaša, poginuo u Srijemu 1943. god.
7. **Bačić, Ivan** Paškin, rođen 10. XII. 1897., civil, ubijen u Brištanima 1943. god.
8. **Bačić, Jandre** Markov, rođen 12. XII. 1904., ustaša, poginuo u Ružiću 1942. god.
9. **Bačić, Joso** Matin, rođen 1. III. 1913., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945 god.
10. **Bačić, Joso** Stipin, rođen 5. II. 1919., partizan, nestao 1945. god.
11. **Bačić, Marko** Ivanov, rođen 10. IX. 1914., ustaša, poginuo u Glini 1942. god.
12. **Bačić, Marko** Mijin, rođen 15. II. 1923., partizan, poginuo na Plitvicama 1944./45. god.
13. **Bačić, Mate** Markov, rođen 3. IV. 1900., ustaša, poginuo u Ključu 1943. god.
14. **Bačić, Nikola** Jokin, rođen 31. III. 1910., ustaša, ubijen u Srbu 1943. god.
15. **Bačić, Nikola** Paškin, rođen 1. IX. 1921., ustaša, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
16. **Bačić, Paško** Mijin, rođen 21. VIII. 1916., ustaša, strijeljan u Šibeniku 1944. god.
17. **Bačić, Paško** Jokin, rođen 28. V. 1922., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
18. **Bačić, Šime** Stipanov, rođen 6. X. 1914., ubijen u Plavnom kod Knina od četnika 1943. god.
19. **Bačić, Šime** Matin, rođen 15. III. 1923., partizan, poginuo na Katarini 1945. god.
20. **Dević, Marko** Stipanov, civil, ubijen u Drinovcima od partizana 1943. god.
21. **Dević, Marko** Paškin, ustaša, nestao tijekom rata.
22. **Dević, Stipe** Markov, rođen 16. III. 1921., ustaša, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
23. **Dević, Stipe** Markov, rođen 16. III. 1920., ustaša, nestao 1945. god.
24. **Ivić, Ante** Paškin, rođen 10. VI. 1920., ustaša, nestao 1945. god.
25. **Ivić, Ante** Antin, rođen 15. XII. 1903., ustaša, ubijen u Badnju od partizana 1944. god.
26. **Ivić, Ante** Antin, rođen 5. III. 1924., ustaša, nestao tijekom rata.
27. **Ivić, Ante** Ivanov, rođen 15. XII. 1903., ubijen u Drnišu od partizana 1944. god.
28. **Ivić, Ivan (Iviša)** Mijin, strijeljan od Talijana kod crkve sv. Petra i Pavla 1943. god.

29. **Ivić, Ive** Šimin, rođen 14. IV. 1919., partizan, ubijen u Bosni od četnika 1943. god.
30. **Ivić, Ive** Paškin, rođen 2. VI. 1911., domobran, ubijen u Promini od partizana 1943. god.
31. **Ivić Joso** Paškin, rođen 5. X. 1921., partizan, poginuo u Bosni 1943. god.
32. **Ivić Joso** Paškin, rođen 30. XII. 1926., nestao 1945. god.
33. **Ivić, Joso** Stipin, rođen 29. VI. 1920., partizan, poginuo u Kninu od četnika 1944. god.
34. **Ivić, Joso** Ilijin, rođen 30. X. 1923., partizan, obješen od Nijemaca u Širitovcima 1943. god.
35. **Ivić, Joso** Antin, rođen 10. I. 1929., ustaša, nestao 1945. god.
36. **Ivić, Luca** ž. Paške, rođena 12. VI. 1888., civil, ubijena od partizana u vlastitoj kući 1943. god.
37. **Ivić, Marko** Ilijin, rođen 15.V. 1921., partizan, obješen od Nijemaca u Širitovcima 1943. god.
38. **Ivić, Mate** Šimin, rođen 3. XI. 1917., civil, ubijen od civila ispod Devića 1942. god.
39. **Ivić, Mijo** Stipin, rođen 6. VIII. 1923., partizan, poginuo na Katarini 1945. god.
40. **Ivić, Nikola** Mijin, ubijen 2.II. 1942. god. od Talijana u Širitovcima
41. **Ivić, Paško** Šimin, rođen 28. XII. 1882., civil, ubijen u svojoj kući od partizana 1943. god.
42. **Ivić, Šime** Matin, rođen 6. IX. 1908., ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
43. **Ivić, Šime** Stipin, rođen 23. II. 1860., civil, nestao tijekom rata
44. **Kozić, Ante** Jokin, rođen 1. X. 1894., obješen od Nijemaca u Širitovcima 1943. god.
45. **Kozić, Paško** Jokin, rođen 17. VIII. 1886., partizan, obješen od Nijemaca u Širitovcima 1943. god.
46. **Kozić, Stipe** Antin, rođen 18. VII. 1922., partizan, obješen od Nijemaca u Širitovcima 1943. god.
47. **Malenica, Ivan** Matin (Brkonja), rođen 25. X. 1892., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
48. **Malenica, Mate** pok. Ilije (Matorina), ugušen u zvoniku crkve Imena Isusova od partizana 1. VIII. 1942. god.
49. **Malenica, Mate** Ivanov, rođen 17. I. 1924., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
50. **Mazalin, Ive** Augustinov, rođen 11. XI. 1890., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
51. **Mazalin, Joso** Augustinov, rođen 21. VII. 1885., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
52. **Mazalin, Stipe** Augustinov, rođen 24. XI. 1873., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.

53. **Skelin, Ante** Antin, rođen 1. VI. 1920., ustaša, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
54. **Skelin, Drago** Jakovljev, rođen 1923., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
55. **Skelin, Ivan** Matin, rođen 20. I. 1925., ustaša, poginuo u Jasenovcu ili na "Križnom putu" 1945. god.
56. **Skelin, Krešo** Mijin, rođen 1921., odveden u partizane i poginuo u Lici, kraj Srba 1945. god.
57. **Skelin, Krste** Josin, rođen 1. XII. 1918., domobran, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
58. **Skelin, Krste** Paškin, rođen 8. IX. 1911., ustaša, ubijen od ustaša u Trbounju 1943. god.
59. **Skelin, Paško** Paškin, rođen 1. X. 1916., ustaša, poginuo u Ključu od partizana 1943. god.
60. **Skelin, Mate** Ivanov, rođen 1885., civil, ubijen u Erveniku od partizana 1944. god.
61. **Skelin, Mijo** Antin (Bićo), civil, ubijen od partizana u Erveniku 1944. god.
62. **Skelin, Šime** Matin, rođen 1. I. 1917., domobran, poginuo u Lici.
63. **Stipandžija, Mate** Jokin, rođen 1. X. 1921., ustaša, nestao tijekom rata.
64. **Stipandžija, Šime** Josipov, rođen 14. IV. 1923., ustaša, nestao 1944. god.
65. **Škeljo, Joso** Markov, rođen 27. XI. 1921., ustaša, poginuo u Slavoniji.
66. **Škeljo, Paško** Nikolin, rođen 15. X. 1922., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
67. **Škeljo, Stipe** Nikolin, rođen 5. VI. 1920., partizan, poginuo 1944. god.
68. **Tetlo, Ante** Jakovljev, rođen 1923., ustaša, ubijen u Oklaju od partizana 1944. god.

Kaočine

1. **Bašić, Frane** Matin, rođen 1. X. 1923., ustaša, nestao na "Križnom putu" 1945. god.
2. **Bašić, Stipe** Filipov, rođen 15. IX. 1925., partizan, poginuo 1945. god.
3. **Ivić, Ante** Markov, rođen 25. VI. 1916. ustaša, poginuo u Petrovaradinu 1943. god.
4. **Ivić, Ante** Filipov**,** rođen 1922., ustaša, nestao u Bleiburgi ili na "Križanom putu" 1944. god.
5. **Ivić, Joso** Filipov, rođen 16. III. 1912., partizan, poginuo 1945. god.
6. **Ivić, Paško** Markov, rođen 16. I. 1920., partizan, poginuo 1945. god.
7. **Ivić, Stipe** Markov, rođen 18. VIII. 1915., ustaša, ubijen u Oklaju 1944. god.
8. **Kulušić, Ante** Matin, rođen 12. III. 1920., partizan, poginuo 1945. god.
9. **Malenica, Ivan** Nikolin, rođen 15. IV. 1923., partizan, nastradao 1945. god.
10. **Malenica, Jandre** Nikolin, rođen, 27. XI. 1921., nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.

11. **Malenica, Mijo** Matin, rođen 29. IX. 1922., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
12. **Kulušić, Nikola** Matin, rođen 22. X. 1922., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
13. **Kulušić, Paško** Jakovljev, rođen 15. II. 1922., ustaša, ubijen u Erveniku 1944. god.
14. **Malenica, Paško** Pilin, rođen 16. III. 1922., ustaša, nestao 1944. god.
15. **Malenica, Stipe** Matin, rođen 1922., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
16. **Sulje, Frane** Petrov, rođen 19. IX. 1921., domobran, ubijen u Zagrebu 1943. god.
17. **Vlaić, Frane** Stipin, ustaša, ubijen u Erveniku 1944. god.
18. **Vlaić, Frane** Pilin, rođen 2. X. 1921., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
19. **Vlaić, Ivan** Stipin, rođen 15. II. 1920., partizan, poginuo na Sušaku 1945. god.
20. **Vlaić, Jandre** Pilin, rođen 1917., ustaša, poginuo u Križevcima 1944. god.
21. **Vlaić, Mate** Stipin, rođen 29. VIII. 1920., partizan, poginuo na Sutjesci 1943. god.
22. **Vlaić, Mladen** Ivanov, rođen 1925. ustaša, nestao u Bleiburgu ili na na "Križnom putu" 1945. god.

Karalić

1. **Karlo, Krste** Ljudevitov, rođen 6. I. 1923., domobran, nestao tijekom rata.
2. **Skelin, Frane** Šimin, rođen 1921., ustaša, nestao 1944. god.
3. **Skelin, Krste** Pavlov, rođen 5. V. 1917., domobran, poginuo 1944. god.
4. **Skelin, Mate** Pavlov, rođen 20. XII. 1913., poginuo u Pađenima.
5. **Skelin, Mićo** Nikolin, rođen 11.IV. 1887., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.
6. **Skelin, Milan** Šimin, rođen 1919., partizan, poginuo 1944. god.
7. **Skelin, Šime** Nikolin, rođen 6. III. 1885., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.
8. **Stojanović, Ante** Matin, rođen 14. I. 1922., ustaša, poginuo u Tićevu 1944. god.
9. **Stojanović, Ante** Mijin, rođen 28. XII. 1920., domobran, poginuo 1944. god.
10. **Stojanović, Joso** Mijin, rođen 1. I. 1909., domobran, poginuo 1944. god.
11. **Stojanović, Joso** Josipov, rođen 17. II. 1926., domobran, poginuo u Mostaru 1944. god.
12. **Stojanović, Pajo** Filipov, rođen 10. IX. 1920., ustaša, poginuo u Karlobagu 1945. god
13. **Stojanović, Joso** Matin, rođen 1925., partizan, poginuo 1945. god. kod Slunja.
14. **Stojanović, Pajo** Franin, rođen 1925., ustaša, poginuo u Miljevcima 1944. god

Ključ

1. **Čipičić, Ante** Josin, rođen 1925., ustaša, strijeljan u Drnišu 1944. god.
2. **Čipičić, Joso** Nikolin, rođen 1892., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.
3. **Dželalija, Marko** Paškin, rođen 1923., ustaša, nestao 1945. god.
4. **Dželalija, Mate** Paškin, rođen 1915., partizan, nestao 1945. god.
5. **Kulušić, Ante** Mijin, rođen 28. I. 1924., poginuo u partizanima 1944. god.
6. **Kulušić, Jakov** Šimin, rođen 1919., ustaša, nestao u Jasenovcu 1945. god.
7. **Kulušić, Jerko** Matin, rođen 1911., partizan, poginuo 1945. god.
8. **Kulušić, Krste** Pavlov, rođen 1921., partizan, nestao 1945. god.
9. **Kulušić, Krste** Petrov, rođen 3. VIII. 1921., ustaša, ubijen na Čikoli 1947. god.
10. **Kulušić, Mate** Markov, rođen 1897., civil, ubijen u Ključu 1944. god.
11. **Kulušić, Pajo** Antin, rođen 1919., domobran, ubijen 1945. god.
12. **Kulušić, Paško** Stipanov, rođen 15. VIII. 1925., partizan, poginuo kod Mostara 1944. god.
13. **Kulušić, Stipe** Matin (Bujo), ustaša, poginuo u Jasenovcu.
14. **Kulušić, Šime** Petrov, rođen 13. I. 1919., partizan, ubijen u Ključu 1944. god.
15. **Lalić, Jakov** Jakovljev, rođen 15. IX. 1920., ustaša, nestao tijekom rata.
16. **Lalić, Marija** ž. Jakova, rođena 1922., civil, ubijena u Drnišu od partizana 1944. god.
17. **Malenica, Ante** Markov, rođen 10. VIII. 1912., ustaša, bačen u Jazovku 1945. god.
18. **Malenica, Frane** Ivanov, rođen 16. X. 1926., ustaša, poginuo na Čikoli 1947./48. god.
19. **Malenica, Ivan** Ivanov, rođen 15. III. 1912., ustaša, ubijen u Kaštelima 1944. god.
20. **Malenica, Joso** Markov, rođen 8. I. 1926., ustaša, poginuo u Jasenovcu 1945. god.
21. **Malenica, Joso** Nikolin, rođen 23. III. 1924., ustaša, poginuo u Jasenovcu 1944./45. god.
22. **Malenica, Marko** Markov, rođen 29. VI. 1871. u Ključu, mučen i bačen u Krku 21. I. 1943. god.
23. **Malenica, Mate** Pajin, rođen 28. I. 1923., domobran, poginuo u Banjoj Luci 1944. god.
24. **Malenica, Mate** Matin, rođen 25. IX. 1916., partizan, poginuo na Katarini 1945. god.
25. **Malenica, Mijo** Antin, rođen 1897., mučen i bačen u Krku 1944. god.
26. **Malenica, Paško** Ivanov, rođen 25. XI. 1920., domobran, poginuo u Osijeku.
27. **Malenica, Pešo** Antin, rođen 1914., civil, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.

28. **Malenica, Petar** Markov, rođen 28. XI. 1921., ustaša, poginuo u Bihaću 1945. god.
29. **Malenica, Stipe** Ivanov, rođen 24. VIII. 1910., ustaša, poginuo u Kaštelima 1944. god.
30. **Skelin, Ivan** Stipin, rođen 1881., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.
31. **Skelin, Ivan** Ivanov, rođen 9. III. 1923., ustaša, nestao 1945. god.
32. **Višić, Joso** Paškin, rođen 18. IX. 1912., domobran, bačen u Jazovku 1945. god.
33. **Višić, Joso** Ivanov, rođen 15. VII. 1925., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
34. **Vukorepa, Ante** Antin, rođen 1. X. 1924., nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.

Širitovci

1. **Bubalo, Ivan** Antin, rođen 24. XII. 1909., civil, ubijen iz zrakoplova u Tovarniku 1943. god.
2. **Bubalo, Ivan** Antin, rođen 4. XI. 1909., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
3. **Grabić, Ive** Božin, rođen 5. XII. 1918., ustaša, ubijen u Oklaju 1944. god.
4. **Grabić, Šime** Pavlov, rođen 14. II. 1917., poginuo na Južnom bojištu 1944./45. god.
5. **Lovrić, Adam** Filipov, rođen 25. II. 1930., ustaša, poginuo u Zidanom Mostu 1945. god.
6. **Lovrić, Ante** Petrov, rođen 2. X. 1915., ustaša, poginuo na Zadvarju 1944. god.
7. **Lovrić, Drago** Matin, rođen 1930., ubili ga Nijemci 1944. god.
8. **Lovrić, Frane** Mijin, rođen 12. IV. 1923., ustaša, ubijen u Erveniku 1944. god.
9. **Lovrić, Ive** Josipov, rođen 2. I. 1922., domobran, ubijen u Zagrebu 1943. god.
10. **Lovrić, Joso** Markov, rođen 2. VI. 1913., ustaša, nestao u Bleiburgu ili na "Križnom putu" 1945. god.
11. **Lovrić, Joso** Antin, rođen 10. VIII. 1922., civil, ubili ga Nijemci 1944. god.
12. **Lovrić, Krste** Petrov, rođen 8. III. 1900., civil, ubijen u Stajama 1944. god.
13. **Lovrić, Mile** Antin, rođen 20. X. 1929., civil, ubili ga Nijemci 1944. god.
14. **Lovrić, Mile** Franin, rođen 2. X. 1915., civil, strijeljan u Trbounju 1943. god.
15. **Lovrić, Niko** Antin, rođen 15. II. 1923., ustaša, poginuo u Istri 1944. god.
16. **Lovrić, Petar** Paškin, rođen 13. II. 1920., ustaša, ubijen u Oklaju 1944. god.
17. **Lovrić, Petar** Markov, rođen 24. IX. 1922., ustaša, nestao 1944. god.
18. **Lovrić, Petar** Paškin, rođen 1895., civil, ubili ga Nijemci 1944. god.
19. **Lovrić, Stipe** Martinov, rođen 20. X. 1920., domobran, nestao 1945. god.

20. **Lovrić, Stipe** Ivanov, rođen 2. III. 1922., ustaša, poginuo na Slavonskom bojištu 1945. god.
21. **Lovrić, Šime** pok. Šime, civil, ubili ga četnici 1944. god.
22. **Lovrić, Vice** Petrov, rođen 7. X. 1920., ustaša, poginuo u Oklaju 1944. god.
23. **Lovrić, Ante** (Lemeš) Antin, rođen 1890., civil, ubili ga Nijemci 1944. god.
24. **Perčin, Ilija** Ivanov, rođen 13. IX. 1921., domobran, poginuo u Dragaliću 1943. god.
25. **Skelin, Mile,** ubijen od partizana u Erveniku 1944. god.
26. **Sunko, Frane** Ivin, rođen 20. X. 1908., domobran, nestao tijekom rata.
27. **Sunko, Ive** Ivin, rođen 1923., domobran, nestao tijekom rata.
28. **Sunko, Ive** Matin, rođen 1. IV. 1923., ustaša, nestao tijekom rata.
29. **Vatavuk, Ante** Petrov, rođen 12. XI. 1921., ustaša, nestao 1943. god.
30. **Vatavuk, Frane** Matin, rođen 9. XII. 1921., ustaša, ubijen na Čikoli 1947./48. god.
31. **Vatavuk, Ivan** Stipanov, rođen 7. VIII. 1909., ubijen u Drnišu 1944. god.
32. **Vatavuk, Josip** Nikolin, rođen 19. III. 1911., ustaša, nestao 1945. god.
33. **Vatavuk, Mate** Nikolin, rođen 29. IX. 1922., ustaša, poginuo na Istočnom bojištu 1944. god.
34. **Vatavuk, Mile** Nikolin, partizan, poginuo 1944. god
35. **Vatavuk, Jandre** Josin, civil...
36. **Vatavuk, Petar** Josin, ustaša...
37. **Vranjković, Ante** pok. Mate, domobran, ranjen i umro 1944. god.
38. **Vranjković, Ante** Petrov, rođen 20. XI. 1922., partizan, nestao 1945. god.
39. **Vranjković, Ivan** Paškin, rođen 11. IX. 1922., domobran, poginuo u Lici 1944. god.
40. **Vranjković, Mate** Ivanov, rođen 1908., civil, nestao na "Križnom putu" 1945. god.
41. **Vranjković, Pajo** Pajanov, rođen 1912., civil, ubijen u Erveniku 1944. god.

Broj poginulih: Bogatić = 5, Brištane = 28, Drinovci = 68, Kaočine = 22, Karalić = 14, Ključ = 34, Širitovci = 41.
Ukupno = 212

ZAKLJUČAK

Iskusili smo i u ovoj najnovijoj povijesti devedesetih godina prošlog stoljeća kako je teško bilo ostvariti hrvatsku samostalnu državu. Osjetili smo što znači srpskokomunističko jugoslavenstvo i njihovo navodno bratstvo i jedinstvo u koje su toliki Hrvati slijepo vjerovali. Tenkovi JNA na kojima su bile napisane te riječi nemilosrdno su razarali naše gradove i sela. Za vrijeme četničke okupacije 1994. prof. Dušan Rašković i pravoslavni pop Slavko Zorica izdaju knjigu

u kojoj se tvrdi kako je Drniš uvijek bio srpski i da su Talijani i Srbi u Dalmaciji uvijek bili prirodni saveznici. Zauzimanje i razaranje Drniša od JNA i četnika 1991. oni slave kao "oslobođenje od ustaša".(21) Samo nas je naša sloga u Domovinskom ratu spasila od potpune propasti. I takva je sloga jedini zalog naše budućnosti.

Zanimljivo je da se sve više javljaju ljudi koji i našu sadašnju domovinu Hrvatsku žele proglasiti zločinačkom kao prije NDH. U našim hrvatskim medijima sve se više javljaju potomci, ideološki ili tjelesni, onih koji su se u Drugome svjetskom ratu borili protiv svoje države. Ne priznaju se komunistički zločini niti se želi prihvatiti "lustracija" koja se dogodila u većini bivših komunističkih zemalja. Naprotiv, žele ponovno nametnuti svoju ideologiju svima nama. To su oni koji žale za bratstvom i jedinstvom, koji ne vole nikakvu hrvatsku državu i sve rade da je destabiliziraju i optuže pred svjetskom javnošću.

Prof. dr. Ante Vukasović smatra da u zemlji Hrvata "u kojoj je više od 20 posto pučanstva ubijeno u razdoblju samo od 60 godina... samo zbog nacionalne pripadnosti, zbog vjernosti Katoličkoj crkvi i zbog neprihvaćanja stanovitih ideologija" - postoji prijeka potreba podizanja spomenika i spomenobilježja na svim grobištima i stratištima. Posebno je bitna izgradnja jednoga nacionalnoga memorijalnoga središta s dokumentacijom posvećena svim žrtvama koje će trajno čuvati narodno sjećanje na žrtve, a demokratskom svijetu omogućiti uvid u punu istinu o srbokomunističkim zločinima. (22)

Mi smo malena nacija iscrpljena ratovima i dugogodišnjom komunističkom diktaturom, raseljena po svijetu, razjedinjena raznim klanovima, već prilično zatrovana primitivizmom, materijalizmom i hedonizmom, zemlja na raskrižju raznih putova, privlačna za mnoge po prirodnim ljepotama. Okruženi smo narodima koji su od nas veći i jaki, a na naš bi račun željeli biti još jači. Pod vidom nekog napretka naši se neprijatelji sistematski udružuju u borbu protiv hrvatskog identiteta, protiv Katoličke crkve, hrvatske vojske, naše kulture i tradicije. U ime suvremenosti ili globalizma nameću nam se štetne ideologije, moralne norme koje razaraju našu kršćansku vjeru i budućnost naše mladeži.

Treba nastaviti pomirenje hrvatskog naroda koje je počelo u Domovinskom ratu. Naglašavati istinu da su glavni krivci za naše međusobno uništavanje u tom ratu strani okupatori i njihove ideologije: fašizam, nacizam i komunizam.

Izvršiti reviziju dosad postavljenih partizanskih spomenika. Ima ih previše i mnogi bez ikakvoga umjetničkog ukusa ili su postavljeni na neprimjerenom mjestu. Dobili su ih i neki izričiti neprijatelji hrvatskog naroda. Ostaviti one koji imaju umjetničku vrijednost ili koji spominju osobe koji su nešto zaslužili za Hrvatsku.

Dozvoliti postavljanje spomen-obilježja poginulim domobranima i ustašama po istim kriterijima. Nedavno su Nijemci na Lovrincu u Splitu postavili spomen-ploče s imenima svih poginulih Nijemaca u Dalmaciji u Drugome svjetskom ratu. Ako mogu oni dobiti spomenik koji su bili okupatori i mnogi SS-vojnici, zašto ne bi hrvatski branitelji, ustaše i domobrani?

Napraviti barem jedan monumentalni spomenik svim žtvama Drugoga svjetskog rata, bez obzira kojoj su vojsci pripadali kao što to postoji u drugim državama. Trebamo se konačno manje baviti prošlošću, a više se okretati budućnosti. Trebamo jedni drugima praštati i sve činiti da dođe do pomirenja našeg naroda i svih naroda međusobno. Neka više nikada ne bude rata. Na to nas obvezuje i Evanđelje Gospodina našega Isusa Krista.

DODATAK

POGINULI MILJEVČANI U DOMOVINSKOM RATU (1991. - 1995.)

Kao dodatak ovome radu donosim popis poginulih Miljevčana u Domovinskome ratu. Iz svega se vidi da je ono što se događalo u Domovinskome ratu zapravo nastavak Drugoga svjetskog rata. Ono što četnici i srbokomunisti nisu uspjeli ostvariti u Drugome svjetskom ratu, htjeli su dokrajčiti u Domovinskome ratu. Oni koji su branili Jugoslaviju, branili su zapravo veliku Srbiju. Jedini naš spas bila je hrvatska sloga. Potomci hrvatskih komunista nisu ovaj put branili Jugoslaviju, kao u Drugome svjetskom ratu, već Hrvatsku. Da se naši branitelji nisu uspjeli obraniti od srpske agresije svi bi oni bili proglašeni ustašama i fašistima i bio bi teško kažnjen cijeli hrvatski narod kao što se to dogodilo hrvatskom narodu, posebno hrvatskim vojnicima koji su branili domovinu od 1941. do 1945. Zato ne smijemo dopustiti da nam se Domovinski rat obezvrjeđuje ili čak proglašava zločinačkom akcijom. Poštujmo uspomenu na te slavne dane, a posebno na one koji su u toj borbi izgubili svoje živote. (23)

HRVATSKI BRANITELJI:

1. **Dželalija, Željko** Matin, rođen 19. VII. 1968., ranjen na Unešiću , preminuo u Splitu 9. X. 1991. god.
2. **Malenica, Vedran** Ivanov, rođen 4. V. 1971., od četnika ubijen u Razvođu 4. VIII. 1995. god.
3. **Mamut, Šime** Ivanov, rođen 18. X. 1967., ranjen 3. II. 1993. u Bogatiću Prominskom te od četnika mučen i ubijen u Kninu, oko 20. VII. 1993. god.

UBIJENI CIVILI:

1. **Bačić, Marija** Nikolina, rođena 8. IX. 1924., ubijena u Miljevcima 12. I. 1992. god.
2. **Bačić, Mate** Stipanov, rođen 1. XI. 1921., ubijen u Miljevcima 12. I. 1992. god.
3. **Dević, Mate** Paškin, rođen 5. II. 1914., ubijen od mine na Miljevaca 12. III. 1992. god.
4. **Dželalija, Marko** Paškin, rođen 15. II. 1947., zarobili ga i ubili srbočetnici na Miljevcima 11. XI. 1991. god.
5. **Galić, Vinko** Antin, rođen 25. VII. 1948., ubijen 2. X. 1991. god. u Miljevcima.
6. **Kozić, Paško** Matin, rođen 1. VIII. 1921., ubijen tijekom rata u Drinovcima oko 20. I. 1992. god.
7. **Lovrić, Šime** Ivanov, rođen 1. I. 1931., ubijen na Miljevcima 18. IV. 1992. god. u vlastitoj kući.
8. **Mazalin, Marija** ž. Antina, rođena 1. I. 1925., ubijena u Bogatiću 13. III. 1992. god.
9. **Vlajić, Ivan** Markov, rođen 1924., ubijen na kućnom pragu u Kaočinama 6. 12. 1991. god.

Broj poginulih: 3 hrvatska vojnika branitelja i 9 civila
Ukupno = 11

BILJEŠKE:

1. Ante Čavka, MAJKU DRŽAVI , Primorski Dolac 2005. , str. 202.
2. Ivo Rojnica, SUSRETI I DOŽIVLJAJI, Knjiga prva: 1938. - 1945., Zagreb 1995., srt. 198.
3. Ivo Rojnica, Nav. dj., str. 196.
4. Vidi: Dr. Fra Petar Bezina: ŽUPLJANI župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja ŽRTVE RATA 1941. – 1945.; 1990. – 1995., Split 2003., str. 33.
5. NAROD, br. 152, prosinac 2006. Ovo je ˝glasilo za demografsku obnovu i duhovni preporod, te domoljubni i državotvorni odgoj Hrvata˝. Izdaje ga Hrvatski populacijski pokret, a glavni i odgovorni urednik je don Ante Baković.
6. NAROD, BR. 151.

7. Dr. Franjo Tuđman: BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI, Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja, Zagreb 1989., str. 9. – 23. U ovoj knjizi se govori o stvaranju mita o Jasenovačkim žrtvama i općoj krivnji ili genocidnosti hrvatskog naroda. O uveličavanju zločina od strane ustaša i NDH i navodna krivnja Katoličke crkve u Hrvata.
8. Ante Pavelić, HRVATSKA PRAVOSLAVNA CRKVA, Zagreb 1942., Novo izdanje 1984., posebno str. 10. – 11.
9. Ivo Rojnica, nav. dj., str. 180.
10. Ivo Rojnica, nav. dj., str. 190. i 191.
11. Ivo Rojnica, nav. dj., str. 62. i 68.
12. Nikola Adžija, DNEVNIK 1941. – 1950., Ogranak Matice hrvatske Drniš, 2005. To su njegovi zapisi iz 1943. godine.
13. PREŠUĆIVANI ČETNIČKI ZLOČINI u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, 1941. – 1945. (Zdravko Dizdar – Mihael Sobolevski), Zagreb 1999., str. 148.
14. Ivo Rojnica, nav. dj., str. 239.
15. Nikola Adžija, nav. dj., str. 143., 198. i 213.
16. NAROD, br. 153., str. 19.
17. HRVATSKI ŽRTVOSLOV, Zbornik radova, Zagreb, 19. – 21. lipnja 1998., Knjiga prva, str. 208.
18. Najviše mu je pomagao Ante Skelin (Žika).
19. Fra Petar Bezina, nav. dj., str. 906 - 913).
20. Pomagači za popis po selima bili su: Bogatić: Ante Galić (Bojnik); Brištane: Frane Samodol (Inžinjer); Drinovci: Ante Malenica (Brkonjin); Kaočine: Ive Kulušić; Karalić: Nikola Karlo; Ključ: Šime Kulušić (Ćima); Širitovci: Milan Lovrić.
21. Dušan Rašković i Slavko Zorica, DRNIŠKA KRAJINA, Ljudi i događaji, Drniš, 1994., str. 65.
22. NAROD, br. 153., str. 19.
23. Kod popisa ovih žrtava pomagao mi je Nikica Malenica pok. Šime.

ŽUPA MILJEVCI I NJEZINI ŽUPNICI

Fra Jure Brkan

U ovom članku autor je povijesno-pravnom metodom obradio župu Miljevci i njezine župnike ili župne vikare. Nakon ovećeg uvoda autor je postavio pitanje: tko je osnovao župu Miljevci i kada te kakav joj je pravni status u Šibenskoj biskupiji. Autor je ustvrdio, na temelju izvora i literature, da su isključivo franjevci na župi Miljevci vršili župnu službu te da je župa ujedinjena sa samostanom Visovac i da su je fratri posluživali od početka, tj. od oslobođenja miljevačke visoravni do dana; zasigurno od 1692. godine. Župa je dio Šibenske biskupije, povjerena franjevcima, a župnik, franjevac je njezin vlastiti pastir pod vodstvom šibenskog biskupa i ona je kao takva javna pravna osoba u crkvenom i građanskom pravu, te je sposobna za pravni promet. U ovom radu je donesen najpotpuniji popis župnih vikara ili župnika župe Miljevci. Župnici ili župni vikari su se pastoralno brinuli za povjerenu župu: sveukupno pastoralno djelovanje te briga za crkvene objekte, župnu crkvu, područne crkve i kapele te župnu kuću u kojoj su franjevci stanovali. Posebno je autor naglasio župni karitas, prosvjetno djelovanje župnika ili župnih vikara na Miljevcima.

Uvod

U ovome pozvanom predavanju pokušat ćemo obraditi župu Miljevci[1] – zajednicu katoličkih vjernika – koja živi na miljevačkom području (između Čikole, Krke i Promine) i njezine župne vikare odnosno župnike od oslobođenja toga područja od Turaka do danas. Iako je to veliko vremensko razdoblje, ipak ćemo, nadam se, povijesno-pravnom metodom donekle odgovoriti zadanom naslovu.

Pri obradi teme nastojat ćemo konzultirati važnije povijesne i pravne dokumente te povjesničare koji su radili o župi Miljevci.

Svrha je ovoga rada obraditi župu Miljevci kao *redovničku župu* koja je pravno bila ujedinjena sa Visovačkim samostanom koji su 1445. naselili Franjevci Vikarije Bosne Srebrene, a to je vjerojatno prvi poznati franjevački samostan na području današnje Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja.[2] Taj je samostan sa spomenutom Vikarijom jedinstvena *moralna osoba - pravna osoba-)* [3] koji je vjerojatno i nakon Turske okupacije,[4] tj. prije oslobođenja od Turaka vodio pastoralnu brigu za onaj kraj.[5] Npr. u izvješću fra Ivana Krstitelja de Vietri, generalnog

1 Župa Presvetog Imena Isusova pripada Šibenskoj biskupiji, a povjerena je franjevcima Provincije Presv. Otkupitelja Split, Trg Gaje Bulata 3. Pastoralnu skrb od kada se može povijesno utvrditi, vode franjevci visovačkoga samostana. Župnik je član visovačkoga samostana s rezidencijom u Drinovcima, Miljevci, općina Drniš.

2 Opće je mišljenje povjesničara da je Visovac najprije bio samostan Augustinijanaca sv. Pavla.

3 O redovničkim župama više: J. BRKAN, *Župa u zakonodavstvu Katoličke crkve*, Split, 2004, str.122-158. Miljevce su fratri pastorizirali na temelju *Tridentskog sabora* i *privilegija* koje je fratrima davala *Sveta Stolica* na prostorima okupiranim od Turaka i *Mletačka Republika* na oslobođenim prostorima koje je, uz pomoć vojske, fratara i biskupa, oslobađala na području današnje Dalmacije. Župa Miljevci pripadala je Visovačkom distriktu. O župi Tridenstkog sabora, vidi posebno*: Isto,* str. 55-49; usp. P. ČAPKUN, *De organisatione curae pastoralis apud Chroatorum gentem*, Šibenik, ex typographia "Kačić", 1940. na str. 204, *Čapkun* je zaključio: "(…) in toto territorio Dalmatiae a Turcis occupato, tempore dominii, eadem fuisse conditionem juris et munera pastoralis Franciscanorum in Dalmnatia (…) parochias videlicet fuisse religiosas conventibus *unitas* (pocrtao J. B.) cum exinde profluentibus juribus superiorum regularium electionis, praesentationis parrochorum ex propriis sodalibus, atque episcoporum eosdem examinandi, approbandi, approbatisque invigilandi in curam animarum concredentibus;(…) si onera guardianorum et episcoporum secundum declarationes consultorum juris et episcoporum testimonia, *parochias provinciae SS. Redemptoris esse regulares conventibus unitas seu incorporata (*podcrtao J. B.) ab ipsis per saecula possessas atque inperturbate administratas."Visovački samostan je prije turskog osvajanja Dalmacije pripadao *Cetinskoj kustodiji* (usp. GIOVANNI MARKOVIĆ, *Le parrocchie francescane in Dalmazia,* Zara, Tipografija "Kat. Hrv.", 1885., str. 12, sl. 63. Do uspostave redovite hijerarhije u Dalmaciji, radi seljenja naroda i fratara s njima, župska služba franjevaca u Dalmaciji pod Turcima, više je bila personalnog (misionarskog) nego lokalnog značaja.

4 Turci su 1520. - 1522. okupirali (zauzeli) Drniš, Skradin i okolicu Visovca tako da su franjevci s Visovca više od 160 godina vodili pastoralnu brigu za kršćane toga kraja.

5 Usp. FRA STANKO BAČIĆ, "Pastoralno djelovanje visovačkih franejvaca u vrijeme osmanlijske okupacije", u: *Visovački zbornik*. Zbornik radova simpozija u prigodi 550. obljetnice Franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445.-1995,"Visovac, 1997., str. 229. sl. na str. 238, fra Stanko Bačić piše:"Visovački samostan je pratio pastire u ljetno doba i bio im na duhovnu uslugu. Zato je prov. Definitorij 8.IX. 1676. u Fojnici odredio da se nijedan redovnik drugoga samostana ne usudi vršiti župničku službu u planinama visovačke jurisdikcije. (Šator, Glamoč, Grahovo, Popina i dr.) dok prov. Definitorij u Sinju 6. IX. 1711. određuje da visovački samostan šalje svećenike za duhovne potrebe pastira u ljetno doba."Usp. Pro-mar, "Kratki pogled u povijest Miljevaca (Otkud ime Miljevci)", u: *Miljevci* 1(1977.), br. 1, str. 911. FRA KARLO KOSOR, "Drniška krajina za turskoga vladanja", u: *Povijest Drniške krajine*. Zbornik studija 1494. - 1940, (uredio: Ante Čavka), Split, 1995., str. 166-167. Prema svemu sudeći fratri su pastorizirali onaj kraj na zadovoljstvo naroda i biskupa. Npr. Fra Karlo Kosor je preveo s talijanskoga, priznanje šibenskog biskupa Callegarija franjevcima od 4. VI. 1677. : "Sve i pojedine koji budu čitali ovo naše pismo čvrsto uvjeravamo i svjedočimo: kad smo g. 1677. preuzeli pastirsku službu u dolje navedenim mjestima naše biskupije, koja su bila pod teškim jarmom turske tiranije, našli smo Oce Reda sv. Franje od opsluženja provincije Bosne Srebrene koji su kao župnici te vjernike posluživali. Svojom revnošću i budnošću oni su taj narod priveli štovanju Boga i poslušnosti Svetoj Majci crkvi. Jer da njih

komisara za bosansku provinciju, 1708. godine kaže da u samostanu Sv. Marije na Visovcu ima 28 redovnika, te se spominje da samostan drži 14 župa, od kojih: "Pod šibenskim biskupom su četiri župe i Visovac, između kojih je župa "Miljevci, naselje sa četiri sela s vrlo malo obitelji usred kojih se nalazi crkva posvećena sv. Pavlu apostolu. Služi je samo jedan svećenik koga odredi poglavar, a odobri biskup.[6] Dakle, govor je o župi Miljevci odnosno *katoličkoj zajednici* na području koji nazivamo Miljevci za koju su pastirsku brigu, pod vlašću šibenskog biskupa vodili župnici franjevci koji su njezini vlastiti pastiri - župnici - franjevci koji su župnu službu, zasigurno vršili od druge polovice XVII. stoljeća, tj. od oslobođenja Knina od Turaka (god. 1688.)[7] do danas, osim što su oslobođeno područje Knina pastorizirali svjetovni svećenici samo od 1689. do 1701. da bi je 1704. godine 10. veljače, šibenski biskup Callegari, predao fratrima).[8]

Miljevačkih sedam sela mnogo su pretrpjela u iscrpnom ratu za oslobođenje Dalmacije od Turaka, kao i za vrijeme turske okupacije, posebno radi različitosti vjere koja je utjecala na odnos Turaka prema kršćanima koji, npr. vjeruju da je Krist Bog-Sin Božji, a muslimani ga drže samo za proroka.[9]

Službeno, ovaj rat je trajao dugo, od 1683. sve do 1699. Nakon rata, u župi Miljevci god. 1692. *šibensiki biskup Giovanni Domenico Callegari* Veneto *(*Venencijanac) *priznaje fra Juru Bogića za župnog vikara Miljevaca; on je, dok se drugačije ne dokaže, prvi miljevački župni vikar, nakon oslobođenja.*[10] Ovdje je vrijedno zapaziti kako je 10. X. 1693. fra Jure Bogić pisao šibenskom biskupu Callegariju da je nakon, nego ga je biskup imenovao župnim vikarom, postao samostanski vikar na Visovcu i da za to nije potrebno drugoga imenovati za župnog vikara ili župnika na Miljevcima "(…) jer je župa udaljena samo jednu milju, da on može, ako bi bio spriječen, na svetkovine poslati drugog svećenika."[11] Budući da ga gvardijan prihvaća, on želi ostati i dalje župnik Miljevaca.[12] Nakon fra Jure, od 11. VIII. 1698. na Miljevcima je obnašao službu župnog vikara fra Josip Ružić.[13]

nije bilo, danas ne bi bilo kršćana ili bi ih bilo sasvim malo. Sada, kada su s Božjom pomoću i oružjem Mletačke Republike oslobođeni, jednakom ih revnošću poslužuju. Budući da je i u našoj biskupiji broj takvih duša velik, spomenuti ih franjevci ne prestaju privoditi poslušnosti svetoj Rimskoj Crkvi. Svojom upornošći i uz pomoć i rad vjernika obnovili su crkvu sv. Lovre u Unešiću i u Žitniću crkve sv. Jure. Iz temelja su sagradili u Mirloviću crkvu Uznesenja bl. Djevice Marije i u Pokrovniku crkvu sv. Mihovila Arkanđela. U Miljevcima su obnovili crkvu sv. Pavla, a crkvu Imena Isusova nanovo grade(…)." Ovo je prijevod fra Karla Kosora iz*: Folium dioecesanum*, Šibenik, 1(1882.), br. 8, str. 61.

6 BAČIĆ, u: *Visovački zbornik*, str.244.

7 Turci su nakon poraza ispod Beča 12. rujna 1683. naglo gubili osvojena područja u Dalmaciji; oni su se borili za Dalmaciju 1499. - 1718. godine. Poslije mira između Turaka i Venecije 1503. veliki dio Dalmacije ostao je pod turskom upravom. Visovački samostan je pastoralno vodilo brigu u Drniškom i Vrličkom kraju.

8 Usp. MARKOVIĆ, *Le parrocchie,* str. 42.

9 Npr. "Prema pravnom položaju, Židovi i kršćani su iznad pogana u muslimanskom društvu, ali podređeni muslimanskim vjernicima. Teološki gledano, oni su nevjernici"(J. GNILKA, *Biblija i Kur'an. Što ih povezuje, što razdvaja (Bibel und Koran. Was sie verbindet, was sie trennt) preveo Mato Zovkić),* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007, str. 110.

10 Usp. FRA STANKO BAČIĆ, "Uloga visovačkih franjevaca u Drniškoj krajini od XVI. stoljeća do 1830. godine," u: *Povijest Drniške krajine. Zbornik povijesnih studija 1494. - 1940*, (uredio: Ante Čavka), Split, 1995., str.260.

11 S. BAČIĆ, *Cit. čl.,* str. 260-261.

12 Usp. S. BAČIĆ, *Cit. čl.*, str. 261.

13 Usp. S. BAČIĆ, *Cit. čl.,* str. 261. Druge Miljevačke župnike vidi u Prilogu ovoga članka.

Ovdje govorimo o katoličkoj zajednici na području Miljevca - i njezinim župnicima (župni vikari ili župnici) franjevcima od 1692. godine za koje možemo reći da su od te godine do danas svi župnici na Miljevcima bili svećenici - franjevci opservanti, najprije članovi Franjevačke provincije Bosne Srebrene (do 1735. god.), zatim Provincije sv. Kaja (od 22. 1. 1735. – 1743.), i napokon članovi Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja (od 1743. do danas).

Iako je župi Miljevci Franjevački samostan na Visovcu veoma blizu (dijeli ga samo rijeka Krka), ipak župni vikar, franjevac, kako je od davnine u našim krajevima bio običaj, živi na župi, izvan samostana u župnoj kući[14] iz koje svećenik-franjevac pastorizira sve prostrano područje Miljevci, tj. svih sedam sela koji čine tu prostranu župu. Ovdje se radi o područnoj župi, zajednici vjernika katolika, latinskog obreda, [15] ne o osobnoj župi kakvih ima u Katoličkoj crkvi, radi pravno određenih razloga: jezik, obred, nacija… Vjernici župe Miljevci žive u sedam sela i oni zajedno tvore jednu župnu zajednicu koja se naziva župa Miljevci. Fra Petar Baćić u svome veoma vrijednom rukopisu: *Župa*…, na str. 49. nabrojio je svih sedam sela, ovako: "1. Bogetići (mejaši sa Bogetićim prominske župe). Tim imenom (od!) 16. vijeka zvali su se stanovnici mjesta… 2. Brištani Gornji i Brištani Donji;[16] 3. Kaočine; 4. Karalić; 5. Ključ; 6. Širitovci; 7. Drinovci.

14 Najprije je župna kuća bila na području Širitovaca, još se od te župne kuće mogu vidjeti zidine (narod kaže da su te zidine stara župna kuća). Današnja župna kuća, koja je temeljito popravljena nakon Domovinskoga rata, nalazi se u selu Drinovci te je blizu groblja i župne crkve Imena Isusova.

15 FRA PETAR KRSTITELJ BAĆIĆ, *Župe Franovačke provincije Presvetoga Odkupitelja u Dalmaciji*, U Sinju, u Franjevačkom Sjemeništu – godine 1921. rukopis, koji je nastojanjem fra Ivana Buljevića prepisan i stavljen na CD (dalje= BAĆIĆ, Župe), na str. 49. ovako opisuje Miljevce:" Župa Miljevci. Ravnica što je pukla od drniških humaca na istoku, di Krke i Bukovice na zapadu, te prominskih župnih sela i gaja, na sjeveru, te od Čikole na iztok i jug, te opet zavinute Krke s juga, zove se Miljevci. Nema posebnog sela zvano Miljevci, nego to je obćenito ime za taj prostor. To je ime od begova turskih Miljevic=Miljevac, čiji su bili tuda posjedi za turskoga vladanja. Ti se begovi spominju u Kninskoj i Vrličkoj okolici. Na svemu tome prostoru nigdje brdašca, humca, prodolja, osim brina ka Krci i Čikoli. Prije turskih navala bilu su tuda druga hrvatska sela; sva su uništena, a narod bio pribjegao k moru, od Primoštena i Rogoznmice, do Zlosela i Tisnoga, io tamo se nastanio. Kada je turčin sasvim protran iz svih mjesta današnje Dalmacije, njeki starosjedioci vratili su se na svoja garišta, a novi doseljenici nadošli i napučili ova sela, te nastale župe, pod upravom OO. Franovaca, s kojim su mnogi došli iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju."

O nazivu Miljevci slično piše, također i "Pro-mar, *Kratski pogled u povijest Miljevaca (Otkud ime Miljevci)*, u: *Miljevci* 1(1977), br. 1 str. 9-11. Postoji i stara legenda koju čitatelji mogu pročitati: "Kako su Miljevci dobili ime?", u: *Miljevci* 5(1981), br. 2, str. 22.

Mi imamo drugačije mišljenje o nazivu Miljevci. Naime, pronašli smo u *Arhivu franjevačkog provincijalata Split Dobri* (=APSD), dokumenta u S/1, fol. 104r. od 8. 10. 1689. iz kojega saznajemo kako je generalni providur Molino darovao fra Andriji Resici i visovačkim fratrima, radi zasluga u ratu protiv Turaka, kuću ili ruševine Turaka s Turskog područja Miljevaz (furono di regione delli Turchi Miglievaz", te neke zemlje u Potkonju: "Però coll'autorità del Generalato nostro assegniamo al P. predetto (Fra Andrija Resica, m. op.) la casa o vero Muracche furono di regione delli Turchi Miglievaz, e (…)." Mnogi su prihvatili pisanje Baćića kako se Miljevci nazivaju, prema begovima turskim koji su se zvali Miljevci=Miljevac. Za nas je vjerojatnije obrano, tj. mi smatramo da se turske begove u našem slučaju nazivalo prema području gdje su živjeli. Vjerojatno se to područje nazivalo Miljevci i prije dolaska Turaka u onaj kraj.

Kuću ili ruševine turskih begova Miljevaca Venecija je darovala fra Andriji Resici odnosno visovačkim fratrima; tu bi kuću, prema Zlatoviću, visovački fratri preuredili i u nju donijeli sliku sv.Ante s Visovca u Knin (S. ZLATOVIĆ, *Franovci Države Presvet. Otkupitelja i Hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, Knjigotiskara i litografija C. Albrechta, 1888, str. 158). Npr. u svezi naziva Miljevci, KOSOR, *Cit. čl.*, str. 131. piše:"U matici vjenčanih (Liber matrinoniorum) od god. 1647. do 1688, nalaze se ova mjesta i prezimena: Miljevci (Miglievaz) …". Ovdje je govor o matici vjenčanih župnog ureda katedralne župe Sv. Jakova u Šibeniku.

16 FEHIM NAMETAK, "Turski dokumenti visovačkog samostana", u: *Visovački zbornik*, Visovac 1997., na str. 297. kaže da se spominju Brištani u turskim Dokumentima: B-57 i B-65.

Budući da su Miljevci područna župa i nakon oslobođenja je zasigurno dio Šibenske biskupije, njezine su granice bile sigurne: rječica Čikola dijeli župu Miljevci od Zagorskih sela; rijeka Krka dijeli je od sela Dubravice i Rupe, sa istočne strane župa Miljevci graniči s župom Promina i Drnišem, dakle, okružena je franjevačkim župama. To je njezin geografski položaj. Taj kraj se nalazi u geomorfološkom području koje se naziva prominsko-miljevačko- zagorska visoravan.

Na vjerski život župe Miljevci najviše su utjecali franjevci s Visovca, bilo kao njezini župni vikari, župnici bilo kao članovi visovačkog samostana. Župa Miljevci je naime s visovačkim samostanom od početka pravno povezana. Kao redovnička župa ona je bila sastavni dio jedinstvene *moralne osobe* (pravna osoba), Franjevačkog samostana na Visovcu; ona je bila inkorporirana – utjelovljena ili je ujedinjena sa Visovačkim samostanom; danas bi pravno rekli da je ona povjerena Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja Split, a njezin član, na prijedlog (prije visovačkog gvardijana), danas provincijala iz Splita, nakon imenovanja šibenskog biskupa, postaje njezin vlastiti pastir prema kanonskom pravu i odredbama dijecezanskog biskupa. Do Zakonika iz 1983. god. takvog se franjevca - svećenika nazivalo *župni vikar*, danas se pravo treba nazivati *župnik* kao njezin vlastiti pastir, tj. on, župnik nije biskupov zamjenik ili delegat nego on, prema sadašnjem kanonskom pravu, ima redovitu vlast koju započinje vršiti nakon ustoličenja na župi Miljevci i župnu službu treba vršiti prema crkvenom Zakoniku i odredbama dijecezanskog biskupa.

Nalazeći se sa tri strane omeđena rijekama, ona je kroz povijest nastanjivana različitim stanovnicima koji su živjeli na miljevačkom području. To nam svjedoči i povijesna činjenica da su se na području župe Miljevci nalazila čak dva stara grada: nad Čikolom se nalaze zidine staroga grada *Ključa* (Ključice)[17] hrvatskih plemića Nelipića. Na lokalitetu koji se naziva *Crkvine* nalaze se ostaci grobova i stare crkve (sv. Ilije ?) što nam svjedoči da je i prije turskog osvajanja miljevačkoga kraja ondje bilo kršćanstva; drugi je grad zvani *Kamičak*[18], prema mnogima rodni grad kardinala Jurja Utišinovića Martinuševića, člana pavlinskog reda. Taj je grad smješten s lijeve strane Krke. Prema Baćiću hrvatski plemić Petar Svačić imao je posjede u Brištanima: "I danas najljepše podvornice u Brištanima kod Kamička zovu se Svačice."[19]

Područje Miljevaca bilo je nastanjeno katolicima i prije turskih progona i nakon njih; godine 1468. za provale Turaka u šibensko zaleđe vjerojatno je onaj kraj pretrpio velike štete.[20] Miljevačko područje je vjerojatno i onda bila župa,

17 Usp. MATE ZEKAN,"Srednjovjekovne utvrde na rijeci Krci", u: *Visovački zbornik*, Visovac, 1997., str. 403-405.

18 Usp. ISTO, str. 399-401; usp. T. HERES, "Utješinović ili Utišinović", u: *Miljevci* 6(1982), br. 1, str. 19-20; usp,. "Zbornik kardinala Utišinovića 1482. – 1982.)", u: *Miljevci* 6 (1982.), br. 2, str. 1.

19 P. BAĆIĆ, *Župe*, str. 50, bilješka 1.

20 Usp. VICKO KAPITANOVIĆ, " Crkvene prilike na području župa Konjevrate i Mirlović Zagore u prošlosti", u: *Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa … 14.-16. studenog 2002. (priredio dr. sc. Ante Gulin), Zagreb 2005., str. 251-369.

kojom su neko vrijeme upravljali skradinski biskupi. Od druge polovice XVII. stoljeća, nakon istjerivanja Turaka, župa je dio Šibenske biskupije i za nju je pastroralna briga povjerena franjevcima visovačkog samostana.

Tursko carstvo bilo je razdijeljeno na beglerbegluke ili Pašaluke; upravnosudska jedinica bila je kadiluk, a ovaj kraj je vjerojatno bio dio Kliškog sandžakata. To je bio Hrvatski ejalet (vilajet).

Na Miljevcima se skromno živjelo; npr. čak god. 1879. piše dopisnik iz Narodnog lista da je na Miljevcima vladala glad tako da je narod bio prisiljen iseljavati.[21] Ekonomsko stanje na Miljevcima je poboljšano tek od 12. IX. 1891. god. od kada se započeo iskopavati ugljen u Širitovcima (Miljevci). Narod se je tome radovao.[22]

Za Domovinskog rata (1991. – 1995.) vjernici župe Miljevci su bili potjerani, osim što je tamo ostalo nekoliko starijih i nemoćnih koji nisu uspjeli pobjeći pred neprijateljem katoličke vjere i hrvatskog naroda. Kroz povijest je broj vjernika u župi varirao,[23] ali se ipak može reći da župna zajednica Miljevci spada u srednje župe po broju vjernika. Njihov vjerski život u ovom radu nismo istraživali. To zahtjeva posebnu obradu.

1. Tko je osnovao župu Miljevci i kada te kakav joj je pravni status u Šibenskoj biskupiji

Župa Miljevci je zajednica vjernika latinske Crkve na području sedam miljevačkih sela koja je bila *sjedinjena* (unio) sa samostanom na Visovcu i njezin župnik je bio samostan – *moralna osoba* (danas se naziva *pravna osoba*) koji se je pastoralno brinuo za nju preko svojih franjevaca-svećenika[24] koji su se onda pravno nazivali *župni vikari,* odnosno *župnici*. Njih je na prijedlog – predlaganje - gvardijana ili provincijala, za službu župnika imenovao šibenski biskup koji svjedoči 4. VI. 1677. o radu franjevaca u njegovoj biskupiji, kada, između ostalog piše: "Jer da njih (franjevaca m. op.) nije bilo, danas ne bi bilo kršćana ili bi ih bilo sasvim malo… U Miljevcima su obnovili crkvu sv. Pavla, a crkvu Imena Isusova nanovo grade" (bilješka 5. u ovom radu).

21 Usp. *Narodni list*, 18 (20. 12. 1979.), str. 100; KOSOR, *Cit. čl.,* str. 346 sl. posebno str. 348-349.

22 Usp. *Narodni list*, 30 (16. IX.1891.), str. 74.

23 Fra Stanko Bačić, u : *cit. čl.*, str. 262. piše:" Stanje obitelji u župi je 150 katolika i tri grčke obitelji, koji nekad idu u crkvu ovdje, nekad u Drniš. Stanje obitelji u župi 1786. bilo je sljedeće: Drinovci imaju 36 obitelji sa 176 osoba, Brištani 36 sa 204 osobe, Karalić 26 sa 139 osoba, Širitovci 37 sa 202 osobe i Ključ 52 obitelji sa 291 osobom. U župi je tada bilo 187 obitelji sa 1008 osoba. Fra Stankov izvor je: AŠB, sv. 151. i sv. 161; Prema fra Stanku Bačiću, *cit. čl.*, str. 262:"God. 1798. župna crkva nije više Sv. Pavla nego crkva Imena Isusova. Tada su Donji Brištani imali 92, Gornji Brištani 149, Bogetić 71, Karalić 82, Širitovci 186, Kaočine 150, Ključ 197, Drinovci 195 osoba, dok 1823 u župi ima 220 obitelji sa 1200 osoba i jedan svećenik iz župe." Fra Stankin je izvor: AŠB, sv. 179 i sv. 281.

24 Usp. Popis župnika u *Dodataku* ovoga rada; usp. FRANCESCO D'OSTILIO, *Il parroco religioso. Origine ed evoluzione dela parrocchia religiosa. Figura giuridica del parroco religioso.* Presentazione di Mons. Antonio Iannuccio arcivescovo emerito di Pescara-Penne, Libreria editrice Varticana, Città del Vaticano, 2000.

Tražili smo po povijesnim dokumentima o župi Miljevci i njezinim župnim vikarima odnosno župnicima, kako bi točno doznali: kada se je ta župa kanonski osnovala. Odgovor je za sada jednostavan i jasan: od kada je župa Miljevci - zajednica vjernika - ustanovljena i mogla se nazivati samostalna župa, nije nam još sasvim poznato. Je li ona osnovana tek nakon oslobođenja sedam miljevačkih sela od Turaka ili je tada samo obnovljena? Najvjerojatnije je župa Miljevci bila ustanovljena i prije oslobođenja toga kraja od Turaka i vjerojatno su je pastorizirali svećenici-franjevci visovačkog samostana koji su pripadali Franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj. Takve odgovore temeljimo na povijesnoj činjenici: za vrijeme turske okupacije Bosne i Hercegovine i dijelova Dalmacije i Slavonije, franjevci provincije Bosne Srebrene imali su povlastice od Turaka[25] i Svete Stolice,[26] da također i za taj kraj vode pastoralanu brigu. Biskupi propale Kninske biskupije nisu mogli voditi brigu za taj kraj nego apostolski vikari franjevci. Franjevci su pastroralo djelovali i na temelju patronatskog prava, jer su župu pastorizirali fratri iz Visovačkog samostana[27] i on je imao pravo predlagati svoga redovnika za župnika odnosno župnog vikara ili je to pravo temeljio na temelju njezina *potpunog utjelovljenja – inkorporacije* –[28] (incorporatio župe sa samostanom nalazimo već u IX. stoljeću) ili *ujedinjenja* (unio), sustav koji započinje s Tridentskim saborom sve do 1983. godine, jer takav status ili odnos župe i samostana uključuje pastoralnu brigu samostana za župu, a to zahtijeva i neku imovinu, *beneficij* = služba + nadarbina, što je onda bio temelj feudalnog i crkvenog sustava) od koje će samostan uzdržavati župu kojim će se osigurati potrebe bogoslužja, župnika, bolesnika i siromaha, što je uvijek u Crkvi naglašavano i u sustavu upravljanja crkvenim moralnim osobama (pravne osobe) koja su morala imati crkvena vremenita dobra i taj je sustav poznat kao *beneficijski sustav* sve do naših dana; sve do njegova napuštanja ili reforme nadarbinskog (beneficijskog) sustava što zahtijeva II. vatikanski sabor i Zakonik iz 1983., kan. 1272, *Christus Dominus* 28; *Presbyterorum Ordinis* 20, 21. jer je nadarbina služila pravilnom funkcioniranju same župe. Nadarbina je spojena sa župskom službom (nadarbina plus služba) kako bi se uopće crkveni službenik-župnik uopće mogao uzdržavati iz dobara pravne osobe župe ili samostana.

25 Muhamed II. na molbu franjevaca izdao je *ferman u kojemu dopušta fratrima " da mogu po svome zakonu Boga moliti i k svome puku hoditi, misu govoriti i Evanđelje raju učiti."(*K. JURIŠIĆ, *Katolilčka crkva na biokovsko-neretvanskom području iz doba turske vladovine,* Zagreb, 1972., str. 251-255.

26 Usp. P. ČAPKUN, De organisatione curae pastoralis franciscanorum apud croatorum gentem, Sibenici, ex Typographia "Kačić", 1940.; I. MARKOVIĆ, *Le parrocchie francescane in Dalmazia*, Zadar, 1885.

27 Patronatsko pravo u našem slučaju, bi bilo skup prava i obveza koja je priznala Crkva, kao neka vrsta koncesije koja se dobiva pri ustanovljenju neke crkve, darovanjem nekog terena i sl. ili neke nadarbine (beneficija), ili od nekoga drugoga pravnog akta od kojih se priznaju neka prava, npr. jedno od njih je *jus praesentandi* – pravo predlaganja. U slučaju patronata izbor ili prikazivanje kandidata (ovdje župnika) sa strane samostana, provincije ili venecijanske vlasti; oni su imali pravo samo predlagati (prikazivati) kandidata (svećenika franjevca iz određene provincije ili samostana); župničku vlast predloženome davao je samo dijecezanski biskup ili onaj koji mu je u pravu bio izjednačen (npr. apostolski administrator, apostolski vikar, apostolski administaror, administrator biskupije…), posredstvom pisane isprave, tj. imenovanja (ili samog prihvaćanja predloženoga pismeno ili usmeno).

28 Inkorporacija i ujedinjenje je uključivala i ekonomsku korist samostana od župe, a u praksi je često bivalo i biva obratno. Tako:" Ideo benefitia curtara unita et incorporata … monasteriis … ut honestius et competentius stare possint …"(MARKOVIĆ, *Le parrocchie*, str. 73 sl.

U našem slučaju, župnik odnosno župni vikar je franjevac koji se je u ime visovačkog samostana pastoralno brigao za župu Miljevci (vidi popis župnih vikara i župnika u dodatku ovoga rada); župa se mora brigati za uzdržavanje župnog vikara ili župnika, tj. ekonomski pomagati samostanu jer je samostan – moralna osoba – bio župnik.

Danas, samostan ne može biti župnik niti su takvi odnosi na župi kao prije Zakonika iz 1983. godine. Danas se treba sklopiti pisani ugovor (sporazum) između dijecezanskog biskupa i višega redovničkog poglavara kleričke redovničke ustanove. Crkva je Franjevački red uvrstila u kleričke ustanove, a u franjevačkom redu viši poglavari: provincijal ili general. U ugovoru o povjeravanju župe od 1966. god. treba točno predvidjeti tri stvari: *djelatnosti na župi*, *osobe koje djeluju na župi* i stvari ekonomske naravi. Zato u današnjem kanonskom pravu ne postoje više: "parociae incorporatio", "peroeciae unio", nego "paroeciae commissio" – povjeravanje župe kleričkoj redovničkoj zajednici ili kleričkoj družbi apostolskoga života (usp. Kan. 520, § 1-2).[29] Što se pak tiče nadarbine treba se ravnati prema kan. 1274, § 1-5; danas je drugačiji sustav uzdržavanja župe, ona se materijalno uzdržava iz župne blagajne ili iz posebne ustanove u biskupiji iz koje se uzdržava župa: župnika i sve materijalne potrebe župe, svrhe su crkvenih vremenitih dobra: uređenje bogoslužja, briga za dolično uzdržavanje klera i drugih službenika, vršenje djela apostolata i dobrotvornosti, napose prema siromasima.[30]

Franjevci su nakon biskupova prihvaćanja predloženoga za župnog vikara ili župnika, imali pravo i obvezu nesmetano voditi župnu brigu za povjereni im puk bilo gdje, posebno, u našem slučaju, na području Turskog Pašaluka gdje su ispočetka na temelju starih stečevina i privilegija, također pastoralno djelovali; kada su se političke, socijalne i crkvene prilike poboljšale, franjevci, koliko nam je poznato, vode župu Miljevci pod auktoritetom šibenskog biskupa, koji je na tu župu imenovao župnike odnosno župne vikare, kanonski ih vizitirao, dijelio je vjernicima one sakramente koje, u redovitim okolnostima, spadaju na dijecezanskog biskupa.

Povijesna je činjenica da su se franjevci u najtežim trenucima brinuli za duhovno dobro, potrebe vjernika što im priznaje Mletačka Republika - posebno nakon oslobođenja onih krajeva od Turaka fratri su nastavili voditi brigu za narod i za venecijske vojnike. Govoreći preciznije, o župi Miljevci tek se može s pouzdanjem govoriti od 1692. godine izdvojeno od ondašnjeg velikog prostranstva Drniške i Kninske krajine. Je li župa Miljevci tada obnovljena ili nanovo ustanovljena? Istini za volju, na području miljevačkih sedam sela i za vrijeme turske okupacije živjelo je stanovništvo i kršćansko i islamsko.[31]

29 Više o povjeravanju župa u: J. BRKAN, *Župa u zakonodavstvu katoličke Crkve*, Split, 2004., str. 133-158.

30 Usp. CIC iz 1917, kan. 1496; AA 8; PO 17; GS 42 (usp. J. BRKAN, *Crkvena vremenita dobra*, Knjižnica zbornika "Kačić" – Monografije, Dokumenti, građa …br. 43, Split, 2006.

31 Usp. K. KOSOR, Cit. čl., str. 228-229.

Fratri i Mletačka Republika uz pomoć Općih providura: *Girolamo Cornaro* (1686.-1689.), *Alessandro Molin* (1689.-1692.) i *Daniele Dolfin* (1692.-1696.), brinuli su se oko naseljavanja stanovništva, pretežno iz nekadašnjega bosanskog pašaluka i primorskih mjesta koji su bili pod venecijskom upravom. Taj kraj je bio vrlo opustošen i bilo je malo stanovnika.

Venecija se poslužila patronatskim pravom, te je za zasluge fratara na oslobođenom području 3. 5. 1691.[32] izdala dokument zahvalnosti. Venecija je oslobođene župe smatrala svojima, te je župe darivala franjevcima, na području *Nove stečevin*e "Acquisto nuovo". Zato se može sa sigurnošću govoriti da su na župi Miljevci, kao području "Nove stečevine" franjevci djelovali, posebno Fra Andrija Resica i Visovački fratri; oni su pastorizirali narod, tj. dijelili sakramente, pastoralno se brinuli i o vojnicima, posebno su obraćali Turke koji su poslije oslobođenja ostali živjeti na Miljevcma na katoličku vjeru i poučavali ih o crkvenim dogmama. Radi zasluga fra Andrije Resice i drugih fratara u ratu za oslobođenje, Venecija je davala fratrima i imanja odbjeglih Turaka, kako npr. čitamo u pismu od 8. listopada 1689.[33] koje je upućeno fra Andriji Resici, fratru s Visovca, u kojemu mu se daruje kuća ili ruševine Turaka s područja Miljevaca, te zemljišta u Potkonju[34].

Činjenica je da su na župi Miljevci odmah nakon oslobođenja, fratri započeli intenzivnije poučavati narod, dijeliti im sakramente te crkvene objekte, obnavljati ili graditi nove: npr. staru, ruševnu crkvu sv. Pavla su popravili i započeli graditi novu Imena Isusova. Zato se može s pouzdanjem reći da je župa Miljevci imala na miljevačkom području sve elemente župe koje je zahtijevao Tridentski sabor: tu su bili vjernici koji su živjeli na određenom području unutar Šibenske biskupije; bio je raspoloživ franjevac - župnik, župnu crkvu, a vjerojatno i župnu kuću čije se zidine mogu i danas vidjeti. Te zidine narod i danas smatra starom župnom kućom; ako fratri nisu imali uvijek prikladnu župnu kuću, onda su stanovali u visovačkom samostanu i sa Visovca su se pastoralno brinuli za vjernike s područja sedam miljevačkih sela.

Već smo spomenuli da je župa Miljevci od oslobođenja od Turaka dio Šibenske biskupije. Tridentski sabor (1545. – 1563.)[35] je odredio da se biskupije podijele na župe. Tako su župe dobile svoje granice i od tada se zasigurno mogu razlikovati biskupije od župa. Dok je s biskupijom upravljao dijecezanski biskup, dotle je sa župom upravljao župnik kao njezin vlastiti pastir, uvijek pod biskupovim autoritetom.

32 Usp. Arhiv Franjevačkog provincijalata Split - Dobri (=APSD), S/1, fol. 104v.-105r.

33 Usp. APSD, S/1, fol. 104r.

34 Usp. APSD, S/1, fol. 104r.

35 Usp. Tridentski sabor, sess. XIV. *De ref.,* kan. 9 kaže da beneficij "perpetuo non uniantur"; sess. XXIV. *De ref*., kan. 13:"… Idemque in iis civitatibus ac locis, ubi nulle sunt parochiales, quamprimum fieri curent."Sess. XXV. *De ref*. kan. 11 "…subsint immediate in iis, quae ad dictam curam, et sacramentorum administertionem pertinent, iurisdictioni, visitationi, et correctioni episcopi, in cuius dioecesi sunt sita, nec ibi aliqui, etiam ad nutum amovibilis, deputentur nisi de eiusdem consensu ac praevio examine, per eum aut eius vicarium faciendo; …". *(Conciliorum oecumenicorum decreta* , ed. tertia, Edidit Istituto per le scieneze religiose, Bologna, 1973.); o Tridensskoj župi usp. D'OSTILIO, *Il parroco religioso*, str. 20-21, bilješke: 20-23.

Prema današnjem shvaćanju župnika treba reći da, iako je župnik vlastiti pastir određene župe, biskup ipak ima vlast nad župnikom i nad župljanima te jurisdikciju: postavljati župnike, vizitirati i opominjati ih, ispravljati moguće nepravilnosti i voditi brigu za njihove duhovne i materijalne potrebe te dijeliti vjernicima Tajne-sakramente Katoličke crkve.

Visovački samostan je bio župnik župe Miljevci sve do 1983. godine. Do tada moralna osoba - samostan (danas pravna osoba) mogao je biti župnik,[36] pravna osoba je dušobrižništvo vršila preko svoga člana koji se pravno nazivao župni vikar. Danas je sasvim drugačije, danas samo fizička osoba – svećenik, može biti župnik, jer je crkveni zakonodavac Zakoniku 1983. kan. 520. propisao: "Neka pravna osoba ne bude župnik" (Persona iuridica ne sit paerochus).

U ovom članku ne govorimo toliko o selu Miljevci u prošlosti i danas, sa socijalne, političke i gospodarske strane, s profane strane, nego je ovdje riječ o određenoj zajednici katolika latinskog obreda koja je stalno ustanovljena kao područna župa u šibenskoj partikularnoj Crkvi, biskupiji, za koju su pastirsku brigu, pod vlašću šibenskog (dijecezanskog) biskupa vršili župnici – franjevci visovačkog samostana od početka osnivanja do danas.

Kada je bio taj početak još nismo pronašli akt osnivanja ili obnove župe, ali smo pronašli dokument kako se je Mletačka Republika služila patronatskim pravom na oslobođenim područjima u Dalmaciji te je na osnovi toga župu dijelila zaslužnim fratrima čija je uloga bila nezamjenjiva u oslobađanju onoga područja od Turaka.

Danas, samim činom osnutka, župa dobiva javnu pravnu osobnost u Crkvi i u nekim državama; to joj pravo priznaju također i većina svjetovnih vlasti; posebno danas joj javnu pravnu osobnost priznaje i Republika Hrvatska. Župa, nakon što se registrira u Ministarstvu opće uprave sudjeluje u pravnom prometu. Župnik zastupa župu u svim pravnim poslovima, prema pravnoj odredbi i treba s brinuti za njezina materijalna dobra prema odredbi kan. 1281.-1288. (kan. 532). Što se tiče župnikova pastoralnog djelovanja na Miljevcima, on mora biti prema propisima kanonskoga prava i odlukama dijecezanskog biskupa. Dakako da se time ne želi umanjiti župnikova kreativnost, ali djelovanje mora biti u okviru Katoličke crkve i njezinih propisa.

Prema Bačiću: "Nova je župa osnovana nakon izgona Osmanlija i prvi biskupov pohod župi bio je 1693. godine. Miljevačka visoravan bila je na brizi visovačkih franjevaca, a samostalna župa postali su najkasnije 1692. godine.[37]

Povijesna je činjenica da su Visovački fratri i Venecija s katoličkim narodom oslobodili Miljevce od Turaka te predvodili bijeg i povratak stanovništva u vrijeme ratnih sukoba i prvi su se započeli brigati za povjerene im vjernike na miljevačkom prostoru.

36 Usp. *Ondje*; vidi još CIC 1917. kan. 451.: "Parochus est sacerdos vel persona mporalis cui paroecia collata est in titulum cum cura animarum sub ordinarii loci auctoritate exercenda."; više o povijesnom razvoju župe vidi: J. BRKAN, *Župa u zakonodavstvu katoličke Crkve*, Split, 2004.

37 S. BAČIĆ, u: *Visovački zbornik*, str. 236.

Da se podsjetimo, Turci su provaljivali na područje Drniške krajine i uže na područje miljevačkog platoa od 1415. godine. Fra Karlo Kosor piše da su prvi put, kako se čini provalili Turci 1415. godine i zauzeli kraljevski grad Zvoničac (danas Zvonik na Mirloviću).[38] Nakon toga su Turci učestalo pljačkali narod, odvodili su im i krali stoku i sve što je bilo potrebno za život te su vršili pokolj stanovništva. Već su 1469. godine Turci uništili franjevački samostan u Kninu. Venecija i kninski biskup, kome je vjerojatno do tada pripadala župa Miljevci, vapili su pomoć iz Rima, ali kako nam svjedoči povijest, Turci su nastavili još većom silinom vršiti zlodjela u narodu i osvajati to područje pustošeći i rušeći gradove koji su se nalazili na miljevačkom području: Kamičak i Ključ; područje na kojemu žive vjernici župe Miljevci, ostalo je nenaseljeno, ali su, istini za volju, Turci pozivali one koji su prisiljeni bili pobjeći, te su "na opljačkana područja dovodili i novo stanovništvo, i to dobrim dijelom iz Hercegovine. Teško je odrediti kada su se novi doseljenici nastanili u pojedinim selima.[39] Gledajući pravno, jedan dio područja pod Turcima nazivao se vilajet Hrvati. Župa Miljevci je bila dio Kliškog sandžakata. Npr. Fra Mijo Bogatić iz župe Miljevci bio je iz vilajeta Hrvata. Skradinskom kadiluku pripadao je otočić Visovac čiji su fratri pastorizirali župu Miljevci.

Iako još nismo uspjeli pronaći pravni dokument osnivanja župe Miljevci niti prvo imenovanje fratra za župnog vikara, ipak je činjenica da su fratri s Visovca pastorizirali miljevački kraj, a Mletačka Republika je potvrđivala dotadašnju praksu da oslobođeni kraj pastoriziraju. Još nemamo sigurni dokument iz kojega bi mogli točno zaključiti od kada su Miljevci razgraničeni od Drniške krajine i počeli živjeti kao samostalna župa s posebnim župnikom koji je morao pod autoritetom šibenskog biskupa voditi pastoralnu brigu dio Šibenske biskupije, Miljevce. Istini za volju, možemo reći da je šibenski biskup Callegari, porijeklom iz Venecije, pohodio fra Juru Bogića na Miljevcima i izvršio prvu kanonsku vizitaciju nakon oslobođenja onoga kraja od Turaka 1692. godine. Zaključujemo: šibenski biskup je kanonski posjetio župu Miljevci i njezina župnika. Na temelju te činjenice možemo reći da je župa Miljevci bila legalno osnovana ili obnovljena i da su njezini župnici franjevci, legalno djelovali najkasnije od 1692. godine počevši od fra Jure Bogića iz sela Divojevići, župa Čvrljevo, do današnjega župnika fra Nediljka Jukića, Bračević, župa Zlopolje.

2) Pastoralna briga župnika za povjerenu zajednicu

Nismo posebno proučavali djelovanje miljevačkih župnika kao liturga, propovjednika, djelitelja sakramenata i blagoslova, te onih koji su narodu davali

38 FRA KARLO KOSOR, "Drniška krajina za Turskoga vladanja", u: *Povijest Drniške krajine*. Zbornik povijesnih studija 1494.-1940." (ured. Ante Čavka), Split, 1995, str. 104.

39 Usp. *Ondje*, str.104 – 105.

vjersku pouku.[40] Zato ćemo u ovom radu, radi onih koji će ovo čitati, upozoriti, barem na neke obveze katoličkih župnika. Župnik je u prvom redu službenik Katoličke crkve i njegovo je djelovanje prije svega na vjerskom, moralnom i socijalnom planu. On je morao voditi pastoralnu brigu za njemu povjerenu župu Miljevci. U tom djelovanju je trebao postupati prema propisima općeg prava Katoličke crkve latinskog obreda,[41] krajevnog prava koje je donosio šibenski biskup. Kao franjevac bio je pod vlašću visovačkog gvardijana i svoga provincijalnog ministra. On je bio podložnik dvaju ordinarija i svoga gvardijana.

Kao vlastiti pastir župe Miljevci, župnik je najprije morao osigurati "da se Božja riječ cjelovito navješta" toj župnoj zajednici. U tom smislu je trebao poučavati župljane u vjerskim istinama, preko homilija od nedjelje i zapovjednih blagdana; bio je obvezan držati katehetsku pouku, brigati se za društvenu pravednost, promicati evanđeoski duh, posebno poticati vjernike da se mole u obiteljima, da se u župi ne uvuku zloupotrebe (gatanja, pogrešna vjerovanja), trebao je promicati katoličku vjeru i katolički moral, brigati se za katolički odgoj svih vjernika, posebno djece i mladeži,[42] spremajući ih na dostojno primanje sakramenata pričesti i krizme; trebao je raditi na tome da evanđeoska poruka spasenja dođe do njegovih vjernika, a i do onih koji nisu ispovijedali katoličku vjeru. Bilo bi vrlo zanimljivo vidjeti istraživanje nekoga crkvenog povjesničara ili povjesnika pastoralne teologije.

Jedna od teških dužnosti župnika uredno vođenje crkvene administracije, župnoga ureda: posebno vođenje Matica (knjige krštenih, vjenčanih i umrlih); stare su se Matice sačuvale (od 1692. do 1884.) i čuvaju u samostanu Visovac, knj. 116-118). Župnik je slavio sv. misu, sakramente i sakramentale, a morao je voditi brigu oko toga da se vjernici češće pričešćuju i ispovijedaju.

Na početku službe, župnik je trebao upoznati svoje vjernike, posjećivati obitelji,[43] posebno ženidbene drugove. Župnikova je obveza i upozoravati vjernike da vrše katoličke dužnosti, posebno zaštita - život od začeća do pri-

40 Ako čitatelji uzmu u ruke list župe *Miljevci* od god. 1977. pa do danas vidjet će koliko se župnici brinu, posebno oko vjerske pouke, dijeljenja sakramenata, blagoslova kuća, vođenja sprovoda, popravka objekata, itd.

usp. npr. Rubriku "Rad danas" u *Miljevci*, 1(1977), br. 1, str. 5-8.

41 O pastoralnom djelovanju župnika više u: CIC iz 1917, kan. 467, § 1, 468, 469, 462, 446, § 1, 938, § 2. s izvorima, ZKP iz 1983, kan. 528, § 1-2, 529, § 1-2 530. s izvorima.

42 Na upit fra Ante Vukušića, miljevačkog župnika 2003. godine fra Vinku Prliću koji je bio miljevački župnik od 1977. - 1982. " Čemu si se odmah posvetio"? fra Vinko je odgovorio:"Moj predšasnik je dobro organizirao vjeronauk u župi. Stvorio je lijepu skupinu osnovaca i srednjoškolaca. Posebno mi je bilo drago da je fra Leo uveo vjeronauk za srednjoškolce u crkvi sv. Ante u Drnišu. Lijepo je bilo vidjeti kako jedna skupina dolazi u crkvu, a druga se vraća iz crkve. Tako sam i ja držao vjeronauk u koru crkve sv. Ante u Drnišu. Stvorilo se lijepo ozračje na vjeronauku. Navečer bi ti isti srednjoškolci imali u župi pjevanje, koje je vodila č. s. Petronila Čugura. Časne su dolazile iz Drniša za nedjeljne mise i preko tjedna kad je trebalo. Hvala im! Vjeronauk za osnovnu školu imao sam na Miljevcima u crkvi Imena Isusova. Stariji razredi osnovne škole imali su po dva odjeljenja. Škola je radila u tri smjene (od I. do VIII. razreda), jer nije bilo dovoljno učionica u staroj školi na kojoj je tada stajala razbijena ploča, koja je prije postavljena na spomen dolaska Stjepana Radića na Miljevce. Djeca su rado dolazila na vjeronauk poslije nastave i znali reći: "Oče, hoće li biti lijepa misa?". Naime, kada nije bilo određene mise, slavio bih misu s djecom poslije nastave. Okupljeni oko oltara, zajedno smo molili, pjevali, čitali, pričestili se. To su djeca rado prihvatila i to su zvali "lipa misa".("Razgovor s prvim urednikom lista "Miljevci", u: *Miljevci*, 28(Uskrs 2003), br. 1 (27), str. 20-21).

43 Usp. u: *Miljevci* 28(2003), br. 1, str. 20.

rodne smrti. Župnik ne bi bio katolički vjernik, a kamoli župnik, ako se ne bi brigao za siromahe, ucviljene, osamljene, prognane iz domovine, itd. [44]

Posebno nakon II. vatikanskog sabora miljevački su župnici poticali vjernike laike da se i oni uključe, na svoj svjetovni način, u radu za boljitak župe Miljevci i šire. Zahvaljujući svojim župnicima, miljevački laici, prije kao bratimi, crkovinari, a danas kao članovi Župnoga pastoralnog i župnoga ekonomskog vijeća, pomažu župniku svojim savjetima i radovima oko boljitka duhovnoga i materijalnoga svoje župe.

Župnici su na Miljevcima nastojali voditi Franjevački svjetovni red (FSR) i Franjevačku mladež (FRAMA).[45]

Smatramo vrijednim spomenuti kako je fra Vinko Prlić, miljevački župnik, započeo "Susret Miljevčana u Zagrebu" u crkvi Majke Božje Lurdske 15. listopada 1978. godine[46]. Od te godine, fra Vinkovi nasljednici organiziraju susret Miljevčana u Zagrebu, što je pohvalno!

3) Briga župnika za crkvene objekte

Na području župe Miljevci nalazi se više crkvenih objekata koji služe samo za sakralne svrhe: dvije crkve, više kapelica i kamenih podloga za križ koji se koristi u procesijama i sprovodima (počivališta). Nad tim objektima miljevački župnici su vodili brigu, uz pomoć župljana i dobročinitelja.

a) Župa kao takva, prema crkvenim propisima treba imati, **župnu crkvu,** a to je crkva *Presv. Imena Isusova* u Drinovcima. Prema *Šematizmu*,[47] str. 90. župna crkva Imena Isusova sagrađena je u XVIII. stoljeću. Doznajemo da je dana 11. VIII. 1698. za župnikovanja fra Josipa Ružića, vizitator pohodio i drugu crkvu (uz sv. Pavla m. op.) crkvu Presv. Imena Isusova, koja je bila pokrivena slamom. Uz dopuštenje ordinarija u toj su se crkvi od svetkovina držale mise. Vizitator je župniku naredio da se crkva pokrije i zaključa.[48] Zanimljiva je 1712. godina kada biskup piše da je crkva sv. Pavla obnovljena, a Imena Isusova nanovo sagrađena.[49] Na sporednim vratima crkve upisana je 1759. godina s inicijalima župnika fra Petra Perkovića (FR PP). Ovaj vrijedni župnik bio je župnik župe Miljevci u tri navrata: od 25. 1. 1752. – 1754.; od 8. 2. 1757. – 1759.; od 8. 12. 1768. – 1770.). Župnik fra Petar Perković bio je rodom iz Vrlike.

44 Ovdje nam nije namjera iscrpno pisati o župnicima koji su se isticali u svome pastoralnom radu u Miljevcima ili o župniku koji je za vrijeme Domovinskog rata odveden iz Miljevaca u Kninski četnički zatvor te iza sebe ostavio zapaljenu kuću koja se opet za njegova župnikovanja obnovila. Istina, ima i župnik koji je na Miljevcima ostavio lošu sliku, a taj je fra Ivan Tomasović (1940. – 1948.); prema sudu onih koji su ga dobro poznavali, on se nije žrtvovao kao fratar-župnik za svoje župljane kao ni za svoje kolege fratre koje su komunisti progonili i ubijali na najnečovječnije načine.

45 Usp. Informacije župljanima: "Franjevački svjetovni red (FSR) i Franjevačka mladež (FRAMA)," u *Miljevci* 30(2005), br. 1, str. 6-8.

46 Usp. V(inko). P(rlić) , "Miljevački dan u Zagrebu", u: *Miljevci* 2(1978., br. 2, str.26-29.

47 *Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja (Šematizam),* Split, 1979; usp. "Ruši se Ime Isusovo", u *Miljevci* 1(1977.), br. 1, str. 7.

48 Usp. Arhiv Šibenske biskupije (=AŠB), sv. 89/II, fol. 40.

49 Usporedi, AŠB, sv. 131, fol. 209-210.

Godine 1850. župnu crkvu i župnu kuću oštetio je grom.[50] Crkva Imena Isusova je postala župna crkva od 1798. godine. Za župnikovanja fra Ante Paića iz Ljubostinja, župa Unešić (župnik od 28. 1. 1849. – 1854.), crkvu Imena Isusova župnik je s vjernim pukom sagradio "iz temelja novu crkvu Imena Isusova", ali je, nakon udara groma, nova crkva proširena i povišena. Crkva Presv. Srca Isusova je popravljana god. 1854. za župnikovanja fra Ante Mazalina (od 2.2. 1854. – 1864.), rodom u Bogatićima, župa Miljevci.

Ovdje treba spomenuti i zauzetost župnika fra Stanislava Gjirlića koji je na Miljevcima bio župnik 13 godina (1908. – 1921.). On je 1912. godine nabavio Isusov kip (IHS) na velikom oltaru u župnoj crkvi. Svojom upornošću isposlovao je od centralne vlade da je za njegovo vrijeme sagrađen veliki bunar za pitku vodu za potrebe župe i župne crkve u Drinovcima.

Nakon II. svjetskog rata, opet je župna crkva popravljana 1963. za vrijeme župnika fra Stanka Mandaca (1957. – 1967.).

Za vrijeme župnikovanja fra Vinka Prlića, 1978. godine župna crkva potpuno je obnovljena i preuređena prema novim liturgijskim propisima. U najnovije vrijeme, nakon Domovinskog rata, crkva je bila iznutra devastirana pa su je uređivali župnici fra Bernardin Vučić i fra Žarko Maretić.

Opis župne crkve: Šematizam, str. 90: "Na pročelju uz vrata su dva prozorčića, a iznad je kamena nadstrešnica. Po sredini pročelja je 7-latična ruža. Na vrhu je kameni križ." Veliki mramorni oltar je podignut za vrijeme župnikovanja fra Andrije Vukičevića (župnik 1880. -1881.; 1903. – 1906.). Za vrijeme župnikovanja fra Andrije Marića (1871. – 1880.), sagrađen je posebni oltar Imenu Marijinu; za vrijeme župnikovanja fra Kažimira Tomasovića (1906. – 1908.) nabavljen je kip Gospe od Rozarija i u tom razdoblju popravila se crkva i postavljen strop (plafon), lijepo izrađen od drveta.

Za vrijeme župnikovanja fra Andrije Marića (to svjedoči natpis na zvoniku god. 1873. -1874. iz Vrpolja-Knin (župnik od 25. 5. 1871. – 1880.), 1878. godine uz crkvu je sagrađen lijepi zvonik s tri zvona. Nakon što su oduzeta za vrijeme II. svjetskog rata, za vrijeme gore spomenutoga župnika fra Ivana Bronića, 1924. godine nabavljena su nova (J. Cukrov).

Oko crkve Pres. Imena Isusova nalazi se ograđeno groblje koje je uređivano u suradnji župnika i vjernika.

b) Uz župnu crkvu, na području župe Miljevci imamo tzv. **područnu crkvu** posvećenu sv. Petru i Pavlu, a ona se nalazi u Širitovcima; ona je bila prva župna crkva i takva je ostala sve do 1798. godine. Ona je ujedno i najstarija sačuvana crkva na području župe Miljevci. Za posjeta šibenskog biskupa župi Miljevci 29. IV. 1693. (prvi poznati posjet biskupov) crkva je imala, zaslugom Visovačkoga

50 Fra Petar Baćić, Župe, srtr. 52. piše:"Jedne večeri sjedeći on za velikih grmljevina u svojoj sobi iza pisaćeg stola digne se po njekom nutrenom nagnuću; čim se je digao, grom udari u kuću, obori i izbije veliki kamen, koji silnom snagom razmrska onu sjedalicu, s koje se je onog časa bio digao. Po čudu, umače smrti; grom- strijelimice udari u prase, ubije ga."Usp. F(ra) Ž(arko) M (aretić), "Obnovljen zvonik crkve Imena Isusova," u: *Miljevci* 28(2003.), br. 2, str. 17.

samostana, sve potrebno da biskup može u njoj održati pontifikal (imala je oltar) te pričestiti vjernike. Dakle, bila je uređena za službu Božju već za prvoga posjeta šibenskog biskupa župi.[51] Vizitatora je 11. VIII. 1698. dočekao fra Josip Ružić, župnik ispred crkve sv. Pavla. Vizitator je pregledao oltar u crkvi u kojoj su nedostajale neke potrebite stvari. Zato je "naredio da se zatvori prozor povrh oltara, da se nabave konvivia, jastuci, luster ! (svijećnjak m. op.), koji mora gorjeti blagdanima, a ključ crkve da čuva župnik, da providi jednu albu sa štolom i manipulom ljubičaste boje što može služiti i za mrtve."[52] God. 1725., za vrijeme pohoda, šibenski biskup nalazi crkvu sv. Pavla uređenu.[53]

Godine 1761. crkva sv. Pavla je bila proširena i obnovljena - povrh vrata je bio zvonik s jednim zvonom.[54] Za vrijeme župnikovanja gore spomenutoga fra Stanislava Gjirlića, stara je crkva sv. Petra i Pavla bila sasvim srušena i sagrađena nova od 1911. do 1914.[55] Fra Stanislav Gjirlić crkvu sv. Petra i Pavla je dao lijepo sagraditi: od pravilno isklesanog kamena, ali je zvonik bio podignut samo do prvog kata. Zbog gladi i I. svjetskog rata, unutrašnjost crkve i zvonik se nije uspio završiti sve do 1919. godine. Unutrašnjost crkve i zvonik je dovršio njegov nasljednik, gore već spomenuti župnik fra Ivan Bronić 1922. godine.

Crkva je više puta popravljana: 1958. godine za vrijeme župnikovanja fra Stanka Mandaca; 1970. za vrijeme župnikovanja fra Milana Lapića (1970. - 1974.); Veoma je vrijedno zapaziti kako je za vrijeme župnikovanja fra Vinka Prlića (1977. – 1982.) iz Sovića, općina Grude u Hercegovini, u crkvu sv. Petra i Pavla prvi put uvedena struja te se prvi put bila rasvijetlila električnom rasvjetom za Božić 1977. godine.[56]

Crkva je obnavljana, također poslije Domovinskoga rata, za vrijeme župnikovanja fra Bernardina Vučića, fra Ante Vukušića i fra Žarka Maretića.

Kakva je to crkva citiramo opis iz *Šematizma*, str. 90: "Na pročelju je zvonik na dva kata. Crkva ima četvrtastu apsidu. U njoj su uz križ i kipovi sv. Petra i Pavla (Tirol), a u lađi su kipovi Srca Isusova i Bezgrešne nabavljeni 1966. za vrijeme župnikovanja fra Stanka Mandaca (1957. – 1967.). Novi oltar prema puku isklesao je Ante Ušljebrka 1970. god. (za vrijeme župnikovanja fra Stanka Bačića (1970. – 1974.).

51 Usp. AŠB, sv. 89/II, fol. 20-21.

52 Usp. S. BAČIĆ, *Cit. čl.,* str. 261.

53 Usp. AŠB, sv. 131, fol. 209-210.

54 AŠB, sv. , 151; S. BAČIĆ, *Cit. čl*., str. 261.

55 U pisanju ondašnjeg župnika "Propada sveti Pavao" stoji: "Crkva sv. Pavla je sagrađena 1912. za župnika fra Stanka Đirlića", u: *Miljevci* 1(1977), br. 1, str. 8.

56 Fra Vinko Prlić u razgovoru 2003. s fra Antom Vukušićem, na upit "U kakvom su stanju bile crkve i župska kuća? Odgovorio je i zapisano je u župnom listu "Miljevci", god. 28(Uskrs 2003.), br. 1(27), str. 21. sljedeće: "Crkve su (1977. god. m. op.) bile u lošem stanju, a tu se slavila polnoćka. Dobrotom pok. Šime Puljića i Ive Lovriića, koji su darovali materijal, struju su uveli Milan Lovrić Vukačić i sada pok. Ante Sulje. Sve je to vodio sakristan Ive Grabić skupa s Nikolom Sunkom, koji su kopali rupe za stupove. Tako je na Božić 1977. g. crkva bila prepuna svijeta, a poslije mise igralo se kolo, pjevalo i veselilo. Obje su se crkve u isto vrijeme obnavljale. Lijepo je bilo vidjeti stotine vjernika kako dolaze i rade na svojim crkvama. Kod Imena Isusova radove je vodio sakristan Ante Malenica. U najvećem poslu došla je grupa njemačkih vjernika s fra Nediljkom Šabićem. Kada su to vidjeli, obećali su pomoć, što su kasnije poslali. Hvala im! U kući nije bila uvedena voda, služio sam se čatrnjom i kantom za vodu. Na Miljevcima nije bilo ni telefona ni pošte, najbliži telefon bio je u Drnišu. Asfalt je bio samo od Drniša prema Roškom slapu.

Ovdje mogu reći da su nakon Domovinskog rata marnim zalaganjem župnika i župljana te uz pomoć donatora, na župnoj crkvi Imena Isusova u Drinovcima i sv. Petra i Pavla u Širitovcima obnovljeni krovovi i stropovi.[57]

c) Uz župnu i područnu crkvu, župnici su se morali brinuti i za **kapelice** izgrađene na miljevačkom prostoru. Na području župe Miljevci ima više kapelica: ostaci kapelice sv. Nikole u Ključu, kapelica na Stinicama uz Krku okrenuta prema Visovcu. Tu je biskup održao misu i podijelio pričest i krizmu župljanima 11. XI. 1712. godine.[58] Ova je kapela popravljena, ali bez kipa; kapela na Roškom slapu, koja je zapuštena, kapela među gredama na Krki posvećena Sv. Josipu; kapela sv. Ante na predjelu Kolarišta. Od nje se samo mogu još vidjeti ostaci. Još ovdje možemo spomenuti neke vjerske građevine kao što su to na Širitovcima, Drinovcima i Brištanima, kamene postave za križ, te "Jubilarni križ" koji je podignut za "Jubilej – ljeta Gospodnjega 2000. Križ je visok 3,89 m, poprečni krak visok je 1,70 m. Na križu se vidi crtež Kristove glave, ruke, prsiju i stopala - to je odraz Krista u našem kamenu (…)."[59] Za zavjetni križ Miljevčani su davali doprinose kako se može vidjeti u župnom listu *Miljevci* 25 (2000.), br. 1, str. 27.

d) Župnici su stanovali u župnoj kući na Miljevcima ili na Visovcu

Iz povijesti crkvenih ustanova što nalazimo zapisano: u Gracijanovu Dekretu, Dekretalima, Papinim konstitucijama, te prema odredbi Tridentskog sabora, župnik je morao boraviti u župnoj kući blizu župne crkve i samo radi opravdanog razloga biskup mu je mogao dati dopuštenje da boravi na drugom mjestu (CIC 1917, kan. 465, § 1; ZKP 1983, kasn. 533, §). Ovo boravljenje na drugom mjestu u prvom redu se odnosilo na redovnike za koje je poželjno da žive u samostanu s tim da ne trpi župna pastva.

Na jednom lokalitetu župe Miljevci nalaze se zidine za koje narod još govori da je to bila župna kuća. Ova današnja je sagrađena 1844. godine za župnikovanja fra fra Mate Labora, iz Goliša (od 11. 2. 1844. – 1849.). Fra Petar Baćić piše u: *Župe,* na str. 51: "Godine 1846. grom je oštetio župnikovu kuću. O. Labor kuću je popravio i nešto raširio prije." Za vrijeme župnikovanja fra Danijela Marina, iz Knina, starinom iz Trbounja (župnik 1.1. 1884. – 1890.) župna je kuća popravljena tako da je uređena na dvije lastavice, jer je prije krov bio četverostrano pokriven. Župnici su župnu kuću više puta popravljali, ali smatramo da je najveće oštećenje župna kuća doživjela za vrijeme Domovinskoga rata (1990. – 1995.).

57 Usp. A. VUKUŠIĆ, "Novi krovovi na našim crkvama," u: *Miljevci* 23(1998.), br. 1, str. 16-17. o prilozima za obnovu crkava na Miljevcima vidi str. 18-19.

58 Usp. AŠB, sv. 131, fol. 209-210.

59 J. SOLDO, "Jubilarni križ", u: *Miljevci* 25(200), br. 2, str. 14.

Srbočetnici su zapalili župnu kuću 5. 10. 1991.,[60] ali su je fratri temeljito popravili za vrijeme župnikovanja fra Bernardina Vučića, uz pomoć donatora i Franjevačke Provincije Presvetog Otkupitelja čiji su provincijali: fra Pavao Žmire i fra Jure Brkan imali razumijevanje i katolički i fratarski osjećaj prema vjernicima i svojem fratru-župniku.

Ovdje treba reći da su Miljevci bili oslobođeni od četnika 21. 06. 1992. godine. Nakon toga se zatočeni župnik fra Bernardin Vučić povratio u župu. Dok se župna kuća nije popravila, župnik je boravio na Visovcu, ali je svakodnevno dolazio u župu - obilazio, bodrio, hrabrio i pomagao narod. Na Širitovcima je ušao u obnovu crkve isto kao na Drinovcima. Crkve su dovedene u funkciju relativno brzo. Nakon fra Bernardina Vučića, požrtvovni župnici fra Ante Vukušić i fra Žarko Maretić, uz pomoć dobročinitelja skladno su obnovili porušene crkvene objekte.

Za vrijeme župnikovanja spomenutog, fra Andrije Vukičevića, iskopan je *bunar* u dvorištu župne kuće.

Kao posebno sredstvo pastorizacije, vrijedni župnici izdaju župni list "Miljevci" što ga je pokrenuo vrlo radini i okretni župnik fra Vinko Prlić na jesen 1977. godine. Prvi broj je izišao u 1500 primjeraka. Miljevčani su pokrivali troškove lista. Župni list "Miljevci" veoma se lijepo uređuje i dobro je primljen od naroda sve do danas ga uređuju miljevački župnici.[61]

U pastorizaciji, posebno u liturgiji, bile su kao pomoć župnicima i časne sestre koje su na poziv pojedinih župnika vodile liturgijsko pjevanje.

U župnoj kući bio je smješten župni ured. Vjerujemo da su župnici marljivo vodili župne knjige, prema kanonskim propisima i naredbama dijecezanskih biskupa; rijetko koja župa se može ponositi svojim župnim maticama koje su sačuvane u arhivu Franjevačkog samostana na Visovcu. Župne knjige su se vjerojatno započele pisati 1692. – 1884. što potvrđuju sačuvane matice na Visovcu: knj. br. 116-118. Vjerojatno je i župa Miljevci osnovana 1692. jer naime, Venecija je imala patronatsko pravo nad novom stečevinom (Aquisto nuovo), a poznato nam je da je fra Andrija Resica zamoljen 1691. godine sa strane Mletačke Republike, da radi njegovih zasluga on ili drugi fratri s Visovca pastoriziraju oslobođene župe[62], među kojima je i, dakako, bila župa Miljevci. Zato se može smatrati da je Venecija zamolila fratre da vode župnu pastvu na župi dok ga je šibenski biskup, Calegari imenovao godine 1692. za župnika Miljevaca; to je ujedno godina početka pisanja matica. Miljevačke matice započeo je voditi, kako je bio crkveni propis, fra Jure Bogić, prvi miljevački župnik.

60 Usp. "Svjedočanstva, II. Ko koga…!", u: *Miljevci,* 28(Uskrs 2003), br. 1(27), str. 25:"Dana 5. 10. (1991. m. op.) nakon pada Drniša dođoše i u Miljevce srbočetnici, zapališe najprije nekoliko kuća u Ivića, pa Jose Šoškova, pa fratarsku kuću … nadoda Manda."

61 Usp. "Razgovor s prvim urednikom lista "Miljevci", u: *Miljevci*, god. 28(2003), br.- 1(27), str. 20-24. Razgovor vodio ondašnji župnik fra Ante Vukušić.

62 Usp. APSD, S/1, fol. 105.

e) Župni karitas

Na Miljevcima su župnici također karitativno djelovali, ali je tek 24. travnja 2003. godine župnik fra Ante Vukušić osnovao župni karitas.[63] Na početku je karitas imao desetak članova. Prva voditeljica miljevačkoga župnog karitasa bila je zauzeta laikinja Snježana Lovrić iz Širitovaca. Karitas je u početku sakupljao hranu, odjeću i obuću koju bi uputio u Knin. Skupljala se materijalna pomoć za najsiromašnije župljane; karitasovi djelatnici su posjećivali ljude na Miljevcima, dijelili s njima lijepu riječ, osmijeh, druženje ili su im pripomagali u kućnim poslovima. Aktivisti karitasa okupljaju se u župnoj kući u Drinovcima. Nakon župnika fra Ante Vukušića u rad karitasa zdušno su se uključili i župnici fra Žarko Maretić i današnji župnik fra Nediljko Jukić.

f) Župnici su također na Miljevcima i prosvjetno djelovali

Franjevci su kao prije njih benediktinci širili prosvjetu, posebno kao pisci, pjesnici i učitelji. U prvim stoljećima djelovanja franjevaca na župi Miljevaca, kao uopće u Dalmaciji, državne vlasti nisu baš imale sluha za poučavnje naroda, a i roditelji su radije imali djecu kao čobane i za sitnije radove, nego kao đake koji prema ondašnjem shvaćanju ljenčare. Suprotno državnim vlastima, župnici su mali razvijenu svijest o potrebi pismenosti koja je pridonosila vjerskoj pouci i posebnim zanimanjima. Zato se župnici nisu posvećivali samo vjerskoj pouci nego i profanoj. Takav stav prema pismenosti i kulturi uopće, učinio je to da su dosta puta, svoje župne kuće pretvarali u školske dvorane. Župnici su učili djecu, a i starije osnovama pismenosti - može se s pravom reći sve do Drugoga svjetskog rata dok Država nije uvela obvezno školovanje, najprije četverogodišnje, zatim osmogodišnje, nekada uz protivljenje nekih roditelja.

Fra Petar Bezina piše da su franjevci, također sudjelovali u otvaranju škole u Miljevcima. Tu tvrdnju Bezina potkrjepljuje iz HAZ, Miscelanea, sv. II, Pozicija D.[64] Šibenski biskup Ivan V. Berčić (15. X. 1853. tražio je od Namjesništva u Zadru da se otvore pučke škole u nekim selima među kojima se nalaze i Miljevci, gdje su vjerojatno franjevci bili učitelji.[65] Fra Karlo Kosor piše: Drniška je općina 1873. zamolila kotarsko školsko vijeće u Kninu da otvori pučku školu u Siveriću, Miljevcima i Kričkama. U Drinovcima (Miljevci) škola je otvorena god. 1873./84. (…) Na početku 1880. miljevački župnik (FJ.B) apelira na kotarsko općinsko školsko vijeće da se pobrine za učitelja u Drinovcima, jer j školska godina počela prije četiri mjeseca, a u Drinovcima zbog pomanjkanja učitelja škola još nije otvorena (…)“. [66]

63 Usp. S. I D. LOVRIĆ, “Župni karitas-Miljevci”, u: *Miljevci* 28(2993), br. 2, str. 21.

64 Usp. P. BEZINA, *Pučko školstvo i franjevci Provincije Presv. Otkupitelja*. Doprinos poznavanju pučkog školstva u Južnoj Hrvatskoj od 1735. do 1941. godine, Split, 1987., str. 51; usp. M. PETROVIĆ, “Osnovno školstvo na Miljevcima”, u. *Miljevci* 29(2004.), br. 1, str. 11-12.

65 Usp. BEZINA, *Cit. dj*., str. 55.

66 KOSOR, *Cit. čl*., str. 390; usp. *Narodni list,* 19(4. 1. 1980.), str. 4.

Fra Ivan Bronić, župnik Miljevaca (1921. – 1926.), u župnoj kući je poučavao djecu u čitanju, pisanju i računanju bez financijske pomoći sa strane države, jer 1930. godine u Miljevcima nije radila državna škola. Država je 1938. godine namjeravala otvoriti školu i u tom smislu je od župnika tražila popis djece koji su rođeni u Drinovcima, Ključu i Donjim Brištanima. No, fra Luiđi Jurenović (1926. – 1940.) za svoga župnikovanja, držao je školu najprije u Drinovcima u Mazalinovoj kući, da bi nakon što je ta javna škola prestala s radom, poučavao djecu privatno u župnoj kući. Budući da je župna kuća premalena, on je hodnik župne kuće pretvorio u školske dvorane gdje su djeca sjedila na klupicama za hladnijih dana, a ljeti i kada je bilo toplije fra Luiđi Jurenović je držao školu u dvorištu ispod kostele koja se još nije osušila. To je bilo vrlo skromno - školski pribor je bio: kreda, tabla i spužva. Fra Petar Bezina kaže da je stotinu djece prošlo kroz tu fratrovu školu na Miljevcima i da su ta djeca polagala ispite na državnoj školi na župi Rupama.[67] Nakon II. svjetskog rata župnici nisu držali javne škole jer je tu ulogu preuzela Država.

DODATAK

POPIS MILJEVAČKIH ŽUPNIH VIKARA I ŽUPNIKA[68]

1692. – 1697.	fra Jure Bogić[69]
1698.	fra Josip Ružić[70]
1707. – 1707.	fra Stipan Radnić
1707. – 1709.	fra Filip Trogrančić
1709. – 1711.	fra Mate Vukasović
1712. – 1713.	fra Filip Kmentović

67 Usp. BEZINA, *Cit. dje.* str. 92; usp. KLUKAS (fra Karlo Jurišić), "Fra Luiđ Jurenović, miljevački dušobrižnik, učitelj i liječnik", u: *Miljevci* 5(1981), str. 25-26.

68 Kao osnovicu za ovaj popis župnika uzeli smo tekst fra Ante Čavke, a na mjestima gdje su u njega ostale praznine pokušali smo nadodali samo, koliko je bilo moguće u fussnotama, iz P. Baćića: usp. A. ČAVKA, "Drniški župnici kroz povijest i danas", u: *Povijest Drniške krajine*. Zbornik povijesnih studija 1494. – 1940. (uredio Ante Čavka), Split,595-596. i P. BAĆIĆ, *Župe,* str. 50-53. Čitatelje upozoravamo da imaju najmanje tri popisa miljevačkih župnika: ČAVKA I BAČIĆ na što smo već ukazali i onaj iz župnog lista *Miljevci* 1(1977.), br. 1, str. 11-12. Nijedan se od njih u potpunosti ne slaže. Popis miljevačkih župnika zahtijeva još ispitivanja po arhivima u Splitu, Šibeniku i Zadru. Ne treba se čuditi što je na župi Miljevci bilo toliko župnika. Treba imati u vidu da je od XVIII. stoljeća u Franjevačkoj provinciji Presv. Otkupitelja važila kapitularna odredba da župnik redovito može biti na župi tri godine, nakon toga je trebao doći živjeti barem jednu godinu u samostanu ili u najgorem slučaju je mogao biti šest godina zaredom župnik i onda barem godinu dana trebao je živjeti u određenom samostanu.

69 U "Popis župnika…" u: *Miljevci* 1(1977), br. 1, str. 11. zapisano je da je fra Jure Bogić bio župnik 1692. - 1700.

70 Fra Josipa Ružića ni P. BAĆIĆ, *Župe,* str. 50 niti u Listu Miljevci 1977. godine: "Popis župnika na Miljevcima od osnutka župe", u: *Miljevci* 1(1977), br. 1, str. 11-12 ne donosi se kao drugog miljevačkog župnika, dok ga fra Ante Čavka, u: *Cit. čl.,* str. 595. kao i S. BAČIĆ, u *Cit. čl.* str. 261. donose na popisu kao drugoga župnika župe Miljevaca. Ni Čavka niti Baćić nisu popunili prazninu 1698. -1701. te ne donose tko bi tada bio župnik, smatramo da je to vjerojatno bio fra Josip Ružić.

1716.	fra Petar Polić
1721.	fra Josip Ružić[71]
1722. – 1728.	fra Mijo Miškin
1728. – 1731.[72]	fra Jure Laća[73]
1732. – 1743.	fra Mate Vukasović (Vučenović)
1743. – 1747.	fra Augustin Marijanović
1748. – 1752.[74]	fra Filip Bilandžija[75]
1755.	fra Ante Jurić
1757. – 1759.	fra Petar Petrović
1759. – 1768.	fra Mijo Validžić
1768. – 1769.[76]	fra Petar Petrović
1770. – 1774.	fra Vice Žepina
1775. – 1778.	fra Ante Madunić
1778. – 1783.[77]	fra fra Vice Žepina
1785.	fra Karlo Marojević
1785. – 1787.	fra Andrija Copić
1787. – 1789.	fra Mijo Junaković
1789. – 1790.	fra Lovre Lovrić
1790. - 1795.	fra Luka Režić
1795. – 1797.	fra Lovre Lovrić
1798. – 1805.	fra Paško Paić
1805. – 1810.	fra Luka Puljić
1810.	fra Jakov Parat
1810. – 1813.	fra Luka Puljić
1813. – 1817.	fra Ante Žepina
1817. – 1830.	fra Mate Junaković
--- ?[78]	

71 U "Popisu miljevačkim župnika" u: *Miljevci* 1(1977), br.1, str. 11, ne donosi se fra Josip Ružić.

72 U *Miljevci* za 1733 zapisan je župnik fra Jure Šišaković iz Dubravica.

73 Fra Jure Laća Popisu… u: *Miljevci* nema ga na popisu.

74 U *Miljevci* za 1752. - 1754. zapisan je župnik fra Petar Perković, 1754. - 1757. u *Miljevci* zapisan je župnik fra Ante Jurić (st.) iz Rupa

75 U *Miljevci* 1(1977.), br. 1, str. 11. 1752. -1754., za župnika je zapisan fra Petar Petrović iz Vrlike

76 Od 1768. do 1770. u: *Miljevci* zapisan je kao župnik fra Petar Petrović

77 U: *Miljevci* za god. 1784. -1787. zapisan je fra Andrija Copić

78 Čavka je stavio upitnik između god. 1830. i 1871.
Prema Baćiću to su bili župnici:
1817. – 1832. fra Mate Junaković
1832. – 1844. fra Frano Matić-Čupić,
1844. – 1849. fra Mate Labor,
1849. – 1854. fra Ante Paić,
1854. – 1864. fra Ante Mazalin,
1864. – 1865. fra Ivan Gverić,
1865. – 1866. fra Mate Mlinar,
1866. – 1868. fra fra Ante Jelavić,
1868. – 1871. fra Mate Kulušić,
1871. – 1880. fra Andrija Marić.

1879. – 1879.	fra Andrija Marić
1902. – 1902.	fra Stjepan Bosančić
1903. – 1905.	fra Andrija Vukičević
1907. – 1907.	fra Kažimir Tomasović
1918. – 1918.	fra Stanko Đirlić[79]
1926. – 1926.	fra Ivan Bronić[80]
1940. – 1940.	fra Luiđi Jurenović
1948. – 1948.	fra Ivan Tomasović
1957. – 1957.	fra Ivan Marković
1967. – 1967.	fra Stanko Mandac[81]
1967.	fra Ljubo Ivančević
1967. – 1968.	fra Branimir Vrdoljak
1970. – 1970.	fra Stanko Bačić
1974. – 1974.	fra Milan Lapić
1977. – 1977.	fra Leon Delaš
1982. – 1982.	fra Vinko Prlić[82]
	fra Branko Mijić
1988. – 1988.	fra Frano Mirković
1997. – 1997.	fra Bernardin Vučić[83]
1997. – 2003.	fra Ante Vukušić
2006. – 2006.	fra Žarko Maretić
2006.	fra Nediljko Jukić[84]

Zaključak

U ovom pozvanom predavanju za znanstveni skup na Miljevcima obradili smo zadano nam predavanje: *Župa Miljevci i njezini župnici*. Najprije smo se u odužem uvodu osvrnuli općenito na župu Miljevci, nakon toga smo pokušali odgovoriti, na temelju izvora i literature, tko je osnovao župu Miljevci i kada te kakav joj je pravi status unutar Šibenske biskupije. Dalje smo obradili pastoralnu brigu njezinih župnih vikara odnosno župnika kao i crkvene objekte koje

Fra Ante Čavka u svom popisu miljevačkih župnika ne donosi župnike 1879. – 1899., a Bačić kaže da su to bili:
21. 1. 1880. - 26. 1. 1880. fra Frano Belamarić,
26. 10. 1880. – 1881. fra Andrija Vukičević,
1881. – 1883. fra Atjepan Krešić,
1883. – 1884. fra Mate Zorica,
1884. – 1890. fra Danijel Marin,
1890. – 1900. fra Mijo Bosančić.

79 Bačić kaže da je fra Stanislav Đirlić bio župnik župe Miljevci 3. 2. 1908. – 1921., isto se tvrdi i u: *Miljevci*.

80 . *Miljevci* stoji da je on bio župnik 1921. - 1926.

81 Usp. Usp. "Intervju s O. Fra Stankom Mandacem", u: *Miljevci* 26(2001.), br. 2, str. 13-15.

82 Usp. "Razgovor s prvim urednikom lista "Miljevci", u: *Miljevci* 28(2003.), br. 1, str. 20-24.

83 Usp. "Intervju s fra Bernardinom Vučićem", u: *Miljevci* 27(2002.), br. 2, str. 11-13.

84 Usp. U: *Miljevci* 31(2006), br. 2, str. 3-4.

su oni radili i održavali (župna kuća, crkve i kapele). Posebno smo naglasili rad župnika na karitativnom polju kao i činjenicu da su oni bili, također i prosvjetni djelatnici. U radu smo naglasili da je župa Miljevci, posebno poslije 1692. godine bila franjevačka župa ujedinjena sa samostanom na Visovcu odakle su je pastorizirali visovački fratri prema važećim crkvenim propisima. U posljednjih tristo godina, fratri su toliko povezani s miljevačkim vjernicima da je uopće nemoguće razumjeti tu župu bez pastoralnog i inog djelovanja njezinih župnih vikara odnosno župnika koji su im bili djelitelji Božjih tajni, vođe i organizatori na vjerskom, karitativnom, građevinskom i prosvjetnom planu.

FRANJEVCI IZ MILJEVACA

Fra Šime Samac

Karizma svetog Franje razvila je duboko korijenje i kroz stoljeća donosila obilne evanđeoske plodove i u hrvatskom narodu. Tako su i na ovom krševitom tlu podno Promine, a nadomak zelene ljepotice Krke i ne manje lijepe Čikole, nadomak visovačkog samostana, na miljevačkoj goleti stasali i živjeli brojni redovnici vođeni Franjinim načelom: non soli sibi vivere, sed et aliis proficere. Kao pravi pastiri svoga naroda i stoljećima jedini pravi intelektualci u siromašnom i raznim nedaćama šibanom puku, zdušno su nosili teret odgovornosti za sudbinu povjerenog im naroda. U samostanima i ostalim sakralnim objektima kao i pod vedrim nebom poučavali su narod ne samo vjerskim i moralnim istinama, nego i osnovama pismenosti, računanju, povijesti, boljem načinu obrađivanja škrtoga dalmatinskog kamenjara… Budili su duh narodne svijesti, čuvali jezik, podizali kulturne ustanove. Bili su, dakle, i ostali širitelji uljudbe, skupljači narodnog blaga, čuvari baštine i nacionalne svijesti, vođe u obrani slobode i samobitnosti svoga naroda. Veliki hrvatski majstor pera A. G. Matoš našeg franjevca ovako skicira: "Užasne prilike,(…) harahu kod nas tri vijeka, a u Bosni šest stoljeća ujak, samo ujak, gvozdenim disciplinama opasan franjevački fratar, junak i svetac, učitelj i mučenik, diplomat i svećenik, vojnik prosjačke crkve i zatočenik poprosjačenog naroda, mogaše izdržati vječnosti tih paklova.(…) Narodni ti pastiri ne bijahu mirnjačine i licemjerni bogomoljci, odbijeni od svoga plemena, već junaci i narodnjaci kakve ih još danas viđamo kroz pripovjetke Šimunovićeve..." Uranjajući u povijest prebiranjem arhivskih "listina" ili pak objavljene građe pred nama defiliraju likovi fratara kulturnih i znanstvenih djelatnika, teologa, pisaca, književnika, povjesničara, arheologa, kolekcionara, glazbenika, slikara, kipara i graditelja… Za ovaj ogled izdvojeni su primjeri trojice Miljevčana, koji su

u široj društvenoj zajednici svojim djelovanjem ostavili dubok trag. Fra Petar Krstitelj Baćić bio je dugogodišnji profesor i odgojitelj franjevačke mladeži. Ostavio nam je brojne kulturno-povijesne priloge, religiozno-poučne članke, crtice, pripovijesti i osvrte, ali i tisuće rukopisnih stranica. Svi mu tekstovi odišu ljubavlju i revnošću za Crkvu i domovinu. Fra Petar Grabić, profesor filozofije i dogmatike, istakao se kao teolog i vrstan pisac. Prepoznatljiv je nadasve kao upravitelj i graditelj. U upravi Provincije proveo je 36 godina, od toga 16 godina kao provincijal. Toliko je sebe i svojih osobina utkao u život i djelovanje zajednice, da se u jednom razdoblju ona zvala "Grabićeva Provincija". Fra Jure Samac, dugogodišnji pastoralni radnik, bio je definitor Provincije i u dva navrata gvardijan na Visovcu. Gorljivi pastoralac i duhovni asket širio je u župama pučku prosvjetu, brinući se tako da narod dobije valjano štivo za svoj vjerski, kulturni i gospodarski napredak. Dozvolom starješina prosio je i priskrbio mnoga novčana i materijalna sredstva za gradnju visovačkog samostana. Bio je muž čvrsta karaktera i jakoga duhovnog profila. U prilogu se, prema dostupnim podacima, donosi i popis svih poznatih te kratki curriculum vitae danas živućih franjevaca podrijetlom iz Miljevaca.

***

S nadom da bi mogao postati mučenik, sveti se Franjo 1212. godine, tj. *šeste godine svog obraćenja*, iz Ancone zaputio u Kristovu domovinu propovijedati evanđelje Saracenima. Međutim, *protivnim je vjetrovima bio bačen u Sclavoniju*, tj. na hrvatsku obalu Jadrana. Prema novijoj franjevačkoj historiografiji on je triput dolazio u naše krajeve.[1] No, neovisno o tome je li, koliko puta i na kojem mjestu svečeva stopa stupila na hrvatsko tlo, u njemu je njegova karizma razvila duboko korijenje i kroz stoljeća donosila obilne evanđeoske plodove. Prema povijesnim vrelima još za Franjina života (1214.) u Trogiru je postojalo franjevačko obitavalište (*locus*), a 1217. je na Generalnom kapitulu u Asizu osnovana *Provincia Hungariae*, koja se zapravo prostirala južno od Drave i Dunava uključujući, dakle, hrvatske krajeve. Krajem 13. stoljeća na istočnoj jadranskoj obali već je bilo dvadesetak samostana Manje braće.

Poznato je da na ljudsku dušu primjeri snažno djeluju. Uostalom i drevna izreka kaže *verba movent, exempla trahunt* - riječi potiču, primjeri privlače. Tako je Franjino kreposno življenje protivno kōdu ovog svijeta kroz vrijeme i prostor isijavalo veliku privlačnu snagu. Mnoge su osobe nasljedovale Franjin stil života i na taj se način htjele suobličiti samome Kristu. Tako su i na ovom krševitom tlu podno Promine, a nadomak zelenih ljepotica Krke i Čikole, na ovoj miljevačkoj goleti stasali brojni Franjini sinovi (njihov popis donosimo u prilogu), koji "već stoljećima obijaju sivo kamenje, obilaze ubave doline Zagore i suncem okupano Primorje kao duhovni pastiri, ispovjednici i propovjednici".[2]

1 *... ventis contrariis frantibus in partibus Sclavoniae cum ceteris navigantibus se invenit* - Toma Celano, *Prvi životopis*: cit. prema Karlo Jurišić, "Dolazak sv. Franje Asiškoga u Hrvatsku", u *Franjo među Hrvatima*, Zagreb, str. 137.

2 J. A. Soldo, "Franjevačka provincija Presv. Otkupitelja Split", u *Franjo među Hrvatima*, 152.

Načelo svetog Franje *non soli sibi vivere, sed et aliis proficere* (ne živjeti samo za sebe, nego i drugima koristiti) njegovi su duhovni sinovi smatrali glavnom regulom svoga života. I franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja u svom poslanju i djelovanju uz dušobrižništvo su, kao pravi pastiri svoga naroda i stoljećima jedini pravi intelektualci u siromašnom i raznim nedaćama šibanom puku, zdušno nosili teret odgovornosti za sudbinu povjerenog im naroda. Značajan su doprinos dali i na društvenom, prosvjetnom, znanstvenom, kulturnom i političkom području. Pronosili su luč prosvjete i poučavali ljude boljem načinu obrađivanja škrtoga dalmatinskog tla i korištenju plemenitijih ratarskih kultura; u svojim samostanima i po župskim kućama pa čak i pod vedrim nebom poučavali su djecu ne samo vjerskim i moralnim istinama, nego i osnovama pismenosti, računanju, povijesti, zemljopisu i pjevanju. Budili su duh narodne svijesti, čuvali jezik, podizali kulturne ustanove. Bili su dakle i ostali širitelji uljudbe, skupljači narodnog blaga, čuvari baštine i nacionalne svijesti, vođe u obrani slobode i samobitnosti svoga ispaćenog i čestim nepravdama tuđinskih gospodara obespravljenog naroda. Sa svojim su narodom na ovim bespućima zajedno živjeli povijesnu sudbinu dijeleći s njim dobro i zlo, ali ujedno gradili i bolju budućnost.

Uranjajući u povijest prebiranjem arhivskih "listina" ili pak objavljene građe pred nama defiliraju likovi fratara kulturnih i znanstvenih djelatnika, teologa, pisaca, književnika, povjesničara, arheologa, kolekcionara, urednika, glazbenika, slikara, kipara i graditelja. Mnogi od njih su prosvjetni pioniri; mnogi su se istaknuli u unaprjeđenju poljodjelstva, drugi pak u ljekarništvu; jedni su voditelji crkvenih ili građanskih ustanova, drugi pak predvodnici u brojnim migracijama puka, politički radnici i borci za narodna prava, vojni kapelani i vojskovođe, spremni na posvemašnju žrtvu za vlastite ideale. Brojne pisane pohvale biskupa i državnih službenika koje se čuvaju u samostanskim arhivima svjedoče o njihovoj predanosti i zaslugama. Zahvaljujući duhu pobožnosti i požrtvovnosti, sinovi svetog Franje su uspjeli opstati na teškom terenu naše domovine i odigrati povijesnu ulogu u očuvanju naroda i vjere.

Skica za portret našeg franjevca iz pera velikoga hrvatskog pjesnika i pozornog istraživača vremena A. G. Matoša ovako izgleda: "*Užasne prilike,(…) harahu kod nas tri vijeka, a u Bosni šest stoljeća ujak, samo ujak, gvozdenim disciplinama opasan franjevački fratar, junak i svetac, učitelj i mučenik, diplomat i svećenik, vojnik prosjačke crkve i zatočenik poprosjačenog naroda, mogaše izdržati vječnosti tih paklova.(…) Narodni ti pastiri ne bijahu mirnjačine i licemjerni bogomoljci, odbijeni od svoga plemena, već junaci i narodnjaci kakve ih još danas viđamo kroz pripovjeteke Šimunovićeve…*".[3]

Petar Bakula, Jure Božitković, Paškal Buconjić, Didak Buntić, Ivan Despot, Filip Grabovac, Ivan Franjo Jukić, Andrija Kačić Miošić, Petar Knežević, Silvestar

3 A. G. Matoš, Feljtoni, impresije, članci (Sabrana djela, XVI), Zagreb, 1973., str. 130-131.

Kutleša, Leopold Bogdan Mandić, Grga Martić, Lujo Marun, Ante Konstantin Matas, Šimun Milinović, Stanko Petrov, Lujo Plepel, Andrija Resica, Roko Rogošić, Vinko Šalinović, Andrija Šaravanja, Stjepan Zlatović - imena su samo nekolicine iz te nepregledne vojske zaslužnika. Mi smo za ovaj ogled izdvojili primjer trojice franjevaca Miljevčana, koji su u široj društvenoj i vjerničkoj zajednici svojim djelovanjem ostavili dubok trag.

Petar Krstitelj Baćić – povjesničar, odgajatelj, duhovnik

Petar Grabić – teolog, upravitelj, graditelj

Jure Samac – pastoralni djelatnik

Fra Petar Krstitelj Baćić, rodio se u Brištanima 1. 10. 1847., a umro na Visovcu, 20. 7. 1931. Veći dio svoga života proveo je u Sinju najprije kao gimnazijalac (od 1864.), zatim kapelan (1872.), prefekt pitomaca franjevačkog sjemeništa (1873.-1904.), predavač zemljopisa, povijesti i latinskog na gimnaziji (1876.-1904.); direktor gimnazije (1904.-1907.) te sjemenišni duhovnik (1909.-1925.). Bio je i učitelj bogoslovlja u Makarskoj, kustos Provincije te župnički pomoćnik.

Fra Petar se osobito zanimao za narodnu prošlost, povijest franjevaca i pojedinih krajeva te za pučki jezik. Osim nekoliko tiskom objavljenih knjiga i brojnih članaka, potvrđuje to golema rukopisna ostavština koja se čuva u arhivima samostana u Sinju, Šibeniku i na Visovcu.

Ljubav prema vjeri i dragoj domovini (i provinciji) kao *Leitmotiv* provlači se u svim njegovim tekstovima. Povijesnim je temama pristupao pomalo romantičarski s očitom didaktičkom tendencijom. Tako piše i pedesetgodišnji život "sinjskog gimnazija", ističući kako "naša provincija ima zlatnu povijest, povijest pisanu ne na pergamenama i papiru, nego u živoj duši i srcu hrvatskoga našeg naroda."[4] On želi zaboravu oteti negdašnje franjevce i njihov doprinos opstojnosti narodnog bića, ali isto tako svojim suvremenicima posvijestiti njihovu vlastitu ulogu.

"Iz ovoga kratkoga pregleda njihova književnog rada lasno se je uvjeriti, da su Franovci uviek bili i knjigom, kao i svačim drugim, što je bilo na dobrobit svomu narodu, koristni. Radili i kao svećenici i kao književnici i kao učitelji i kao pastiri, kao vodje prosvjetitelji svoga dragog hrvatskog naroda… Oni tiskaju nabožne knjige za puk u prostom slogu i u pjesmama, da mu uzdrže duh u pobožnosti, da mu se duša uzdigne na nebeska razmatranja, da nadje utjehe u tugama i nevoljama svagdanjih napora… Otci Franovci bili su pravi naši Makabeji, koji su narod hrvatski vodili, učili, branili, tješili, za nj se izlagali i stradali…[5]

Kao povjesničar on pomno bilježi svjedočanstva drugih, posebice o zaslugama fratara za narod i Crkvu. Svaki njegov prikaz djelovanja franjevaca ima istu motivaciju, kao što sam veli:

4 *Spomen-knjiga Franjevačkoga gimnazija u Sinju: k proslavi 50-godišnjega njegova obstanka: (12. prosinca 1854. - 12. prosinca 1905.)*, Sinj 1905., str. 15-16.

5 *Isto*, str. 25-26. „Neka kaže neprestrana povjestnica, što su bili Franovci u Dalmaciji, što su učinili za katoličku vjeru i hrvatsku domovinu" (*isto*, str. 27).

"Sve ovo, što sam napisao, tom sam jedinom namjerom napisao, da uvidimo, koliko je bila slavna naša provincija odkako je samostalna, da se prošlim njizinim djelima, vrlinama, koje je izvela na slavu Božju, za spas duša kršćanskih, za prosvjetu svojega naroda, podpunim ponosom dičimo, te da ostavimo našim nastupnicima, nasljednicima žive primjere ljubavi, rada, samozataje i svih drugih krjeposti, što su naše predšastnike resile, te im bude budilom, da nastave i oni istim tragom, istom samozatajom, istom ljubavi raditi, truditi na procvat majke provincije, na korist vjere i domovine."[6]

Osim kulturno-povijesnih priloga, pisao je religiozno-poučne članke, crtice, pripovijesti i osvrte te objavio nekoliko knjižica u duhu franjevačke literature 18. st. Surađivao je u brojnim listovima, kalendarima i časopisima.[7] Njegov prosvjetno-apologetski angažman u *La Dalmazia cattolica* zrcali njegovu revnost za domovinu i vjeru. On smatra da "bi bila sramota da ne pomaže umnim radom jedino glasilo u nas takve struke." Osjeća se obveznim "koje zrnce posijati na polju vjerozakonske obrane", inače mu duša ne bi bila mirna, jer "treba nam stati kao odbojnicim na braniku vjere, ne samo proti muklim i tudjim neprijateljima, dali i proti otudjenoj i zašloj braći našoj, i proti izdajicama svoje Crkve."[8] Naime, u vrijeme "obće pokvare, nereda i kaosa svietskih liberalnih mudrikanja"[9] "nami, uz ovakve protimbe i nemisli, nedolikuje kao kršćanima mučati. Liečnik duševnih bolesti svoga naroda valja da čupa svako zlo i nered bez ogleda ma bilo kojega."[10]

Neke njegove polemičko-kritičke misli poput maksima sažimlju univerzalnu mudrost, i danas aktualnu. Tako primjerice piše: "Uza sve poznanje današnjih naprednih izuma i genijalnih pothvata, puk je divljačan i neugladjen, ako uza biele narukvice, crnimi dieli dûši slobodu koja mu je ulita od Boga u dušu. … mi neželimo prosvjete koja otudjiva djecu našu Bogu, rodu i domovini. … Ni znanost, ni izumi nisu za naobrazbu puku, ako nejmadu u Kristovoj slobodi izvora i naslona. Sve što nevodi k Bogu, od Boga nije…"[11] Zapazio je on kako "današnji viek varkâ uma ljudskoga i svestranih zahoda, zanešen za sliepom ljepotom i prividnom srećom, čim namišlja čovjeka većma prosvietliti, baca ga u dublje neznanstvo i u fizični i moralni kâl…"[12]. Štoviše, ustvrdit će da "današnje naukovanje… traži prosvjetu u tminah; užiže svjetlost na ogarku starog luča poganskih propanulih naroda."[13]

Zato je pozivao na oprez i iskazivao nezadovoljstvo proklamiranim napretkom i slobodom "... u osjeni nove slobode, množe se knjige, a tupe se umovi; … u osjeni nove slobode uza svu prosvjetu množe se šuplje tikve pune prazno-

6 *Isto*, str. 57.

7 Bibliografiju njegovih tiskanih radova i onih u rukopisu objavio je K. Kosor, u: *Kačić*, 5(1973.), str. 84-91.

8 "Odziv" "Pozivu", u *La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 5.

9 Usp. Prijatelju popu M. I. (otvoreno pismo III), *u La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 8.

10 Prijatelju popu M. I. (otvoreno pismo II), u *La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 7.

11 Puk i napredak današnje slobode, u *La Dalmazia cattolica,* VIII(1877.), br. 42.

12 Naša mladež i današnja prosvjeta (I) , u *La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 48, str. 433.

13 Naša mladež i današnja prosvjeta, u *La Dalmazia cattolica*, IX(1878.), br. 1.

vjerskog vjetra…"[14] Zapažao je vjekovnu pojavu i žalostio se zbog nje videći kako nam "djeca puna zdravlja duše i tiela van domovine podje, a vrati se kad i kad prazne glave i prazna srca."[15] Njegov profil odgajatelja dopunjuju njegove riječi:

"Mi i danas uzgajamo u gimnaziju svačiju mladež bez razlike; uzgajamo im srdce, oplemenjujemo im osjećaje, prosvjetljujemo um; uzgajamo ih, svjedok nam je savjest, koliko i kako bolje možemo, da budu vjerni Bogu, kralju i hrvatskoj domovini. Uzgajamo ih u pravom smislu uzgoja, u koliko je to moguće dostignuti u zemanima današnjeg preokreta. Učimo ih, da ljube Boga vjerom živom i djelotvornom, da ljube našega dobroga vladara i kralja Franu Josipa, da ljube svoju hrvatsku domovinu, koja nam je zajednička majka; da ljube mir, red, pravicu; da budu na ponos roditeljima, učiteljima i domovini."[16]

Za vrijeme u kojem je živio kaže kako "čuje se s kraja na kraj svieta odjek bezvjerskog glasa i luč krive liberalske prosvjete daleko plamen pruža, mnogi lete za njom nadajuć se sreći i blagostanju."[17] "Dižu se odasvud jata paklenih najmenika, na Crkvu, na Red, na Provinciju. Framašunska sekcija, socijalisti, anarhisti, liberalci, odmetnici od crkve i Boga, hoće da vlada pakao na zemlji."[18]

To ga nije obeshrabrilo jer je znao "kako je svaki viek imao svojih mana i rana, imao je i liekova shodnih": taj lijek su redovničke zadruge. Takva bi zadruga "po svom zvanju i ustanovi liečila rane čovječanstva, oplemenjivala duše i srdca. Redovnici su Crkvi Kristovoj ono što su jasne zviezde prostoru nebeskom…"[19] A za prostor koji ga životno zanima zaključuje: "Franovci naši branit će svoj dragi siromašni narod od bezvjeraca, kako su ga u prošlosti branili od Turaka."[20]

Dakle, iako je živio u burnom i prijelomnom vremenu, nije se predavao ni zdvajao, nego djelovao i druge pozivao: "Dok je još vriemena, ostajmo braćo, na branicih vjere, da nam se ne ušulja vuk razdiralac medju stado."[21] Pred kraj života samoispovjedno zapisa: "Braćo! Ljubio sam Red i Provinciju pak sam ovo sastavio da prinesem slavi Roda, Reda, naroda, Provincije svoje. Sve neka je na slavu dragoga Boga."[22]

Petar Grabić rodio se u Širitovcima 28. 11. 1882., a umro u Splitu 29. 3. 1963. Svoju je izobrazbu završio u provincijskim učilištima (gimnaziju u Sinju, filozofiju i bogoslovlje u Šibeniku i Makarskoj), a zatim na franjevačkom učilištu Antonianum u Rimu, gdje je na papinskom institutu *Sapienza* stekao doktorat "in sacra theologia".

14 Il smo ljudi, il nešto drugo? , u *La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 44.

15 Naša mladež i današnja prosvjeta (I) , *nav. dj.*

16 *Spomen-knjiga*..., str. 97.

17 Svećenik i obća pogibio, u *La Dalmazia cattolica*, VIII(1877.), br. 46.

18 *Necrologium*, rukopis u Arhivu samostana na Visovcu, str. 3.

19 Što trebuju Redovnici i njihove Zadruge?, u *La Dalmazia cattolica*, VI(1875.) br. 9, str. 70.

20 *Necrologium, nav. dj.*

21 *Svećenik i obća pogibio, nav. dj.*

22 *Župe*, rukopis u Arhivu samostana na Visovcu, str. 30. Od literature o Baćiću izdvajamo: S. Petrov: O. Petar Krstitelj Baćić, u *Vedre hrvatske duše*, 1(1922., str. 293-302; K. Kosor: O. fra Petar Krstitelj Baćić (s bibliografijom), u *Kačić*, 5(1973.), str. 55-91.

U provinciji je obnašao razne dužnosti: kao profesor predavao je dogmatiku i filozofiju u Zaostrogu i Makarskoj od 1905. do 1925; bio je prefekt studija od 1919. do1925. i odgojitelj 14 godina. U upravi Provincije proveo je 36 godina (bio je tajnik Provincije, provincijal u šest mandata - ukupno 16 godina - i kustos 12 godina). Za njegove je uprave Provincija dosegla najviše vrhunce. Osim toga, bio je generalni pohoditelj za Provinciju Bosnu Srebrenu (u dva navrata), za Hercegovačku provinciju, Provinciju sv. Jeronima (u dva navrata) za Provinciju Presvetoga Spasitelja u Slovačkoj i za Provinciju svete Marije Anđeoske u Poljskoj. U poratnim je godinama (1947.-1951.) bio politički sužanj komunističkog režima u Staroj Gradiški.

Grabić je nesumnjivo bio velik mislilac i plodan pisac. Bio je suradnik brojnih hrvatskih i inozemnih kako crkvenih, tako i svjetovnih glasila[23] u kojima je objavljivao svoje radove pretežito dogmatsko-apologetskog karaktera. Također je bio utemeljitelj i dugogodišnji urednik provincijske *Nove revije* i suurednik *Riječi Božje*. Osim objavljenih radova mnogo ih je ostalo u rukopisu i ta se ostavština čuva u samostanskim arhivima u Makarskoj, Splitu i Zagrebu.[24]

On nije pisao da istakne svoju učenost, nego da, kao čovjek okrenut praksi, izloži životne principe te da čovjeka privede Bogu. Radovi su mu poticajni, dogmatika skoro uvijek spojena s apologetikom. U više se navrata pozabavio aktualnim temama koje su nametala razna moderna i modernistička učenja te ih na zasadama skolastičke filozofije pobijao.

Naime, studirajući u Rimu Grabić je upoznao tendencije moderne filozofije i raznih modernističkih pokreta, posebice modernizma – struje liberalnih katolika, koji su se zanosili idejom pomirenja Katoličke crkve s nekatoličkim svijetom, prilagođavajući katoličko učenje modernim strujama u filozofiji, teologiji i u kritičkom proučavanju povijesti. U njima su Kristovi namjesnici Lav X. i Pio X. vidjeli skup svih zala te pozivali "natrag Tomi; natrag skolastici".

Vrativši se u Provinciju predano je radio da pokaže pravi smisao skolastičke filozofije, značenje i moć tradicionalnog učenja protiv modernih zabluda. U polemikama koje teže rivalstvu i isključivosti Grabić smatra "da su se filozofija i teologija u Srednjem vijeku, i kod prvaka skolastike sv. Tome i Duns Skota, uzajamno pomagale."[25] Protiv voluntarizma njemačkog filozofa Kanta, koji je volji oduzeo ono što je čini specifično ljudskom, tj. razumnost, Grabić na tragu skolastičke nauke (*nil volitum nisi praecognitum; ignoti nulla cupido*) energično zagovara tu razumnost, ističući da volja s razumom tvori jedinstvo.[26] Filozofski

23 *Hrvatske straže, Serafinskog perivoja, Vrhbosne, Bogoslovske smotre, Naše misli, Katoličkog lista, Jadrana, Luči, Gospe sinjske, Acta Ordinis fratrum minorum, Katoličkog tjednika, Collectanea Franciscana Slavica.*

24 Bibliografiju mu je sabrao Krsto Kržanić u *Mp. O. Petar Dr Grabić 188.2-1963.; životne crtice i glavnija djela*, Split 1964., str. 101-107). Od samostalno objavljenih djela radi uvida u raspon tema kojima se bavio spominjemo samo: *Velika cijena znanstvenih zabluda* (1911.); *Svećenik i žena* (1928.); *Lurdsko čudo* (1933.); *Sv. Ante Padovanski, ispovjednik-franjevac* (1962.), a kao provincijal objavio je i više okružnica subraći.

25 Preokret u prosuđivanju skolastike, u *Hrvatska straža* 10 (1911.), str. 267.

26 Kant i Duns Skot, *Hrvatska straža* 12 (1914.), str. 276.

nazor, posebice francuskog modernista Loisyjea, da čovjek ne može upoznati stalne istine Grabić osporava upravo pomoću naravne filozofije.[27] U raspravi *Velika cijena znanstvenih zabluda*, koje oštro kritizira, konstatira kako je hrvatska inteligencija "zadahnuta idejama, koje se kose sa rezultatima prave znanosti i sa zahtjevima zdrave filozofije i kršćanske religije".[28] I na području psihologije on se oslanja na stoljetnu baštinu, ističući kako prava znanost štiti interese kršćanske filozofije, dok ih samo njezina zloporaba hoće uništiti.[29]

U nekritičkim težnjama oko jedinstva Crkve snažno brani instituciju papinstva, smatrajući ga osnovom kršćanstva, crkvenosti i istinitosti (*"Ubi Petrus, ibi Ecclesia"; "Ubi Petrus, ibi veritas"; "Ubi Petrus, ibi christianitas"*). Prema njegovu mišljenju, neshvaćeno papinstvo (glede primata i nezabludivosti) i pretjerani nacionalizam istočnih Crkava ozbiljna su zapreka ekumenizmu.[30]

Isto se tako na tragu misli franjevca Duns Scota istaknuo svojim učenjem i dokazivanjem dogme o Marijinu bezgrješnom začeću: Marijino božansko majčinstvo izvor je svih povlastica Blažene Djevice. Kao njezin veliki štovatelj u Zagrebu je zamislio i osnovao samostan i crkvu Majke Božje Lurdske, a nakon ustanovljenja svetkovine Krista Kralja zalagao se da se ustanovi i "*Festum Mariae Reginae*" te da se nakon definicije Bezgrješnog Začeća definira i *dogma Primata Kristova i Marijina sveopćeg posredništva*.[31]

Pored svega toga, neki smatraju da je njegov najveći doprinos, u upravi Provincije u koju je ušao kao definitor 1913. i ostao sve do 1949. Kroz tih 36 godina stekao je brojna poznanstva s važnim crkvenim i svjetovnim osobama te bio u prilici sudjelovati u događajima i odlukama važnima ne samo za Provinciju, nego i za Crkvu uopće. "Moćni Grabić" je u predratnom crkvenom i političkom životu igrao značajnu ulogu i njega su se pribojavali ne samo njegovi podložnici redovnici, nego pomalo i crkvene pa i državne ondašnje vlasti, jer je svatko morao voditi računa o njegovu mišljenju.[32]

O veličini njegovih zasluga za Provinciju svjedoče brojna djela čiji smo danas baštinici i uživaoci: između ostalog zaslužan je, kao što je spomenuto, za gradnju samostana i crkve Gospe Lurdske u Zagrebu, gdje je bio prvim gvardijanom od 1931. do 1937; zatim za gradnju crkve i dogradnju samostana u Makarskoj, za gradnju zvonika u Sinju te za pokretanje gradnje nove crkve Gospe od Zdravlja u Splitu. Golem je i njegov doprinos na kulturno-prosvjetnom planu: izborio se za pravo javnosti rada gimnazije u Sinju, a franjevačka bogoslovija je dobila pred državom priznanje i pripadajući status. I inače posebna i trajna

27 Važnost moderne kritike, *Hrvatska straža* 7 (1909), str. 471.

28 Velika cijena znanstvenih zabluda, *Hrvatska straža* 8 (1910.), str. 262.

29 Osvrt na psihofizički paralelizam, *Hrvatska straža* 11(1913.) str. 453-366.

30 *Nova revija* 6 (1927.), str. 111-123.

31 Majka Božja u objavi i životu, *Nova revija* 10 (1931.), str. 355-362. Kao urednik ovaj jubilarni broj posebno je posvetio Majci Božjoj o 1500. obljetnici Efeškog sabora, na kojem je svečano potvrđeno Marijino božansko majčinstvo; usp. "Sermo de Immaculata Conceptione", u *Acta Ordinis fratrum minorum*, 46 (1927.), str. 282.

32 Usp. Frane Franić, Posmrtni govor, u: *Mp. O. Petar Dr Grabić, nav. dj.*, str. 86.

mu je briga bila oko unaprjeđenja provincijskih škola te izobrazbe profesora. Godine 1927. osnovao je tiskaru "Kačić". Na Generalnim kapitulima zdušno se zalagao za slavenske provincije i bio je pokretač slavenskih franjevačkih kongresa; zdušno je pomagao i provincijsku koloniju u Rimu, koja je u Skotističkoj komisiji radila na kritičkom objavljivanju djela blaženog Ivana Duns Scota te u marijansko-mariološkom pokretu koji je prerastao u Papinsku Marijansku akademiju. Ukratko, toliko je sebe i svojih osobina unio u život i djelovanje zajednice, da se u jednom razdoblju ona zvala Grabićeva Provincija.

Ukratko, "Petar Grabić spada u red onih odličnika, kojima je vječni promisao zabilježio, da prolazeći ovozemnom stazom užižu žižak života u raznim trajnim djelima i spomenicima, te tako preko njih da i njihov duh i uspomena živi i dalje djelujući kroz vjekove na slavu Svevišnjega."[33]

Fra Jure Samac rodio se u Brištanima Gornjim 1853., a umro u Stankovcima 11. 6. 1917. Gimnaziju je završio u Sinju, novicijat na Visovcu 1872. bogoslovno – filozofski studij u Šibeniku i Makarskoj. Prvu misu slavio je 1876. godine. U dva je navrata bio gvardijanom na Visovcu (1886. i 1898); bio je i definitor Provincije. No, prvotno i najviše bio je pastoralni djelatnik zauzet za spas duša i to kao župnik u Lišanima (9 godina); u Rupama, za neko vrijeme u Vrlici i Promini, a najviše u Stankovcima (21 godinu). No, osim vjersko-moralnog odgoja naroda brinuo se i za njegov ekonomski prosperitet pa ga je i u tome poučavao i općenito prosvjećivao i kulturno uzdizao. Također je bio brižan upravitelj i unaprjeditelj crkvenih dobara i graditelj. U Stankovcima je podigao pet mramornih oltara. Svu je župničku uštedevinu dopuštenjem starješina dao samostanu Visovcu za popravak i dogradnju novoga krila.

Tko je i što bio fra Jure Samac najbolje mogu reći njegovi suvremenici pa stoga donosimo nekoliko svjedočanstava: najprije iz okružnice provincijala Fra Frane Lulića, kojom je braći cijele Provincije javio o njegovoj smrti:

"Naš časni i dragi O. Fra Jure, nije se kitio visokim znanjem, ali je, kao rijetko tko, kitio se svojim uzor redovničkim vladanjem, svojim čistim svećeničkim značajem, svojom živom, djelotvornom vjerom i svojom ljubavi za svoj Red, i svoju redovničku zadrugu. U svemu trijezmen i razborit, i kao župnik i kao samostanski starešina, znao je siromaha pogledati, a prijatelja, osobito Brata redovnika i svećenika, drago i bratski dočekati... U O. Fra Juri naša Provincija gubi jednoga od onih redovnika, koji za života nameću se časti i štovanju svakoga, a nakon sebe dadu ućutiti težko popravljivu praznoću..."[34]

Nekrolog mu je objavila i "Smotra Dalmatinska", službeni list dalmatinske vlade,[35] gdje između ostalog za nj kaže: "Vrstan bijaše svećenik, čelik značaj, uzoran čovjek i rodoljub. U redodržavi Presvetoga Odkupitelja uživao je oso-

33 Petar Čapkun-Delić i Ivan Jurić, Grabićeva kolonija u Rimu, u: *Mp. O. Petar Dr Grabić - nav. dj.*, str. 49.

34 P. K. Baćić, *Kratka povijest Franovačkoga samostana Visovca na rijeci Krci*, Arhiv samostana Visovac, sig. 74, str. 367-368.

35 God. 30, br. 49.

biti ugled." A hrvatsko-katolički list "Novine" (Zagreb)[36] o fra Juri piše da je "bio jedan od najvidjenijih i najuvaženih redovnika te Provincije. Uzoran svećenik, čvrsta i nesebična karaktera, pun dobrote, duševne odgoje i iskrenosti; živio je samo na slavu Božiju i obće narodno dobro. Kao pravi pastir, isticao se je u radu za narod, privodjajući ga k religiosnom življenju, a gdje je god mogao širio je pučku prosvjetu, starajući se, da narod dobije valjano štivo. Iztakao se je i u gospodarskom radu, jer je uvidio, kako jedino gospodarska neodvisnost može seljaka da spasi od lihvarskih nesmiljenih ruku... U potrebi je znao svakome priteći u pomoć, a osobito siromasima. ... U Stankovcima je župnikovao, u dva navrata, preko dvadeset godina. Pod njegovim se župnikovanjem ovo selo tako podiglo, u kulturnom i gospodarskom pogledu, da se danas ubraja medju najnaprednija sela u Ravnim Kotarima... Podpomogao je uvijek katoličko novinstvo, a na njegovom si stolu mogao viditi sve časopise i listove koje je pokrenuo katolički djački pokret..."

Sačuvano nam je jedno svjedočanstvo važno jer ga je napisao čovjek koji je živio s fra Jurom i jer odiše priprostom iskrenošću. Prema njemu fra Jure je redovito propovijedao "o Bogu i Kristu i ljubavi bližnjega svoga". Bio je jako pobožan; "redovito popodne u četiri sata uzimao brevijar i molio oficije za svoje župljane redovno i kroz tu molitvu bi on i sam poklonio svoja kolina... I to je viđao njegov sluga svakoga dana redovito." Odlazio je na duhovne vježbe "za 15 dana da očisti svoju dušu"; redovito se i ispovijedao, a ispovijedao je i subraću, o čemu čitamo: "... I sluga opazi di fra Jure križa nad fra Antom [Skračićem] to ga ispovida i on kleče ispred njega fra Jure." Djecu je u školi poučavao vjeronauk o Bogu i ljubavi da poštuju svoje starije i sve u selu... djeci od četvrtoga do šestog razreda dijelio je besplatno Biblije. Dječake ministrante i slugu naučio latinski odgovarati misu; bio uslužan nepismenim seljacima u svemu priticao u pomoć i kod same vlasti.[37]

Prilažemo prijepis fra Jurina pismo župljaninu u vojsci kao izravno svjedočanstvo o njemu i vremenu u kom je živio:

"Stankovci, 25/8. 1915.

Dragi moj Anselmo!

Primio sam tvoju pismu i liepi i ugodni pozdrav. Najlipša hvala na sjećanju. Bog te kripio i pomagao u svim časim tvoga života, a osobito sada na bojnomu polju, Gospa te čuvala od taneta neprijateljski kojoj se moli i utiči te se zdrav svojim milim povratiš. Neću te zaboravit u molitvam, te uhvam u Svemogućeg Boga daćemo se opet viditi u tvomu zavičaju Stankovcima.

Bogu hvala amo se žive priličito, na čeljadi ima ognjice nu nije pomora. Go-

36 20 lipnja 1917.

37 Svjedočanstvo fra Jurina sluge Luke Perice napisano oko 1890. Slično o njemu svjedoči i P. K. Baćić, koji je glagoljicom lapidarno zapisao: "Ja njegov mišćanin, osobiti prijatelj za više od trideset godina dolazio sam k njemu na praznike, dokle sam bio učitelj i duhovnik u Sinju. Nisam opazio da je igda oficije ostavio, ili pripovid svecem. Držao je katehetiku - Narod je poučavao, opominjao karao, vadeći poroke - Pučkom blagajnom u Stankovcim mnogo je dobra učinio - Requiescat in pace!" (*Kratka povijest Franovačkoga samostana Visovca, nav. dj.*, str. 368).

dina osrednja rodom, vinogradi su pritrpili od peronospore, u neki bit će priličito u neki slabo.

Gospa velika prošla u miru imao sam tri misnika oni dana o Gospi. Svita se ispovidilo dosta a i lemozine palo više nego drugi godina, a to sve za zdravlje vojnika i da se povrate kući zdravi.

Priporučujem ti čistu savjest (duševnost) Bog te kripio i pratio svojom milosti da se zdrav povratiš kako ti želi i od Boga moli tvoi Fr. Jure."

Živući franjevci iz Miljevaca

Fra Frane (Jakov) Samodol (Miljevci, 16. 4. 1936.) novicijat je završio na Visovcu 1954./55.; svečano se zavjetovao u Makarskoj 1961; za svećenika zaređen 1964. Kao svećenik sve je vrijeme pastoralno djelovao kao župski pomoćnik u Podbablju i Imotskom, a kao župnik u Dubravi, Bilicama, Perkoviću, Drnišu Kruševu i Perušiću te kao gvardijan u Karinu. Uz podizanje stada istakao se i kao graditelj, posebice kao voditelj građevinskih radova (1975./76.), voditelj izgradnje nove kuće u Drnišu, te obnovitelj župskih crkava i kapela gdje god je pastoralno djelovao. Bio je član provincijskog Pastoralnog vijeća (1973.-1976.) i član Ekonomsko-građevinskog vijeća (1970.-1973.).

Fra Petar (Ive) Pletikosa (Brištani, 17. 5. 1936.) novicijat je završio na Visovcu 1954./55.; svečano se zavjetovao u Makarskoj 1961; za svećenika zaređen 1964. Službovao kao župski pomoćnik u Piramatovcima, a kao župnik u Čistoj Velikoj, Lišanima, Šibeniku/Šubićevcu, Crivacu, Prugovu, Mirloviću, Kljacima, Banjevcima, kao gvardijan u Zagrebu, samostanski ekonom u Zagrebu te ispovjednik u Šibeniku. Bio je definitor provincije (1987.) i član Ekonomsko-građevinskog vijeća (1997.-2000.).

Posebno se istaknuo i gradnjom crkvenih objekata i župničkih stanova (crkva u Čistoj Velikoj; župska kuća i početak gradnje nove crkve u Lišanima; dovršetak radova na novoj kući uz crkvu te nastavak radova na novoj crkvi u Zagrebu, obnova crkve i župske kuće u Mirloviću …). Sada je ponovno župnik u Banjevcima.

Fra Mate Gverić (Brištani, 3. 11. 1943.) novicijat je završio na Visovcu 1961./62., svečano se zavjetovao u Makarskoj 1967., za svećenika zaređen 1971. Službovao kao pomoćnik magistra bogoslova u Makarskoj, župski pomoćnik u Runoviću i Metkoviću, kao župnik u Metkoviću, Unešiću, Kijevu, Šibeniku /Šubićevcu i Drnišu te kao gvardijan i upravitelj župe u Zagrebu. Bio je definitor profincije 1985.-1988. Sagradio je novu crkvu na Kladi u Metkoviću, a na Šubićevcu je pratio /vodio gradnju pastoralnog centra sv. Ante. Danas je župnik i dekan u župi Gospe od Ružarja u Drnišu.

Fra Šime Samac (Brištani, 5. 5. 1946.) novicijat je završio na Visovcu 1963./64., svečano se zavjetovao u Makarskoj 1970., za svećenika zaređen 1972. Poslijediplomski studij na Salezijanskom sveučilištu u Rimu završio je 1979. obranivši disertaciju "*Creatività ed implicanze con la catechesi giovanile*". Od 1979. godi-

Samodol

Pletikosa

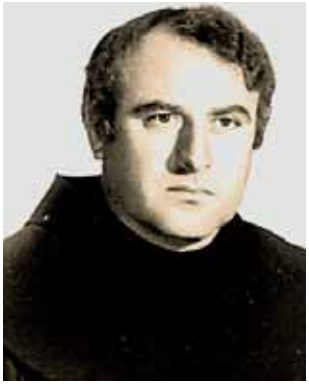

Gverić

Samac

Sokol

ne profesor je na Franjevačkoj visokoj bogosloviji u Makarskoj. Istodobno je i magister bogoslova (1979.-1985.), a definitor je provincije 1982.-1985. Član je Katehetskog vijeća pri BKJ i član odbora Katehetskih ljetnih škola, zatim član Međunarodne komisije u Franjevačkom redu za izradu dokumenata o evangelizaciji, član Biskupske komisije za "fenomen" Međugorje te pojedinih vijeća u Provinciji Presvetog Otkupitelja.

Svojim izlaganjima sudjeluje na raznim vjerskim tribinama, drži predavanja na teološko-pastoralnim tečajevima i na Katehetskim ljetnim školama. Godine 1990. imenovan je meštrom novaka na Visovcu, a od 1995. ujedno predaje na dijecezanskoj Višoj teološko-katehetskoj školi u Zadru.

U pet je navrata bio generalnim pohoditeljem: u Provinciji sv. Ćirila i Metoda - Zagreb (1990.), u Provinciji sv. Jeronima - Zadar (1997.), u Provinciji sv. Križa - Bosna Srebrena - Sarajevo (2000.), Mješovite zajednice "Kraljica mira" - Italija (2004./2005.) i Provincije Marijina Uznesenja - Mostar (2006./2007.).

Objavio je niz znanstvenih članaka, uredio više knjiga i zbornika te bio suor-

ganizator nekoliko simpozija. Godine 2003. izabran je za Generalnog definitora Franjevačkog Reda. Sada živi i radi u Rimu.

Fra Edvard Sokol (Berlin, 9. 10. 1977.). Osnovnu i srednju školu pohađao je u Berlinu (1984.-1994.); Franjevačku klasičnu gimnaziju u Sinju (1995.-1999.); novicijat na Visovcu (1999.-2000.). Svečane je zavjete položio u Drnišu 2005., filozofsko – teološki studij završio je u Splitu na Katoličkom bogoslovnom fakultetu (2000.-2007.). Za svećenika ga je u Splitu zaredio nadbiskup Marin Barišić 2007. Mladu misu slavi na Miljevcima 29. srpnja 2007.

Franjevci podrijetlom iz Miljevaca[38]

1. Baćić fra Joso (Drinovci, 1835. + Visovac, 1909.)
2. Baćić fra Jure (Drinovci + Genova, 1829.)
3. Baćić fra Lovre (Drinovci, 1772. + Visovac, 1849.)
4. Baćić fra Mijo (Drinovci, 1810. + Drinovci, 1835.)
5. Baćić O. fra Blaž (Brištani, 1777. + Knin, 1846.)
6. Baćić O. fra Nikola (Drinovci, 1841. + Knin, 1868.)
7. Baćić O. fra Paskal, St. (Drinovci, 1816. + Stankovci, 1858.)
8. Baćić O. fra Petar Krstitelj (Brištani, 1847. + Visovac, 1931.)
9. Benković fra Benedikt (Brištani, 1762. + Visovac, 1830.)
10. Biladin – Šimić O. fra Ivan (Brištani, 1738. + Karin, 1789.)
11. Bogetić O. fra Frano (Bogetići, + poginuo u Lici 1650.).
12. Bogetić O. fra Mijo (- Jadrašić) (Bogetići, + Šibenik, 1662.). Bio je provincijal Provincije Bosne Srebrene.
13. Bogetić O. fra Petar (Bogetići, + Visovac, 1693.)
14. Bogetić O. fra Petar (Bogetići + 1770.)
15. Breulj (Breuljević) O. fra Bone (Drinovci, 1690. + Visovac, 1750.)
16. Breuljević (- Breulj) fra Marko (Drinovci, 1779. + Visovac, 1839.)
17. Bubalo fra Frane (Miljevci, + Šibenik, 1820.)
18. Galić O. fra Ante (Miljevci + Zečevo u Bukovici, 1649.). Poginuo u borbi protiv Turaka u Kandijskom ratu.
19. Galić fra Ante (Bogetići, 1794. + Šibenik, 1862.)
20. Grabić fra Petar (Širitovci, 1723. + Visovac, 1792.)
21. Grabić O. fra Petar (Širitovci, 1882. + Split, 1963.)
22. Gverić O. fra Mate (Brištani, 1943.)
23. Ivić fra Frano (mladji) (Drinovci, 1781. + Šibenik, 1836.)
24. Ivić fra Gabrijel (Drinovci, + Visovac, 1822.)
25. Ivić fra Serafin (Drinovci, 1797. + Visovac, 1809.)
26. Ivić O. fra Frano (Drinovci, 1703. + Visovac, 1740.)
27. Ivić O. fra Mijo (Drinovci, 1797. + Visovac, 1851.)

38 Podatci se donose uglavnom prema Baćićevu rukopisu *Necrologium* i popisu objavljenu u listu *Miljevci*, god. 2 (1978.), br. 1, str. 10-11.

28. Kulušić O. fra Mate (Ključ, 1818. + Visovac, 1883.)
29. Lovrić O. fra Hilarije (Širitovci, 1740. + Rodaljice, 1806.)
30. Lovrić O. fra Lovre (Širitovci, 1741. + Visovac, 1813.). Bio je *lector theologiae*, definitor provincije, provincijal i gvardijan Visovca u tri navrata.
31. Mazalin O. fra Ante (Bogetići, 1820. + Visovac, 1879.)
32. Mazalin O. fra Jere (Bogetići, 1744. + Visovac, 1818). Bio gvardijan i vješti drvodjelac; iznova je sagradio kor i pod korom velike ormare.
33. Miočević O. fra Frano (+ 1646.; poginuo u Lici kod Boričevca)
34. Perčin – Marojević O. fra Joso (Širitovci, 1781. + Visovac, 1850.)
35. Piljić O. fra Filip (1703. + Šibenik, 1772.)
36. Piljić – Mamut O. fra Ilija (mlađi) (Bogetići, 1737. + Knin, 1831.)
37. Piljić – Mamut O. fra Ilija (stariji) (Miljevci, 1698. + Visovac, 1772.)
38. Piljić O. fra Danijel (Brištani, 1746. + Kijevo, 1806.)
39. Piljić O. fra Filip (Brištani, + Šibenik, 1772.). Učen teolog, propovjednik, savjetnik, definitor i župnik.
40. Piljić O. fra Ivan (Brištani, 1801. + Visovac, 1835.)
41. Piljić O. fra Jakov (Brištani, 1733. + Visovac, 1795.)
42. Pletikosa O. fra Petar (1936.)
43. Puljić fra Martin (Miljevci, 1752. + Visovac, 1829.)
44. Puljić fra Martin, (Karalić, 1757. + Visovac, 1829.)
45. Puljić O. fra Luka, (Karalić, 1760. + Miljevci 1814.)
46. Radić – Bobelj O. fra Petar (Drinovci, 1733. + Visovac, 1815.)
47. Radić – zvan Bobelj - O. Fr Petar (Drinovci, 1733.; + Visovac, 1815.)
48. Samac O. fra Jure (Brištani Gornji, 1853. + Stankovci, 1917.)
49. Samac O. fra Šime (Brištani, 1946.)
50. Samodol O. fra Frane (Brištani Donji, 1749. + Knin, 1804.)
51. Samodol, O. fra Frane (1936.)
52. Simetić fra Ilija (Miljevci, + Visovac, 1719.)
53. Skočić O. fra Andrija (Nos – Kalik, 1737. + Visovac 1771.)
54. Šimetić fra Ilija (Miljevci; svečano zavjetovan na Visovcu, 1719.)
55. Šimić – Biladin O. fra Ivan (Brištani, 1738. + Karin, 1783.)
56. Šušić O. fra Blaž (Brištani, 1715. + Visovac, 1782.)
57. Vranković (- Franković) O. fra Mijo (Širitovci – Kaočine, 1770. + Visovac, 1818.) Bio *lector theologiae*, definitor, tajnik provincije te provincijal Albanije.

MILJEVAČKE REDOVNICE

Zdravka Gverić

Ovaj prilog na temelju dostupnih izvora i usmene predaje, donosi kratki prikaz o životu i djelovanju redovnica koje potječu iz Miljevaca. Od davne prošlosti do danas ukupno je 14 sestara, od kojih su 11 pokojne i 3 žive. Sestre iz Miljevaca pripadaju redovničkoj družbi velikih i svetih utemeljitelja: sv. Franje Asiškoga, sv. Dominika i sv. Vinka Paulskoga. Autorica slijedi tijek njihova života počevši od dolaska u redovničku zajednicu, stavljajući naglasak na sve što su kao redovnice učinile u službi Boga, Crkve i svoga naroda; na duhovnom, karitativnom, pastoralnom, odgojnom, kulturnom i društvenom planu.

Uvod

Tko su redovnice? Od početka Crkve postoje različiti oblici Bogu posvećenog života koji svoj temelj imaju u primjeru i nauku Isusa Krista. Muškarci i žene koji slobodno prihvaćaju evanđeoske savjete čistoće, siromaštva i poslušnosti, izabiru specifični oblik života u kojem posve služe Bogu, Božjemu kraljevstvu, Božjem narodu-Crkvi, nazivaju se redovnici odnosno redovnice. Papa Ivan Pavao II. u svom dokumentu "Vita consecrata" posvješćuje važnost redovničkog posvećenja , naglašavajući da je redovništvo *"dragocijen i nužan dar i za sadašnjost i budućnost Božjega naroda,..."*[1]

Prisutnost redovnika i redovnica u našoj Crkvi i društvu, kako u prošlosti tako i danas, ima nezamjenjivu ulogu u prožimanju suvremenog društva evanđeoskim vrednotama.

1 PAPA IVAN PAVAO II., *Vita consecrata,* apostolska pobudnica o posvećenom životu i njegovu poslanju u Crkvi i u svijetu, KS, Zagreb 1996., 3, str. 9.

Danas u Hrvatskoj postoje brojne muške i ženske redovničke zajednice koje po uzoru svojih utemeljitelja slijede Isusa Krista i služe Crkvi i narodu kroz različite oblike svoga djelovanja. Među njima je i nekoliko sestara franjevki od Bezgrješne, nekoliko sestara dominikanki i jedna sestra milosrdnca koje potječu iz župe Miljevci.

Na prostorima župe Miljevci rođene su brojne žene čije ime i prezime ne smije pasti u zaborav. Među takvima su i žene redovnice, časne sestre, koje su svoj život potpuno posvetile Bogu, Crkvi i svome narodu, slijedeći poziv i put Isusa Krista. U ovom izlaganju ja ću ukratko predstaviti pokojne i žive redovnice koje potječu iz Miljevaca.

Pokušat ću otkriti bogatstvo Bogu posvećenog života, što su ga po redovničkim zavjetima čistoće, siromaštva i poslušnosti, ostvarile u Redu sv. Franje Asiškoga, sv. Dominika i sv. Vinka Paulskoga, polazeći pri tom od vremena u kojem su živjele i djelovale i istaknuti barem dio onoga što su učinile na duhovnom, karitativnom, pastoralnom, odgojnom, kulturnom i društvenom planu.

Posebno ću se osvrnuti na život i djelovanje pokojnih sestara koje su u teškim vremenima svojom prisutnošću, skrovitim radom i služenjem svjedočile vjeru u Boga, Božju ljubav i dobrotu prema svakom čovjeku, posebno prema najpotrebnijima.

1. SESTRE FRANJEVKE OD BEZGRJEŠNE

Družba sestara franjevki od Bezgrješne je autohtona hrvatska redovnička zajednica i pripada Trećem samostanskom redu Sv. Franje Asiškoga, koju je osnovala Službenica Božja Majka Klara Žižić,[2] u Šibeniku, u drugoj polovici 17. stoljeća (1673).

Do sada u Družbi sestara franjevki od Bezgrješne bilo je 7 sestara iz župe Miljevci, od kojih je 5 umrlih i 2 žive:

1. S. Šima (Matija) Pilić iz Gornjih Brištana
2. S. Roža (Luca) Lovrić iz Širitovaca
3. S. Dominika (Božica) Bačić iz Brištana gornjih
4. S. Jozefina (Marija) Perišić iz Brištana gornjih
5. S. Karmela (Ružica) Kulušić iz Ključa
6. S. Zdravka (Milka) Gverić iz Brištana donjih
7. S. Ana Samodol iz Brištana donjih

Prema najstraijim podacima koji su nam dostupni, prva redovnica s Miljevaca u Družbi sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku, spominje se **Sestra Šima (Matija) Pilić,**[3] – Miglievci (Miljevci) Brištani gornji, rođena 1763. umrla u 60 godini 19. srpnja 1823., ukopana u crkvi Gospe van Grada u Šibeniku.

2 Majka Klara, krsnim imenom Mara, rođena je ispod Promine 1626. godine, umrla je na veliku glasu svetosti 21. rujna 1706. godine i pokopana je u franjevačkoj Crkvi sv. Lovre u Šibeniku. Biskupijski kanonski postupak za njeno proglašenje blaženom i svetom otvoren je u Šibenskoj katedrali , na dan njezine smrti 21. rujna 2004. godine.

3 271. *Die 19. Septembris anno 1823. Simeona Pilich (Šima Pilić) tertii ordinis S. P. Francisci aetatis suae ann. 60 in hoc ospitio et communione S. M. Ecclesiae obiit, prius vero omnibus sanctissimis sacramentis fuit refecta ac roborata, cujus corpus sequenti die fuit tumulatum in ecclesia B. M. V. Hortorum suburbii Terrae firmae. Knjiga od uspomene, str. 125-126.*

S. ROŽA (Luca) LOVRIĆ

Rođena je u Širitovcima, 19. listopada 1885. godine, od oca Joke i majke Matije rođ. Vranjković, kako svjedoči sačuvana Svjedožba rođenja i krštenja župe Miljevci.[4] Sestra Roža potječe iz ugledne kršćanske obitelji. Njezina majka je primjerenim životm utjecala na kršćanski odgoj svoje djece, pa stoga nije ni čudo da je s. Roža-Luca već s 14 godina (20. studenog 1899.) donijela odluku da stupi u redovničku zajednicu sestara III. Reda sv. Franje u Šibeniku. Na dolasku u samostan primila ju je časna majka Klara Galić. Redovničko odijelo primila je iz ruku šibenskoga biskupa Vinka Pulišića,[5] 12. kolovoza 1906. Prve redovničke zavjete položila je 1907., a doživotne 1913.[6]

Tko je, i kakva je bila redovnica s. Roža? Teško bi bilo ukratko sažeti sve ono što je s. Roža bila, što je činila i nastojala služeći Bogu i svom hravatskom narodu kroz 70 godina svog redovničkog života. Tijekom dugog vijeka, proživjela je dva svjetska rata. To su bile godine različitih kušnji, nesigurnosti, neimaštine u kojima s. Roža nikad nije klonula duhom, već je ostala postojana i vjerna svom pozivu, slijedeći Krista po zavjetu čistoće, siromaštva i poslušnosti. Opstanak šibenskih franjevki pod vodstvom utemeljiteljice Službenice Božje majke Klare Žižić od svojih početaka, točnije od 1673., oslanja se isključivo na Božju providnost. A to nam potvrđuje i Knjiga od uspomene: "...*Valja znati da ovim redovnicama nije dao nitko kakva imanja, ali baštinu kako će živit, izvan baštine koju im Bog dade s. O. Francešku, s kojom živu i odivaju se pošteno. I neće im na manje doći nikakova stvar, dokle budu svetu nare[d] bu obsluživati. One dakle samom prošnjom živu kako prave ćeri siromaštva*".[7] Sestre franjevke kao duhovne kćeri sv. Franje, živjele su od prošnje sve do 50-ih godina prošlog stoljeća i uvijek su uprošeno dijelile s najsiromašnijima.

Za s. Rožu, kao i ostale sestre, prošnja nije bila samo primanje dobara koja su im dobri ljudi dijelili, već je to bio jedan oblik susreta i kršćanskog djelovanja među ljudima. Ljudi iz selâ dalmatinske Zagore i primorja uvijek su imali slobodan pristup u sestarskom Hospiciju i besplatno konačište kad su zbog svojih potreba dolazili u grad Šibenik U danima oskudice, iz ljubavi prema njima, s. Roža se spremno odricala i svoga jela. U svom izvješću kao vrhovna po-

4 Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca, Svjedodžba rođenja i krštenja, župski ured Miljevci, u upisniku V. Rođenih ove župe, na strani 28. pod rednim brojem 76. Svjedodžba izdana za privatnu uporabu. Župski ured Imena Isusova u Miljevcima, dne 20. siječnja 1929. O. fra Luigi Jurenović, župnik

5 Biskup Vinko Pulišić bio je šibenksi biskup od 1903. do 1910.

6 Otac fra Metod Radić, duhovni upravitelj sestara III. Reda sv. Frane, moli Biskupski ordinarijat da se prepusti svečanim zavjetima nekoliko sestara sv. Frane u Varošu: s. Roža Lovrić, s. Margarita Burić, s. Marija Budiša, s. Celestina Cvitanović. AŠB, Molba, 24. 2. 1913., br.389.

7 Knjiga od uspomene, str.32-33

glavarica (6. 06. 1950. – 6. 06. 1953.) o upravljanju Družbom, piše: " *Kroz ovo vrijeme moje uprave nismo išli u prošnju kod naših duhovnih prijatelja, kao što se je to prije običavalo, jer nismo imali dozvole od vlasti. Prema staroj tradiciji primali smo naš seoski svijet besplatno na konačište. To je ukinuto s razloga, jer nam je civila vlast to zabranila, pače jednom nas oglobila 600 din*".[8]

Sestre su je poznavale kao revnu,veliku i energičnu radnicu, a nadsve kao vjernu moliteljicu. Jednostavno, kao onu koja zna što hoće. Ljudi su joj se obraćali s povjerenjem u raznim problemima i potrebama. Na vratima samostana često se čulo pitanje: "Gdje je naša s. Roža?".[9]

Posebno se isticala kao stručna švelja i krojačica redvničke odjeće, a nadsve je poznata po pletenju franjevčkih pojasa i tkanju različitih sukna. Poznato je da je ona tkala fine tkanine za žensku i mušku odjeću: provaljenice, suknje, pregače, muška odjela, hlače, aljke, kabane sa kokuljicom, pokrivače za kreveте, biljce, sukance, kuverte, tepihe od vune i raznih krpa, vreće za žito, vreće za cijeđenje maslina i ukrasne torbe. Tkanje je bilo do 1966. jedan od glavnih izvora sredstava za život.

Svoje znanje i vještine rado je prenosila na druge sestre. Svako njeno djelo bilo je prožeto ljubavlju prema Bogu i zajednici u kojoj je živjela. Uvijek sigurna i postojana. Pokazivala je posebnu brigu za duhovno i materijalno uzdizanje svoje redovničke zajednice.Zbog njenih duhovnih i karakternih osobina Družba joj je u više navrata povjeravala poglavarsku službu. Od 1928. do 1930. bila je zamjenica časne majke, s. Marije Budiša.

Kad su šibenske franjevke proširile svoje djelovanje u grad Senj 1930. godine, Starešinsko vijeće Družbe izabralo je za prvu poglavaricu i učiteljicu postulantkinja i novakinja s. Mariju Budiša, ali zbog njene bolesti, na njezino mjesto, za iste službe Starešinsko vijeće je izabralo s Rožu Lovrić. Izbor je potvrdio šibenski biskup Jeronim Mileta i u svom dopisu obavjestio s. Rožu o preuzimanju službi za koje je izabrana.[10] U Šibeniku od 1937. do 1940. s. Roža je bila prva savjetnica u Starešinskom vijeću Družbe.[11] U sestarskoj zajednici u Drnišu, službu kućne poglavarice i skrbnice preuzela je 1947., a kad su se sestre iste godine nastanile u franjevačkom samostanu na Visovcu, gdje su radile više od pola stoljeća (1947.- 19. 11. 1999.), s. Roža Lovrić je imenovana za starešicu, švelju i sakristanku za samostansku zajednicu na Visovcu. Tu je službu vršila do 1950., godine i ponovno od 1953. do 1961. Kao stručna švelja habita

8 Arhiv Družbe Šibenik (ADŠ), s. Roža Lovrić, starešica, U Šibeniku, 30. 5. 1953.

9 Prema kazivanju s. Jozefine Perišić, 1981. i s. Rafaele Markezić, s. Petronile Čugura, s. Marije Mihalj i drugih sestara 2007.

10 Časnoj sestri Rozi Lovrić Družbe sestara Trećeg Reda Sv. Frane u Šibeniku! Sestra Marija Budiša ne može, radi bolesti poći u Senj kao učiteljica novakinja i postulantkinja i kao starešica one filijale "Immaculata" za koje službe bila je izabrana od Starešinskog vijeća, na svojoj sjednici od 8 tek. ožujka izabrala je Vas za rečene službe. Vi ćete Radi toga otputovati u Senj na 11 tek. ožujka i sa blagoslovom Presvjetloga Dra Ivana Starčevića, Kapitularnog vikara u Senju, prezeti ćete službe na koje ste bila izabrana od Starešinskog vijeća. AŠB,br.622/1931.

11 s. Roža Lovrić i s. Celestina Cvitanović savjetnice, glavne starješice s. Marije Budiša, Opći šematizam Kat. Crkve u Jugoslaviji, dr. Krunoslav Draganović, Sarajevo 1939. str. 522.

i odjeće franjevačkih novaka i svećenika dala je svoj veliki doprinos. Molitvom i požrtvovnim radom odgojno je djelovala na novake koji su se pripremali za redovnički život. Rado je molila za njihovu ustrajnost i druge sestre poticala da mole na tu nakanu. Iz Visovca se vratila u kuću Maticu u Šibenik 1961., u kojoj je provela ostatak života.

Svojom pobožnošću i marljivošću odgojno je utjecala na mlađe sestare, koje je uvijek znala obradovati i sitnim pažnjama. Zbog njene vesele naravi, velikodušnosti i odvažnosti, svima je bila draga i simpatična. Sestru Rožu nisu cijenile samo sestre u samostanu, već je bila poznata gotovo cijelom Drniškom i Šibenskom kraju. Bila je vrlo snalažljiva i komunikativna, a posebno osjetljiva za potrebe bolesnih i siromašnih ljudi.

Umrla je u 91 godini života, 21. veljače 1976., i pokopana u sestarsku grobnicu na groblju sv. Ane u Šibeniku.[12]

S. DOMINIKA (Božica) BAČIĆ

Rođena je u Brištanima gornjim, 25. prosinca 1903. godine, od oca Frane i majke rođ. Ane Bašić. Bila je jedina kćer u obitelji uz trojicu sinova: Ivana, Matu i Antu kojeg su partizani ubili za vrijeme Drugog svjetskog rata.

U samostan sestara Trećeg reda sv. Franje u Šibeniku došla je 1928. godine. Primila ju je časna majak s. Marija Budiša.U svjedodžbi o njezinu ponašanju prije ulaska u samostan župnik. fra Luigi Jurenović, piše "*Baćić Božica zakonita ćer Franina iz Brištana ove župe, djevojka je dobra ponašanja i bezprjekorna vladanja, odana duhu molitve i pobožnosti, te je još odavna čeznula za redovničkim staležom, pa ju se može najtoplije preporučiti, da bude primljena u spomenuti stalež. Ista potječe od kršćanskih i bogabojećih roditelja, koji nemaju nikakove ljage ili poroka, koji bi ih teretio*".[13]

Ulaskom u novicijat primila je redovničko odijelo iz ruku biskupa Jeronima Milete, u Šibeniku, 8. kolovoza 1930.,[14] i vrijeme novicijata je provela u Senju pod vodstvom starešice i učiteljice novakinja s. Rože Lovrić. Prve redovničke zavjete je položila u Senju 7. kolovoza 1931., a potom se vratila u Šibenik i

12 Povodom njene smrti franjevci na Visovca u svojoj kronici su zapisali: " U subotu 21. 2. umrla u Šibeniku č. s. Roza Lovrić, franjevka od Bezgrješne. U svoje vrijeme bila je na Visovcu starješica svojih sestara i brinula se za crkvenu robu i rublje braće i gostiju. Danas joj je bio sprovod. S Visovca su prisustovali O.gvardijan, O. Friganović i 3 časne sestre". KRONIKA VISOVCA, (od 25. 9. 1974. – 31. 12. 1979)., 23. veljače 1976. str. 76.

13 Od župskoga ureda Miljevci, dne 28. travnja 1928. župnik O. fra Luigi Jurenović

14 Na dan sv. Dominika u samostanu trećoredkinja sv. Frane u Varošu (Šibenik) presv. Biskup je preko mise podijelio redovničko odjelo sestri Dominiki (Bačić Božica) sestri Frani (Ana Bošnjak) i sestri Tereziji Malog Isusa (Perkov Josipa). Ovaj obred presv. Biskup je popratio shodnim govorom novim redovnicama. Dijecezanski list za Šibensku biskupiju i apostolsku administraciju i za jugoslavenski dio Zadarske Nadbiskupije, God. 1930. (Godina V) Broj 7-9. str. 83.

nakon tri godine, 27. prosinca 1934, položila doživotne zavjete.[15] Sestra Dominika je bila u Senju od 1936. do 1940.

Poslije Drugog svjetskog rata, 1944., bila je u sestarskoj zajednici u Drnišu. Na Generalnom kapitulu 1947., imenova je od Starešinskog vijeća za kućnu starešicu i skrbnicu u sestarskoj zajednici u Senju.

Zapisano je da je bila jednostavna, dobra, marljiva i odgovorna sestra u svakom poslu. Iznad svega cijenila je molitveni i zajednički život u koji je unosila radost. Od 1952. godine boravi u kući Matici u Šibeniku gdje je ostala do smrti. Bila je krhka i slaba zdravlja, pa je tako od moždane kapi umrla u 54. godini života, 14. veljče 1957. Ukopana je u sestarsku grobnicu na groblju sv. Ane u Šibeniku.

S. JOZEFINA (Marija) PERIŠIĆ

Rođena je u Brištanima gornjim 1. siječnja 1908. godine, od oca Mate i majke Božice rođ. Stojanović. Potječe iz brojne obitelji. Od 14 braće i sestara ona je deseta po redu. Otac joj je bio pismen i djecu je učio čitati i pisati. Pred djecom je svaku večer molio krunicu. Svoje duhovno zvanje s. Jozefina je smatrala plodom očeve molitve. Iz iste kuće potječe i o. fra Pavao Perišić, stric s. Jozefine. U Družbu sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku s. Jozefina je primljena 7. kolovoza 1934. godine. Primila ju je časna majka s. Celestina Cvitanović.

O njezinoj prikladnosti za redovnički život u Svjedodžbi ponašanja piše župnik fra Luigi Jurenović: *"Perišić Marija zak. ćer Mate Perišić i Božice Stojanović iz ove župe, djevojka, u svemu je neporočna vladanja i najpohvalnijega ponašanja. Mirna, pobožna, bogoljubna, obsluživala je sve kršćanske dužnosti, često pristupala na sv. sakramente ispovijedi i pričesti; dolazila redovito na crkvene pobožnosti, i klonila se potpuno od svjetovnih zabava. Uvijek je pokazivala živu želju za redovničkim staležom. Prezrela je i zabacila sve ponude udaje, čeznući jedino, da bude ćer sv. Frane. Potječe iz kuće skroz kršćanske; a roditelji su joj osvjedočeni i praktični katolici".*[16]

Redovničko odijelo je primila u Šibeniku, 29. studenoga 1935., iz ruku biskupa Jeronima Milete. Pripremala se za redovnički život pod vodstvom učiteljice novicijata s. Ćirile Jurenović. Prve zavjete je položila 2. ožujka 1937., a doživotne 27. veljače 1940. na ruke Šibenskog biskupa Jeronima Milete.

15 Vječne redovničke zavjete u samostanu trećoredkinja u Varošu (Šibenik) položile su na 27 decembra franjevke sestra Dominika Bačić i sestra Terezija Perkov pred preuzv. Biskupom, koji je celebrirao tihu misu u samostanskoj kapeli i održao prigodni govor. Dijecezanski list za Šibensku biskupiju i apostolsku administraciju i za jugoslavenski dio Zadarske Nadbiskupije , God. 1934. (Godina IX) Broj 12. str. 79.

16 Od župskog ureda Miljevci, 10 / 11. 1934. župnik o. fra Luigi Jurenović

Poslije prvih zavjeta nekoliko mjeseci je radila u župi Gospe van grada u Varošu šibenskom i sa starijim sestrama odlazila u prošnju. Sakristansku službu u župi Gospe od Ružarija i crkvi sv. Ante u Drnišu vršila je od 1941. do 1953. U međuvremenu je išla u Gorski Kotar za pomoć sestrama u kuhinji i drugim poslovima.

Na Generalnom kapitulu u Šibeniku, 1953., izabrana je za zamjenicu časne majke s. Antonine Ledenko. Zbog njene raspoloživosti da prihvati sve poslove i službe iz ljubavi prema Bogu i potrebama zajednice, od 1953. do 1954. u kući matici bavila se tkanjem. Nakon toga premještena je u franjevački samostan na otok Cres, gdje je pomagala u kućanskim poslovima. Od 1956. do 1957. u Šibeniku je vršila službu zamjenice časne majke s. Celine Borovac i kroz kratko vrijeme bila je odgovorna sestra u samostanskoj zajednici u Senju. Od 1957.do 1960. u novootvorenoj župi sv. Martina u Hrnetiću kraj Karlovaca imenovana je za kućnu predstojnicu i vođenje kućanstva . Kako joj nije odgovarala sjeverna klima vratila se na Visovac gdje je do 1962., vršila službu kućne poglavarice, uređivala crkvu i brinula se za održavanje samostanskog rublja. Od 1962. do 1966. sakristanske i druge poslove obavlja u franjevačkom samostanu u Sumartinu (otok Brač). U župi Promini radila je od 1966. do 1971.

Od 17. rujna 1971. do 6. kolovoza 1991. vodila je kućanstvo u župskoj kući u Zatonu kraj Šibenika. Kroz 20 godina boravka u župi Zaton, s. Jozefina je svakodnevnom molitvom, skrovitim radom u kući i crkvi te različitim djelima ljubavi prema vjernicima, svjedočila Božju prisutnost, ljubav i predanje Bogu i svojoj Crkvi. Dugogodišnji župnik Zatona don Ive Bareša s najvećim poštovanjem svjedoči o nesebičnom zauzimanju s. Jozefine za opće dobro vjernika i svećenika. Povodom njene smrti je rekao: "*Kad neka zvijezda zalazi, ostavlja za sobom svijetli trag. Sestra Jozefina zalazi, ali ostavlja za sobom svijetli trag, silnih dobrih* djela".[17] *"Hvala od srca sestrama Franjevkama na velikom daru kojim su me obdarile poslavši sestre u Zaton, a osobito č. s. Jozefinu, za koju svake godine, već 12 godina, na dan njezine smrti prikažem svetu Misu s molitvom da je Bog primi među svete".*[18]

Uvijek vedra lica, raspoložena za humor rado je viđena u samostanu među sestrama i vjernicima među kojima je djelovala. Posebno je voljela kandidatice i mlade sestre. Za njih je molila, poticala ih, razveseljavala i često ih je znala iznenaditi i razveseliti malim darovima.

Prigodom proslave 50. obljetnice redovničkog života u Kući matici, 21. siječnja 1987., s. Jozefina je radosno izjavila: *"Bez obzira na sve teškoće, u mom redovničkom pozivu bila sam uvijek sretna i zadovoljna".*[19]

17 "Kad neka zvijezda zalazi, ostavlja za sobom svijetli trag. Sestra Jozefina zalazi, ali ostavlja za sobom svijetli trag, silnih dobrih djela" Iz oproštajnog govora don Ive Bareša, na dan sprovoda 1993. na groblju Ban u Podstrani/Split.

18 Iz pisma don Ive Bareša sestrama franjevkama od Bezgrješne, Šibenik, 18. siječnja 2007.

19 Sa s. Jozefinom Perišić, prigodom Zlatnog jubileja red. posvećenja, razgovarala s. Zdravka Gverić, Šibenik, 21. siječnja 1987.

Početkom 1991. godine s. Jozefina je osjećala srčane tegobe i po savjetu liječnika 24. svibnja ostala je u Šibenskoj bolnici. U kolovozu iste godine, zbog bolesti, napustila je župu Zaton i nastanila se u kući Matici. Zbog učestalih napada na Šibenik za vrijeme Domovinskog rata 1993. godine premještena je u samostan u Podstranu kod Splita.[20]

Sestra Jozefina je umrla 28. listopada 1993. u 85. godini života. Pokopana je u sestarsku grobnicu na groblju Ban u Podstrani.

S. KARMELA (Ružica) KULUŠIĆ

Rođena je u Ključu, 21. ožujka 1913. godine, od oca Šimuna i majke Lucije rođ. Malenica. Od sedam braće i sestara, s. Karmela je po redu šesta. U osmoj godini života ostala je bez majke, a otac je preuzeo dvostruku brigu za sve njih.

S. Karmela je po prvi put vidjela časne sestre kad su dolazile u prošnju. Kao djevojka je odlazila u Drniš i izdaljega promatrala sestre franjevke, i razmišljala kako bi bilo lijepo da i ona postane redovnica. Kao uzorna djevojka bila je članica Trećeg Reda sv. Frane, što potvrđuje župnik Jurenović u njenoj Svjedodžbi ponašanja: "*Kulušić Ružica Šimunova iz Ključa djevojka je izgledna i čestita ponašanja i uzorna vladanja. Bila je članica III. Reda sv. Frane, ponizna, pobožna i dolazila redovno na sve crkvene pobožnosti, i gotovo svagdano primala sv. Pričest. Još od djetinjstva pokazivala je želju za redovničkim zvanjem, pa ju sa strane ovog župskog ureda može se najtoplije preporučiti za primitak u red časnih sestara sv. Frane u Šibeniku.*[21]

Nakon što su joj umrle dvije sestre, s. Karmela je ostala sama s ocem i braćom. Stoga im nije bilo po volji da im Ružica ode u samostan. Odlučno je sve ostavila, suprostavila se protivljenjima svojih najbližih i stupila u redovničku zajednicu sestara Franjevki u Šibeniku, 16. srpnja 1935., na blagdan Gospe karmelske. Vrijeme kandidature provela je sa sestrama u Senju, gdje je primljena u novicijat 15. kolovoza 1936., na svetkovinu Velike Gospe. Časna majka, s. Celestina Cvitanović, na njenu zamolbu dala joj je ime s. Karmela. Novicijatsku pripremu za redovničke zavjete s. Karmela je obavila u Šibeniku. Prve zavjete je položila u Senju 16. kolovoza 1937., a doživotne u Šibeniku 25. studenog 1940., na ruke biskupa Jeronima Milete.

Poslije prvih zavjeta iz Senja se odmah vratila u Šibenik gdje je ostala više godina. U kući Matici se bavila tkanjem sukna, pletenjem franjevačkih pojasa

20 "Budući je ratna situacija vrlo teška, jer četnici napadaju u Šibenskom zaleđu svakog časa očekujemo napad na Šibenik, pa su jutros č.m. s. Ivanka Gibač i s. Nevenka Grgat, s. Jozefinu Perišić i s. Ivanu Ledenko odvezle u naš samostan u Podstranu kod Splita, da ovdje ne moraju doživljavati šokove od straha..." KRONIKA KUĆE MATICE, Šibenik, 2. veljače 1993.-1995.

21 Od Župskoga Ureda Miljevci, 15/7. 1935. fra Luigi Jurenović.

(pasaca), odlazila u prošnju po selima Šibenskog i Drniškog kraja. Odlazak u prošnju je zahtjevao mnogo žrtve, još više poniznosti. Sve je to osjetila s. Karmela, pogotovo kad se trebalo pojaviti u svojim Miljevcima. Postati franjevka u to vrijeme, značilo je biti spremna i prositi kao i sv. Franjo u svoje vrijeme.

Teške godine Drugog svjetskog rata proživjela je s ostalim sestrama u Šibeniku. U mjesecu studenom, 1943., na kuću maticu je pala bomba i gotovo ju porušila. Ni jednoj sestri se nije ništa dogodilo. Za s. Karmelu je to bio najveći dokaz da ih je Bog sačuvao, smatrala je to "pravim čudom".[22]

Poslije rata, s. Karmela je u dva navrata premještena u sestarsku zajednicu u Drnišu. Radila je u kuhinji i pomagala gdje je bilo potrebno, a više puta vršila sakristansku službu u župskoj crkvi Gospe od Ružarija. Od 1954. do 1958. radila je u franjevačkom samostanu na Visovcu, gdje je mjesila i pekla kruh za cijelu zajednicu i pružala pomoć u kuhinji. Zbog zdravstvenog stanja, s. Karmela od 1958. do 1959. boravi u Šibeniku, u kući Matici i vrši sakristanku službu u crkvi Gospe van Grada. Od godine 1959. do 1966. u župi Unešić vodila je kućanstvo. Osim župnika o. fra Špire Živkovića, na Unešiću je stanovao i župnik Nevesta, o. fra Vitomir Štih, a 1963., došao mu je stari i teško bolesni otac, Vilim Štih, kojeg je s. Karmela uz kućanske poslove brižno dvorila do smrti. U Unešiću je umro i sahranjen 1963. godine.[23] Zbog zdravstvenog stanja, s. Karmela se vratila s Unešića 1966., u kuću maticu u Šibenik gdje je ostala do Domovinskog rata 1991. Kroz to vrijeme rado je prihvatila ulogu milosrdne sestre da pazi i dvori starije i bolesne sestre. Isto tako se s ljubavlju stavila na raspolaganje da posjećuje, dvori i čuva osamljene i bolesne gospođe u gradu. Uz prekide, tu službu je vršila 12 godina.

Gospođa Danira Paić, učiteljica iz Šibenika, iznosi svoje sjećanje na s. Karmelu:

"Časna sestra Karmela Kulušić, spasila je našu obitelj, kad nam je bilo najteže. Moja majka Ivanka Ercegović bila je nemoćna i zbog pada niz kućne stepenica doživjela je teški šok da više nije mogla govoriti. U takvu stanju bila joj je potrebna pomoć, a kako nije bila socijalno osigurana, Dom za stare i nemoćne osobe nije je prihvatio. Osobu koja bi boravila uz majku dok sam na nastavi a brat na svome poslu, nije se moglo naći, jer je bila sramota biti uz bolesnu osobu.

Preko dobrih ljudi došli smo do časnih sestara. Vrhovna poglavarica s. Ivanka Gibač je zamolila s. Karmelu da ona bude uz bolesnu ženu Ivanku Ercegović. S.

22 Drugi svjetski rat još strašniji od prvog, unio je strah i nesigurnost i u malu zajednicu šibenskih franjevki. Ostale su u svom Varošu i nigdje se nisu micale. U mjesecu studenom 1943. udarci bomba su gotovo porušili kuću maticu. Ostali su samo vanjski zidovi i najsariji dijelovi kuće. Iste noći, kad je iznad kuće pala bomba dogodilo se nešto iznenađujuće. Pod ruševinama su se našle sestre dok su spavale. Oko njih je sve bilo oštećeno, pa i kreveti, a njima se ni jednoj ništa nije dogodilo. Isto tako, na drugom katu kuće je spavao duhovnik sestara don Ivo Bijažić, i onaj kutić sobe gdje je spavao ostao je viseći a zidovi uokolo su bili svi porušeni. Kad je to svećenik opazio ostao je iznenađen. Sestrinjki gostinjac u kojeg su primale siromahe i putnike, ostao je neoštećen. U jutro je došao biskup Mileta da vidi jesu li sestre žive. Kad je ugledao siromašnu kućicu, gostinjac rekao je: "Očito da ju je Bog čuvao jer je treba za siromahe". ADŠ, Iz KRONIKE, Šibenik, 1943.

23 U matici umrlih župe Unešić od 1949-1979 br. 11. zapisano je: Vilim Štih rođ. 1884. u Tuhelju-Hrvatsko Zagorje, umro 21. 10. 1963. u Unešiću. Pokopan 23. 10. 1963. u Unešiću. (Podatke dao župnik o. fra Luka Delić , 28. 5. 2007.)

Karmela je tu obvezu prihvatila s puno ljubavi i razumjevanja za cijelu obitelj od 1984.-1987. do smrti gospođe Ivanke.

S. Karmelu sam doživjela kao osobu kakvu nisam u životu srela, vrlo umiljatu, imala je majčinsku ljubav. Ona je uz moju majku koja ništa nije mogla govriti, molila, pjevala, pričala joj...Ona je bila oslonac i sugurnost našoj majci i svima nama. I još k tomu to je sve činila gratis. Nemam riječi da se dovoljno zahvalim za sve što je č. Karmela učinila i cijela vaša zajednica".[24]

Svojom franjevačkom jednostavnošću bila je neposredna i velikodušna prema svakome gdje je živjela i radila. Zbog navedenih odlika ostala je u lijepom sjećanju mnogih ljudi, a posebno onima iz rodnoga kraja. U svojoj redovničkoj zajednici s. Karmela je bila od svih obljubljena, posebno od najmlađih. Od milja su je nazvali "naša dika".

Kroz svoj životni vijek s. Karmela je prošla kroz razna iskušenja, kao i lijepe i sretne trenutke svog redovničkog posvećenja.

Prigodom proslave Zlatnog jubileja, redovničkih zavjeta u Šibeniku 4. listopada 1987., sretno je izjavila: *"Zahvaljujem dragom Bogu što sam dočekala ove godine, što sam ustrajala i što nisam nikakvo zlo učinila. Najveća mi je radost što sam u svom redovničkom životu bila zadovoljna i što sam slušala moje stariješice. Kad mi je bilo teško, uvijek sam se utjecala i molila Majci Božjoj".*[25]

Posebno je bila pobožna i odana Miljevačkoj Gospi od Milosti i Gospi Visovačkoj.

Koliko je srasla s kućom Maticom i svojim Šibenikom, najbolje otkriva njena poznata rečenica: "U Splitu i Zagrebu je ljepše, ali u Šibeniku je meni draže".

Predanim i požrtvovnim radom, posebno molitvom i trpljenjem, dala je svoj doprinos Crkvi koju je ljubila svim srcem. Očitovalo se to u njenom sestrinsko-majčinskom poštovanju prema Božjim službenicima – svećenicima - kako ih je nazivala.

Sestra Karmela nam ostaje kao uzor redovničke predanosti, franjevačke jednostavnosti i pobožnosti, ljubavi prema Bogu, svakoj sestri i svim ljudima, ustrajnoj molitvi i strpljivom trpljenju.

Zbog sigurnosnih razloga 27. kolovoza 1991., premještena je iz Šibenika u sestarski samostan u Podstrani kod Splita, gdje je ostala do prijelaza u vječni život. Umrla je u ponedjeljak, 27. siječnja 2003., u 90. godini života i 66. godini redovništva., a pokopana 29. siječnja u sestarsku grobnicu na groblju Ban u Podstrani.

S. ZDRAVKA (Milka) GVERIĆ

Rođena je u Brištanima donjim, 11. siječnja 1948. od oca Jakova i majke Jake rođ. Bašić. Nakon osmogodišnje škole, 28. rujna 1963. godine, stupila je u

24 Sjećanje na s. Karmelu Kulušić iznijela gospođa Danira Paić, Šibenik, 22. 5. 2007.

25 Izjava s. Karmele Kulušić prigodom 50., obljetnice red. zavjeta u Šibeniku, 4. 10. 1987. (Sa s. Karmelom razgovarala s. Zdravka Gverić)

Družbu sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku. U novicijat je primljena 12. rujna 1965., prve redovničke zavjete je položila 13. rujna 1966. a doživotne 12. rujna 1971. U Zagrebu je završila gimnaziju i Katehetski institut pri KBF-u, zatim u župi Vodice predavala vjeronauk i vodila liturgijsko pjevanje i sviranje. Godine 1973., Vrhovna uprava Družbe ju je poslala na studij u Rim, na Papinsko Sveučilište "Antonianum" gdje je postigla magisterij iz filozofije sa specijalizacijom iz pedagogije.

Za magistarski rad obradila je temu: La scuola in un paese socialista – Ľ esperienza della scuola in Jugoslavia. (Škola u socijalističkoj zemlji – iskustvo škole u Jugoslaviji).

Nakon povratka iz Rima, 1977., Družba joj je povjerila odgoj i formaciju redovničkog podmlatka. Službu odgojiteljice i učiteljice novakinja obavljala je u Matičnoj kući u Šibeniku i samostanu Podstrani/ Split tijekom 15 godina, i ponovno u Šibeniku, od 2002.-2007.

Uz navedene službe, preko 25 godina (1981.- 2007.) organizirala je i vodila duhovne obnove za djevojke osnovne i srednje škole. U Vrhovnoj upravi Družbe vršila je službu vrhovne savjetnice i tajnice, a kroz dva mandata bila je zamjenica vrhovne poglavarice: (1983.- 1989. i od 2001. – 2007.) Vjeroučiteljsku službi vršila je od 1991. do 2007. Kroz to vrijeme predavale je vjeronauk u Splitu u Tehničkom centru, "Mirko Dumanić" (1991.-1992.); u Zagrebu u Školi za medicinske sestre Vinogradska od 1992. 2001. U tom istom razdoblju vršila je službu kućne predstojnice u sestarskoj kući na Pantovčaku. Od 2001. do 2007. predaje vjeronauk u Šibeniku u Turističko-ugostiteljskoj školi A. Šupuka bb. Nakon Generalnog kapitula, od ljeta 2007., u kući Matici u Šibeniku vrši službu kućne predstojnice, vrhovne savjetnice i učiteljica je sestara juniorki.

S. ANA SAMODOL

Rođena je u Brištanima donjim, 5. travnja 1950. godine, od oca Paške i majke Mande rođ. Samodol. U Družbu sestara franjevki od Bezgrješne u Šibeniku je došla 25. srpnja 1968. godine. U novicijat je primljena 12. rujna 1969., Prve redovničke zavjete je položila 12. rujna 1970., a doživotne 12. rujna 1975.

Poslije prvih zavjeta 1970., pohađala je Katehetski institut Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Budući da nije imala sklonosti za pastoralni rad, vratila se u Šibenik, a potom u

Zagreb gdje je pohađala školu za njegovateljicu starijih i nemoćnih osoba. Od 1971. do 1976. odlazi u Beč-Austriju gdje je radila u Domu starih i nemoćnih osoba. Kad je otvoren dom sv. Mihaela u Perlachu u Njemačkoj, 1976., s. Ana je iz Beča premještena u taj dom. U Perlachu je radila 2 i pol godine. Zbog zdravstvenih problema vratila se u naš samostan u Zagreb, gdje je nekoliko godina vršila službu vešarice. Urednost i preciznost u obavljanju kućanskih poslova posebna je odlika s. Ane. Godine 1986., ponovno se vratila u Munchen u Dom sv. Elizabete, Alguerstrasse 34. U tom domu radi i danas kao njegovateljica starih i nemoćnih osoba. Godine 2006. proslavila je 30. godišnjicu svoga redovničkog-karitativnog djelovanja. Sestra Ana je poznata po savjesnom vršenju svih poslova, posebno u radu sa starijim i bolesnim osobama kojima je potrebna ljubav, pažnja, briga za tjelesno, duševno i duhovno zdravlje.

2. SESTRE DOMINIKANKE

Kongregaciji sestara dominikanki svetih Anđela Čuvara s kućom maticom u Korčuli pripada 6 sestara iz Miljevaca, od kojih je 5 umrlih i 1 živa:

1. S. Roza (Marta) Jurić iz Brištana donjih
2. S. Katarina (Marija) Lalić iz Ključa
3. S. Imelda (Manda) Gverić Jurić iz Brištana donjih
4. S. Rajmunda (Matija) Ivić iz Drinovca
5. S. Tomazina (Marta) Jurić iz Brištana donjih
6. S. Hijacinta (Marija) Bačić iz Brištana gornjih

S. ROZA (Marta) JURIĆ

Rođena je u Brištanima donjim 21. srpnja 1847. godine, od oca Ante i majke Lucije rođ. Bačić. U samostan sestara dominikanki u Šibeniku došla je 15. lipnja 1866. U novicijat je primljena 1. lipnja 1877., doživotne zavjete je položila 3. kolovoza 1878. u Šibeniku. Po naravi je bila kolerična, temperamentna, radišna i neumorna. Ustrajno se molila, posebno je razmišljala i molila otajstva krunice. Za nju piše da je bila duša Šibenskog samostana, i da je 12 godina upravljala zajednicom sestara kao starješica i skrbnica. U Dijecezanskom listu za Šibensku biskupiju 1936., o s. Rozi je zapisano da je "*Jedna od utemeljiteljica matice družbe sestara dominikanki u Šibeniku*".[26] Kuća na Gorici u Šibeniku u kojoj sestre i danas stanuju, kupile su 1865. godine. Svoj izgled je izmjenila 1897., kad je stariješica s. Roza Jurić tražila od šibenskog biskupa Antuna Josipa Fosca dopuštenje da na trokatnici nadogradi još jedan kat.[27] Odobrenje za nadogradnju kuće biskup je dao 8. svibnja 1897.[28] Koliko je voljela svoj poziv i svoj samostan u Šibeniku, u nekrologu za nju piše: " *Došla bi u sukob sa svakim ko nije gledao interese samostana. Radišna, neumorna, bila je uvijek prva....Pod*

26 Dijecezanski list za Šibensku biskupiju i apostolsku administraciju, 1936. (Godina XI.) Br. 10-12.. str. 66.

27 Usporedi Jure Krišto, Bogu, Redu i Narodu, Korčula - Zagreb, 2005. str. 17. ASŠ, bez. br., Poštovano Naredništvo!, 8. svibnja 1897.

28 Isto, str. 17.

stare dane klečala je duge satove u kapeli moleći krunicu. To je bila njena najmilija molitva..." Kad je objedinjena zajednica sestara iz Šibenika i Splita u novu Kongregaciju sestara dominikanki svetih Anđela Čuvara u Korčuli 1905., S. Roza je na osobnu zamolbu oslobođena starešinske službe 17. svibnja 1905., a u novoj Upravi imenovana za vrhovnu savjetnicu i rizničarku.[29]

Umrla je u Šibenik, 26. studenog 1936., u 90. godini žiota. Sprovodne obrede vodio dr don Ivo Eškinja, ukopana je u sestarsku grobnicu na groblju sv. Ane u Šibeniku.[30]

S. KATARINA (Marija) LALIĆ

Rođena je u Ključu 5. studenog 1877. godine, od oca Jure i majke Pere rođ. Dželalija.

U samostan sestara dominikanki u Šibeniku došla je 25. srpnja 1893. godine, ušla u novicijat i primila redovničko odijelo 2. veljače 1898., doživtne zavjete položila 30. srpnja 1899. Bila je članica samostanskog Vijeća sestara u Šibeniku. Godine 1905., imenovana je za učiteljicu novakinja, ali zbog bolesti "sušice" na toj službi je ostala kratko vrijeme.[31]

Iz Šibenika je premještena u Korčulu 1906. godine, gdje je radila u Zakloništu – staračkom domu. Zbog bolesti se vratila u Šibenik, 8. listopada 1907. godine. Umrla je 28. veljače 1908., od tuberkuloze u 31., godini života, i pokopana u sestarsku grobnicu na groblju sv. Ane u Šibeniku.

S. IMELDA (Manda) GVERIĆ JURIĆ

Rođena je u Brištanima donjim 16. veljače 1880., od oca Bože i majke Lucije rođ. Deronja. U krsnom listu njezino prezime je Gverić Jurić.[32] Povijest prezimena Gverić Jurić i Jurić Gverić, mjenjala se u samo prezime Jurić pod kojim se vodi s. Imelda, njena s. Tomazina i njihova teta s. Roza Jurić. Porodica iz koje potječu ove 3 dominikanke, danas nosi samo prezime Gverić.[33] (od 1912. godine, Matica rođenih - Miljevci, 1896.-1921.)

U samostan sestara Dominikanki u Šibeniku, došla je 3. kolovoza 1899. godine. Bila je ona nećakinja (kći brata Bože) s. Roze Jurić, dugogodišnje starješice u Šibeniku. Brigu o njezinu odgoju i školovanju preuzela je s. Roza (očeva sestra). Upisala ju je

29 Imenovanje izvršio O. Anđeo Marija Miškov 18. svibnja 1905. Kronika sestara domenikanki u Šibeniku, 23. 02.1908. str.9.

30 Matica umrlih od 1927 – 1947. str. 209. redni br. 40, župa sv. Jakova, isto potvrđuje stanje duša Miljevci str. 29. (sada izgorjelo)

31 Kronika sestara dominikanki Šibenik, Samostan Gospe od Ružarija, 1953. str. 8.

32 Krštenica iliti Svjedočba rođenja i krštenja, župa Miljevci, Drinovci, izdana na 2 lipnja 1897. župnik fra Ivan Bronić. Matica rođenih, Miljevci, 1870.-1884. br. 26 str. 142.

33 Iz iste porodice potječe franjevac O. fra Mate Gverić, Provincije Presvetog Otkupitelja i njegova rođena sestra s. Zdravka Gverić, franjevka od Bezgrješne (Šibenske franjevke), te fra Franjo Samodol, Provincije Presvetog Otkupitelja, (čija majka je rođena Gverić). Njihovu djedu Mati bile su rođene sestre: s. Imelda Jurić i s. Tomazina Jurić.

u školu kod sestara Benediktinki u Šibeniku. Mandi su se svidjele i sestre benediktinke pa je razmišljala da im se pridruži. S. Roza to nije mogla prihvatiti, nego je nećakinju stavila pred izbor: ili postati dominikanka ili se vratiti ocu. Manda se na kraju odlučila i postala dominikanka što je posebno obradovalo tetu s. Rozu.[34]

Redovničko odijelo s novim imenom s. Imelda, primila je iz ruku dominikanca o. Jacinta Drmića, u Šibeniku 30. srpnja 1900. godine. Doživotne zavjete položila je na ruke o. Metoda Mirića 30. travnja 1902. godine.[35]

Dominikanac o. Anđeo Marija Miškov bio je dalekovidni pučki misionar i rodoljub, prepoznao je ljudske i redovničke kvalitete mlade s. Imelde, zato ju je predvidio za vrhovnu poglavaricu u novoj Kongregaciji sestara dominikanki koju je kanio osnovati sa sjedištem u Korčuli.

Nova Kongregacija sestara dominikanki po njegovoj zamisli trebala je nastati ujedinjenjem dominikanskih trećoredica u Šibeniku i Splitu. O. Miškov rođen na otoku Zlarinu kraj Šibenika,[36] gorljiva duha za braću i sestre svoga Reda, imao je ideju sve zajednice sestara dominikanki raspršene po gradovima Dalmacije ujediniti u jednu Kongregaciju kojoj bi bio povjeren odgoj ženske mladeži. Ta ga je ideja zaokupljala od prvih susreta sa sestrama dominikankama u Šibeniku. Želio je unaprijediti odgoj i naobrazbu ženske mladeži tako da taj odgoj bude u kršćanskom i hrvatskom duhu. Taj posao su trebale preuzti sestre dominikanke koje su i same morale poraditi na osobnoj naobrazbi i odgoju.

(Miškov je teško podnosio što tuđinske sestre raznih Redova i Kongregacija, prema duhu i zahtjevima vremena, odgojene i naobražene osvajaju po Dalmaciji sve bolnice i zakloništa naših siromaha. Svoja razmišljanja ostavio je u osobnoj kronici 1916. godine. On piše: "Dok su talijanke prikupile čitav naš ženski podmladak, da ga tuđinskim duhom zadoje i odnarode; moje je srce krvarilo, stado snovati kako bi se tomu doskočilo. Što drugi rade i polučuju, zar nebismo mogli i mi barem pokušati?".)

Svoje planove od početka o. Miškov je povjerio osobnom prijatelju đakovačkom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, koji mu je dao podršku i financijsku pomoć u osnivanju Kongregacije sestara dominikanka.

Kad je o. Miškov izabran za provincijala, dominikanskog Reda na hvatskom području 14. lipnja 1902., odmah je počeo intenzivne priprave o ujedinjenju

34 Usp. Jure Krišto, Sto godina nije samo prošlost, Zbornik proslave 100. obljetnice Kongregacije sestara dominikanki svetih Anđela čuvara, Glas Koncila, Zagreb, 2007. str. 80.

35 Isto. str. 80.

36 Isto. str. 57-58. Biografski podaci " O. Anđeo Marija Miškov rođen je 28. studenoga 1848. na otoku Zlarinu kraj Šibenika. Na krštenju je dobio ime Ivan-Andrija. Otac Ivan bio je po zanimanju pomorac, a majka Tomka, rođ. Beban (20.IX. 1826.-2.IX. 1866.), domaćica. Ostao je bez oca kada su mu bile manje od dvije godine. Majka se ubrzo preudala u Rogoznicu za udovca Marka Lovrić-Caparina, s kojim je živjela 11 godina, ali nije imala poroda. Majka je ponovno ostala udovicom 1864." ...Ivan-Andrija je u dobi od 12 godina stupio u dominikansko sjemenište u Bolu, na otoku Braču...Primio je dominikanski habit u Bolu 6. ožujka 1862. te započeo godinu novicijata u Dubrovniku. Na oblačenju je dobio ime Anđeo Marija. Prve je zavjete položio 19. ožujka 1865. u Dubrovniku, a svečane 1868. u Šibeniku. Studij filozofije i teologije nastavio je u Splitu kod o. Jordana Zaninovića, budućega hvarskog biskupa, zatim u Šibeniku i Dubrovniku. Za svećenika je zaređen 11. lipnja 1871. u Kotoru.

sestara, njihovu dolasku u Korčulu i njihovu preuzimanju Zakloništa za siromahe.

O. Miškov u suglasnosti sa šibenskim biskupom odredio je da sestre prezmu Zaklonište siromaha 1. siječnja 1903. godine. Za rad u Zakloništu izabrane su tri sestre: s. Imelda Jurić, s. Bonaventura Pauk i s. Vica Bralić, sve tri od Drniškoga kraja.

U narednim godinama Miškov uz pomoć dobročinitilja dao je graditi kuću novicijata i zavod za odgoj djevojka. Godine 1905. s. Imeldu Jurić i s. Ozanu (Milica) Peran (rođ. 9.siječnja 1871., u Kaštel Starome) poslao je u Rim kod sestara dominikanki Kongregacije sv. Katarine Sijenkinje, "da se izvježbaju i priuče redu i zaptu redovničkog života" kako bi bolje odgovorile na zadaće koje su ih čekale u Kongregaciji. U Rim su otišle u mjesecu travnju, a vratile se u Korčulu u jesen 1905.

Službeno utemeljnje nove Kongregacije pod nazivom Kongregacija Sv. anđela Čuvara izvršeno je u matičnom samostanu u Šibeniku, 16. svibnja 1905. pod predsjedanjem šibenskog biskupa Vinka Pulišića, O. Ađela Miškova, O. Metoda Mirića, priora šibenskoga samostana dominikanaca, biskupskog kancelara dr. Ivana Bjažića, i sve sestre šibenske kuće na čelu sa s. Rozom Jurić.

Svečano proglašenje utemeljenja Kongregacije objavljeno je 2. listopada 1905., u Korčuli. Prvom predstojnicom samostana i podravnateljicom Zakloništa siromaha, određena je s. Imelda Jurić. (Prvom učiteljicom "novačica i pripravnica" postavljena je s. Hosana Peran.)

S. Imelda Jurić prva je časna majka u Korčuli. Nakon dvije godine svoga upravljanja, 1907., s. Imelda je molila O. Miškova da je oslobodi poglavarske službe zbog zdravstvenih razloga. Iste godine O. Miškov je razmišljao o prepuštanju uprave Kongregacije samim sestrama. Nakon savjetovanja s generalom Reda u Rimu, suglasnost šibenskog, splitskog i dubrovačkog biskupa i mišljenja zavjetovanih sestara odredio je blagdan Presvetoga Trojstva 14. lipnja 1908., za imenovanje prve vrhovne nadstojnice –časne majke i njenih savjetnica.

Prije izbora ovako je razmišljao i molio pred Bogom:

"Kad sam sve to obavio, zazvav u pomoć Duha Svetoga, stao sam pred Bogom, razmatrati primljena i pobilježena mnijenja svih sestara doživotno zavjetovanih u Kongregaciji, te nadjoh da izmedju 24 sestre saslušane, njih je 17 bilo od mnijenja da bi im se prvom vrh. Nadstojnicom, za prve 4 godine, imenovala ona koju sam i ja "in pectore" imao kao najprikladniju i najsposobniju, i koju su mi tako preporučili redoviti ispovjednici sestara, toli u Šibeniku, koli u Splitu i u Korčuli, kojim su bile vrlo dobro sve prilike poznate.

Mirne sam zato duše odlučio im tu Sestru imenovati Vrh. Nadstojnicom, ali im ne otkrih imena ni njezina, ni Savjetnica, dok im to ne budem svečano očitovao u odredjeni dan, a taj je bio blagdan presv. Trojstva 14. lipnja 1908".

Zamisao O. Miškova se ostvarila: S. Imeldu Jurić, dotadašnju starješicu u Korčuli imenovao je za prvu časnu majku vrhovnu poglavaricu u novoj Kon-

gregaciji Sv. anđela čuvara na blagdan Presvetoga Trojstva 14. lipnja 1908.

Sestra Imelda je imala samo 28. godina, a za službu vrhovne poglavarice traži se najmanje 40 godina. Budući da je ispunila sva očekivanja, bila je oslobođena od pravnih propisa. Pravne uredbe na Kongregaciji za redovnike u Rimu uredio je o. Miškov

Preuzimanjem uprave u svoje ruke , sestre su pod vodstvom majke Imelde i svestranu potporu O.Miškova održale započete i pokrenule nove planove svoga djelovanja u Korčuli i drugim kućama. Osim Zakloništa za siromahe u Korčuli, godine 1910., sestre su preuzele zaklonište siromaha sv. Lazara u Trogiru. Godine 1913., s. Imelda je tražila dozvolu za otvaranje vrtića u šibenskom samostanu i već 1. prosinca 1914., sestre su otvorile dječji vrtić .

Godine 1912. (od 28. do 29. kolovoza) u Korčuli je održan prvi izborni sastanak (kapitul) na kojem su sestre u prvom glasovanju s. Imeldu Jurić ponovno izabrale za vrhovnu poglavaricu. Po završetku Prvog svjetskog rata, 4. listopada 1921., sazvan je drugi izborni kapitul. Zanimljivo i na ovom kapitulu sestre su ponovno izabrale s. Imeldu za svoju vrhovnu poglavaricu. Odmah nakon izbora s. Imelda je molila da je se riješi te teške dužnosti. Njezina molba nije prihvaćena. Ovaj reizbor potvrđuje da su je sestre voljele i cijenile. Uz podršku sestara, posebno O. Miškova s. Imelda je uspješno upravljala svojom Kongregacijom.

U Osmrtnicama akata Vrhovnog zbora iz 1925., o njoj je zapisano:

*"*Kao djevojče posveti se Bogu, a u 20. godini života zaogrne se bijelim Habitom, kojega je ljubila svim žarom duše do zadnjeg daha. Mlada bude postavljena na kormilo Kongregacije i 12 godina vršila je savjesno tu tešku službu, dok je smrt ne riješi goleme odgovornosti. Uvijek i sa svakim mila i blaga širila je svuda miomiris sestrinske ljubavi, mira i pregaranja. Više nego najživlja riječ govorila su njezina djela, njena poniznost, koja joj bijaše osobitim obilježjem. Za dobro svoje Kongregacije bila je smremna da sve žrtvuje, pa kako na samrti reče, rado i svoj život Bogu prikaže samo za dobro onih, koji joj bijahu povjereni. Izdahnu ona 14. VII. 1924. mirno, tiho, kao što je skromno i živjela, ali njezina uspomena živi i živjet će uvijek u srcima onih, koji su imali sreću, da im bude Majkom i voditeljicom*"*

Časna majka Imelda Jurić umrla je 14. srpnja 1924. godine od raka na prsima, u 44. godini život. Prigodom njene smrti je zapisano " Grad Korčula, pa i cijela Dalmacija, pokazali su ovom prilikom koliko je štovanja i ljubavi uživala blaga pokojnica, jer su neizbrojna saučešća primljena i jer ju u velikom broju dopratiše do vječnog počivališta."[37] Pokopana je 15. srpnja 1924., u samostansku grobnicu na groblju sv. Luke u Korčuli.

37 Nekrolog setara Dominikanki, Korčula, 20. VII. 1924.

S. RAJMUNDA (Matija) IVIĆ

Rođena je u Drinovcima 21.rujna 1893. godine, od oca Mate i majke Marije rođ. Gverić.[38] U samostan sestara Dominikanki u Šibeniku, došla je 26. listopada 1919. U novicijat je primljena 2. listopada 1920., prve zavjete je položila 8. svibnja 1922., a doživotne 8. svibnja 1927. Nakon položenih zavjeta, u Korčuli je radila s bolesnicima, zatim je u Splitu izučila za bolničarku. Kad je u Šibeniku zbog ratnih i političkih prilika od 1917. do 1930. godine otvorena ratna kuhinja "Badžana", a zatim đačka menza, u tim ustanovama s. Rajmunda je dala svoj doprinos radom u kuhinji. Jedno je vrijeme radila i u splitskoj bolnici.[39] Poslije Drugog svjetskog rata, u šibenskom samostanu vršila je službu kućne ekonome.

U knjizi umrlih sestara dominikanki za nju piše: " Bila je kršna, zdrava djevojka. Preboljevši tešku gripu "španjolicu" ostala je slaba cijeloga života. Uza svu svoju slabost radila je uvijek, a molitva svete krunice pratila je njen rad... U Šibenskoj "menzi" otrla je mnogu suzu s očiju siromaha. Šibenik se sjećao njezine plemenitosti i dobroga srca, što je pokazao, kad je veliko mnoštvo otpratilo na vječni počinak."[40] S. Rajmunda je umrla u Šibeniku 8. prosinca 1965., u 72. godini života, a 54., redovništva. Pokopana je 9. prosinca 1965., na groblju sv.Ane.[41] Sprovodne obrede je vodio kanonik dr. Ante Krešimir Zorić.

S. TOMAZINA (Marta) JURIĆ

Rođena je u Brištanima donjim 22. siječnja 1885. godine, od oca Bože i majke Lucije rođ. Deronja.[42] Bila je rođena sestra s. Imelde Jurić. U samostan sestara dominikanki u Šibeniku došla je kao zrela djevojka, 15. rujna 1908. U Korčuli je primila redovničko odijelo 2. listopada 1908., prve zavjete je položila 2. listopada 1910., a doživotne 2. listopada 1914.

Uprava Reda ju je poslala u Zavod sestara Službenica Milosrđa (Ancelle) u Dubrovnik, da

38 Krštena 01. 10. 1893. u crkvi Imena Isusova na Miljevcima. Krstio je O. fra Mijo Bronić, a krsna kuma je Manda Bačić, žena Lovre.

39 Usp. Šematizam biskupije Splitsko-Makarske, 1925. str. 148.

40 Arhiv Kongregacije Korčula, Nekrolog od 1960- bez oznake stranice

41 U matici umrlih župe sv. Jakova u Šibeniku od 1949- str.47. red. br. 27. U opasci piše: " Bila je uzorna redovnica u samostanu sestara dominikanki..."

42 Krštena 02. 02. 1885. u crkvi Imena Isusova. Krstio je O. fra Danijel Marin, krsna kuma je Manda Ivić. Matica krštenih, Miljevci od 1884.-1896. br.19.

nauči razne ručne radove, vježbala se u crtanju, slikanju, naučila je prilično i talijanski jezik. Više je godina radila u obdaništu siromašne radničke djece u Šibeniku, od 1917. do 1933. zatim u državnom zabavištu koje su sestre vodile od 1933. do 1935. U ratnoj kuhinji Badžani u Šibeniku od 1917.- 1930.) u kojoj su djelovale sestre dominikanke, spominje se s. Tomazina Jurić koja je još 1929., u toj ustanovi bila potvrđena za predstojnicu.[43]

Od 1936. do 1941. radila je kao ekonoma u dječjem domu "Josipovac" u Zagrebu, zatim u Gružu u pučkoj kuhinji. Kad je pučka kuhinja prestala s radom godine 1945., s. Tomazina je premještena u Žrnovo, gdje je radila do 1953. Od 1953., u matičnoj kući u Korčuli ostala je do smrti, gdje se još više posvetila molitvi i ručnom radu. Umrla je u Korčuli 14. studenog 1971., u 87-oj godini života a 63. redovničkog posvećenja.[44] Pokopana je 16. studenog u sestarsku grobnicu na groblju Sv. Luke u Korčuli.

S. HIJACINTA (Marija) BAČIĆ

Rođena je u Brištanima gornjim 7. ožujka 1935., od oca Ivana i majke Jake rođ. Stojanović. U samostan sestara dominikanki u Šibeniku primljena je 28. veljače 1952. u novicijat u Korčuli, 8. svibnja 1953., prve redovničke zavjete je položila 9. svibnja 1954., a doživotne 8. prosinca 1959.

Kad je položila prve zavjete, iz Korčule je premještena u Split gdje je vršila sakristansku službu: u samostanu sv. Martina, na Škrapama, katedrali sv. Duje, zatim u Orebiću. Od 1962., u Matičnoj kući u Korčuli službu kućne ekonome vršila je 27. godina. U riznici katedrale sv. Marka u Korčuli radila je 20. godina. U vrijeme Domovinskog rata od 1991. do 1996. uključila se u rad Crkvenog karitasa i u suradnji Crvenog križa pomagali su u hrani i odjeći 19. tisuća izbjeglica iz Goražda kao i drugih krajeva. Penzioniranim braniteljima pripremila je za Božić 4 tisuće Božićnih darova. S. Hijacinta je uspostavila vezu s našim iseljenicima u Australiji (Stipe Skelin - gornji Skelini iz Miljevaca), Austriji, Njemačkoj – Frajburg i sama je išla po hranu.

U pripremi je knjiga o djelovanju Karitasa i Crvenog križa u vrijeme Domovinskog rata u kojem je s. Hijacinta mnogo pridonijela svojom zauzetošću i radom.

Danas s. Hijacinta živi, moli i radi u kući matici u Korčuli.

43 JURE KRIŠTO, Stoljeće služenja Bogu, Redu i Narodu, Kongregacija sestara dominikanki Sv. an čuvara, Korčula - Zagreb, 2005. str. 78.

44 AKK, u nekrologu piše: " Svojim ozbiljnim, savjesnim redovničkim životom bila je svijetli primjer mlađim sestrama...

3. SESTRE MILOSRDNICE SV. VINKA PAULSKOG

Družba sestara milosrdnica s kućom maticom u Zagrebu, ima svoje korjene u prvoj zajednici sestara koju je sv. Vinko Paulski osnovao u Parizu 1633. Svoje djelovanje u Hrvatskoj, započele su u Zagrebu, 1845. godine.

Prema dostupnim dokumentima, do sada prva časna sestra milosrdnica u Družbi sv. Vinka iz Miljevaca bila je:

S. ANDRONIKA (Cvita) IVIĆ

Rođena je u Drinovcima, 20. ožujka 1903., od oca Stanka i majke Marije rođ. Dević. [45]

U Družbu sv. Vinka je došla 1. rujna 1923., prve zavjete položila 21. prosinca 1925. Sestra Andronika je po struci bila bolničarka. Prvo mjesto njezine službe bila je Rijeka, gdje je radila u bolnici, zatim Split, Gračac, Sarajevo. Godine 1934., dolazi u Kuću maticu gdje polazi bolničku školu, zatim odlazi u Beograd gdje radi u bolnici.

Godine 1937. već je u južnoj Americi gdje je u više mjesta radila kao bolničarka: u Guamini, Doyenu, Marcos Juarezu, Anchoreni, Ayacuchu...

Umrla je u Argentini u Buenos Airesu 31. ožujka 1948. godine.

U kratkom životopisu o s. Androniki piše: 20. ožujka 1903. ugledala je prvi puta svjetlo Božje. Nakon 20 godina ostavila je svoj lijepi kninski kraj i stupila u kandidaturu Družbe sa željom da bude posve Isusova, 21. prosnca 1925., dakle par dana prije Božića postala je po svetim zavjetima doista posve Isusova – pripravna za Njega poći i na kraj svijeta. Odmah nakon zavjetovanja postali su bolesnici u onom žarkom zanosu njena prva i jedina briga. A taj je zanos sigurno ni kasnije nije ostavio. Bila je ljubazna sestra, koja je sa smješkom prelazila preko svakidašnjih prilika i neprilika pripravna na uslugu svima.

Želja da se što više žrtvuje za Gospodina odvela ju je iz lijepe domovine. Ako mogu drugi ostaviti rodni kraj zbog bijednih zemaljskih probitaka, zašto ga ne bi Božja službenica mogla ostaviti i radi duhovnoga blaga? U Argentini je nastavila raditi kao bolničarka do konca svoga zemaljskog života. Gospodin joj bio vječna nagrada i radost. Počivala u miru u dalekoj tuđoj zemlji.[46]

45 Matica krštenih u župi Miljevci od 1896. – str. 110. br. 18. (s. Andronika je bila teta Stanku Čiminu, očeva sestra)

46 Arhiv Družbe sestara milosrdnica Zagreb, (ADSM) Iz Ljiljan Bašče (u spomen našim pokojnim sestrama, koje su umrle 1948. godine)

Zaključak

Ovaj kratki prikaz svjedoči da su miljevačke časne sestre, posebno one koje su u vječnosti, svaka na svoj način ostavile svijetli trag djelotvorne ljubavi kroz različite oblike apostolata imajući pred očima Krista i njegovo spasenjsko djelo. One su svojim životom i djelovanjem slijedile primjer Krista koji je rekao da nije došao da mu služe, nega da služi.

Redovnički oblik života i posvećenja Bogu aktualan je za svako vrijeme, jer može biti poticaj da se svatko u svom ljudskom i kršćanskom pozivu založi u izgradnji boljeg svijeta, da dosljedno i odgovorno živi te da je moguće ostati vjeran Božjem pozivu.

VODENICE (MLINOVI) NA ROŠKOM SLAPU
(povijesni pregled)[1]

Davor Gaurina i Joško Zaninović

Vodenice na Roškom slapu pripadaju sustavu predindustrijskih postrojenja na rijeci Krki. U životu stanovništva drniškog i bukovičkog kraja imale su izniman gospodarski značaj pa su zbog toga bile uzrok čestih sukoba koji su zbog njih vođeni. One su, ne samo život značile, već i donosile velike prihode. U čestim ratovima koji su vođeni na ovim prostorima mlinice su gotovo uvijek bile porušene. Do početka Kandijskog rata veoma je malo podataka o vlasnicima vodenica, ali po teritorijalnom razgraničenju lako se može ustvrditi tko im je bio vlasnik ili u čijem su bile posjedu. U XVI. stoljeću, nakon uspostave turske okupacijske vlasti na ovom području, vodenice postaju vlasništvo turskih velikaških obitelji koje se ovdje naseljavaju. Dolaskom mletačke vlasti, koncem XVII. stoljeća, dio vodenica vraćen je visovačkom samostanu, dio se nalazi u rukama drniške vlastelinske obitelji Nakić – Vojnović, a nekima kasnije nalazimo vlasnike u okolnim selima. Vodenice na desnoj obali Roškoga slapa bile su do 1929. godine u posjedu skradinske obitelji Marasović. Premda su često mijenjale gospodare, vode-

1 Ovaj rad, u kraćoj verziji objavljen je u Zborniku simpozija "RIJEKA KRKA I NACIONALNI PARK "KRKA" PRIRODNA I KULTURNA BAŠTINA, ZAŠTITA I ODRŽIV RAZVITAK" Zbornik radova, Šibenik, 5. - 8. listopada 2005., Šibenik, 2007., str. 319 – 330. Sastavni je dio projekta Gradskog muzeja Drniš pod nazivom "VODENICE NA RIJECI KRKI".

nice su u svojoj osnovi ostale iste kao i prije, bez gotovo ikakvih tehničkih inovacija. Premda više nemaju nikakvo gospodarsko značenje za ovaj kraj, danas su prvorazredna turistička atrakcija.

Uvod

Mlin[2] je zgrada, uređaj ili pogon u kojemu se mljevenjem sjemenki žitarica ili mahunarki proizvodi brašno, krupica i sl. Nekad je za pogon mlinova služila snaga vjetra (vjetrenjača) ili vode (vodenica). Mlinovi na Roškom slapu tipološki pripadaju mlinovima na vodeni pogon koji se još nazivaju i vodenice.[3]

Vodenice su bile, uz ručni žrvanj, najrasprostranjenija vrsta mlina zbog mnoštva rijeka, potoka, kanala koji pokreću pogonske kotače s lopaticama (žlicama). Prvi mlin na vodeni pogon bio je vodoravan. Nazivaju ga grčki mlin (jer je nastao u staroj Grčkoj)[4] ili skandinavski (jer se dugo zadržao u Skandinaviji).[5] Mlinovi (vodenice) ove vrste na rijeci Krki i na većini dalmatinskih rijeka i potoka u funkciji su do današnjih dana. Mlinove s okomito postavljenim pogonskim kotačima ne nalazimo u našim krajevima.[6]

Povijesni pregled

Kada su se pojavili prvi mlinovi (vodenice) na području Roškog slapa nije nam poznato. Da su oni postojali na prostoru rijeka Krke i Čikole još u antičko vrijeme[7] poznato nam je iz jednoga rimskog natpisa na brončanoj pločici koji

2 Mlin je stroj koji usitnjuje materijal (žitarice) do finoće praška (brašna). Radi na istom principu kao drobilica. Princip žrvnja: materijal se trlja i siječe između dva mlinska kamena, od kojih se jedan okreće (površina je oboma hrapava i oštrih rubova).

3 Opća enciklopedija LZ " Miroslav Krleža", sv. 5 (L – Nigh), Zagreb, 1979., str.524; V. Tkalčić, NARODNA ENCIKLOPEDIJA SHS, II.knjiga (I-M), Zagreb, 1924./25., str.1009.

4 Grčki geograf Strabon, opisujući bogatstvo kralja Ponta (crnomorska obala na području današnje Turske) Mitridata 65. godine prije Krista, koje je palo u ruke rimskog vojskovođe Pompeja kaže kako je njegov dvor bio sagrađen u Kabeiri, kao i vodenica. Mitridatov dvor sagradio je njegov prethodnik, pa se smatra da je onda nastala i vodenica (120. godine prije Krista). Jedini problem ovog spomena vodenice jest nespominjanje tehničkoga opisa vodenice. P. James i N. Thorpe, DREVNI IZUMI, str.389 – 392.

5 F. Braudel, STRUKTURE SVAKIDAŠNJICE (materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća), Zagreb, 1992., str. 378 – 384.

6 Ovaj izum pripisuje se Rimljanima a ostvarili su ga rimski inženjeri u prvom stoljeću prije Krista. Gibanje koje prenosi zupčanik postat će dakle, vodoravno, za finalno opsluživanje mlinskog kamena koji će se tako okretati pet puta brže od pogonskog kotača; tako nastaje umnožavanje. U blizini Arlesa, u Barbegalu, arheolozi su otkrili zadivljujuće rimske instalacije; jedan akvadukt duži od 10 km, "pod potisnom vodom", i na njegovu kraju 18 kotača u slijedu, pravi serijski motor.

7 Prva poznata vodenica u starom Rimu bila je smještena na padinama brežuljka Janikula. Pokretala ga je voda iz aqua Traiana - Trajanova akvadukta (II. stoljeće poslije Krista). Nešto kasnije, kompleks vodenica sagrađen je u standardnoj građevnoj tehnici: beton s licem od opeke, uz akvadukt. Dio ovog lokaliteta nedavno je istražen, ali se većina ostataka nalazi ispod obližnje ceste. Također, postoje 3 ili 4 mlinska kola na tzv. sjevernoj ili mlinskoj cesti i jedan veliki na južnoj. Mlinovi poput ovog melju rimsku pšenicu u brašno od kasnog II. stoljeća poslije Krista.Ovaj specifični mlinski kompleks čini se da je preživio i slom Rimskog carstva u 5. stoljeću. Godine 537. Rim je osvojio bizantinski general Belizar, a zatim su ga opsjedali Ostrogoti, koji su ga željeli vratiti pod svoju vlast. Kad su Ostrogoti presjekli dovod vode u grad, rušeći akvadukte, automatski su presjekli i opskrbu kruhom stanovnike Rima. Belizar se dosjetio kako riješiti problem i postavlja na rijeku Tiber ploveće vodenice koje je smjestio u brodove na zaklonjenom mjestu. Ploveći

potječe s područja antičke Promone.[8] Arheološki ostaci rimskih mlinova na rijeci Krki do danas nisu pronađeni i poznati.

Iz razdoblja srednjega vijeka također nemamo materijalnih ostataka mlinova. Pisanih izvora i podataka nema za razliku od prostora Skradinskoga buka gdje su povijesni izvori obilno zastupljeni.[9] Možda je problem u tomu što se u srednjem vijeku Roški slap nazivao drugim imenom.[10] Zbog svoga zemljopisnog smještaja i količine vode mlinovi su zasigurno postojali i to na onim mjestima gdje ih se većina danas nalazi.[11] Prostor Roškog slapa u srednjem je vijeku mijenjao gospodare. Ali najviše vremena nalazi se u posjedu hrvatske velikaške obitelji Nelipić koja je prema tradiciji, a i pisanim izvorima, starosjedilačka na lijevoj obali rijeke Krke. U zemljopisnom pogledu čitav prominsko - miljevački prostor[12] bio je njihov posjed koji takav ostaje sve do 15. stoljeća kada ga je Hrvatsko – ugarski kralj stavio pod

mlinovi mljeli su pšenicu u brašno za narod, koji se, prema bizantinskom povjesničaru Prokopiju, pridružio Belizaru u njegovim vojnama. Korištenje akvadukta za pogon vodenica trajalo je duže od opskrbljivanja kupališta. Vodenice za mljevenje kukuruza bile su na Tiberu sve do kasnog 19. stoljeća. N. Rodgers, ROMAN EMPIRE, Annes Publishing Ltd. 2006., str. 452-453.

8 CIL III 14962 pagani Prom[onenses] / molis molit utendae aquae Prom[onenses... Natpis je načinjen na brončanoj pločici, a riječ je o pravu korištenja vode za mlinove, za što su bili zainteresirani pripadnici seoske zajednice (pagus) Promonjana.

9 Francuski povjesničar ekonomije Ferdinand Braudel smatra da je Europa u XI., XII. i XIII. stoljeću doživjela prvu industrijsku revoluciju. Pod tim podrazumijeva zajedništvo promjena izazvanih sve većim brojem mlinova na vodu i vjetar. Ovi "prvobitni motori" bez sumnje su slabe snage, od 2 do 5 KS za vodenicu, ponekad 5, a najviše deset za krila vjetrenjače. Oni su igrali značajnu ulogu u razvoju srednjovjekovne Europe. Isto tako Braudel smatra da "revolucija" od XII. i XIII. stoljeća ne množi samo vodene kotače, već im ona proširuje upotrebu. Katolički redovnici Cisterciti rasprostranjivali su ih istodobno kad i svoje kovačnice u Francuskoj, Engleskoj, Danskoj. Više nije bilo sela u Europi, od atlantske obale do Moskovske Rusije, koje nema svog mlinara i kotač koji pokreće vodena struja.....

10 U povijesnim izvorima spominje se toponim Slap na kojemu se nalaze vodenice. U visovačkom arhivu čuva se spis pisan ćirilicom iz prve polovice XVII. stoljeća u kojem piše "da su kaluđeri manastira na Krki prodali uzvišenom i plemenitom našem gospodinu Adžiji Alilu, mline, koš i stupe na Slapu "(ARHIV SAMOSTANA VISOVAC, Spisi, fasc.1, spis br. 7). J. A. Soldo, SAMOSTAN MAJKE OD MILOSTI, str. 165.

11 Mlinovi (vodenice) oduvijek simboliziraju ekonomsku moć na određenom području. Nema gotovo ni jednoga rata koji je zahvatio ove prostore, a da se mlinovi nisu našli prvi na udaru. Tako je bilo od prvih prodora Turaka (sredina XV. stoljeća) pa sve do Domovinskog rata (1991.- 1995. godine). U Domovinskom ratu neki su mlinovi bili zapaljeni, a neki demolirani i opljačkani. Na ovaj bi se prostor moglo replicirati stanje mlinova na Skradinskom buku u ratnim vremenima, za koja postoje brojna pisana svjedočanstva. Primjerice, Jakov Foscarini u svojoj Relaciji prikazanoj u mletačkom Senatu na povratku sa dužnosti Generalnog providura Dalmacije – 1572. godine kaže da *"On misli da je Šibenik "od najveće važnosti" jer ga spaja Krka sa Skradinom i Kninom, gdje su nekoć bili mlinovi Venecije, koji su u prošlom ratu uništeni. Rijekom Krkom mogla bi se za svaku veliku flotu dovesti drva i smole, čime susjedni krajevi obiluju*….. MLETAČKA UPUTSTVA I IZVJEŠTAJI, Izdanje JAZU, sv. IV od 1572. do 1590. godine, str.10, Zagreb 1964. U svom djelu POVIJEST KANDIJSKOG RATA U DALMACIJI, šibenski povjesničar i suvremenik Frano Divnić u nekoliko navrata opisuje razaranje mlinova na Krki. Na str. 135., 1647. godine kaže"…….Na rijeci Krki nedaleko od Skradina stajalo je nekoliko mlinova što su ih Turci oduzeli Šibenčanima u prošlim ratovima i sada su Turcima od velike koristi, pogotovo u namjeravanoj opsadi grada. Zato barun Degenfeld ispravno odluči da tamo pošalje Sabinija sa stotinu i pedeset domaćih pješaka, koji su ih bez smetnje porušili. Ali na povratku ih napadne tisuću Turaka koji su po pašinom naređenju krenuli iz Knina; tukli su ih s leđa i s boka i napadali handžarima……." F. Divnić, POVIJEST KANDIJSKOG RATA U DALMACIJI, Izdanje Književnog kruga iz Splita, 1984.);

12 Prostor vapnenačke zaravni omeđen kanjonima rijeke Krke, Čikole (Poljšćice) i Prominskog prigorja. Veoma je bogat arheološko – povijesnim ostacima od pretpovijesti do srednjega vijeka. Na obroncima Promine i rubnim kanjonskim uzvisinama registrirano je nekoliko pretpovijesnih gradina i nekropola (tumuli), a ovaj teritorij postaje predmet spora između dvaju ilirskih naroda: Delmata i Liburna. No, zbog nedovoljne istraženost ovoga prostora ne možemo s potpunom sigurnošću ustvrditi komu je pripadao, ali znamo da je često bio predmet spora. Početkom rimske vladavine na ovim prostorima uspostavljena je administrativna granica između Delmata i Liburna – rijeka Krka, kao prirodni međaš, pa stoga opravdano možemo reći da su Rimljani poštivali ranije stanje.

bansku vlast i razdijelio ga drugoj hrvatskoj vlasteli. Kako su mlinovi tada imali veliki ekonomski značaj i donosili znatne prihode svojim vlasnicima (primjerice Skradinski buk), zasigurno su ih i Nelipići posjedovali na lijevoj strani Roškog slapa. Postojanje srednjovjekovnih mlinova na Roškom slapu nigdje se direktno ne spominje, ali se spominju kasnije, u vrijeme Kandijskog rata i poslije njega, gdje je razvidno da ih Turci prisvajaju dolaskom na ove prostore u prvoj polovici XVI. stoljeća. Kada nam budu dostupni spisi šibenskih notara, sigurni smo da će biti i više podataka za mlinove na Roškom slapu.

Prostor Roškog slapa

Kako su Nelipići gospodarili ovim mlinovima i koliki su bili njihovi prihodi nije nam znano za razliku od Skradinskog buka gdje je to stanje do detalja poznato. Francuski povjesničar srednjovjekovlja Robert Philippe donosi zanimljivu tezu primjenjljivu i na hrvatsku vlastelu: "Mlin, u prvom redu namijenjen mljevenju žita, postao je osnovni instrument vlasteoske ekonomije. Vlastelin je taj koji odlučuje o njegovoj izgradnji, kupuje mlinski kamen, isporučuje drvo, kamen; seljaci daju svoj rad. Vlasteoska ekonomija sastoji se od niza osnovnih jedinica koje su same sebi dostatne..."[13] Ovakav primjer vlastelinskog gospodarenja mlinovima fantastično je vidljiv na Skradinskom buku. Primjerice u ugovoru iz 1492. godine što ga sklapa Jakov Dobrojević u ime zakupnika s vlasnicima mlinova na kopnenoj strani utvrđeno je da od dobiti stupanja raše (vrsta grubog domaćeg sukna) tri petine dobivaju Jakov Dobrojević i drugovi, a dvije petine ostali vlasnici mlinova. Zakupnici su sklapali ugovore i s kovačima koji su popravljali mlinice. Tako su 1478. Ciprijan i Juraj Dobrojević sklopili ugovor s kovačem Antunom Vukčićem koji se obvezao, uz godišnju nagradu od 22 libre, popravljati stare i, po potrebi, izrađivati nove naprave za mlinove "u gradu i kotaru". Deset godina prije toga za isti posao Matej Skitarić je dobivao godišnje 30 libara. Ako je bilo više zakupnika, onda je redovito netko od njih bio zadužen za pobiranje žitarica i vođenje računa o cjelokupnom zakupu. Međutim, te su poslove oni povjeravali i drugim osobama.

Kad su Turci početkom XVI. stoljeća zaposjeli ove krajeve vjerojatno su obnovili zatečene mlinove i nastavili ih dalje koristiti.[14] Vremenski odmak od 1522. godine do 1647. (početak dugotrajnoga Kandijskog rata) bio je uglavnom miran, bez većih sukoba i neprijateljstva između Turaka i Venecije.

13 F. Braudel, Nav. dj. str. 378 – 384;

14 Vodenicu na Roškom slapu visovački franjevci posjeduju i prije dolaska Turaka na ove prostore. Kao i svima, Turci zaposjedaju i otimaju imovinu franjevcima. Bilo je i onih koji su po svaku cijenu željeli steći vlasništvo nad fratarskom imovinom u Roškom slapu. Tako su, primjerice, kaluđeri manastira Aranđelovac na Krki Turčinu Alilu Adžiji prodali "mline, koš i stupe na Slapu".....A. J. Soldo, SAMOSTAN MAJKE OD MILOSTI, str. 165.

Sredinom XVII. stoljeća (1645.-1669. godine) razdoblje je Kandijskoga rata.[15] Na ovim prostorima započelo je dugotrajno, 25-godišnje ratno razdoblje koje je ostavilo snažan pečat. Osim što su ratna pustošenja i uništavanja bila velika, došlo je i do velikih migracijskih promjena. Mnoga su sela opustjela i nestala, a stanovništvo iz njih odlazi u Primorje i tu se naseljava i nastavlja dalje živjeti. Na prazne i opustošene prostore visovački franjevci dovode novo stanovništvo, mahom iz Bosne i Hercegovine. Uglednike (harambaše i serdare) i predvodnike tog stanovništva Venecija nastoji pridobiti na svoju stranu dajući im razne privilegije, zemljišta, redovnu plaću i novčane nagrade. Pojedinci zbog svojih zasluga koje su učinili za Veneciju dobivaju i plemićke titule (Nakić – Vojnović, Radnić, Butković i dr.).[16]

Nakon što je okončan Kandijski rat, život se počeo postupno normalizirati, premda je bilo još pljački i prepada s obje, nekoć zaraćene snage. Venecija je u cijelosti željela imati kontrolu nad svim onim prostorima koje je upravo osvojila.[17] Posebice nad onim dijelovima koji su trebali državi donositi prihode. Mlinovi su svakako prednjačili u toj skupini. Da bi sve imala pod kontrolom i na jednom mjestu, Venecija je šibenskoj komori pripojila mlinove na Roškom slapu i na rječici Bribišnici.[18] Stoga je generalni providur Antun Barbaro 10. rujna 1670. naredio guvernaturu Franji Saviniću, kojeg je imenovao za nadintendanta mlinova Skradina i Visovca, da mlinari moraju plaćati šest šoldi po mlinskom kolu ali i petnaesti dio od kvarte samljevenog žita. Novac i robu morao je nadintendant prikazati svakog mjeseca šibenskoj komori.[19]

15 Nakon dugogodišnjeg ratovanja Venecija je morala Turcima ustupiti otok Kandiju ili Kretu i 6. rujna 1669. sklopiti mirovni ugovor, u kojemu je za Dalmaciju rečeno da Veneciji ostaje Klis i ono što posjeduje. Obje strane proglasiše opću amnestiju i dadoše na volju svakomu da može ostati u državi u kojoj hoće. Opći providur Antonio Barbaro, nakon proglašenja mira, naredi krajišnicima da nasele Drniš i druga mjesta osvojena od Mlečana. Drniškim providurom imenova Giov. Battistu Cornara, a visovačke franjevce ovlasti da se vrate na Visovac i obnove samostan. Međutim, kako Drniš i neka druga mjesta od 1648. do 1670. nisu bili naseljeni, turski begovi iz tih područja smatrali su ih turskim vlasništvom. Stoga u studenome 1670. spuste se s vojskom iz Bosne i zauzmu ta mjesta. Iz Drniša na veoma uglađen način uklone Cornara i upute s prtljagom u Šibenik, a žene krajišnika koje su zatekli u Drnišu, stanu blago nagovarati neka pozovu sinove i muževe kućama i obrađuju zemlju pod istim uvjetima pod kojima bi je obrađivali Mlečanima. Mnogi su se krajišnici pomirili s nastalim prilikama i povratili kućama. Ostali, nezadovoljni ishodim rata i mira, nasele se oko Pule i drugih gradova u Istri. Pri konačnom razgraničenju, 30. listopada 1671., Venecija je dobila u Dalmaciji Klis, Solin i Vranjic, a izgubila Drniš, Knin i Skradin. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE; Zbornik povijesnih studija: 1494.- 1940. Urednik Ante Čavka, Split, 1995., str. 185;

16 Opći providuri G. Cornaro (1686.-1689.), A. Molin (1689.-1692.) i D. Dolfin (1692.- 1696.) imali su zadatak da novoosvojene krajeve napuče i u njima organiziraju mletačku upravu. Tako je Cornaro zadužio prvoga drniškog governatura i sopraintendenta Urbana Fenzija da Drniš i njegovu okolicu naseli i naseljenicima podijeli zemlju, livade i pašnjake. A sam je podijelio posjede bivših turskih veleposjednika ljudima i ustanovama koji su se istakli u osvajanju i obrani Drniša. To su Urbano Fenzi, Mate Nakić Vojnović, visovački franjevci, Toma Zavorović (Zavoreo), Grgo Radnić i Andrija Butković.

17 Prije nego su dijelom napustili Šibenik i vratili se na Visovac, franjevci su od mletačkih vlasti tražili potvrdu posjeda svojih prijašnjih zemalja koje su oteli Turci. Šibenski knez i kapetan Ansolo Emo potvrđuje im 22. travnja 1670. godine posjede na Kuželju i Kobljaču i sve koje su imali uz rijeku Krku prema Rupama, brežuljak i dolinu prema Skradinu, Oblu glavicu gdje su sjekli drva te Ismidus. Također potvrdio im je posjedovanje mlina s tri kola i tri stupe na Roškom slapu, te zemlje u Vrbici s maslinama. Istu ispravu trebao je potvrditi i Generalni providur u Zadru. J. A. Solodo, SAMOSTAN MAJKE OD MILOSTI, str.179.

18 J.A.Soldo, SKRADIN POD VENECIJOM, RZHAZUZd, sv. 33/1991., str.131-183.

19 J.A.Soldo, Nav. dj. str.131-183. Pošto je određena nova granica između Venecije i Turske u Dalmaciji (1669.) dio Skradinskog buka pripao je mletačkom području upravo zbog mlinica na Krki. Već g. 1670. uređivali su se odnosi mlinara. Državi je bilo glavno osigurati prihode komore, ali i mlijeva žita, jer je na šibenskom području bilo malo mogućnosti gradnje mlinica.

Ovdje se izrijekom spominju visovački mlinovi. Iz toga bi se moglo zaključiti da su oni prije Kandijskoga rata i turskih osvajanja ovih prostora početkom XVI. stoljeća bili u posjedu visovačkih franjevaca.[20] Moguće je da su se prigodom darivanja otočića Visovca franjevcima, darovali i još neki posjedi, a među njima i mlin na Roškom slapu čiju su vlasnici i danas franjevci.

Koncem 1684. godine, za vrijeme Morejskog ili tzv. "Bečkog rata", s ovih prostora, ratnim djelovanjima, istjerani su Turci. U ovim događajima ključnu ulogu imaju domaći uglednici koji su samo uz logističku pomoć Venecije uspjeli sami istjerati osvajače. Tu se posebno istaknuo serdar Mate Nakić Vojnović[21] koji je organizator i pokretač ove vojne.[22] Međutim, on je prethodno ucjenjivao mletačku vlast, a jedan od njegovih uvjeta vjernosti Veneciji jest i vlasništvo nad mlinovima Roškog slapa i Skradinskog buka.[23] Venecija je vještim diplomatskim manevrom izbjegla prihvatiti i potvrditi Nakićeve uvjete što je vidljivo iz daljnjeg tijeka događaja. Samo mu je djelomično izišla u susret. Generalni providur Girolamo Cornaro na Roškom slapu udijelio mu je jednu mlinicu, uz uvjet da je popravi i uživa do protivne odredbe. Cornarov nasljednik A. Molin odlukom od 31. prosinca 1689. dodje-

20 Nakon što je Venecija vojnim djelovanjima protjerala Turke s ovih prostora, ona nastoji što prije uvesti potpunu pravnu kontrolu nad svim osvojenim i zatečenim dobrima. Nitko nije mogao bez pismenog dopuštenja centralne vlasti steći zemljišni posjed, stambeni ili gospodarski objekt. Isto tako sve one koji su na bilo koji način pridonijeli mletačkim interesima nagradila bi sa srebrnim ili zlatnim medaljama i posjedima. Na taj način stanovništvo je vezivala uz sebe. I franjevci su bili nagrađeni za svoje zasluge, koje su u ključnim trenucima za Veneciju bili presudni. Međutim, velik dio zemlje koju dobivaju visovački franjevci bila je neplodna (pašnjaci ili neplodno tlo), a Veneciji nije bilo u interesu povećati dobra tzv. "mrtve ruke".

21 Serdar Mate (Matija) Nakić Vojnović rodio se 1628. Budući da nije mogao podnositi turski zulum, ostavi s braćom rodni kraj i pod mletačku vlast dovede oko 2000 kršćanskih obitelji. Kao mletački podanik borio se protiv Turaka za općih providura: Done, Valiera, Cornara, Molina i Dolfina. Istakao se u borbama za Sinj, Herceg Novi, Čitluk (Gabela) i u obrani Drniša. Godine 1685. sa 200 krajišnika na Bilajskom polju popali turske kuće, posiječe mnogo Turaka i dovede mnogo robija. Na početku lipnja 1686. sa 2000 krajišnika porobi okolicu Duvna. Iste godine (1686.) istakao se u mjesecu rujnu pri osvajanju Sinja. Sljedeće 1687. godine sudjelovao je s drniškim krajišnicima u napadaju na Livno, Duvno i Županjac i junački se ponio u borbi kod Varcar-Vakufa. S bratom Martinom razbio je Turke u Rupama i Vrpolju. Na Grahovu polju pomože svladati Masul-pašu. Nakon tih i drugih junačkih podviga junački je poginuo 1694. godine u borbi za Čitluk. Kako je napisao fra Andrija Kačić Miošić "I bi od sve vojske principove gorko oplakan i obžaljen." POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 196 – 198;

22 Poslije gubitka Sinja 1686. Turcima je s južne strane Dinarskoga gorja ostao samo Knin. On je bio Veneciji trn u oku jer su Turci svojim prepadima iz njega ometali sređivanje života u oslobođenim krajevima sjeverne Dalmacije. Da se od Turaka zaštite okolice Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, opći providur konjaništva Antonio Zeno prvih dana prosinca 1687. zaključi s harambašama i glavarima Kaštela, Trogira i Šibenika da Drniš čvrsto zadrže u svojim rukama. Branit će ga zagorski krajišnici na čelu sa serdarom Matom Nakićem Vojnovićem, a Šibenčani će im poslati 200 ljudi kao pojačanje. Trogirani će čuvati Ribinju kulu iznad Petrova polja sa 20 ljudi, Klišani s 30 ljudi šumu u Maljkovu, Skradinjani s 25 ljudi Nečven, a 100 Bukovčana granicu zapadno od Krke. Momentalno će se samo pojačati straža u Drnišu sa 200 ljudi. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 190;

23 Nakić je tražio odobrenje da na mletačku stranu prebaci 1000 obitelji. Inače će se morati ili s Turcima nagoditi ili tražiti zaštitu u bečkoga vladara. Ako sam ne može riješiti njihovu molbu, oni će sa svojim opunomoćenicima Franjom Posedarskim i Mihovilom Zavorovićem poći u Veneciju. Od putovanja je odsustao kad ga je Dona uvjerio da će urgirati rješenje njihove molbe i odgovoriti u roku od 15. dana. Nakić se prevario u nadi pa je na početku ožujka 1684. pošao u Veneciju i Senatu podnio pismene uvjete pod kojima su stanovnici Zagore, Petrova i Kosova polja spremni priznati ml. vlast. Ti uvjeti glase: Zemlje koje posjeduju ostat će njihovo vlasništvo, a oni će plaćati desetinu i s oružjem se u ruci boriti protiv Turaka. Formirat će 30 četa od kojih će svaka brojiti po 50 ljudi. Venecija će plaćati časnike i borce i povratiti im blago i stvari koje su im opljačkali ml. podanici. Venecija će im odmah poslati hranu da ne pomru od gladi. Nakića će im imenovati za serdara s mjesečnom plaćom od 100 dukata. On će birati narodne glavare i časnike, a Senat će ih potvrđivati. Mlinice na Roškom slapu i Skradinskom buku ostat će vlasništvo obitelji Nakić koja broji 40 članova. Mate Nakić upravljat će svim selima kojima je do tada upravljao. Poslije njegove smrti ta će vlast biti nasljedna u njegovoj obitelji. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 188;

ljuje mu na Roškom slapu mlinicu muslimana Ćate Miljevčanina koju je počeo popravljati.[24] Prema ovim podacima obitelj Mate Nakića Vojnovića, koncem XVII. stoljeća, posjedovala je dva mlina na Roškom slapu.

Političke i sigurnosne prilike su se na ovim prostorima donekle smirile, Venecija je, da ne bi izgubila vrijedne prihode od zemljišta i nekretnina započela ubrzanu razdiobu. Prethodno su postavljeni i određeni uzusi po kojima se dijelila imovina. Obnova grada Drniša kao upravnog središta ovog prostora povjerena je vojničkom časniku Urbanu Fenziju,[25] koji je ujedno i guvernator drniške tvrđave i okolice. Njegov je zadatak bio da uz pomoć stručnjaka podigne zgrade u koje će moći smjestiti dvije konjaničke satnije, jedna satnija plaćenika i četiri satnije krajišnika od kojih će svaka brojiti po 50 ljudi. Svom posadom zapovijedat će on i pobrinuti se da napuči cijelu okolicu i da ljudi obrađuju zemlju. Za prvu ruku će svakoj obitelji dodijeliti određen dio zemlje. Oranice, pašnjaci i mlinovi razdijelit će se naknadno, prema zakonskim propisima. Sva će se zemlja smatrati državnom i protiv toga neće se primati nikakve žalbe.[26]

Krajem 1689. godine došao je osobno u Drniš Alesandro Molin, generalni providur i udijelio zemlje zaslužnima za Republiku i novopridošlom stanovništvu s turskog teritorija. Isti providur Investitorom od 31. prosinca 1689. dao je Tomi Zavoroviću[27] na Roškom slapu mlinicu, koja je nekoć bila vlasništvo drniškog muslimana Terzibalijića, te mu posuđuje novac da u njoj osposobi pet mlinova uz uvjet da državi daje 1/4 dobiti kao znak priznavanja njezina vlasništva.Tom prigodom Molin je i Grguru Radniću[28] za iste zaslu-

24 POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 197;

25 Urban Fenzi rodio se u Šibeniku 15. siječnja 1651. od oca Talijana Julija i majke Hrvatice Laure Semonić-Laudonić. Od mladosti se posvetio vojničkom zvanju i kao vojnik istakao u raznim prigodama za Bečkoga ili Morejskog rata. Godine 1684. formirao je satniju konjanika i njome osiguravao život dvama providurima: Petru Valieru i Girolamu Cornaru. U travnju 1686. istakao se pri opsadi i osvajanju Sinja. Na početku 1688. utvrdio je Drniš i pomrsio planove Husein-paši koji je s velikom vojskom bio upao u Drniško krajinu. Prije pada Knina sprečavao je dopremanje hranei municije turskoj posadi u tom gradu. U kolovozu 1688. pod njegovim je zapovjedništvom drniška posada razbila Selman-pašu na Petrovu polju. Junački se ponio pri opsadi Knina, kada je bio i ranjen i osvojio Vrliku. Naselio je u Petrovo polje veći broj kršćanskih obitelji iz zapadne Bosne. U travnju 1689. imenovanje zapovjednikom svega ratnog konjaništva pa zapovjednikom oružanih snaga u Šibeniku. Na čelu drniških i kninskih krajišnika sudjelovao je u zauzeću Čitluka (Gabele) u Neretvi. Za pokazana junaštva bio je više puta odlikovan. Konačno je dobio naslov conte (knez). Umro je 1703. Za usluge učinjene Republici Cornaro mu je terminacijom od 1. travnja 1689. u Drnišu poklonio kuću Turčina Hunića, izvan Drniša kuću dizdara Derića s njihovim posjedima u Kanjanima, Kadinoj Glavici, Tepljuhu i Ceceli. K tomu još u Kosovu, u mjestu zvanom Zvirinac, kuću i imanje kadije Jelovca. Od Urbanova četiri sina poznat je sin Julije, rođen 1678. Od 12 godina postao je konjanički kapetan, a od 26 pukovnik pukovnije. Za turskog upada u Petrovo polje i napada na Drniš 1715. bio je zapovjednikom hrvatskih konjanika u Drnišu. Za revizije imovinskog stanja žitelja Drniške krajine, tzv. sindici inquisitori (G. Loredan, N. Arizzo i S. Molin) 6. srpnja 1751. potvrdili su terminacije općih providura Cornara i Querinija kojima je Urban dobio navedene kuće i zemlje i ostavili na uživanje njegovim unucima Alvisu, Giuliju i Francesku i njihovoj majci Palmi Ditrico Fenzi. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 195 – 196;

26 POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 190;

27 Zavorović se istakao u borbama s Turcima u različitim prigodama, naročito pri osvajanju Čitluka u Neretvi, kada je sa svojom četom osvojio most Struge i u dva ga navrata obranio. Kao governatur Drniša stekao je zaslugu što je uz životnu opasnost doveo iz Bosne više kršćanskih obitelji i naselio ih u okolici Drniša. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 199;

28 Grgur Radnić također je bio zaslužan za Veneciju. U borbi protiv Turaka pokazao je hrabrost i junaštvo, osobito u borbama kod Uskoplja, Rame, Glamoča, Mostara, u obrani Čitluka i Strmice, u napadaju na Livno, gdje je zadan težak udarac Soliman-paši. Za svoje junaštvo bio je

ge terminacijom od 1. siječnja 1690. udijelio mlinicu sa tri mlina na Roškom slapu, koja se nalazi između mlinova muslimana Šatorčića, Ćate Miljevčanina i Mehmed age Vrličanina. I drniški zlatar Mate Tadić, terminacijom istoga providura od 31. prosinca 1689. godine, dobio je među ostalima u Roškom slapu, na mjestu zvanom Čilaš zemlju nekoć vlasništvo muslimana Sefera, da na njoj sagradi mlin. Je li do toga došlo nije nam za sada poznato.[29]

Zbog velikih zasluga koje su učinili za Veneciju[30] u dugotrajnom Kandijskom ratu, te velikih žrtava koje su podnijeli u tom ratu i visovački franjevci primili su nagradu. Udijeljene su im velike zemljišne površine, ali s veoma malim parcelama plodne zemlje. Venecija je izbjegavala povećavanja dobara tzv. mrtve ruke.[31]

Čitavo XVIII. stoljeće proteklo je u miru, osim u jednom kratkom vremenu kada su Turci ponovno pokušali osvojiti izgubljene teritorije.[32] Venecija je nastojala urediti odnose oko korištenja zemlje koju je prethodno podijelila doseljenicima, te regulirala i daću. Tako je bilo i s mlinovima, koji su zakupnicima donosili veliki profit. Zakupnici su, uz dobivanje odgovarajuće investiture, bili dužni u državnu riznicu davati ¼ od ušura stečenog na račun meljave, koji je u pravilu iznosio 6% od samljevenog žita. Drugi izvor kaže da su vlasnici mlinova bili dužni u državnu blagajnu predavati godišnje desetinu od ubranog ušura, a to su oni mogli isplatiti i u novcu. Koncem XVIII. stoljeća, dolazi do nereda u sustavu državne uprave. Iako su vlasti činile sve da to spriječe, nered zahvatio je i mlinarsku djelatnost, pa su tako i mnogi mlinovi na rijeci Krki korišteni bez ikakve naknade državi.[33]

Za vrijeme prve austrijske uprave Dalmaciji (1797. - 1805.) mlinari koji su nudili svoje usluge oduvijek su bili podložni renti državnoj blagajni (u naturi ili novcu). Postojala su dva načina ili dvije skupine poreza: jedna od godišnjeg poreza (kanona), a druga od postotka meljave koji je država uzimala posredstvom zakupnika desetine. Mlinovi na Roškom slapu nalazili su se u prvoj skupini.[34]

Kratkotrajna francuska vladavina ovim prostorima (1805.-1813.) nije učinila veće pomake u uspostavljanju i gradnji novih vodeničarskih postrojenja, u svr-

odlikovan s dvije kolajne, pet medalja, novčanom nagradom i nazvan vitezom (cavalliere). POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 199 – 200;

29 POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 202;

30 I visovački su franjevci bili vrlo zaslužni za Veneciju. Kao dušobrižnici katoličke raje na turskom području brinuli su se za duhovne potrebe vjernika. Podržavali su veze s mletačkim vlastima i organizirali prijelaz stotina kršćanskih obitelji s turskog područja na mletačko. Kao dobri poznavatelji turskog područja davali su mletačkim vlastima dragocjene podatke o kretanju, broju i položaju turske vojske. Sudjelovali su u borbama kao dušobrižnici, svojom riječju i primjerom oduševljavali krajišnike za borbu i dijelili im sakramente. Poslije osvojenja Drniša i Knina, bude u njima vjerski život, obraćaju i krštavaju preostale muslimane. U vrijeme kužnih bolesti uz životnu opasnost njeguju bolesnike i dijele im sakramente. Za te i druge zasluge pojedini im providuri izdaju pismena priznanja i poklanjaju zgrade i posjede. POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 198;

31 J. A. Soldo, SAMOSTAN MAJKE OD MILOSTI, str. 179.

32 POVIJEST DRNIŠKE KRAJINE... str. 202;

33 Prema izvješću iz 1769. godine, visovački samostan je posjedovao na Roškom slapu tri mlina i dvije stupe

34 Pretpostavljamo da je ova podjela učinjena na temelju broja radnih dana mlina. Vodenice koje su bile smještene na rijekama zasigurno su mogle čitavu godinu mljeti žito, osim ako ljeti nisu bile velike suše pa zbog nedostatka vode nisu mljele. Vodenice koje su izgrađene na povremenim vodenim tokovima (potočarke) radile su znatno manje dana u godini, pa su se nalazile u drugoj skupini.

hu mljevenja žita, ali se pokušalo s gradnjom pilana na rijeci Krki. Koliko nam je poznato, na Roškome slapu nije ih bilo premda su se preko njega distribuirali trupci prema donjem toku rijeke Krke.[35]

Na početku austrijske vladavine, Carskim patentom od 5. svibnja 1817. godine o mlinovima, uređeno je pitanje mlinara i mlinova u Austriji. Taj je patent u Dalmaciji primjenjivan samo djelomično. Za ovaj problem državne su se vlasti zanimale u tolikoj mjeri koliko su očekivale koristi od javnih tekućih voda i davanja nagrada onima koji su ih na bilo koji način koristili.[36]

Inventura mlinova u Dalmaciji učinjena je početkom druge Austrijske uprave. Ustanovljeno je postojanje 97 mlinova za žitarice na rijekama Krki i Zrmanji. To je mnogo manje od onoga broja koji možemo pratiti prema povijesnim izvorima. Što je tomu razlog nije nam poznato, jer nikakvih ratnih djelovanja ili velikih migracija stanovništva nije bilo.

Zbog toga je vlast posvetila veću pozornost ovoj gospodarskoj djelatnosti, koju je zatekla u jadnom stanju. Gradili su se novi mlinovi, a stari obnavljali zajedno sa čitavim mlinskim postrojenjima.[37] Zato 1839. godine u čitavoj Dalmaciji aktivan je 541 mlin na vodeni pogon.

Kakvo je bilo stanje postojećih mlinova i mlinarstva na Roškom slapu nije nam poznato. Tko su vlasnici također nam nije poznato, osim za fratarske mlinove kojima je i dalje vlasnik visovački samostan. O radu ovih mlinova i njihovim prihodima, te popravcima i drugim radnjama više se može doznati iz arhivske građe koja se čuva u visovačkom samostanu. No, to je predmet posebne studije koju pripremaju djelatnici Gradskog muzeja Drniš. Međutim, za razdoblje XIX. stoljeća imamo puno više povijesnih izvora.

Tako početkom 1859. godine Vlada u Zadru dala je dopuštenje Mati Galiću iz sela Bogatića da može sagraditi mlin na rijeci Krki (Roški slap) u blizini visovačkog samostana[38] i uspostaviti jednu suknaru i praonicu rublja – muljaču te za njihovo korištenje državi plaćao propisani namet.

U to vrijeme u Dalmaciji su bila 353 mlina sa 727 mlinska kotača pogonjenih vodom. Na te se mlinove i kola (žrvnjeve) plaćao porez. Izvješće kaže da svi

35 Jednako se tada (1804.) pomišljalo na uspostavu pilana na vodeni pogon u čitavoj Dalmaciji, ali ta zamisao nije bila ostvarena. Na njezinu oživotvorenju počelo se raditi netom su Francuzi zaposjeli ovu pokrajinu. Naime, već 1806. god. zadarski poduzetnik Juraj Jurić na Krki, u neposrednoj blizini Skradinskog buka, uspostavlja prvu takvu pilanu. Malo zatim je podigao još jednu. One su zajedno mogle obraditi prilično količinu drveta koje je tokom rijeke dospijevao iz Like. …. Š. Peričić, PROBLEMI DALMATINSKOG...

36 Š. Peričić, PROBLEM DALMATINSKOG MLINARSTVA U XIX. STOLJEĆU, RZHAZUZd, sv.34/1992., str. 161-180.

37 Š. Peričić, PROBLEM DALMATINSKOG ...

38 Š. Peričić, PROBLEMI DALMATINSKOG...

mlinovi za žito pogonjeni vodom bili grube i primitivne izrade.[39] Uspoređujući vodenice u ostalim dijelovima Europe, kojima je pogonski kotač vodoravan, opažamo da su one gotovo svugdje iste. Razlika je u materijalima od kojih su izgrađene i u opremi.[40]

Kako se prostor Roškog slapa nalazi administrativno na drniškom području, sve statistike i izvješća spominju ga pod Drniš. Međutim, statistička su izvješća izrađena za sve mlinove na području grada Drniša, neovisno jesu li na Krki ili Čikoli. Prema službenim izvješćima iz 1858. godine na području Drniša bilo je 7 mlinova i 42 kola (žrvnja), a 1865. godine 13 mlinova s 13 kola (žrvnjeva). Ovi statistički podaci ne govore nam zasigurno o pravom broju mlinova i mlinskih kola (žrvnjeva), jer se samo spominju mlinovi koji podliježu novčanom nametu (porezu).[41]

U drugoj polovici XIX. stoljeća vodenice (mlinovi) na Roškom slapu u vlasništvu su pojedinih obitelji[42] i franjevačkog samostana na Visovcu. Prema vlasničkoj strukturi, postojali su mlinovi i u vlasništvu pojedinoga sela, ali za takve na Roškom slapu ne znamo.

Početkom XX. stoljeća (1902. godine) na prostoru pokrajine Dalmacije radilo je 403 mlina na vodeni pogon sa 687[43] zaposlenih mlinara ili njihovih pomoćnika. No, ovdje ne možemo točno vidjeti odnosi li se to na rad pogonskih

39 "alla rustica, di rozza costruzione",

40 F. Braudel, STRUKTURE SVAKIDAŠNJICE ... str. 378 – 384.

41 Š. Peričić, PROBLEMI DALMATINSKOG... DAZd, SPFUD, svež. 52, br. 9333.

42 Glasovita skradinska obitelj Marasović posjedovala je vodenice na Roškom slapu. Najistaknutiji predstavnik te obitelji bio je sgradinski gradonačelnik Ivan Marasović**.** Rođen je bio 2. I. 1831. u Skradinu. "Mnogobrojne su zasluge ovoga neumornoga muža na korist Općine kojoj je dostojan načelnik. Za procijeniti njegove zasluge dosta je vidjeti sada Skradin pa sravniti s onim što bijaše 20 godina natrag. Za dostojnu nagradu njegova truda Premilostivi naš car Franjo Josip obdari ga zlatnim križem zasluga pak redom Franje Josipa. Čast na koju je crkva opet podignula jest plod osobitoga nastojanja velezaslužnoga muža. Živio" ("La chiesa abaziale di Scardona", str. 123, god. 1868.); Unuka Ivana Marasovića Nora (Anđelina) Marasović, časna sestra klarisa u Sesvetama kod Zagreba, u svom pismu (na talijanskom jeziku) od 9. I. 1975. fra Gabri Bedrici o svom djedu Ivanu piše: on je prvi iz ove obitelji koji se bavio javnom službom. Bio je za mnogo godina besplatno načelnikom Skradinskim. Njegovo je djelo današnja općinska zgrada (zapaljena i popravljena između dva rata) i župska kuća. Njegov dar mjestu jest aleja iza vrtala (put sa drvoredom murava) što je napravio svojim troškom. Njegovom iniciativom učinjene su ceste za Rupe i za Slapove Krke. Ova posljednja uz pomoć države preko namjesnika Lazara Mamule, s kojim je Ivan Marasović bio usko povezan. Godine 1875. kad je car Franjo Josip bio u Skradinu svojim posjetom počastio je kuću Ivana Marasovića, iako ovaj tada nije bio načelnikom nego jedan Hrvat. Car Franjo Josip, dodijelio mu je za zasluge u korist Domovine kao gradonačelniku viteški i plemički naslov s naslovnom titulom Roškog slapa. U Nadžupskoj knjižnici u Skradinu i danas postoji diploma o imenovanju Ivana Marasovića vitezom od Roškog slapa; Ista piše sljedeće: godine 1400. (koja je prekrižena pa napisana 1640. Ne sjeća se točno godine) njihovi pređi došli su iz Bosne na Roški Slap. Tu su imali mline (dobili su feud koji su bili od njezina oca i strica prodani 1929. god.) i od Mletačke Republike dobili su u feud ono brdo što se diže sa strane Skradina. God. 1640. preseliše se u Skradin, ali zadržaše posjed u Roškom slapu imajući tu svoga upravitelja. Za vrijeme Francuske revolucije pobjegoše u Rupe gdje su imali svoju poljsku kuću, ali se g. 1811. povratiše u Skradin gdje su dobili današnju kuću koju su dotjerali od zapaljenih zidina. Iz ovoga je nastala legenda da je ova obitelj iz Rupa. Poslije II. svjetskog rata razišli su se, više ih u Skradinu nema. Bila je to bogata građanska obitelj od kojih je bilo svećenika i časnih sestara. Visovcu darovaše oltar Sv. Križa, a šibenskom muzeju knjižnicu (6000 kom. knjiga).

43 Š. Peričić, PROBLEMI DALMATINSKOG...

kola (žrvnjeva) ili na ukupni broj zgrada.

Razvoj novih pogonskih tehnologija (parni stroj, električna energija) učinili su vodeničarsku industriju nekonkurentnom i skupom u odnosu na paromlin ili električni mlin. Nova tehnologija omogućila je daleko veću produkciju nego klasičan način meljave. Analizirajući mlinarsku djelatnost, vidimo da odnosi na relaciji mlinar – država nisu uvijek do kraja uređeni. Premda je 1859. godine donesen novi Pravilnik za uređenje mlinova i suknara u cijeloj pokrajini, u mlinarstvu nije donio ništa novo. Tim pravilnikom regulira se i uvodi "industrijski porez" na većinu naprava pogonjenih vodom i to isključivo zbog slijevanja novca u pokrajinsku riznicu. Promicanje vodeničarstva i tehnologije rada klasičnoga mlina bio je sporedni cilj novog pravilnika. Jedino su njime mlinovi na rječicama Jadru, Žrnovnici i u južnoj Dalmaciji ostali povlašteni, odnosno izuzeti od bilo kakvih davanja u pokrajinsku riznicu.

Rad vodenica i ostalih hidrauličkih uređaja na Roškom slapu, ugrozila je suvremena industrijska tekovina – hidroelektrana. Sagrađena je na desnoj strani rijeke Krke. Za njezin pogonski rad potrebna je voda, a s ukupnog vodotoka znatan dio vode kanaliziran je prema elektrani.

Planove i nacrte je izradio ing. A. Friedl iz Trsta 1903. godine u korist domaćeg konzorcija (I. Skelin J. Antičević i dr.).[44] Ova zamisao nikada nije realizirana, ali je 1909. godine društvo za iskorištavanje ugljena iz Siverića Monte Promona sagradilo hidroelektranu[45] u neposrednoj blizini Marasovićevih mlinica. Ista elektrana, gotovo neizmijenjena, radi i danas.[46]

Prema jednom akvareliranom zemljovidu[47] Roškog slapa iz 1921. godine ucrtani su svi vodotoci, kanali i jaruge. To je prvorazredni dokument o stanju vodenica i drugih objekata na tom prostoru. Ona bi mogla biti korisna u izradi konzervatorske podloge za cjelokupnu zaštitu kulturno – povijesne baštine Roškog slapa. Vodenice danas imaju imena starih i novih vlasnika; vodenica Kulušić nosi staro ime Marasović. Pogon joj dotiče iz kraka jaruge Skelin – Marasović. Podno vodenice Marasović nalazi se vodenica Samodol, nekoć u posjedu Mine Skelin, pok. Giovanina. Ona je prodala Marku Skelinu, a danas je u vlasništvu njegovih nasljednika. Podno vodenice Samodol nalazi se vodenica Jović, koja je također bila u vlasništvu Mine Skelin. Prodala je Pili Pletikosi. Pogon joj

44 Električna centrala prvotno je trebala biti za preradbu boksita.

45 U elektrani su bila dva generatora, svaki od 660 KS. Sva oprema naručena je u Zagrebu kod tadašnjeg A.E.G. Uniona. Osim za potrebe rudnika, društvo Monte Promona je stavilo besplatno na raspolaganje općini Drniš za elektrizaciju mjesta snagu od 35 KW. Dana 30. studenoga 1925. zaslugom općinskog upravitelja Bonettija zasvijetlila je u Drnišu javna rasvjeta.

46 Arhitektonsko – tehnička dokumentacija o ovoj elektrani arhivirana je danas u Gradskom muzeju Drniš (Fond Roški slap).

47 Dimenzije karte su 58 x 83 cm. Nalazi se u fundusu Gradskog muzeja Drniš. 46 J. Kale, KULTURNA KONSTRUKCIJA PRIRODNOG OBJEKTA, str. 336.

dotiče iz jaruge Jović kao i vodenici Ivić, nekoć u vlasništvu Jasne Skelin, a poslije Frane Šostera. Stara fratarska vodenica pogoni se vodom iz jaruge Babić.

Tijekom Domovinskog rata (1991.-1995.) srpski okupator na Roškom je slapu počinio velike štete. Gotovo su sve objekte zapalili, a među njima bile su i vodenice....

Prema terenskim bilješkama mr.sc. Jadrana Kale i usmenim kazivanjima mještana iz sela uz tok rijeke Krke, bilježimo deset mlinica sa 19 mlinova.[1]

Da nije bilo mlinara ni vodenice nikada ne bi radile. Neki od njih koje i današnje starije generacije pamte su: Ćiro Mazalin, Ante Verović zvan Pane, Ćiva Verović, Ante Samac, Maćo Samoac, Bariša Deronja, Paško Galić zvan Prpac, Marko Galić, Šime Radnić, Karun (Bačić), Ante Benković...

Literatura:

ALAUPOVIĆ Gjeldum, Dinka 1981.,

PRILOG POZNAVANJU VODENICA U DALMACIJI,
Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, br. 6 1980., i br.7 1981.
Zagreb, 1981.
BRAUDEL, Ferdinand, 1992.

STRUKTURE SVAKIDAŠNJICE (materijalna civilizacija, ekonomija i
kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća), Zagreb, 1992.;

DIVNIĆ, Frano, 1984.,

POVIJEST KANDIJSKOG RATA U DALMACIJI,
Izdanje Književnog kruga iz Splita; preveo i priredio D. Kečkemet,
Split, 1984.);

DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko 1988.,

LJUDI NA ROŠKOM SLAPU,
Deplian (letak); J. Skelin Duboković, D. Rašković, A. Marsović,
N. Duboković Nadalini, Split, 1988.;

DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko 1988.,
U SPOMEN MRTVIH SA ROŠKOG SLAPA,
Deplian (letak); Niko i Jasna Skelin Duboković Nadalini,
Split, 1989.;
JAMES, Peter – THORPE, Nick 1994.
DREVNI IZUMI
(Naslov izvornika ANCIENT INVENTIONS, 1994.).

Hrvatsko izdanje: MOZAIK KNJIGA (Grupa Mladinska knjiga).

KALE, Jadran, 2007.,

KULTURNA KONSTRUKCIJA PRIRODNOG OBJEKTA,
Simpozij "RIJEKA KRKA I NACIONALNI PARK "KRKA"
PRIRODNA I KULTURNA BAŠTINA, ZAŠTITA I ODRŽIV
RAZVITAK" Zbornik radova, Šibenik, 5. - 8. listopada 2005.
Šibenik, 2007., str. 331-341.

KLAIĆ, Vjekoslav, 1898./1899.,

RODOSLOVJE KNEZOVA NELIPIĆA OD PLEMENA SVAČIĆ,
VHAD, n.s. III, Zagreb, 1898./1899.

KOSOR, Karlo 1995.,

DRNIŠ POD VENECIJOM,
Povijest Drniške krajine; Zbornik povijesnih studija: 1494.-1940.
Urednik Ante Čavka, Split, 1995.

NOVAK, Grga 1964.

MLETAČKA UPUTSTVA I IZVJEŠTAJI, Izdanje JAZU, sv. IV od
1572. do 1590. godine, Zagreb, 1964;

PERIČIĆ, Šime 1992.,

PROBLEM DALMATINSKOG MLINARSTVA U XIX. STOLJEĆU,
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv.34, Zadar, 1992.

RODGERS, Nigel 2006.

ROMAN EMPIRE, Lorenz Books an imprint Annes Publishing Ltd.
London, 2006.
SOLDO, Ante Josip 1969.

SAMOSTAN MAJKE OD MILOSTI NA VISOVCU – prilozi
upoznavanja prošlosti. Zbornik "KAČIĆ", br. II, 1968., Đakovo, 1969.
SOLDO, Ante Josip 1991.,

SKRADIN POD VENECIJOM,
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 33,
Zadar, 1991.

Prostor Roškoga slapa

NARODNA ENCIKLOPEDIJA 1924./25.

NARODNA ENCIKLOPEDIJA SHS, II.knjiga (I-M),
Zagreb, 1924./25.

OPĆA ENCIKLOPEDIJA, 1979.

OPĆA ENCIKLOPEDIJA LZ " MIROSLAV KRLEŽA", sv. 5
(L – Nigh), Zagreb, 1979.

ZANINOVIĆ, Joško - GAURINA, Davor, 2007.

VODENICE (MLINOVI) NA ROŠKOM SLAPU – POVIJESNI
PREGLED
Simpozij "RIJEKA KRKA I NACIONALNI PARK "KRKA"
PRIRODNA I KULTURNA BAŠTINA, ZAŠTITA I ODRŽIV
RAZVITAK" Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopada 2005.
Šibenik, 2007., str. 319 - 330.

Jakob Alt (1789. – 1872.), veduta Roškog slapa s početka XX. stoljeća

Mlinice na Roškom slapu početkom XX. stoljeća

Mlinice na Roškom slapu početkom XX. stoljeća

Mlinovi u fratarskoj mlinici na Roškom slapu

ŠKOLSTVO I PROSVJEĆIVANJE U MILJEVCIMA

Josip Pilić

U ovom se članku daje pregled školstva u Miljevcima od njegovih početaka do danas. Obuhvaća razdoblje dulje od stotinu godina: od djelovanja Pučke škole u Drinovcima do djelovanja današnje Područne škole Drinovci u sastavu Osnovne škole Antuna Mihanovića Petropoljskog u Drnišu. Govori se i o djelovanju miljevačkih i visovačkih župnika na opismenjavanju mladih između dva svjetska rata te o područnim školama u Bogatiću, Brištanima, Kaočinama, Nos Kaliku i Širitovcima. Riječima, slikama i tabelarnim prikazima članak sadrži bitne podatke o školstvu u miljevačkim selima u različitim razdobljima: o brojnom stanju učenika, nastavnom osoblju, školskim zgradama, školskim sadržajima, uvjetima djelovanja i dr. Riječ je o nekontinuiranom školovanju miljevačke mladeži do 1945. godine i sustavnom školovanju od te godine do danas.

Od prve škole do Prvoga svjetskog rata

''Listajući ljetopis pučke muške škole u Drnišu, od radosti grudi se nadimale vrijednome nadučitelju V. Dorbiću, kada je iz istoga razabrao da ove godine pada 90-a obljetnica njezina opstanka i da je ove godine upravo 30 godina od kada je naš premilostivi Cesar i Kralj Franjo Josip I. pohodio Drniš i obašao mušku školu.

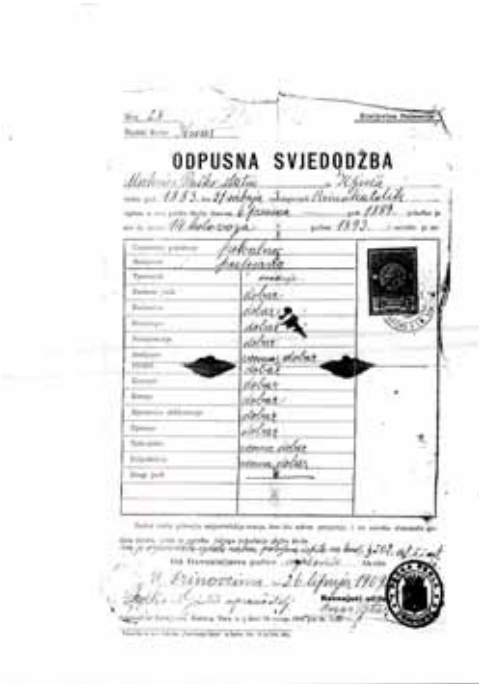

ODPUSNA SVJEDODŽBA

Sl. 1. "Odpusna svjedodžba" Pučke škole Drinovci

Od veselja je uskliknuo i odmah tu okolnost saopćio drugomu učitelju kod iste škole S. Roci. Nije moguće izraziti riječima radost koja se je pobudila u njima. Odmah su stali snovati kako da se dostojno proslavi ta prerijetka obljetnica.

Munjevitom brzinim širila se je po mjestu radosna vijest, koja je svakoga oduševila. (...)

Vijest da je školska vlast odobrila proslavu rijetke svečanosti obradovala je svakoga i zagrijala srce nekadanjih učenika drniške škole, a marno učiteljsko osoblje odmah stalo na rad, eda proslava bude što ljepša i sjajnija. (...)

... U jednu riječ: svak hoće da pokaže koliko i kako ljubi, cijeni i štuje svoju milu pučku školu."[48]

Ovo je zapisao kotarski školski nadzornik Slavomir Sinčić u uvodu svoje spomen-knjižice, u kojoj je zapisao i govor privremenog nadučitelja Vicka Dorbića, koji je u povodu spomenute obljetnice kazao i ovo: "Akoprem je škola drniška u prekidima i postojala još za prve dobe austrijske vladavine, pa i za kratkog francuzkog gospodovanja, ali je devedeset proteklo ljeta kako pod slavnom vladavinom moćnih i pravednih habsburgovaca **neprekidno** (istaknuo S. S.) djeluje hram pučke prosvjete..."[49]

48 Slavomir Sinčić, *Spomen knjižica o svečanoj proslavi 90. godišnjice neprekidnog djelovanja pučke muške škole u Drnišu*, obdržanoj dne 21. i 22. svibnja 1905., Spljet, Spljetska društvena tiskara, 1905.

49 ibidem

Sl. 2. Ostaci Mazalinove kuće, prve školske zgrade na Miljevcima[5]

Na posljednjoj stranici S. Sinčić je zapisao: ''Prvi je ovo put da pučka škola u Dalmaciji slavi ovako rijetku obljetnicu. Vrlo je utješljiva i radosna ta pojava, jer se je ovom svečanosti sjajno dokazalo da je pučka škola mezimče i uzdanica naroda, da je naše učiteljstvo dostojno priznanja za svoj rad i da je najljepše svjedočanstvo nastavnicima ljubav i harnost učenika."[50]

Dakle, drniška pučka škola djeluje neprekidno od 1815. godine (počela je djelovati 1801., a prvi učitelj bio je fra Karlo Matić iz Otavica).

Kada počinje djelovati pučka škola na Miljevcima, u Drinovcima?! Kako miljevačka mladež u 19. stoljeću, i ranije, stječe pismenost?!

Pučka škola na Miljevcima otvorena je školske godine 1873./74. u Mazalinovoj kući u Drinovcima; ''prvim (je) učiteljem bio Marko Franić, a nadzorni organ župnik i dekan iz Drniša".[51] **(**Prema kazivanju Jose Skelina, zvani Jole, iz Donjih Skelina, nastava je najprije počela u Donjim Skelinima, u kući Marka Skelina izgrađenoj 1842., a prvi učitelj bio je Klepo; ime mu nije zapamćeno. No, o tome nema pisanoga traga.)

50 ibidem

51 *Miljevci***,** župski list župe Miljevci, god. II., br. 1, Uskrs, 1978.

52 Sve fotografije snimljene su 2007. godine

Osim ovoga dragocjenog podatka vrijedi zapisati i još neke podatke do Prvoga svjetskog rata.

Spominjući vlast Mletačke Republike (1420.- 1797.), te austrijsku (1797. - 1806.) i francusku upravu (1806. - 1814.), fra Petar Bezina, među ostalim, piše: ''Kroz sve vrijeme tuđinskih vlasti u Miljevcima bilo je pismenih ljudi. To su uglavnom bili glavari i fratarski momci, a naučili su to od svojih župnika – fratara. Znanje su usavršavali čitanjem nabožnih pjesama fra Tome Babića – *Cvit razlika mirisa duhovnoga – Babuša* ili pjesmaricom *Razgovor ugodni* fra Andrije Kačića.

Čitajući *Pismaricu*, u tim ljudima budio se narodni duh. Bila im je omiljena knjižica i fra Petra Kneževića *Plač Gospin*, koji bi pjevali uz ognjište. Pjevali su ga momci i djevojke isto tako preko dana dok bi čuvali svoja stada.

Pokoje dijete dolazilo bi župniku da bi naučilo čitati i pisati. Još više djece išlo je u samostan Visovac kad je vlada 1828. godine dopustila Provinciji Presv. Otkupitelja otvoriti svoje privatne pučke škole. Pod ravnateljstvom fra Jeronima Palatina redovnici Visovca poučavali su ih u čitanju, pisanju i računanju. Toliko su bili željni prosvjete da su molili Namjesništvo kako bi ono otvorilo 1845. pučku školu. I šibenski biskup Berčić 15. listopada 1853. tražio je od Namjesništva u Zadru da se u Miljevcima otvori pučka škola koju narod od srca očekuje i priželjkuje. Ta molba postaje još značajnija po tom što su dotad postojale pučke škole u šibenskoj biskupiji samo u Šibeniku, Skradinu, Drnišu, Kninu, Tisnom i Zlarinu. Od 1862. nije bilo gotovo nijednog župnika – franjevca Provincije Presv. Otkupitelja koji nije poučavao djecu. Bilo ih je koji su imali grupice i po petnaestero djece. Veći broj đaka nisu mogli okupiti zbog velikog raspona župe. Tako su činili i župnici Miljevaca. Do godine 1861. nekoliko djece s Miljevaca poučavao je fra Jozo Ivelić na Visovcu i upućivao ih u 'elementarne znanosti'. 1862. godine fra Venceslav Bilić poučavao je osmoricu. Župnici Miljevaca i redovnici Visovca nisu čekali naredbe za poučavanje. Župnik Miljevaca, kao i drugi župnici – franjevci onoga doba, bio je jedini čovjek koji je neprosvijetljenome seljaku mogao dati savjet u bolesti, prevesti mu službene spise na talijanski, sastaviti molbu, napisati odgovor i sl.

Kad su narodnjaci slomili silu autonomaša koji nisu htjeli Dalmaciju pripojiti Hrvatskoj, počele su se još više otvarati pučke škole. Može se reći da se pučka škola u Miljevcima otvorila poslije 1870. godine. Imala je mnogo đaka. Međutim, zbog nedostatka osposobljenih ljudi za učiteljsku službu, pučka je škola u Miljevcima bila zatvorena. Osim u Miljevcima za duže vremena bila je zatvorena škola i u Siveriću. Miljevci su u to vrijeme brojili 2 200 ljudi. Dopisnik *Narodnog Lista* 1880. piše da je 'učiona još i danas zatvorena'. 'Išli smo od nemila do nedraga moleći, kumeći da nam se dade učitelj.... Mi čičimo za prosvjetom našom i naše djece, ko zmija ljuta u procijepu'. Dopis je potpisao F. J. B., najvjerojatnije neki franjevac. Otvoren je natječaj, ali nije bilo raspoloživih

učitelja i nastava se, nažalost, nije održavala. Kad je ponovno započela nastava, nije sigurno poznato, ali se može pretpostaviti da su Miljevčani bili željni prosvjete te da nije dugo prošlo dok se ponovno otvorila pučka škola."[53]

''9. rujna 1901. g. učinjen (je) primopredajni zapisnik u pučkoj jednorazrednoj školi u Miljevcima, gdje školu s cijelim inventarom prima učitelj Emil Mazalin, a predaje župnik fra Stipan Bosančić. (...) Pokrajinsko školsko vijeće 15. studenoga 1901., br. 6343, odredilo (je) da učitelj Emil Mazalin poučava vjeronauk u školi na Miljevcima, dok župnik dobije pomoćnika."[54]

''Školsko (je) poglavarstvo interveniralo u Miljevcima 21. XI. 1902. jer se još nisu upisala u školu djeca: Marko Kulušić Markov, Mate Kulušić Matin, Mate Malenica Jakovljev, Jure Malenica Jokin, svi iz Ključa, te Kata Kulušić Matina iz Kaočina. Pozivlju se roditelji da odmah upišu djecu. U protivnom će biti udareni globom do 100 kruna i da se kroz osam dana izvijesti školsko poglavarstvo."[55]

''16. svibnja 1903. g. biskup (je) tražio od župnika na Miljevcima da izvijesti kako je učitelj držao djeci vjeronauk."[56]

''1903. g. službeno (se) tražilo od državne vlasti da ovaj župski ured izvijesti da li je vlasnik školske zgrade izveo radnje: odstranio vlagu od sjevernog zida školske zgrade, napravio stepenice od kamena za učiteljev stan, uredio zahod i odijelio dvorište da škola ima svoje dvorište i svoj posebni ulaz."[57]

''Od župskog ureda 1910. g. tražilo (se) kako je učitelj u školi držao vjeronauk djeci, da li je zadovoljavao tadašnjim propisima."[58]

''Carsko-kraljevsko školsko vijeće 25. kolovoza 1912. g. imenuje na svojoj sjednici župnika fra Stanka Đirlića školskim nadzornikom u školi na Miljevcima."[59]

Iako vremenski ne pripadaju ovomu poglavlju, zanimljiva su i sljedeća dva podatka:

''Školsko vijeće iz Knina 20. srpnja 1917. g. moli crkovinarstvo župe Miljevci da učini ponudu za školsku zgradu na Širitovcima".[60]

''Općina Drniš dopisom od 1. ožujka 1935. imenovala (je) Mjesni školski odbor za selo Drinovce u Miljevcima. Mjesni školski odbor sačinjavali su: fra Luiđ Jurenović, župnik, Joso Mazalin pok. Jage, Ivan Bačić pok. Miška, Ante Bujas pok. Mate i Luka Kalik pok Luke".[61]

53 Fra Petar Bezina, *Miljevci željni prosvjete*, *Miljevci*, list župe Miljevci, god. VIII., br. 1 (14), Božić, 1984.

54 *Miljevci*, list župe Miljevci, god. IV., br. 1., Uskrs, 1980.

55 *Miljevci*, list župe Miljevci, god. V., br. 1 (8), Uskrs, 1981.

56 ibidem

57 *Miljevci*, list župe Miljevci, god. III., br. 1 (4), Uskrs, 1979.

58 ibidem

59 ibidem

60 *Miljevci*, list župe Miljevci, god. V., br. 1 (8), Uskrs, 1981.

61 ibidem

Između dva svjetska rata

Prema sjećanju i kazivanju Ante (Tone) Ivića, možemo pretpostaviti da je škola u Drinovcima (u Mazalinovoj kući) djelovala do Prvoga svjetskog rata kao četverogodišnja osnovna škola, jer je njegov otac Mate (Maćo, rođen 1899.) u njoj završio četiri razreda.

Od početka Prvoga svjetskog rata do 1945. godine pouzdano se zna da nema škole ni u jednome miljevačkom selu. U tom razdoblju značajno je djelovanje fra Luiđa Jurenovića.

Ovom prigodom o fra Luiđu Jurenoviću treba zapisati podatke koje autor ovoga članka smatra veoma vrijednim.

''Fra Luiđi Jurenović rodio se 18. prosinca 1872. u selu Oklaju (župa Promina) u seljačkoj obitelji od oca Andrije i majke Jele Bandalo. (...)

Osnovnu je školu pohađao u Oklaju, gimnaziju u u franjevačkom sjemeništu u Sinju, a bogosloviju u Šibeniku i Makarskoj. (...) Prve godine svećeničkog života fra Luiđ je proveo na franjevačkoj gimnaziji u Sinju (1896. - 1900.), gdje je kao nastavnik predavao hrvatski, matematiku i prirodopis.

(...) ... gvardijan Visovca (1921. - 1925.), župnik Miljevaca (1926. - 1941.) te po drugi put gvardijan Visovca u doba Drugoga svjetskog rata (1941. - 1945.).

Svršivši službu gvardijanstva u 73. godini života, ostao je na Visovcu. Nakon dvije godine tu je obolio od upale pluća. Prenesen u Šibenik umro je u bolnici 9. kolovoza 1947. Sljedećega dana njegovo je mrtvo tijelo prevezeno u zavičajni samostan Visovac, gdje je pokopan.

(...) U osmrtnici, koju je u prigodi fra Luiđeve smrti na braću-fratre poslao provincijski vikar fra Karlo Nola, doslovno stoji:

'O. Jurenović imao je jaku i bistru inteligenciju. (...) I uopće se isticao svojom bistrinom uma i dalekovidnošću svojih pogleda. Lijepe i prijatne vanjštine, vazda na visini dostojanstvu, privlačio je k sebi srca sviju s kojima je dolazio u dodir. Ugodan i poučan u društvu i nehotice je zauzimao prvo mjesto'.

(...) U 15 godina župnikovanja na Miljevcima fra Luiđ se istakao kao savjesni dušobrižnik, marljivi pučki prosvjetitelj i narodni liječnik.

U nedostatku škola i učitelja (kada je prestala raditi jedina pučka škola u kući Mazalina u Drinovcima) fra Luiđ je samoinicijativno organizirao privatnu pučku školu u svome župskom stanu. Dvorana je bila hodnik župske kuće, gdje se sjedilo na malim bančićima, a u ljetno doba u župskom dvorištu u hladovini pod stablima). Školski inventar: tabla, kreda i spužva. Školski program: čitati, pisati, računati i poznavati prirodu. Tako je stotine miljevačke djece u fra Luiđevoj školi dobilo osnovno obrazovanje, koje im je otvorilo put u život. (Fra Luiđevi bi đaci u državnim školama susjednih sela: Rupa i dr. polagali ispite i dobivali školske svjedodžbe.) U samostanskom muzeju na Visovcu i danas se čuva drveni štap s urezanom hrvatskom abecedom kojim su se služili fratri u poučavanju djece po župama. Fra Luiđ je imao krasan rukopis koji je prenosio na svoje đake.

... Miljevci ime svoga župnika fra Luiđa Jurenovića neće nikada zaboraviti, jer je on kroz 15 godina bio njihov uzorni župnik, marljivi učitelj i milosrdni samaritanac."[62]

Prema kazivanju polaznika, prije poučavanja u župnom uredu obično bi se u crkvi održala mala misa. Polaznici "obuke" imali su male ploče i pisaljke, a sjećaju se čitanke autora Hercega. Fra Luiđ je, u kombiniranim skupinama, s njima radio tijekom cijele godine.

Kronologija zahtjeva za gradnju prvih školskih zgrada u Miljevcima između dva svjetska rata

Dana 14. srpnja 1926. Općinska uprava Drniš obratila se ravnateljstvu Ugljeničkog društva *Monte Promina* iz Siverića zamolbom br. 3133/26 o unajmljivanju zgrade toga društva u **Širitovcima** za potrebe osnovne škole i učiteljskog stana. Kratkim dopisom br. 1222/Z. od 26. srpnja iste godine stigao je odgovor da se zamolbi ne može ''udovoljiti, jer u dotičnoj zgradi stanuje komandir žandarmerijske stanice u Širitovcima".[63]

Šime Lovrić pok. Mate iz Širitovaca piše ''podnesak" Općinskom upraviteljstvu u kojem nudi svoju kuću izgrađenu 1924., koja ''leži na raskrsnici između sela Kaočina i Širitovaca, podjednako udaljena od obaju sela". Svoje ponude pismeno su dostavili i Mićo Skelin pok. Nikole te Petar Vranjković, također iz Širitovaca. Općinski načelnik M. Goreta i tajnik J. Regner, prema zapisnicima br. 1105 i 1106, sastali su se istoga dana (13. ožujka 1927.) na seoskim skupštinama Karalića (glavar Šimun Stojanović i 13 glasača) i Širitovaca (glavar Petar Vranjković i 44 glasača). Svi nazočni na objema skupštinama jednoglasno su izjavili da su voljni da se ustanovi zajednička škola za djecu obaju sela. Prihvaćena je ponuda Petra Vranjkovića jer je povoljnija. Međutim, oglasom od 29. ožujka zakazana je ''seoska skupština odlomaka Širitovci i Karalić za dan 10. travnja 1927., u Širitovcima kod Seperovih kuća", a predmet je bio ''Ponude Miće Skelina i Petra Vranjkovića zgrada u najam za osnovnu školu u Širitovcima".

Svojim dopisima školskom nadzorništvu u Kninu (br. 1789. od 18. travnja i 2272/27 od 18. svibnja i 1. lipnja 1927.) Općina Drniš požuruje da se pregledaju ponuđene zgrade u Drinovcima i Širitovcima ''kako bi se mogle sve potrebite radnje izvesti još prije otvora školske godine 1927-28".

Ponuđene kuće za osnovnu školu u Širitovcima školsko nadzorništvo, vjerojatno, nije prihvatilo. Naime, Općinsko upraviteljstvo dopisom br. 5227/28. obraća se 21. listopada 1928. Ugljeničkom društvu *Monte Promina*: ''Seljani Širitovaca došli su ovoj Upravi da bi zamolili to društvo da bi tu zgradu unajmilo za osnovnu školu, dok selo ne podigne svoju vlastitu školsku zgradu, ili dok

62 Prof. KLUKAS, Fra Luiđ Jurenović, *Miljevački dušobrižnik, učitelj i liječnik; ibidem*

63 Svi podaci iz ovog poglavlja uzeti su iz Arhivskoga sabirnog centra Šibenik, Fond Općine Drniš, 1903. – 1945. (bez oznake)

društvo ne bude istu služilo za vlastitu uporabu." Odgovor Društva od 3. prosinca 1928. nije bio povoljan – zgradu treba za vlastite potrebe.

U ''Zapisniku naličja održana 12/12. 1932. u odlomku Širitovci; prisutni: sreski načelnik Dr. Debeljak, sreski nadzornik N. Škovrlj, sreski inžinjer Kaliničenko, općin. načelnik N. Adžija", zapisano je da J. Skelin ''nudi svoju vlastitu zgradu da bi se udesilo za školu Širitovci – Karalić, podvlači da cijeli Miljevci, kojih ima 7 sela, a koji su pred 50 godina imali osnovnu školu, pa pošto u današnje vrijeme nije moguće podignuti novu zgradu za školu, a da toliko djece ne bude bez nauka, te nalazi potrebnim da se privremeno adaptira" njegova kuća.

Općina Drniš je dostavila (br. 832/33 od 8. ožujka 1933.) Sreskom načelništvu u Kninu ''Topografske nacrte za školske okoliše", i to ''za okoliše: 1) Širitovci – Karalić – Brištane (i) 2) Drinovci – Ključ". U ''Podacima o novogradnjama školskih zgrada općine Drniš" Općinskoga tehničkog odsjeka za Drinovce i Ključ zatražena je školska zgrada za dva odjela, ali gradnja ''još nije početa" i nije pribavljen građevni materijal. Lokacija se ne navodi. Za Širitovce (uključujući Brištane i Karalić) zapisano je da gradnja još nije počela, ali u rubrici ''Nacrt školske zgrade" piše ''u već postojećoj zgradi Skelina Josipa", u kojoj su potrebni prostori za dva odjela, jedan u prizemlju, a jedan na katu.

Prema prijepisu ''Zapisnika seoske skupštine odlomka **DRINOVCI** (istaknuo J. P.), dne 28. oktobra 1928." (br. 5224/28.), kojoj je predsjedavao općinski tajnik J. Rogner, na skupštini je bio nazočan glavar sela Ivan Bačić i šezdeset devet glasača. Tada ''svi prisutni jednoglasno zaključuju:

I. da se privremeno otvori škola u kući Kreše Skelina u Ključu, koju će općina unajmiti za odlomke Ključ i Drinovci, a i onaj dio Kaočina što bi se tom priključio. Najmovine te kuće imala bi trajati za odlomak Drinovci dok ne bude zgotovljena nova školska zgrada u Drinovcima.

II. da radnom seoskom snagom, te pomoćju novčanih doprinosa, Oblasnog odbora u Splitu i Vlade obvezuju se podignuti zgradu za osnovnu školu u Drinovcima, gdje danas ima 140 djece obvezatne za školu".

Dopisom br. 779/29 od 8. travnja 1929., koji potpisuje v. d. sreskoga školskog nadzornika N. Škovrlj, Kraljevsko sresko poglavarstvo – Školsko nadzorništvo iz Knina obraća se Općinskoj upravi u Drnišu. U dopisu se navodi ''da je Oblasni školski odbor u Splitu svojom odlukom 20. marta o. g. br. 200/29 odlučio da središte školskog okoliša Drinovci bude u blizini crkve imena Isusova, kako je seoski zbor zaključio.

Oblasni šk. odbor još ovo javlja: 'Kad bi trebalo sadašnji školski okoliš Drinovci razdijeliti u dva posebna okoliša, tada bi trebalo povesti poseban postupak za to prema zakonskim propisima, ali u konkretnom slučaju to ne bi

bilo moguće stoga što Ključ nije udaljen od školskog središta Drinovci preko 4 kilometra kako zakon zahtijeva, pa prema tome nije mogla biti i škola u Ključu, kada postoji ona u Drinovcima, u čiji okoliš spada i Ključ".

Krešimir Skelin se 25. ožujka 1935. pismeno obraća Mjesnom školskom odboru u Drinovcima. On nudi ''svoju kuću u Ključu, koja mejaši s Drinovcima, za školsku zgradu..." Za godišnji najam traži 6000 dinara, a kaže da ''zgrada može služiti za selo Drinovce, Ključ i donje selo Kaočina pošto je u središtu triju sela te da je voljan istu zgradu sa svim spomenutim nekretninama prodati selu, i to za polovicu cijene nego bude od vještaka procijenjena". Ponudu jednakog sadržaja uputio je i Općini Drniš 26. svibnja 1937.

Općina Drniš šalje dopis br. 6509/37 od 8. srpnja 1937. Sreskom načelništvu u Kninu i Kraljevskoj banskoj upravi Primorske banovine u Splitu. U njemu se navodi da se prilaže nacrt zgrade u Ključu i način adaptacije te da je zgrada komisijski pregledana "po sreskom načelniku, školskom nadzorniku, sanitetskim referentom i šefu Tehničkog odjeljka pri Sreskom načelstvu u Kninu. (...) Općina je mišljenja da je bolje prihvatiti i ovu ponudu te otvoriti bar privremenu školu u Ključu, nego čekati u neizvjesnost otvaranja nove škole bilo u Ključu ili Drinovcima".

Da se razmišljalo o gradnji nove školske zgrade u Drinovcima, vidljivo je iz dopisa br. 8187/36 od 30. travnja 1936. kojim se Općina Drniš obraća prosvjetnom odjelu Kraljevske banske uprave u Splitu i traži ''objašnjenje o sudbini pomoći od Din 30.000.-, koja je god. 1928. određena za gradnju osnov. škole u Drinovcima i položena kod Drž. hip. banke u Splitu na part. br. 1818".

Prosvjetni odjel Kraljevske banske uprave šalje dopis istog sadržaja (br. 64 od 10. siječnja 1939.) Glavnoj filijali Državne hipotekarne banke u Splitu i Općinskoj upravi u Drnišu u kojem se od banke traži: ''S depozitnog uloška broj 1818 'Općina Drniš – za gradnju škole u Drinovcima' izvolite isplatiti Općinskoj upravi u Drnišu cijeli iznos od 32.758 (...) dinara s pripadajućim kamatima na podmiru izvedenih zidarskih radova i nabavljenog materijala za krov."

U rukopisnom tekstu br. 5576/28 sastavljenom u Drnišu 7. studenog 1928. (potpis sastavljača nije čitljiv) piše da su pristupili Stipan Vlaić, glavar sela, te Ante Kulušić i Ante Vlaić, vijećnik iz **Kaočina** i učinili *Predlog*:

''Seljani našeg odlomka odlučili su da podignu osnovnu jednorazrednu školu, sa svojim doprinosom i uz pomoć općine oblast. odbora, pošto našem selu nemoguće je pripojit se školi Drinovaca ili Širitovaca radi dalečine i raštrkanosti.

Naše selo broji 68 dima, te će biti preko 100 djece.

Tražimo da bi se sazvao odbor seoski da odluči o svom podavanju i da bi se zovnuo školski nadzornik i zatražilo dozvola od školske oblasti za gradnju te škole."

Tri spomenuta potpisnika mole ''da se ovim požuri''.

U *Predlogu* br. 3889 (bez nadnevka) osam potpisnika traže ''da se jednom maknemo sa mrtve tačke za gradnju osnovne škole u našem selu Kaočine''. Oni su spremni dati ''sav potrebit materijal kao kamen, pržinu, klak'' te sav prijevoz i nadnice. Traže ''da se odmah učini topografski nacrt, označi položaj za gradnju škole'' i navode da je središte sela kod Kulušića kuće.

U *Predlogu* br. 6191. od 6. rujna 1929. glavar sela Stipan Vlaić i još četiri potpisnika mole: ''neka bi se općina postarala da nam se po sreskom nadzorništvu odredi središte škole, da uzmognemo o d m a h započeti sa pripravnim materijalom. U našem selu ima dosta općinske hvataćine pa kad bi se svakog opozvalo, mogla bi se škola sagraditi. Svakako mi ćemo se po selu, prema ekonomskom stanju, pojedinca oporezovati, a tko ne bude dao, ima ga općina porubati.

Ovo želimo da se odmah počne raditi''.

Općinska uprava u Drnišu obraća se Sreskom načelstvu (školskom nadzorniku) već 7. rujna iste godine u vezi s prethodnim zahtjevom. U tom dopisu s istim brojem piše i ovo: ''Pošto se njihova molba prikazuje jako ozbiljnom i podaje nadu da će oni i izvršiti što se obvezuju, to bi zamolili Nadzorništvo da čim prvo odredi dan naličja za ustanovljenje školskog središta.''

Sresko načelstvo – Školsko nadzorništvo u Kninu odgovorilo je Općinskoj upravi u Drnišu 12. rujna 1929. dvama dopisima (oba br. 2362). U prvomu traži da ''što prije providi topografski nacrt sela Kaočine kako bi se pitanje određenja središta i gradnji škole u tome selu prije riješilo''. U drugomu dopisu navodi se da je selo Kaočine dotada ''sačinjavalo jedan školski okoliš sa selom Drinovcima i Ključom''. Da bi se Kaočine odvojile ''kao zaseban okoliš, nužno je pribaviti od Županskog ureda popis djece obavezne na pohadjanje škole...'' U vezi s tim, navodi se u dopisu, Nadzorništvo se obratilo, istim brojem i nadnevkom, i Županskom uredu u Drinovcima. Potpisnik dopisa bio je sreski školski nadzornik Niko Škovrlj.

Prema zapisniku sastanka seoskog odbora od 26. rujna 1929. (br.6675/29), kojemu su bili nazočni općinski načelnik N. Z. Adžija, sreski školski nadzornik Niko Škovrlj, glavar sela Stipan Vlaić i šest odbornika, ''nadzorne (su) vlasti uzele u obzir molbe seljana Kaočina za gradnju škole kao i njihov predlog da će oni istu podignuti iz vlastitih sredstava pod krov, a za uređenje da će im doći u susret što općina što Oblast, što Ministarstvo prosvjete, barem je te nade. Povjerenstvo kao gore s odbornicma pregledalo je selo te je našlo da bi najzgodnije bilo da se školska zgrada podigne kod Kulušića komšiluka kao središtu sela''.

Općina drniška šalje priopćenje glavaru sela Kaočine 27. lipnja 1930. (br. 5157) u kojemu piše ''da je banska uprava – Prosvjetno odjeljenje svojim rješenjem priopćeno odlukom Sreskog načelstva u Kninu (...) br. 875571652/30 dozvolilo gradnju škole u Kaočinama sa središtem kod kuće Kulušić''.

Sl. 3. Naslovnica glavnog imenika

Poslije Drugoga svjetskog rata

Drinovci

Nakon Drugoga svjetskog rata drinovačka osnovna škola počinje djelovati u Ključu 1945. godine (prema sjećanju polaznika, vjerojatno u rujnu), u kući (na katu) Krešimira Skelina (u zaseoku Čipčići, Tetle, Višići, Skelini). "Osnovna škola Drinovci je osnovana 1945. god. po rješenju MNOO Drinovci".[64] U toj kući škola je djelovala do 1950., ali je većina učenika nakon prve dvije školske godine (o kojima podaci nisu sačuvani?!) prešla u obnovljenu drinovačku školu. Prve učiteljice u Ključu bile su Je(l)ka Čolović (iz Tepljuha) i Zorka Mazalin (iz Drniša), koja je u kolovozu 2006. kazala da se rado sjeća svojih miljevačkih učenika kao iznimno bistrih, koji su brzo razumijevali nastavno gradivo. Generacija učenika upisanih 1946./47. nakon završenoga četvrtog razreda nije se mogla u Drinovcima upisati u peti razred, jer ga nije bilo. Zbog istih razloga, ta generacija nije se mogla redovito upisati ni u sedmi razred (neki su učenici nastavili školovanje u Drnišu).

64 Hrvatsi školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*; anketni list, Drinovci, 1962.

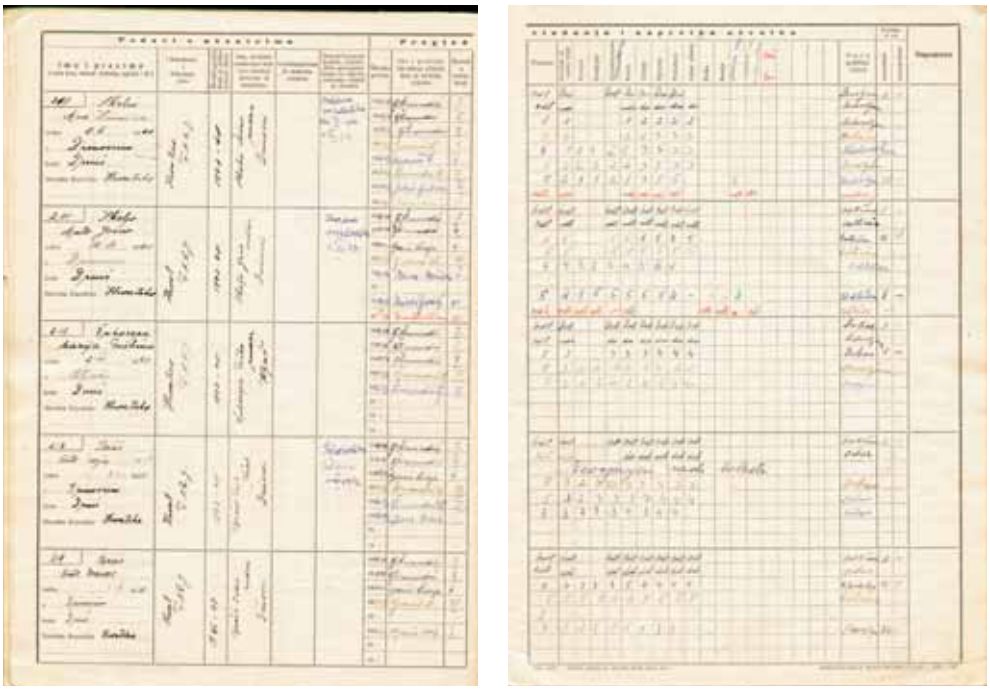

Sl. 4. Izvadak iz imenika

Za školu u Drinovcima u ukoričenom *Glavnom imeniku Narodne osmog. škole Drinovci od 1948. god.____, 1.a, od broja 190. do 748.* od školske godine 1948./49. do 1956./57. zapisivani su podaci u *Glavni imenik osnovne škole 'Drinovci' u Drinovcima od 1948. do_____* Narodne Republike Hrvatske, kotara Drniša.[65] Za to razdoblje kao ''upravitelji koji su potpisivali školske svjedodžbe na kraju škol. god.''[66] u njemu su potpisani (ime nečitljivo) Laća, Ljubica Šimundić, Mirko Jukić, Ivica Pamuković i Petar Borjan. Najstariji upisani učenik rođen je 1920. (polagao privatni ispit), a najmlađi 1953. godine. Prve upisane generacije učenika rođene su od 1938. do 1941. godine, a 1947./48. zapisana je kao ''školska godina kada je počeo polaziti školu'' (no, nema podataka o uspjesima u toj školskoj godini). Mnogi učenici tih generacija nisu ocijenjeni u pojedinim razredima zbog nepohađanja nastave. Podaci u spomenutom imeniku nisu upisivani sustavno i redovito: pojedini učenici upisani su dva puta, za neke učenike nisu upisivani podaci o uspjesima u pojedinom razredu, nekima nedostaju nadnevci rođenja... Mnogi su ''kandidati'' u tom razdoblju polagali privatne razredne ispite (jedan ili više razreda; pojedini od njih nisu Miljevčani ni rođenjem ni prebivalištem, a nema podataka o prethodnom razredu). Posljednji podaci odnose se na školsku godinu 1960./61., ali ne za sve razredne odjele te školske godine.

65 Dokumentacija OŠ Antuna Mihanovića Petropoljskog, Drniš, Područna škola Drinovci

66 ibidem

NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA

SVJEDODŽBA

Sl. 5. Svjedodžba 5. razreda školske godine 1954./55.

Podaci o školi u Drinovcima unose se u školsku *Spomenicu* od studenoga 1955. godine. ''Uvodni dio, zapravo kratki historijat o gradnji škole i o školi za vrijeme NOB-a dao je predsjednik školskog savjeta Ivić Maćo"[67], zapisao je Ivica Pamuković (iz Pakova Sela), upravitelj škole od 1. listopada 1955. Zapisao je da je drniška općina 1928. godine odobrila 30 000 dinara za gradnju škole na prostoru današnje, ali zbog nesuglasica u vezi s izborom lokacije (kod Mazalinove kuće ili na današnjem prostoru) gradnja je odgođena. Početak gradnje odgođen je do 1936., škola je izgrađena 1938., ali u njoj nisu bili obavljeni svi potrebni radovi. "Zgrada je dovršena 1942. god. Nastava se nije održavala. U toku rata, tj. 1944. godine škola je zapaljena. Nakon rata, 1947. godine je obnovljena i nastava je u njoj počela školske godine 1947./48."[68]

''Početkom 1944. u školu su se nastanili ustaše. Kad su ustaše otišli u neku akciju, došla je grupa partizana, zapalila školu. Kad je završio rat, škola je popravljena i na školu dolazi učiteljica Zorka Mazalin. Poslije ove učiteljice na školu dolaze Čolović Jelena, Brezovac Anka, Šimundić Ljubica, Jukić Mirko, Bura Božena, Granić Lucija i Pamuković Ivica."[69]

67 *Spomenica* škole Drinovci

68 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*; anketni list, Drinovci, 1962.

69 *Spomenica* škole Drinovci

"Od početka škole do danas broj odjeljenja i učenika se stalno povećava. Do 1952. god. škola je imala samo 4 niža odjeljenja, a 1954. pri školi se otvaraju V. i VI. razred. Školske godine 1955./56. otvara se VII. i VIII. razred. Danas je škola centralna za područje Miljevaca i ima 11 odjeljenja sa 379 učenika."[70]

Školske godine 1956./57. prva generacija miljevačkih učenika završila je osmi razred u školi u Drinovcima. U školi je bilo 190 učenika u pet razrednih odjela (dakle, ne uključujući učenike područnih škola) – 126 pozitivno i 59 negativno ocijenjenih te 5 neocijenjenih učenika. Otpočetka te školske godine upravitelj je Petar Borjan (iz Kričaka). On je zapisao da ''mnogi roditelji naprosto sprečavaju, posebno ženskoj djeci, redovno posjećivanje škole. Karakterističan je i prkos nekih roditelja, koji kažu: 'Dobro, ako već mora ići u školu, neka ide, ali joj, ili mu, ne mogu kupiti ni olovke'. I zaista jedan dio učenika, uglavnom petih razreda, dolazi u školu i bez olovke."[71]

''Tokom šk. god. 1956./57. prvi put je predviđen budžet za škole, koji se nalazi pri općinskom odboru. Prenesen je na samostalno financiranje škole. Ova škola za ovu školsku godinu ima na raspolaganju budžet od 200 000 dinara, a od toga otpada za troškove održavanja zgrade 100 000 din."[72]

Iz škole u Nos Kaliku potkraj školske 1957./58. godine učitelj Mate Žura (od 1961./62.: Žurić) prelazi u školu u Drinovcima. On je zapisao da su školske godine 1958./59. učenici viših razreda kod škole napravili odbojkaško igralište. Iste godine u školi je osnovana dramska sekcija, koja je veoma uspješno djelovala, te školska zadruga voćarskoga smjera u koju je učlanjeno 200 učenika. ''Zadruga je imala svoju zemlju koja se nalazi kod P. Z. 'Miljevci'."[73] Školske godine 1957./58. prvi put nastavni je predmet i strani jezik, i to francuski, a od 1962./63. i ruski. Od 1967./68. do danas jedini je strani jezik u školi engleski.

U školskoj godini 1958./59. u školi u Drinovcima stalno je zaposleno samo četvero učitelja, a u područnim školama po jedan učitelj/učiteljica.

Broj odjela	Škole	Broj učenika		Broj učitelja	Nedostaje učitelja
		u nižim razr.	u višim razr.		
2	Bogatić	40	0	1	1
3	Brištane	101	0	2	1
10	Drinovci	115	202	4	8
2	Kaočine	68	0	1	1
1	Nos Kalik	27	0	1	0
2	Širitovci	93	0	1	1

Tablica 1. Podaci za šk. god. 1958./59.[74]

70 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*; anketni list, Drinovci, 1962.

71 *Spomenica* škole Drinovci

72 ibidem

73 ibidem

74 Arhivski sabirni centar Šibenik, Fond Općine Drniš, NOO Drniš, 1945. – 1959. (bez oznake)

Početkom školske 1959./60. godine općina Drniš donijela je odluku o mreži osnovnih škola. Za područje Miljevaca osnovana je centralna osnovna škola sa sjedištem u Drinovcima. U njoj se odvija nastava od 1. do 8. razreda. Njezine su područne škole Bogatić, Brištane, Kaočine, Nos Kalik i Širitovci.

Vršitelj dužnosti upravitelja Mate Žura (prije njega tu je dužnost obavljala Lucija Granić) zapisao je 25. veljače 1961.: ''Početkom šk. 1960./61. godine škola postaje samostalna ustanova. Novi Zakon o osnovnim školama koji stupa na snagu 1. IX. 1960. godine našao je svoje pravo mjesto. Iste godine škola prvi put u historiji dobiva svoj vlastiti budžet i sama ga raspoređuje na centralnu školu i područne škole.

Tijekom ove školske godine u samom nastavnom kadru dolazi do promjene. Na školi rade: Žura Mate, Kuvek (rođ. Bura, op. a.) Božena, Midenjak Grozdana i Misirača Đuro.

Na ispomaganju u školi Drinovci radi Galić Nikola, učitelj iz Bogatića i Kašić Čedo, učitelj iz Nos Kalika. (...) Ove školske godine Centralna škola je imala **670** učenika, a sama matična je imala **354** učenika.''[75]

Iste školske godine učenici osmoga razreda išli su na višednevni izlet (četiri dana u Zagrebu) – prvi višednevni izlet od postanka škole (jednodnevni godišnji izleti, najčešće, na Visovac, u Roški Slap ili u Torak bili su i ostali u školskim programima). Novčanu pomoć učenicima dali su Boksitni rudnici Drniš. Radeći na ''zadružnoj ekonomiji'' tijekom svibnja učenici su zaradili 50 000 dinara. Iste je godine u školi osnovana rukometna sekcija, a 8. lipnja počelo je kopanje rupe za školsku gusternu.

(Prema dopisu Narodnog odbora općine Drniša upućenom Narodnom odboru kotara Šibenika (br. 06-5887/1-61 od 7. listopada 1961.) ''u smislu člana 25., stava 2. Pravilnika o ocjenjivanju nastavnika i odgojnog osoblja'' sedam miljevačkih učitelja/učiteljica ocijenjeno je ocjenom *ističe se*, a jedna učiteljica ocjenom *dobar*.)[76]

Školske godine 1961./62. škola je prvi put dobila svoj statut i druge potrebne akte, a prvi put je proslavljen dan škole (25. svibnja).

Prvim tajnikom škole postao je Stipe Ivić (iz Drinovaca) školske godine 1962./63.

Električnu struju škola je dobila školske godine 1963./64. Tom prigodom održana je ''mala svečanost na kojoj su bili predstavnici iz općine Drniš''. U veljači su učenici, kao nagradu za sudjelovanje u pošumljavanju, dobili televizor od Šumarije Drniš. ''Dobivanjem televizora u školi je bila prava senzacija za učenike i mještane. Prvi mjesec dana postojanja televizora u školi svaku večer je pratilo program preko 100 gledalaca, i to su bili učenici i mještani. Stariji mještani (starci) nisu se mogli nikako načuditi čudu. (...) U selu je prvih dana dolaskom struje nabavljeno nekoliko televizora, a skoro svaka kuća nabavlja

75 *Spomenica* škole Drinovci

76 Arhivski sabirni centar Šibenik, Fond Općine Drniš, NOO Drniš, 1945. – 1961. (bez oznake)

radioaparat."[77] Škola je kupila radioprijamnik i gramofon sa zvučnicima, koji su se često uporabljavali u nastavi. Uza školsku zgradu, na istočnom dijelu, uz pomoć mještana i Poljoprivredne zadruge *Miljevci*, izgrađeno je malonogometno igralište.

U školskoj zgradi bile su i prostorije za stanovanje učitelja. Uvjeti stanovanja bili su iznimno loši. Tako, primjerice, u školskoj godini 1964./65. u jednoj su spavaćoj sobi spavala dva, tri učitelja, a u drugoj sobi tri bračna para i jedno dijete. ''23. ožujka 1970. započela je izgradnja stambene zgrade za potrebe ove škole (u neposrednoj blizini škole, op. a.). Radove izvodi građevinsko poduzeće 'Udarnik' iz Drniša. Sredstva za izgradnju zgrade osigurale su osnovne škole općine Drniš. (...) Stambena zgrada imat će 6 stanova za prosvjetne radnike, i to 4 dvosobna i 2 jednosobna stana. Izgradnjom ovih stanova bit će jednom riješen jedan od najvećih problema ove škole. Vrijednost zgrade je 50 000 000 starih dinara. Radovi trebaju biti završeni do 15. VIII. 1970."[78] Međutim, radovi su trajali duže pa je useljavanje nastavnika počelo tek 1. svibnja 1972.

''Školske godine 1968./69. prvi put je škola vrednovana. Komisiju za vrednovanje škola je imenovala Zajednica za obrazovanje općine Drniš. Osim cjelokupnog rada škole, testirani su učenici četvrtih i osmih razreda iz matematike, hrvatskosrpskog jezika, poznavanja društva i historije.

Škola je nakon vrednovanja rada bila u trećoj kategoriji osnovnih škola na području naše općine. S obzirom na uvjete rada škola je postigla više nego zadovoljavajući uspjeh.

Za postignut uspjeh Zajednica za obrazovanje je nagradila kolektiv – novčano. Nagrada članova kolektiva iznosila je 300 – 560 N. D."[79]

Radno mjesto direktora (naziv direktor je od 1964./65.; prije se koristio naziv upravitelj) u Osnovnoj školi Drinovci Mate Žurić (iz Pakova Sela) napušta 14. travnja 1970. (od 15. studenoga 1953. do 1. rujna 1958. radio u područnoj školi Nos Kalik, kada je prešao u matičnu školu u Drinovcima). Za vršitelja dužnosti direktora škole 9. travnja 1970. izabran je Marko Malenica (iz Ključa), a 2. lipnja te godine imenovan je direktorom škole. U proljeće te godine tiskan je prvi broj školskoga lista *Cvrčak* (uredili su ga Mile Petrović i autor ovih redaka), a dva broja tiskana su 1977./78. godine.

Školske godine 1971./72. Osnovna škola "Drinovci" mijenja naziv u Osnovna škola ''Stjepan Radić". U godini 1972./73. vršitelj dužnosti direktora je Branko Jakelić (iz Pakova Sela), a 28. listopada 1974. imenovan je direktorom škole.

Škola je 25. prosinca 1973. konstituirana kao OUR (organizacija udruženog rada) i upisana u sudski registar ustanova Privrednoga okružnog suda u Splitu.

Dana 28. ožujka 1975. škola je prvi put uključena u općinsko natjecanje u športskim disciplinama – kros, rukomet i atletika, a 25. svibnja 1975. prvi put

77 *Spomenica* škole Drinovci

78 ibidem

79 ibidem

''u povijesti škole Drinovaca i područja Miljevaca održan je koncert zabavne i narodne glazbe. Izvođači su pjevači sa RTV Sarajevo (...)''[80]

Hrvatska književnica Anđelka Martić zapisala je 15. studenoga 1976.: ''Ponosna sam i veoma mi je drago što sam prvi književnik koji je posjetio ovu školu.

Raduje me što su djeca sa zanimanjem i veoma mirno saslušala odgovore na svoja pitanja, te bi me veselilo da to ne bude posljednji susret.

Željela bih djeci ovog kraja ljepšu školu i mnogo bolje uslove za njihov rad.''[81]

Učitelj područne škole u Brištanima Čedo Kašić vršitelj je dužnosti direktora od 7. veljače 1977. (kada je Branko Jakelić razriješen dužnosti direktora) do 18. travnja te godine, a novim je direktorom imenovan Mile Petrović (iz Pakova Sela), koji je sav svoj radni staž, osim jedne školske godine, stekao radeći kao miljevački nastavnik. (Vrijedi napomenuti da su Čedanka Ćosić, rođ. Kolombo, Ana Juras rođ. Nedoklan te Biserka Radoš rođ. Budanović više od tri desetljeća miljevačke prosvjetne radnice).

''Prvi put od osnutka ove škole otvoreno je radno mjesto pedagoga škole, na kojem radi dosadašnji član ovog kolektiva Pamuković Zora'',[82] dotadašnja nastavnica razredne nastave u Bogatiću.

Od rujna 1979. do kraja 1982./83. školske godine teški su i materijalni i kadrovski uvjeti rada: pojedini nastavnici odlaze na druga radna mjesta, na natječaje se nitko ne javlja, a nastava iz nekih predmeta se ne odvija. U sljedećih nekoliko školskih godina po nekoliko nastavnika iz osnovne škole u Oklaju radilo je u dopunskom radu u školi u Drinovcima. I dalje se nastava odvija u tri smjene (7,00 – 18,30), a nastavni sat traje četrdeset minuta.

Gradnja nove školske zgrade počela je 24. svibnja 1980. godine. Radove je izvodio ''Udarnik'' iz Drniša, a projekt financirala Samoupravna interesna zajednica odgoja i osnovnog obrazovanja Drniš te Republička samoupravna interesna zajednica odgoja i osnovnog obrazovanja.

Školske godine 1981./82. u *Spomenici* je zabilježeno da je otpočela radna akcija mještana Drinovaca, Brištana i Bogatića na kopanju kanala za dovod vode, a od 129 učenika viših razreda njih 78 u školu i iz škole prevozi se autobusom. Matična škola i dalje radi u tri smjene, a nastavni su sati po četrdeset minuta.

Od školske godine 1983./84. nastava se odvija u dvije smjene, a nastavni sat traje četrdeset pet minuta. Iako je 25. svibnja 1983. (tadašnji Dan mladosti) svečano otvorena nova školska zgrada, svi potrebni radovi za useljenje u nju nisu dotada bili gotovi. ''Nakon mnogih poteškoća, otezanja i pritisaka od strane upravljanja škole konačno smo uselili u novu školsku zgradu 1. veljače 1984. godine. (...) 6. veljače 1984. godine u MZ Drinovci organizirana je svečanost u povodu završetka gradnje i dovoda vode u sva domaćinstva ove MZ.''[83]

80 ibidem
81 ibidem
82 ibidem
83 ibidem

Dakle, voda je i u školi, čime su higijenski uvjeti znatno poboljšani.

Rad u jednoj smjeni (jutarnjoj), jer je manje učenika, organiziran je od školske 1984./85. godine, a 27. prosinca je "završen betonski ogradni zid oko matične škole u Drinovcima. Ukupna dužina je 280 metara, a investicija 27 milijuna, osigurano vlastitim sredstvima škole. Stvorena osnova za uređenje okoliša (igralište i zelenilo)."[84]

Od 1. rujna 1990. godine Osnovna škola "Stjepan Radić", Drinovci, postaje Područna škola Osnovne škole Antuna Mihanovića Petropoljskog iz Drniša.

Šk. god.	Broj odjela	Ukupno učenika
1956./57.	5	190
1967./68.	21	703
1968./69.	21	654
1969./70.	21	624
1978./79.	18	327
1979./80.	15	289
1980./81.	15	256
1981./82.	15	225
1982./83.	14	198
1983./84.	14	191
1984./85.	11	167

Tablica 2. Podaci o odjelima i učenicima za matičnu školu s područnim školama[85]

Područne škole

Bogatić

Škola u Bogatiću osnovana je "1. IX. 1946. inicijativom Mjesnog N. Odbora Bogatić"[86] Od tog nadnevka nastava se održava u jednoj učionici u kući Nikole (Nikše) Galića u Donjim Galićima (u neposrednoj blizini današnje školske zgrade), a od rujna 1949. do otvaranja nove školske zgrade učenici su pohađali nastavu u Brištanima i/ili Širitovcima. Prvi je učitelj Rade Brakus (iz Trbounja). (U rujnu 1959. u školi ima četrdeset učenika: u prvom razredu devet, drugom jedanaest, trećem trinaest, a u četvrtom sedam učenika).

Izgradnja nove školske zgrade, s jednom učionicom, stanom za učitelja i dvo-

84 ibidem

85 Podaci prema *Spomenici* i od voditelja škole M. Petrovića

86 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*; anketni list, Bogatić, 1959.

Sl. 6. Nova školska zgrada u Drinovcima

Sl. 7. Školska zgrada u Bogatiću

rištem, dovršena je uz dobrovoljni rad mještana, a rad u njoj počeo je 1958./59. godine (učitelj je Nikola Galić) i otada se nastava izvodi kontinuirano.

''Početkom mjeseca prosinca 1968. godine Područna škola Bogatići (kao i samo selo) dobiva električno svjetlo. Dobivanjem električnog svjetla u Područnoj školi Bogatići sve škole u Miljevcima imaju električno svjetlo, što nema nijedna škola (centralna) na području drniške općine".[87]

Školske godine 1983./84. školu pohađa samo četvero učenika, a od sljedeće školske godine prestaje djelovati.

Brištane

U Brištanima ''škola je osnovana 1945. god. nastojanjem Mjesnog odbora", a ''obuka je počela 12. X. 1945."[88] Navedeni nadnevak vjerojatno nije točan jer je u imeniku, uz ostale podatke, za prvu upisanu generaciju učenika kao početak nastave upisan 30. siječnja 1945. godine, a siječanj kao početak nastave spominju i nekadašnji polaznici prvoga razreda prve generacije učenika. Osim toga, u imeniku su u svim rubrikama i potpuni podaci za učenike za školsku 1944./45. godinu. Te je godine u prvi razred upisano 110 učenika, a 78 uspješno je završilo razred (ostali su postigli nedovoljan uspjeh ili nisu ocijenjeni zbog prekida školovanja).[89] Nastava je održavana u jednoj učionici u kući Ivana (Crni) Deronje – do školske godine 1959./60. (prvih pet-šest godina u prizemlju, a poslije na katu). Sljedeće školske godine do polovine 1964./65. škola djeluje u kući Jakova Bačića (poštar), a otada do otvaranja nove školske zgrade u kući Nikole Sušića (u obje kuće po jedna učionica). Prva učiteljica u Brištanima (dva-tri mjeseca) bila je Ilka Gubenko, a poslije njezina odlaska došla je Neda Pokrovac (iz Puljana).

Iz prvih godina djelovanja škole sačuvana su dva imenika – oba bez naslovnice i prve lijeve stranice (na kojoj su bili opći podaci za prvih pet upisanih učenika, a ocjene po predmetima i uspjehu nalaze se, sačuvane, na prvoj desnoj stranici). U prvom imeniku podaci su od 6. do 146. (za samo trinaest učenika upisane su godine rođenja, od 1935. do 1939., a upisivani su i učenici starijih godišta), a u drugom od 6. do 231. rednog broja. Za prve dvije školske godine sve su rubrike popunjavane, a od 1946./47. do 1949./50. za mnogo učenika nedostaju pojedini podaci. Zadnji podaci u drugom imeniku odnose se na 1956./57. školsku godinu. (U rujnu 1959. u prvom je razredu trinaest, drugom dvadest dva, trećem trideset, a u četvrtom petnaest učenika.)

87 *Spomenica* škole Drinovci

88 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*, anketni list, Brištane, 1959.

89 Dokumentacija OŠ Antuna Mihanovića Petropoljskog, Drniš, Područna škola Drinovci

Sl. 8. Izvadak iz imenika

Sl. 9. Školska zgrada u Brištanima

''U jesen 1965. godine u Brištanima se počela graditi nova školska zgrada. Prilikom određivanja mjesta – lociranja škole – u selu je došlo do velikog nesporazuma i nezadovoljstva. Jedan dio sela (donji, op. a.) uopće neće da pomaže u izgradnji škole. Dolazi čak dotle do neslaganja da pojedini roditelji kažu da neće slati svoju djecu u školu. Usprkos ovog neslaganja škola se radi na mjestu gdje je odredila posebna komisija iz općine (na Vlaki, op. a) u kojoj, nažalost, nitko nije bio iz škole, pa čak ni direktor škole".[90]

Nastava u novoj školskoj zgradi počela je školske godine 1966./67., a prvi učitelji u njoj bili su Ankica (rođ. Vukorep) i Čedo Kašić (bračni par, oboje iz Drniša), koji su svoj puni radni staž, od početka do kraja, stekli radeći kao miljevački učitelji. Te školske godine i još četiri sljedeće (zbog nedostatka prostora) u školi je bila i nastava petoga razreda za učenike iz Brištana i Bogatića.

Izgradnja škole, sa stanom za učitelje i dvorištem, dovršena je, uz dobrovoljni rad mještana i jednog i drugog dijela sela, potkraj lipnja 1966. godine. Članak o gradnji škole objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji* 8. listopada 1965. završava rečenicom: ''Radove na izgradnji školske zgrade u Brištanima izvodi poduzeće 'Udarnik', a čitav objekat će stajati 11 milijuna dinara". *Šibenski list* (13. listopada 1965.) objavljuje da je to ''najveća građevna investicija u ovoj godini na području školstva u drniškoj općini". U siječnju 1974. dovršena je izgradnja školske gusterne u dvorištu ispred škole, a 20. veljače 1985. škola je dobila vodu iz javnoga vodovoda (mjesto je prije izgradnje škole imalo struju), a i seoska su se domaćinstva priključila na novoizgrađenu vodovodnu mrežu.

Školske godine 1979./80. nije upisan nijedan učenik u prvi razred pa otada u školi postoji samo jedan odjel učenika (te godine 15 učenika).

Škola je prestala djelovati u rujnu 1991. godine.

Nos Kalik

Osnovna škola u Nos Kaliku počela je djelovati školske 1945./46. godine u jednoj prostoriji u kući Dušana Skočića (dvije-tri godine), a potom je preseljena u kuću Nikole (Nikoča) Kalika (u njoj se održavala nastava do useljenja u novu školsku zgradu). Školu je otvorio ''Mjesni NO Drinovci",[91] a nova školska zgrada je izgrađena 1959. godine (uz dobrovoljni rad mještana); u školskoj je zgradi i stan za učitelja, a učitelj je Čedo Kašić. (Na početku te školske godine u prvom razredu su četiri učenika, u drugom pet, trećem deset i četvrtom šest učenika.) Od osnivanja škole do te godine smanjuje se broj učenika.

Prva je učiteljica bila Vida Čolović.

Prvi pisani podaci o toj školi dostupni su u ''Glavnom imeniku osnovne ško-

90 *Spomenica* škole Drinovci

91 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*, anketni list, Nos Kalik, 1959.

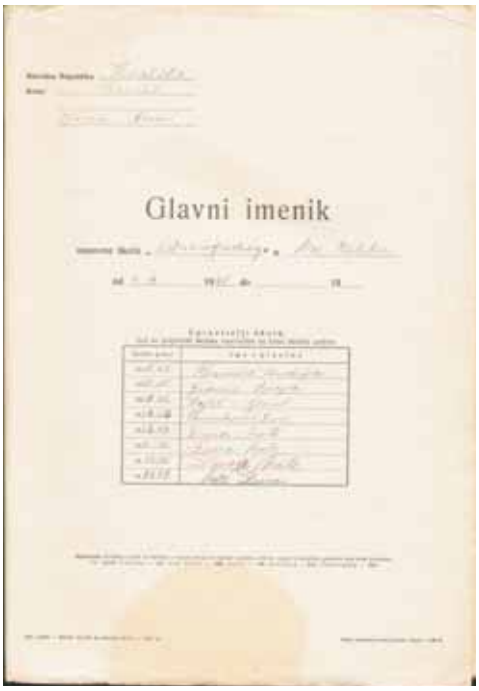

Sl. 10. Naslovnica glavnog imenika i izvadak iz imenika

Sl. 11. Područna škola u Nos Kaliku

le 'četverogodišnje' u Nos-Kaliku od 1. IX. 1948. do ___ 19__ '',[92] a zadnji podaci upisani su za 1959./60. školsku godinu. U 1948./49. svjedodžbe je potpisivao učitelj Andrija Barišić. U navedenom imeniku upisani su podaci od 1. do 123. rednog broja. Kod mnogih učenika upisanih 1945. do 1. rujna 1948. nema podataka o prvom i drugom razredu, a 1945./46. upisano je i sedam učenika rođenih od 1932. do 1936. godine. U 1956./57. i idućoj školskoj godini postojao je i peti razred za učenike ovoga sela, a učitelj u svih pet razreda bio je Mate Žura.

U rujnu 1966. škola je dobila električnu struju. Tom prigodom održana je mala svečanost, a ''prvi učitelj koji je upalio svjetlo bio je Petar Pašić''.[93]

Školske godine 1969./70. u školu nije upisan nijedan učenik u prvi razred, a 1979./80. škola ne djeluje – samo jedan učenik iz Nos Kalika pohađa nastavu u Drinovcima.

Početkom 1981./82. škola u Nos Kaliku prestala je i službeno djelovati.

Kaočine

U Kaočinama je škola ''osnovana nastojanjem NOO Drniš i samih roditelja djece, koja su morala odlaziti nekoliko kilometara u obližnje selo''.[94] Nastava je počela školske 1946./47. godine (u prvi razred upisano 104 učenika) u privatnoj kući Mate Kulušića (zapaljena u Domovinskom ratu), u njoj se održavala do useljenja u novu školsku zgradu, a prvi je učitelj bio Petar Moro.

Iako je gradnja nove školske zgrade s dvjema učionicama i stanom za učitelje, te dvorištem i vrtom, počela 1942., dovršena je tek 1949. godine (uz dobrovoljni rad mještana), a te je godine u njoj počela i nastava (učiteljica je Neda Mladinić). Dana 3. veljače 1962. u školskoj zgradi izbio je velik požar. ''Brzom intervencijom rudara, Narodne milicije i vatrogasaca iz Šibenika požar je lokaliziran. Pretpostavlja se da je iskra iz dimnjaka zapalila krovnu gredu''.[95] Autor članka J. R. netočno navodi da je izgorjelo pet učionica, a da su dvije učionice pošteđene od požara. Sljedeći podaci su precizniji: ''3. veljače izbio je požar u područnoj školi u Kaočinama. Tom prigodom izgorio je stan za učitelje u kojemu je tada stanovala učiteljica Slavka Bilić. Izgorjela je sva njezina imovina. U lokaliziranju požara sudjelovali su mještani, vatrogasna služba iz Drniša (neuspješno, jer u vatrogasnim kolima nije bilo vode) te vatrogasna služba iz Šibenika''.[96]

Prvi podaci o djelovanju škole u Kaočinama vidljivi su iz ''Glavnog imenika Osnovne narodne škole u Kaočinama od 15. XII. 1946. do _____ 19___''.[97] Upi-

92 Dokumentacija OŠ Antuna Mihanovića Petropoljskog, Drniš, Područna škola Drinovci

93 *Spomenica* škole Drinovci

94 Hrvatski školski muzej, Zagreb, *Dokumentacija o osnovnim školama*, anketni list, Kaočine, 1959.

95 *Večernji list*, Zagreb, 6. veljače 1962.

96 *Spomenica* škole Drinovci

97 Dokumentacija OŠ Antuna Mihanovića Petropoljskog, Drniš, Područna škola Drinovci

Sl. 12. Naslovnica glavnog imenika

Sl. 13. Školska zgrada u Kaočinama

sani su podaci od 1. do 310. rednog broja, a zadnji podaci odnose se na upis u prvi razred 1959./60. školske godine. Među prvim upisanim učenicima su i oni rođeni između 1932. i 1939. godine, a u prvi razred upisano je 104 učenika. Upisani učenici bili su iz Kaočina, ali i nekoliko učenika iz Širitovaca, pa i rođenih izvan Miljevaca (rodbinski vezanih za Kaočine). Od 1953./54. izvodi se nastava u petom, a od 1954./55. i u šestom razredu (podaci su u ''Glavnom imeniku osnovne škole 'šestogodišnje' u Kaočinama od 1954. g. do ___ 19___".[98] Posljednja generacija šestoga razreda bila je u 1957./58. školskoj godini. (U rujnu 1959. godine prvi razred pohađa osamnaest, drugi dvadeset, treći četrnaest, a četvrti jedanaest učenika.)

Početkom 1965./66. škola je dobila električnu rasvjetu.

Škola nije djelovala od rujna 1991. do školske godine 1998./99., kada je nastava počela u obnovljenoj postojećoj zgradi.

Danas je to jedina miljevačka škola od nekadašnjih pet područnih drinovačkih škola.

Širitovci

Početna je godina djelovanja 1944./45., kada je u prvi razred upisano 94 učenika iz Karalića i Širitovaca (generacije rođene od 1930. do 1938.). Sljedeće školske godine bila su formirana dva odjela drugoga razreda. Na kraju prve školske godine potpisana je učiteljica Marija Bajić, (a prema sjećanju pojedinih učenike prve generacije nekoliko prvih nastavnih dana učitelj je bio Ivan Bulić). O tome postoje podaci u glavnom imeniku (bez naslovnice i prve lijeve stranice) od 6. do 404. rednog broja (zadnji podaci odnose se na 1959./60. godinu).[99]

Prvih nekoliko godina nastava je održavana u Širitovcima, u kući koja je bila u vlasništvu Rudnika mrkog ugljena Siverić, pogon u Širitovcima (porušena u Domovinskomu ratu i neposredno polije rata obnovljena; ''Ljubašova kuća"), a potom, do izgradnje nove školske zgrade, u kući čiji je vlasnik bio Petar Skelin, također u Širitovcima.

''5. studenoga 1972. godine održano je svečano otvaranje nove škole u Širitovcima. (...) Škola je podignuta sredstvima općine Osijek, a to je ujedno bila pomoć za ovo područje koje je pogođeno zemljotresom 1970. godine."[100] Škola je imala dvije učionice, manji dvosobni stan za učitelje i dvorišni prostor. Porušena je u Domovinskomu ratu i do danas nije obnovljena, a nastava u ovomu selu nije održana od rujna 1991. do danas.

98 ibidem

99 ibidem

100 *Spomenica* škole Drinovci

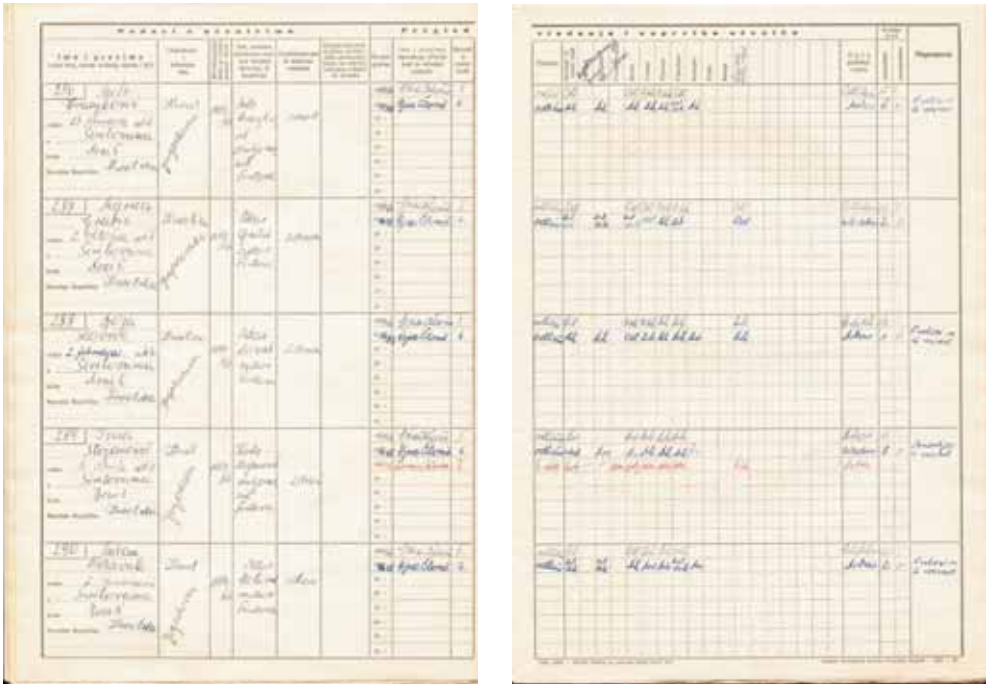

Slika 14.: "Pregled učenika" i izvadak iz imenika

U svim područnim školama mnogi učenici iz prve dvije-tri generacije upisane poslije Drugoga svjetskog rata nisu bili ocijenjeni zbog neredovitog pohađanja nastave ili su bili ispisani iz škole. Nastava se dugi niz godina odvijala u kombiniranim odjelima (najčešće prvi i treći te drugi i četvrti razredi) i u dvije smjene, a zatim, zbog manje učenika, u jednoj smjeni i u kombiniranim odjelima.

Škola u progonstvu i nakon Domovinskoga rata

Škola je djelovala u progonstvu od potkraj rujna 1991. (nakon pune godine u sastavu drniške osnovne škole) do 1. rujna 1995. godine. Prve školske godine u tom razdoblju učenici su pohađali nastavu u splitskim i šibenskim školama (jer je najviše učenika i njihovih roditelja bilo smješteno u hotelskim naseljima Duilovo i Solaris). Početkom 1992./93. formirane su tzv. prognaničke škole, a one su se služile školskim prostorima te prostorima hotelskih naselja. Drniška osnovna škola, koja je djelovala samostalno, služila se prostorima škola u Segetu Donjem, Žrnovnici i Stobreču. Njezini polaznici u tom vremenu bili su i mnogi učenici prognani iz Knina i drugih hrvatskih mjesta te iz Bosne.

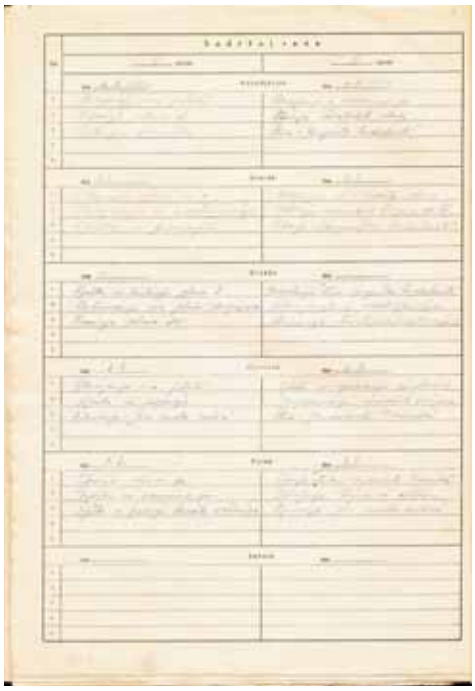

Sl. 15. Iz sadržaja rada u 1. i 2. razredu 1952.

Nakon povratka iz progonstva škola je nastavila djelovanje u Drinovcima od 1. rujna 1995. godine. Stara školska zgrada srušena je početkom prosinca 2002., a nova športska dvorana svečano je otvorena, neposredno uz novu školsku zgradu, 21. siječnja 2002.

''Danas se osnovno školovanje djece ovdje odvija u sasvim drugačijim okolnostima. (...) Stvorene su mnoge pretpostavke za napredak i osuvremenjenje rada, ali još uvijek neprimjerene suvremenom standardu. Prostor je neadekvatan (nema organiziranog predškolskog rada), učila i pomagala je malo i zastarjela su. Školska knjižnica je poluprazna, pa se nastavni sadržaji i dalje izvode uglavnom na klasičan način. Ipak, trudom i kreativnošću učitelja i učenika, te uz nesebičnu potporu većine roditelja, s postignutim rezultatima možemo biti zadovoljni.

Osim redovne nastave velik broj učenika (preko 50%) se uključuje u druge oblike rada izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti. Zahvaljujući pomoći naših Miljevčana, opremljena je manja informatička učionica, nabavljena su neka učila i pomagala, a prigodne svečanosti su sadržajnije i veselije. Prigoda je ovo da im još jednom najtoplije zahvalimo uz želju da ovakva suradnja bude trajna.

Sl. 16. Današnji izgled školske zgrade u Širitovcima

Izgradnjom lijepe, prostrane i funkcionalne športske dvorane 2002. godine, obogaćen je športski život mladih. Uključuju se u rad športskih klubova i društava, a nedavno formirana karitas-udruga, crkveni pjevački zbor i kulturno-umjetničko društvo bude nadu i garanciju da će njegovanje značaja i običaja ovoga kraja postati tradicija i za buduće generacije. Da bismo to ostvarili, trebalo bi stvoriti uvjete da nam mladost ne odlazi, već da živi i radi u svom zavičaju".[101]

101 Mile Petrović, *Osnovno školstvo na Miljevcima*, *Miljevci*, glasilo župe Imena Isusova, god. XXIX., Uskrs 2004., br. 1

Sl. 17. U novoj športskoj dvorani

Šk. god.	Drinovci		Kaočine
	broj odjela	ukupno učenika	broj uč. (jedan odjel)
1990./91.	10	125	0
1995./96.	8	83	0
1996./97.	8	98	0
1997./98.	8	113	0
1998./99.	8	115	9
1999./00.	8	107	11
2001./02.	8	106	7
2002./03.	7	105	6
2003./04.	7	104	6
2004./05.	7	97	6
2005./06.	7	90	8
2006./07.	7	89	6

Tablica 3. Podaci o odjelima i učenicima za škole u Drinovcima i Kaočinama

Sl. 18. S obilježavanja dana škole 2005. godine

Škola i danas (2006./2007.) djeluje kao Područna škola Drinovci u sastavu drniške Osnovne škole Antuna Mihanovića Petropoljskog. Pohađaju je (samo!) 95 učenika – u Drinovcima (89) i Kaočinama (6).

SLOBODNO VRIJEME I IGRE MILJEVAČKE MLADEŽI U 20. STOLJEĆU

Josip Pilić

Ovaj je članak samo "podsjetnik" i "izvadak", ne detaljnjiji i širi prikaz o organiziranom i neorganiziranom korištenju (slobodnog) vremena za zajedničke igre i druženje miljevačke mladeži u prošlom stoljeću. Sadržaj je nastao kao rezultat autorove želje da se nešto iz toga dijela prošlosti zapiše i bar tako otme zaboravu. Napisan "u posljednji trenutak", članak sadrži neka sjećanja onih kojih više nisu živi, nekih iz današnjih miljevačkih generacija te autorova sjećanja.

Igre i zajedničko provođenje vremena svojstveno je mladima u svim vremenima. Promjenama društvenih okolnosti mijenjao se i njihov sadržaj, opseg i učestalost. Neke su dječje igre nestajale, a javljale se nove. Tako je bivalo i u miljevačkim selima.

Valja napomenuti da se zajedničko korištenje vremena, uvjetno slobodnoga, i sudjelovanje mladih u igrama odvijalo u prepletanju ugodnoga i korisnoga.

I stariji i mlađi za to su imali veoma razvijen smisao. Ni kod jednih ni kod drugih nije nedostajalo poticajnosti, domišljatosti, kreativnosti. Naime, igre mladih odvijale su se, veoma često, i uz obavljanje poslova korisnih za obitelji. Stariji su bili zadovoljni jer su mladi valjano obavili posao, a mladi su ga obavljali i igrajući se. Dakle, zadovoljni i jedni i drugi. Bile su to, uvjetno kazano, *kreativne radionice,* radost i korist za starije i mlađe. Primjerice, čuvajući stoku, mladi su

često ljetne noći, s velikom radošću, provodili u gajevima, družeći se uz pjesme i igre, ili, također ljeti, za vrijeme čupanja i kosidbe žita bilo je i radosnoga preskakivanja *ručica* i snopova žita, a u vrijeme vršidbe kolektivnoga zbijanja slame u pojatama. Dječaci su se natjecali, jašući na konjima tko će prije do seoske lokve, Čikole, Krke, konjske ispaše u ogradama, livadama ili gajevima. Radost i korist bilo je i skupljanje plodova jagoda (kupina), drinja (plodova drena), šepurika, gloginja, puževa, pečuraka, lovljenje ptica *sapinjanjem ploča* (s pomoću štapića zvanih *did i baba* te dviju *štroljuga;* time su se bavili uglavnom dječaci), čišćenje seoskih putova i lokava (zajedno s odraslima)...

U međusobnim druženjima, u bilo kojim prigodama, nije nedostajalo ni branja tuđih plodova (bresaka, trešanja, višanja, grožđa, lubenica, kukuruza; *zabranjeno je voće najslađe*), penjanja po raznim stablima – natjecanja tko će se više popeti ili zbog branja plodova (koštele, murve, bajami, orasi...), preskakanja preko zidova (pa i rušenja), pravljenja *kućerica* po ogradama (u grmlju), međusobnoga naguravanja, trčanja ''tko će prije" do određenoga cilja, klizanja (zimi) i kupanja (ljeti) u lokvama. Nabrajale su inačice zadanoga vlastitog imena (i nadimci) suseljana i dodavane druge, riječi sa zadanim početnim slovima..., bacao se kamen s ramena, igrao se nogomet loptom *krpenjačom* (do šezdesetih godina), graničar... Briškulalo se i trešetalo, igralo *pod aša i na muru* (šijalo), balotalo se pravim i improviziranim balotama, *naćvalo se* (dva sudionika naslone se leđima jedan na drugoga, međusobno se prihvate rukama, podlakte se, i u takvom stavu naizmjence podižu jedan drugoga, ''protresaju")...

Ljeti se zajednički odlazilo na kupanje (do potkraj pedesetih godina samo muškarci) na obje rijeke (često se preplivavalo Krku na rupsku i dubravičku stranu) i ribolov, ali i *gacalo* u blatu i *bucalo* ulicama nakon obilnijih proljetnih i ljetnih kiša, išlo se na *puzalice* (spuštalo se na grmlju ili bez njega raznim stilovima niz kamene litice). Palili su se *svitnjaci* na Ivandan (24. lipnja) i preskakivalo preko njih *(Od Ivana do Ivana ne bolila glava),* pucalo se *na karabit (*iz *važa)* o božićnim blagdanima, sudjelovalo u maškarama o pokladama (kao *barjaktar, did, baba, mlada...);* dječaci su s pomoću posebno oblikovane čvršće žice gurali stare limene obruče s bačava i trčali za njima, gađali iz *praćaka* (kasnije i iz zračnih pušaka) određene ciljeve (pa i ptice, posebice vrapce); u proljeće pravili *slaviće* (svirala) od mladih grana *(Svrni se, slave, za babino zdravlje; ako se ne'š svrnit, ja ću te razvrnit), telce (rogovi* od kore mladoga jasena ili vrbe, spiralno oblikovane i bodljikama *drače* povezane), *puškarice* (odrezan komad smokve ili smreke probušen ugrijanom debljom žicom, na čiju se jednu stranu stavi plod smreke – *smrička,* a na drugu krpica; smrička se izbacuje *kundakom* tako da se nakon njezina nabijanja puhne u drvo i na suprotnoj strani začepi krpicom); igrali se zrnima kukuruza, komadićima raznobojnoga stakla, pucadima..., u krpe zamotane kravlje balege stavljali bi kovilje i bacali ga uvis *(Sid', Jakove, na ručak* ili *sid' kova)*...

Vrijeme u igri i dokoličarenju provodilo se svuda: uz ognjišta, u dvorištima, na ulicama, u *kućericama,* pod koštelama, smokvaćima i murvama, na njivama, livadama...

Mnoge aktivnosti i zajedničke igre već odavno su nestale. Neke su ostale samo u sjećanjima, više ili manje jasnim, a neke kod mnogih ne postoje ni u sjećanjima.

Da sasvim ne izblijede, da ostanu makar u zapisu (zapisujem ih abecednim redom), izdvojit ću nekoliko igara u kojima su desetljećima sudjelovale mnoge generacije miljevačke mladeži. Za sudjelovanje u njima bilo je dovoljno tek nekoliko sudionika (igre u kojima su novčići bili glavno sredstvo, ipak su bile samo igre – novčići su bili samo poticaj za igru, a ne vrijedan dobitak).

Centla

Najčešće igraju četiri igrača (a može i jedan protiv jednoga, dva protiv dvaju, tri protiv triju).

Na tlu se napravi kružnica *(centla)* promjera oko pola metra ili manja i podijeli na četiri dijela.

Jedan igrač uzima kovani novac *(ili puceta)* u obje šake i trese ga nad *centlom* stojeći uspravno. Drugi mu igrač udarcem rukama izbija novac i kazuje željenu stranu novca: *pismo/glava (gospe/marko)*. Novčići koji upadnu u centlu i željene su strane, pripadaju igraču (i njegovu suigraču) koji ih je izbijao, ali i ostali novčići koji su izvan centle ako ih isti igrač (ili njegov suigrač) zamahom skučenoga kažiprsta ugura u *centlu*. Naravno, i oni moraju biti okrenuti na željenu stranu. Guranje, tj. ubacivanje traje dok se ne pogriješi. Pogrješka je ako novčići padnu na crtu unutar *centle* ili na *centlu*. Nakon neuspješnoga guranja novčića istu aktivnost nastavljaju protivnički igrači. Guranje novčića nastavlja se naizmjence.

Postoji i inačica ove igre. U zemlju se, kao cilj, zabode štapić ili se postavi kamen. Igrači do cilja bacaju novčiće (puceta ili zrna kukuruza). Tko najbliže dobaci cilju, od svih igrača uzima novčiće i sve ih odjednom baca u centlu s dogovorenoga mjesta. Njegovo je sve što padne u *centlu*. Svaki novčić (ili što drugo) izvan *centle* ima pravo samo jednom svinutim kažiprstom ubaciti u *centlu*. Preostale novčiće tako ubacuju ostali igrači prema redoslijedu dobacivanja do cilja.

Igra se nastavlja prema dogovoru, vlastitoj odluci ili do ukupnog gubitka novčića pojedinih igrača.

Davalica

U igri davalice *(ili dave)* broj sudionika nije ograničen.

U jednom se redu kao cilj postave uspravno tri kamene ploče, jedna do druge, s malim međusobnim razmakom. Jedna je ploča *sudac,* druga *davalac,* a treća *pomilovac* (ili: *sudale, davale, ništale,* a može biti i četvrta ploča: *telac,*

čije pogađanje ne donosi ništa). Svaki igrač ima svoju kamenu ploču kojom spomenute ploče gađa s obilježene udaljenosti (15 do 20 metara), i to prema prethodno utvrđenom redoslijedu, obično utvrđenim prethodnim bacanjem ploča do određenoga cilja. U gađanju ploča na cilju može se podbaciti, prebaciti ili izbačena ploča iz igračeve ruke može otići lijevo ili desno, ovisno o spretnosti igrača te kakvoći i veličini priručne ploče. Ploče na cilju mogu biti pogođene pojedinačno, ali i dvije odjednom (rijetko se dogodi da sve ploče padnu odjednom). Uvijek je pobjednik onaj koji pogodi bilo koju ploču na cilju.

Svrha je gađanja ploča na cilju da se izbjegne kazna koja se zasluži ako se koja ploča ne pogodi i da se bude u ulozi suca, davaoca ili pomilovaoca. Kazna za neuspjeh je, najčešće, primanje udaraca koljenom u stražnjicu (najveća količina udaraca dogovori se na početku igre), a može može biti i drukčija. Izvršitelj kazne je igrač koji je pogodio ploču *davalac,* visinu kazne odmjerava igrač koji je pogodio *suca,* a kaznu može smanjiti, ako hoće, igrač koji je pogodio *pomilovca*.

U izricanju jačine i visine kazne treba biti odmjeren jer se u igri vraća *milo za drago*.

Poslije svakog obaranja postavljenih ploča i izvršavanja kazni ponovo se natječe za redoslijed bacanja ploča i igra se nastavlja. Uvijek su u prednosti oni koji prvi gađaju.

Gamba

Ova se igra zadržala i dan-danas na veoma širokom području naše zemlje. Poznata je i pod nazivom *školica*.

Broj sudionika nije ograničen, a redoslijed igre je prema dogovoru.

Za igru je potrebna pločica i označeno tlo (v. crtež). Igra počinje tako da igrač s dogovorenoga mjesta ubacuje pločicu u prvi dio označenoga tla. Zatim na jednoj nozi skače u prvi pa u drugi dio. Iz drugoga dijela raširenih nogu uskoči u treći i četvrti dio (paralelni) i tu kratko zastane. Nakon toga na jednoj nozi uskoči u sljedeći dio *(ogledalo),* a iz njega u šesti i sedmi (paralelni, završni) istodobno lijevom i desnom nogom. Zatim se u skoku okrene na drugu stranu (prema izlazu) i na jednoj nozi uskoči u *ogledalo,* a iz njega istodobno objema nogama u dva paralelna dijela i kratko stane. Na jednoj (uvijek istoj) nozi uskače u drugi dio, pa u prvi. Tu ostaje na jednoj nozi, sagiba se, uzima ostavljenu pločicu i iskače iz prvoga dijela.

Pločica se zatim baca u drugi dio i igra se nastavlja kako je prethodno opisano. Pločica se baca u svaki sljedeći dio, a igra se uvijek nastavlja otpočetka. Dakle, ciklus bacanja i uzimanja pločice od prvoga do sedmoga dijela označenoga tla nastavlja se preko *ogledala* sve do izlaznoga dijela (koji je na početku bio ulazni).

Igrač se ne smije osloniti na drugu nogu, a, prema dogovoru, na jednoj nozi

može jednom ili više puta skoknuti. Pločica ne smije biti bačena na crtu, a igrači ne smiju stati nogama ni na crtu ni na pločicu. Sve to predstavlja prekršaj, a igrač koji ga učini, prekida igru i nastavlja je, poslije drugih sudionika, s mjesta na kojem je bio prekršaj.

Najuspješniji su oni koji igru odigraju bez prekršaja (ili s najmanje njih). Vrijeme igre nije ograničeno.

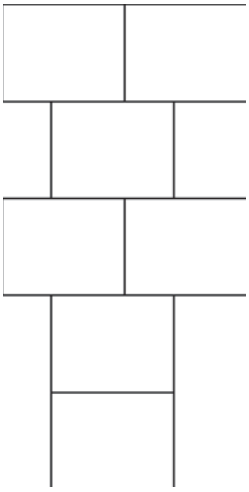

Slika 1. Tlocrt gambe

Karbanje

Na tlo se stavi kamen *(karba)* težine oko dva kilograma na udaljenost od oko pet-šest metara od označenoga mjesta s kojeg se do njega bacaju novčići. Prvi igra onaj čiji je novčić njemu najbliži.

Svatko svoje novčiće stavi na *karbu,* sve na istu stranu *(pismo ili glava).* Zatim prvi igrač uzima drugi kamen (oko kilograma težine) – *tuc* – i njime udara u *karbu* nastojeći s nje (prevrtanjem ili pomicanjem) zbaciti sve novčiće. Njegovi su svi novčići koji se – na *karbi* ili padom na tlo – okrenu na suprotnu stranu. U *karbu* se *tucem* može udarati odozgo i sa svih strana.

Za preostale novčiće igra se nastavlja prema redoslijedu početnoga bacanja novčića do *karbe.*

Kevanje

Ova je igra odavno napuštena i živi samo u sjećanju ljudi starije životne dobi. U nekim svojim elementima podsjeća na hokej na travi.

Broj sudionika u igri nije ograničen. ''Rekviziti'' igre su *keva* (po njoj je igra dobila ime) – drveni štap – u donjem dijelu svinut u obliku slova L (za to nije

bila potrebna posebna obradba) i drvena loptica – *prasica,* a igra se odvija na ravnijim (obično travnatim) terenima, kojih granice ne treba obilježavati. Svaki igrač označi mjesto na kojem se nalazi (najčešće je to rupica načinjena ugazom noge ili kakvim priručnim predmetom iskopana), a raspored je kružni. Veličina kruga ovisi o brojnosti igrača i površini terena.

Na početku igre ždrijebom se izabere igrač koji će stajati u sredini i udaranjem prasice štapom *(kevom)* označiti početak igre.

Kad svi igrači zauzmu svoja mjesta, igrač u sredini uzvikom *raspik* nagovješćuje da igra počinje. On nastoji da *prasica* dotakne ili udari igrača kojeg on gađa. Svaki igrač, naravno, nastoji je svojim štapom odbiti u bilo kojem smjeru, da igrač koji je u sredini trči za njom što dalje. Igrači u krugu, dakle, ne trče, već sa svojega mjesta odbijaju *prasicu.* Kad ona takne kojeg igrača (ako je *kevom* nije uspio odbiti), on zamjenjuje mjesto i ulogu s igračem u sredini. Igra se, tako, neograničeno nastavlja, ovisno o okolnostima ili dogovoru.

Kevanje je do 2. svjetskog rata bila veoma raširena i popularna igra. I danas stanovnike Brištana Gornjih, prema njoj, nazivaju *kevarima.*

Kovčanje

Drugi je naziv za ovu igru *igra ploče.* U njoj sudjeluju isključivo muškarci, najčešće pet-šest. Često su je igrali odrasli (za sitan novac), ali i djeca (za novac ili pucad). Privlačila je veliku pozornost i djece i odraslih, jer se igrala na seoskim ulicama.

Svi sudionici igre imaju svoje kamene ploče, veće ili manje (po osobnoj želji) i stavljaju jednaku vrijednost novčića na omanji kamen koji se naziva *mera* ili, češće, ispod njega, da se novac ne oštećuje.

Redoslijed bacanja ploče s dogovorene udaljenosti (petnaestak metara) – gađanja *mere* – određuje se tako da se najprije postavi cilj prema kojem igrači bacaju ploče. Ploča se može izbaciti smjesta ili iz zaleta, ali se označena crta ne smije prijeći. Kovčanje počinje onaj čija je ploča najbliže cilju i tako se redom nastavlja, dok sav novac ne pripadne bilo kojem od sudionika (postoji mogućnost da svatko osvoji uloženo, no to je rijetkost). Velika je prednost biti prvi igrač.

Prvi igrač (i svaki sljedeći ako je prethodni ne pogode) nastoji izbiti *meru,* odbaciti je. On dobiva sav novac koji je bliži njegovoj ploči nego *meri* (bez obzira na to je li bio ispod nje ili na njoj). Zbog preciznog utvrđivanja udaljenosti novčića od *mere* i ploče česta su mjerenja (štapom, pedljem, stopalima), a to izaziva napetost, i igrača i publike. Odbačena *mera* ne smije se dirati, a sljedeći igrač(i) baca(ju) ploču prema razbacanim novčićima, prema osobnoj procjeni. Isto je pravilo dobivanja novčića: pripadaju onomu čija je ploča bliža njima nego *meri.* Igra se nastavlja, utvrđenim redoslijedom, sve dok se ne dobije i posljednji novčić. Svaki sljedeći ciklus igre odvija se kao i početni.

Mutak

Igra *mutka* je i igra i predigra. Naime, to je igra par-nepar, a može se igrati u paru i pojedinačno.

Sudionici biraju hoće li biti par ili nepar. Stanu jedan prema drugom i oba istodobno otvaraju šaku ispružajujći jedan prst ili više njih. Ispružene prste zbrajaju. Na svako otvaranje šaka i pružanje prstiju uvijek netko dobiva *punat*. Svaki igrač zbraja svoje *punte* (pamteći i protivnikove, da ne bi došlo do namjerne ili nenamjerne prijevare) pokazujući ih prstima druge ruke i povremeno ih glasno izgovara.

Igra se do dogovorenoga broja punata (najčešće do 15 ili 31), obično do tri *partije*. To je brza, dinamična igra koja se odvija u šutnji, jedino se povremeno čuju izgovarani punti jednoga i drugoga sudionika (ili dvaju parova). Veoma podsjeća na *šijavicu (muru);* ispružaju se prsti, ali se brojevi ne izgovaraju glasno.

Igra *mutka* bila je veoma česta kao predigra početku mnogih igara pri određivanju tko će odabranu igru prvi početi. Tada se, najčešće, nije igralo za više od tri *punta*.

Ova se igra često koristila i kao prigoda za izvršavanje određenih manjih poslova ili zadataka, npr. tko će od djece odnijeti što susjedu, pripremiti pribor za jelo...

Igru su igrali uglavnom muški.

Nosalica

U igri sudjeluje nekoliko igrača (ne više od desetak). Najprije se okupe u krug. Svi ispruže izvanjski dio šake ili jedan prst. Jedan od njih (voditelj igre) svakog igrača, počevši od sebe, lagano štipa za šaku ili prst i "broji": – *Šagovac, bagovac; skoči buha na jarca; izgubila tobolac; nađe ga trgovac. Po što, trgo, trguješ? Po sivicu kobilicu; 'ajde, Pero, na vojnicu!*

Onaj kojeg se, tako govoreći, zadnjeg uštipne, izdvaja se iz skupine na dogovorenu udaljenost (obično do dvadesetak metara).

U skupini svatko izmišlja ime, pojam ili predmet – ulogu – i priopćava voditelju igre. Da igra bude zanimljivija i duhovitija, obično se izmišljaju smiješni ili apstraktni pojmovi. Zatim voditelj poziva izdvojenog igrača:

– *Strina Nina, il' voliš doja(ha)t' il' dokasat'?*

Voditelj mu nudi sve uloge na kojima može "dojahati" do skupine (i svoju ulogu), ali i proširuje ulogama (izmišlja ih) koje nitko nije odabrao. Ako željenu ulogu nije pogodio, igrač do skupine mora "dokasati" na jednoj nozi (ako tlo dotakne drugom nogom, mora "kasanje" ponoviti). Ako je pogodio, igrač čiju je ulogu odabrao, mora izdvojenog igrača donijeti na leđima (ili drukčije) do skupine. Kad ga donese, voditelj nositelja pita, a nositelj odgovara, pa se vodi ovakav dijalog:

– Što nosiš?
– Vreću!
– Što je u vreći?
– Šilo!
– Što je u šilu?
– Igla!

Voditelj kaže da je istrese, a nostelj sa sebe skida nošenoga. Skidanje je nježnije ili grublje, brže ili sporije... Bitno je da bude što smješnije.

Igra se zatim nastavlja, a voditelj se svaki put mijenja (dogovorom ili "na ispadanje"). Pri nošenju se obično događaju smiješne scene, jer nositelj i nošeni nastoje se, riječima i pokretima, šaliti na međusobni račun.

Odbijalica

Odbijalicu su igrali uglavnom muškarci (svatko za sebe ili u parovima). Igrala se na otvorenom i u zatvorenom prostoru – novčićima (ili pucadima), a u njoj je sudjelovalo više ili manje sudionika.

Rubom novčića (puceta) igrač udara o zid, stablo, vrata... nastojeći da se što dalje odbije. Poslije prvog igrača svaki sljedeći igrač nastoji da njegov novčić padne što bliže novčićima koji se nalaze na tlu. Igrač dobiva sve novčiće koji su na razmaku od njegova novčića do duljine njegova pedlja. Za preostale novčiće (i one kod igrača) igra se nastavlja na opisani način.

Novčići na tlu obično budu razbacani na raznim udaljenostima pa u tijeku igre igrači, naravno, nastoje novčiće koje ubacuju u igru približiti najgušćoj skupini.

Pašara

Naziv igre je prema voditelju – *pašari*. Igra se prihvaća (ili odbija sudjelovanje u njoj) na prijedlog *'Ajmo se igrat' pašare*. Temelji se na brzom promišljanju i odgovoru, a iz igre se ''ispada" kada se pogrješno odgovori (zaboravi nečije ''ime" ili kaže ''ime" već isključenog iz igre) ili samo za trenutak prešuti odgovor na voditeljev upit.

Sudionici igre izaberu *pašaru,* kažu jedni drugima što će u igri biti – odaberu ''imena": cipela, drvo, zid, voda, zrak... Voditelj ih mora zapamtiti, ali ne zna tko je što odabrao jer je on u trenutku biranja ''imena" odvojen od skupine.

Voditelj počinje igru riječima (a kasnije ih često ponavlja): – *Pašara mala, pašara vela, pašara poleti, na...* (nečije ''ime") *doleti!* Prozvani mora brzo niječno odgovoriti (ako tako ne učini, biva isključen iz igre): – *Na ... (npr. zidu) nije!* Voditelj ga brzo pita: – *A da di je?* On također brzo odgovara: – *Na ... (npr.* cipeli)! Prozvani odgovara da ni na njemu nije, a voditelj i njega pita gdje je. Itd.

Svatko odmah nakon isključenja iz igre dobiva ''lacke" (voditelj svojim dlanovima udara dlanove isključenoga) ili, ako je dogovoreno, ''škopule". Ako pogriješi voditelj, njega kažnjava netko iz skupine, prema dogovoru.

Igra može trajati kraće ili duže, ovisno o broju sudionika i njihovoj koncentraciji. Voditelj se bira redoslijedom sjedenja ili stajanja.

Pikuća

Na tlu se iskopa plitka rupa (širine 4 – 5 i dužine 10 – 15 centimetara). Preko rupe se stavi oblo s obje strane zašiljeno drvo (tzv. polakriž). Ono se dužim štapom (tzv. *kozom*) odbacuje, što dalje, od rupe. Izbačeno drvo protivnik, na udaljenosti, otprilike, deset ili više metara, nastoji uhvatiti. Ako ga uhvati, bacač privremeno ''ispada'' iz igre. Ako ga ne uhvati, s mjesta na koje je palo izbačeno drvo gađa *kozu* postavljenu preko rupe. Ako je pogodi, bacač (privremeno) ''ispada'' iz igre. Ako je ne pogodi, bacač nastavlja igru.

Igra se sastoji u tome da bacač, udarajući po jednom od zašiljenih vrhova, zašiljeno drvo – dok je u zraku – odbaci što dalje od rupe. Ima pravo na tri, zaredom, udarca *kozom* zašiljenoga drveta. Svako odbacivanje zbraja se u metrima, koracima – u *punte.* Bacač igra sve dok ga protivnik ne ''izbaci'' iz igre (privremeno) hvatajući *polakriž.* Igra se nastavlja kao otpočetka, s izmijenjenim ulogama (bacača i hvatača *polakriža).*

Može se igrati pojedinačno i u parovima (2x2, 3x3).

Piljanje

Piljanje ili igranje na bate pretežno je ženska igra. Igra(la) se u parovima ili pojedinačno.

Igra se zasniva na pet *pilja,* okruglastih kamenčića. Počinje je onaj koji ih više, bacajući ih uvis, zadrži na ispruženom izvanjskom dijelu šake iste ruke kojom ih baca.

Pilji se prostru na tlo. Zatim se jedan od njih baca u zrak, a ostale brzo skuplja u šaku i u nju dočekuje odbačeni. Tim postupkom najprije se s tla uzima jedan *pilj,* a potom, po redu, dva, tri i četiri *pilja.*

Igra je veoma raznosvrsna i može dugo trajati. Tekstualno ju je teško opisati. Da je koliko-toliko ''približim'', navest ću, po redu, svih pet naziva postupaka u tijeku igre. To su igra *vise, bata, mosta, stupe i križa* (nazivi u Bogatiću) ili (nazivi u Brištanima) *po naški* (kamenčići se na tlu mogi međusobno dodirivati), *grabe* (kamenčići se ne smiju dodirivati), *kole* (guranje kamenčića između palca i kažiprsta preko kojeg je srednjak), *kočke* (ili *koke,* pojedinačno guranje kamenčića između svih prstiju raširenih i vršcima oslonjenih na tlo) i *kamenice* (šaka se okomice postavi na tlo i kroz krug napravljen od palca i kažiprsta ubacuju se kamenčići). Sastavni dio igre *po naški* je i igra *seke,* a sastavni dio igre *grabe* je i igra *dida.* U igri *seke* postupa se kako je opisano u trećem ulomku, a u igri *dida* postupno se *pilji* – od jednoga do, zajedno, svih četiriju – bacaju u zrak).

U svim postupcima u igri svi kamenčići s tla moraju se, brzo, odjednom,

zgrabiti u šaku i u nju dočekati onaj kamenčić (ili više njih) koji je odbačen uvis.

Kad se u igri pogriješi, igru preuzima suparnik. Igra se uvijek nastavlja od početka dijela u kojem se pogriješilo. Pobjednik je onaj koji prvi odigra posljednji dio igre.

Praljak

Igra je veoma jednostavna, a u njoj sudjeluje više igrača. Igra se novčićima ili pucadima.

U tlo se ubode kratko drvo – *praljak*. S udaljenosti od 7-8 metara svi do njega bacaju novčiće (pucad). Svi novčići moraju biti jednake vrijednosti, a ako nisu, razlika se međusobno nadoknađuje. Dobitnik je onaj čiji je novčić najbliži *praljku*.

Nakon odigrane prve *partije* igra se nastavlja dok svaki sudionik hoće igrati, dok ima novčića. Može se igrati i u parovima.

Prstenjak

Igra se u zatvorenom ili otvorenom prostoru, kad se društvo okupi spontano ili prema dogovoru. Kad se igra na otvorenom prostoru, dogovore se granice u okviru kojih je igra dopuštena. Najčešće se odvija u kućama, i to u kasnim jesenskim i zimskim večerima, za vrijeme sijela i/ili prela (danas, kao i ova igra, gotovo zaboravljenima).

Prstenjak ili *penj* je predmet koji svaki igrač sebi odabere (za ovu igru kaže se i igra *penja). Prstenjci* ili *penji* su, obvezno, sitni predmeti, da svi zajedno mogu stati u šaku; npr. dio šibice, papirić, drvce, kamenčić, plod bajama...

U igri sudjeluje najmanje tri-četiri igrača, a s više njih igra je zanimljivija. Smisao igre je u tome da svaki igrač obavi zadatak koji mu je zapovjeđen.

Na početku igre igrači se okupe u krug. Igrač koji počinje igru, utvrđuje pripadnost svih *prstenjaka*. Potom ih stavlja u šaku iza svojih leđa i, redom za svaki prstenjak, uzimjući ga u drugu ruku, pita igrača do sebe: – *Što ovaj prstenjak/penj zaslužuje?* Upitani glasno kazuje zaslugu (ne znajući koji je predmet u ruci): – *Taj prstenjak zaslužuje da*... Npr. da tko komu donese vode, da tko koga poljubi, da tko prestane pričati tri minute, da zapjevu koju pjesmu onaj čiji je predmet izvučen... Nakon određenja *zasluge* predmet se pokazuje svima i dužnost se odmah ili malo kasnije ispunjava.

Igrač koji drži *prstenjke,* odmah ih, nakon izvlačenja iz svoje šake, daje igraču do sebe, koji će, kad ciklus bude završen, postati prvi igrač, voditelj. Kad se izgovore *zasluge* i dvama zadnjim sudionicima igre (dakle, kad se u svakoj voditeljevoj šaci nađe po jedan predmet), voditelj otvara obje svoje šake, a prozvani obavljaju svoje zadatke.

Što je raspoloženje veselije, "granice zasluga" bivaju šire i slobodnije, a

igra postaje zanimljivija i duhovitija. Događa se da se katkad prijeđe "granica dobrog ukusa".

Slipa baka

Igra se obično odvijala u večernjim satima u kući s kominom – u vatrenoj kući.

Jednom se sudioniku (prema dogovoru) povežu oči, a potom ga se dva-tri puta okrene oko vlastite osi. On potom ispruženih ruku hoda prostorijom nastojeći uloviti kojega sudionika igre. Oni se uklanjaju ispred njega, nastoje da on što duže hoda praznim prostorom, nastoje mu se šutnjom istrgnuti iz ruku ako ih lagano uhvati. To kod svih izaziva zadovoljstvo i smijeh, jer on mora dalje loviti da bi mu se povez skinuo.

Da bi ''lovac'' prepoznao uhvaćenoga, dira ga po tijelu, škaklje i sl., a uhvaćeni šuti (makar mu bilo smiješno), jer ''lovac'' mora biti siguran u to koga je uhvatio. Kad je u to uvjeren, naglas izgovara njegovo ime.

Prepoznata osoba dobiva povez na oči i igra se nastavlja sve dok je sudionicima zanimljiva.

Pažljivo se prati način povezivanja očiju, da ''lovac'' ne bi, ipak, bar malo vidio. Ako se u to sumnja, povezivanje se mora ponoviti.

Tovarica

Igra se, gotovo isključivo, odvijala u vremenu prije ili poslije večere. Obvezno uz ognjište, *komin,* najčešće u hladnijim večerima. Bila je to i obiteljska igra, jer su u njoj sudjelovala djeca i roditelji. Češće su sudjelovala samo djeca, iz jedne obitelji i/ili iz susjedstva.

Sudionici posjedaju oko vatre, a voditelj *ožegom* očisti dijelove komina od pepela – napravi onoliko mjesta koliko ima sudionika. (Početni se voditelj može birati na razne načine, prema dogovoru, a sljedeći su voditelji prema mjestu sjedenja.)

Voditelj uzima ožeg i njime lagano udara po očišćenim mjestima, ali, ne po redu (iako može i tako, zbog zavaravanja), govoreći: – *Tovar gre!* Igrač do njega – onaj koji pogađa na čijem je dijelu ožeg – leđima okrenut od ognjišta ili, najčešće, zavezanih očiju, govori: – *Neka gre!* Izmjena tih riječi može biti dva-tri puta i/ili mnogo češće. Može biti toliko česta da igrači zatraže da prekinu njihovo dugo nizanje (a i to može izazivati smijeh). Ostali prate prenošenje ožega s mjesta na mjesto. Nakon takvih nekoliko prenošenja ožega, igrač koji pogađa gdje se nalazi ožeg, kaže: – *Rastovarit ću!* Voditelj ga pita: – *Na koliko?* Upitani kaže jedan broj (obično ne veći od dvadeset). Od mjesta na kojem je stao ožegom, voditelj redom broji označena mjesta (svako mjesto može biti brojeno i po više puta). Igrač na čijem je mjestu ''rastovareno'' dobiva dogovorenu kaznu, npr. ''lacke'' ili ''škopule'' (''žvorke'').

Voditelj mora, otprilike, podjednako učestalo stavljati ožeg na sva mjesta (lijevo-desno, preskakivati), pa i na svoje mjesto, a redoslijed se, obično, ne poštuje, da je teže pogoditi na kojem je mjestu ožeg. Ako bi voditelj naglo (u namjeri da nekoga poštedi kazne, a da je drugi zaradi) prebacio ožeg na neko drugo mjesto, i u tom bio otkriven, zaradio bi kaznu. Kažnjeni igrač preuzima ulogu "slijepog" igrača, suca, a u sljedećem ciklusu igre biva voditelj.

Trlja

a) U igri najčešće sudjeluju djevojčice, a broj sudionika nije ograničen.

Na tlu se obilježi prostor s osam pravokutnika u dva reda, a na jednom kraju polukrug, dakle – *trlja* (v. crtež). Svaki pravokutnik je dug, otprilike, 60x80 cm.

Najprije, ispred dogovorene crte, u polukrug svatko ubacuje svoju kamenu pločicu da bi se dobilo početnika igre. Prvi počinje igru onaj čija je pločica pala u sredinu polukruga ili najbliže njoj, i to tako da pločicu "šutira" nogom iz pravokutnika u pravokutnik, bez preskakanja. Igra počinje od prvoga lijevog pravokutnika. Pravokutnik je "odigran" kada igrač – skakućući na jednoj nozi – ugura pločicu u sljedeći pravokutnik. Pločica se ne smije zaustaviti na crti, a igrač ne smije nogom ugaziti crtu ni drugom nogom dotaknuti tlo (to su prekršaji). Skakutanje na (stalno istoj) nozi nije ograničeno. Kad se pločica izgura iz četvrtoga pravokutnika, iz petoga se postupno gura u sljedeće pravokutnike, prema izlazi iz trlje. Dopušteno je da se pločica i jednim *izbijanjem* izbaci iz trlje preko ostalih desnih pravokutnika (prema dogovoru to se katkada moglo odnositi i na igru u lijevom, početnom smjeru). Prekršaj je ako se zaustavi sa strane bilo kojega pravokutnika ili na bilo kojoj crti u desnom redu. Dakle, može se zaustaviti u bilo kojem desnom pravokutniku i odatle je izbijati dalje.

Kad jedan igrač pogriješi u bilo kojem pravokutniku, prekida igru, a nastavlja je iz toga pravokutnika kad na njega "dođe red". Dotada su svi igrači aktivni promatrači koji iščekuju svoj ulazak u igru.

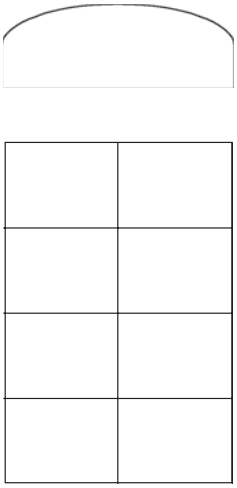

Slika 2. Tlocrt trlje

Slika 3. Trlja uklesana u kamen (zaselak Vukorepe, Ključ)

Igra jednog igrača je završena čim je uspješno odigrana. Potom se sve ponavlja kao na početku. Svakom se sudioniku uspješno odigrane igre zbrajaju.

b) Igra se odvija(la) na obilježenom prostoru (v. fotografiju; središnji pravokutnik na fotografiji služio je i za čuvanje sredstava za igru). Može se igrati pojedinačno i u paru, a vrijeme nije ograničeno.

Svaki sudonik igre ima po tri (ili, rjeđe, četiri) kamenčića (i/ili pucad i sl.). Stavljaju se na uglove i u sredine označene uspravnim i/ili kosim crtama. Stavlja ih, izmjenično, jedan po jedan sudionik. *Punte* dobiva onaj tko svoja tri kamenčića prvi poreda jedan do drugoga, uspravno, ukoso ili vodoravno. Protivnici uvijek nastoje jedni drugima, stavljanjem svojih kamenčića, onemogućiti stavljanje protivničkoga trećeg kamenčića do svojih dvaju susjednih.

Zemlja

U igri sudjeluju četiri osobe. Može se igrati pojedinačno i (rjeđe) u parovima.

Na zemljištu se ucrta kružnica promjera oko tri metra i podijeli na četiri jednaka dijela. Svakom igraču pripada četvrtina kružnice (paru pola kružnice).

Igru počinje onaj tko s dogovorene udaljenosti u svoju četvrtinu i najbliže središtu kružnice ubaci štapić dužine oko pola metra. On na sredini kružnice ispušta iz ruke štapić, a igrač u čiju četvrtinu upadne, uzima ga. Ostali igrači bježe, što brže i što dalje. Na njegov uzvik *Stoj* svi moraju stati. Zatim on, po vlastitom izboru, iz svoje četvrtine štapićem gađa jednog od njih, najčešće najbližega, jer ga može lakše pogoditi. (Da smanje mogućnost pogođenosti, igrači ''mete" prema ''strijelcu" postavljaju se bočno.) Ako pogodi gađanog igrača, od njega uzima dio njegove četvrtine, i to onoliko koliko iz nje može štapom obilježiti u sagnutom položaju. Ako ga ne pogodi, gađani igrač na isti način uzima dio njegove četvrtine.

Gađani igrač ima sljedeće ispuštanje štapića u sredinu kružnice i igra se nastavlja na isti način, pa se tako osvaja i gubi zemlja. Oduzeti dio zemlje može u nastavku biti vraćen.

Igra se nastavlja sve dok jedan od igrača (ili par) ne osvoji čitavu površinu kružnice i time postane pobjednik ili može biti bez pobjednika, ali s najuspješnijim igračem.

Zujalica

Zujalica (zuja) je (bila) veoma raširena igra i diljem naše bivše države. Igraju je, uglavnom, muškarci. Ovdje je zapisujem jer mislim da je prilično iščezla, da je mladi na Miljevcima više ne igraju.

Igra počinje tako da jedan sudionik leđima okrenut stane ispred ostalih sudionika. Dlan njegove jedne ruke, stavljene ispod pazuha druge, mora biti vidljiv svim sudionicima igre. Drugom rukom ispruženim dlanom zaklanja oči da ne vidi sudionike igre iza sebe. Jedan od skupine igrača svojim dlanom udara po njegovu dlanu, a igrači se međusobno naguravaju, miču se, ostaju na mjestu... da je mogućnost otkrivanja udarača što manja. Svi igrači pokazuju kažiprstom u njega i govore *Zzzz... (zuje).* On pretpostavlja tko ga je udario. Ako pogodi, njegovu ulogu preuzima igrač koji ga je udario. Ako ne pogodi, zadržava svoju ulogu sve dok ne otkrije tko ga je posljednji udario.

Igra se nastavlja, bržim ili sporijim, mijenjanjem uloga, a vrijeme nije ograničeno. Zbog kojih jačih udaraca katkad može poprimiti i obilježje grubosti, vraćanja *milo za drago.*

Mnoge od spomenutih i opisanih igara postupno su iščezavale, nestajale, a intenzivniji proces njihova nestajanja počeo je, promjenom načina života, šezdesetih godina – elektrifikcijom sela, nabavom radioprijamnika i televizora, kada prestaju češća zajednička okupljanja i starijih i mlađih.

Zahvaljujem svima koji su mi pomogli kazivanjima o pojedinim igrama, posebice Iliji Galiću iz Bogatića te Anki Perišić i Šimi Perišiću iz Brištana.

ZAPISI O MILJEVAČKOM ZDRAVSTVU U PROŠLOSTI I DANAS

Boris Dželalija

Cilj ovoga rada je prikazati oblike i načine ostvarivosti zdravstvene zaštite pučanstva Miljevčana u prošlosti i danas te odrediti značenje zdravstvene zaštite u njihovu životu. Izvori podataka su bili zapisi drniških i šibenskih liječnika, rukopisi općinskih bilježnika i priče starih Miljevčana ("živa literatura").

U radu su obrađeni dostupni podaci o miljevačkom zdravstvu tijekom prošlosti i prikazani životopisi današnjih liječnika miljevačkog podrijetla. U zapisima su pretežito zabilježene epidemije zaraznih bolesti, opširnije variola i malarija. U zadarskim novinama "Narodni list" i "Il Dalmata", u opisu velike epidemije variole tijekom 1887. godine, prvi put spominje se ime Miljevci i imena miljevačkih sela i objavljuju podaci o umrlim osobama i mjerama liječenja i suzbijanja ove bolesti. Autori su u zapisima, osim podataka o zdravstvu, bilježili i aktualne gospodarske i političke događaje u tim razdobljima.

Dostupnost i opseg zdravstvene zaštite na Miljevcima kretali su se od molitvi i pučkog liječenja (fratri), vračanja i gatanja i stručne (liječnici), ali oskudne, medicinske pomoći u prošlosti do današnjih dostignuća suvremene medicine. Prva ambulanta na Miljevcima otvorena je 1946. godine u Širitovcima, a danas se ambulanta nalazi u Drinovcima. Dr. Marko Skelin je bio prvi liječnik miljevačkog podrijetla, a danas više od dvadeset liječnika miljevačkog podrijetla svojim stručnim znanjem i znanstvenim postignućima iz medicine sudjeluju u stvaranju i očuvanju zdravlja pučanstva diljem Hrvatske.

Stari i novi zapisi i priče starih Miljevčana prikazali su dio istine o miljevačkom zdravstvu, a koju treba upotpuniti i obogatiti novim sadržajima, spoznajama i saznanjima.

Ključne riječi: zapisi, zdravstvo, zdravstvena zaštita, epidemije zaraznih bolesti.

O organiziranom sustavu zdravstvene skrbi u prošlosti nema ni traga. Stoga, običan puk se pouzdavao samo u Božju pomoć, a svoje zdravstvene potrebe pokušao je ostvariti odlaskom svećenicima. Narod je bio neuk, što su znali iskoristiti razni vračevi.

Zapisi o zdravstvu na Miljevcima **iz doba turske vladavine** zabilježeni su u rukopisu Nikole Adžije, sačuvani u Gradskom muzeju u Drnišu. Liječilo se primitivnim sredstvima, vračalo se, a narod je umirao u najboljim godinama bez ikakve liječničke pomoći.

U Dalmaciji **u srednjem vijeku i u vrijeme mletačke uprave** nije bilo građanskih bolnica, a bolnice koje je mletačka uprava kasnije ustanovila, bile su isključivo vojne. U gradovima su bili organizirani hospitali, preteče današnjih bolnica. To su pretežno bile karitativne ustanove, uboški domovi u kojima se, osim brige za duše bolesnika (ubožnika), skrbilo i o njihovu tijelu. U tim karitativnim ustanovama nisu radili izučeni liječnici već priučeno medicinsko osoblje, pretežno redovnici. U mnogim franjevačkim samostanima medicinom su se bavili daroviti franjevci, a prema pravilima svoga reda bili su dužni brinuti se za bolesnu braću i za siromahe i nemoćne. U tim samostanima nalazile su se priručne ljekarne, a u vrtovima oko samostana uzgajalo se ljekovito bilje. Utjecaj bivše mletačke vlasti i tradicije odrazio se tako i pri otvaranju prve ljekarne u Drnišu, u vlasništvu liječnika i ljekarnika dr. Melchiora Difnicoa (1880.) i dolaska padovanskog liječnika dr. Jerolima Buzolića (1867.). Mještani Miljevaca zdravstvenu skrb, ako se o njoj i može govoriti, ostvarivali su u Drnišu.

U razdoblju carsko-kraljevske vlasti postoji dosta zapisa o zdravstvenim prilikama ili, bolje rečeno, neprilikama na Miljevcima. Glavne bolesti bile su variola i malarija. Kao i danas, tako su i u razdoblju austrijske vladavine drniški liječnici obavljali zdravstvenu skrb za mještane Miljevaca. Razvoj Drniša koristio je i Miljevčanima. Naime, jačanjem tadašnjeg gospodarstva, temeljenog na rudarstvu, stvorile su se i prigode za dolazak liječnika i otvaranje ljekarne. Dr. Buzolić je bio jedini liječnik za cijelu općinu Drniš i rudokop Siverić (500 rudara). Nije mu bilo prihvatljivo ponašanje seljaka i njihov odnos prema zdravlju. Uz objektivne teškoće, kao nedostupnost zdravstvene zaštite, u to je vrijeme prevladavala neukost i nepovjerenje seljaka prema medicini, a tako i prema liječniku. U to vrijeme spominje se i ime dr. Novaka, koji se ponajviše istaknuo u razdoblju velike i dugotrajne epidemije variole na Miljevcima i u Drnišu.

Iz zapisa iz prošlosti o zdravstvu na Miljevcima ponajviše i najčešće se spo-

minje **variola**. Godine 1887. Šibenikom i Dalmacijom harala je ta opasna epidemijska zarazna bolest. Tada se spominju i Miljevci u kojima je buknula velika epidemija variole (crna smrt, ospice), a potrajala je više mjeseci. Tih je godina sudjelovao u liječenju bolesnika s variolom šibenski liječnik dr. Vipauc. Prema zapisima, epidemija variole u Šibeniku počela je 7. veljače 1887., a poslije se proširila i na Miljevce. U to vrijeme zdravstveni djelatnici i politička vlast nisu shvaćali opasnost i značenje te zarazne bolesti. Jedino su novinari u svojim napisima upozoravali na veliku opasnost koju nosi variola, a preporučivali su i zatvaranje škola. Cijepljenje kao mjera sprječavanja širenja bolesti provodilo se u ozračju pružanja otpora stanovništva. U to vrijeme stanovništvo nije imalo ni znanja niti povjerenja u medicinu, a komplikacije i nuspojave cijepljenja bile su dodatne otežavajuće okolnosti koje su pojačavale otpor cijepljenju. Miljevački seljaci su pružali žestok otpor liječnicima, ne samo u tijeku provedbe cijepljenja, već i u poduzimanju zaštitnih mjera u suzbijanju širenja bolesti, a unatoč utjecaju župnika i glavara sela i postavljene straže. Nakon nekoliko mjeseci trajanja epidemija variole na Miljevcima počela je jenjavati, a krajem lipnja 1887. godine označen je prestanak epidemije.

Na području drniške općine, a tako i na Miljevcima, **malarija(groznica)** je predstavljala značajan zdravstveni problem. Tadašnja općinska vlast odredila je liječnicima da vode brigu o liječenju i suzbijanju te zarazne bolesti. Značajnu ulogu u suzbijanju malarije imao je i dr. Marušić. Obilazio je sela drniške općine, a tako i Miljevce, i poučavao mještane kako provoditi pojedine mjere u suzbijanju te opake zarazne bolesti. Često je dr. Marušić obilazio miljevačka sela. U to vrijeme liječnik je morao svladati vještinu jahanja na konju, jer je jedino na taj način mogao obići raštrkana miljevačka sela i njihove zaseoke, previše udaljene od Drniša da bi se pješačilo. Godine 1913., kao državni liječnik za suzbijanje malarije, dr. Marušić je održao pučko predavanje u Drnišu u kojem je istaknuo teškoće u iskorjenjivanju komaraca i naglasio značenje petroleja kao sredstva za njihovo iskorjenjivanje. Kao učinkovito sredstvo u zaštiti od ujeda komarca koristio se na prostoru cijele Dalmacije buhačev cvijet. Buhač ili buhomorni zubovac (*Chrysanthemum cinerariaefolium*) u prirodi se održava kao samonikla biljka svojim sjemenjem, ali se može i uzgojiti presadbom. Ljudi su znali i običavali buhačev cvijet smrviti i takvoga prodavati ili su ga stavljali u vosak i pravili svijeće. Kad bi zapalili svijeću, pojavio bi se dim s mirisom koji je tjerao komarce. Kinin je bio glavni lijek i u suzbijanju i u liječenju malarije. Trebalo je uložiti velike napore da bi se pridobili i nagovorili seljaci da pristanu na liječenje malarije. Na to su ih nagovarali učitelji i svećenici.

U razdoblju između dva svjetska rata (1918. do 1941). zdravstvenu djelatnost u Drnišu i okolnim selima, pa tako i na Miljevcima, obavljala su četiri liječnika (dr. Nikola Grubišić, dr. Marko Skelin, dr. Marušić i dr. Ivetić). To razdoblje uglavnom su obilježile tri zarazne bolesti i o njima ima liječničkih zapisa. To su **šarlah, tifus i malarija** (groznica). Prema usmenim iskazima starijih osoba, u tom razdoblju česte su bile i druge zarazne bolesti, osobito difterija (grlica),

tuberkuloza (sušica, sučija) i pertusis (veliki kašalj). Ove su bolesti bile uzrokom velike smrtnosti, osobito djece i starijih osoba. Liječničku pomoć pružali su zdravstveni djelatnici iz Drniša. Može se pretpostaviti da je među stanovništvom na području Miljevaca bilo bolesti za koje nije poimence i točno navedena dijagnoza, a vjerojatno je da se javljala i gripa. Naime, zdravstvenu skrb na Miljevcima u to vrijeme obavljali su drniški liječnici, a oni spominju da je tih bolesti bilo i po nekim selima, moguće i na Miljevcima.

Neposredno **nakon završetka Drugoga svjetskog rata**, godine **1946**., zaživjela je zdravstvena djelatnost na Miljevcima. Naime, u Širitovcima, u kući Petra Skelina, otvorena je i s radom počela prva ambulanta. Prvi liječnik bio je dr. Marko Skelin, rođen u Drnišu, a podrijetlom miljevački sin. Rad u ambulanti obavljao se redovito samo subotom, a drugih dana u obliku kućnih posjeta. Liječniku je u radu pomagao bolničar, a na raspolaganju je imao sanitetsko vozilo i vozača. Osim liječničkih pregleda i liječenja bolesnika, radilo se i na sprječavanju zaraznih bolesti. Četiri Miljevčanina pohađali su tečaj iz higijene i imali zvanje higijeničara. Sadržaj, provjeru i nadzor njihova rada određivao je dr. Skelin. Uglavnom se taj rad sastojao u pripremi ljekovite smjese protiv svraba. Higijeničari su s dr. Skelinom odlazili na teren u miljevačka sela, a često su i sami odlazili zbog mazanja svrabljivih bolesnika ili su nosili tablete (*pirule*) bolesnicima pregledanim u ambulanti ili u kućnom posjetu. Od godine **1947. u ambulanti u Širitovcima** uposlio se dvadesetčetverogodišnji Miljevčanin Paško Bačić zvani Pajko. Bio je prvi Miljevčanin bolničar. Zvanje bolničara stekao je u tadašnjoj vojsci. Radio je u Domu zdravlja u Drnišu, a s dr. Skelinom subotom i u ambulanti u Širitovcima. Nakon nekoliko godina ambulanta u Širitovcima prestala je raditi, a **otvorena je nova u selu Ključu, u zaseoku Čipčići.** Ta se ambulanta nalazila na prvom katu u kući bogatog trgovca Ante Bujasa zvanog Tonći. Rad u ambulanti odvijao se dva puta tjedno, a nositelji tog rada uglavnom su bili bolničar Pajko i dr. Marko Skelin. U odsutnosti dr. Skelina njegova zamjena je uglavnom bio dr. Ivan Grubišić. Nakon dvadeset i šest godina od osnutka prve ambulante zdravstvena djelatnost nastavila se obavljati **u ambulanti u Drinovcima, u zaseoku Sisani.** I mnogi drugi liječnici uposleni u Domu zdravlja u Drnišu pružali su svoje zdravstvene usluge u liječenju Miljevčana. Dolazili su po određenom rasporedu u miljevačku ambulantu, a u druge dane i u vrijeme dežurstva obavljali su preglede u ambulantama u Domu zdravlja u Drnišu ili odlazili u kućne posjete po miljevačkim selima.

Stariji Miljevčani osobito rado i s posebnim poštovanjem prisjećaju se dr. Ivana Murata, zaposlenog u Domu zdravlja u Drnišu od 1948. godine, dr. Ante Hrabara, zaposlenog u Domu zdravlja u Drnišu od 1953. godine i dr. Ivana Kravara, zaposlenog u Domu zdravlja u Drnišu od 1962. godine. Dr. Hrabar je krajem šezdesetih godina otišao u Zagreb, a kratko nakon njegova odlaska Dom zdravlja u Drnišu napustio je i dr. Kravar, otišavši u Split. Dr. Murat je odradio svoj liječnički staž u Siveriću i u Drnišu. Spomenutim liječnicima zauvijek su posebno zahvalni miljevački rudari i njihove obitelji. Zasigurno nije bilo kuće

na Miljevcima u koju oni nisu stigli. Nažalost, ti dobri ljudi nisu živi, ali ostale su žive i drage uspomene na njih i njihova učinjena dobra djela. Rado se Miljevčani prisjećaju i drage im doktorice Danice Gojčete, zaposlene u Domu zdravlja u Drnišu od 1968. godine. Svojom strpljivošću i smirenošću uvijek je svakom bolesniku pružala sigurnost, nadu i utjehu.

Od 1982. godine prestaje rad u ambulanti u Drinovcima. Miljevčani su opet, nakon trideset i sedam godina, bili primorani zdravstvenu skrb ostvarivati samo u Domu zdravlja u Drnišu. U takvoj odluci državnih vlasti Miljevčani su naslutili i prepoznali miris politike. Tako je bilo sve do početka Domovinskog rata.

Dušmanska srbočetnička vojska zauzela je Miljevce **u rujnu 1991**. godine, a mještani su otišli **u progonstvo**. Istjerani iz svojih Miljevaca, Miljevčani su se smjestili po hotelima na moru, u obiteljima svojih najbližih u hrvatskim gradovima i po svijetu, osobito u Njemačkoj. Ondje gdje su se smjestili, imali su i zdravstvenu skrb. Ponajviše je Miljevčana bilo u Šibeniku i Splitu. U nemogućnosti da svima i svugdje organiziraju zdravstvenu skrb, djelatnici Doma zdravlja iz Drniša organizirali su zdravstvenu skrb za prognane i raseljene Drnišane, a tako i za Miljevčane, u Splitu u hotelima *Lav* i *Duilovo*. Na raspolaganju su im svakodnevno bili liječnički timovi u spomenutim hotelima, a u hotelu *Lav* bila im je dostupna i stomatološka djelatnost.

21. lipnja tisuću devetsto devedeset i druge godine Hrvatska vojska je zauvijek otjerala povampirene okupatore iz pitomih miljevačkih sela. Nakon oslobođenja Miljevčani su se počeli vraćati svojm kućama. Povratak mještana zahtijevao je i dostupnost zdravstvene skrbi. Zdravstveni djelatnici Doma zdravlja u Drnišu odmah su prionuli organizaciji zdravstvene djelatnosti za hrvatske vojnike i za povratnike. **Nakon pobjedničke i slavne Oluje 1995. godine** nije više bilo potrebe i zahtjeva za vojnom zdravstvenom djelatnosti na Miljevcima. U ozračju slobode ponovno je počela s radom isključivo civilna zdravstvena djelatnost. **Od 1996. do 1998. godine ambulanta primarne zdravstvene zaštite bila je smještena u učiteljskoj zgradi u Drinovcima**, podignutoj neposredno uz osnovnu školu. **Godine 1998.**, tri godine nakon završetka Domovinskog rata, **izgrađena je i otvorena posve nova i suvremena ambulanta u Drinovcima**, smještena u neposrednoj blizini osnovne škole, crkve Ime Isusovo i poštanske zgrade. Otada je Miljevčanima u toj ambulanti, u radno vrijeme i radne dane od ponedjeljka do petka, dostupna zdravstvena skrb, a subotom i nedjeljom i u vrijeme dežurstva svoje zdravstvene potrebe mogu ostvariti u Domu zdravlja u Drnišu ili pozvati liječnika u kućni posjet. U vrijeme pisanja ovog zapisa u ambulanti u Drinovcima zaposleni su i pružaju zdravstvenu zaštitu Miljevčanima dr. Julija Kalabrić i medicinska sestra Spomenka Ramljak.

Danas više od dvadeset liječnika miljevačkog podrijetla svojim stručnim znanjem i znanstvenim postignućima iz medicine sudjeluju u stvaranju i očuvanju zdravlja pučanstva diljem Hrvatske.

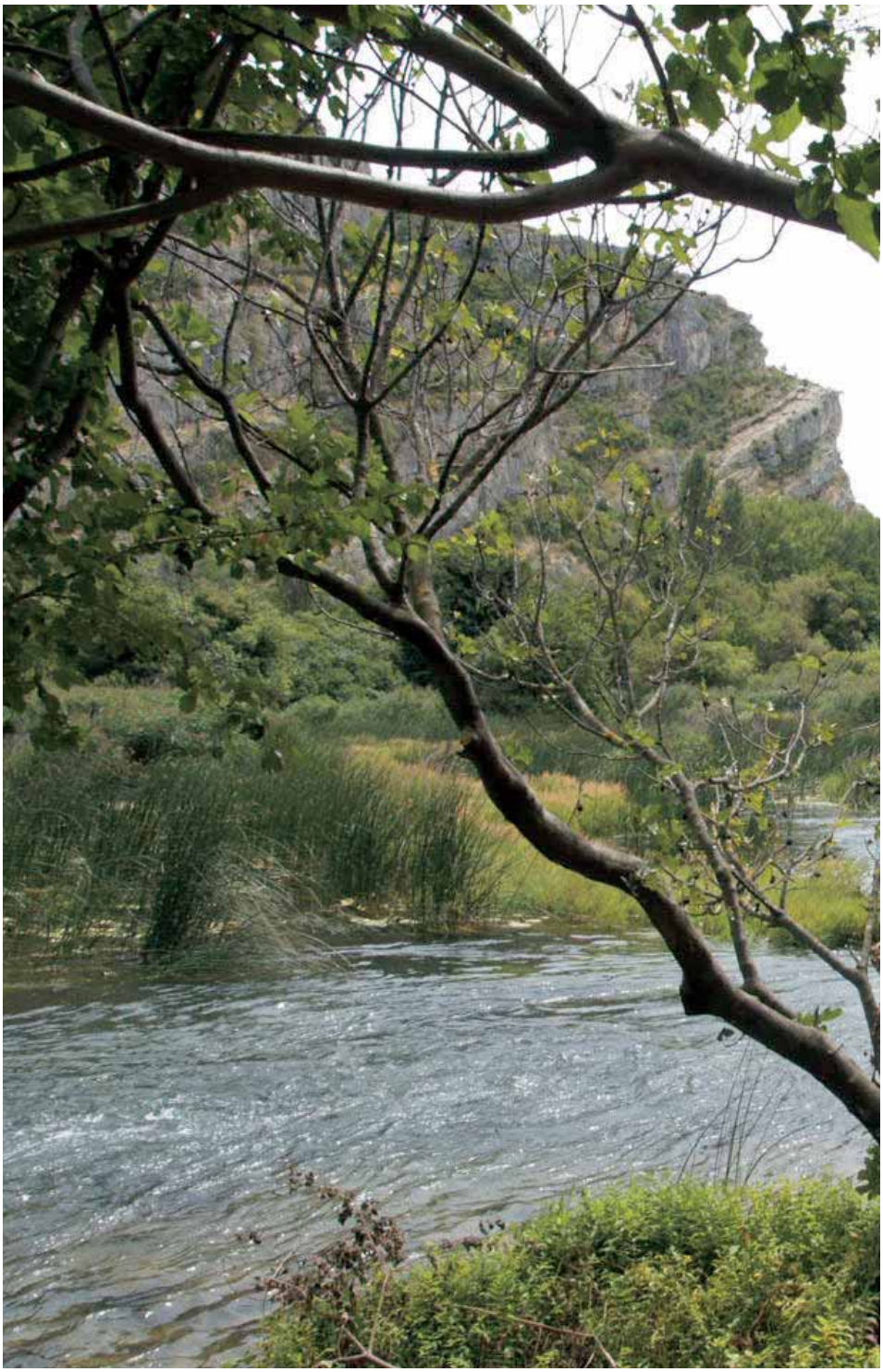

MILJEVAČKE LOKVE – PRIRODNA I KULTURNA BAŠTINA

Drago Marguš – Marko Menđušić – Stipan Ivić

Lokve su plitke, visoko produktivne stajačice prirodnog, poluprirodnog ili umjetnog podrijetla s osebujnom florom i faunom značajnom u održavanju biološke raznolikosti krša. Naslijeđe su evolucije prirode, ljudske povijesti i tradicije i od iznimne su važnosti za krške ekosustave. Nažalost izgradnjom vodovoda i promijenjenim načinom privređivanja lokve se zapuštaju i postupno nestaju. Želeći istaknuti vrijednost tih jedinstvenih staništa i izuzetno osjetljivih ekosustava, od veljače do svibnja 2007., prvi put, napravljena je njihova inventarizacija. Ukupno je zabilježeno 29 lokvi – u Bogatićima i Kaočinama osam, u Drinovcima tri, a u Ključu, Karlićima, Širitovcima te Donjim i Gornjim Brištanima dvije. Dvadeset i jedna su prirodnog, a osam poluprirodnog podrijetla. Sedam lokvi je stalnih, a dvadeset i dvije su periodične. Od popisanih lokvi dvadeset i dvije su zapuštene, ali jedanaest je u relativno dobrom stanju te bi se uvjetno rečeno mogle vratiti u izvorno stanje, kakve su bile kada su se koristile za napajanje stoke, te bi služile kao pojilište divljih životinja ili odmorište ptica za proljetne i jesenske seobe. Preostalih sedam lokvi (Stipanjuša u Drinovcima, Ključka lokva i Rovanjić u Ključu, Drače i Gnjilovača u Gornjim Brištanima, Gnjila u Bogatićima i Skelinova lokva u Širitovcima) dobro su očuvane i vjerujemo da bi se, uz neophodno čišćenje, mogle koristiti u razvoju seoskog turizma i oživljavanja etnobštine (dolazak stoke,

pjesma čobana, djevojke i mladići u narodnim nošnjama i sl). Lokve su dio prirodne i kulturne baštine i duge tradicije koje zavrjeđuju da se sačuvaju radi spomena na živote proteklih i na ponos budućih generacija.

Uvod

Lokve su plitke, visoko produktivne (eutrofne) stajačice prirodnoga, poluprirodnog ili umjetnog podrijetla. Prirodne lokve nastale su nakupljanjem vode na nepropusnoj podlozi, a njihov izgled i izdašnost odraz su geoloških, hidroloških i klimatskih karakteristika. Poluprirodne i/ili umjetne lokve nastale su ljudskim radom. Neovisno o podrijetlu neke su lokve stalne i cijelu godinu zadržavaju vodu, a neke su periodične i uglavnom u toplom dijelu godine (ovisno o oborinama) presušuju. Prema ekološkim značajkama jako se razlikuju ovisno o količini vode, fizikalno-kemijskim karakteristikama, gaženju, gnojenju (kada služe kao pojilište stoke) i načinu korištenja.

Voda na površini krša prava je rijetkost i od izuzetne je vrijednosti kako za biljni i životinjski svijet, tako i za ljude. Stoga su lokve često bile i razlog naseljavanja pojedinog područja od prapovijesti, preko rimskog razdoblja, kroz cijeli srednji vijek sve do kraja 19. stoljeća. Najbliži primjeri miljevačkom području su lokve Duliba u Mirlović Zagori i Novi u Podumcima, pored kojih su pronađeni kremeni artefakti i keramički ulomci što pripadaju vremenu neolitika.[1] Sasvim je vjerojatno da i okoliš neke od miljevačkih lokava krije slične nalaze. Stalne i periodične lokve oblikovane na nataloženoj nepropusnoj ilovači, koje su zadržavale vodu, tj. sprječavala njezino poniranje u podzemlje krša, imale su izuzetnu važnost i u rimsko doba. Uz njih su građeni vojni logori i tranzitni putovi.[2] U bezvodnom kršu Dalmacije (zaravni) lokve su u prošlosti uglavnom korištene za napajanje stoke, rjeđe za zalijevanje usjeva. Za napajanje stoke često su korištene i prirodne kamenice (vrlo mladi oblici površinskog krškog reljefa), odnosno udubine u vapnencu, koje nastaju na mjestima gdje se zbog blažeg nagiba, kišnica dulje zadržava i postupno polako otapa vapnenac. Da bi ih duže mogli koristiti, manje kamenice ljudi su katkad produbljivali i proširivali klesanjem.

Lokve su vodena staništa većinom malih dimenzija, obrasla močvarnim i/ili vodenim biljkama. U njima vladaju specifični životni uvjeti koji su rezultirali razvojem osebujne flore i faune (nerijetko se u njima nalaze endemične svojte) i imaju značajnu ulogu u održavanju biološke raznolikosti područja. U dubljim lokvama mediteranskog područja raste uskolisni rogoz (*Typha latifolia* i *Typha angustifolia*), obični žabočun (*Alisma plantago-aquatica*), veliki žabnjak (*Ranun-*

1 M. Menđušić, *Neolitička naselja na šibensko-drniškom području*, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, Izdana HAD-a 19, Zagreb 1998., str. 58; ISTI, *Pretpovijesna arheološka topografija prostora župa Konjevrate i Mirlović Zagora*, Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe šibenske biskupije, Zagreb 2005, str. 92.

2 I. Borzić, *Geografski položaj Burnuma na razmeđi liburnskog i delmatskog područja*, Zbronik radova simpozija…, (ur. D. Marguš), Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Šibenik 2007., str. - .

culus lingua) i jednolisni žabnjak (*Ranunculus ophioglossifolius*). U plitkim lokvama raste raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a na površini pliva mala vodena leća (*Lemna minor*) ili grbasta vodena leća (*Lemna gibba*).[3] Voda u lokvi bezvodnog krša često je jedino utočište ličinkama malog vodenjaka (*Triturus vulgaris*), mjesto parenja krastače (*Bufo bufo*), zelene krastače (*Bufo viridis*) i gatalinke (*Hyla arborea*), obitavalište bjelouške (*Natrix natrix*), pojilište divlje svinje (*Sus scrofa*) ili odmorište ptica za vrijeme proljetne i jesenske seobe.

Prva sustavna istraživanja lokvi u Hrvatskoj provedena su krajem 20. st. kada je počeo međunarodni projekt "Krške lokve – mreža vodenih staništa".[4] Projekt su provele nevladine udruge Hrvatske i Slovenije. U Hrvatskoj nositelji projekta bili su Društvo za zaštitu i proučavanje vodozemaca i gmazova Hrvatske "Hyla" i udruga "Zelena Istra". Za Dalmaciju izuzetno je važan projekt "Istraživanja vodenih staništa srednjodalmatinskih otoka" ostvaren u dva dijela: 1) "Pregled stanja vodenih staništa na otocima Splitsko-dalmatinske županije", u kojem su popisane lokve na Braču, Hvaru, Šolti, Visu, Svecu, Drveniku Velom i Čiovu i 2) "Biocenološka istraživanja vodenih staništa na otocima Splitsko-dalmatinske županije" u kojem su izrađene analize vode i popisi flore i faune lokvi. Nositelj projekta bila je udruga za zaštitu okoliša "Sunce" iz Splita[5]. Ciljevi oba projekta bili su inventarizacija, kartiranje i fotodokumentacija lokvi, utvrđivanje njihova postojećeg stanja (stalne vode ili presušuju, fizikalno-kemijske karakteristike vode), prikupljanje podataka o flori i fauni te procjena ugroženosti lokvi na temelju kojih bi se predložile mjere njihove zaštite, kao izuzetno osjetljivih vodenih staništa. Rezultati istraživanja dijelom su doprinos akcijskom planu zaštite lokvi i izvora na obalnim i otočnim područjima, što je jedan od prioriteta u Strategiji i akcijskim planovima zaštite biološke i krajobrazne raznolikosti Republike Hrvatske.[6] Projekti su promovirani preko lokalnih i nacionalnih medija, tiskanog materijala. U projekte su se uključile lokalne zajednice i brojne osnovne i srednje škole, a postignuto je i veliko zanimanje domaćeg stanovništva.

Danas je u više lokalnih zajednica Istre (Rovinj, Medulin, Ližnjan, Oprtalj) zaživio Zeleni plan djelovanja koji je za svoje prioritete odredio zaštitu mora i priobalja, biološke raznolikosti, pitkih voda i kulturne baštine.[7] Za navedene prioritete izrađeni su i planovi djelovanja. Tako grad Rovinj između ostalih ima plan djelovanja za površinske i podzemne vode u okviru kojih je i plan zaustavljanja trenda zarastanja i isušivanja lokvi te njihova zaštita. Općina Ližnjan u okviru Zelenog plana djelovanja izradila je smjernice za očuvanje i zaštitu lokvi, a općina Oprtalj (jedna od najmanjih općina u Istri) među svoje prioritete uvrstila je čišćenje i uređenje lokalnih bunara i lokvi .

3 J. Topić, LJ. Ilijanić, N. Tvrtković, *Povremene i stalne lokve u mediteranskom području*, u: Biološka raznolikost Hrvatske, Staništa : inventarizacija i praćenje stanja, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb 2006., str. 1-4.

4 http://zelena istra.hr/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=9.

5 LJ. Prebanda, *Otočne lokve treba zaštititi*, Okoliš 101, Zagreb 2001., str. 22.

6 Pregled stanja biološke i krajobrazne raznolikosti Hrvatske sa strategijom i akcijskim planovima zaštite, (priredila J. Radović; ur. A. Kutle), Državna uprava za zaštitu prirode i okoliša, Zagreb 1999., 151. str.

7 http://zeleni-plan.org/index.php?option=content&task=view&id=28&Itemid=47.

Lokve miljevačkog područja

Obilaskom miljevačkog područja ukupno je zabilježeno 29 lokvi (tab. 1). Svim lokvama određena je zemljopisna širina i dužina, nadmorska visina, površina i dubina. Od ukupnog broja lokvi u Bogatiću i Kaočinama zabilježeno je osam, u Drinovcima tri, a u Ključu, Karlićima, Širitovcima te Donjim i Gornjim Brištanima dvije.

Tablica 1. Miljevačke lokve

Red. Broj	Lokalno ime lokve	Obližnje naselje	Zemljopisna Širina / N	Zemljopisna dužina / E	Nadmorska visina / m
1.	Lokvica	Drinovci	43°50′12″	16°00′94″	196
2.	Stipanjuša	Drinovci	43°50′95″	16°00′49″	230
3.	Bunarina	Drinovci	43°51′39″	16°01′78″	234
4.	Ključka lokva	Ključ	43°50′81″	16°02′01″	230
5.	Rovanjić	Ključ	43°50′86″	16°02′93″	240
6.	Stojakova lokva	Kaočine	43°50′45″	16°02′81″	244
7.	Paškin bunar	Kaočine	43°51′66″	16°05′98″	283
8.	Milokovac	Kaočine	43°52′24″	16°04′43″	275
9.	Gornji rovanj	Kaočine	43°51′48″	16°05′33″	269
10.	Kolaruša	Kaočine	43°51′09″	16°05′01″	262
11.	Bašića lokva	Kaočine	43°50′68″	16°04′22″	250
12.	Donji rovanj	Kaočine	43°51′50″	16°03′76″	255
13.	Pilipovci	Kaočine	43°51′70″	16°03′79″	253
14.	Rovanj	Donj. Brištane	43°52′08″	15°59′98″	223
15.	Bunarina	Donj. Brištane	43°52′55″	15°59′44″	232
16.	Drače	Gor. Brištane	43°52′91″	16°00′82″	236
17.	Gnjilovače	Gor. Brištane	43°53′11″	16°00′51″	230
18.	Kružinska lokva	Bogatići	43°53′37″	16°00′03″	226
19.	Gnjila	Bogatići	43°54′62″	15°59′63″	230
20.	Crljena lokvica	Bogatići	43°54′56″	15°59′45″	227
21.	Rovanj	Bogatići	43°54′75″	16°00′02″	232
22.	Duilova lokva	Bogatići	43°54′47″	16°00′44″	231
23.	Krčovina	Bogatići	43°54′25″	16°00′36″	232
24.	Mrčinjak	Bogatići	43°54′12″	15°59′91″	230
25.	Lokvica	Bogatići	43°54′10″	16°00′00″	228
26.	Rovanj	Karalići	43°53′60″	16°02′93″	257
27.	Torine	Karalići	43°53′83″	16°03′43″	260
28.	Gornji bunar	Širitovci	43°52′85″	16°03′75″	258
29.	Skelinova lokva	Širitovci	43°52′88″	16°02′68″	244

* zemljopisna širina i dužina i nadmorska visina izmjerene su GPS uređajem

1. Lokvica

Nalazi se u blizini sela Drinovci (43°50'12"; 16°00'94"), uz asfaltnu cestu Drinovci – Nos Kalik, uz samu granicu NP "Krka", na nadmorskoj visini 196 m. Lokva je prirodna, periodična, a voda se u njoj zadržava samo za dugotrajnih obilnih oborina. Okružena je maslinicima i vinogradima, a u njezinoj blizini odložena je veća količina građevinskog otpada. Prilikom asfaltiranja ceste iz nje je vađen građevni materijal.

2. Stipanjuša

Nalazi se u blizini sela Drinovci (43°50'95"; 16°00'49"), uz seoski put koji vodi do vrtova i livada uz Krku, na nadmorskoj visini 230 m. Lokva je poluprirodna (dijelom obzidana kamenom), stalna, a služila je za napajanje stoke. Okružena je vinogradima i maslinicima. U njoj rastu močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*) i raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a od životinja obitavaju velika zelena žaba (*Rana ridibunda*) i bjelouška (*Natrix natrix*). Za vrijeme sušnog ljeta pojilište je brojnim pticama, posebice divljim grlicama (*Streptopelia turtur*). U dobrom je stanju i predlaže se njezino čišćenje i vraćanje u izvorno stanje.

3. Bunarina

Nalazi se u blizini sela Drinovci (43°51'39"; 16°01'78"), u zaseoku Skelini, uz seoski put koji vodi do bivšega poljoprivrednog dobra ("ekonomija"), na nadmorskoj visini 234 m. Poluprirodna je lokva (dijelom obzidana kamenom). Periodična je lokva veći dio godine bez vode. U lokvi raste raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a u njezinu okolišu hrast medunac (*Quercus pubescens*). U neposrednoj blizini sade se novi vinogradi i maslinici. Lokva je zapuštena, ali bi se mogla očistiti i vratiti u izvorno stanje.

4. Ključka lokva

Nalazi se u blizini sela Ključ (43°50'81"; 16°02'01"), na putu koji vodi prema starohrvatskoj utvrdi Ključici i kanjonu rijeke Čikole, na nadmorskoj visini 230 m. U njezinoj blizini nalaze se ostaci starohrvatske crkvice, na kojoj su u tijeku arheološka istraživanja, i kamena seoska gusterna iznimne ruralne graditeljske vrijednosti. Prirodna je i stalna lokva. Oko lokve nalaze se vinogradi i maslinici ograđeni suhozidom. Korištena je za napajanje stoke, a danas pojedini mještani iz nje uzimaju vodu za zalijevanje vinograda i maslinika. U njoj rastu močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*) i raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a od životinja obitavaju velika zelena žaba (*Rana ridibunda*), bjelouška (*Natrix natrix*), ilirski klen (*Leuciscus illyricus*) i drlja (*Scardinius erythrophthalmus hes-*

Lokvica Drinovci

Stipanjuša Drinovci

Bunarina Drinovci

Ključka lokva

Rovanjić - Ključ

peridicus), koji su doneseni iz Krke. Za vrijeme terenskog obilaska u svibnju uz lokvu je primijećen bukavac (*Botaurus stellaris*). Lokva je u dobrom stanju, a zbog svog položaja, na putu prema kanjonu rijeke Čikole i Ključici, s predivnim vidikovcima, predlaže se njezino čišćenje i vraćanje u izvorno stanje.

5. Rovanjić

Nalazi se u blizini sela Ključ (43°50'86"; 16°02'93"), uz asfaltnu cestu koja od zaseoka vodi prema Šibeniku, na nadmorskoj visini 240 m. Prirodna je i stalna lokva. I danas služi za napajanje stoke. Nalazi se usred krša obrasla dračom (*Paliurus spina-christi*), modrosivom kupinom (*Rubus caesius*) i oštroigličastom borovicom (*Juniperus oxycedrus* subsp. *oxycedrus*). U lokvi raste močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*) i obitava velika zelena žaba (*Rana ridibunda*). Zbog povoljnog položaja predlaže se njezino čišćenje i vraćanje u izvorno stanje.

6. Stojakova lokva

Nalazi se u blizini sela Donji Vlajići, zaseok Stojaci, po kojima je dobila ime (43°50'45"; 16°02'81"), na nadmorskoj visini 244 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj voda presuši samo tijekom ljeta. Lokva je zapuštena, ali bi se mogla očistiti i vratiti u izvorno stanje.

Stojakova lokva

7. Paškin bunar

Nalazi se istočno od sela Kaočine u zaseoku Vlaići (43°51'66"; 16°05'98"), na nadmorskoj visini 283 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se voda zadržava samo za dugotrajnih obilnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni.

8. Milokovac

Nalazi se u blizini asfaltne ceste Drniš – Roški slap između zaseoka Vlaići – Vukačići i sela Kaočine (43°52'24"; 16°04'43"), na nadmorskoj visini 275 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj voda presuši samo tijekom ljeta. Obrasla je modrosivom kupinom (*Rubus caesius*) i oštroigličastom borovicom (*Juniperus oxycedrus* subsp. *oxycedrus*). U lokvi raste močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*) i obitava velika zelena žaba (*Rana ridibunda*). Za vrijeme terenskog obilaska (svibanj) u lokvi su primijećeni brojni punoglavci. Lokva je zapuštena, ali bi se mogla očistiti i vratiti u izvorno stanje kao pojilište divljih životinja.

9. Gornji rovanj

Nalazi se istočno od sela Kaočine (43°51'48"; 16°05'33"), uz kanjon rijeke Čikole, na nadmorskoj visini 269 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se

Paškin bunar

Milkovac

Gornji rovanj

voda zadržava samo za većih i dugotrajnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni, gotovo je potpuno obrasla dračom (*Paliurus spina-christi*), modrosivom kupinom (*Rubus caesius*), oštroigličastom borovicom (*Juniperus oxycedrus subsp. oxycedrus*) i pasjom ružom (*Rosa canina*).

10. Kolaruša

Nalazi se jugoistočno od sela Kaočine (43°51'09"; 16°05'01"), na nadmorskoj visini 262 m. Poluprirodna je lokva (dijelom obzidana kamenom). Periodična je lokva u kojoj voda presuši tijekom ljeta. U njoj rastu močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*). Zapuštena je, ali bi se mogla očistiti i vratiti u izvorno stanje.

11. Bašića lokva

Nalazi se južno od sela Kaočine (43°50'68"; 16°04'22"), u blizini zaseoka Bašići, po kojemu je i dobila ime, u blizini kanjona Čikole, na nadmorskoj visini 250 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj voda presuši tijekom ljeta. Lokva je zapuštena, ali bi se mogla očistiti i vratiti u izvorno stanje.

Kolaruša

Bašića lokva

Donji rovanj

12. Donji rovanj

Nalazi se zapadno od sela Kaočine (43°51'50"; 16°03'76"), uz bijeli put koji vodi prema zaseoku Stojaci, na nadmorskoj visini 255 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se voda zadržava kratko samo za većih i dugotrajnih oborina. Lokva je služila za napajanje stoke. Bila je omiljeno okupljalište pastirica i pastira.

13. Pilipovci

Nalazi se zapadno od sela Kaočine (43°51'70"; 16°03'79"), na nadmorskoj visini 253 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se voda zadržava kratko samo za većih i dugotrajnih obilnih oborina. U blizini lokve nalazi se slikoviti vinograd ograđen suhozidom.

14. Rovanj

Nalazi se u selu Donje Brištane (43°52'08"; 15°59'98"), u zaseoku Gverići, u blizini NP "Krka", na nadmorskoj visini 223 m. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se voda zadržava samo za većih i dugotrajnih oborina. U lokvi raste močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*). U blizini lokve nalazi se vinograd ograđen suhozidom. dračom i kupinom. Okoliš i lokva su zapušteni.

Pilipovci

Rovanj Donje Brištane

Bunarina (D. Brištane)

15. Bunarina

Nalazi se u selu Donje Brištane (43°52'55"; 15°59'44"), kod zaseoka Samodoli, na nadmorskoj visini 232 m. Nalazi se uz pješački put prema špilji Šuplja greda (stina) ili Velika peć u kanjonu "Među gredama" iz koje se pruža nezaboravni pogled na tvrđavu Kamičak, Visovačko jezero i Roški slap. Prirodna je i periodična lokva u kojoj se voda zadržava kratko samo za većih i dugotrajnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni.

16. Drače

Nalazi se u blizini sela Gornje Brištane (43°52'91"; 16°00'82"), u blizini asfaltne ceste za Roški slap, na nadmorskoj visini 236 m. Poluprirodna je lokva (dijelom obzidana kamenom). Stalna je lokva. U lokvi obitavaju velika zelena žaba (*Rana ridibunda*) i bjelouška (*Natrix natrix*). U njezinoj blizini nalazi se vinograd ograđen suhozidom i više tradicionalnih kamenih gospodarskih objekata (staje). Lokva je izuzetno slikovita, u dobrom je stanju i predlaže se njezino čišćenje i vraćanje u izvorno stanje.

17. Gnjilovače

Nalazi se u blizini sela Gornje Brištane (43°53'11"; 16°00'51"), uz asfaltnu

Drače (G.Brištane)

Gnjilovače

Bunarina (D. Brištane)

cestu Gornje Brištane – Roški slap, na nadmorskoj visini 230 m. U njezinoj blizini nalaze se vinogradi i više tradicionalnih kamenih gospodarskih objekata (staja). Poluprirodna je i stalna lokva. U lokvi raste raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a od životinja obitavaju velika zelena žaba (*Rana ridibunda*), bjelouška (*Natrix natrix*), a primijećene su i pijavice. Predlaže se njezina obnova jer je svojim položajem i okolišem izuzetno dobra za prezentaciju tradicijske gradnje suhozida, gospodarskih objekata i uopće načina življenja na ovim prostorima, čime bi pridonijela razvoju seoskog turizma.

18. Kružinska lokva

Nalazi se u blizini zaseoka Bogatići (43°53'37"; 16°00'03"), uz asfaltnu cestu prema Roškom slapu, na nadmorskoj visini 226 m. Prirodna je lokva okružena poljima obzidanim suhozidom. Periodična je lokva u kojoj se voda zadržava za većih i dugotrajnih obilnih oborina. Obrasla je močvarnom jezernicom (*Eleocharis palustris*). Okoliš i lokva su zapušteni.

19. Gnjila

Nalazi se u blizini sela Bogatići (43°54'62"; 15°59'63"), petstotinjak metara udaljena od zaseoka uz bijelu cestu Bogatići – Mazalini na nadmorskoj visini

Gnjila

Crljena lokva

230 m. Poluprirodna je lokva (dijelom obzidana kamenom). Stalna je lokva. U lokvi raste močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*), a od životinja obitavaju velika zelena žaba (*Rana ridibunda*), bjelouška (*Natrix natrix*), a primijećen je i kornajaš obrubljeni kozak **(***Dytiscus marginalis*).U njoj obitava i ukrasni šaran crvene boje kojeg je u lokvu netko pustio iz kućnog akvarija. Lokva je smještena uz parkiralište na početku pješačke staze za Oziđanu pećinu. Javna ustanova "Nacionalni park Krka" planira je očistiti i urediti.

20. Crljena lokvica

Nalazi se u blizini sela Bogatići (43°54'56"; 15°59'45"), stotinjak metara udaljena od ceste Bogatići – Mazalini na nadmorskoj visini 227 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda se u lokvi zadržava veći dio godine. Udubljena je u "cvrenici" zbog koje je crvene boje. Zapuštena je, ali se nalazi uz pješačku stazu za Oziđanu pećinu. Javna ustanova "Nacionalni park Krka" planira je očistiti i urediti njezin okoliš.

21. Rovanj

Nalazi se u središtu sela Bogatići (43°54'75"; 16°00'02"), na nadmorskoj visini 232 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda se u lokvi zadržava samo za većih i dugotrajnih obilnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni.

22. Duilova lokva

Nalazi se u selu Bogatići (43°54'47"; 16°00'44"), u zaseoku Duili, po kojem je i dobila ime, na nadmorskoj visini 231 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda se u lokvi zadržava kratko samo za većih i dugotrajnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni. Lokva više ne drži vodu, a prema kazivanjima nekada su djeca u njoj učila plivati.

23. Krčovina

Nalazi se u blizini sela Bogatići (43°54'25"; 16°00'36"), uz bijeli put kojim su pastiri vodili stada na ispašu na lokalitet Gaj, na nadmorskoj visini 232 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda se u lokvi zadržava kratko samo za dugotrajnih obilnih oborina. Okoliš i lokva su zapušteni.

24. Mrčinjak

Nalazi se na ulazu u selo Bogatići (43°54'12"; 15°59'91"), na nadmorskoj visini 230 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda u lokvi presuši krat-

Rovanj Bogatići

Duilova lokva

Krčovina(Bogatići)

Mrčinjak

Lokvica Bogatići

ko tijekom ljeta. U blizini lokve rastu stogodišnja stabla hrasta medunca (*Quercus pubescens*). Udubljena je u "crvenici" zbog koje je crvene boje. Predlaže se njezina obnova jer je vrlo slikovita, a u njezinoj blizini se nalaze "klačarde", peći u kojima se pravilo vapno, a voda lokve koristila u njegovoj proizvodnji.

25. Lokvica

Nalazi se jugoistočno od sela Bogatići (43°54'10"; 16°00'00"), na nadmorskoj visini 228 m. Poluprirodna je lokva, dijelom grubo obzidana kamenom. Periodična je lokva u kojoj voda rijetko presuši tijekom ljeta u vrijeme dugih suša. U lokvi rastu močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*) i raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*), a od životinja obitava velika zelena žaba (*Rana ridibunda*). U njezinoj blizini rastu stogodišnja stabla hrasta medunca (*Quercus pubescens*). Predlaže se njezina obnova jer je vrlo dostupna, od nje se pruža lijep pogled na Prominus, a u blizini se nalaze "klačarde", peći u kojima se pravilo vapno, a voda lokve koristila u njegovoj proizvodnji.

Rovanj Karalići

26. Rovanj

Nalazi se u blizini sela Karalići (43°53'60"; 16°02'93"), uz bijelu cestu koja vodi prema Oklaju, na nadmorskoj visini 257m. Poluprirodna je lokva (dijelom obzidana kamenom). Periodična je lokva u kojoj voda presuši samo tijekom ljeta u vrijeme dugih suša. Lokva je gotovo potpuno obrasla dračom (*Paliurus spina-christi*), modrosivom kupinom (*Rubus caesius*), oštroigličastom borovicom (*Juniperus oxycedrus subsp. oxycedrus*) i pasjom ružom (*Rosa canina*). U lokvi obitava veliki broj velike zelene žabe (*Rana ridibunda*). Predlaže se njezina obnova jer je u dobrom stanju, a i danas se koristi za napajanje stoke. Nažalost, u njezinoj blizini mještani odlažu kruti otpad.

27. Torine

Nalazi se u istočno od sela Karalići (43°53'83"; 16°03'43"), na gotovo nepristupačnom terenu, na nadmorskoj visini 260 m. Prirodna je lokva među stijenama. Periodična je, a voda se u lokvi zadržava kratko samo za većih i dugotrajnih oborina. Obrasla je dračom (*Paliurus spina-christi*), modrosivom kupinom (*Rubus caesius*), oštroigličastom borovicom (*Juniperus oxycedrus subsp. oxycedrus*), pasjom ružom (*Rosa canina*) i mladim stablima hrasta medunca (*Quercus pu-*

Torine (Karalić)

Gornji bunar

Skelinova lokva

bescens). Nalazi se u najsušnijem dijelu Miljevačkog platoa, stoga bi se trebala obnoviti za pojilište divljih životinja.

28. Gornji bunar

Nalazi se u blizini sela Širitovci (43°52'85"; 16°03'75"), nedaleko od asfaltne ceste Drniš – Roški slap, na nadmorskoj visini 258 m. Prirodna je lokva, periodična, a voda u lokvi presuši samo tijekom ljeta. Obrasla je modrosivom kupinom (*Rubus caesius*), a u njoj obitava velika zelena žaba (*Rana ridibunda*). Predlaže se njezina obnova jer je u dobrom stanju. Danas se koristi za napajanje stoke, a u njezinoj blizini nalazi se više suhozidnih torova u sjeni stoljetnih hrastova (*Quercus pubescens*).

29. Skelinova lokva

Nalazi se u selu Širitovci (43°52'88"; 16°02'68"), zaseoku Skelini, po kojem je i dobila ime, uz asfaltnu cestu Drniš – Roški slap, na nadmorskoj visini 244 m. Prirodna je i stalna lokva. U lokvi rastu močvarna jezernica (*Eleocharis palustris*), raskrečeni žabnjak (*Ranunculus trichophyllus*) i mala vodena leća (*Lemna minor*), a od životinja obitava velika zelena žaba (*Rana ridibunda*) i bjelouška (*Natrix*

Močvarna jezernica (Eleocharis palustris)

natrix). Jedna je od najvećih lokvi na Miljevačkom platou. Okružena je vinogradima. Predlaže se njezina obnova jer je dobro očuvana, izuzetno je slikovita, a nalazi se u neposrednoj blizini seoskog domaćinstva obitelji Samodol.

Od ukupno 29 lokvi, dvadeset i jedna su prirodnog, a osam poluprirodnog (dijelom obzidane kamenom) podrijetla. Sedam lokvi je stalnih, cijelu godinu zadržavaju vodu, a dvadeset i dvije su periodične odnosno presušuju (ovisno o oborinama) u toplom dijelu godine. Lokve su uglavnom smještene izvan ili na rubu naselja. U prošlosti su se isključivo koristile za napajanje stoke.

Većina lokvi je zapuštena. Pet gotovo i ne drže vodu, a šest je u izuzetno lošem stanju i njihovo čišćenje i vraćanje u izvorno stanje nije ni moguće. Jedanaest lokvi je u relativno dobrom stanju te bi se uz mala ulaganja mogle očistiti, njihov okoliš urediti, i uvjetno rečeno vratiti u izvorno stanje kakve su bile kada su se koristile za napajanje stoke. Očišćene koristile bi kao pojilište divljih životinja ili odmorište ptica za proljetne i jesenske seobe. Preostalih sedam lokvi (Stipanjuša u Drinovcima, Ključka lokva i Rovanjić u Ključu, Drače i Gnjilovača u Gornjim Brištanima, Gnjila u Bogatićima i Skelinova lokva u Širitovcima) dobro su očuvane i vjerujemo da bi se, uz neophodno čišćenje i uređenje, mogle koristiti u razvoju seoskog turizma i oživljavanja etnobaštine (dolazak stoke, pjesma čobana, djevojke i mladići u narodnim nošnjama i sl).

Raskrečeni žabnjak (Ranunculus trichophylus)

Umjesto zaključka

Lokve su naslijeđe evolucije prirode, ljudske povijesti i tradicije i od iznimne su važnosti za krške ekosustave. Nažalost, izgradnjom vodovoda i uvođenjem tekuće vode u domaćinstva te zapuštanjem poljoprivrede i stočarstva (promijenjen način privređivanja, depopulacija sela i sl.) domicilno stanovništvo izgubilo je zanimanje za održavanje lokvi. Danas su lokve zaboravljene, ljudskom nebrigom zapuštene, a radi urušavanja i taloženja organskih tvari prirodnim putem postupno nestaju. U ovom prilogu prvi put su popisane, morfometrijski opisane i kartirane lokve miljevačkog područja s ciljem da se domicilno stanovništvo potakne na njihovo uređenje i ukaže na mogućnosti korištenja lokvi u razvoju seoskog turizma. Također, još jednom željelo se istaknuti da su lokve jedinstvena staništa i izuzetno osjetljiv ekosustav s jako različitim ekološkim značajkama ovisnim o morfologiji, fizikalno-kemijskim karakteristikama i načinu korištenja pojedine lokve te osebujnom florom i faunom. Miljevačke lokve nisu istražene, stoga se predlaže da se sustavno istraže njihove fizikalno-kemijske karakteristike te flora i fauna u njima i okolo njih. Istraživanja su nužna prije nego što lokve, radi zapuštenosti, ne postanu dio povijesti, jer njihovim nestankom mogli bi zauvijek nestati neki živi organizmi nepoznati znanosti. Nadamo se da smo ovim prilogom dali odgovor da

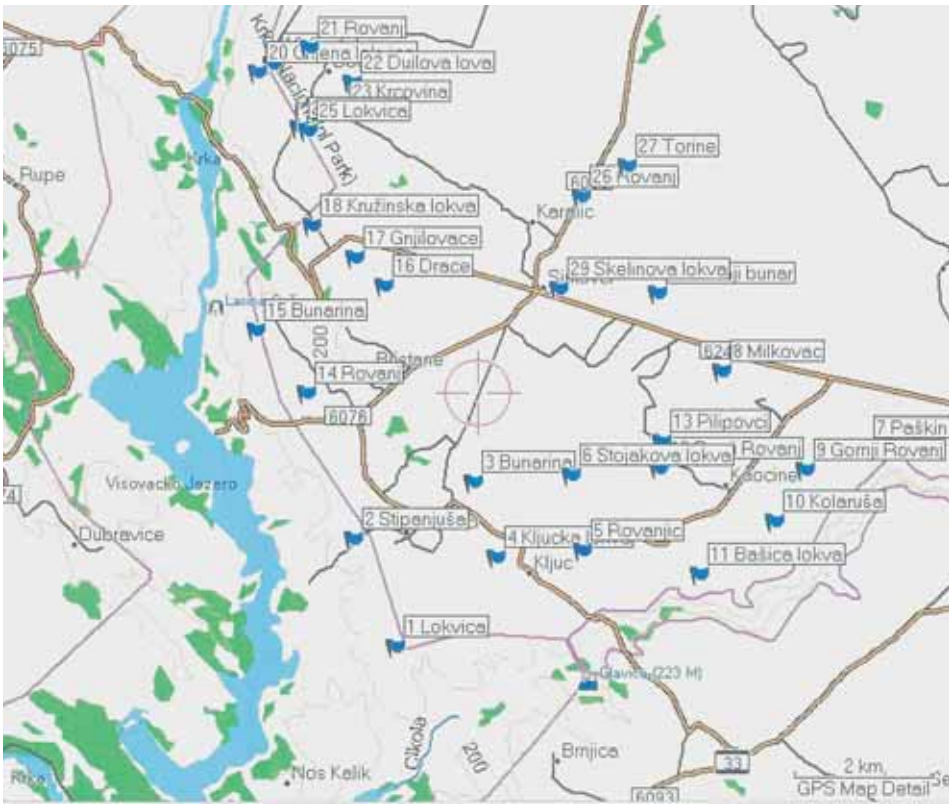

Položaj miljevačkih lokvi

su miljevačke lokve dio prirodne i kulturne baštine i duge tradicije koje zavrjeđuju da se sačuvaju radi spomena na živote proteklih i na ponos budućih generacija.

OJ, OVO J' BILO NAŠE OBIČAJNO, U TRI-ČETRI ZAPIVATI ZAJ'NO - TRADICIJSKO GLAZBOVANJE MILJEVAČKOG PLATOA NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Joško Ćaleta

Autor u radu analizira dio tradicijske kulture Miljevčana: vjerovanje, ples, odnosno kolo te crkveno pjevanje, navodeći i specifičnosti u različitim prigodama kao i pojedine karakteristične stihove koji su se, većinom, sačuvali do danas.

Tradicijska glazba i ples sastavni su dio određene društvene i kulturne sredine te predstavljaju karakteristično obilježje pojedinog lokaliteta ili kraja, u ovom slučaju dijela šibenskog zaleđa – miljevačkog kraja. Ovaj prilog nastoji prikazati vokalne i instrumentalne stilove tradicijske glazbe koje današnji stanovnici miljevačkog područja smatraju svojom. Tradicija u cjelini, jednako kao i tradicijska glazbena praksa imaju svoga nositelja - to je čovjek, koji je provodi u život.[1] U isto vrijeme, prilog o tradicijskoj glazbi Miljevačkog platoa ukazu-

1 "Nije dovoljno da je taj nosilac samo svjestan velike vrijednosti te tradicije; potrebno je da je određena tradicijska pojava i životna pojava tog nositelja - tek tada će je on sigurno i održavati i očuvavati" Bezić 1979: 92. u Bezić, Jerko. 1979. "Spontani i organizirani život na selu u Hrvatskoj." U *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 75. godišnjice*

je na fenomen organiziranoga folklornog djelovanja kao jedini mogući način za održavanje, ponovno oživljavanje i produžavanje života tradicijske glazbe i plesa. U današnje vrijeme kada je u tradicijskoj glazbeno-plesnoj praksi napuštanje tradicijskih simbola najčešće permanentno, organizirana folklorna aktivnost u Miljevcima iskazuje zavidnu jačinu pripadnosti određenim identitetima - arhaičkim stilovima i žanrovima pjevanja, svirke i plesa. Svjesni smo činjenice da u današnjem društvu i načinu življenja tradicijski identitet nije i ne može biti jedini identitet jer je tradicijski život u kojem se davna glazbena praksa odvijala potpuno odsutan. Zahvaljujući organiziranoj folklornoj djelatnosti, u Miljevcima započetoj 2004. godine, u mogućnosti smo predstaviti glazbeno-plesnu tradiciju rekonstruiranu na osnovi kolektivne memorije lokalne zajednice, njezinih nadarenih pojedinaca kojima glazba i ples predstavljaju nešto više od nekadašnje svakodnevne zabave. Cilj ovog priloga je ukazati na specifičan fenomen organizirane folklorne djelatnosti, koja kroz primjenu i prezentaciju (izvedbu) pridonosi očuvanju lokalne glazbeno-plesne tradicije, te razmotriti njezin utjecaj i važnost za društveni život ovoga kraja. Pritom polazim od stajališta da su tradicijska glazba i ples integralni dio procesa tradicionaliziranja kulturnog nasljeđa te da se tradicija konstruira, stvara i ustanovljuje. Prema švedskom etnomuzikologu Owe Ronstrőmu, odnos određenoga društva prema kulturnome nasljeđu nije prirodan nego simbolički, što ne podrazumijeva da su tradicije manje autentične, vrijedne ili valjane, nego da autentičnost nije ni odlika nekog predmeta, ni oznaka vrijednosti nego rezultat jednoga uspješnog procesa tradicionaliziranja.[2] O procesu *tradicionalizacije*, stvaranju novih-starih glazbenih identiteta s kojima će se ponovno ponositi i iskreno ih pokazivati kao svoje, pokušao sam stvoriti sliku koju sam dobio kroz razgovore sa članovima miljevačke folklorne skupine. Više je razloga zašto sam se odlučio posjetiti KUU "Miljevci" čije članstvo čini stanovništvo svih sedam sela Miljevačkog platoa. Kao prvo, zanimalo me je njihovo tradicijsko pjevanje za koje sam pretpostavljao da mora biti slično *ojkavici* Pakova Sela, Mirlović Zagore ili Promine. Isto tako zanimao me je tradicijski instrumentarij koji se koristio i izrađivao nekad i koji se isto tako koristi i danas; zanimalo me je što se to od sveg' pivanja i sviranja zapravo smatra njihovim. Drugi razlog se odnosio na tradiciju crkvenoga pučkog pjevanja čije sam postojanje također ovom prilikom želio provjeriti; zanimao me je današnji omjer starog naspram novog u crkvenom pjevanju u Miljevcima kao i mogućnost rekonstrukcije pojedinih liturgijskih i paraliturgijskih napjeva i uvrštavanje istih u današnji standardni repertoar. Treći razlog odnosio se na glazbeni segment u običajima koji su se do danas održali u tradiciji miljevačkog kraja. Posebno su me zanimali pokladni običaji; susjedno Pakovo Selo i njihove *mačkare* su me navele na pretpostavku da bi

rođenja Pavla Markovca, ur. I. Supičić, 89-97. Zagreb: JAZU

2 Usp. Ronstrom 1996:8. u Ronstrom, Owe. 1996. "Revival Reconsidered." *The World of Music* 38, 3: 5-20.

se nešto slično moglo događati i na Miljevačkom platou. Četvrti i najvažniji razlog bio je istraživanje plesno-glazbenog repertoara i izvedbene odrednice novoosnovane folklorne skupine, KUU "Miljevci" kao nositelja glazbeno-plesne tradicije, glavnog činitelja u formiranju današnjeg identiteta tradicijske kulture miljevačkog kraja. Kontakt s društvom, kao mnogo puta do sada bio je Vidoslav Bagur s kojim sam na skupu predstavio zajednički rad.[3]

Gospodina Bagura su članovi udruge kontaktirali, tražeći od njega stručnu i savjetodavnu pomoć s namjerom da bi nastupili na Smotri folklora Dalmacije u Metkoviću koja u posljednjih petnaestak godina za izvorne folklorne skupine, koje njeguju lokalni tradicijski izričaj, predstavlja posebno zadovoljstvo nastupanja. Većina izvođača nema jasnu predstavu o predstavljanju gradiva u obliku javnog nastupa pa je njegova pomoć u nekim segmentima vrlo vrijedna i jedina koju mogu dobiti danas brojni KUD-ovi ili KUU-e. Suradnja sa članovima folklorne skupine rezultirala je informacijama o glazbenom životu u prošlom vremenu koji nije zaboravljen nego potisnut, o glazbenom životu koji danas živi novim – scenskim životom; ovaj glazbeni svijet stanovnici ovih područja i danas djelomično doživljavaju kao svoj iskonski glazbeni identitet. Sa članovima KUU-a "Miljevci" susreo sam se više puta gledajući ih na nastupima u različitim prilikama, posebice nastupima na *Smotri folklora Dalmacije "Na Neretvu misečina pala"* u Metkoviću čiju sam izvedbenu vrijednost redovito ocjenjivao. Samo smo se jednom prilikom imali prilike ozbiljnije porazgovarati o njihovoj aktivnosti, o njihovoj tradiciji. Taj susret je održan 11. ožujka 2007. godine u sportskoj dvorani osnovne škole u Drinovcima. To je mjesto gdje se inače održavaju susreti (*prove*) na kojima članovi folklorne skupine uvježbavaju program kojim će se na svojim nastupima predstavljati. Ovom susretu se odazvao priličan broj ljudi: desetak muškaraca, momaka i petnaestak žena, djevojaka, odjevenih u svoje vrlo vješto rekonstruirane tradicijske nošnje. Muška pjesma ojkavica (*Oj, ovoj bilo naše običajno, u tri-četri zapivati zajno*) koju su muški pjevači otpjevali, sugerirala mi je da su moja očekivanja, pretpostavke bile ispravne; njihovo je pjevanje - *ojkanje* vrlo slično ojkanju ovog područja – Promine, Pakova Sela, Skradinskog zaleđa, Mirlovičko-unešićkog kraja. Tradicijsko glazbovanje na ovim područjima po svojim značajkama dijelom je glazbovanja širega dalmatinskog zaleđa, tj. glazbenoga sustava u literaturi opisivanog, primjerice kao, *stil tijesnih intervala,*[4] *neugođeno pjevanje* ili (*najprimitivnija*) *i prva faza naše glazbene umjetnosti*.[5] U svojim istraživanjima, koja su uglavnom fokusirana na istraživanje ovoga specifičnoga glazbenog sustava koji su i do današnjih dana zadržali stanovnici koji žive u ovim ruralnim krajevima ili pak iz njih potječu, nastojim dopuniti i pokušati objasniti specifičnost i otpornost glazbenog su-

3 Vidoslav Bagur je bio spriječen završiti svoj dio rada o plesnom repertoaru miljevačkog područja,stoga će njegov rad biti objavljen kao zasebna cjelina nekom drugom prilikom.

4 Usp. Bezić 1981: 33. u Bezić, Jerko. 1981.„Stilovi folklorne glazbe u Jugoslaviji." *Zvuk* 3: 33-50.

5 Usp. Dobronić 1915:3, 25. u Dobronić, Anton. 1915. "Ojkanje." ZNŽO, knjiga XX, sv. 1. 1-25. Zagreb: JAZU.

stava koji polako nestaje, uzimajući u obzir širi kulturni društveni i povijesni kontekst, tj. kulturni model koji predstavlja mrežu međusobno povezanih, stečenih i naučenih mehanizama koji uzajamno djeluju jedan na drugoga, koji se pojedinačno ili grupno nasljeđuju i prenose.[6]

Kada je riječ o istraživanju folklorne glazbe na području šibenskog zaleđa, u 20. stoljeću ne postoji velik broj sistematski provedenih i objavljenih istraživanja. Jedno djelo u kojem spominjanje ovog kraja ima važnu ulogu je studija o *ojkanju* Antuna Dobronića iz 1915. godine. U njoj Dobronić za osnovni termin kojim opisuje i označava vokalnu tradiciju dalmatinskog zaleđa upotrebljava termin *ojkanje*, referirajući se na pjevanje "po drniškom kraju poznat(o) po imenu *ojkanje* i *treskanje*".[7] Radi se o stilu pjevanja koji je do današnjih dana sačuvan i u praksi i u terminologiji (današnjom lokalnom terminologijom to je *ojkavica*), a predstavlja dominantan tradicijski stil pjevanja prisutan i na području Miljevaca.

U dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku pohranjena je rukopisna usmeno-književna građa sa širega drniškog prostora, koju su sredinom prošlog stoljeća sakupili djelatnici Instituta Nikola Bonifačić Rožin, Olinko Delorko i Maja Bošković Stulli. Bonifačić Rožin u izvještajima s terenskog putovanja ističe da se "u Drniškoj krajini običaji u narodu još drže, osobito svadbeni i pokladni".[8] Etnomuzikolozi ili etnokoreolozi iz Instituta ovim se područjem nisu bavili. Ni Ivan Ivančan, hrvatski etnokoreolog koji je terenski istraživao u većini hrvatskih krajeva, ne donosi informacije o Miljevcima. Sela šibenskog zaleđa koja je Ivančan istražio su Široke, Vadalj i Podgreben u primoštenskom zaleđu, a posjetio ih je zajedno sa susjednim selima trogirskog zaleđa (Blizna, Vinovac, Bristivica) čije je tradicijsko glazbovanje po mnogim značajkama srodno glazbovanju miljevačkog područja.[9]

PIVANJE

Najzanimljivije podatke o glazbenoj tradiciji dobio sam upravo o pjevanju u miljevačkom kraju. Iako su danas u izvedbenoj praksi samo dva tipa muške i ženske *ojkalice*, druženje i razgovor sa starijim pjevačima je pokrenulo sjećanje na čitav niz glazbenih formi koje su nekada bile u izvođačkoj praksi, a koje danas žive u njihovim sjećanjima.

6 Usp. Baumann 1989:82. u Baumann, Max Peter. 1989. "The Musical Performing Group: Musical Norms, Tradition and Identity." in: *The World of Music* 31/2:80-113.

7 Usp. Dobronić 1915:13: " Putujući različnim krajevima naše domovine opažamo, da je u svakom kraju primitivno pjevanje drukčije. Ipak je dojam sve te raznolikosti konačno samo *jedan*. Sve nas ovo uvjerava, da se to pjevanje, i uza sve raznovrsnosti, razvilo samo iz *jedinstvenog* izvora. Od sviju je vrsta takvoga pjeva ono, što je po Drniškoj krajini poznato pod imenom "ojkanja" ili "treskanja", bez sumnje najprimitivnije, i upravo zato ćemo mi ovo uzeti za ishodište daljemu raspredanju."

8 Usp. Bonifačić-Rožin 1956:II u Bonifačić-Rožin, Nikola. 1956. *Folklor drniške krajine.* Zagreb: IEF rkp 262.

9 Usp. Ivančan 1982: 23-50.

Prema kazivanjima mojih sugovornika tradicijsko pjevanje na Miljevcima nije baš tako lako čuti. Stoga i pjesma mojih kazivača iz početka nije tako čvrsta i uigrana poput mirlovačke ili pakovske. Razloge tomu nalazim u trenutnoj neuigranosti pjevača koji ne baš često zajednički pjevaju. Ono što sa sigurnošću mogu tvrditi je da postoji veza između *ojkavice* (kako je neki od njih nazivaju) i pjevanja u susjednim istočnim krajevima. Tradicijsko pjevanje u Kotarima i Bukovici – o*rzenje* – se glazbeno formalno, ali i tekstualno razlikuje od ojkavice.[10] *Orzenje* je u najvećem broju slučajeva dijaloško *napjevavanje* dvaju (obično) muških pjevača kod kojeg prvi pjevač poziva drugog na pjevanje – potresanje glasom - deklamirajući mu pri tom svečani, hvaljenički tekst kakav je tipičan za zdravice, žanr nekad prisutan na širem području dalmatinskog zaleđa. Na drugu stranu, *ojkavica* je pjesma čiji tekstualni predložak čini kuplet deseteraca u izvedbi više od dva pjevača (ali isto tako i pjevačica). Pri samom činu pjevanja mogu se razaznati različite funkcije koje pojedini pjevači imaju: jedan *poziva* – ispjevava deseterački tekst, drugi *vata* i *goni* pismu dok mu drugi prilažu, (*prate*) svojim glasovima, sve dok na kraju jedan pjevač ne *spušća* - refren tipičan za svako od područja na kojem se ojkavica pjeva. Osnovne značajke obaju navedenih dvopjeva mogu se usporediti opisom koji u svojim putopisima donosi češki putopisac Ludvik Kuba, obilazeći ova područja krajem 19. stoljeća:

> "Dvopjev ne započinju nikada oba glasa na jedan put. Nekoliko slogova zapjeva drhtavo jedan glas, a onda pjevaju dvojica zajedno. Donji glas drži neprestano jedan ton, a gornji se spušta s terce na sekundu, gdje mu se osobito dugo mili, zatim na primu, a napokon se spusti još za ton niže pod drugi glas, a ovoj dobro produljenim i oštrim staccatom odsječenom sekundom dvopjev svrši. Uza to glasovi neprestano podrhtavaju i stvaraju često bogatije melodijske valove, nego što bi se mogli raspoznati na kosturu mojih zapisaka".[11]

Dvije su glavne forme pjevanja koje su se danas održale u miljevačkoj pjevačkoj praksi; iz razgovora dolazim do termina *pivanje po našu ili pivanje po starinsku*. "Pivanje po starinsku je kad poduplaš" - slijedi objašnjenje razlika između dviju osnovnih formi pjevanja. Ovo se nadovezuje na moje razmišljanje o percipiranju teksta kao jedinice za pjesmu. Naime, bez obzira na veliku sličnost između glazbenih predložaka pojedinoga glazbenog stila, pjesme se ne percipiraju glazbeno nego kao tekstovi – svaki tekst predstavlja posebnu pjesmu koja se onda može otpjevati na jedan ili više načina koje je ta zajednica usvojila. *Poduplavanje* u ovom opisu se odnosi na repeticiju teksta nakon

10 Spominjem tekst napjeva kao vrlo bitan parametar kod pjevanja u dalmatinskom zaleđu. U mnogim situacijama melodije su vrlo jednostavne i slične a tekstovi su ti koji se svojom tematikom, tekstualnom strukturom i izvođačkom strukturom razlikuju i kao takvi u narodu prepoznaju.

11 Usp. Ljudevit Kuba: "Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji." Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, sv. IV., str. 9.

koje slijedi potresanje glasom. Malo je danas onih koji potresaju glasom pa se stoga pisme *po našu* češće izvode od *starinskog pivanja*, onog s potresanjem glasa. Pitam ih i za novo pivanje; to je za njih *pivanje po ličku* ili *pivanje pod bas* koje je i u ovim krajevima popularan i učestaliji način današnjega tradicijskog pjevanja.

Za razliku od muškog pjevanja, žensko pjevanje je zazvučalo sigurnije, čistije i razgovjetnije od muškog pjevanja. Razlog tomu je možda i životna dob većine pjevačica – velik ih je broj u poznim godinama, a sve su u razgovorima navele svoju ljubav prema pjevanju koje im je u mladosti bio jedan od najzabavnijih vidova druženja. Svi zajedno se slažu o rijetkim prilikama u kojima se danas pjeva što opravdavaju sasvim novim načinima života, pogotovo razdoblju od *Domovinskog rata* kada su bili protjerani sa svojih ognjišta: "Malo se danas ovde i piva. Najviše se gleda u televiziju pa su ljudi zaboravili na sastajanje." Žene mi opisuju tok pjevanja kod kojega jedna započinje – prva *konta*, cilu pismu ispiva, onda druga *goni – prikontava,* a ostale prate onu koja *konta*. Prema kvalitetama pjevača dijele se uloge: "Zna se ko šta piva, vata, basira."

Ja se dragi zaljubila u te ko velika švera u minute,
Ja se dragi zaljubila u te, Ja se dragi zaljubila u te, ko velika švera u minute.
Ovo su Vam Miljevačka dica,
pomogla ih Marija divica.
Ko se kada volio sa kime,
i sad milo pogleda za njime.
Varaj, dragi varaj oca svoga,
nećeš mene imena mi moga.
Plavo volim, plavo me zanima,
plave oči moja lola ima.
Moj je dragi na ispitu pao
što me nije poljubiti znao.

Zanimljivo mi je da danas i muška i ženska skupina pjevaju u prilično velikom broju pjevača dok je poznato da je u ovim krajevima češće pjevanje u manjim skupinama 3-4 pjevača. Ponovno se vraćaju na prošlost i aludiraju na "vrime kada se više pivalo" naročito kod kola iza mise ili na svadbi *di bi* se *pisma kontala na licu mista* (misli na improviziranje novih tekstova-pjesama). Spominje se komin - obiteljsko ognjište kao mjesto gdje se odvijao intenzivan glazbeni život u krugu obitelji. Kolektivna memorija u situacijama poput ove pomaže prisjećanju trenutaka kojih se pojedinac ne bi baš tako lako sam prisjetio. Tako doznajem da se oko komina *pivalo i govorilo duge pisme* (epske pjesme). Na moj spomen uvodnog teksta pjesme o *Rosandi* (*Divno brdo Biokovo*…) nekoliko ih se prisjetilo vrlo popularne epske pjesme iz prve polovice prošlog stoljeća, prisjećajući se načina na koji su spomenute pjesme učili: "Imali smo stariju braću koja bi u školi te pisme čula, donila kući a mi bismo ih ispivavali zaj'no". Jedna spominje i bilježnicu u kojoj je te pisme prepisivala:

"Pisme smo više čitali iz knjige, ali su se pivale. Išlo je to svakako, kako ko može. Ove duge pisme su se malo pivale. Osim tih novih dugih pisama znalo se uvečer čitat iz libara."

Kolektivna memorija opet je na djelu - spominju *Kačića* (Andriju Kačića Miočića), spominju naslove Kačićevih pjesama o Juri, o serdarima, o vitezovima:

"Sakupili bi se u jednoj kući, onda bi neko izvadija Kačića i počeja ga čitat. Čitao ga je kroz pivanje, čitao ga je pivanjem."

Jedno sjećanje povlači drugo pa se tako prisjećaju glazbene forme koju danas rijetko i nikako ne izvode – *nabrajanje*. Radi se o pjevanju koje podsjeća na *kiriđijsko, putničko* pjevanje kao i na glazbeni žanr *orzenje*, tipičan način glazbovanja u susjednim Kotarima. Impresionira brzina slaganja novog teksta koje pojedinci i danas znaju, isto kao i način "slaganja" uloga, način komunikacije koja prethodi samom činu pjevanja.

Oj spomenit ću svoga kamarata,
tebe Zvone ka rođena brata,
Poživjela ti čorda na čordanu,
živjela ti žena na divanu,
Oj, rodila ti 'šenica bilica,
oj rodila ti žena domaćica.
Kud odio svud se veselio
i zdrav kući svojoj dolazio.

Počinje priča koju svatko od njih, onoliko koliko se sjeća nadopunjuje tekst pojedinim versima. Nagovaram ih na glazbeni dijalog dvojice pjevača, na način kako se ovaj glazbeni stil uvijek izvodio; impresionira me način komunikacije koja prethodi samom činu pjevanja. Odlučuju se za kombinaciju pjevača za koju smatraju da bi najbolje zazvučala.

Nakon *putničkog nabrajanja* okrećemo se nabrajanju u svadbi koje se zvalo *nabrajalica, brajalica,* a predstavljala je formu zdravice. Ovo je najzanimljiviji trenutak istraživanja; radost zajedničkog spoznavanja pokreće sjećanje na davne događaje koji postaju sve bliži u trenutku. Inicij cijelog procesa je upravo pjevanje čiji zvukovi potpomažu sjećanju i mašti da se stope u zanimljivu pripovijest o prošlome svršenom vremenu. Osim nabrajanja prisjećaju se još jedne situacije u kojoj se improviziralo – *napivavanje* u kolu gdje bi se preko kola dozivalo jedan drugoga. Pokušavaju izvesti i ovo pjevanje uz brojne komentare i nesuglasice oko toga kako je to sve skupa zapravo bilo?!? U komentarima poput "Tribaš ti dvi tri kitice tako nabrajat, a tek onda iđe dalje" kriju se formule i lokalna terminologija koja vanjskim promatračima često znači malo ili ništa dok je nositeljima tradicije ovakav način komunikacije dovoljna predispozicija za kvalitetnu izvedbu. Nisam siguran da bi komentar: *Ako znaš, unda* ***otresi je, istresi je****!* vanjski ljudi odmah prepoznali kao nagovor na odlučno i

čvrsto ispjevavanje teksta. Kako se razgovor produžavao, tako su se moji sugovornici prisjećali novih detalja; Branko Šarac najistaknutiji od pjevača čije sam pjesme pisane u starinskoj formi - osmercu, poput one "o protestu spram izgradnji golfskih terena u Miljevcima",[12] pronašao na internetskoj stranici blog Miljevci, započinje jednu *bećarsku nabrajalicu - Uzmi štap i torbu staru, pođe prosit po Kotaru*. Nakon desetak stihova nailazi "masni" tekst, koji ne želi pjevati pred kamerama, ali mi opisuje situaciju u kojoj se ova pjesma izvodila. Pjevao ju je predvodnik koji je vodio društvo na prelo: *jedan piva a oni iđu za njim*. Govori mi ostatak teksta koji nije baš tako strašno vulgaran, ali ga on smatra neprimjerenim za javno izvođenje.

Po Kotarin pođe prosit i u torbi brašno nosit.
Uvati me tamo mrak, legoše me u stubak.
Legoše me u stubaku, najidoše u kumbaku.
Ja san bako dobro ija, daj mi sad bi nešto pija.
Taj je lonac dobar bija, za tri prsta zagorija.
A ja pođen dol' niz selo, tamo trevin jednu ženu…

Ponovno se vraćamo kolu i pismama oko kola, sad se spominju *pisme od čet'ri riči* što stoji za pjesmu u osmeračkim stihovima *Oj divojko seko kruško, bil' volila da si muško. I te tvoje crne kose čuja jesan da te prose*. Obrazlažući ovo pjevanje govore da se radi o pismama "koje su se pivale oko kola, s tim bi se pismama zadirkivalo dok bi kolo išlo, napivavalo bi se oko kola, muški su se nadmetali s njima isto. Više je govornika koji istodobno komentiraju načetu temu tako da se u isto vrijeme mogu čuti različiti načini opisa ovoga pjevanja: *dozivanje jedan drugome, pivanje oko kola, dozivanje ili zadirkivanje pismom*. Pokušavaju se sjetiti izvedbenog predloška, načina na koji su pjevali ove pjesme. Radi se o postupku, strukturi tekstualnog ponavljanja; određeni dio stiha se ponavljao nekoliko puta po već unaprijed ustaljenom načinu. Još se jedan termin spominje u daljnjoj konverzaciji; pri opisu pjevanja kažu da se pivaju ovu pismu *na katove*, te da *mogu vako kontat po cili dan* ovaj tekst koji se *priklapa s biralicom*. Mogu zaključiti da su se *pisme od čet'ri riči* pivale za vrijeme biranja u kolu. Sličan način pjevanja imao sam prilike čuti u susjednim Kotarima ili na Svilaji (Zelovo) pod nazivom *ganjkanje*, obično uz pratnju instrumenta dipli. Ovaj termin nije poznat mojim kazivačima, dapače asocira ih na gangu pa brzo odgovaraju da u ovim krajevima nema ni *gange* ni *rere*.

Da su ponosni na svoje pjevanje i da ga istinski smatraju svojim, pronalazim u komentarima o svojem starinskom napjevu ojkavici:

"Svako j' selo posebno, Pakovo ima svoj napjev, Miljevci imaju svoj. Ovo treskanje šta mi pivamo je baš posebno. Onaj kad zatreska pa mu ga onaj posli

12 Usp. http://miljevci.blog.hr/arhiva-2007-04.html#1622474686 pjesma Branka Šarca pod naslovom *Didovino, ja te ne dam!* pisana u osmercu u povodu natječaja za izgradnju golfskih terena na Miljevcima.

njega spusti, ono spustanje: Ajde k njoj, primakni se k njoj, priko zida k njoj - je baš naše. Dok oni nisu razumili zašto mi to tako spuštamo vikali bi nam da smo 'valili. Oni iz Mirlovića bi nam govorili da krivo završavamo, tili bi nas naučit kako tribamo pivat. Naše je spustanje vako i mi ga ne minjamo niti ga imamo namjeru minjat!"

CRKVENO PIVANJE

Za razliku od aktivne kolektivne memorije koja je slijedila pitanja o pjevanju, odgovori na pitanja o crkvenom životu, tj. pjevanju kroz crkvenu godinu, ispočetka nisu bila tako bogata ni precizna. Razgovor o crkvenom pjevanju započeli smo o razdoblju kada se zapravo i nije previše pjevalo, o korizmi. Dodirnuli smo se *Gospina plača* koji se u ovom kraju i pjeva.[13] Zaključujemo svi skupa da se je taj isti plač u prošlosti rjeđe pjevao po kućama iako se sjećaju navika da se mogao i čitati i pjevati. Postoji procesija na Veliki Petak, ali ne spominju je kao posebno značajnu. Čita se *Muka* (Plač) na Veliki Petak. Običaj čuvanja Kristova (Božjeg) groba ovdje nije postojao, no znaju da ga je bilo u Promini. Sada su počeli sa sličnim običajem u Drnišu. Ne prepoznaju muke Kneževićeve ni Babićeve (*to ti oni otočani pivaju*…). Moje upite o početnim tekstovima varijanti Gospinih plačeva (Babić, Knežević, Divković) ne prepoznaju tako da ovaj dio brzo prelazimo tvrdnjom: "Korizma je bila, nije se igralo, nije se pivalo, od poklada pa sve do Uskrsa, i to je to." Ipak malo nade za nastavak istraživanja – pojedinci prepoznaju jedan početni tekst i započinju pjevanje svoje muke; *Došlo vrime jur budući* – ovaj *Gospin plač* nazivaju *Mukom*, koju većina znade tekstualno. Za vrijeme izvedbe nekolicina muškaraca prati glasom prigušenim na neutralni slog, pokušavajući se pri tom svojom bojom uklopiti u koncept pjevanja. "Ovo se piva na Veliki Četvrtak, ima više kitica pa niko stane, a drugi do'vati i nastavi dalje."

Više sreće očekujem pitajući ih pitanja o tradiciji pjevanja o Božiću.[14] Prvi

13 Kazivači misle na Pobožnost *Križnog puta* koja se svake korizmene nedjelje popodne održava u župnoj crkvi Imena Isusova.

14 Pripremajući se za istraživanje poslužio sam se i internetom kao izvorom osnovnih informacija. Jedna od zanimljivijih informacija koju sam pronašao odnosi se upravo na obnavljanje dijela božićnih običaja nazvanog – *Karalički kabanari*. Evo kako autor opisuje njihovo prvo "oblačenje" u *kabane* (pastirske kabanice) prije odlaska na ponoćnu božićnu misu: …*Prvi je ulovljen moj prijatelj od milja "kapetan Miki" oliti general,Milan Karlo. Popili smo kod njega čašicu za dobar put,lipo isplanirali koga ćemo dalje,a koga ćemo neg svog svoga. Pa su tako na brzinu pozvani i skupljeni Jole oliti Jolly Stojanović,Šule Stojanović,Željko Škita Stojanović,Šimun Stojanović i Željko Markišin Skelin. A onda se postavilo pitanje (naravno kad smo popili dvi tri prijateljske,i to idući od jedne do druge kuće s božićnim željama),da di su kabani za sve. Nabavili smo ipak 4-5 komada a dva su ostala bez njih. I tako smo lipo zagrljeni i malo podgrijani, pošli prema crkvi pivajući i ojkajući kako smo znali, a znali smo dobro jer smo imali vrsne ojkače. Smjenjivali su se Škita, Jole, Šimun i Šule, a mi ostali smo pratili kako smo znali i umili. I tako smo usput svratili u sve kuće koje su nam bile na putu, jedino je srića što ih nije bilo puno, p'a smo ipak izdržali do crkve, di smo bili dočekani malo u čudu i nevjerici, ,a više u oduševljenju i podršci*… (http://miljevci.blog.hr/arhiva-2007-04.html#1622474686 skinuto **15.06.2007.**) Ovo navodim kao potvrdu važnosti slavljenja običaja "na starinski" kao još jednu od premosnica s prošlim vremenima kad su navedeni

napjev koji pokušavaju otpjevati je onaj najpoznatiji – *U se vrime godišća*; pokušavaju mi pjevati napjev prvo *po novu*, standardnu varijantu kakvu možemo čuti u bilo kojoj hrvatskoj crkvi u zemlji i svijetu, ali na moje inzistiranje pjevaju taj isti napjev po starinsku. Ovdje je kolektivna svijest znatno jača jer se istodobno isprepliće nekoliko varijanti napjeva koji pjevaju *pod bas*. Starije žene koje bi preuzele ulogu kazivača crkvenog pjevanja malo su zbunjene oko završetaka. Problem je i u glazbenim završecima, ali i u strukturiranju teksta koji je po novom sasvim drukčiji od refrenskih formi starog načina pjevanja što u glavama mojih kazivača samo donosi dodatnu konfuziju. Veselje dobro otpjevanim napjevom podsjeća ih i na druge paraliturgijske pjesme koje su se za vrijeme obreda pjevale, posebice na napjeve *Zdravo tilo Isusovo* ili *Zdravo krvi Isusova* koji je po njihovu opisu isto *brza pisma* (s dodatkom unisonih završetaka umjesto kvintnih na kraju napjeva. Ovakva reakcija samo je dokaz kako i najskriveniji dijelovi naše glazbene prošlosti u specifičnim okolnostima mogu "izaći na površinu" u svom svojem sjaju. Mantričko pjevanje vrlo zanimljivoga arhaičkog napjeva *Zdravo tilo Isusovo* prisjetilo ih je i na druge napjeve koji su se prije u njihovoj crkvi za vrijeme obreda pjevali; prvi na redu je napjev izlazne pjesme *Budi hvalj'no po sve vrime*.

I ovaj napjev pjevaju kao *brzu pismu,* a njegova izvedba otvara jedan cijeli novi svijet crkvenog pjevanja koje iako nije u primarnoj izvedbenoj funkciji, još uvijek je u sjećanjima mojih kazivača. Muški se pjevači pridružuju pjevanju i pjesma sad zvuči sasvim sigurno s izrazito čvrstom kvintom na krajevima (*pjevanje pod bas*). Ova pjesma izaziva niz uspomena, spominje se *did* jedne pjevačice koji je pjesmu u crkvi predvodio i po čemu ga još u tom kraju pamte (Joso Perišić i Pajo Čipčić). Pada i nova tvrdnja: "Sidilo se je na dvi strane i pivalo se je na dvi strane ?!? " ovo pak izaziva podjelu mišljenja jer jedni nisu sigurni u takav slijed događanja. Oni kažu da se "tako pivalo u Drnišu, a da se kod njih uvik pivalo zaj'no". U isto vrijeme potvrđen je raspored sjedenja u crkvi prema podjeli sela – svaki zaselak ima svoje mjesto u crkvi.[15] "U pivanju se ne nadjačavamo, ali se uvik znalo koja sela di u crkvi side." Danas sjede svi zajedno. Kažu da su po starinsku muškarci običavali ići na kor dok su žene ostajale dolje u crkvi.

Iz navedenog teksta, navedenih podataka može se zaključiti da je tradicija crkvenoga pučkog pjevanja u ovom kraju promijenila svoj karakter iako je se nekadašnji sudionici s nostalgijom prisjećaju. Za ozbiljniju studiju o povijesti pučkoga crkvenog pjevanja potrebno je temeljitije istraživanje više aktivnih sudionika. Ono što sam nakon ovoga kratkog istraživanja mogao sugerirati svojim ispitanicima je nagovor na daljnje istraživanje i vraćanje pojedinih dijelova nekad standardnog repertoara.

postupci (oblačenje u *kabane*, stavljanje crvenih kapa na glavu) bili dio svakodnevne tradicije poput pjevanja *ojkavice* koja je također prisutna u sadašnjim ophodima sela u božićno vrijeme.

15 Podjela sela u crkvi je slična podjeli u Lišanima Ostrovičkim; dok u Lišanima izvor vode dijeli zaseoke na svoju stranu u crkvi, Miljevčani dogovorno "znaju" koja sela na koju stranu crkve sjede.

SVIRANJE

Za vrijeme razgovora s pjevačima sporadično se spominjao i diplar koji nestrpljivo čeka na svoj red za razgovor. Svirka diplara odaje iskusnog svirača, osobu kojoj je stalo dobro zasvirati i pokazati svoje znanje, svoju svirku. Njegovo ime je Ante Samodol, trenutno živi u Sukošanu, ali koristi svaku priliku da dođe *doma* na Miljevce; jedva čeka priliku da dođe i *zadipli* u svom kraju. Nije zadovoljan kako mu slažu *piske* pa ponovno preštimava svoje glazbalo. Ovim riječima diplar pokušava objasniti idealno stanje dviju svirala koje omogućava optimalnu svirku:

> "Ne ide mi pod prste kad mi nije složno, kad mi ne paše. Diple moraju bit ka' jedna vrsta vage - niti priviše, a niti primalo. Točno mora bit i unda je dobro. Ako ide malo livo ili desno, onda to nije to."

Diple je (drveni dio) kupio prije rata u Šibeniku. Prema načinu izrade tipski odgovaraju diplama koje se izrađuju u šibenskom selu Danilo Kraljice. Kožu je na sajmu u Vrlici kupio od Josipa Galiota, diplara i izrađivača iz Uništa koji živi u Vrlici. Diple i mišinu koju je prije toga posjedovao odnijeli su mu za vrijeme rata četnici. O svojoj diplarskoj "povijesti" Ante pripovijeda:

> "Učija sam kad sam ima 12, 13 godina. Najprije sam iša doli u Roški slap tamo ubrao trstiku, bambus i u njoj okrugloj provrtija rupe, sve po jednu. Onda san ja to pomalo uvik učija. Moji su strici diplili, i puno drugih ljudi u selu. Kad bi čuja kako diple ja bi odma pobiga slušat diplenje, a mater me uvik zove. Onda sam tako to zavolija; ako ovo ne zavoliš, teško je to naučit. Svira san onda jedno 5-6 godina i '67 san o'ša u Francusku. Tamo nisan diple svira. '69 sam u Njemačku o'ša i tamo sam nešto malo svira. Sićan se da su me jednom njemački novinari snimili za novine. Onda kad san se vratija kad je počeja rat iz Njemačke priselija san se u Sukošan. Tamo ljudi ne sviraju pa je meni nekako nezgodno doli svirat diple pa sada jedva čekan da dođen ovde da zasviran, zadiplin."

Spomen trstike i izrade svirala naveo me je na pitanje o ostalim aerofonim glazbalima koja su se koristila u ovom kraju. Tako nastaje diskusija o brojnim glazbalima koje su sami izrađivali od prirodnih materijala - *slavić, čurlik, čurlikavica, svirac.* S ponosom se prisjećaju *slavićanja, slavićalo* se na *svircu* (koji po opisu odgovara sviralama) *široke ki cvintare*, ima dva otvora po 6 rupa. Zajednički zaključujemo da se ovdje radi o sviralama, dvojnicama, iako broj rupa ne odgovara dvojnicama (4:3 ili 3:4) - najrasprostranjenijem pastirskom sviralu u cijelome dinarskom arealu.[16] *Svirac* (jednostruku sviralu) su izrađivali od vrbe, a od vrbine kore u proljeće su pravili i trublje. Savijenu oguljenu koru zadržavali

16 Broj rupica koje kazivači spominju zaista ne odgovara broju rupica na sviralama. Čurlikaća, ćurlik, je jednocjevna (a ne dvocijevna) svirala koja ima 6 rupica za razliku od (dvocijevnih) svirala (4:3). Pošto nisam imao prilike vidjeti glazbalo o kome govore, sa sigurnošću ne mogu tvrditi o čemu se ovdje radi.

su zabodenom dračom, ovakve trublje ali su *rikavac*. Zanimljivi su i odgovori na moje pitanje o melodijama koje su se svirale na ovim glazbalima. Osnovnu melodijsku liniju danas nazivaju melodija, pa kažu:

"Kad minja melodiju to naziva *minja zokove*. To isto kad igra na *šije* (na *muru*) pa vikne promini *zok*, promini prste…"

Guslara se slabije sjećaju, manje ih spominju. Spominju današnjega najpoznatijeg guslara u ovom kraju, Danu Jurića kojega rado slušaju iako i sami znaju da je Dane tek nakon Domovinskog rata započeo svojim sviranjem i *kanculanjem* - sklapanjem stihova.

Postoji jedno novije glazbalo koje je često bilo u upotrebi, rado se na njega sviralo i uz njega plesalo. To su *cvintare* – usna harmonika. U ruke je uzima Branko Šarac i s lakoćom svira melodiju jedne zabavne pjesme koju izvodi Oliver Dragojević. Svirka pobuđuje opuštenu atmosferu; na sredinu dvorane se stavlja *pletenka* (demižon), a plesači komentiraju da se nikada bez *pletenke* i *smrikovca* (susak ili bukara) nije pivalo ni sviralo. Ana Samac preuzima *cvintare* i započinje svirku *kukunješća*, najatraktivnijega brzoga, poletnog kola koje se plesalo upravo uz *cvintare*. Razne su teorije pojave ovog kola u dinarskim krajevima, no činjenica je da je kolo živo i atraktivno, jednostavnog ritma koji dopušta slobodnu improvizaciju kako sviraču tako i žustrim plesačima koji ga prate. Obično sam svirač slobodnom rukom svirajući povede kolo, a ostali mu se (njoj se) priključuju; svira se i pleše oko *pletenke*. *Kukunješće* ili *kukunjača* kolo je koje i danas s radošću plešu.

PLESANJE (KOLANJE)

Veseli plesači nastavljaju prikazivanjem plesnog repertoara koji poznaju. Prvi korak koji demonstriraju je 6/8 korak, *korak po starinski*. Ono što primjećujem je razlika u intenzitetu poskoka između muškog i ženskog koraka. Dok se muškarci čvrsto s uzdignutom nogom naslanjaju na puno stopalo cure se kroz nekoliko koraka mekano šuljaju za njima. I mlada skupina uspješno imitira plesanje svojih starijih iako im je potrebno ukazati na "finese" koje stariji u svojem držanju i načinu izvedbe već odavno posjeduju.

"Kolo započinju ženske pa im se pridruže muškarci. Držanje je obično za ruke, koje su prirodno raširene kako bi se moglo plesati bez smetnje. Kolo je zatvoreno i mješovito, iako može biti nekoliko ženskih zajedno, pa muški upadaju među njih. Pleše se tako da se kolo kreće u lijevu stranu (u smjeru kazaljke na satu) bez zadržavanja i koraci su usmjereni u pravcu kretanja. Tijelo je malo nagnuto naprijed i ponekad se može radi naglaska dublje sagnuti. Plesni obrazac je u šesterodijelnoj mjeri. Na prvi i treći korak se naglašavanje postiže ubačenim predkorakom, što je karakteristično za plesove gotovo cijeloga dinarskog područja. Svi koraci se plešu punim stopalom

i tvrdim udarcima, jer je to jedina zvučna podloga pošto instrumentalne pratnje nema." (Vidoslav Bagur)

Čvršći i brži korak od ovoga je 11/8 korak pod nazivom *kolo kase* (*kasom*). Kao i kod pjevanja i sviranja i u ovom segmentu postoje terminološke oznake koje plesači koriste da bi dosljednije opisali radnju same izvedbe. *Četri puta naprid dva nazad ili četri puta kukunješće dva nazad, ili četri puta pa povratka* - su varijante kojima se opisuje korak koji su upravo izveli. Sličan korak u Promini i Mirlović Zagori se naziva *četri naprid*. Nakon diskusije oko jedinstvenog termina mladi se ipak odlučuju za naziv *kolo kase* koji su prvi i najfrekventnije čuli od svojih starih.

"Kolo koje se pleše pod ovim imenom po nekim karakteristikama je iznimka u dinarskom području. U širem području plešu se varijante koje su vjerojatno nastale prema istom uzoru. Analiza i usporedba ovog plesa s njemu sličnima bit će učinjena na drugom mjestu, a ovdje ćemo se zaustaviti na njemu samom. Plesovi dinarskog područja su po formi zatvorenoga mješovitog kola, što je karakteristika i ovog primjera. Plesovi dinarskog područja su bez instrumentalne pratnje, pa zvučnu podlogu čini udaranje nogu (cijela stopala) o tlo. To definira i stil plesanja, jer snažni udarci zahtijevaju plesanje cijelom težinom tijela, nešto spušteno težište i vrlo male geste nogama, osim u posebno naglašenim dijelovima plesa. To sve je vidljivo u kolu Kase i po tome spada u tipične dinarske plesove. Razlika nastaje u smjeru plesanja i duljini plesnog obrasca. Svi dinarski plesovi u širem području Dalmatinske zagore plešu se u pravcu hoda kazaljke na satu (u lijevo) i imaju šestodijelnu mjeru. Kolo Kase ima jedanaest dijelnu mjeru i u prvom dijelu se pleše u lijevo, a u drugom dijelu u suprotnu stranu, u desno (zato ga zovu i "napovrat"). Prema ovim posljednjim podacima moglo bi se zaključiti da se radi o novijoj tradiciji." (Vidoslav Bagur)

Slijedi korak koji gradacijski akcelerira u odnosu na dva prethodna prikazana koraka. Ovo kolo naziva se *kolo trke, trčkalica, trkom*.

"Zatvoreno, mješovito, šestdijelni plesni obrazac, obično držanje za ruke, plesanje u lijevu stranu, dugim skokovima postiže se vrlo brzo kruženje po čemu je i dobilo ime "trke"." (Vidoslav Bagur)

Nakon ovog izuzetno atraktivnog i zahtjevnog koraka situacija se smiruje i mladi predvodnik plesa Ante demonstrira korak slikovita naziva *noga u kolo*. Sam naziv kola sugerira pokret po kojem je ples dobio i ime. Neobična je struktura ovoga kola koja bi se vrlo lako mogla podijeliti na 5, umjesto regularnih 6 dijelova.

"Mješovito, zatvoreno kolo držanjem za ruke. Pleše se u smjeru kazaljke na

satu. U vrijeme plesanja jako se naglašava treća doba udarcem na oba stopala istodobno, a zatim izbacivanje desne noge u pravcu kola. Povremeno pojedinci saginjanjem tijela i jakim udarcima o tlo čine ples vrlo temperamentnim. Ples ima peterodijelni plesni obrazac i po tome za ovo područje predstavlja iznimku." (Vidoslav Bagur)

Jedino kolo uz koje pjevaju je *biralica* (biračko kolo) u kojem pjevači *šetanim* korakom ispjevavaju improvizirane stihove dok za to vrijeme mladić izabire djevojku ili djevojka mladića, šetajući i poskakujući ponosno sredinom kola. Napjev se izvodi na način da predvodnik pjevanja započne inicij na koji mu cijela, mješovita pjevačka skupina istim tekstom odgovara. Iako naši izvođači pjevaju pretežito jednoglasno, radi se o novijem napjevu koji spada u stil pjevanja *pod bas* tako da se donji glas može vrlo jednostavno i efektno priložiti vodećoj melodiji:

Ajde mala u kolo igrati,
Ajde mala u kolo igrati.
Dodija mi na stranu gledati,
Dodija mi na stranu gledati.
Ajde mali biraj para
da vidimo je li valja.
Igraj mala nisi žena,
pod tobon je crna zemlja.
Ovo dvoje šta j' u kolu,
ne pričaju al' se volu.
U kolu se ne divani,
izlazite oboj' vani.

POKLADE

Razgovor o prilikama u kojima se pjevalo nastavio se i na običaje u kojima je pjevanje važan segment rituala. Poklade, *mačkare* ili *čarojice* kako ih nazivaju moji kazivači, tipičan su običaj koji se u prošlosti, čak i onoj dalekoj, održavao u ovome kraju.

Ono što me fasciniralo pri razgovoru je različita percepcija muškog i ženskog viđenja ophoda.

Na pitanje o pokladama i pokladnim običajima žene odgovaraju potvrdno:

"Kako da ne. Maškare su se oblačili u bile marame. Imali su babu i dida. Imali su barjaktara i tri mlade i babu i dida. Onda pivaju:

Domaćine dome moje,
evo neve prid tvoj dvor.
Darujte nam barjaktara,
svaka maja po dva jaja.

Darujte nas, ne držite nas,
nije neva za stajanje,
već j' neva za putovanje.

"Znali su ići baš na poklade.[17] Did i baba bi radili *nike komplikacije,* a mlade neviste bi mele kuću. Didu su bacali slaninu na sablju: *Namažite didu sablju, pa će bolje ljubit babu*."

Uspoređujem opis ovog ophoda s *mačkarama* u Pakovu Selu koje sam u nekoliko navrata pratio i dokumentirao i nalazim mnogo zajedničkih elemenata koji ove ophode stavljaju u istu skupinu tradicijskih fenomena. Mala je razlika broj *nevista* koje prate povorku; u Pakovu ih je najmanje tri ali može biti bilo koji neparni broj dok žene na Miljevcima tvrde da su "uvik morale biti tri *neviste"*. Stari domaćin je posipao babu i didu lugom. Ljudi bi ih primali u svoje kuće možda bolje neg' danas, kako kaže moja kazivačica.

O istom običaju muški kazivači dali su mi sasvim drugačije informacije:

"Mi ih zovemo *čarojice*. U *čarojice* se iđe na poklade, na *pokladnicu*. Pokladnica je ned'lja iza Čiste sride. *Čarojice* su kao maškare. Tri se dana iđe, prije se je tako išlo. Išlo b' se subota, nedilja i pokladni ponediljak. Moglo bi se čak reći od Čiste sride naprid. Nažalost, sad se to već izbacilo. Ove godine je bila jedna grupa, pa su obišli pet-šest sela. Mi smo se bili dogovarali pa nismo išli".

Koliko Vas je išlo?

"Uvik iđe barjak, baba, did, mlade. Najprije je iša barjaktar. Prija se je nosila samo crvena krpa a sad moš' nosit šta oš'. Iša bi za njima did i baba i dvi, može bit i tri mlade s metlom."

Potenciram pitanje o broju mladih (paran ili neparan broj) na što kazivač pristaje na tvrdnju da ih je obično bilo pet. Išlo se od kuće do kuće. I onda se pivalo:

Domaćine, dome moj,
evo neve prid tvoj dvor.
Darujte je, ne drž' te je,
nije neva za držanje,
već je neva za 'odanje.
Namažite didu sablju,
da vam bolje ljubi babu.

I onda did babu privali na lozu i udri! Did je nosija sablju na koju mu bace klip slanine.

17 Poslije, iz razgovora s pjevačima sudionicima poklada, doznajem da ta pokladna nedjelja ipak spada na neke druge, neuobičajne datume, nedjelju poslije *Čiste srijede*.

Slijedi pivanje:
Svaka Maja po dva jaja,
čerak mesa od koze,
litru vina sa loze.

Pjevanje ovih napjeva odgovara glazbenom predlošku koji su predstavili kao *pivanje po našu*. Razliku vidim u malo sporijem, mističnijem tempu izvođenja i neprekidnom deklamiranju tekstova koji podsjeća na slična mantrička ritualna stanja kod kojih konstantno ponavljanje glazbenog predloška sudionike dovodi u posebno transcendentalno stanje.

"Prije su se kupila jaja, slanina, naranče, orasi, a danas se daje po koja kuna. I onda kad se sve završi, narižeš one slanine i navrigaš jaja i dobro se svi natuču onoga vina (svak' izmiša – kanta je kanta, pa kakvo je takvo je). Kad bi davali dar onda bi domaćin mora reć: "Povali de babu dide, neka ova čeljad vide! Teke luga bi se prosipalo onima koji ne bi ništa dali. Prija smo rata mi bacali lug, a sada to više i ne bacaju. Prija se je išlo i s kočijom – *đendinerom*."

Ono o čemu se i jedni i drugi slažu odnosi se na stanje običaja u današnje vrijeme.

"Šta je došlo sad kod nas?!? Mladi se boje, a stariji neće, jednostavno neće. I šta je još najveće zlo - razgovara sam s onima šta su ovu godinu išli - znaju puštit pasa, dva u avliju da mu ne uđeš ili zatvori ti kuću. To je prije bija običaj, taman prava čast da ti dođe u kuću."

BELAMARIĆEVE SNIMKE

Za istraživača tradicijske baštine koja nije u funkciji u suvremenom društvu koji donekle pozna njihovu tradiciju, toliko da s pitanjima inicira sjećanje na zaboravljene glazbeno-plesne stilove i žanrove, ne postoji ljepši osjećaj nego kad kazivači "otvore dušu" i podijele iskrenim odgovorima svoja davno stečena znanja i iskustva. U tom trenutku kod istraživača se javlja osjećaj dužnosti uzvraćanja za njihov trud jer komunikacija u ovim prilikama najkvalitetnije djeluje dvosmjerno.[18] Prije susreta s članovima KUU-a potrudio sam se pregledati arhive u nadi da bih pronašao kvalitetan arhivski materijal koji bi moje kazivače razveselio, a meni osigurao dobru suradnju u budućim projektima. Jedino što sam uspio pronaći bile su dvije tonske vrpce studijskih snimaka Ive Belamarića,

18 Applied ethnomusicology – aplikativna ili primijenjena etnomuzikologija je podgrana etnomuzikologije koja sve više zaokuplja pažnju današnjih istraživača razmatrajući ulogu istraživača u zajednici koja se reflektira kroz njegove možebitne aktivnosti – rad s kazivačima, savjetodavni utjecaj na kazivače. Hrvatski etnomuzikolog Svanibor Pettan idejni je začetnik studijske skupine koja organizira skupove čiji je fokus upravo primijenjena etnomuzikologija.

koje je cijeli svoj urednički vijek na Radio Zagrebu (Hrvatskom radiju) proveo snimajući terenske audiozapise otočnoga, obalnog dijela, ali i zaleđa Dalmacije emitirane u redovitim programima državnog radija. Dio njegove arhive dobili su članovi udruge *Pjevana baština* koji za cilj imaju sakupiti arhivsku i suvremenu građu tradicijske glazbene baštine (pogotovu one crkvene) Šibenske biskupije. Dvije tonske vrpce, danas digitalizirane i prebačene na medij kompakt diska, dao sam članovima udruge kao poticaj na daljnji rad i istraživanje svoje tradicije. Pjevanja i svirke snimljene tom prilikom kvalitetno su zrelije od današnjeg pjevanja, glasovi ujednačeniji a tonski nizovi netemperiraniji. Isto se odnosi i na svirku na diplama i sviralama koje su tom prilikom snimljene. Kao primjer izdvojio bih vrlo zanimljiv razgovor s kazivačicom Katom Božić, koja je govorila što za nju znači pjevanje i kako je to bilo "nekad":

> "Šta san ja večeras pivala to je ništa kako san ja pivala kad san curon bila... u selu je bilo šest cura, ovce smo čuvale, prele, bičve plele; pivale smo dok smo ovce čuvale. Mi se naučili od malena čuvat ovce i pivat. Danas je sasvim drukčije, i pivanje i sastajanje... ne mogu pivat sad ka šta san bila mlada. Nema više blaga. Ako iđe ko s ovcama, onda je to starčad. Mladi nema niko. Mladin samo knjiga u ruki – iđu za boljin kruhon.

Već prije tridesetak godina kada se ovo snimanje dogodilo, kazivačica je bila svjesna procesa koji mladost odvode sa sela i pjevačkog života koji se s godinama (i njenom starosti) rapidno mijenja. Belamarić donosi snimke njezina pjevanja koje po strukturi odgovara i *pivanju po našu* (*u ravan*) ili *pivanju po starinsku* (*starovinsku*) s potresanjem glasa u napjevu:

Grlo moje zvoni kano zvonce
naučilo čuvajući ovce

Čuvan stado ja i moje drago
dragi plaća ko mu stado vraća

Moj dragane sve li se zeleni
moja ljubavi tvoja uveni

Visovac je nasred Krke vode
kog' ne voli nevod' mi ga o'de.

Visovačka Gospe Tebi hvala
Ti si za se misto odabrala.

Pijem vino iz crveni(h) boca
pomozi nas Gospe od Visovca.

Sva navedena zapažanja i zaključci koje sam imao prilike spoznati prilikom samo jednog susreta s članovima KUU-a "Miljevci", današnjim najistaknutijim nositeljima miljevačke tradicijske kulture, upućuju na bogatu tradicijsku glazbeno-plesno-običajnu kulturu koja danas egzistira samo u tragovima, u njihovim sjećanjima te ponajprije u izvedbenom kontekstu – u izvedbama članova udruge na nastupima u Miljevcima, ali i na pozornicama diljem Hrvatske. Logičan je to nastavak tradicije koja je egzistirala u određenim životnim okolnostima koje su se u današnje vrijeme posve promijenile. U isto vrijeme, dobro dokumentirana tradicija zalog je novim generacijama koje će imati prilike na svoj način interpretirati nasljeđe svojih predaka.

Kazivači, članovi KUU-a "Miljevci":

Ana Samac (1948.)
Ana Samac (1943.)
Neda Samodol (1956.)
Anka Samodol (1943.)
Branko Šarac (1959.)
Ivanka Šostara (1958.)
Zorica Gverić (1965.)
Marija Skelin (1937.)
Ivan Kisić (1957.)
Matko Duilo (1962.)
Branko Perić (1962.)
Zvonko Šostara (1957.)

RASELJAVANJE MILJEVACA I EMIGRACIJA

(Što ne bude napisano, bit će zaboravljeno!)

Marko Grabić

Sudbina raseljavanja Miljevaca sa svojih sedam sela nije nažalost mimoišla kao ni ostali dio Dalmatinske zagore, pa i cijele Hrvatske, te Bosne i Hercegovine gdje žive Hrvati. Naročito su Miljevci bili sustavno zapostavljeni tijekom stoljeća jer su bili nacionalno svjesni, i kao takvi opasni za tuđinske ideologije, kojima su se Hrvati iz Dalmatinske zagore znali uvijek suprotstaviti. Zahvaljujući tomu našemu tvrdome mentalitetu odgojenom na ovom našem kamenjaru, usprkos svim vjetrometinama, uspjeli smo opstati i othrvati se nadmoćnim tuđinskim legijama Mongola, Mađara, Turaka, Habsburgovaca, Mlečana, Talijana, Srba i Jugoslavena.

Uzroci raseljavanja Miljevaca su uvijek gospodarski, politički, a tuđinske vlasti koje su gospodarile nad ovim našim prostorima, ništa nisu poduzimali da bi olakšali teški život puka na škrtoj zemlji, često poharanoj vremenskim neprilikama, nerodnim godinama, glađu, pošasti (u 19. i početkom 20. stoljeća), sušama, ljetnom žegom i burom. Novačenje u tuđe vojske, nepodnosivi nameti poreza na siromašna seoska gospodarstva, nasilja tuđinskih strahovlada, te zatvaranje ugljenokopa, rezultiralo je odlaskom sa starog ognjišta, traženjem slobode, kruha i ruha drugdje, jer drugog izlaza nije bilo.

Poznato je da je u devetnaestom stoljeću (1879.,1881.) i početkom dvadesetog (1903.) bila velika glad na Miljevcima, i da se narod masovno selio u sjevernu Hrvatsku. Isto tako se je nastavljalo iseljavanje u prekomorske zemlje

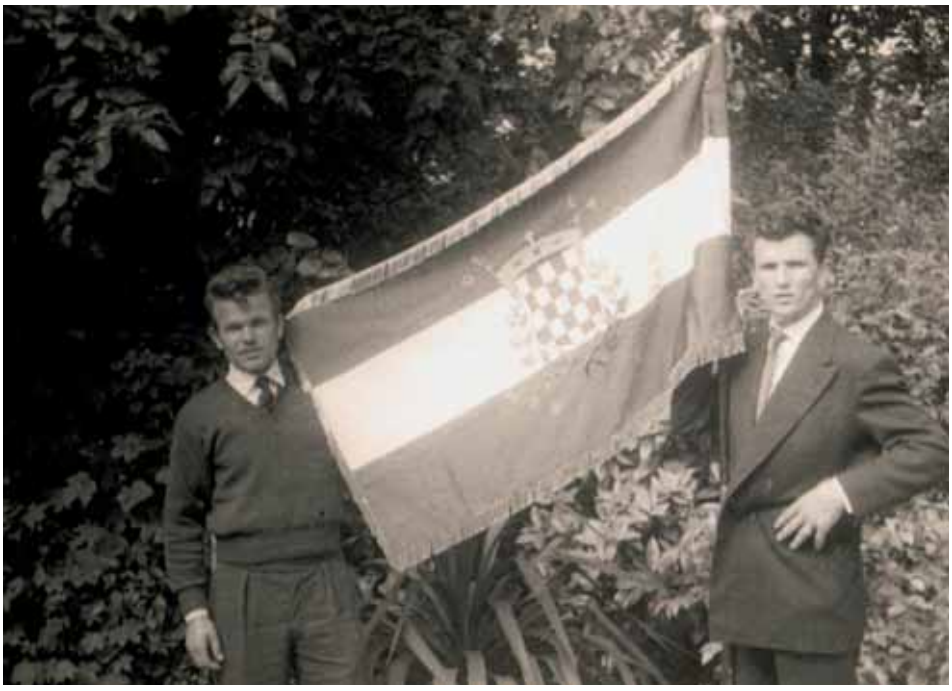

Stipe Ivić i Marko Grabić, dva Miljevčanina u Parizu 1958.

početkom 20. stoljeća. Ako pregledamo useljenike u SAD-u (na popisu Ellis Island Foundation) za vrijeme Austro-Ugarske monarhije i prve Jugoslavije, naći ćemo ova Miljevačka prezimena :

Bačić(1910.,1912.,1913.,1914.,1924.), Deronja (1907.), Dželalija (1910.), Galić (1910., 1912., 1913.), Grabić (1906.), Ivić (1912.), Kulušić (1910.,1912.), Lovrić (1913.), Malenica (1910., 1912.,1913.), Samac (1913.), Skelin (1912. ,1924.), Stojanović (1910.,1912.,1923.), Vatavuk (1912.,1913.,1921.), Vlaić (1910.,1912.), Vranković (1911.,1913.) i druga.

Mnogi su se tada nastanili u Pennsylvaniji (SAD) u istom mjestu, valjda povlačeći i pomažući jedan drugoga, a to je dokaz miljevačke solidarnosti, ma gdje bili po bijelom svijetu. Isti slučajevi su u Kanadi i Australiji, gdje su prvi emigranti otvorili putove drugima: rodbini, susjedima i prijateljima, pomogli ih i zapošljavali blizu sebe, tako da opet budu jedna zajednica svoga roda hrvatskoga, gdje mogu komunicirati na majčinom jeziku, a da im tuđina bude snošljivija i manje gorka. Evo što je napisao Fran Mažuranić o tuđini:

"Tuđi su oni meni i ja njima. I moja bol je njima tuđa, kao i meni njihova radost. Tuđe sunce ne grije duše!"

Duboko su mi se usjekla sjećanja na riječi moga pokojnog oca Šime pedesetih godina prošlog stoljeća, nakon završetka osnovne škole na Širitovcima,

U dvorani Sv. Pavla u Rimu, prigodom imenovanja nadbiskupa F. Kuharića kardinalom 1983.

kada mi je rekao: Sinko, ovdje nema života, morat ćeš poći u grad na zanat. Zna se koji: pekar, mesar ili fratar. Nije bilo izbora nego onaj prvi. Kad čovjek mora napustiti ognjište i rodnu grudu, nitko osim Boga ne može osjetiti njegove boli u srcu i duši, znajući da gubi svoj dom, idući u nepoznati svijet neizvjesnosti. Ta prekretnica zna u životu uroditi plodom i uspjehom, ali isto biti kobna u tuđem svijetu, za one kojima sreća ne ide na ruku, kad leteći što dalje od domovine slome krila da se više nikad u domaju ne povrate.

Zato poslušajmo proroka Jeremiju iz Biblije: "Ne plačite za mrtvacem. Plačite za onima koji odlaze da se nikad ne vrate kući, da više nikad ne vide svoje domovine. "Kako iseljenici i izbjeglice sa sobom nose vlastitu kulturu: jezik, vjeru, običaje, ne smije se zaboraviti pastoralnu brigu naše Crkve, koja preko hrvatskih katoličkih misija prati i sakuplja, osiguravajući dušobrižništvo svuda po svijetu, gdje obitavaju veće skupine Hrvata."

Važno je također naglasiti ove dvije rečenice objavljene u predgovoru Monografije "Katolička Crkva i Hrvati izvan Domovine", izdane u Zagrebu 1980. godine:

"Rodivši se kao evropski kršćanski narod iz velike seobe naroda koja je izmijenila lice Evrope, Hrvati su u idućim većim i manjim seobama gubili žive dijelove svoga narodnog tijela, sudjelujući u uzajamnom obogaćivanju na-

Miljevčani na Trgu sv. Petra u Rimu 1983.

roda, u preoblikovanju svijeta. A Katolička crkva, koja je tako blisko sudjelovala prilikom rađanja naroda Hrvata u sadašnjoj njegovoj domovini, jednako je vjerno i sve sustavnije pratila taj narod u njegovu seljenju diljem svijeta."

Kako je kod nas u Hrvatskoj zanemarena sudbina povijesne zbilje o bijegu ljudi i žena iz tzv. "samoupravnog socijalizma", predočit ću osobne doživljaje mog bijega iz Cavtata u Italiju, koncem mjeseca lipnja 1956. godine. Naime, kad smo nas petorica motornim čamcem ostali bez goriva nasred Jadrana, ugledali smo jedan drugi veći brod, mislivši da su to talijanski ribari, kad tamo, naši Konavljani i Dubrovčani bježe u Italiju kao i mi. Njih 16 muških i dvije djevojke. Prišli smo k njima u njihov brod i sretno stigli u Italiju u mjesto Monopoli kod Barija. Već prvi susret s Talijanima nije nam se činio simpatičnim. Neki policijski oficirčić nas je postrojio u prostoriji na obali, niskog stasa, nervozan, stao se derati na nas špancirajući, gledajući nas u oči, kako su Tito i Jugoslaveni pobili toliko i toliko tisuća Talijana, itd. Među Konavljanima, bila su dva starija gospodina, koji su Talijanu znali odgovoriti, da mi nismo ni Titovci, ni Jugoslaveni, već Hrvati, bježeći od Titova komunističkog režima, te da su upravo oni Talijani, kada su kapitulirali 1943. godine naoružali partizane, koji su pobili više Hrvata nego Talijana.

Poslije te lekcije, prebačeni smo u Bari i smješteni u neki motel, do ispitiva-

Susret u Šibeniku Marka Grabića s predsjednikom Franjom Tuđmanom 1993.

nja. Tada nam je tumač i glavni isljednik prevodio članak iz talijanskih novina o događaju koji se zbio malo prije našeg dolaska u Italiju, što su vidjeli i opisali talijanski ribari: Kako su gledali užasan prizor na Jadranu, gdje je brodica bježala prema njima, i kako je iz vatrenog oružja jugoslavenske pogranične straže bila uništena, a zatim s veslima tih nesretnih bjegunaca bili fizički dotučeni. Tako su mnogi završili na dnu Jadrana umjesto u Italiju.

Naš tumač ispitivač nam je davao "očinske savjete" da se čuvamo i bježimo od hrvatske emigracije i njezinih društava, a kad dobijemo političke azile, da emigriramo što dalje, najbolje u Australiju. K tom nam je davao recepte da javljamo prijateljima u Dalmaciji, kada bježe, neka se čuvaju u pripremama na bijeg, jer da on zna da ih tada jugopolicija najčešće otkriva i hvata. Naravno da našeg savjetnika nisam poslušao, znajući na što je aludirao: "Iselit nas triba da nas manje ima".

Prihvatit ovakav savjet s hegemonističko-iredentističkom primisli, značilo bi prekinuti žilu kucavicu, taj tajanstveni bitak svoje narodnosti o kojoj Matoš reče :

"Po narodu si svome sve
bez njega nitko i ništa"

Iz Barija smo prebačeni u logor Udine. I tu se vodila prljava politika izme-

Marko i Tereza Grabić u Podgrađu kod Benkovca 1997.

đu Jugoslavije i Italije, pa su Talijani prisilno vraćali izbjeglice. Govorilo se da je Italija od Jugoslavije za protuuslugu dobivala stare kljusine, drva, jaja itd. Izbjeglice su više puta manifestirali zbog toga. To se dogodilo par dana poslije mog dolaska u Udine. Masa ljudi bježi pred policijom, dok ja nemajući pojma o tome, ne bojeći se i ne bježeći, dobio sam tada talijanski pendrek s leđa od jednog Istrijana koji se zvao Aldo. Taj "heroj" obučen u civilu, da bi mogao nekoga lakše kukavički napasti s leđa, nagrađen je za glavnog "Capoa" u Kvesturi za izbjeglice u Udinama.

Neizvjesnost čekanja u izbjegličkom logoru u Udinama za dobivanje azila, a zatim da nas neka država primi ili otkupi, kao nekada robove, bilo je ponižavajuće pa je jedini izlaz bio kovati novi plan za ilegalni bijeg u Francusku, uz veliki rizik pješačenjem preko Alpa i doći do Pariza.

Ovo želim istaknuti s kakvim trnovitim putovima su se izbjeglice suočavali, a što bi tek doznali kada bi mrtvi progovorili, koji su ustrijeljeni na granici Jugoslavije, oni koji su završili na dnu Jadrana i oni koji su se strmoglavili u provalije prelazeći granice preko Alpa.

U tjedniku "Arena" od 01. 02. 1984. godine, krupnim slovima u podnaslovu članka piše i ovo: "U službenim evidencijama komande graničnih jedinica zapisano je: od 1946. do 1976. godine na našim granicama uhvaćeno je gotovo dvije stotine tisuća osoba, koje su na nedopušteni način pokušale prijeći državnu među."

Dakle, bježalo se masovno iz Titova "samoupravnog socijalizma" preko kopna i mora, a jasno je da su većinom bjegunci bili Hrvati. Nitko nažalost o tome danas ne zbori koliko je demografska slika Hrvatske katastrofalna zbog masovnog bijega i iseljenja iz srbo-komunističke Jugoslavije, gdje im nije dana mogućnost za normalan život u slobodi i vlastitoj zemlji.

Poslije su vlastodršci Jugoslavije promijenili taktiku, dijelili su njihove pasoše, jer je to nekima odgovaralo: "Raselit nas triba da nas manje ima". Nudeći putovnice s ciljem da razvodne hrvatsku političku emigraciju i neutraliziraju njezinu aktivnost, često s ucjenom da rade za njih, prijeteći im da se čuvaju daleko od hrvatskih emigranata i njihovih društava, jer da su isti opasni zato što se bore za nekakvu Hrvatsku, a za rušenje Jugoslavije, koja tobože uživa veliki ugled u svijetu . Tako su Udbini agenti lakše kontrolirali sve koji su dobivali jugo-pasoše, jer su ih na povratku u domovinu pozivali na "razgovore", te sijali spletke između "pasošara" i političkih emigranata, držeći se one latinske poslovice "posvadi pa vladaj", istodobno organizirajući brojna ubojstva, više od sedamdeset hrvatskih rodoljuba u inozemstvu. Nažalost, za ta mnogobrojna ubojstva do sada nitko nije odgovarao, kao ni za Bleiburg i druge poslijeratne zločine, premda je sa zakašnjenjem Sabor osudio komunističke zločine (30. lipnja 2006. g.).

Hrvatska emigracija sa stotinama raznih društava, pokreta stranaka i vijeća diljem slobodnog svijeta gdje žive Hrvati, borili su se dopuštenim i zakonitim sredstvima, dokazujući da je upravo komunistička Jugoslavija teroristička, a ne hrvatska emigracija. Također dokazujući da imamo pravo na vlastitu državu i da smo sposobni brinuti se o svojoj sudbini bez bilo čijeg tutorstva. Ta ideja, koju je hrvatska emigracija beskompromisno zastupala, došla je do izražaja 1990. godine kada je brecnulo Titovoj Jugoslaviji.

Sigurno još ima živih Udbinih funkcijonera koji su slali dvolična pisma, i pružali tobožnju "ruku pomirnicu", kao i prijeteće poruke preko rodbine, na koje naravno, nisu nikad dobili odgovora.

Kada sam se prvi put vratio u Hrvatsku 1990., nakon 34 godine, netko mi je postavio pitanje bojim li se, jer su još crvene petokrake bile na policijskim kapama. Odgovorio sam da se nikad nisam bojao, a najmanje sada, kada sam na svojoj zemlji, koja mi daje snagu, nego neka se sada boje oni koji su nama u emigraciji radili o glavi.

Može se lako dokazati da je dijaspora, živeći u zapadnim demokracijama, naučila poštovati suprotna mišljenja i prema tome bila za pomirbu, dok komunistički virus i dalje živi u glavama bivših okorjelih komunista, i zato oni nama lako ne opraštaju, kao što smo to mi učinili njima. Valjda zato što smo navješćivali i radili na rušenju svake Jugoslavije i za uspostavu slobodne i samostalne države Hrvatske .

Četvrtog ožujka 1990. godine, doznavši za velebni skup održan na Miljevcima, uputio sam Hrvatskoj Demokratskoj Zajednici sljedeću poruku:

"Neizmjerno oduševljen vijestima koje dopriše do Pariza, da je HDZ na čelu s Predsjednikom Franjom Tuđmanom, organizirao veličanstveni i uspjeli zbor u mome rodnom mjestu Miljevcima, koji su kroz moje 34 godine emigracije, uvijek bili prisutni u mom srcu i mislima, ne gubeći nikad nadu u svanuće sretnije budućnosti, koja je Bogu hvala na obzorju."

Tada su hrvatski vitezovi nadljudskim pothvatima i žrtvama, uz neprocjenjivu materijalnu, fizičku i svaku drugu pomoć iseljene Hrvatske, uspjeli obraniti i osloboditi jedan za drugim, dio našega nacionalnog područja, od srbočetničkog okupatora i jugovojske . U to vrijeme najvećih kušnja, dominirala je solidarnost iseljene i domovinske Hrvatske i zato smo pobijedili.

Ne bih želio isticati dužnosti koje sam obnašao u hrvatskim društvima, no držim važnim istaknuti neke aktivnosti. 1968. godine u ime Hrvatskoga Radničkog Saveza uputio sam čestitku generalu De Gaulleu, a istodobno smo opisali mukotrpnu borbu hrvatskog naroda u komunističkoj Jugoslaviji za svoj opstanak. Odmah sam dobio odgovor kojim se general De Gaulle uljudno zahvaljulje.

1983. godine kad je zagrebački nadbiskup Kuharić imenovan kardinalom, došao sam iz Pariza u Rim, sa grupom koju je predvodio pater Vladimir Horvat. Ponio sam sa sobom hrvatsku zastavu i unio je u dvoranu sv. Pavla, usprkos premetačini i zabrani od talijanske policije. Nakon završetka ceremonije i imenovanja, kardinalu Kuhariću sam s našom trobojnicom prvi čestitao. Tada dopisnik "Nove Hrvatske" od 27. veljače 1983. godine pored ostalog javlja iz Rima:"Jedan mladić za kojeg sam čuo da radi u Francuskoj, cijelo vrijeme i kroz sve svečanosti bio je uvijek u blizini kardinala s razvijenom hrvatskom zastavom."

Kad sam vidio kako hodočasnici iz Hrvatske sa suzama ljube našu trobojnicu s grbom, tada sam odlučio razviti je što više i prkositi zlokobnoj Jugoslaviji.

Na koncelebriranoj misi u Sv. Jeronimu koju je predvodio kardinal Kuharić sa šezdesetak svećenika, stao sam uz njih na oltar sa hrvatskom zastavom i šibenskom kapom, tako da su opet emigrantske novine javile da je tadašnji čin bio veličanstven sa predznakom hrvatske državnosti.

Navest ću jedan događaj s brifinga u Hotelu Intercontinentalu u Zagrebu, kada smo ja i supruga bili promatrači OSS-a na izborima 1997. godine u Hrvatskoj, te imenovani za Benkovac i benkovačku regiju.

Naime, neki strani "strateg" na zemljopisnoj karti bivše države, dajući "upute i savjete" kako se moramo držati i čuvati mina koje su postavljene po cijeloj Jugoslaviji moja supruga je intervenirala na engleskom jeziku, rekavši pred svim predstavnicima OSS-a i diplomatima, da mine nisu postavljene po Jugoslaviji, već po Hrvatskoj, koje je posijala velikosrpska Jugoslavija i njezina JNA, te nadodala zašto se to prešućuje .

U inozemnom izdanju Večernjeg lista (prilog "Dom i Svijet") od veljače-ožujka 2002. godine, objavljen je u nastavcima članak "Hrvati u Francuskoj"), koji smo napisali ja i moj sin Branimir.

Valja naglasiti da hrvatska svijest živi po čitavom svijetu, gdje ima njezinih sinova i kćeri. Ljuto se varaju oni koji kažu da smo izgubljeni i nekorisni za domovinu. U listopadu 2006. godine održali smo zasjedanje Hrvatskog Svjetskog Kongresa za Europu u Slovačkoj. Hrvati koji žive u Bratislavi i okolici, koji su tamo došli bježeći ispred turske najezde pred 500 godina, bratski su nas primili i dočekali. Dirljivo ih je bilo vidjeti i slušati, kako gajeći svoj materinski hrvatski jezik (čakavsko-ikavski), sačuvaše kulturu, običaje, nošnju i plesove koje donesoše sa sobom iz Hrvatske, a imaju svoju crkvu, odnosno misu na hrvatskom jeziku, centar, muzej i folklor.

15. siječnja 2007. godine prisustvovao sam sa sinom Branimirom konferenciji u francuskom Senatu, s kontroverznim i simptomatičnim naslovom "Nacionalizmi i vjere na Zapadnom Balkanu", na kojoj je bilo riječi i o Hrvatskoj. Hrvatski predavač na francuskom je bio Tomislav Sunić, iz Ministarstva vanjskih poslova Hrvatske, koji je uvjerljivo branio hrvatske stavove i interese. Iz Bosne i Hercegovine, predavač (na engleskom) bio je franjevac Ivo Marković, koji je govorio dosta površno, poistovijetivši sve tzv. "nacionalizme" na Balkanu. Možemo zaključiti da se ova konferencija pozitivno odrazila, izmijenivši lošu sliku o Hrvatskoj, jer su glavni predavači naglasili da je Hrvatska prva na putu ulaska u članstvo Europske unije. Vremena se mijenjaju, kada se glas o nama čuje u takvoj instituciji kao što je francuski Senat, dok smo do nedavno bili marginalizirani i oklevetani.

Pronašao sam u uglednom francuskom izdanju "Knjige svjetskih čudesa" Marka Polo, pretiskane 1975. godine u Parizu, gdje stoji u predgovoru "Čitaocima" da je njegova porodica podrijetlom iz Šibenika u Dalmaciji . O tome sam izvijestio uredništvo "Šibenskog lista", s kojima sam se sastao, davši im fotokopije i prijevod spomenutog teksta, koji je objavljen na naslovnoj stranici u broju od 9. prosinca 2006. godine pod naslovom: "Novi navodi o svjetskom putniku - Marko Polo Šibenčanin, a ne - Korčulanin ?"

Nije mi bila namjera sve ovo isticati da bih se kitio nekim zaslugama, već sam to činio iz rodoljubnih osjećaja, što je na koncu dužnost prema rodnoj grudi.

Držim da se ne smije zanemariti dobrotvorni i požrtvovni rad hrvatskih ustanova i društava u svijetu, službeno priznatih u državama u kojima djeluju. Mi kao građani dotične zemlje možemo više utjecati nego naša diplomacija kada se radi o netočnostima i krivotvorinama objavljenim u stranim medijima o Hrvatskoj. Posebno možemo lobirati ističući naše pravo ulaska Hrvatske u Europsku uniju, jer po brojnoj dijaspori, jedan dio nas već živi u Europskoj uniji, i to je realnost koja se ne može zanijekati.

Završit ću izrekom velikog rodoljuba, književnika Antuna Bonifačića, kojeg sam poznavao i s kojim sam imao čast surađivati:

"Narodnost je tajanstveno dno, tajanstveni bitak, onaj gorući grm kroz koji je Mojsije nazirao Boga. Tek otrgnut od doma, znamo što je dom."

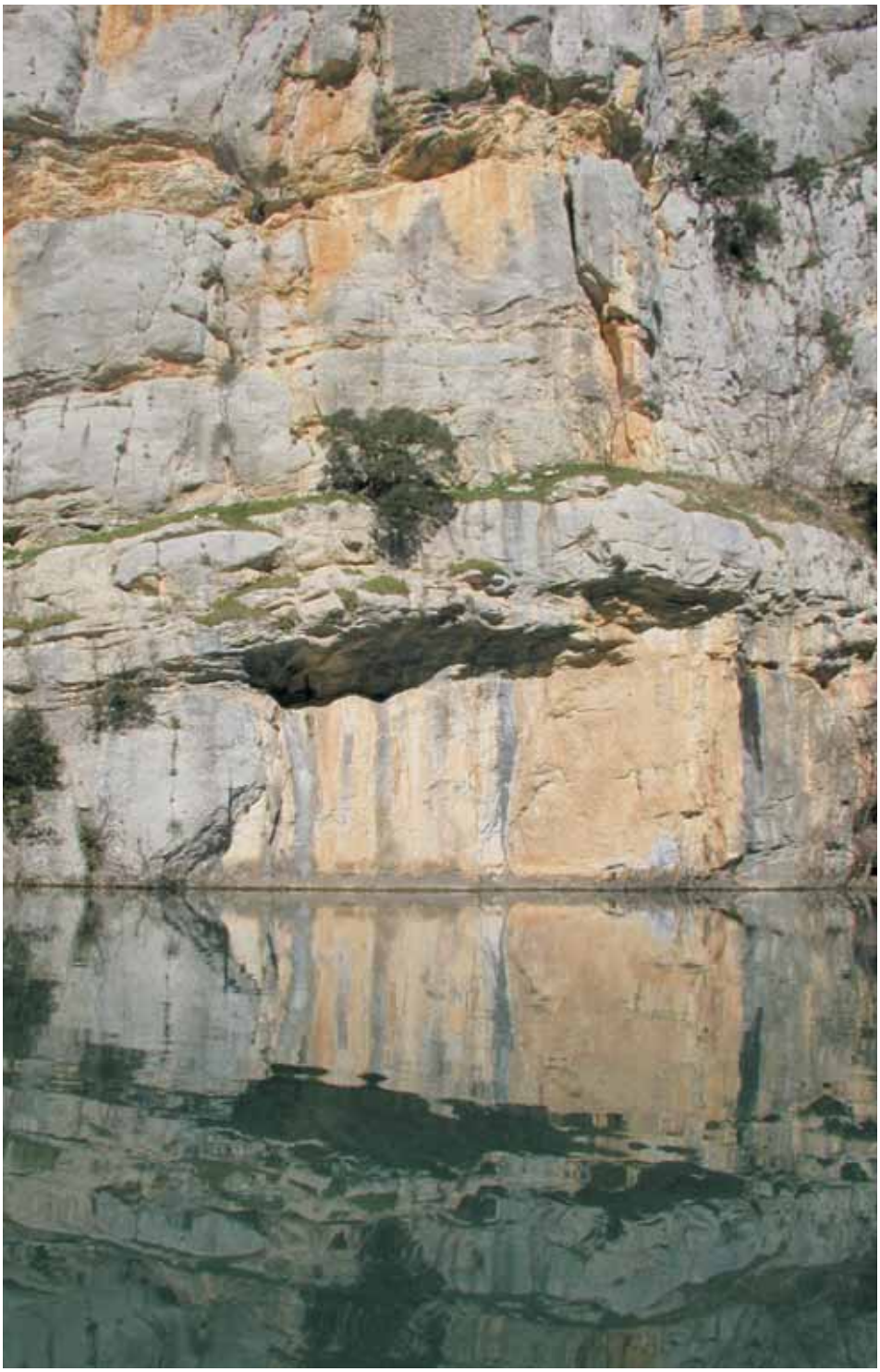

SJEĆANJA MILJEVČANA NA LJUDE I POLITIČKE DOGAĐAJE U MILJEVCIMA

Paško Kulušić

Da se ne zaboravi zapisujem ono što osobno poznajem, odnosno događaje za koje sam informacije primio višeistovjetnim svjedočenjima ili pak uvidom u pisane zabilješke, zapisnike ili sudske presude. Unaprijed se ispričavam za sve moje eventualne propuste u želji da nitko od čitatelja krivo ne shvati bilo koju od krivo predočenih činjenca, dok istodobno priželjkujem da se u drugom izdanju ove knjige popune sve praznine i isprave možebitni propusti nastali slabijim poznavanjem ili krivim svjedočenjem činjenica sudionika razgovora, a nikako namjerom.

Miljevci početkom dvadesetog stoljeća imaju preko 400 obitelji i blizu 2 500 stanovnika. Govorimo o njihovim čežnjama, kroz dvadeseto stoljeće, da se domognu slobodne i neovisne države Hrvatske u kojoj mogu mirno živjeti, raditi i Bogu se moliti. Ni prvi, ni drugi svjetski rat kao ni Domovinski rat nisu tema ovih sjećanja već eventualno samo dodirna usputnost priče.

Početkom dvadesetog stoljeća Hrvatska je pripadala mnogonacionalnoj državi Austrougarskoj a poslije prvog svjetskog rata kraljevini Jugoslaviji. Bila je ideja da će Hrvati skupa sa Srbima i Slovencima postići svoje političko i nacionalno oslobođenje ali su se jako prevarili. Doista mnogi seljaci, poljoprivrednici i drugi nisu u nju vjerovali od samog početka ali vođeni snagom visokih intelektualaca nisu imali izbora, osim živjeti i ...

20. lipnja 1928. godine atentat u Skupštini Jugoslavije u Beogradu također nije tema ovih redaka. Zna se za srpsku prevlast i Pašićevu moć u Karađorđevićevoj Jugoslaviji. Zna se i za posljednji politički govor Stjepana Radića pred masom okupljenog naroda u Miljevcima 1928. godine i masovno davanje podrške republikanskoj ideji, te imena Miljevačka republika.

1934. godine u francuskom gradu Marseillu atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića *(kralja koji je 06. siječnja 1929. donio svoj zakon o zaštiti države i objavio diktaturu po kojoj niti jedan građanin a kamoli grupa ili kakva udruga smije djelovati mimo njegove volje. Zakon je bio vrlo rigorozan a sankcije za njegovo kršenje bile su predviđene dugogodišnja robija ili kazna smrti. Na tu šestojanuarsku diktaturu brzo je, već 07.siječnja odgovorio narodni zastupnik dr. Ante Pavelić i sa svojim prijateljima u Zagrebu utemeljuje Hrvatski ustaški pokret. Dakako da je bio zabranjen a Pavelić i Gustav Perčec bježe u emigraciju pred presudom koja je glasila – smrt).* Jugoslavija u tuzi, ali ne i Miljevčani. Dok mrtvog kralja voze brodom do Splita pa vlakom za Beograd preko Drniša na željezničkoj postaji u Drnišu čeka dosta svijeta da Kralju oda počast, tamo nema Miljevčana. Potiho su se u sebi veselili jer su znali da je on krivac za smrt Radića i hrvatskih vođa u Beogradu. I ovaj događaj samo za bolje shvaćanje prilika.

Pokušat ću opisati slučajeve, robijanja:

I.

Miljevčani gdje god da su idu stopama Radića i prkose kralju i Jugoslaviji. Tako je početkom ljeta 1937. godine Malenica Ivan sin Ivana zvani Jovara rođen 1912. u Ključu, organizirano ubio žandara, šefa policije u Splitu koji je u vršenju službe izričito bio protiv Hrvata kada bi se loše izjasnili o Jugoslaviji i Karađorđevićevu režimu. Žandar prezimenom Kozak prethodno je službovao po Lici gdje je progonio i maltretirao Hrvate. Jovara čini svoje i nastoji pobjeći. Skriva se ali nakon četiri mjeseca biva uhićen i osuđen na smrt strijeljanjem. Pomilovan je i kazna mu se preinačuje na doživotnu robiju koju izdržava u Lepoglavi, gdje je bilo puno političkih zatvorenika među kojima i Juraj Juco Rukavina. Stvaranjem NDH iz kaznionice u Lepoglavi odlazi u ustaše skupa s Jucom jednim od tvoraca ustaškog pokreta u Lici još od 1932. godine. Pogiba kao ustaša 1944. godine u Kaštelima.

II.

Iste, 1937. godine na blagdan Gospe od milosti Radićeva mladež uz klicanje "Živio Radić, živio Maček" organizira skidanje jugoslavenske i postavljanje hrvatske zastave na zvoniku crkve Imena Isusova pred više tisuća ljudi. U tom prednjače i izvršavaju zamjenu barjaka Stipe Kulušić Stipin (Čumbre), Mate Kulušić Markov (Maćurica) iz Kaočina i Nikola (Nire) Kontić sin Ivanov iz Trbounja. Po samom činu izvršenja okružuju ih žandari čiji je zapovjednik bio Jože

Močnik inače Slovenac u žandarmerijskoj postaji u Širitovcima koja je imala i do desetak žandara. Čekali su žandari uz crkveni zvonik da ovi siđu kako bi ih vezali i priveli u Drniš na obradu, ali se sav narod kao jedan složio te kamenjem i kolcima suprostavio naoružanim žandarima koji su uzmakli u Bačića ograde a potom put pod noge. Do žešćeg sukoba i prolijevanja krvi nije došlo zahvaljujući prisebnosti i razboritosti župnika fra Luje Jurenovića koji je mudrom riječju smirio razjarenu masu. (Fratar Luigi Jurenović, kojeg Miljevčani pamte samo po dobru odlazi s Miljevaca 1940. godine a zamjenjuje ga fra Ivan Tomasović poznat po tome što se priključio partizanima.) Kulušići i Kontić su kasnije bili privedeni, ispitivani i kažnjeni po osam dana zatvora.

O drugom svjetskom ratu zna se već dosta samo ću napomenuti da su vrlo složni Miljevčani bili podijeljeni u dvije države voljom jačega, tako da su Drinovci, Brištani kao i Nos Kalik pripali Italiji. Dobro je znati da su Miljevci u tom ratu izgubili ukupno 190 osoba bilo da su ubijeni ili nestali; uglavnom mlađih ljudi i momaka i to: iz sela Bogatići 5, Brištana 18, Drinovaca 64, Kaočina 24, Karalića 13, Ključa 30 i Širitovaca 36.

Poslijeratno vrijeme je poznato po grupama vojnika ili simpatizera NDH zvani križari ili špiljari, koji se nisu htjeli predati vlastima nove Jugoslavije već su se krili po špiljama i kućericama u vinogradima. Boravili su blizu kuća očekujući momenat kad će moći pobjeći u inozemstvo, rađe nego ostati u neizvjesnosti život ili smrt, zatvor ili sloboda, bijeda ili život dostojan čovjeka. Svakako da im je netko morao pomagati u preživljavanju, prvenstveno rodbina i prijatelji koji su ako bi bili otkriveni loše prolazili.

III.

Joso Jole Skelin sin Mijin rođen 1929. u Drinovcima, Mile Mićuka Čipčić sin Josin rođen 1928. u Ključu, Stipe Ćipa Bačić sin Nikolin rođen 1925. u Drinovcima, Milka Vlaić rođena Vukorepa kćer Josina rođena 1929. u Ključu su zbog sumnji za suradnju i pomaganje špiljarima. 03. siječnja 1946. odvedeni u Drniš, sutradan u Šibenik pa četrnaesti dan u Split gdje su nakon tri-četiri mjeseca i suđeni na Katalinića Brigu od Vojnog suda Devetnaeste divizije, kao i mnogi Drnišani, Siverićani i drugi.

Presude su bile: Milka Vlaić, rođena Vukorepa 3 godine i zatvor izdržava u ženskom zatvoru u Požegi. Za dobro ponašanje i odličan uspjeh u školi pomilovana je za tri mjeseca. Joso Skelin kao maloljetna osoba na 9 mjeseci i kaznu izdržava u maloljetničkom kazneno popravnom zatvoru u Gospiću, dok su Mile Čipčić osuđen na dvije godine i Stipe Bačić osuđen na tri godine svoje kazne izdržali u Lepoglavi. Vezano uz taj proces bio je pritvaran i zatvaran i brat Milkin Ivan (Ive Čovin) rođen 1927. godine. Ukupno je odležao tri mjeseca a nikakve krivice mu nisu našli.

IV.

Miljevčane strašno pogađa vijest o smrti fra Paška Bačića. Fra Paško je na najrigorozniji način ubijen u Mirlović Zagori 8. na 9. veljače 1946. U noći u ko-

joj je Udba i Ozna imala jasan cilj, ubiti, zatvoriti i optužiti pa osuditi što više fratara napadaju na župnu kuću izvode fratra Bačića i ubijaju kamenjem nedaleko kuće i crkve. Učinili su to domaći kvislinzi. Da to nije jedinstven slučaj dokazuje i slučaj kamenovanja fra Mirka Validžića osam dana poslije, odnosno 17. veljače u Oklaju poslije Sv. mise kad su egzekutori na njemu ostavili gomilu kamenja misleći da je mrtav, dok su mu žene koje su izišle iz crkve pomogle, a potom je duže liječen u Šibenskoj bolnici i preživio.

V.

Paško Bačić (Pajica Čičin) sin Matin rođen 20. ožujka 1920. u Drinovcima zato što se borio za hrvatsku državu kao ustaša najprije u Roškom Slapu odakle je otišao u dočasničku školu u Zagreb a potom premješten na područje Bjelovara gdje ga je i zatekao pakao pri kraju rata. Skupa s vojskom se povlači do Ausrtije na Bleiburško polje odakle uzmiče u Italiju s najbližim suborcima. Tamo ga prati sprega engleskih, talijanskih i jugoslavenskih policijskih službi obećavajući njemu i njegovim suborcima slobodu u Jugoslaviji, utovaraju ih u brod i dovoze u Split. Naravno da nema slobode već zatvaranje, suđenje i presuda na višegodišnju robiju. Robijao je u Šibeniku, Lepoglavi i Staroj Gradiški. U Lepoglavi je imao ćeliju do ćelije preuzvišenog biskupa blaženog Alojzija Stepinca. Često je bio s njim u razgovoru a pomagao mu je i dok je biskup bio bolestan u pospremanju sobice, donosio mu vodu i ono u čemu mu je mogao pomoći. Ukupno je proveo u zatvoru 5 godina 7 mjeseci i 22 dana. Po izdržanoj kazni se vratio u svoje Bačiće. Nije našao posla. Čekao je i čekao. Kao osnovac i sednjoškolac viđao sam ga često kad bi išao u Drniš, najčešće rudarskim autom, kako se u to vrijeme i putovalo, uglavnom. Uvijek je bio u čistom a nikad u rudarskom odijelu. Mislio sam da je bolestan pa da zato nije zaposlen, a zašto nije zaposlen o tome se nije smjelo glasno raspravljati. 1963. godine odlazi u Canadu kod braće, tamo se zapošljava i radi do mirovine. U Otawi (Canada) upoznaje i ženi Slovenku Angelu Adlešić iz Novog Mesta. Vraćaju se u Šibenik 1980. godine gdje su kupili kuću, u kojoj Angela još živi a Paško je umro 1996. godine.

VI.

Opet Jole Skelin, ali ovaj put skupa sa Antom Malenicom sinom Ivana (Brkonja) rođen 1929. u Drinovcima se privode na Sv. Stipana 1947. godine za ista "djela", pomaganja i suradnja sa špiljarima. Pod istragom u Drnišu provode 5 mjeseci i u nedostatku dokaza bivaju oslobođeni optužbi, puštaju se na slobodu ali su i dalje pod budnim okom Udbe i čuvara Jugoslavije.

VII.

Gospa od milosti 1947. godine. Na zvoniku crkve Imena Isusova izvješena Jugoslavenska zastava, sa petokrakom. Hrvatska miljevačka mladež to nikako

ne podnosi i zamjenjuje zastavu sa hrvatskom. Skupinu dragovoljaca u činu izvršenja predvode Ante (Tulija) Bačić Ivanov (Išin) i Lovre (Loko) Bačić Mijin iz Drinovaca, Marko Bašić Antin (Poštarov), Mate Sulje, Mara Vlaić (Gušićeva), Marija Vlaić žena Mate (Maćurčuša) iz Kaočina, Šime (Ćimbura) Skelin Krstin i Marija Puljić (Đulijinka) rođena Seper-Lovrić iz Širitovaca, Ante Puljić Markov, Jere Puljić Matin, Frane Stojanović zvani Gare iz Karalića, Paško (Pajina) Samodol i Mate (Maćukalo) Deronja iz Brištana, te mnogi drugi čija mi imena nisu rečena i neka mi oproste što nisu spomenuti. Slučaj će izgledno proći bez posljdica, ali...

Nakon neka dva mjeseca slijede obrade, optužbe i kazne. 20. listopada svi su privedeni u Drniš, grubo ispitivani (bilo je vrijeme križara i špiljara), vezani, maltretirani, tučeni. Na nekima su i čikove od cigareta gasili na slijepoočnicama. Istraga traje šest dana. Jedne puštaju kući a Tuliju, Marka Poštarova, Loku, Ćimburu, Pajinu i Maćukala odvode u pritvor u Šibenik. Nakon istrage i obrade Tuliju Bačića rođena 1921. godine u Drinovcima osuđuju na dvije godine zatvora. Dovode ga u vezu sa špiljarima i ustaštvom, jer je i bio u ustašama, prošao Križni put i logor u selu Obilić u Srbiji odakle je pušten u ožujku 1946. Ostale oslobađaju, potom Marka Bašića ponovno vraćaju u samicu kod Tulije gdje ostaje deset dana i onda puštaju. Ne dokazuju kazneno djela, ali ga još dugo prate kao narodnog neprijatelja. Tuliju nakon 5 mjeseci i 28 dana puštaju na uvjetnu slobodu ali ga poslije toga ponovno privode, pritvaraju i zatvaraju u više navrata po dva-tri mjeseca bez ikakvog suda i evidencije.

VIII.

Te iste 1947. godine zla sudbina pogađa i Stipana Malenicu iz Brištana rođena 1920. godine dok je služio vojsku u Mariboru. Za "djela" protiv naroda i države, za navodnu špijunažu kao član grupe, za bježanje preko granice, a bio je graničar, presudom Vojnog suda odreda JA na STT (Slobodna Teritorija Trsta) po članku 15. uredbe o vojnim sudovima osuđen je na kaznu smrti streljanjem i na trajni gubitak građanskih i političkih prava, koja se Odlukom Prezidija Narodne Skupštine FNRJ zamjenjuje kaznom zatvora od 20 godina. Biva pomilovan 03. prosinca 1953. godine tako da je izdržao 6 godina, 6 mjeseci i 2 dana zatvora, dok su žena i djeca u Brištanima čekali nezbrinuti, i izdržali.

IX.

U veljači 1948. godine kao špiljari bivaju otkriveni u pećini iznad Ključica Krste (Kike) Kulušić i Frane Vatavuk. Njihova pomagača Franu Malenicu Ivanova rudara iz Ključa milicija rano ujutro izvodi iz rudarskog kamion-autobusa, kod sela Bašića dok je išao na posao i odvodi u Čikolu da im on pokaže gdje su špiljari. Kako to nije uradio biva ubijen u pola strane. Milicija i vojska opkoloviše brinu te dolaze pred pećinu dovodeći dječaka Matišu (Kikina brata) i naređuju mu da se popne do njih i reče im da se predaju. Njih dvojica šalju Matišu vani i

raznose se bombama. "Narodna vlast" nije dopustila njihovu sahranu u groblju već se zatrpavaju u škalji na najgrublji način. Ne postavljaju, i ne dopuštaju da to rodbina uradi, niti križ niti ikakvu oznaku groba. Malenica ostaje u dragi a ova dvojica ispod pećine-špilje.

U periodu do 1971. i Hrvatskog proljeća, jednostavno se je moralo samo trpiti, raditi, ostati i opstati, te mučati ako nećeš hvaliti Tita i Partiju. Dobar dio Miljevčana odlazi u emigraciju iliti na "privremeni" rad u inozemstvo, uglavnom Njemačku.

1971. godina, Savka, Tripalo,... Hrvatsko proljeće,... nove nade u boljitak Hrvata

Hrvatsko proljeće. Sveukupni masovni pokret u Hrvatskoj, izuzimajući manje skupine unitarista, za pravednu raspodjelu stečenih deviza u Jugoslaviji bio je pokušaj da se tadašnja Jugoslavija uredi na konfederalnom principu po ideji Stjepana Radića i njegovom poznatom geslu "hrvatska lisnica u hrvatskom džepu i hrvatska puška na hrvatskom ramenu". Uz tadašnje predstavnike republičke vlasti u Hrvatskoj dr. Savku Dabčević-Kučar i Miku Tripala, veliku i glavnu ulogu u masovnom pokretu za slobodu Hrvata imaju Matica Hrvatska u čijim redovima se ističu i daju velik doprinos dr. Franjo Tuđman, Dražen Budiša, Marko Veselica, Vlado Gotovac i mnogi drugi hrvatski političari. Miljevci su zna se samo po sebi za takvu politiku. Podržavaju Ogranak Matice Hrvatske Drniš i pod njenim okriljem podižu spomen ploču velikom sinu hrvatskog naroda Stjepanu Radiću kao sjećanje na njegovu posjetu Miljevcima. Spomen ploču 20. lipnja 1971. otkriva dr. Franjo Tuđman na narodnom zboru pred više od desetak tisuća nazočnih. Klicalo se "Savka – Tripalo".

U rujnu se događa veliki potres sa dosta materijalne štete na Drniškom području s epicentrom u Lukaru. Savka i Tripalo daju vrlo povoljne, dobre kredite za obnovu porušenog, stanovništvu ovog kraja od kojeg mnogi kupuju osobne automobile tako da Miljevci izgledaju puno bogatije. Mislilo se da će krediti biti bezpovratni. Hrvatska gleda u bolju budućnost, a mnogi Hrvati na privremenom radu u inozemstvu očekuju povratak na rodna ognjišta. Međutim ...

U Karađorđevu 01. i 02. prosinca 1971. pod predsjedanjem Tita zasjeda 21. sjednica CK SKJ na kojoj se donosi oštra rezolucija o promjeni politike u zemlji. Savka i Tripalo se smjenjuju s kormila hrvatske vlasti a dovode se podobni elementi koji još više osuđuju hrvatsko rodoljublje i proglašavaju borbu svim sredstvima protiv hrvatskog nacionalizma i šovinizma kako su okarakterizirali usađeni nam patriotizam. Počinju progoni, ispitivanja, maltretiranja, šikaniranja i zatvaranja. Mnogi Hrvati ostaju bez radnih mjesta. Nema više isticanja hrvatskih simbola, ni pjevanja rodoljubnih pjesama.

X.

Pletikosa Ivan sin Stipin rođen 1946. u Brištanima kažnjava se za pjevanje "nacionalističkih" pjesama u Roškom slapu skupa s Antom Pletikosom sinom Ivana rođenim 1950., Pletikosa Mladenom sinom Ivana rođenim 1950. i Samac Paškom sinom Petra rođenim 1950. godine. Općinski sud u Drnišu ih osuđuje kaznom zatvora zato što su pjevali "Vilo Velebita..., Marjane, Marjane... i Ustani bane". Ivan (Ićan) se kažnjava strogim zatvorom od 4 mjeseca. Kaznu izdržava u Staroj Gradiški. Ante je osuđen na 5 mjeseci strogog zatvora. I njega čeka Stara Gradiška kao i Mladena koji je odležao 4 mjeseca, te Paško Samac koji je skupa snjima izdržao svoja četiri mjeseca. Kako im je bilo? Zna se. Kako im je bilo poslije izdržane kazne i kako su tretirani od ondašnjih organa vlasti, kako i kada su se zaposlili i u kojim uvjetima su živjeli kao "kontrarevolucionari" u Jugoslaviji to znaju oni i njihove obitelji.

Sudovi i dalje rade. Slučajevi se i dalje obrađuju, procesuiraju se sva pa i najblaža djelovanja pojedinaca i skupina, kako studenata po gradovima tako i aktera naročito članova MH-e u manjim mjestima bilo da su politička djelovanja nastala do ili poslije 21. sjednice CK SKJ. Hrvatska emigracija ne miruje. Poznat je upad Bugojanske skupine u lipnju 1972. godine na područje oko Bugojna, Livna , Posušja, do Ogorja i u okolici. Nažalost s tragičnim završetkom, ali i naznakom da se borba nastavlja.

XI.

I drugi koji su zapjevali davali su znak jugokomunistima da "još Hrvatska ni propala...", ali su zbog toga morali ispaštati i biti kažnjeni zatvorom. Tako je grupa radnika Siverićana i Miljevčana na terenu u Hercegovini skupa s Hercegovcima zapjevala, i bila je osuđena na jednomjesečnu kaznu zatvora. Među njima su bili Milan Lovrić sin Mijin iz Širitovaca i Šime Bačić sin Ivanov iz Brištana.

XII.

Za pjevanje u kolu u Širitovcima na blagdan Velike Gospe 1971. godine, kao glavni kolovođa Slavko Lovrić sin Ivanov (Bibin) iz Kaočina kažnjava se na dva mjeseca zatvora. Po izdržanoj kazni nije mogao naći posla u Jugoslaviji i ne čekajući predugo odlazi kao i mnogi drugi u inozemstvo. Danas živi i radi u Americi. Slavko nikad nije vidio niti saznao prave svjedoke koji su ga optužili, tek tri imena tobožnjih prolaznika, prvoboraca i drugova iz Crne Gore koji nisu došli na raspravu već su se njihove izjave samo pročitale. Svjedoci su najvjerojatnije bili "profesionalni". Važna je presuda, tako da drugi ušute ili ih čekaju kazamati Stare Gradiške, Lepoglave ili slični.

XIII.

Paško Kulušić sin Matin rođen 1945. godine u Kaočinama po objavljenoj vijesti o rezoluciji 21. sjednice CK SKJ kao nastavnik u zbornici škole u Oklaju,

a potom i u gostionici u mjestu, gdje su se vodile polemike oko tog događaja, brani stavove i političko djelovanje dotadašnjeg hrvatskog rukovodstva Savke, Tripala, Pirkera, Haramije, Tuđmana, Veselice, Budiše, Gotovca i drugih. Govori kako "je Tito star, da ima dvije tisuće zečeva u Karađorđevu pa neka ide u mirovinu i bavi se lovom. Neka binu i mikrofon prepusti mlađima, i da narod treba odlučiti želi li Savku i Tripala, a ne da ih on smjenjuje". Bilo je i previše dosta da bi ga se privelo, obrađivalo, puštalo pa ponovno privodilo dok nije podignuta optužnica protiv njega za kontrarevolucionarno djelovanje po "programu" Matice Hrvatske. Pripisuje mu se i pokušava dokazati oružana pobuna i terorizam u suradnji s Veselicom, Budišom i Dukom gvardijanom Visovačkim. Tereti ga se da je od Veselice preko Duke primio oružje i dijelio ga u Promini, mladeži za pobunu protiv Jugoslavije, te da je sa Prominskom mladeži postavio drveni pal preko ceste u Puljanima kuda su imali proći i prošli Bukovački članovi SUBNOR-a sa sastanka i druženja u Roškom Slapu i Oklaju. Kroz postupak u kojem je saslušano na desetke svjedoka nema dokaza o oružanoj pobuni niti terorizmu, već ga Okružni sud u Šibeniku kažnjava strogim zatvorom u trajanju od šest mjeseci zbog vrijeđanja Tita. Kaznu izdržava u Staroj Gradiški. Pomilovan. Izdržao samo 5 mjeseci. Po povratku iz zatvora proživljava teže torture i ispitivanja nego prije zatvora. Posla nema a ima ga. U mjesnoj školi u Drinovcima tri puta se raspisuje natječaj za dva nastavnika matematike i fizike. Traži se bilo kakav predavač. Nitko se ne javlja. Paško, diplomirani nastavnik, se odbacuje. On u školskom dvorištu, učenici nemaju nastavu. Ravnatelj škole Jakelić moli drugove iz Komiteta da Paji odobre ući u razred kako bi nastava bila kompletirana. Kad više nije bilo izlaza nastava se iz matematike i fizike ipak uvodi i Pajo zapošljava 02. studenog umjesto 01. rujna tj. umjesto na početku šk. godine. Nastava se nadoknađuje. Da nikad nije mogao dobiti lovačku pušku to je jasno, a da je na putovnicu čekao punih šesnaest godina i to se zna. O takozvanim informativnim razgovorima u SUP-u i šikaniranjima svih vrsta mogla bi se napisati podebela knjiga.

XIV..

I poslije Hrvatskog proljeća Miljevčani su ustrajni u borbi za slobodnu i demokratsku Hrvatsku. Grupe i pojedinci veličaju svoje vođe. Tako grupa Kaočinske mladeži plaća Sv. mise za zdravlje Mike i Savke, te za pokoj dušu banu J. Jelačiću. Naš, tadašnji, župnik fra Milan Lapić je mise pročitao. Nedugo zatim se čulo i "narodna" milicija uzima stvar u svoje ruke. Ispitiva se fra Milana tko je platio mise. Žele pojedinca ili više njih. Nisu dobili odgovor, ali je zato gospodin Lapić dobio mjesec dana zatvora i odležao ga u Šibenskoj robijašnici.

XV.

U proljeće 1986. dolazi do izručenja iz Amerike u Jugoslaviju bivšeg ministra unutarnjih poslova NDH dr. Andrije Artukovića. Optužen je za ratni zločin

i počinje suđenje. Novine pišu, narod prati i pomalo komentira. Ante Sulje sin Matin rođen 1950. godine u Kaočinama, električar, dok je radio na terenu u Promini u svom autu poveze Bračića prvoborca NOB-e i neznajući koga vozi, na izazov starca, prokomentira da se je u svakom ratu i sa svih strana ubijalo, pa tako ako je ubijao Artuković ubijao je i Tito. Bilo je dosta. Drug Bračić ga prijavljuje i njemu se vjeruje. Poslije pritvora od blizu dva mjeseca i mnogih ispitivanja pušta se da se brani sa slobode. Okružni sud ga osuđuje na višemjesečnu kaznu zatvora. Osim pritvora odležao je još šest mjeseci u Požegi.

Kakav je bio naš Ante? Sjećam ga se kao osnovca koji je na svojoj školskoj torbi imao nacrtan Hajdukov grb noseći torbu uvijek tako da se grb vidi, odnosno hrvatstvo istakne. Sjećam ga se da je sa svojim fiatom išao u Beograd na utakmicu Hajduka i Crvene Zvezde razvijenom Hajdukovom zastavom dužom od auta. Sjećamo ga se kao vjernika. Sjećamo ga se kao ratnika i dragovoljca u Domovinskom ratu. Na kraju sjećamo ga se i na kraju njegova ovozemaljskog puta po veličini sprovoda kakvog još, po brojnosti, nisam vidio u Miljevcima. Ante, hvala ti na svemu u ime Miljevčana. Zaslužuješ da ti Miljevci i javno zahvale tako što će barem jedna ulica nositi tvoje ime.

Sigurno da je bilo još slučajeva, riječju i djelom iskazivanja domoljublja a prkošenja jugokomunističkom i velikosrpskom režimu koje nisam zabilježio jer nisu bili procesuirani ili ako jesu nisu mi poznati. Zato još jedno veliko hvala Svima koji su "držali za užareno uže" i nisu dopustili da se ideja o stvaranju Hrvatske države zaboravi, već konačno i ostvari.

Hrvatski Sabor sve ih je abolirao i donio zakon po kojem je svakom bivšem političkom zatvoreniku vrijeme provedeno u zatvoru priznato kao radni staž u dvostrukom trajanju.

Bivši politički zatvorenici su osnovali svoju udrugu Hrvatsko društvo političkih zatvorenika koja djeluje u zemlji i inozemstvu sa zadaćom da se zna istina o njihovim patnjama, da se pomognu stariji i nemoćni članovi te da se oda počast svakom suborcu u ratu i miru za slobodu čovjeka i naroda. Obilježavaju se obljetnice stradanja, posjećuju mjesta tragedija, pale svijeće i polaže cvijeće na spomen obilježja stradalima i mučenima te podižu nova spomen obilježja sukladno zakonu i međunarodnim konvencijama o političkim zatvorenicima.

Na kraju ću samo pripomenuti da su u Miljevcima uoči Domovinskog rata, u danima stvaranja države Hrvatske 1991. godine bili i predsjednik Tuđman i Mesić (tada predsjednik umiruće Jugoslavije). Došli su jer su znali kao i Radić, da su Miljevčani pravi.

Tijekom Domovinskog rata, što vojnika što civila, poginulo je jedanaest Miljevčana (vojnici: Dželalija, Ante Željko sin Matin; Malenica, Vedran sin Ivanov; Mamut, Šime sin Ivanov; te civili: Bačić, Marija Nikolina; Bačić, Mate Stipanov; Dević, Mate Paškin; Dželalija, Paško (Marko - Škova) Paškin; Galić, Vinko Antin; Kozić, Paško Matin; Lovrić, Šime Ivanov i Mazalin, Marija Matina). Počivali u miru Božjem.

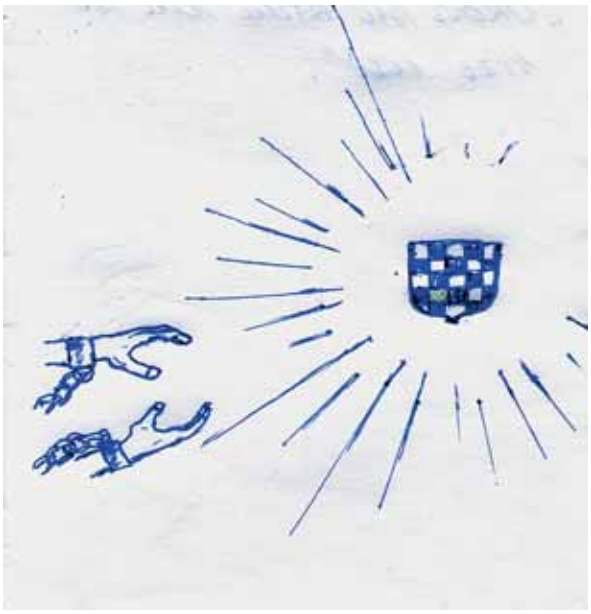

Okovi su krila da se brže leti

Drniški izaslanici na proslavi i otkrivanju spomen ploče bivšim političkim zatvorenicima u krugu kaznionice u Staroj Gradiški 1996. godine

Jedno krilo kaznionice u KPD (Kazneno popravni dom) Stara Gradiška. (Sad – na slici, prozori su ostakljeni – zatvoreni, dok su inače bile samo rešetke pa je znalo snijega napadati toliko da smo ga lopatama izbacivali)

Spomen ploča bivšim političkim zatvorenicima postavljena i otkrivena na kaznionici u Staroj Gradiški u jesen 1996. godine je ovog sadržaja: **TISUĆE ŽENA, MUŽEVA I MLADEŽI HRVATSKIH RODOLJUBA U KRALJEVSKOJ I KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI ROBIJALI SU U KPD STARA GRADIŠKA. PRISILNI RAD, STUDEN I ŽEGA, GLAD I BATINE, SAMICE I OKOVI, SMRT I UBOJSTVA BILI SU IM SUDBINA. SNAGOM SVIJESTI I PONOSA NADJAČALI SU BOL I PATNJU. NJIMA NA ČAST I SLAVU, HRVATSKOJ I SVIJETU NA SJEĆANJE.**
H D P Z (Hrvatsko društvo političkih zatvorenika)

Na otvaranju spomen ploče bivšim političkim zatvorenicima u Staroj Gradiški nazočilo je između četiri i pet tisuća članova HDPZ-a.

Bivši politički robijaši su ostali vjerni svojim idealima i kud god gaze vode računa kako o surovoj prošlosti u raljama mrskog neprijatelja tako i o boljojj budućnosti svog naroda. Osjećaju se dužnima pohoditi mjesta stradanja i pogibije velikih hrvatskih sinova pa to sa velikim zadovoljstvom i čine. Svake godine samostalno kao udruga ili u koordinaciji sa drugim hrvatskim udrugama posjećuju Bleiburgško polje, polažu cvijeće i pale svijeće za poginule hrvatske domoljube.

Mnogo svijeta je palilo svijeće. Mi smo to uradili ispred Zajednice prognanika Hrvatske i Hrvatskog društva političkih zatvorenika na Bleiburgškom polju 1995. g.

Praznici 1953.

Fra Frane Samodol

Kako je bilo biti Hrvat i vjernik u nazovimo komunističkoj Jugoslaviji poslije drugog svjetskog rata može dočarati; barem dio toga, priča gospodina fra Frane Samodola a koju zapisujemo po njegovoj dobroj volji i istinitim događajima. Priča se odnosi na to kako su se vršili pritisci na vjernike i njihove obitelji a posebice na one obitelji iz kojih su mladići pošli u školu za svećenike. Nije bilo lako. Komunisti su htjeli da se vjeruje u njih a ne Boga. I evo Franine priče.

Poslije duge i naporne školske godine četvorica nas sjemeništaraca (Samodol, Pletikosa i Bačić iz Brištana te Škeljo iz Drinovaca) stižemo kući iz fratarske klasične gimnazije, na zasluženi odmor. Ni u snu nismo mogli pomisliti da će nam se odmor pretvoriti u nešto neočekivano.

Stigoše u naše selo trojica ljudi. Drugovi se predstaviše: "Ja sam Božo Vrančić rodom iz Vrlike" reče prvi, te slijedi predstavljanje drugog: "Ja sam Marko Đipalo iz Sinjske krajine, bivši sjemeništarac". Treći se nije trebao predstavljati jer nam je bio dobro poznat – Miljevčanac nažalost. Nakon predstavljanja nije nam bilo ugodno. Držao nas je opravdan strah, jer znali smo da je zloglasna poslijeratna Komunistička Partija na čelu s Titom za sve one koji nisu njih simpatizirali, obilježili i proglasili narodnim neprijateljima. Sjedosmo i naši "prijatelji" (tu su riječ u razgovoru s nama oni često koristili) počeše s pitanjima, kao: "Vi ste u fratarskoj gimnaziji, učite klasike, to su teški predmeti pa kako vam ide, koliko imate sati dnevno, koliko, kako ...?" Vode razgovor: "Poznamo mi neke

od fratara, a i od vaših profesora. Ima među njima divnih svećenika", na primjer ... Davno su se preselili u vječnost – u okrilje Oca nebeskoga. Zatim: "Trebate znati da ima fratara koji ne vole našu socijalističku Jugoslaviju. Među takvima ima i vaših profesora". Uvjeravaju nas da nismo djeca pa da ne vidimo da nas usmjeravaju protiv svog naroda i svoje zemlje. "Zašto bi vi prihvaćali taj otrov?" Nudili su nam i obećavali svjetlu budućnost ako napustimo svećenički red i "mrak među samostanskim zidovima i idite na svjetlo", da uživamo blagodati slobode i zabave u socijalizmu među svojim vršnjacima. Nudili su nam ruku pomirenja i obećavali da će biti uz nas i da će nam osigurati sve kako bi smo mogli nastaviti gimnaziju u Zagrebu, a poslije i fakultet koji sami izaberemo. Ako prihvatite našu ozbiljnu namjeru odmah vam dajemo dva para cipela, dva odijela, kaput i sve što je potrebno, da možete lijepo i pristojno živjeti, nudili su.

"Promislite, vidimo se uskoro".

Evo ih nakon par dana poslije našeg razgovora kako su i rekli, normalno s pitanjem jesmo li razmišljali o našem zadnjem razgovoru. Kad smo im zahvalili na njihovim savjetima i njihovom velikodušnošću te brigom koju pokazuju za mlade promijenili su boju lica a i glasa. Vidjela se na njima velika ljutina, a mi smo im dodali da smo mi završili četiri razreda gimnazije i da ćemo nastaviti dalje a neka oni umjesto nama pomognu momcima kojima je pomoć nužnija da se domognu škole ili zanata, kad već toliko skrbe o mladima. Njihov odgovor je "nema više narodnih fratara, ostali su samo lopovi, pijanice, izrabljivači, neprijatelji naroda". Rekoh: "Prvi put čujem za takve, nedolične izjave". Odgovor je: "Vidjet ćeš i uvjeriti se u fratarska zlodjela, ako ostaneš dalje kod njih".

Upoznali smo fratre na Visovcu o teroru od strane UDB-e. Gvardijan Friganović nam savjetuje da onoga dana kada oni najave svoj dolazak mi ne budemo kod kuće, da ih ne čekamo. Međutim mi se ne bojimo jer mladenački ponos a i prkos jači su od svega pa i od prijetnji smrću.

Drugovi su svjesni da neće uspjeti s nama pa lopticu prebacuju na naše roditelje. Priče i obećanja bit će kao što su i nama bile napočetku. Nastoje uvjeriti naše očeve da su im djeca zalutala u neprijateljsku školu i zašto su oni vršili pritisak na sina da nastavi školovanje kod fratara. Moj otac odgovara da je bio u Labinu u Istri, radio u rudniku kad mu se sin odlučio poći u sjemenište i da se je upisao bez njegova znanja. Jest. Zaključuju drugovi i nagovaraju oca može li sada utjecati na mene da napustim daljnje školovanje kod fratara. Otac odgovara: "Mome sinu je sedamnaest godina. Nije dijete. Ja kao otac ne želim spriječavati njegove odluke". Pitaju ga da li je čuo da je Bačić prekinuo školovanje i da su Pile Pletikosa i Joso Škeljo rekli ako njegov sin prekine školovanje za fratra da će to učiniti i njihovi. Kad su bili kod Jose Škelje, odnosno kod Pile Pletikose onda su govorili da ako njihovi napuste školu da će to uraditi i Joskov. Dobro promislite. Mi ćemo navratiti da čujemo odluku. Nakon dvadesetak dana stižu s uvjerenjem da su uspjeli, ali doživljavaju razočaranje, slijede

UDB-i je smetala naša vjera u Boga i Gospu Visovačku ...

... još više naša sloga i učenje

prijetnje: "Drugovi, ako ostanete i dalje tvrdoglavi i podržite školovanje koje će vaši sinovi nastaviti vi ste za nas neprijatelji i takvi ne mogu uživati blagodati u socijalističkoj zemlji. Rok vam je 01. 11. tekuće godine. Tada ćete dobiti otkaz s posla u rudniku". Otac mi je pričao da je to doživljavao samo kao prijetnju, ali sa UDB-om nema šale.

Još jednom pred prvi studenog nude još jednu, ali neuspjelu šansu. Roditelji su bili tvrdi u stajalištu da djeca idu tamo gdje žele i da ih neće ometati. Drugovi ne biraju riječi, pljušte psovke, trud im je bio uzaludan.

Točno 01. 11. iste godine dolaze k njima skupa s direktorom rudnika Petrom Vodogasom koji Josi Samodolu i Josi Škelji priopćava da više nisu u radnom odnosu kod rudnika u Siveriću izričito zato što su im sinovi ostali pohađati fratarsku školu. Na sve to Božo Vrančić šef UDB-e izrijekom im zaprijeti da neće naći posla nigdje na području Kotara Drniša, dok Pili Pletikosi ukinuše penziju za neko kraće vrijeme.

Žalili smo se na razne ustanove, čak i na Kabinet zloglasnog Tita. Iz Kabineta dva puta smo dobili odgovore koji su sugerirali da se tim ljudima nađe posao. Džabe. Jača je Drniška UDB-a nego Titov Kabinet. Posla nema. Drugovi ne popuštaju. Joso Škeljo ostavlja Miljevce i Drniš i skrasi se u Crnoj Gori. Tamo je

našao posao. Moj otac je u poodmakloj dobi i nije pokušavao tražiti posla van Drniša. U podsvijesti se nadao da će ga ipak naći na području kotara. Bilo kakav posao, ali ga nema i nastade ogroman problem. Sedmero u obitelji i kako ih prehraniti. Obrađivao je škrtu zemlju, držao nešto blaga i prihod je bio neznatan i nedovoljan. Boljega nema i ne nazire se. Moji roditelji su istinski vjernici i nisu ni u tim teškim vremenima pali u malodušnost. Za Boga nemože ništa biti izgubljeno, posebno za one koji se Boga drže. Ipak, Bog proviđa preko dobrih ljudi posao i za njega. Sretan je iako je to posao kao u doba robovlasništva. Čekić u ruku i na cestu razbijaj kamenje – tuci muće za nasipavanje ceste. Dodijeljena mu je dionica na cesti Drniš – Roški Slap zvana "Mostina" ili cesta "Iznad graba". Tu je radio sve do mirovine, koju je dobio navršivši određene godine.

Ipak, okonča se ta drama bez velikih poteškoća.

"Ako mi tko hoće služiti, neka ide za mnom" (Iv.12,26.)

ČETNIČKI ZATVOR U KNINU

Frane Samodol

Autor, i sam uhićenik, svjedoči o stravičnim mučenjima kroz koja su prošli nevini Miljevčani i drugi zatočenici u zloglasnim četničkim zatvorima u Kninu tijekom Domovinskog rata.

Četnici su osnovali zatvor u Kninu za zatvaranje, mučenje, maltretiranje i iživljavanje. Strah smo podnosili i prije hapšenja, ali ostali smo na Miljevcima da bi sačuvali svoja domaćinstva: kuće, stoku, traktore, aute... Danju i noću smo se skrivali po gajevima i pećinama.

Skrivali smo se tijekom 1991. i 1992. godine. Uhvatili su nas u Brištanima 10. ožujka 1992., a pojedinci su dospjeli u zatvor već godinu dana ranije. U zatvoru smo bili od 8 dana do 7 mjeseci, tj. do razmjene, 10. listopada 1992. godine.

U zatvoru je bilo 9 žena i 33 muškarca, ukupno 42 zatvorenika s Miljevaca od 26 do 90 godina starosti. Nas iz Brištana su uhvatili 10. ožujka 1992. godine i odvezli u Potkonje u vojarnu gdje su nas odvojili od žena. Zatvorili su nas jednu prostoriju, koja je bila bez kreveta, gdje smo pronašli druge zatvorenike, gardiste i civile iz Zadra i Škabrnje. Spavanje je bilo na podu s tankim podmetačima i dekom. U Potkonju smo bili 38 dana. Nisu odmah tukli nas koji smo došli s Miljevaca, dok smo gledali kako tuku druge pojedince. Iz Potkonja su nas odvezli u staru bolnicu. Tu je bilo jauka, plača i udaranja. Udarali su nas pendrecima, kolcima, nogama…

U bolnici su bile male sobe u prizemlju, najvjerojatnije sobe laboratorija. Malo nas je moglo stati u njih. U sobama su nas tukli zajednički, nakon čega bi nas izvodili pojedinačno na hodnik, a nakon toga u malu sobu za udaranje. To se ponavljalo svaki dan i noć. Udarci su bili teški i neizdrživi. Mogli su se čuti uzvici kao: "Ajme Gospe, ajmo majko". Naređivali su nam skinemo čarape, stavljali nam ih u usta i na taj način spriječavali jauke prigodom udaranja. Postavljali su nam pitanja u vezi glasovanja, na što smo odgovarali da nismo išli na glasovanje. Naredili su Josi Samodolu, Josi Samcu i meni da se sagnemo i stanemo jedan iza drugoga. Podigli su nam odjeću, te nas pendrekom tukli po golim leđima, najviše po bubrezima. Leđa su nam poplavila, bubrezi su nam natekli. Mene su gonili među kažnjene četnike. Tamo su mi naredili da kleknem i da se naslonim na ruke, a onda su me udarali po rebrima nogama, pendrekom i štapovima. Tu su mi prebili 6 rebara. Prilikom uzimanja hrane (ručka) pljuvali bi nam u lice i tanjur. U mjesecu srpnju su se istovarala iz kamiona drva za ogrjev. U sobi su nam naredili da se uhvatimo za leđa jedan drugom, a oni su izvana kante ledene vode bacali po nama. Tako nam je bila mokra i roba za spavanje. Poslije spavanja uslijedilo bi ponovno udaranje po leđima.

U zatvor su dovedeni iz Bosne i Hercegovine starci, vojnici, invalidi i žene. Oni su malo zadržani, brza je bila razmjena s pojedincima iz BiH.

Postavljali smo ruke na pod, po kojima su skakali. Pojedince su tjerali u WC gdje bi nas natjerali da se uhvatimo za školjku te bi nam nečistu četku od WC-a lijepili po licu i ustima.

Na ruke su postavljali mrežu, a ispod mreže željezni predmet i istim udarali.

Jednu bi nam ruku držali, a drugom bi nam upaljačem palili nokte.

Dolazili su nam od Crvenog križa do međunarodnih promatrača. Kada su nas pitali kako se ponašaju prema nama morali smo odgovoriti: "Dobro". Jednom prilikom smo rekli da nas tuku, što su prenijeli upravitelju zatvora Bošku Sinobadu, poslije čega su nas još više tukli. Pojedine zatvorenike su skidali do pojasa, naredili da legnu na trbuh, a onda bi udarali pendrecima po golim leđima.

Morali smo pjevati pjesme koje su im srcu bile mile. Npr:

1. Tko to kaže, tko to laže, Srbija je mala. Nije mala, nije mala, tri put ratovala, ako bude sreća bit će i još veća.

2. Što se ono na Dinari sjaji, to j' kokarda Đujiću na glavi.

3. Oj ustaše, neka, neka, duboka vas jama čeka: široka je jedan metar, a duboka kilometar.

4. Tjera čoban ovčice, preko jedne rječice – u tu zemlju Srbiju.

5. Ide korak za korakom, a ja junak za barjakom.

Imena zločinaca koji su se najviše iživljavali nad zatvorenicima:
1. Sinobad, Boško
2. Borić, Đuro
3. Vuksanović, Čedo
4. Jokić, Miroslav
5. Grubić, Damir

Imena i prezimena Miljevčana iz kninskog zatvora:
1. Samodol, Frane
2. Samodol, Joso pok. Ivana
3. Samodol, Joso pok. Mate
4. Jurašin, Ante
5. Jurašin, Šime
6. Gverić, Ante
7. Kisić, Paško
8. Malenica, Joso
9. Malenica, Paško
10. Samac, Petar
11. Samac, Joso
12. Runjić, Šime
13. Deronja, Zdravko
14. Puljić, Ive
15. Puljić, Mate
16. Lovrić, Šime
17. Bubalo, Paško
18. Ivić, Mijo
19. Višić, Božo
20. Bačić, Ivica
21. Galić, Branko
22. Pletikosa, Ante
23. Bašić, Mile
24. Vranjković, Mile
25. Karlo, Drago
26. Vatavuk, Niko
27. Bubalo, Ante
28. Samodol, Anka
29. Samodol, Milka
30. Samodol, Jela
31. Pletikosa, Marija

32. Runjić, Jela
33. Bubalo, Manda
34. Bubalo, Ana
35. Jurašin, Ana
36. Jurašin, Manda
37. Vučić, Bernardin, fratar (župnik na Miljevcima)
38. Malenica, Mate
39. Samodol, Filip
40. Ivić, Joso
41. Ivić, Ante
42. Šostera, Frane

MILJEVCI U DOMOVINSKOM RATU I "MILJEVAČKA OLUJA"

Ivan Bačić

Miljevci, prostor ograničen rijekom Čikolom sa sjeveroistoka i rijekom Krkom sa sjeverozapada, oduvijek je krasilo rad, poštenje i domoljublje.

Razne vojske i vlasti, a u Domovinskom ratu srbočetnici, uzimali su Miljevčanima živote, stoku, stvari i zlatnine, ali domoljublje i hrvatstvo nisu im nikad mogli uzeti.

Ljudi su se bavili poljoprivredom, stočarstvom, a u novijoj povijesti otvaranjem rudnika mrkog ugljena u Siveriću i boksita u Trbounju. Mnogi Miljevčani zarađivali su svoj kruh sa sedam kora u utrobi zemlje i na taj način prehranjivali svoje mnogobrojne obitelji. Prestankom rada ugljenokopa mnogi su se uputili prema zapadnoj Europi, a između Prvog i Drugoga svjetskog rata mnogi Miljevčani emigrirali su u Ameriku i Australiju. Dobar dio njih išao je trbuhom za kruhom, a jedan dio njih, naročito šezdesetih i sedamdesetih godina nije se slagao s državnom politikom, emigrirali su u inozemstvo u svojstvu političkih emigranata. Naravno, nisu mogli doći u svoje Miljevce sve do 90-ih godina.

Burna događanja u političkom životu bivše i sadašnje države nisu mimoišla Miljevce, dapače Miljevčani su prihvatili izazove i aktivno se uključili u politička zbivanja na stvaranju nove države Hrvatske. Vodeći državni dužnosnici i političari često su u tim burnim vremenima, u svojim predizbornim političkim mitinzima pohodili Miljevce, pripremajući narod za buduće burne događaje.

Pamte Miljevčani dolaske Stjepana Radića, Savke i Mike, Stipe Mesića i Franje Tuđmana u proljeće 1990. uoči višestranačkih izbora, što predstavlja uvod u nove demokratske promjene i početak priprema za burna ratna događanja na ovom prostoru.

Krajem ljeta i početkom jeseni 1990. godine balvani na prometnicama širom Hrvatske, pa i na prilazima Drnišu i Miljevcima, noćne naoružane straže u selima s pravoslavnim stanovništvom, naoružavanje pravoslavnog življa od strane JNA, ponukalo je vodstvo mjesnog ogranka HDZ-a da potraži pomoć, te su na taj način uspjeli dobiti nešto pješačkog oružja, koje su podijelili svojim članovima i simpatizerima.

Nešto se oružja prikupilo od lovaca, a jedan broj Miljevčana uspjelo je kupiti pješačko oružje na crnom tržištu. Te aktivnosti u naoružavanju jamčile su kakvu takvu sigurnost na Miljevcima, jer ne zaboravimo da su u Nos Kalicima živjeli stanovnici pravoslavne vjeroispovijesti koje su pripadnici JNA često posjećivali i naoružali do zuba.

U proljeće 1991. godine kad se uvelike osjetio miris baruta na širem području Drniša i Šibenika, do tada mirni i radišni Miljevčani uvidjeli su da se sprema rat. Jedan broj mladih ljudi prijavio se u rezervni sastav MUP-a gdje su obučavani u rukovanju pješačkim naoružanjem i vojnim vještinama. Kad se 19.6.1991. godine formirala 113. brigada HV-a, dio Miljevčana ušlo je u sastav 4. bojne 113. brigade. U početku su locirani na području Miljevaca i kontrolirali to područje, što je pružalo kakvu takvu osobnu sigurnost stanovnicima Miljevaca. Kad je zaprijetila opasnost iz smjera Bukovice, kad su srbočetnici krenuli prema Oklaju i Petrovu polju zaposjeli su položaje u Laškovici i stali u obranu smjera Đevrske-Laškovica-Roški slap-Miljevci, kako bi se spriječio proboj srbočetnika preko Roškog slapa na Miljevce. Uspješno su odolijevali provokacijama i napadima sve do 27.8.1991., kada su se morali povući pod snažnim pritiskom pješaštva i topništva.

U tim borbama teško je ranjeno nekoliko pripadnika satnije koja je bila sastavljena od Prominjana i Miljevčana. Satnija se organizirano povukla preko Roškog slapa na Miljevce, braneći dalji prodor srbočetnika od Roškog slapa preko Miljevaca ka Drnišu. U tome su uspjeli sve dok srbočetnici nisu izvršili napad na Oklaj i Drniš, pa im je zaprijetila opasnost da ne budu okruženi. U Miljevcima se zatim raspoređuju u tajnosti po zaseocima kako bi zaštitili domaće stanovništvo i kontrolirali pokrete srbočetnika. Kod Miljevčana je zavladala uznemirenost već u rano proljeće 1991. godine, i jedan dio je već razmišljao o napuštanju Miljevaca, te potražilo smještaj kod rođaka u Splitu, Šibeniku, Zadru, ... Padom Laškovice i povlačenjem pripadnika ZNG-a s tog područja na Miljevce, te stalno djelovanje srbočetnika po Skradinskom zaleđu pojačava nesigurnost kod Miljevčana.

Upadom srbočetnika u Oklaj i Drniš 16.9.1991. godine počinje najjači val iseljavanja Miljevčana. Na velike teškoće nailazili su Miljevčani u bježanju od srbočetničke vojske, jer su imali samo jedan put preko rijeke Čikole.

To je bio put slabe kvalitete, makadam s puno serpentina koji je do tada služio samo za izvoženje sijena sa livada oko Krke. Preko rijeke Čikole bio je stari drveni most male propusne moći, a put prema Gorišu bio je neprelazna

prepreka za mnoga motorna vozila. Te dane možemo prihvatiti kao početak "okupacije" Miljevaca. U početku Miljevcima su kružile motorizirane naoružane kolone (jedan tenk, jedan transporter, jedan do dva pinzgauera) sastavljene dijelom od vojnika koji su bili na odsluženju vojnog roka i rezervista srbočetnika. Kasnije su tu ulogu "okupacijske vojske" preuzeli srbočetnici obučeni u odoru JNA sa područja Bukovice i Knina, dojučerašnji miljevački susjedi.

No, zahvaljujući dijelu pripadnika ZNG-a koji su ostali na Miljevcima do 2.10.1991. godine, jedan dio hrabrijih Miljevčana ostao je u strahu živjeti na Miljevcima. Oni najhrabriji ostali su za cijelo vrijeme okupacije što stalno što povremeno što je pomoglo našim vojnicima da u tajnosti nezapaženo ostanu na Miljevcima skrivajući se po Miljevačkom gaju i ogradama.

Slobodno se može reći da termin "okupirani" Miljevci ne odgovara stvarnom stanju, jer za cijelo vrijeme od ulaska srbočetnika na Miljevce do oslobođenja Miljevaca u Miljevcima je tekao život, čuvale su se ovce, pekao se kruh ispod peke, miljevački fratar je redovno održavao svete mise iako je u crkvi zbog straha često bilo samo nekoliko vjernika.

Te jeseni 1991. godine dio Miljevčana je obralo vinograde i smastilo grožđe, ubilo prasad i sušilo meso, čuvali su ovce, jer smo prilikom oslobođenja Miljevaca naišli na bačve sa vinom, na osušeno meso, iako su srbočetnici puno toga uzeli. Prisustvo tog dijela Miljevčana u svakom miljevačkom selu značilo je izložiti se velikom osobnom riziku od pokolja i zlostavljanja, ali je značilo i znak prkosa neprijatelju. Za naše vojnike prilikom susreta s poznatim likovima Miljevčana bilo je to ohrabrenje i velika pomoć. Miljevčani su pomogli u prikupljanju podataka o rasporedu srbočetnika, njihovu pokretu, moralu i u cjelini je od neprocjenjive važnosti za uspjeh akcija HV-a na Miljevcima.

Kako su se ratna zbivanja raspirivala na svim ratištima u Hrvatskoj, tako je srbočetnička vojska pojačavala djelovanje na Miljevcima, uspostavivši svoje stalne punktove u svakom selu te na taj način kontrolirala ukupnu vojnu situaciju na Miljevcima, ne znajući za stalno prisustvo jednog dijela HV-a na Miljevcima.

Počela su svakodnevna maltretiranja, odvođenja u zatvore, ubijanja, paljenja i rušenja kuća, odnošenja svega onoga što se moglo odnijeti (stoka, vrjednije stvari iz kuća, zlatnina s ruku i s vrata pojedinaca). Takvi postupci srbočetnika doveli su u teško stanje 200-tinjak Miljevčana u proljeće 1992. godine. U to vrijeme vojno-politička situacija u Hrvatskoj bila je daleko povoljnija nego u početku rata. Na širem šibenskom području djelovala je 113. brigada HV-a, a krajem 1991. godine i 142. brigada HV-a. U zoni odgovornosti 113. brigade HV-a na području Miljevaca 4. bojna 113. brigade izvela je u jesen 1991. godine nekoliko diverzantsko-zasjednih akcija u kojima su naneseni veliki gubici srbočetnicima. Posebno ističemo zasjedu organiziranu 11.11.1991. godine u Bašićima kada su uništena dva pincgauera s 20-ak neprijateljevih vojnika. Prije nego što su upali u zasjedu, srbočetnici su zarobili dvojicu Miljevčana i poveli ih sa sobom. Na žalost jedan od njih je u zasjedi poginuo, a drugi je ranjen.

Druga vrlo uspješna zasjeda izvedena je 6./7.12.1991. godine u Ključu kada su uništena dva motorna vozila, dva borbena vozila a poginulo je 30-40 srbočetnika. U toj zasjedi poginuo je jedan pripadnik 4./113. brigade HV-a. Početkom 1992. godine često su potpisivana razna primirja i prekidi vatre što srbočetnici nisu nikad poštovali. Nastavljana su stalna maltretiranja stanovništva, paljenje kuća i ubijanja po Miljevcima. Karakteristično je za to razdoblje snažno jačanje borbenog morala HV-a. HV je izrastao u organiziranu vojnu silu respektabilne vojne snage. Zapovjedništvo 113. brigade HV-a procijenilo je da je brigada sposobna za ofenzivna djelovanja i tu snagu je trebalo efikasno upotrijebiti za izvođenje oslobodilačkih akcija. Obavljane su intenzivne vojno-taktičke i političke pripreme.

Šibenik i okolica u to vrijeme bili su meta srbočetničkih topničkih postrojbi koje su stacionirane na Miljevcima. Posebno je bio ugrožen prostor Jaruge, izvor vode i hidrocentrala kao i hrvatski biser Skradinski buk kojem je prijetila direktna ugroza napada s Miljevaca. U takvoj situaciji 2.3.1992. godine uslijedila je ofenzivna akcija 2. satnije, 4. bojne 113. brigade HV-a u kojoj su oslobođeni Nos Kalici. Bio je to herojski podvig hrvatskih branitelja. U Nos Kalicima je pobijeđena srbočetnička vojska zloglasnog Mladića koji je bio na čelu 9. kninskog korpusa. To je njegov jedan od najtežih poraza u ratu u Hrvatskoj i BiH. U toj akciji ubijeno je 20-ak neprijateljevih vojnika i 20 zarobljeno. Naše snage imale su dva poginula vojnika. Pokušao je Mladić u protunapadu povratiti izgubljene Nos Kalike, ali mu hrabri hrvatski branitelji nisu dopustili i uspjeli su se u Nos Kalicima održati sve do "Miljevačke oluje". Od neprocjenjive je vrijednosti u daljnjem djelovanju HV-a bila činjenica da smo oslobodili prostor Nos Kalika. Akcija je imala velik odjek u HV-u i javnosti i u svijetu, ali je upozorila i srbočetničke vojvode da je HV izrastao u snažnu oružanu silu koja može izvesti takve ofenzivne akcije. Ne smije se zanemariti da je HV ispred sebe imalo jake srbočetničke snage, rijeke Čikolu i Krku.

Poslije stabilizacije fronta u Nos Kalicima, 113. brigada dobila je zadaću da brani smjer Stolac-Neum gdje je prijetila opasnost presijecanja Hrvatske i prodor Nevesinjskog korpusa u Metković, Ploče i Neum. Zadaća je uspješno izvršena i postrojbe su se s tog područja vratile početkom lipnja. Počele su tada intenzivne psihofizičke i vojno-taktičke pripreme za moguća dalja ofenzivna djelovanja, jer su za to postojali povoljni vojno-politički uvjeti. Poslije oslobođenja Nos Kalika zlodjela srbočetnika na Miljevcima su eskalirala. Ubijeno je četvero Miljevčana, 20-ak ih je odvedeno u Kninski zatvor. Život na Miljevcima nije više bio moguć.

Prikupili smo sve vojne podatke o rasporedu srbočetnika na Miljevcima i njihovim pokretima. Operacija je uslijedila u velikoj operativnoj tajnosti 21.6.1992. godine. Operativna varka je činjenica da je 20. 6. otvoren festival djeteta.

Sa snagama 3./142. brigade HV u operaciju se krenulo osloncem na Nos Kalike prema Drinovcima i Ključu.

Dijelovi 4./113. brigade HV čamcima se prebacilo do Visovačke brine i usmjerila svoja djelovanja prema Brištanima i Širitovcima. Jedan dio snaga usmjerili smo preko rijeke Čikole prema Kaočinama. Do sukoba i borbe prsa o prsa došlo je u ranim jutarnjim satima. Snage HV-a, iako iscrpljene prelaskom rijeke Čikole i Krke zadale su težak i odlučujući udarac jakim srbočetničkim snagama tako da je oko 12.00 21.6. zloglasni Torbica zatražio ni manje ni više nego primirje, povlačenje HV-a s Miljevaca i prekid vatre. Naravno da smo to odbili. Do kraja dana oslobođena su sva miljevačka sela. Srbočetnici su doživjeli težak vojni poraz tako da nisu imali snage ni evakuirati svoje mrtve. Uzaludan je bio pokušaj zloglasnog Torbice da 23.6. iz Trbounja na čelu tenkovske kolone krene u protunapad. Energičnim djelovanjem HV-a iz Kaočina odbijen je protunapad i takvo stanje na frontu ostalo je sve do Oluje. Snage HV-a nisu imale objektivne vojno-taktičke uvjete za dalja djelovanja prema Drnišu i Kninu. Ocjenili smo da nije bilo razumijevanja ni časničke hrabrosti susjednih postrojbi da potpomognu oslobodilačku operaciju, djelujući na svojim pravcima iako su zato postojali planovi i realni taktički uvjeti. Srbočetnici su na Miljevcima izgubili 70 vojnika, a 21 vojnik je zarobljen. Zarobljeno je, uništeno ili oštećeno 15 tenkova, 10 oklopnih transportera, 7 pincgauera, 15-ak motornih vozila, 6 haubica 105mm, na desetke minobacača i puno pješačkog naoružanja i municije. Naše postrojbe su izgubile 7 pripadnika i nekoliko ranjenih.

Odjek "Miljevačke oluje" bio je velik u domaćoj i svjetskoj javnosti. Nitko više nije mogao osporiti snagu HV-a za ofenzivna djelovanja. Zbog nedovoljne aktivnosti hrvatske diplomacije pri UN-u donesena je i rezolucija UN-a kojom se osuđuje operacija "Miljevačka oluja". Žalosno je što "Miljevačka oluja" nikad nije priznata kao legitimna operacija HV-a od državnog i vojnog vrha, tako da su njezini izvršitelji umjesto pohvala za tako briljantno izvedenu operaciju zapravo kažnjeni. Operacija je izvedena na ograničenom prostoru, s ograničenim snagama, protiv jakog neprijatelja na najosjetljivijem prostoru na pravcu Šibenik-Drniš-Knin. Takav položaj HV-a na tom djelu fronta bitno je pridonio odličnoj vojno-taktičkoj situaciji za početak Oluje. Možemo samo zamisliti kako bi u Oluji HV izvršio proboj na tom dijelu fronta da je prethodno morao savlađivati rijeke Čikolu i Krku. Koliko su vojni analitičari cijenili "Miljevačku oluju" može se vidjeti iz izjave šefa promatračke misije UN-a, generala Moriona. "Operacija je planirano izvedena na najvišoj profesionalnoj razini i predložit ćemo je kao primjer za izobrazbu u vojnim akademijama." Nakon "Miljevačke oluje" dio Miljevčana vratio se iz progonstva u razrušene domove svojim svakodnevnim poslovima. Mnogi donatori i karitas Šibenske biskupije pomogli su taj povratak. Poslije Oluje kuće su obnovljene i Miljevčani danas sretno i mirno žive u svojim kućama. Da bi se područje Miljevaca osiguralo u vojnom pogledu angažirane su snage MUP-a, a kasnije je formirana Miljevačka domobranska satnija, koja je na Miljevcima izvršavala vojne zadaće sve do Oluje. Nažalost, iako nije bilo ofenzivnih djelovanja, imali smo nekoliko poginulih i ranjenih vojnika. Satnija

je sudjelovala u Oluji djelujući na smjeru Miljevci-Oklaj-Lička Kaldrma-Resonovci-Drvar gdje je i završila svoj ratni put. U Oluji satnija je izgubila jednog pripadnika, a nekoliko ih je ranjeno. Satnija je demobilizirana, a jedan dio njezinih pripadnika i danas je u sastavu HV-a.

Zaključak:

Miljevci i Miljevčani teško su stradali u Domovinskom ratu. Za vrijeme tzv. "okupacije" na Miljevcima se radilo i umiralo, mjesni župnik redovno je služio svete mise sve do svog uhićenja i zatočeništva, Gospa od Anđela i Gospa od Milosti nikad se nisu prestale slaviti što znači da život na Miljevcima nikad nije stao. Zahvaljujući hrabrim hrvatskim braniteljima Miljevci su kratko vrijeme bili pod "okupacijom". Izvedene oslobodilačke akcije bit će slavnim slovima ispisane u novijoj povijesti Miljevaca. Prostor Miljevaca je velika grobnica poražene srbočetničke armade. Za sve to zahvalimo hrabrim miljevačkim osloboditeljima, a posebno se sjetimo onih koji su svoje živote dali za naše danas i sutra.

Poginuli hrvatski vojnici u oslobodilačkim akcijama HV-a za oslobođenje Miljevaca:

ANTE MEŠTROVIĆ
19.09.1967.-07.12.1991.

DRAGO BRNADIĆ
18.04.1974.-02.03.1992.

NENAD ĐIRLIĆ LUNIĆ
05.04.1970.-02.03.1992.

MILAN NOVAKOVIĆ
05.08.1961.-21.06.1992.

MATE PUĆO
09.03.1968.-21.06.1992.

PETAR SEDLAR
11.07.1949.-21.06.1992.

NIKOLA CIGIĆ
12.12.1966.-21.06.1992.

IVICA BARIŠIĆ
01.04.1962.-21.06.1992.

HALID KOPIĆ
26.06.1968.-01.08.1992.

Poginuli hrvatski vojnici u obrani Miljevaca od "Miljevačke oluje" do operacije Oluja:

BOŽENKO BRONIĆ
24.12.1965.-28.11.1992.

ŽELJKO UJAKOVIĆ
04.03.1963.-28.11.1992.

ŠIME MAMUT
16.10.1967.-04.03.1993.

ZORAN MRVICA
01.10.1969.-04.03.1993.

ANTE KARDOV
03.07.1956.-20.06.1993.

RAJKO DELAŠ
06.10.1972.-05.08.1993.

VEDRANKO JURAGA
19.03.1969.-03.10.1993.

Poginuli hrvatski vojnici – pripadnici MUP-a – Miljevčani na drugim područjima:

ŠIME GRABIĆ
10.02.1964.-16.09.1991.
PULJANI

ŽELJKO DŽELALIJA
19.07.1968.-02.10.1991.
UNEŠIĆ

JOSIP RUNIĆ
29.12.1959.-06.10.1991.
ZADAR

Poginuli hrvatski vojnici – Miljevčani u Oluji:

VEDRAN MALENICA
04.05.1971.-04.08.1995.

Ubijeni Miljevčani – civilne žrtve rata

VINKO GALIĆ
25.07.1948.-02.10.1991.

PAŠKO DŽELALIJA
05.02.1947.-06.12.1991.

MARIJA BAČIĆ
08.09.1924.-12.01.1992.

MATE BAČIĆ
01.11.1921.-12.01.1992.

PAŠKO KOZIĆ
01.08.1921.-26.02.1992.

MATE DEVIĆ
05.02.1914.-12.03.1992.

MARIJA MAZALIN
01.01.1925.-13.03.1992.

ŠIME LOVRIĆ
01.01.1931.-18.04.1992.

ŠOSTERA NEVA
21.01.1930.-06.10.1991.
ZADAR

NAJSPORTSKIJE MALO MISTO NA SVITU

Mijo Grabovac

FENOMENI
IZ MILJEVACA SE U SPORTSKE VISINE VINULO
VIŠE SVJETSKIH UGLEDNIH SPORTAŠA
I SPORTSKIH STRUČNJAKA

Miljevcima su se doista omilili sportaši. I to ne bilo koji i bilo kakvi, neka obična potrčkala ili tek sitne zvjezdice, nego su iz njega iznjedrene istinske sportske veličine. Čak i s uglednim svjetskim timbarom, prepoznati i nadaleko od granica kraja svojih korijenja i Lijepe naše.

Tim fenomenom, jer neupitno je o njemu riječ, nitko se s dublje znanstvene strane dosad nije ozbiljnije pozabavio. A vjerojatno i neće, makar je tema vrlo zahvalna. Ispada da gdje god 'zagrebeš' po nekome od sedam miljevačkih sela otkrit ćeš zadivljujuće primjere sportaša koji upravo odatle vuku svoje podrijetlo. Pokušat ćemo u ovom prilogu barem donekle približiti taj miljevački fenomen.

Kroz noviju povijest od rođenih Miljevčana ili pak onih koji iz njega vuku podrijetlo, u sportske visine vinuli su se, primjerice, tenisač Nikola Pilić, nogometni strateg Tomislav Ivić, trofejni bratski dvojac za veslima Siniša i Nikša Skelin, njihov prezimenjak, 'neboder' pod koševima Mate, 'hobotnica' među nogometnim vratnicama Stipe Pletikosa... Miljevčani su i dvojica Kulušića, obojica imenom Ante – stariji je nekadašnji nogometni sudac s naslovom međunarodnoga 'svirača', a danas s podjednako uspješnom poslovnom i političkom

karijerom; mlađi granitni osigurač u sredini obrane nogometnog prvoligaša Šibenika i hrvatski reprezentativac do 21 godine.

Dakako, dalo bi se i još nabrajati. Recimo, košarkaši Krešimir i Nino Vlaić, od kojih je prvi bivši, a drugi aktualni prvotimac sa šibenskog Baldekina; Solarisov vaterpolist Nikola Samodol, čiji je otac dr. Ante Samodol ugledni šibenski liječnik... Vratit ćemo se Vlaićima – nemalo pa iz svakoga kućnog dvorišta 'nicali' su redom dvometraši. Nino iz Šibenikova reketa ima i brata Antonia, koji je krenuo njegovim stopama, a čini to i prezimenjak im i susjed, još mlađi Luka. A bit će ih još, ne marite.

Gore nabrojeno je sasvim dovoljno da bi se mirne savjesti Miljevce moglo svrstati uz bok – Splitu. Ako za Split uobičavamo kazati da je 'najsportskiji grad na svitu', onda Miljevci zaslužuju ponijeti naslov 'najsportskijega maloga mista na svitu'.

Nikola Pilić
tenisač i teniski stručnjak svjetskoga glasa

VIRTUOZ S REKETOM

Nikola Pilić je, nesumnjivo, u svijetu najzvučnije ime od svih Miljevčana i onih koji iz njega vuku podrijetlo. Otac mu Krsto iz Brištana se za mesarskim panjom zaputio u Split, a 'mali Niko' je zarana na Firulama počeo lupati po maloj žutoj loptici. Malo pomalo i tim je lupanjem osvojio svijet. Jest, upravo tako, svojim teniskim majstorstvom Pilić je ispisao zvjezdanu povijest ovoga sporta u Hrvata.

Prije više od četiri desetljeća, točnije 1967. godine, kao 30-godišnjak, bio je sedmi igrač globusa, a od Europljana ispred njega se svrstao jedino Španjolac Manuel Santana. Istoga je ljeta dogurao do poluzvršnice Wimbledona gdje ga je u opjevanom dvoboju u četiri seta na jedvite jade svladao Australac John Newcombe. Kroničari su zaključili da je moglo biti i drukčije, jer Pilić je suparniku bio u najmanju ruku ravnopravan.

U toj istoj, najboljoj sezoni karijere, Miljevčanin s teniskoga svjetskog 'toura' u pet je dramatičnih setova izgubio poluzavršnicu drugoga najprestižnijeg Grand Slam turnira, Roland Garrosa, od jednoga drugog Australca, Tonyja Rochea. Šest godina poslije bio je i finalist na istoj pariškoj travi gdje ga je zaustavio Rumunj Ilie Nastase...

Da se ne bi pomislilo da je često stizao do Rima, a da Papu vidio nije, stigao je na zalasku igračke kerijere i trijumf na US Openu 1970. godine, u paru s Francuzom Pierreom Barthesom. Još jedno finale, wimbledonsko, ušlo je u povijest, barem kada je riječ o zlatnim stranicama hrvatskoga sporta – uz Nikolu je te 1962. u igri parova bio Boro Jovanović.

Nikola Pilić (u sredini)

Gospodin Nik, kako ga s poštovanjem oslovljavaju u teniskom svijetu, trofejima je ovjenčao i svoju stručnu, trenersku karijeru. Najprije odgajajući tenisače, istinske zvijezde, od kojih su mnogi priznali da transformaciju od velikog talenta do velikog pobjednika duguju isključivo svomu učitelju. Zatim je predvodeći izabranu njemačku vrstu u Davisovu Cupu, s Borisom Beckerom u glavnoj ulozi, pokrio i Ameriku. I to ne jednom.

Šećer je stigao na kraju 2005., jer kraj Pilićeva pobjedničkog niza u ulozi teniskog stratega još se ne nazire. Uglavnom, tada je, kao gazda u svojoj, hrvatskoj teniskoj vrsti i s hrvatskim grbom na dresu, visoko podigao 'salataru' namijenjenu pobjedniku Davisova Cupa.

- Ništa se u mojoj dosadašnjoj karijeri, igračkoj i trenerskoj, ne može s ovim usporediti – iz srca je govorio Pilić.

Sve što je lijepo, međutim, i u ovom slučaju nije dugo trajalo. Toj hrvatskoj teniskoj idili, s Nikolom Pilićem kao izbornikom, došao je kraj. Poslije otprilike dvije godine, prihvatio je poziv iz Beograda od Slobodana Živojinovića i obitelji Đoković da kao stručni savjetnik pomogne izabranoj teniskoj vrsti Srbije u Davisovu Cupu.

Uglavnom, Nikola Pilić je teniska legenda koja još traje. I u svome osmome životnom desetljeću.

Tomislav Ivić
nogometni trener za kojim se svijet otimao

VIZIONAR MODERNOG BALUNA

Tomislav Ivić je očevim korijenima iz Kaočina, a i sam s ponosom zna kazati da se osjeća Miljevčaninom, makar baš i nisu bile česte prilike uživanja u kraju svoga podrijetla. Najstariji je u društvu sportaša uglednoga imena koje ćemo predstaviti u ovom prilogu, rođen točno sredinom 1933. - baš 30. lipnja. Prilično kasno, kao 17-godišnjak, zaigrao je u omladinskom pogonu RNK "Split", no imao je dovoljno vremena ostvariti dječački san i navući "Hajdukov" dres. Nosio ga je na ukupno 11 utakmica.

Suigrači mu iz pedesetih i početka šezdesetih kažu da je 'Ivić igrao razmišljajući kao trener'. Stoga nije nimalo čudno da je odlučio zagristi upravo taj kruh, i to – nimalo slučajno – u svom "Splitu" 1967. godine. Već godinu poslije preselio se 'pod murvu', pored stare Plinare gdje su uz njega stasali 'tići' s kojima će sedamdesetih vladati našim i širim nogometnim prostorima. Debi na klupi prvotimaca doživio je 1972. godine i odmah se okitio trofejom, osvojivši kup tadašnje države. Novo stručno kaljenje 1973. je imao u Šibeniku, bliže Miljevcima, ali samo kratko – vratio se i s "Hajdukom" doživio najblistavije godine 'Majstora s mora'. Pogledajte samo ovaj niz: dvaput prvaci Jugoslavije, četiri puta pobjednici kupa! I to sve od 1972. do 1976. godine.

Pročulo se to i diljem nogometne Europe, sve do slavnoga Ajaxa, s kojim je od 1976. do 1978. osvojio po jedno nizozemsko prvenstvo i kup. Vratio se u "Hajduk" i u toj sezoni 1978./1979. još jednom dohvatio titulu prvaka Jugoslavije.

Nadalje je vježbao takve nogometne velikane kao što su belgijski "Anderlecht", turski "Galatasaraj", zagrebački "Dinamo", talijanski "Avellino", grčki "Panathinaikos", portugalski "Porto", francuski "Paris St. Germain" i "Olimpique Marseille", španjolski "Atletico", portugalska "Benfica", pa ponovno "Porto"... S "Portom" je 1988. bio portugalski prvak, pobjednik kupa, pa europskog Superkupa i Interkontinentalnog kupa! Zapravo, osvojio je sve što se osvojiti dade. Stigavši i do vrha nogometnog Mount Everesta!

Tomsilav Ivić je zadnjih godina Domovinskog rata bio tehnički direktor hrvatske nogometne vrste, zatim izbornik Ujedinjenih Arapskih Emirata, pa potpredsjednik "Hajduka" zadužen za struku, izbornik Irana, trener belgijskog "Standarda", francuskog "Olimpiguea", šef stručnog stožera 'Al Ittihada' iz Saudijske Arabije i na koncu savjetnik "Standarda" iz Lieggea.

Teško je, vidite i sami, nabrojiti sve klubove i reprezentacije koje je predvodio. Osvajao je sa svojim klubovima prvenstva i kupove u čak pet država: Jugoslaviji, Nizozemskoj, Belgiji, Portugalu i Španjolskoj.

Najtrofejniji je trener u povijesti "Hajduka" i hrvatskoga nogometa do sada. I među 20 najtrofejnijih u cijelomu svijetu.

Zaiskrile su mu oči, čuvši da će i njegovo ime ući u zbornik miljevačkog kraja i dugo je razmišljao što bi napisao kao poruku svojim Miljevčanima i kraju svoga podrijetla. Istoga dana morao je žuriti u Bruxelles na proslavu 100. obljetnice "Anderlechta", jednoga od brojnih uglednih klubova u kojemu su ostali duboki Ivićevi i – miljevački tragovi.

Siniša i Nikša Skelin trofejni bratski veslački dvojac

Imaju sve osim – zlata

Šime Skelin se iz Širitovaca otisnuo u Drniš, tu se skućio kao trgovac i snalazio puno lakše nego da je ostao na miljevačkom kamenu. Sin mu Niko sa suprugom Mejrom otišao je još dalje, ali moru bliže – kao ekonomist radio je u Splitu. Šimini unuci, odnosno Nikini sinovi Siniša i Nikša godinama su najbolji hrvatski veslači i za veslima u dvojcu bez kormilara među najtrofejnijima u svijetu.

Svjetska bronca iz Seville i srebro iz Milana, trofej istoga sjaja s Olimpijskih igara u Ateni 2004. godine, olimpijsko odličje s osmercom na Igrama u Syd-

neyu 2000., trijumfi u Svjetskom kupu... Soba u skučenom obiteljskom domu koju su donedavno dijelili, sve dok se mlađi Nikša nije oženio, bila je zatrpana njihovim medaljama, peharima i pustim veslačkim priznanjima.

- Ima svega, ali zlata nikada dovoljno – reći će Nikša.

Stariji Siniša, koji je četiri godine prije stao za Gusarova vesla i 1996. imao svoj prvi olimpijski nastup u Atlanti, tada u četvercu, pojasnit će:

- Zaista nam to zlato ne da mira. Imamo svjetsko srebro i broncu, imamo i olimpijske bronce... Hoćemo konačno i to zlato!

Igre u Pekingu stoga su dobili još veću dimenziju. Četiri godine su, kažu, njima podredili. Da nije tako možda bi i odustali od spartanskog života, vrlo zahtjevnog, te se posvetili drugim obvezama. Svi pokazatelji upućuju da su na dobroj ruti. Uostalom, uvijek je tako bilo. 'Skela stariji mlađi' na testiranjima i regatama strše iznad ostalih, a u svjetskim okvirima uvijek su tu negdje oko medalja.

Svojedobno je njihov trener 'Roda', kako zovu Igora Čulina, pričao da je jedno jutro prije zore otkrio kako je netko provalio u klupski "Gusarov" hangar, strahujući da je ukradena inače vrlo skupa veslačka oprema. A kad tamo, Nikša i Siniša su se razgibavali, istezali da bi bili spremni za trening na vodi.

Njihovi treninzi na suhom uključuju i – biciklizam. Sjednu braća i zavrte pravac Sinj. Ili pak nešto lakšom dionicom do Makarske. Svibanjskog popod-

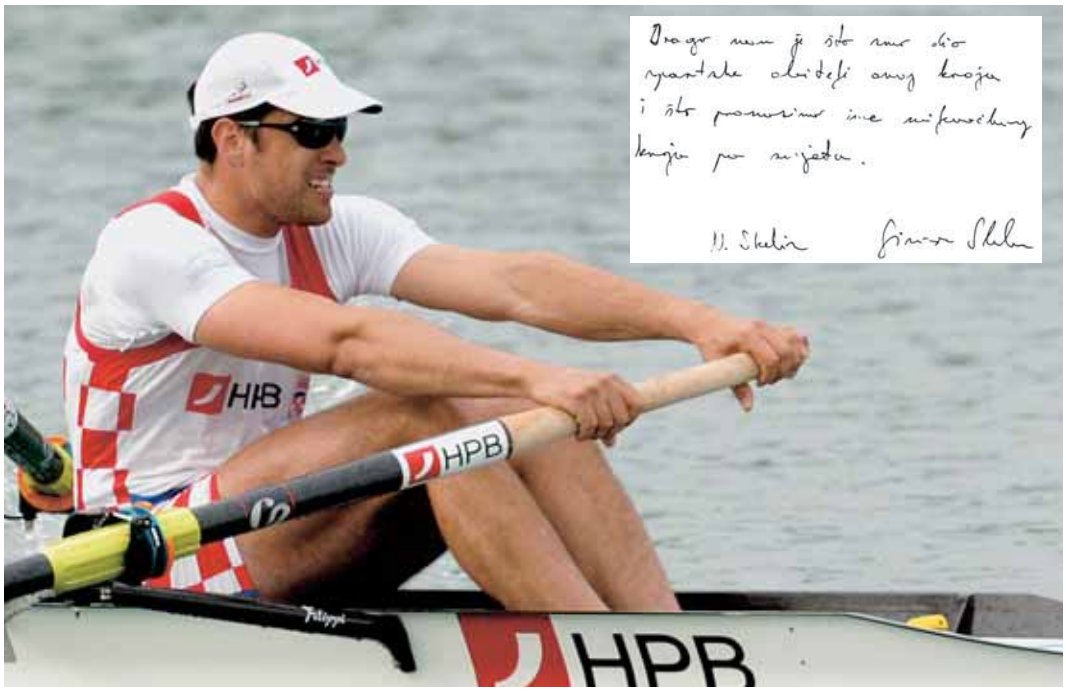

neva kada smo dogovorili susret u Spinutu, nakon njihova treninga na vodi i zatim istezanja u teretani, obojica su stigla biciklima. Nikša je žurio na prodajnu humanitarnu izložbu fotografija u hotelu "Park", jer i jedna njegova se našla u tom izboru. Fotografski aparat je, uz veslo, njemu najčešće u rukama. Uskoro će inače do diplome na FESB-u, Fakultetu elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje, dok je Siniša već liječnik specijalist za očne bolesti i stalno je zaposlen u Kliničkoj bolnici Split.

- U prtljazi na putovanjima uvijek se moralo naći mjesta i za puste knjige i skripte, moralo se naći i vremena za učenje – reći će Siniša.

- Vezu s Miljevcima više su doživljavali kroz priču u roditeljskom domu ili kod djeda dok su bili mlađi, nego boravkom u Širitovcima. Onamo su znali otići na izlet, privlačio ih je posebno Roški slap, gdje su imali i svoj komadić zemlje.

- Rat je opustošio taj kraj, ali čujem da se lijepo razvija, da mu se i mlađi vraćaju – primijetio je Siniša.

- Vratit će se i njih dvojica. Pao je prijedlog da olimpijsko odličje iz Pekinga, makar ne bilo zlatno, proslave i u kraju svoga podrijetla. Da onamo Nikša izloži svoje fotografije, od kojih su neke zavrijedile i nagrade stručnjaka.

- Potpisujemo to obojica – reći će Nikša i Siniša uglas.

- Miljevčanima i Miljevačkom saboru na znanje. Imate dva nova ugledna člana. Bratski veslački dvojac ne zaboravlja svoje Širitovce.

Stipe Pletikosa
čuvar mreže hrvatske nogometne reprezentacije

'Hobotnica' među vratnicama

Ključar mnogih pobjeda, "Hajdukovih" i hrvatske nogometne vrste, nesumnjivo je njihov 'broj jedan' Stipe Pletikosa. Korjenima iz Brištana, s Miljevaca, odakle je otac mu Frane 1957. kao 15-godišnjak doveden u Split u naukovanje kod pekara Gabrića. Stipe je rođen 8. siječnja 1979. godine i zarana je, kao devetogodišnjak, spoznao što znači biti hajdukovac. Otac ga je doveo u "Hajdukovu" školu i Ivica Matković je već prvoga dana ustvrdio da će 'mali biti njihov vratar'. Sa 17 godina je priključen prvotimcima "bijelih", a kao 19-godišnjak, kod trenera Ivana Katalinića, prigrabio je ukazanu priliku i postao prvim vratarom.

U "Hajdukovoj" majici je osvojio jednu titulu državnoga prvaka (2001.) i dva trofeja Hrvatskoga kupa (2000. i 2003.), osladivši se dobrim rezultatima i u državnoj nogometnoj vrsti. Nastupio je na dva Svjetska prvenstva, u Japanu i Koreji 2002. i Njemačkoj 2006., zbog ozljede propustivši završnu smotru europskoga nogometa u Portugalu 2004. godine. Neće, međutim, preskočiti

Austriju i Švicarsku gdje odlazi kao velika uzdanica izbornika Slavena Bilića. Do svibnja 2008. upisao je čak 67 reprezentativnih nastupa i, što se toga tiče, mogao bi se svrstati u razred nogometnih veterana. A budući da vratari znaju trajati i do 40. godine u životnom kalendaru, izgledno je da će Stipe Pletikosa postati član uglednog 'kluba 100' hrvatskoga reprezentativnog nogometa.

- Neka zdravlje posluži, i to je dohvatljivo – pričao nam je prije početka priprema za Europsko prvenstvo.

Posljednjih je godina stanovnik Moskve i vratar tamošnjeg Spartaka, gdje je stigao iz ukrajinskog "Šahtara" iz Donjecka, kluba čiju kapetansku vrpcu nosi prijatelj mu iz "Hajduka" i reprezentacije Darijo Srna.

- Ugodni su moskovski dani, makar zime grizu puno oštrije nego kod nas. Puno mi je ugodnije nego u Donecku, to su uspomene koje bih volio što prije zaboraviti – priznaje Stipe.

Tih godina spašavalo ga je povjerenje izbornika, jer je bio standardan u reprezentaciji, makar bez pravih prilika u "Šahtaru". Moskva je ljepši dio priče, o čemu svjedoči i podatak da je u proljeće 2008. potpisao novi četverogodišnji ugovor sa "Spartakom".

Kao mlađi često je odlazio u Brištane kod dida Stipe, po kojemu je i dobio ime. Sa sestrom Magdom, danas liječnicom, te Mirandom, nastavnicom, na Miljevcima je uz dida znao 'potrošiti pola tatina dopusta'.

Miljevci, Split, "Hajduk" i Hrvatska duboko su u njegovu srcu.

Mate Skelin košarkaški div gena kamenih

Gospodar pod koševima

Vjerujemo da bi se i sam pošteno namučio dok bi odgonetnuo imena svih klubova čiji je dres dosad nosio. Mate Skelin, jer o njemu je riječ, o gorostasu od 213 cm visine rođenom 13. prosinca 1974. godine, igrao je među prvotimcima zagrebačke "Done", pa u "Ciboni", "Benstonu", "Zrinjevcu", moskovskom CSKA, slovenskoj "Krki", talijanskom "Skipperu", francuskim klubovima "Pau Orthezu" i "Le Mansu", "Lucoil Akademiku" iz Sofije... U međuvremenu se više puta vraćao "Ciboni", dolazio i odlazio. Sve do NBA-lige, gdje su ga, kao dokazanog vladara u reketu, odabrali stručnjaci Indiana Pacersa.

Širitovci su, kao i bratskom veslačkom dvojcu, njegov kraj kojemu se zna rado vratiti.

- Mi smo rođeni košarkaši. Drniški kraj, da nas je bilo sastaviti u jednu momčad, mogao je devedesetih godina imati momčad za prvaka Hrvatske – tvrdi Mate.

Izbornici hrvatske vrste, dok je Mate Skelin bio mlađi, redovito su ga pozi-

vali u državni dres i on je ukazane prilike vješto koristio. Ipak, njegovu zbirku trofeja pretrpale su klupske pobjede, na svim stranama Europe.

Ante Kulušić (Antin) međunarodni nogometni sudac

Svirač nogometnih nota

Trinaest godina je Ante Kulušić živio u svojim Kaočinama, u obiteljskom domu oca Ante i majke Zorke. Sportu, točnije nogometu, približio ga je dolazak u Šibenik, gdje se kao dječačić okušao među vršnjacima na travnjaku Šubićevca, ali umjesto igračke pravu je nogometnu afirmaciju ostvario – sa zviždaljkom.

- Živjeli smo u susjedstvu poznatog nogometnog suca Tomislava Copića i 1982. me on, kada sam imao 24 godine, nagovorio da upišem sudački tečaj. Svidjelo mi se, a očito se i šefovima svidjelo moje suđenje – kaže Ante, iza kojega je zaista bogata sudačka karijera.

Ime kao i mjesto rođenja, obilježavaju čovjekovu osobnost.
Ponosan sam na moje Miljevce i veliko srce mojih Miljevčana.

- Danas je pak u drugomu svijetu, makar nogomet ne prestaje živjeti u njemu – direktor je Croatia osiguranja u Šibeniku, predsjednik Županijskog HDZ-a i saborski zastupnik.

- U politici sam ne zbog sebe, nego zbog Šibenika i cijele županije, zbog svih naših ljudi. I mojih Miljevčana ponajprije. Taj kraj zaslužuje potporu i svojim razvojem potvrđuje da sve uloženo zna dobro iskoristiti – tvrdi bivši nogometni arbitar.

- Iza njega je stotine i stotine odsuđenih nogometnih utakmica, od onih najmlađih i najnižega natjecateljskog razreda, do međunarodnih. Čak i svjetskoga predznaka.

- Jest, sudio sam kvalifikacijsku utakmicu za Svjetsko prvenstvo Island – Republike Irska 1997. godine. Negdje u tom rangu je i pretkolo europske Lige prvaka. Bilo je toga puno, ukupno šest godina međunarodnog staža. I deset u Hrvatskoj ligi – prisjeća se Ante.

- Dvaput je sudio Hajduku protiv Dinama, oba puta u Splitu, i – reče – Hajduk je jedini klub koji nikada nije izgubio dok je on dijelio pravdu. Makar su ga neki krstili dinamovcem jer je djelatnik Croatia osiguranja...

Jabuka ne pada daleko od miljevačkog stabla pa je i Antin sin Hrvoje, budući profesor tjelesne i zdravstvene kulture, u Zagrebu položio sudački ispit, no ipak

mu se više dopao trenerski posao – asistira u juniorskoj momčadi "Šibenika".

- Antina 'dijagnoza' miljevačkoga sportskog fenomena pak glasi: Sve je u genima i činjenici kako se živjelo na Miljevcima, da se kopalo po rudnicima u Siveriću i Trbounju, odlazilo u Nizozemsku, Njemačku, Francusku... Naučili smo se boriti i izboriti. Svuda, pa i u sportu također.

-Mnogi će to isto potpisati. Od riječi do riječi.

Ante Kulušić (Mirkov) mladi nogometni reprezentativac

Osigurač sa Šubićevca

- Život nije mazio Antu Kulušića, uostalom kao i njegove vršnjake iz Kaočina i cijelog miljevačkog kraja – 1991. je kao petogodišnjak prognan i osuđen dio dječaštva provesti u "Solarisu". Sudbina ga je umalo dodijelila košarci, jer vježbao je najčešće kako se lopta ubacuje kroz obruč i to bi nastavio da ga DOŠK-ov trener Brailo nije doskočio:

- Mali, tebi više pristaje nogomet.

- Poslušao ga je i čekao drugu, nogometnu priliku. Što znači da je čekao povratak Miljevcima i Drnišu. Kao osnovac je 1995., odmah nakon Oluje, postao DOŠK-ovom budućnošću. Sve je išlo kao u najljepšoj priči, makar uz neke Scile i Haribde.

- Ma, bilo je super. U DOŠK-u sam sa 16 godina postao prvotimac i neki su me proglašavali najboljim igračem momčadi. Možda su malo i pretjerivali, ali godilo je...

- Novinar Krste Mujan je zapisao da je 'momak zreo za Prvu ligu'. Do prve lige je grizao i u DOŠK-u i u "Zagori", a u proljeće 2007. debitirao je na prvoligaškoj sceni, u "Šibenikovu" dresu protiv Rijeke. I nikada više nije sjeo na klupu kao pričuva, uvijek igrajući od prve minute. Dabome, ukoliko ga kartoni nisu u tomu spriječili ili pak koja rijetka ozljeda.

- Ante je inače rođen 6. lipnja 1986. godine i gotovo je košarkaške građe, visok 189 cm. Kada se raskrili izgleda da može pokriti cijeli šesnaesterac.

- Otac Mirko, čiji je brat Joso vješto baratao loptom igrajući za svoje Kaočine, prati svaku utakmicu koju sin igra u Šibeniku, Zadru ili Splitu. Dalje od toga mu se ne ide, ponajviše zbog obveza koje ima u Kaočinama. Ante ima mlađega brata Zvonimira i stariju sestru Zrinku koja je pred diplomom na Ekonomskom fakultetu u Splitu. I on je bio na ekonomiji, ali ga je prvoligaški nogomet poslije vezao uz studij turističkog managmenta.

- Moram diplomirati! Zbog sebe i roditelja, zbog oca Mirka i majke Mande, koji mi silno pomažu – riješen je Ante.

- Riješen je uspjeti i u nogometu. Da je na dobrom putu svjedoči i poziv u mladu hrvatsku nogometnu vrstu, ali ponajprije talent i upornost koji ga krase. Ulaznica i među "vatrene" stoga nije daleko od dohvata njegove ruke.

MILJEVAČKI SABOR

Miroslav Ivić

Formiranjem Miljevačkog sabora željelo se okupiti miljevčane koji svojim idejama, znanjem i sposobnostima mogu doprinjeti razvoju svoga kraja, njegovati i poticati sve pozitivne tradicijske vrijednosti Miljevaca, predlagati vizije razvoja Miljevaca u urbanističkom, komunalnom, gospodarsko – turističkom, kulturnom i sportskom aspektu, doprinositi zaštiti povijesnog i kulturnog naslijeđa. Svakako da razloge za formiranje sabora treba tražiti i u osjećaju nemoći, nedostatku potrebne brige i izostanku organiziranog djelovanja nadležnih vlasti koje bi skrbile o razvoju i boljitku Miljevaca u svim potrebnim dimenzijama.

Miljevački sabor izrastao je iz Vijeća za obilježavanje devetstote godišnjice smrti posljednjeg kralja hrvatske krvi Petra Svačića. Članovi Vijeća bili su: Ivan Aralica, Ivica Bačić (poštar), dr. Ivan Bačić, Jakov Bačić, fra Ivan Buljević, Ante Dželalija, Ilija Galić, Ante Gverić, Miroslav Ivić, Vinko Ivić, Ante Kulušić, Marija Kulušić, Neven Kulušić, Ivica Lovrić, Mladen Lovrić, Nikola Lovrić, Ante Malenica, Branko Malenica, Nikola Malenica, Marko Menđušić, Ivica Mudrinić, Ivan Pulić, Mate Puljić, Zvonimir Puljić, fra Šime Samac, Jasna Skelin, Zvonimir Skelin, Josip Stojanović, Ante Škeljo i fra Ante Vukušić.

Vijeće je funkcioniralo nešto dulje od godinu dana. Sve zacrtane zadatke Vijeće je realiziralo. Podiglo je spomenik kralju Petru Svačiću, tiskalo spomen knjigu i izvelu operu-oratorij Jakova Gotovca "Petar Svačić". Samu ideju za formiranje Miljevačkog sabora iznio je fra Šime Samac, njegova ideja je od svih

članova Vijeća zdušno podržana. Najavu formiranja Sabora donosi i Miljevački list, sa naslovom Miljevački sabor - motor razvoja, i slijedećim tekstom: Vijeće za obilježavanje 900. obljetnice smrti posljednjeg Hrvatskog kralja Petra Svačića formirano za postavljanje spomenika, izvedbu opere i organizaciju svega onog što se u rujnu događalo na Miljevcima, uspješno je realiziralo sve zacrtano. U tijeku su radovi na uređenju okoliša spomeniku. Kao Vijeće, istaknuto je to i na samoj manifestaciji, nismo se potrošili i zato smo odlučili trajati i uz pomoć Boga, a na dobro naroda našega, nove projekte poduzimati.

Da bi to postigli, na Visovcu je 2. studenoga 2002. godine održana sjednica inicijativnog odbora za osnivanje Miljevačkog sabora, nestranačke, neprofitabilne i dobrovoljne Udruge građana dobre volje željnih pomoći razvoju i doprinijeti boljitku Miljevaca.

Miljevački sabor sastajat će se jednom godišnje, prijedlog je da to bude subota uoči Velike Gospe. Djelovat će kroz svoje odbore, prije svega Odbor za gospodarstvo i infrastrukturu, Odbor za sport i rekreaciju, Odbor za ekologiju, Odbor za istraživanje, zaštitu i popularizaciju povijesnih vrijednosti te Odbor za školstvo, kulturu i njegovanje kulturnih tradicija na Miljevcima. Kroz rad tih Odbora kao i rad Sabora i djelovanje članova Miljevačkog sabora nastojat će se potaći i pomoći organima vlasti, prije svega poglavarstvu Grada Drniša, u budućim akcijama i projektima koji će doprinijeti razvoju i boljitku prostora koji omeđuju rijeke Krka i Čikola.

Članom MS mogu postati miljevčani rođenjem, življenjem ili djelovanjem. Uz redovne članove, MS čine i počasni članovi iz reda za Miljevce osobito zaslužnih pojedinaca iz drugih sredina. Miljevački sabor činit će minimalno šezdeset članova izabranih na četiri godine. Članovi Sabora su iz reda miljevčana koji žive na Miljevcima, miljevčani koji žive u Drnišu i drugim hrvatskim gradovima te miljevčani u inozemstvu, izvan Hrvatske. Po funkcijama koje obavljaju članovima Sabora postat će Miljevčani u tijelima vlasti (Poglavarstvu i Vijeću) Grada Drniša i Šibensko-kninske županije. U članstvu po položaju bit će miljevački župnik, ravnatelj OŠ "Stjepan Radić" u Miljevcima i gvardijan samostana Visovac. Članstvo po položaju pripada i predsjednicima i dopredsjednicima Društava Miljevčana u Zagrebu, Splitu i Zadru.

Članom MS postaje se potpisom pristupnice i uplatom godišnje članarine. Potpisivanjem pristupnice član Sabora obvezuje se pridržavati odredbi Statuta miljevačkog Sabora koji će se donijeti na prvoj konstituirajućoj sjednici Sabora te doprinositi svojim radom i djelovanjem razvoju i boljitku Miljevaca. Stoga pozivamo sve Miljevčane, u domovini i u inozemstvu, sve one koji žele doprinijeti razvoju i boljitku naših Miljevaca, da se prijave župniku i uključe u rad Miljevačkog sabora. Na dobrobit naših Miljevaca, stoji u tekstu koje potpisuje Tajništvo inicijativnog odbora za sazivanje Miljevačkog sabora, a objavljuje Miljevački list.

Tijek formiranja Sabora vidljiv je i iz zapisnika sa sjednice Vijeća za obilježavanje devetstote godišnjice smrti posljednjeg hrvatskog kralja Petra Svačića.

Sjednica je održana 22. ožujka sa početkom u 10.30 sati u samostanu na Visovcu.

Prisutni članovi Vijeća: Marko Menđušić, Jakov Bačić, Ante Malenica, Neven Kulušić, Ante Kulušić, Marija Kulušić, Mate Puljić, fra Anta Vukušić, Ivica Bačić (poštar), Zvonimir Skelin, Ilija Galić, Ante Dželalija, Miroslav Ivić, fra Šime Samac, Branko Malenica, Nikola Malenica, Josip Stojanović, Ante Gverić i fra Ivan Buljević

U okviru dnevnog reda bilo je i donošenje odluke o sazivanju Miljevačkog sabora te rasprava o prijedlogu Statuta, članovima i djelatnostima Miljevačkog sabora. Iz zapisnika (Arhiva Vijeća) je vidljivo da je donesena odluka da se Miljevački sabor sazove 21. lipnja u 9.30 sati u prostorima OŠ "Stjepan Radić" u Drinovcima. Tom odlukom Vijeće je preraslo u Inicijativni odbor za sazivanje Miljevačkog sabora, zaduženo je tajništvo Vijeća, fra Šime Samac i Miroslav Ivić, odnosno od sada tajništvo Inicijativnog odbora za sazivanje Sabora, da pripremi Sabor i pozove potencijalne članove na prvu sjednicu.

Tajništvo će do tada izraditi pečat, memorandum i prijedlog grba Miljevaca. Gradonačelnik g. Ante Dželalija saopćio je kako je grad Drniš Miljevačkom saboru ustupio prostoriju uz poštu u Drinovcima. Ta prostorija bila bi sjedište i prostor za okupljanje članova Miljevačkog sabora. Gradonačelnik će fra Šimi Samcu dostaviti pismenu odluku o ustupanju prostora. Nakon toga će se Miljevački sabor registrirati kao udruga i otvoriti svoj račun.

Članovi Vijeća predložili su potencijalne članove Sabora (u prilogu, popis zajedno sa članovima Vijeća). Predloženi su i voditelji Odbora:

Odbor za gospodarstvo i infrastrukturu. Za voditelja su predloženi Mate Puljić i Mirko Kulušić. Želju za radom u tom odboru izrazili su i dr. Ivan Bačić, Ante Malenica, Neven Kulušić i Branko Malenica.

Odbor za komunaliju i ekologiju. Za voditelja su predloženi Nikola Malenica i Nikola Lovrić. U tom odboru je i Ivan Pulić.

Odbor za sport i rekreaciju. Za voditelja su predloženi Josip Stojanović i Ante Kulušić. Za rad u tom odboru spremnost je izrazio i Ivica Bačić (poštar).

Odbor za istraživanje, zaštitu i popularizaciju povijesnih vrijednosti. Za voditelje su predloženi Vinko Ivić i Marko Menđušić. U tom odboru je i fra Ante Vukušić.

Odbor za školstvo, kulturu i njegovanje kulturnih tradicija. Za voditeljicu je predložena Marija Kulušić. Za rad u tom odboru spremnost su izrazili Ilija Galić, Ivica Lovrić i dr. Ante Gverić.

Članovi Vijeća prihvatili su nacrt Statuta Miljevačkog sabora te okvirni plan rada.

Slijedilo je sazivanje Sabora, potencijalnim članovima upućena je pozivnica sljedećeg sadržaja: Pozivamo Vas na osnivačku sjednicu MILJEVAČKOG SABORA što će se održati 21. lipnja 2003. (subota) u 9.30 sati u prostorijama OŠ Stjepan Radić u Drinovcima / Miljevci, i tekstom:

Ovo je naše vrijeme. Oni prije nas tkali su u onom vremenu svoje ljud-

stvo nitima vjere i domoljublja i tako nam utrli put i ostavili zavjet da tako činimo kako bi opstala loza naša. I zato: *Neka traje loza naša*!

Neka traje sve dobro u zavičaju našem, a posebno ti i tvoje potomstvo jer to je najveći blagoslov kući didovoj. A iz kuće didove, ako dobro osluškuješ, još se uvijek čuje molitva, razgovor ugodni, ljudikanje i pjesma. I zato nam valja navraćati na ognjišta naša, osluškivati i ispunjati želje miljevačke zemlje koja čezne za našim nogama i burom koja žudi da se poigra s kosom našom i kosom djece naše.

Kad se umorimo od ove naše maglovite civilizacije duša će nam jedino moći naći sklonište uz ognjišta naša i na obalama rijeka naših. Zato, ne pijmo iz čaša nove civilizacije koja je nalik sprovodnoj povorci, nego crpimo vodu iz bunara naših premazujući zidove njihovih spremnika kvasinom domaćom kako se u njima ne bi nastanili nepoćudni stanari.

Ovdje, na Miljevcima, gdje su svitanja drugačija, dođimo i zapalimo svijeće na grobove pradjedova i prabaka naših, nazdravimo svojim najdražima i podijelimo radost sa svima. Stoga, dođimo na utemeljenje MILJEVAČKOG SABORA na obljetnicu oslobođenja Miljevaca 21. lipnja 2003. (subota) u 9,30 sati u prostorijama OŠ "Stjepan Radić" u Drinovcima. Poslije tog svečanog čina služit će se sv. Misa za sve koji utkaše živote svoje za slobodu našu i naše domovine Hrvatske. Pomolit ćemo se i zapalit svijeće za hrabre muževe naše, a potom uz domaće smokve i piće zapivati pismu našu! Miljevački sabor / Odbor za sazivanje Sabora / Neka traje loza naša!

Sabor je i osnovan, a o tome informaciju slijedećeg sadržaja donosi Miljevački list: OSNOVAN MILJEVAČKI SABOR:

Svim članovima Miljevačkog sabora: Radujem se s vama novom početku. Ostvareni prošlogodišnji program obilježavanja obljetnice hrvatskog kralja Petra Svačića ulijeva nam nadu da se mnogo dobra može dogoditi i učiniti ako smo zajedno oko istog programa. Dobro se pogledajte i shvatit ćete koliko ste jaki kad ste zajedno. Nemojte nikada posumnjati u svoju snagu. Zato, nek zaslave miljevačka zvona i navijeste saborovanje svojih sinova i kćeri te dragih prijatelja čiji će sklad miljevačkom puku na dobro biti. Uvijek uz vas i s vama, fra Šime.

Tim riječima iz telegrama kojeg je iz Rima poslao fra Šime Samac, inicijator i najgorljiviji zagovornik formiranja Miljevačkog sabora, bila je protkana povijesna, utemeljiteljska sjednica Sabora održana na dan oslobođenja Miljevaca, 21. lipnja 2003. godine.

Nakon Lijepe naše koju su pred više od stotinu sabornika i miljevačkih gostiju zajedno izveli visovački novaci i župski zbor, miljevački župnik predvodio je prigodnu molitvu za sve one koji utkaše živote svoje za slobodu našu i naše domovine Hrvatske, kao i za sve umrle Miljevčane. Sabor je taj protokolarni dio nastavio nadahnutim uvodom miljevačkog pjesnika Miljenka Galića. Radni dijelom Sabora ravnalo je radno predsjedništvo, u sastavu: Fra Ivan Buljević,

dr. Ivan Bačić, dr. Ante Gverić, Miroslav Ivić i Marija Kulušić. Slijedili su pozdravi naših gostiju, Nikole Mihaljevića u ime šibensko-kninskog županije, Nikola Lovrića u ime grada Drniša te Željka Bulata, direktora Nacionalnog parka Krka. U ime miljevačke dijaspore Sabor je pozdravio Marko Grabić, ističući zadovoljstvo što je došlo do ovakvog okupljanja. Pajo Bačić iz splitskog odbora miljevčana, pozdravljajući skup zapitao je i nisu li Miljevci propustili razvojnu šansu u vrijeme kada su se trebali izboriti za vlastitu općinu.

U radnom dijelu predstavljeni su programi budućeg rada Miljevačkog sabora i načini kako se može doprinijeti razvoju i boljitku Miljevaca. Mr. Ivan Bašić govorio je o integralnom razvoju Miljevaca i o izradi dokumenta koji će definirati pravce i mogućnosti razvoja, posebno u dijelu turizma i proizvodnje zdrave hrane. Članovi Sabora s odobravanjem su prihvatili takav pristup te uz mr. Ivana Bašića izabrali dr. Ivana Bačića i Nevena Kulušića na čelo Odbora za razvoj gospodarstva i infrastrukture.

Nikola Malenica predstavio je program rada Odbora za komunalije i ekologiju, najvažnije je čišćenje i uklanjanje otpada kojim su Miljevci gotovo zatrpani. Uz Nikolu Malenicu, u tom odboru su Ivan Pulić i Ive Vlaić ali i svi drugi koji mogu pomoći jer će samo angažmanom brojnih ruku Miljevci ponovno dobiti izgled čistog i otpadom nezagađenog područja.

Josip Stojanović predstavio je rad i planove Odbora za sport i rekreaciju. Veliki pljesak zaslužio je za dosadašnji angažman, za činjenicu da na Miljevcima, prvi put u povijesti postoji aktivni sportski klub. Tome je sigurno pomogla i izgradnja sportske dvorane. Priprema se uređenje malonogometnog igrališta na koje su postavljeni reflektori, u planu je uređenje i drugih sportskih terena. Prvi ljudi toga Odbora, uz Josipa Stojanovića su naš poznati nogometni sudac i sportski radnik Ante Kulušić, te Ivan Bačić-poštar i Mirko Kulušić.

Obiman plan rada Odbora za istraživanje, zaštitu i popularizaciju povijesnih vrijednosti predstavio je Vinko Ivić. Uz njega su u Odboru i Marko Menđušić te fra Ante Vukušić.

Rad odbora za školstvo i kulturu predstavila je Marija Kulušić kojoj će u organizaciji Odbora pomoći Mile Petrović i Marija Lacić.

Nakon prihvaćanja Statuta Miljevačkog sabora izabran je predsjednik. Jednoglasno je prvi predsjednik Miljevačkog sabora postao Nikola Lovrić iz Kaočina, ekonomist zaposlen u GIRK Kalun u Drnišu. Nikola je i član poglavarstva grada Drniša. Za dopredsjednike Miljevačkog sabora izabrani su Jakov Bačić, Marko Grabić, Miroslav Ivić, Ivica Lovrić i Ante Malenica. Tročlani sud časti Miljevačkog sabora čine Neven Bačić, Frane Samodol i dr. Boris Dželalija. (ML, 2003.)

Članovi – osnivači Udruge Miljevački sabor bili su:

Ivan Aralica, Zagreb; Drago Bačić, Split; Frane Bačić,Šibenik; dr Ivan Bačić, Osijek; Ivan Bačić (Vaso), Zagreb; Ivan Bačić (Ivara), Brištane; Ivica Bačić-poštar, Drinovci; Jakov Bačić, Zadar; Neven Bačić, Šibenik; Pajo Bačić, Split; Paš-

ko Bačić, Split; Ante Bašić, Split, Ivica Bubalo, Split; fra Ivan Buljević, Visovac; Ante Čipčić, Šibenik; Stipe Čipčić, Ključ – Miljevci; Branko Duilo, Bogatići; Joško Duilo, Bogatići; Ante Dželalija, Drniš; dr. Boris Dželalija, Zadar; Jago Dželalija, Australija; Josip Dželalija, Ključ; Tome Dželalija, Drniš; Zvone Dželalija, Zagreb; Ilija Galić, Bogatići; Ivan Galić, Bogatići ; Miljenko Galić, Drniš;_ Nada Galić, Bogatići; Paško Galić, Bogatići; Slavko Galić, Bogatići; Željko Galić, Split; Živko Galić, Šibenik; Šime Grabić, Srima; Marko Grabić, Grebaštica/Pariz; dr. Ante Gverić, Šibenik; fra Mate Gverić, Šibenik; č.s. Zdravka Gverić, , Šibenik; Branko Ivić, Šibenik; Gojko Ivić, Split ; Ivica Ivić, Zagreb ; Joško Ivić, Drinovci; Miroslav Ivić, Split ; Neven Ivić, Zagreb; Pave Ivić, Zadar; Stipe (Stipica) Ivić, Drinovci, Vinko Ivić, Zagreb; Dr. Robert Karlo, Zadar; Ivan Karlo ; Ive Karlo, Milan Karlo ; Ive Kisić, Brištani; Ružica Kisić, Brištani; Dr. Mate Kozić, Zadar; Anka Kulušić, Zagreb; Ante Kulušić, Šibenik; Davor Kulušić, Šibenik; Marija Kulušić, učiteljica, Ključ; Miljenko Kulušić (Ćimin), Zagreb; Mirko Kulušić, Šibenik; Neven Kulušić, Split; Sandra Lacić-Malenica, Brodarica; Ivica Lovrić, Zagreb; Marica Lovrić, Širitovci; Mire Lovrić, Drniš; Mladen Lovrić, Širitovci; Nikola Lovrić, Drniš ; Željko Lovrić, Zagreb; dr. Mile Mamić, Zadar; Alenka Malenica, Zagreb; Anđelka Malenica, Ključ; Ante Malenica, dipl.ing, Šibenik; Ante Malenica, Šibenik; Branko Malenica, Zagreb; Frane Malenica, Šibenik; Ivana Malenica, Zagreb; Ivana Malenica, Drinovci; Marko Malenica, Zadar; Mate Malenica, Dubrovnik; Nikola Malenica, Drinovci; dr. Drago Marguš, Šibenik; Marko Menđušić, Šibenik; Ivica Mudrinić, Zagreb; Zvonko Pavlović, Zadar; Mile Petrović, Drinovci; Josip Pilić, Zagreb; Fra Petar Pletikosa, Zagreb; Ivan Pulić, Split; Mate Puljić, Drniš; Zvonimir Puljić, Split; Zvonko Puljić p. Ljubomira, ; Nediljko Samac, Brištani; Ivan Samac, Split; ing. Josip Samac, Kaštel Stari; fra Šime Samac, Samostan Visovac; dr. Ante Samodol, Šibenik; Ante Samodol, Zagreb; Miroslav Samodol, Split; fra Frano Samodol, župa Kruševo, Obrovac; Ante Skelin (Šelkanov), Karalići; Branka Skelin - (Bićina), Zagreb; dr. Marija Skelin – Čupić, Drniš; Jakov Skelin, Njemačka; Jasna Skelin-Duboković, Split; Joso Skelin, Zagreb; Zvonimir Skelin, Drinovci; Branko Stojanović, Zagreb; Josip Stojanović, Šibenik; Paško Stojanović (Šule), Roko Stojanović, Zdravko Stojanović, Zagreb ; Željko Stojanović, Joso Sunko, dr. Nikola Sušić, Šibenik; Prof. Ante Škeljo, Zabok; Šime Škeljo, Zagreb; Ante Škeljo, Split; Marinko Tetlo, Kaštel Lukšić; Neven Tetlo, Drniš; Damir Vlaić, Drniš; Ive Vlaić, Šime Vranjković, Širitovci; Fra Ante Vukušić, Drinovci, Josip Vukorepa, Ključ

Na osnivačkoj sjednici Miljevačkog sabora održanoj 21. lipnja 2003. godine u Miljevcima usvojen je statut kojim je utvrđen naziv, sjedište i područje na kojem djeluje "Miljevački sabor". Utvrđen je i grb Miljevačkog sabora koji je okruglog oblika s prikazom kanjona dviju rijeka, Krke i Čikole. U sredini su dvije crkve, Imena Isusova i Sv. Petra i Pavla te spomenik kralja Petra Svačića. U donjem dijelu je tekst "Miljevački sabor".

Na osnivačkoj sjednici Miljevačkog sabora usvojen je i plan rada i djelovanja Sabora kao i saborskih odbora. Navodimo, kao ilustraciju, prijedlog plana rada

i djelovanja Odbora za zaštitu, prezentaciju i popularizaciju povijesnih vrijednosti. Prijedlog rada prezentirao je Vinko Ivić:

"Na području Miljevaca nalazi se puno više povijesnih, kulturnih, etnografskih, arhitektonskih, prirodnih i inih vrijednosti nego što ih znamo, poznajemo ili smo ih pak svjesni.

Držimo da je jedna od zadaća ovoga Odbora pa i Sabora da, osim što brine o njihovoj zaštiti, isto tako promiče svijest u Miljevčana o njihovu očuvanju i popularizaciji.

Sve te vrijednosti, pokretne i nepokretne, arhitektonske, arheološke, prirodne i nematerijalne, svjedoče o našoj nazočnosti na ovome prostoru i imaju svoju povijesnu, kulturnu, umjetničku i antropološku vrijednost. Jednom riječju, riječ je o kulturnim dobrima prema kojima imamo zakonske i moralne obveze štititi ih i očuvati.

Nepokretna kulturna dobra

a) konzervacija, restauracija i popularizacija srednjovjekovnih hrvatskih utvrda uz rijeke Čikolu i Krku, ponajprije Kamičak (Kamičac) i Ključ (Ključić);
b) zaštita kamenih kuća i štala (posebice onih pokrivenih pločama) s njihovim okolišem – vrtom, dvorištem ili ogradom. Imajući u vidu njihovu ugroženost – naglo nestajanje i devastaciju, trebalo bi što prije izvršiti popis i sačiniti dokumentaciju (u suradnji s muzejom u Drnišu). Također bi trebalo, na neki način, uvjeravati ljude koji posjeduju takve objekte da su oni vrijedni upravo takvi kakvi jesu i da samo tako sačuvani imaju vrijednost te su zanimljivi i privlačni turistima;
c) konzervacija, restauracija i zaštita starih "gusterni" (posebice onih u Drinovcima, Ključu i Kaočinama) i po mogućnosti ponovno ih staviti u funkciju;
d) obnova – sanacija, restauracija i konzervacija crkava, zvonika i groblja - crkva Imena Isusova i crkva sv. Petra i Pavla;
e) arheološka istraživanja - rekognoscirati cijelo područje Miljevaca, izraditi arheološku kartu s toponimima, odnosno arheološkim lokalitetima te napraviti plan istraživanja; čim prije izvršiti arheološka istraživanja uz srednjovjekovne hrvatske utvrde Kamičak i Ključ te na lociranom starohrvatskom groblju (9/10 st.) u Drinovcima (za što postoji dio sredstava) i programi se mogu realizirati u suradnji s muzejima i NP Krka;
f) zaštita i obnova vrtova uz rijeku Čikolu i Krku kao krajolika koji sadrži povijesno karakteristične strukture koje svjedoče o našoj nazočnosti na tim prostorima (prijedlog je i poticaj);
g) zaštita, očuvanje i skrb o spomenicima i obilježjima vojnicima poginulim u Domovinskom ratu, kralju Petru Svačiću, kardinalu Utješinoviću…te podizanje novih.

Pokretna kulturna dobra

a) očuvanje i zaštita crkvenog inventara i predmeta – ponajprije knjiga (rođenih, krštenih, vjenčanih i umrlih);
b) sakupljanje eventualne preostale etnografske građe (predmeta iz svakodnevnoga života ljudi ovoga kraja) i formiranje zavičajne zbirke pri i u suradnji sa školom;
c) pohrana arheološkog materijala pronađenog na miljevačkim lokalitetima.

Ovisno o procjeni predlažemo: zbirku na Visovcu, muzej u Drnišu i miljevačku zbirku.

Nematerijalna kulturna dobra

a) poticati stručnjake specijaliste s ovoga područja (ali i druge) da istražuju i pišu, posebice o jeziku, govoru, usmenoj književnosti svih vrsta, toponimima, običajima i drugim tradicionalnim pučkim vrijednostima.

Mr. sc. Ivan BAŠIĆ, prezentirao je nacrt strategije dugoročnog razvoja Miljevaca u razdoblju od 2004. do 2015. godine. Naveo je da će uvjeti u kojima će se odvijati život Miljevaca u razdoblju do 2015. godine bit će veoma složeni i puni neizvjesnosti. Trebati će rješavati probleme ukupnog društveno-ekonomskog razvoja u nimalo povoljnim okolnostima ukupnog razvitka naše županije i Hrvatske u cjelini.

Kao najvažniji strateški ciljevi u dugoročnom razvoju do 2015. godine, navedeni su :

1. gospodarski rast od prosječno 5% godišnje u razdoblju 2004. – 2015. godine;
2. promjena gospodarske strukture s naglaskom na stvaranje jakih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava za proizvodnju ekološki zdrave hrane za naše turističko tržište;
3. rast zaposlenosti i samozaposlenosti (sposobnost pojedinca da sam pronađe ili organizira posao);
4. održavanje gospodarske stabilnosti i socijalne sigurnosti;
5. rast životnog standarda stanovništva Miljevaca;
6. usporavanje i zaustavljanje negativnih demografskih trendova u mjeri u kojoj raspoloživa materijalna sredstva to omogućuju, odnosno utječu na to.

Detaljnije razrađeni strateški ciljevi i potciljevi u nacrtu strategije razvoja Miljevaca a po prijedlogu mr. sc. Ivana Bašića izgledaju ovako :

1. Oživljavanje gospodarske aktivnosti:

- *povećati broj grla ovaca i koza (tražiti odstrel vukova, a ne plaćati kazne zbog toga);*
- *razvoj govedarstva zbog proizvodnje mesa i mlijeka;*

- *izgradnja mljekare;*
- *razvoj individualnog svinjogojstva ili u kooperaciji zbog poznatog miljevačkog pršuta;*
- *povećati površine pod vinogradima kako bi se ulaskom Hrvatske u Europsku uniju dobilo što veće proizvođačke kvote;*
- *razvoj vinarstva - podrumarstva, tj. proizvodnja vrhunskih i kvalitetnih vina, a ne samo vinogradarstva;*
- *proizvodnja stolnog i suhog grožđa;*
- *proizvodnja domaćeg ovčjeg sira;*
- *uzgoj maslina;*
- *izgradnja uljare;*
- *uzgoj jagoda;*
- *sušenje smokava;*
- *proizvodnja meda – pčelarstvo;*
- *peradarske farme za proizvodnju jaja;*
- *plastenička proizvodnja (rasadnici raznog voća i povrća);*
- *uzgoj ljekovitog, aromatičnog i medonosnog bilja;*
- *na više potencijalnih podzemnih izvora vode izvršiti bušenja u smislu osiguranja dovoljnih količina jeftine vode za navodnjavanje poljoprivrednih površina i kultura;*
- *marketinški pripremiti prodaju poljoprivrednih proizvoda;*
- *formirati firmu ili poljoprivrednu zadrugu za otkup poljoprivrednih proizvoda i nusproizvoda (vune, kože i sl.), promociju i prodaju izvornih miljevački proizvoda te analizu konkurencije i tržišta;*
- *poljoprivredna proizvodnja po obujmu treba biti najmanje toliko velika da bi se moglo ostvarivati financijske potpore po Zakonu o državnim potporama u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (N.N. 87 /02);*
- *proizvodnja kartonažne ambalaže i prikupljanje starog papira;*
- *proizvodnja plastične galanterije (čaše, vrećice za meso i smeće , itd.);*
- *proizvodnja gumene galanterije (brtve, čepovi, tiplovi i sl.);*
- *proizvodnja voštanica;*
- *pržionica kave;*
- *proizvodnja bezalkoholnih pića;*
- *tražiti velike firme koje bi možda imale interesa dislocirati neku svoju proizvodnju, ili da se za njih proizvode neke stvari u kućnoj radinosti ili nešto slično;*
- *napraviti prostorni plan Miljevaca i oformiti i urediti industrijsku zonu s potpunim komunalnim priključcima;*
- *pri Miljevačkom saboru formirati stručne savjete: agrarni, veterinarski, porezni…;*
- *osposobljavanje potencijalnih poduzetnika kroz jednodnevne besplatne seminare koji bi se održavali prve nedjelje u svakom mjesecu od rujna do lipnja u školi u Drinovcima. Predavači bi bili stručnjaci različitih profila i to isključivo uspješni*

miljevčani koji žive i rade u drugim sredinama;
- *napraviti plan potreba za novim radnim mjestima kao i plan radne snage po pojedinim djelatnostima i prema kvalifikaciji.*

2. Razvoj turističke djelatnosti:
- *formirati odbor za turizam i razvoj;*
- *uspostaviti što bolju suradnju s upravom NP Krka;*
- *uspostaviti vezu s turističkim firmama prije svega sa šibenskog područja u cilju dovođenja turista bar na jednodnevne izlete;*
- *poticati razvoj seoskog turizma posebice u posezoni u vrijeme berbe grožđa, a za vrijeme pune sezone za turiste organizirati sakupljanje bajama, vršidbu s konjima, lovni turizam, udičarenje na Krki i sl.;*
- *u srpnju ili kolovozu organizirati Miljevačku feštu;*
- *organizirati rafting na Roškom slapu, a jedrenje na dasci u Visovcu;*
- *organizirati ekstremne sportove u kanjonu Čikole i Krke (vožnja biciklom, penjanje uz litice);*
- *organizirati civilna vjenčanja na Roškom slapu;*
- *organizirati rekreacijska ribička natjecanja na Roškom slapu i Visovcu;*
- *izgraditi biciklističke staze na Roškom slapu i Visovcu;*
- *do svih potencijalnih turističkih atrakcija napraviti bar makadamski pristupne putove.*

3. Komunalno i prometno poboljšanje uvjeta života:
- *razminirati teren;*
- *organizirati prikupljanje i odvoz komunalnog otpada;*
- *poboljšati javnu rasvjetu po zaseocima;*
- *napraviti nadstrešnice – čekaonice na autobusnim stanicama gdje je to potrebno;*
- *poboljšati autobusno linijsko povezivanje s Drnišom i Šibenikom;*
- *asfaltirati glavne putove koji prolaze kroz zaseoke (širine barem 2,2 m).*

4. Kulturno - društveni sadržaji:
- *očuvati kulturno blago, seoske običaje i manifestacije;*
- *osmisliti identitet Miljevaca koji mora biti odraz vlastitog kulturnog identiteta i kulturno povijesne baštine (narodna nošnja, običaji, hrana, povijesne osobe, nacionalni park, biljni svijet, arheološki lokaliteti, crkve, omeđenost s dvije rijeke Čikolom i Krkom itd.);*
- *osnovati zavičajni muzej Miljevaca te predložiti način njegovog uključivanja u turističku ponudu;*
- *oživiti tj. osposobiti za rad mlinice u Roškom slapu i spriječiti upropaštavanje svega kulturno – povijesnog nasljeđa te stvoriti pretpostavke za njegovu gospodarsku valorizaciju prije svega u turističkom smislu;*
- *osnovati kulturno-umjetničko društvo;*

- *osnovati klub s društvenim igrama i PC klub;*
- *sve podatke o Miljevcima staviti na web starnicu;*
- *tražiti od radio Drniša mjesečno 2 sata kontakt emisiju o Miljevcima;*
- *pored miljevačke mise u Zagrebu, organizirati isto u studenom i prosincu u ostalim većim gradovima (Split, Šibenik, Zadar, Dubrovnik, Rijeka, Osijek...);*
- *pobratimiti se s nekim selima npr. iz Slavonije, Hercegovine, Slovenije, Istre, Italije, Njemačke, Austrije... i razmjenjivati međusobne posjete;*
- *osnovati agenciju za pomoć starijim i nemoćnim osobama;*
- *izgraditi dom za starije i nemoćne;*
- *izgraditi dječji vrtić.*

5. Sportsko- rekreativni sadržaji:

- *osnovati amaterski sportski klub (nogomet, košarka i sl.);*
- *organizirati različita prigodna sportska natjecanja u školskoj sportskoj dvorani;*
- *napraviti jedno veliko nogometno igralište;*
- *u svakom selu izgraditi balotanu s rasvjetom za večernje igranje balota;*
- *održavati natjecanja u balotama između pojedinih sela, a po mogućnosti tijekom godine organizirati i turnire u balotama šireg općinskog ili županijskog značaja.*

U zaključku prezentiranog nacrta strategije stoji da je u pripremi strategije razvoja postojalo je niz dilema, pa se moralo birati između pravaca, sadržaja, metoda i tempa razvoja.

Oživljavanje gospodarske aktivnosti trebao bi biti temeljni cilj globalne strategije razvoja u prvoj etapi. Posebno mjesto pripada razvoju poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Isto tako prvenstveno značenje ima i rješavanje problema prikupljanja i odvoza komunalnog otpada kao i razminiranje terena.

Pokazatelji opravdanosti razvojnih programa:

- *zadržavanje mlađeg stanovništva na Miljevcima, odnosno zadovoljavajuća naseljenost;*
- *porast zaposlenosti i životnog standarda;*
- *poboljšanje kulture življenja;*
- *humaniji i bolji način života za starije i nemoćne osobe;*
- *čvršća i učestalija veza prve generacije iseljenih Miljevčana i njihovih potomaka s rodnim zavičajem;*
- *prigoda za masovniji povrat iseljenih Miljevčana.*

U strategiji održivog dugoročnog razvoja Miljevaca u skladu s ekološkim i socijalnim kriterijima, nabrojeni su samo najvažniji strateški ciljevi, sredstva za njihovo ispunjenje kao i nositelji izvršenja postavljenih ciljeva. Ciljevi su postavljeni na globalnoj razini, i to samo oni ciljevi za koje se sada s velikom

vjerojatnošću može tvrditi da će u budućem razdoblju biti poželjni i realno ostvarivi.

Predložene gospodarske djelatnosti odnosno strateški ciljevi biti će obrađeni detaljno kroz operativne programe odnosno investicijske elaborate koji će služiti kao podloga za odlučivanje i istodobno provođenje i kontrolu provođenja strategije dugoročnog razvoja Miljevaca.

Ovu strategiju dugoročnog razvoja Miljevaca istodobno će se, ako bude ikako moguće uz financijsku pomoć naše županije i države, provesti kao pilot – program oživljavanja napuštenih i ekonomski nerazvijenih sela u neposrednom zaleđu jadranske obale. Nacrt strategije razvoja Miljevaca podsjeća na izuzetno uspjeli projekt razvoja istarskog naselja Bale koje je po veličini i broju stanovnika slično Miljevcima. Bale su, zahvaljujući inicijativi nekoliko poduzetnih stanovnika, postale hit turistička destinacija i mjesto izuzetno kvalitetnog življenja. Fascinantna je sličnost toga istarskog gradića sa Miljevcima, u nizu elemenata poklapaju se razvojne šanse Bala i Miljevaca.

O aktivnostima Sabora svjedoči pismo što ga je predsjednik sabora poslao članovima a koje donosimo u cijelosti:

Poštovani članovi Miljevačkog sabora, prošlo je nešto više od pola godine od održavanja osnivačke sjednice Miljevačkog sabora. Ovim pismom htjeli bi vam reći što se u tih pola godina učinilo te što planiramo učiniti do slijedeće sjednice Sabora, u ljeto ove godine.

Nekoliko mjeseci potrošili smo u proceduri registriranja Miljevačkog sabora. Konačno smo udrugu registrirali i dobili mogućnost otvoriti račun u Jadranskoj banci Šibenik. Do sada je pristupnice poslalo 42 člana Sabora. Molimo i ostale članove da što prije pošalju svoje pristupnice.

Paralelno sa poslom oko registriranja Sabora pokušali smo potaknuti ili realizirati bar dio obimnog posla kojega su predstavnici Odbora najavili na osnivačkom Saboru. Od grada Drniša smo dobili i ušli smo u posjed prostora u zgradi pošte u Drinovcima. Radi se projekt i troškovnik uređenja kako bi imali prostor za sastajanje ali i za druge aktivnosti kulturnih, sportskih i drugih organizacija na Miljevcima.

Dovršeni su radovi na uređenju vidikovca oko spomenika kralju Petru Svačiću. Ukopano je 350 metara dalekovoda, postavljena trafostanica i instalirana rasvjeta, omogućen je priključak za struju za potrebe kulturnih manifestacija na tom mjestu.

U komunalnom dijelu postavljeni su kontejneri, konačno je s Miljevaca organiziran odvoz smeća. Organizirano je prikupljanje i odvoz krupnog otpada, vidjeli ste koja je to hrpa olupina i svega onoga što je nagrđivalo okoliš bila. Uvedena je autobusna linija za Drniš. U Drinovcima je postavljena vanjska rasvjeta, od Bačića do glavne ceste i od Ivića do škole.

Ove godine, uz modernizaciju ceste od Drniša do Širitovaca, u program grada

Drniša ušlo je asfaltiranje priključaka do Mazalina u Bogatićima, do Vranjkovića u Širitovcima te u Kaočinama do gornjih Ivića i Stojaka. U okviru te akcije uredit će se prostor oko pošte u Drinovcima. Do Uskrsa ove godine, obećanje je gradonačelnika, nasut će se ceste od Križa (Gornji Brištani) do Kružina, odnosno križanja za Bogatiće na cesti prema Roškom slapu.

Pokrenuta je inicijativa za uređenje dječjeg vrtića tako da će ove godine biti organizirana "mala škola" za predškolce. Na Miljevcima je više od dvadeset djece predškolske i vrtićke dobi pa postoje svi opravdani razlozi za osnutak i funkcioniranje dječjeg vrtića kakav djeluje u Oklaju, Gradcu i Unešiću. Prema gradskim i županijskim instancama pokrenuli smo inicijativu za osnutak i ljekarne uz ambulantu.

Od gradonačelnika smo dobili obećanje da će se konačno postaviti oznake i putokazi prema Miljevcima. Trenutno na cijelom području grada Drniša ne postoji niti jedan putokaz za Miljevce, osim onoga u Pakovu selu.

Na Miljevcima je započelo s radom folklorno društvo.

Odmakle su pripreme i da se, na tragu manifestacije održane prilikom otvaranja spomenika kralju Petru Svačiću, svako ljeto izvede neko od poznatih glazbeno–scenskih djela hrvatskih autora nacionalne ili sakralne tematike. Za ovo ljeto pregovara se o izvođenju Gotovčeve opere Nikola Šubić Zrinski.

Gore pobrojano dio je onoga što su naši članovi potaknuli ili pomogli realizirati. Sigurno predstoji još mnogo posla, pred nama je realizacija mnogih akcija koje smo na Saboru najavili. Molimo vas, kontaktirajte nas, čekamo vaše prijedloge, inicijative i akcije, stoji u pismu predsjednika Sabora.

Sabor je kroz godine svojega djelovanja inicirao rješavanje niza pitanja, njegovi članovi su pomagali, organizirali i predvodili mnoge akcije koje su unijele značajnu živost na Miljevcima.

Nezadovoljni načinom i brzinom, odnosno razinom brige o Miljevcima, 2006. godine usvojena je Izjava o statusu Miljevaca koju objavljuje Miljevački list a koju donosimo u cijelosti:

Potaknuti nezadovoljstvom dosadašnjim statusom, neadekvatnom brigom i umanjenim razvojnim prilikama koji iz toga proizlaze, Miljevački sabor prihvaća Izjavu o statusu Miljevaca koju dostavlja poglavarstvu i gradskom vijeću grada Drniša kojem Miljevci pripadaju te nadležnim županijskim i državnim tijelima.

Od gradske uprave grada Drniša, kojem pripadamo sa svojih 1200 stanovnika u miljevačkim selima i nekoliko tisuća raseljenih koji su upravo zbog tretmana Miljevaca u prošlosti morali napustiti ovaj kraj u potrazi za životom u drugim sredinama Hrvatske i svijeta, sa preko 100 kvadratnih kilometara prostora koji je znatnim dijelom unutar granica Nacionalnog parka Krka, zahtijevamo slijedeće:

- Tražimo da nas se tretira na način da se u infrastrukturnom i razvojnom pogledu primjenjuju isti parametri kao što ih imaju druga središta bivše općine Drniš, prije svega Promina sa Oklajom i Zagora sa Unešićem, sa kojima su se Miljevci

uvijek mogli mjeriti i uspoređivati.

- Polazeći od gornjeg stava tražimo da grad Drniš poduzme sve potrebne korake kako bi i Miljevci dobili sadržaje koje imaju Promina i Zagora. U tom smislu od poglavarstva grada Drniša zahtijevamo da se naprave planovi i oformi ekološka proizvodna zona na Miljevcima, prostor na kojem bi se razvijala ekološka proizvodnja prije svega autohtonih miljevačkih i dalmatinskih proizvoda. Tražimo da se proizvodna zona što hitnije infrastrukturno opremi.

- Kako je turizam okosnica budućeg razvoja našega kraja te kako su Miljevci zbog kanjona Krke, Visovca, Roškog slapa, ušća Čikole, Ključice i Kamička, u turističkom smislu razvojna prilika cijeloga grada Drniša, tražimo da se sjedište ispostave Nacionalnog parka Krka smjesti na Miljevcima za što Miljevački sabor nudi prostor u zgradi područne škole u Širitovcima. Osnivanje ispostave u Širitovcima, na Miljevcima, prilog je i proklamiranoj politici na državnom i regionalnom planu, politici decentralizacije i ravnomjernog razvoja.

- Od sadržaja neophodnih za život mjesta a koje imaju sredine sa kojima se uspoređujemo, tražimo da se donesu odluke da se i na Miljevcima izgradi prostor za odjeljenje dječjeg vrtića te za matični ured koji bi imao određene dane rada u tjednu.

Ukoliko gradske vlasti grada Drniša pozitivno ne odgovore na životne zahtjeve Miljevčana koje kroz ovu izjavu izražavamo, Miljevački sabor će pripremiti i organizirati izjašnjavanje Miljevčana o poželjnom okviru buduće samouprave na ovom prostoru, stoji u izjavi Miljevačkog sabora.

I povodom te izjave razvila se rasprava o pitanju osnivanja miljevačke općine. Doduše, ne prvi put, pitanje miljevačke općine desetljećima je tema koja zaokuplja stanovništvo između Krke i Čikole, dilema bi li imali bolje razvojne prilike kada bi bili samostalna općina ili u zajednici sa Drnišom. O povijesnim korijenima te dileme piše i dr. Fra Karlo Kosor u knjizi Drniška krajina između dva svjetska rata i navodi: Odbornik Dušan Miović kao općinski odbornik predložio je g. 1923. da se drniška općina razdijeli u četiri manje općine: Drniš, Miljevce, Ružić i Unešić. Njegov je prijedlog općinski komesarijat usvojio i poslao nadležnim vlstima na odobrenje. Prema tom prijedlogu općini sa sjedištem u Drnišu uz Drniš bi pripala sela Velušić, Siverić, Tepljuh, Miočić, Štikovo, Kričke, Kanjane i Parčić tako da bi u njoj bio pretežni dio Srba. Miljevačkoj općini pripalo bi po toj podjeli i Trbounje. Glasanje je bilo 22. 12. 1923. Za prijedlog su glasala četiri odbornika, tri su bila protiv a četiri su bila protiv načina razdiobe. Protiv diobe žalio se županijskoj vlsti Nine Adžija 28.12. 1923. i tražio da se zaključak općinskog komesarijata poništi jer bi dioba općine bila propast za Drniš koji ne bi imao prihoda za razvoj, opala bi trgovina, industrija bi se razdijelila među općine a Drniš bi izgubio najbliže selo, Trbounje gdje su bili rudnici boksita. U političkom pogledu nastao bi jaz između Srba i Hrvata, Protiv diobe bili su hrvatski i srpski seljaci i zaključak općinskog komesarijata bio je poni-

šten, piše Kosor.

Visovački ljetopisac Celestin Belamarić u zapisima nakon rata piše kako je partizanska vlast 9. studenoga 1944. godine osnovala općinu Miljevci sa sjedištem u Širitovcima, kojoj je pripao i samostan Visovac. Navodi se kako su nastale administrativne promjene koje su na žalost, Visovcu i Miljevcima donijele velike nevolje. Kako u Drnišu i okolici nisu imali obrazovnih ljudi, za općinske funkcionere tada se postavljalo borce, partizane, uglavnom ljude bez ikakve škole. Preporuka do boljih položaja bila je nanijeti što više nepravde samostanu Visovac, piše ljetopisac. Tako vođena općina nije postigla nikakve razvojne rezultate pa se nakon nekoliko godina i ugasila.

Ideje o samostalnoj općini aktualizirane su stvaranjem samostalne hrvatske države i novim ustrojem općina i gradova. Miljevci bi, da su se opredijelili za samostalnu općinu, po veličini prostora bili prosječno velika općina u Dalmaciji. Sa svojih oko 1200 stanovnika bili bi jednaki ili veći od tridesetak dalmatinskih općina koje sada egzistiraju. U šibensko-kninskoj županiji to su općine Civljane (137 stanovnika), Kijevo (533), Ervenik (988), Promina (1317), u zadarskoj županiji Galovac (1190), Jasenice (1320), Kukljica (650), Lišane Ostrovičke (764), Povljana (713) i Tkon (707), u dubrovačo-neretvanskoj županiji Janjina (593), Lastovo (835), Lumbarda (1221), Mljet (1111), Pojezerje (1233), Smokvica (1012), Trpanj (871), Zažablje (912) a u splitsko-dalmatinskoj županiji Lećevica (740), Lokvičići (1037), Milna (1100), Nerežišće (868), Prgomet (797), Primorski Dolac (839), Sućuraj (492), Sutivan (759) i Zadvarje (277). Sigurno da će se i u budućnosti ideja o samostalnoj miljevačkoj općini javljati osobito u onim vremenima u kojima općinska vlast ne prepozna potrebu ravnomjernog razvoja cjelokupnog područja grada Drniša. Miljevački sabor je u tom međuprostoru dijelom artikulirao interese Miljevaca, poticao razvoj i inicirao različite aktivnosti koje su doprinosile voljitku Miljevaca. O Saboru 2006. izvještaj pod naslovom "Na čelu sabora dr. fra Šime Samac" donosi Miljevački list:

I ove godine Miljevački sabor održao je svoj redoviti, godišnji skup na Visovcu. Započelo je također tradicionalno, položeni su vijenci, zapaljene svijeće i izmoljene molitve ispred spomenika i križa poginulim braniteljima kod crkve Imena Isusova, ispred biste prvom hrvatskom predsjedniku dr. Franji Tuđmanu te kod spomenika kralju Petru Svačiću i Gospine ploče na mjestu Pozdravljenje na vrhu visovačke strane. Blagoslovljene su i novouređene prostorije Miljevačkog sabora u zgradi pošte u Drinovcima. Tako je, konačno, Miljevački sabor dobio neophodni prostor za rad, dvoranu od sedamdesetak kvadrata u kojoj će se ubuduće odvijati značajan broj aktivnosti Sabora.

Sabor je započeo Lijepom našom koju su pjevali Visovački novaci. Slijedile su molitve za preminule članove Sabora kao i za sve preminule na našim grobljima kod Imena Isusova i Sv. Petra i Pavla kao i sve miljevčane pokopane bilo gdje u svijetu.

Uz goste i novinare na godišnji skup Miljevačkog sabora ove je godine je

stiglo osamdesetak članova iz Miljevaca, Drniša, Šibenika, Splita, Zadra Rijeke kao i iz drugih hrvatskih gradova kao i iz svijeta. Prisutni su bili i članovi Sabora, visovački gvardijan i naš bivši župnik fra Žarko Maretić, zatim miljevčani koji su na funkcijama u gradu Drnišu, gradonačelnik i dogradonačelnik Ante Dželalija i Paško Kulušić te predsjednica gradskog vijeća Vlatka Duilo.

Na samom Saboru povela se zanimljiva rasprava o sadašnjosti i budućnosti Miljevaca, o infrastrukturnim projektima kao i prilikama u razvoju turizma i drugih grana privređivanja, osobito ekološke poljoprivrede. Gradonačelnik je obećao brzi početak radova na uređenju ekološke proizvodne zone na prostoru između Gornjih Brištana i Širitovaca. Iznijete su brojne ideje i najavljeni projekti koji bi osigurali bolju budućnost miljevčanima. Članovi Sabora suglasili su se kako bi Miljevci trebali imati primjereniji status u okviru grada Drniša. Uostalom, Miljevci su nakon Drniša najnaseljenije i najveće naselje koje uz to obuhvaća značajan dio Nacionalnog parka Krka pa je nužan bolji tretman toga prostora. Plod rasprave bila je i izjava u kojoj se traži poboljšanje statusa, prije svega kroz decentralizaciju ustanova iz segmenta turizma kao i kroz uređenje nekih funkcija koji Miljevcima nedostaju.

Članovi sabora zahvalili su dosadašnjem predsjedniku Nikoli Lovriću koji je na mjestu predsjednika Sabora bio od njegova formiranja. Zbog obima poslova koji nam predstoje predsjedništvo sabora je zamolilo a svi članovi sabora jednoglasno prihvatili da na čelu Miljevačkog sabora u idućem razdoblju bude dr. fra Šime Samac.

STOČARSTVO I POLJOPRIVREDA U PROIZVODNJI LOKALNIH, AUTOHTONIH SEOSKIH PROIZVODA – OKOSNICA BUDUĆEG RAZVOJA MILJEVACA

Ivan Bačić

Cilj ovog rada je sagledati i na sažet način prezentirati glavne resurse područja na kojima počiva stočarstvo i poljoprivreda, te iste povezati kroz održivi razvoj, u reprodukcijske cjeline, sve do finalnih prepoznatljivih, lokalnih autohtonih seoskih proizvoda Miljevaca. Potvrđeno je da su primarni resursi Miljevaca: prostor, priroda i ljudi. Miljevački prostor zauzima površinu od oko 55 km2. Sa sjevera i zapada omeđen je rijekom Krkom, s juga rijekom Čikolom, a sa istoka planinom Prominom. Miljevačka visoravan nalazi se na nadmorskoj visini od 250 m, a udaljena je svega 15-tak km zračne linije od mora. Reljef je tipičan kraški. Tlo je crljenica. Područje je bogato visokokvalitetnim vodama kraških rijeka – Krka i Čikola. Klima je mediteransko – planinska. Sve ovo pridonosi prirodnoj ljepoti ovoga kraja. Na ovakvom tipu tla, reljefa i klime razvila se specifična flora, fauna i mikobiota, kao značajan prirodni resurs. Na ovim prostorima čovjek je oduvijek živio u skladu s prirodom, nerazdvojni su i organski povezani. Iz takvog odnosa rađala se čistoća, ljubav, zdrav duh, vjera,

nada, um, dostojanstvo, ponos, čast i poštenje. Prirodne ljepote, zajedno s razvijenom infrastrukturom (ceste, struja, voda), dovele su do razvoja turizma u NP Krka, a na ovu granu naslanja se proizvodnja hrane i razvoj seoskog turizma. Na bazi sagledanih resursa, kao rezultat ovoga rada prezentirane su reprodukcijske linije finalnih autohtonih seoskih proizvoda iz stočarstva i poljoprivrede, kako slijede:

a) Stočarstvo

1. *Ovčarstvo – meso (janjetina i bravetina), mlijeko – sir;*
2. *Govedarstvo – meso (teletina i govedina), mlijeko – sir;*
3. *Svinjogojstvo – meso (suhomesnati visokovrijedni trajni proizvodi);*
4. *Peradarstvo – meso (kokoši i pura), jaja (biološka);*
5. *Kunićarstvo – meso kao dijetalna hrana;*
6. *Uzgoj kopitara – konji, magarci i mazge (obilazak i jahanje u turizmu);*
7. *Uzgoj divljači – fazani, jarebice, zečevi (lov);*
8. *Lov – meso divljači (zec, jarebica, fazan);*
9. *Ribolov – riba (pastrva, ugor, šaran, linjak, klen, drlja, uklija i rakovi);*
10. *Pužarstvo – puž (živi puževi za izvoz i ekskluzivne restorane);*
11. *Pčelarstvo – med i vosak (proizvodi na bazi meda i propolisa).*

b) Poljoprivreda

1. *Ratarstvo (oranice) – žitarice (pšenica-brašno-kruh), ječam (ljušteni), kukuruz (kukuruzno brašno – palenta);*
2. *Povrtlarstvo – lisnato povrće, kupusnjače, mahunarke, korijenasto i gomoljasto povrće, začinsko bilje, lukovičasto povrće, plodovito povrće;*
3. *Vinogradarstvo – vino, stolno grožđe, vinski ocat – kvasina, rakija;*
4. *Maslinarstvo – maslinovo ulje, konzervirana maslina (crna i zelena);*
5. *Voćarstvo – bajam, višnja maraska, trešnja, orah, kostela, murva, šipak, smokva;*
6. *Ljekovito i aromatično bilje – smilje, kadulja, ružmarin, lovor;*
7. *Pašnjaci i livade – trava za ispašu i sijeno;*
8. *Šumarstvo – hrast, grab, jasen, brijest, smreka (za ogrjev, dimljenje mesa, izradu alata i suvenira);*
9. *Šumske plodine – crna kupina, drenjina, šipak divlje ruže, smričke, šparge, pećurke i drugo;*
10. *Ostali seoski proizvodi nastali na obradi – kamena, željeza, drveta, gume, kože, vune i tekstila u obrtništvu i kućnoj radinosti.*

Sve ove grane i autohtoni seoski proizvodi, sa svim biološkim raznolikostima, žive i reproduciraju se u simbiozi s čovjekom kroz godišnja doba, stoljeća i to

na bazi organske – ekološke proizvodnje. Upravo stoga, stočarstvo i poljoprivreda u proizvodnji lokalnih, autohtonih seoskih proizvoda, predstavljat će izazov i okosnicu budućeg razvitka Miljevaca i stvaranje posebnog konzorcij brenda iz agroturizma Dalmacije Miljevci – turističko – dalmatinsko selo (MTDS).

1. UVOD

Biotehnologija, održivi rast i razvoj, podizanje inter – regionalnog i lokalnog na globalnu razinu, oplemenjivanje i stvaranje multiplikatora nove dodane vrijednosti u sektoru proizvodnje ECO hrane – izazovi su 21. stoljeća.

U ovu novu matricu uključeni su slijedeći faktori: tlo, voda, zrak, svjetlo, biljka, životinja, mikobiota i čovjek. Prožimanjem svih navedenih faktora stvara se klima. To su nekakvi vidljivi znaci života i vanjski efekti. Daleko dublji procesi u biologiji i kruženju materije javljaju se u mikro i molekularnoj biologiji. Kvalitetnim upravljanjem ovim procesima u interakcijama, sintezama i simbiozama iskazuju se pozitivni efekti i na direktan i indirektan način kroz gotov proizvod, u ovom slučaju hranu, daju iskonski, organski, čisti, biološki vrhunski proizvod. To je proizvod u kojemu se sljubljuju genetski i paragenetski faktori (klima, okoliš i sl.), makro i mikrobiološki procesi što za rezultat ima sklad i biološku ravnotežu, bez nastanka slobodnih radikala. Svjedoci smo kako biologija ne trpi monokulturu. Ona traži raznolikost, simbiozu, oplemenjivanje.

Hrvatska je mala zemlja po geografskim mjerilima. Unatoč tome, njena raznolikost klimatskih područja, biljnog i životinjskog svijeta osnovica su za razvoj i proizvodnju mnogih autohtonih proizvoda s karakterističnim regionalnim značajkama. Pravi izazov za proizvođače hrane !

Bitno je prepoznati ove raznolikosti i komplementarno ih postaviti u razvoju biotehnologije kao izrazito propulzivne grane u ekonomiji 21. stoljeća.

Za ovako kompleksan pristup bi trebalo sjediniti dvije ljudske osobine: ljubav i razum. Da bi se postigao maksimalan rezultat važno je predano uložiti cjelokupno dosadašnje saznanje iz pojedine oblasti (u ovom slučaju u proizvodnji ECO hrane) i s ljubavlju ovo znanje usmjeriti na postizanje vrhunskog proizvoda za ciljano tržište, a to je visoko platežni sloj kupaca u cijelom svijetu. Na ovaj način bi i drugi dragulji iz Hrvatske iz lokalnih, autohtonih i regionalnih prerasli u globalne.

Upravo zbog svega toga, cilj ovog rada bio je na sažet način sagledati i prezentirati glavne resurse Miljevaca na kojima počiva stočarstvo i poljoprivreda, te iste povezati kroz održivi razvoj, u reprodukcijske cjeline, sve do finalnih prepoznatljivih, lokalnih autohtonih seoskih proizvoda organiziranih na suvremenim principima tehnologije, ekonomije, organizacije, upravljanja i poduzetništva.

2. PREGLED LITERATURE

Polazeći od činjenice da je stočarstvo i poljoprivreda u proizvodnji lokalnih autohtonih seoskih proizvoda – okosnica budućeg razvoja Miljevaca, onda je i pregled literature na sažet način podređen njegovom cilju. U najširem smislu riječi pokriva dva područja: biotehnologiju i ekonomiju.

S obzirom da se ove djelatnosti obavljaju na određenom prostoru pod utjecajem prirode i čovjeka, kao temeljnih resursa miljevačkog kraja, onda je i sa ovog aspekta odabrana literatura koja također tangira ovaj rad.

2.1. Prostor, priroda i ljudi

Slijedeći rezultate istraživanja na području resursa (prostor, priroda i ljudi), odabrana je ona literatura koja iste i tretira. Najčešće su to autori koji potječu iz ovoga kraja, vezanih uz NP Krka, Franjevački samostan Visovac, Prominu, Drniš i Šibensko – kninsku županiju.

U njihovim djelima objavljenim u zbornicima, zasebnim knjigama, simpozijima, časopisima, člancima i drugim publikacijama sadržana je sva ljubav prema zavičaju.

Način na koji prilaze ovom prostoru, njegovoj prirodi i ljudima, pun je nadahnuća, izazova, inspiracije i poticaja.

Svoj zavičaj – Miljevci – najljepše je opisao Pilić, Š. (21), u prvoj strofi Skice za pjesmu o zavičaju, kada započinje:

"Vidim te kraju moj ko na dlanu
bršljan jasen zagrlio
u vrtu pod gromilom…

Sto stopa od praga očeva do
bajama gdje smo se mi
djeca penjala
kradući zelene plodove pticama
dok nismo po svijetu odletjela…"

U zbirkama pjesama za djecu (Pjesme iz hladovine i Trickalice), Pilić, J. (18 i 19), također je inspiriran, na poseban način, svojim krajem.

Od 1568. godine franjevci su imali na Visovcu svoj novicijat. Novicijat je godina kušnje kroz koju mladić, obučen u franjevački habit upoznaje način redovničkog života, proučava Pravila, upoznaje duh Reda i odlučuje se da li će pristupiti ili napustiti redovničku zajednicu.

U Visovačkom zborniku – 1997. kao dugogodišnji voditelji franjevačkog novicijata, Belamarić, C. (10) i Samac, Š. (24) obrađuju Visovac – poslije II svjetskog rata i Visovac – od grafita do "Oluje".

Slika 1. Spomenik – kralj Petar Svačić (1093. – 1097.)

Slika 2. Originalni drniški pršut

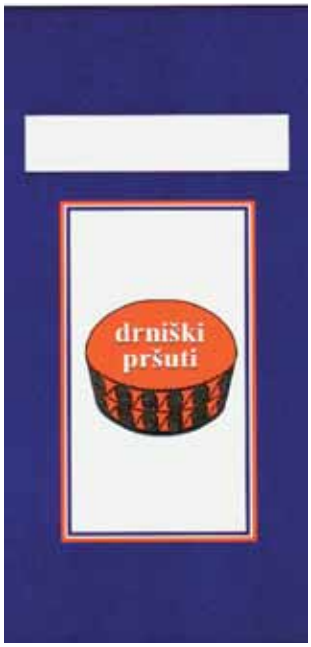

Slika 3. Zaštićeni znak drniškog pršuta

Knjiga Visovac – Zipka serafina, objavljena u povodu njegove 550. obljetnice, pod vodstvom autora Aralica, I., Babić, I., Soldo, J. A., Tomić, R., Menđušić, M., Ivić, M., Samac, Š. i Verzotti, A.(1), predstavljaju vrhunac monografskog djela i fotografije.

Kečkemet, D. (16) zajedno s fotografijama Pervan, I. u knjizi *IVAN MEŠTROVIĆ*, na sažet način dao je prikaz i fotografije djela jednog od najvećih umjetnika 20. stoljeća, ponikao s naših prostora.

Urednici Samac, Š., Ljubić, T. i Ivić, M. (24) u spomen knjižici *KRALJ PETAR SVAČIĆ* (1093. – 1097.), izdane u povodu proslave 900. obljetnice posljednjeg kralja hrvatske krvi, gdje prenose našu povijest, preko njegova imena, koji je također ponikao iz našeg kraja.

Na vrhu Visovačke brine – Miljevačka strana 13. rujna 2002. podignut je i spomenik kralju Petru Svačiću – rad akademskog kipara Kažimira Hraste.

Zaninović, Ksenija (33) – u svom istraživanju pod nazivom: *Klima i bioklima NP Krka*, ukazuje na velike prednosti koje ima ovaj kraj u pogledu biometeorologije, a naročito razvoja zdravstvenog turizma.

Bačić, I (9) u svom radu: *Mikrobiologija miljevačke visoravni* - smještene između rijeke Krke i Čikole – odlučujući čimbenik u proizvodnji drniškog pršuta, ukazuje na tri ključna čimbenika: sirovina, tehnologija i mikrobiologija ambijenta – lokacija. Svi oni moraju biti istovremeno ostvareni. Time mikrobiologija ambijenta – lokacija – u proizvodnji vrhunskih prehrambenih proizvoda postaje nezamjenjiva treća dimenzija. Ova spoznaja i završetak determinacije mikobiote (specifične plemenite plijesni) na miljevačkoj visoravni – određuje lokaciju Miljevci centrom proizvodnje pršuta u Hrvatskoj.

Upravo zbog kultnog odnosa prema vrhunskom proizvodu kao što je izvorni drniški pršut, Bačić, I. (8) pripremio je za tisak rad pod nazivom: BALADA DRNIŠKOM PRŠUTU.

2.2. Biotehnologija

Iz područja biotehnologije, odabrano je nekoliko radova prilagođenih ovom istraživanju.

Uremović, Z., Uremović, M., Perić, V., Mioč, B., Mužić, S. i Janječić, Z. (28) u knjizi: *STOČARSTVO* – obrađuju ovu granu u cjelini i pojedinačno sve vrste stoke.

Vajić, I., Stipetić, V. i Novak, I. s grupom autora (31) pod nazivom: *HRVATSKI FARMER* –Programi razvoja obiteljskih gospodarstava – obrađuju sve proizvodnje u poljoprivredi, stočarstvu, prehrambenoj industriji, kao i usluge u turizmu i to s biotehnološkog i poduzetničkog aspekta.

Uremović, Marija i suradnici (29) u knjizi: *CRNA SLAVONSKA PASMINA SVINJA* – Hrvatska izvora pasmina – obrađuje ovo područje s aspekta genetike i visoko vrijednih izvornih autohtonih suhomesnatih proizvoda, prije svega slavonskog kulena.

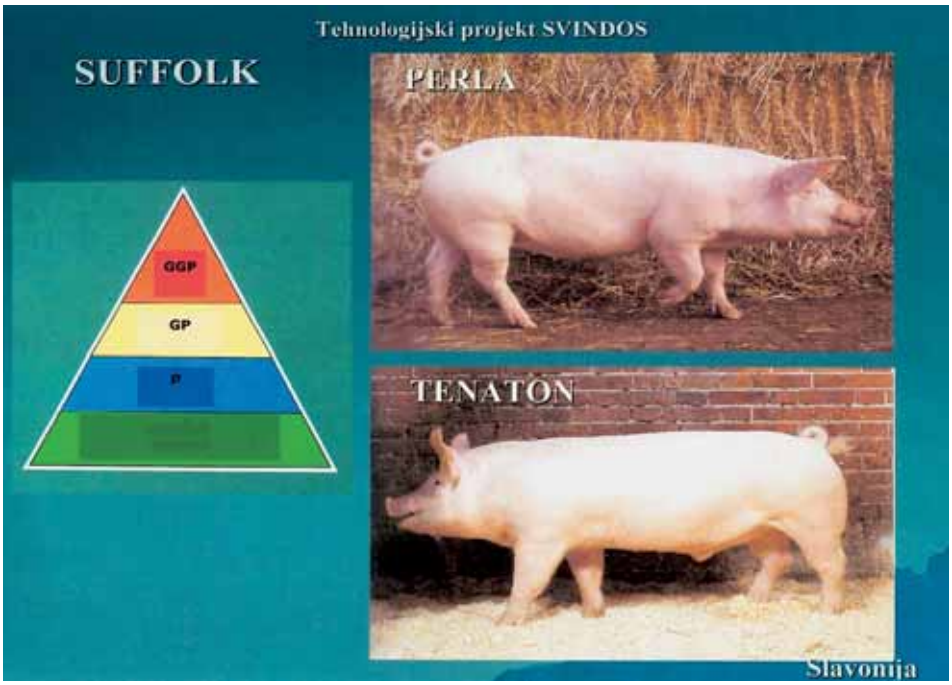

Slika 4. Genom IPK – UPB – SUFFOLK svinje

Uremović, Z., Uremović, M., Filipović, D. i Konjačić, M. (30) u novoobjavljenoj knjizi: *EKOLOŠKO STOČARSTVO*, među prvima kod nas obrađuju ovo područje, koje je od izuzetne važnosti za Hrvatsku.

Za ekološku proizvodnju ovoga kraja podobne su autohtone pasmine i to kod:

- ovaca – dalmatinska pramenka;
- goveda – buša;
- svinja – crna slavonska i turopoljska;
- kokoši – hrvatica i
- purana – zagorski puran.

2.3. Ekonomija

U području ekonomije sadržane su njene najvažnije discipline: načela ekonomike poslovanja, ekonomika proizvodnje i usluga, tržište i marketing, menagament i poduzetništvo, modeli organizacije i strategije razvoja.

Jelavić, A., Ravlić, P., Starčević, A., Šamanović, J. (15) u knjizi *EKONOMSKA PODUZEĆA*, citirajući R. L. Heilbronara i J. K. Galbraitha, navode da u uvjetima

čiste konkurencije, poduzetništvo obavlja ove osnovne zadaće: 1. utvrđivanje veličine poduzeća u skladu s ekonomijom obujma; 2. kombiniranje proizvodnih činilaca po načelu marginalni prihod veći od marginalnog troška kako bi se time maksimirao profit i 3. utvrđivanje optimalne količine učinaka pri kojoj su marginalni prihod i marginalni trošak izjednačeni.

Isti autori (15) iz niza određenja definiraju poduzetnika na slijedeći način: Poduzetnik je osoba nadarena poslovnim duhom i rukovodnim sposobnostima, bogata znanjem o poslovima i ljudima, odlučna i spremna da preuzme rizik upravljanja poduzećem na temelju inovacija i stalnog razvoja.

Bačić, I. (5) u radu *MANAGEMENT I PODUZETNIŠTVO U STOČARSKOJ PROIZVODNJI DRNIŠKOG KRAJA*, na najizravniji način obrađuje krupno i obiteljsko poduzetništvo u stočarskim farmama.

Još daleke 1967. godine Pilić, Š. (20) u Šibenskom listu piše članak pod nazivom: *Miljevački proizvodi na svjetskom tržištu*. Tu se prije svega radi o bivšoj PZ "Miljevci" integriranoj u Voće – EXPORT – Zagreb, da svoje proizvode – višnju marasku – osim na domaće tržište, plasira i na inozemno (Europa, Australija i čak SAD).

U *Prilogu boljem poznavanju putova i razvoja poljoprivredne proizvodnje u Dalmaciji*, Bačić, I. (3) ukazuje na rajonizaciju pojedinih poljoprivrednih kultura u ovoj regiji, kojoj pripadaju i Miljevci.

U knjizi: *CIJENE – PARITET U AGROINDUSTRIJSKOM KOMPLEKSU*, Bačić, D., Erk, J., Šimić, Z. i Bačić, I. (2) kroz reprodukcijske cjeline promatraju cijene među proizvodima.

Bačić, I. i grupa autora (4) u monografiji *Društveno – ekonomski razvoj Industrijsko poljoprivrednog kombinata Osijek (1960 – 1985)* na veoma plastičan način mogu se sagledati kako se stvara, razvija i organizira velika kompanija iz područja agroindustrijskog kompleksa. Ista može poslužiti kao praktičan primjer u sagledavanju: strukture imovine, odnosa izvora sredstava, nivoa zaduženosti, dinamike i veličine investiranja i načina organizacije, međusobne povezanosti pojedinih tvrtki i sl., te kao takva predstavljati zakonitost za velike tvrtke iz ove oblasti.

Povezujući poljoprivrednu proizvodnju i turizam, Bačić, I. (6) kroz rad: *Integralni razvoj poljoprivrede i turizma drniškog kraja*, ukazuje da Miljevci imaju sve pretpostavke da uz rub NP Krka podignu dva turistička naselja i to: TN Visovačka brina (ispod sela Brištane i Drinovci), te TN Roški slap (ispod sela Bogatići).

Za miljevački kraj, NP Krka najveća je konkurentska prednost, jer predstavlja ekološku tampon zonu za razvoj poljoprivredno – prehrambenih proizvoda. Zbog toga izdvajamo neke od radova koji NP Krka promatraju s aspekta održivog i integralnog tipa razvoja turizma.

Gardijan, P. i Žilić, Ivana (12): *Marketinški koncept integralnog turističkog proizvoda Nacionalnog parka Krka*; Hendija, Zvjezdana i Marguš, D. (14): Važnost

Slika 5. Omotnica DVD filma – an inconvenient truth (Gore, A.)

tržišnog istraživanja za planiranje i razvoj turizma u nacionalnim parkovima na primjeru NP Krka.

Vuković, I.(32): *Europski aspekti razvoja turizma u NP Krka*; a Bulat, Ž. (11): *Martketinška i razvojna strategija NP Krka*.

Dakle, svi naprijed nabrojani autori promatraju NP Krka kao centripetalnu silu za integralno – komplementarni tip razvoja zaleđa, kroz ekološku proizvodnju hrane i agroturizam. Poseban naglasak daju na razvoj zdravstvenog, vjerskog, kulturno - povijesnog, sportskog i lovnog turizma. Cjelokupni razvoj proizvodnje i izgradnje trebaju poštivati visok stupanj ekoloških standarda.

VII HRVATSKI FORUM – Hrvatska 21 – Regionalno i globalno održivi razvoj, održan u Zagrebu, 2002. godine, sagledava ovu problematiku na slijedeći način:

Radermacher, F. J. (22) kaže da je: *Znanje kao temeljni resurs održivog razvoja Koruške*, a Sunać, D. (26): *Intelektualni kapital i tehnološki razvoj – osnova konkurentnosti.*

Lukas, A. (17) direktor Who is Who magazina, ističe: *Održivi razvoj treba kompetenciju čelnika.*

Seidler, O. H. (26) kroz suvremeni oblik organizacije za mala i srednja poduzeća drži da je *"Clustering" - napredna poduzetnička kultura i motor održivoga razvoja*.

Bačić, I. (7) u radu pod nazivom: *Slavonsko – dalmatinski program ECO hrane u funkciji globalnog tržišta na primjeru IPK Osijek*, obrađuje kroz cluster projekt IPK SVINDOS – proizvodnjom svinja i svježeg svinjskog mesa u Slavoniji a vrhunskog drniškog pršuta na Miljevcima – Dalmaciji.

Talijanski Institut za vanjsku trgovinu (35), koji je najdalje otišao na ovom području, na Seminaru u Varaždinu prošle godine iznosi svoje najuspješnije clustere izdignute na nivo konzorcija i to u poljoprivredi i prehrambenoj industriji na primjerima pršuta (Parma/San Daniele) i artičoke (Venecija).

Zapravo, ovakvim udruživanjem kroz clustere i konzorcije dolazi se do kritične mase u stvaranju marke i brenda proizvoda pojedinog područja – prepoznatljivog u zemlji i svijetu.

Kao sažetak ovog poglavlja, najljepše pristaje dokumentarni film Gore, A. (13): an inconvenient truth (neugodna istina), koji je nagrađen Nobelovom nagradom.

Čovjek i klima kroz ovaj film postali su paradigma našeg vremena. Ugledni kritičari ističu da svatko tko pogleda ovaj film mijenja svoje mišljenje u nanosekundi do toga da je ovo najvažniji film našeg vremena.

U svakom slučaju, održivi razvitak, za miljevački prostor i njegove ljude od neprocjenjive je važnosti i o čemu svatko mora voditi računa, a posebno postojeće i nove industrije.

3. METODIKA RADA I IZVORI PODATAKA

Sukladno ciljevima istraživanja odabrane su najadekvatnije metode i dostupni izvori podataka. Ukratko, one se mogu svesti na metode analize i sinteze. Međutim, s obzirom da ovo nije klasično istraživanje, uskog – specijalističkog tipa, nego dosta široko, sa mnogo disciplina, a na relativno malom prostoru, tako da je ono u tom pogledu dosta specifično.

Nastojalo se metodološki u njega ugraditi ključeve održivog integralnog razvoja s najvišim ekološkim standardima. Istovremeno, ovaj rad ima zadatak da bude životan i aplikativan za poduzetnike i miljevački kraj.

Upravo zbog toga, pri korištenju literature, odabrana je ona recentna, ali i ona koja odaje zakonitost u ovoj oblasti i koje se svaki poduzetnik na neki način treba podsjetiti.

S obzirom da se radi o proizvodnji hrane, u stočarstvu i poljoprivredi, onda se polazi od toga da su ovo dvije temeljne grane za formiranje reprodukcijskih cjelina. To znači da se od njih kreće u finalizaciju, stvaranje nove dodane vrijednosti, ugradnju znanja kao intelektualnog kapitala, međusobno udruživanje kao dio napredne poduzetničke kulture i sl.

Izbor literature globalno se može podijeliti na tri dijela i to onog koji tretira: resurse, biotehnologiju i ekonomiju. To su uglavnom radovi objavljeni na Sim-

pozijima povodom 20. godišnjice NP Krka (2005.) i 550. obljetnice franjevačkog samostana Visovac (1997), te VII Hrvatski Forum – Regionalno i globalno održivi razvoj (2002.).

Znatno eksplicitniji radovi s područja managementa, poduzetništva, organizacije i udruživanja su knjige: Hrvatski farmer, Management i poduzetništvo u stočarskoj proizvodnji drniškog kraja, te primjeri talijanskog Instituta za vanjsku trgovinu na području poljoprivrednog – prehrambenog sektora.

Na bazi ovakvih metodoloških postavki, rezultati rada prikazani su kroz: prostor – prirodu i ljude, reprocjeline i cluster – konzorcij.

Fotografije koje prate rezultate istraživanja u dijelu prirode sačinjene su od strane Verzotti, A., preuzete iz monografije VISOVAC.

Fotografije u knjizi IVAN MEŠTROVIĆ sačinio je Pervan, I. i uklopljene su u prirodu i prostor ovog područja.

Ostale fotografije preuzete su iz ostale literature ili s Interneta.

Ekonomska efikasnost pojedinih projekata preuzeta je iz knjige Hrvatski farmer i Management i poduzetništvo u stočarskoj proizvodnji drniškog kraja s tadašnjom čvrstom valutom – njemačka marka (DEM).

4. REZULTATI RADA

Rezultati ovoga rada prikazani su u tri dijela:

1. Prostor – priroda i ljudi;
2. Reprodukcijske cjeline u stočarstvu i poljoprivredi i
3. Mogućnost i perspektiva razvoja Miljevaca (po cluster – konzorcij modelu).

4.1. Prostor – priroda i ljudi

4.1.1. Prostor

Miljevački prostor zauzima površinu od oko 55 km^2. Omeđen je na istoku planinom Promina, jugu rijekom Čikolom i sjeverozapadu rijekom Krkom.

Njegovih sedam sela: Kaočine, Ključ, Drinovci, Bristane, Bogatići, Karalići i Širitovci, smještene su poput aureole na križu, povezane prometnicama: Drniš – Roški slap i Oklaj – Visovac, sa raskrižjem u Širitovcima.

U centru Miljevaca, ispod sela Širitovci nalazi se crkva Sv. Petra i Pavla, a u selu Drinovci crkva Imena Isusova.

Na otočiću Visovac, kao "znamenje na vodi" svetište je Gospe Visovačke. Oci franjevci stoljećima obitavaju na ovim prostorima, ispovijedajući svoju vjeru, čuvajući baštinu i kao dobri duhovni pastiri žive sa svojim pukom, na ponos i diku našega kraja.

Slika 6. Šire područje NP Krka

Miljevačka visoravan nalazi se na nadmorskoj visini od 250 m, a udaljena je svega 15-tak km zračne linije od mora. U samoj utrobi miljevačke visoravni nalazi se plodno poljoprivredno zemljište, pogodno za voćarstvo, vinogradarstvo i vrtlarstvo – Ekonomija Miljevci.

4.1.2. Priroda

Reljef je tipičan kraški. Tlo je crljenica. Područje je bogato visokokvalitetnim vodama kraških rijeka – Krka i Čikola.

Priroda NP Krka i skulptura Ivana Meštrovića, povezane vrhunskom fotografijom, na poseban način ističu ljepote ovog kraja.

Klima je mediteransko – planinska. Sve ovo pridonosi prirodnoj ljepoti ovoga kraja.

Na ovakvom tipu tla, reljefa i klime razvila se specifična flora, fauna i mikobiota, kao značajan prirodni resurs. U biotehnologiji proizvodnje vrhunskog drniškog pršuta, ova plemenita plijesan ima najvažniju ulogu u razvoju miljevačkog kraja.

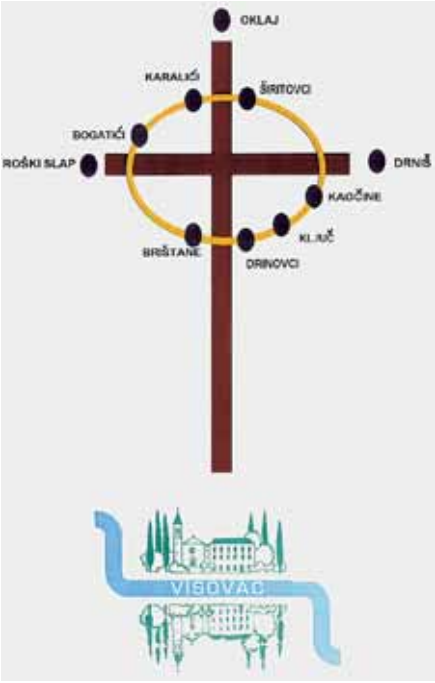

Slika 7. Sedam miljevačkih sela i Visovac

4.1.3. Ljudi

Na ovim prostorima čovjek je oduvijek živio u skladu s prirodom, nerazdvojni su i organski povezani. Iz takvog odnosa rađala se čistoća, ljubav, zdrav duh, vjera, nada, um, dostojanstvo, ponos, čast i poštenje.

Fotografija Meštrovićeve skulpture - Sjećanje, s fotografijom prirode, također imaju svoju poruku.

Već od malih nogu, djeca ovoga kraja, primaju obilje svetog duha u obitelji i crkvi, odgoju i obrazovanju, da bi sigurno kročili kroz život ovim svijetom, pod zaštitom Majke nebeske – Gospe Visovačke.

Prirodne ljepote, zajedno s razvijenom infrastrukturom (cesta, struja, voda), dovele su do razvoja turizma u NP Krka, a na ovu granu naslanja se proizvodnja hrane i razvoj seoskog turizma.

U nacionalnom parku Krka broj posjetitelja u stalnom je porastu i danas broji oko 700.000 godišnje.

Slika 8. Crkva Sv. Petra i Pavla – Miljevci

Slika 9. Franjevački habit – Simbol Reda

Slika 10. Žena s violinom – uz rijeku Krku

Slika 11. DALEKI AKORDI na slapovima Krke

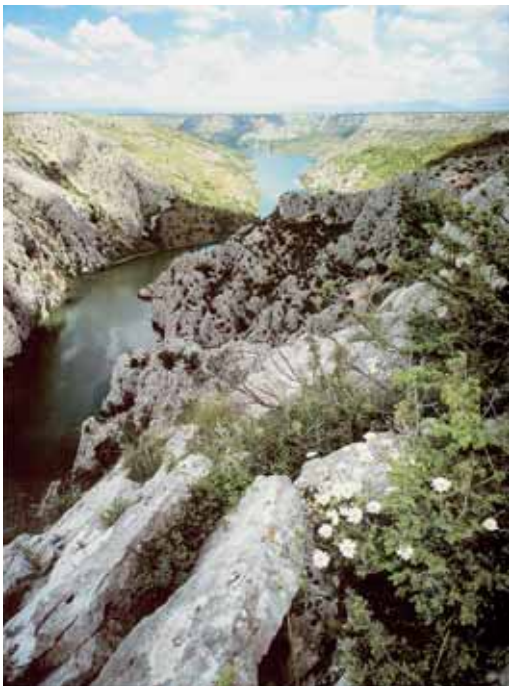

Slika 12. Na istom mjestu – priroda i čovjek

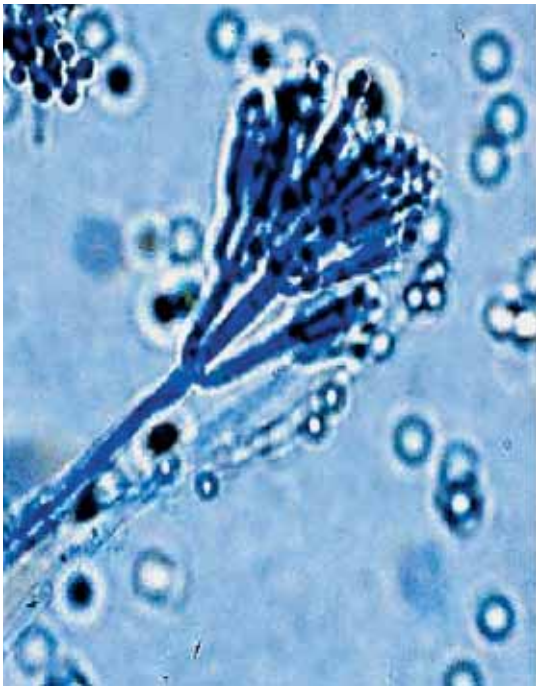

Slika 13. Plemenita plijesan – ČEKANJE – cvijet brnistre

4.2. Reprodukcijske cjeline u stočarstvu i poljoprivredi

4.2.1. Stočarstvo

Stočarstvo je prikazano u 11 reprodukcijskih cjelina i to kako slijede:

Tablica 1. Reprodukcijske cjeline - Stočarstvo

Vrsta stoke	*Redni broj*	*Reprodukcijske cjeline – finalni proizvod*
	1.	***Ovčarstvo*** *– meso (janjetina i bravetina), mlijeko – sir*
	2.	***Govedarstvo*** *– meso (teletina i govedina), mlijeko – sir*
	3.	***Svinjogojstvo*** *– meso (suhomesnati visokovrijedni trajni proizvodi)*
	4.	***Peradarstvo*** *– meso (kokoši i pura), jaja (biološka)*
	5.	***Kunićarstvo*** *– meso kao dijetalna hrana*
	6.	***Uzgoj kopitara*** *– konji, magarci i mazge (obilazak i jahanje u turizmu)*
	7.	***Uzgoj divljači*** *– fazani, jarebice, zečevi (lov)*
	8.	***Lov*** *– meso divljači (zec, jarebica, fazan)*
	9.	***Ribolov*** *– riba (pastrva, ugor, šaran, linjak, klen, drlja, uklija i rakovi*
	10.	***Pužarstvo*** *– puž (živi puževi za izvoz i ekskluzivne restorane)*
	11.	***Pčelarstvo*** *– med i vosak (proizvodi na bazi meda i propolisa*

Slika 14. Naš Mirko (Izvor: Radas, V.) – NAŠA HRVATSKA PROMINA (1.1.1995.)

Slika 15. SJEĆANJE

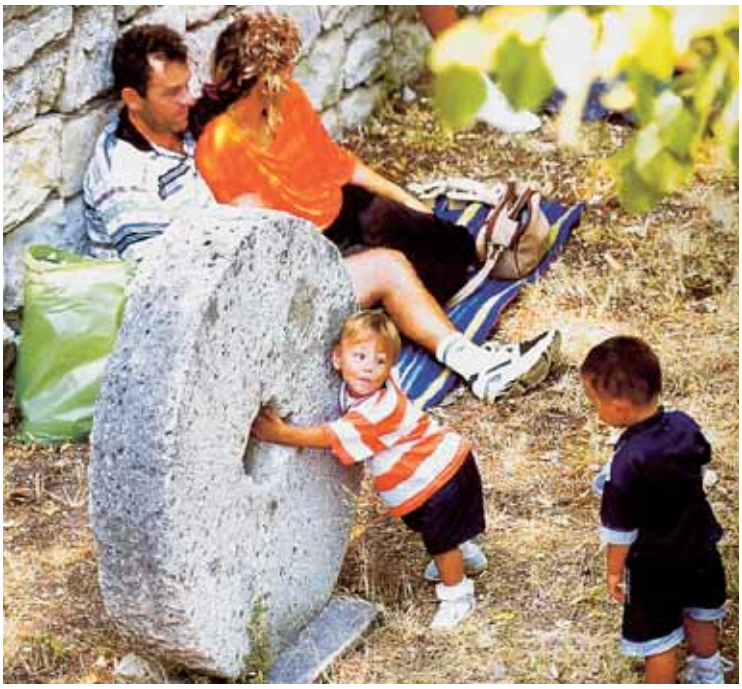

Slika 16. Gospa Visovačka bdije nad svojom djecom

Poduzetništvo u obiteljskim farmama, prilagođeno drniškom području, prikazano je kroz različite modele za slijedeće stočarske proizvodnje:

1.	Farma ovaca	120 ovaca
2.	Farma koza	144 koze
3.	Farma krava	50 krava
4.	Farma svinja	150 krmača
5.	Farma tovnih pilića	100.000 brojlera godišnje
6.	Farma nesilica	8.000 nesilica na stanju
7.	Farma kunića	200 ženki na stanju

Analiza ulaganja i ekonomske efikasnosti, preko odabranih pokazatelja za pojedine farme, pokazuje slijedeće:

Slika 17. Franjevački samostan Visovac – oaza duhovnog mira i molitve

Tablica 2. Ulaganja i ekonomski pokazatelji u obiteljskim farmama

Redni broj	Ekonomske kategorije	FARMA						
		Ovce	Koze	Krave	Svinje	Brojleri	Nesilice	Kunići
	A) Ulaganja							
1.	Ulaganja u osnovna sredstva	93.500	118.500	411.000	1.372.000	445.836	771.200	137.840
2.	Ulaganja u obrtna sredstva	17.559	19.401	13.088	220.103	96.546	28.206	16.708
3.	Ukupno ulaganja	111.059	137.901	424.088	1.592.103	542.382	799.406	154.548
	B) Ekonomski pokazatelji							
1.	Investicije po životinji	925,49	957,65	8.481,76	10.614,02	5,42	99,93	772,74
2.	Ukupan prihod po životinji	243,07	240,16	1.954,00	4.848,20	6,65	52,85	435,00
3.	Odnos uk. prihoda po životinji (2:1)	0,26	0,25	0,23	0,46	1,23	0,53	0,56
4.	Fiksni troškovi po farmi	14.210	17.160	29.960	119.038	138.168	128.775	18.020
5.	Varijabilni troškovi po farmi	7.120	8.220	32.720	446.960	439.609	200.336	52.200
6.	UKUPNI TROŠKOVI po farmi	21.330	25.380	62.680	565.998	577.777	329.111	70.220
7.	Odnos fiksnih i varijabilnih troškova	67 : 33	68 : 32	48 : 52	21 : 79	24 : 76	39 : 61	26 : 74
8.	Neto dobit na farmi	5.879	6.902	26.265	120.924	65.497	70.292	12.585
9.	Razdoblje povrata ulaganja, godina	9.56	9.08	9.35	9.00	6.32	7.73	7.66
10.	Relativna neto sadašnja vrijednost	0,02	0,03	0,02	0,05	0,16	0,60	0,13
11.	Interna stopa rentabilnosti, %	8,27	8,51	8,30	8,92	15,18	19,04	11,09

Izvor: Bačić, I.(5): Management i poduzetništvo u stočarskoj proizvodnji drniškog kraja, Prominski zavičajni Klub Petar Svačić, Zagreb, 1995.

4.2.1. Poljoprivreda

Iz Hrvatskog farmera, za poljoprivredu odabrani su slijedeći modeli:

Tablica 3. Reprodukcijske cjeline - Poljoprivreda

Kultura	*Redni broj*	*Reprodukcijske cjeline – finalni proizvod*
	1.	***Ratarstvo (oranice)*** *– žitarice (pšenica-brašno-kruh), ječam (ljušteni), kukuruz (kukuruzno brašno – palenta)*
	2.	***Povrtlarstvo*** *– lisnato povrće, kupusnjače, mahunarke, korijenasto i gomoljasto povrće, začinsko bilje, lukovičasto povrće, plodovito povrće*
	3.	***Vinogradarstvo*** *– vino, stolno grožđe, vinski ocat – kvasina, rakija*
	4.	***Maslinarstvo*** *– maslinovo ulje, konzervirana maslina (crna i zelena)*
	5.	***Voćarstvo*** *– bajam, višnja maraska, trešnja, orah, kostela, murva, šipak, smokva*
	6.	***Ljekovito i aromatično bilje*** *– smilje, kadulja, ružmarin, lovor*
	7.	***Pašnjaci i livade*** *– trava za ispašu i sijeno*
	8.	***Šumarstvo*** *– hrast, grab, jasen, brijest, smreka (za ogrjev, dimljenje mesa, izradu alata i suvenira*
	9.	***Šumske plodine*** *– crna kupina, drenjina, šipak divlje ruže, smričke, šparge, pečurke i drugo*

Tablica 4. Usporedni prikaz nekih važnijih pokazatelja modela voćarske, vinogradarske i vrtlarske proizvodnje

Redni broj	Model proizvodnje	Minimalni kapacitet (ha)	Minimalno godišnje ulaganje (DEM)	Neto – primanja gospodarstva (DEM)
	Voćarstvo			
VV1.	Jabuke	1,0	30.000	13.250
VV2.	Kruške	1,0	35.000	9.500
VV3.	Marelice	1,0	35.000	7.200
VV4.	Šljive	1,0	30.000	11.700
VV5.	Breskve	1,0	35.000	11.000
VV6.	Breskve Ravni kotari	1,0	34.800	5.000
VV7.	Višnje	1,0	30.000	9.500
VV8.	Trešnje	1,0	40.000	4.000
VV9.	Maraske (seljačka gospodarstva)	1,0	25.700	7.600
VV10.	Bajami	1,0	30.000	-
VV11.	Lješnjaci	1,0	30.000	-
VV12.	Šipak	1,0	20.000	14.000
VV13.	Jagode	1,0	40.000	12.000
VV14.	Kupine	1,0	40.000	19.600
VV15.	Maline	1,0	40.000	15.000
VV16.	Obnavljanje starih maslenika	1,0	8.500	4.200
VV17.	Kivike	1,0	40.000	20.000
VV18.	Mandarinke	1,0	35.000	8.400
VV19.	Voćne sadnice	1,0	25.000	8.500
	Vinarstvo i vinogradarstvo			
VV20.	Vinske sorte grožđa (kontinentalna HR)	1,0	33.000	12.000
VV21.	Stolno grožđe	1,0	33.000	12.000
VV22.	Lozni cjepovi	1,0 (50.000 kom)	20.750	9.250

	Povrtlarstvo i uzgoj ukrasnog bilja			
VV23.	Krastavci za konzerviranje	1,0	9.500	3.000
VV24.	Rane mrkve	1,0	4.900	5.000
VV25.	Cikle	1,0	9.500	6.630
VV26.	Rano povrće pod folijama	1,0	93.000	7.578
VV27.	Bukovače	1,0	37.000	11.450
VV28.	Lukovice, gomolji i rizome	1,0	3.360	17.200
VV29.	Krizanteme za rezanje (cvjetovi)	1,0	12.500	26.000
VV30.	Tuja za živice	1,0	1.200	4.000
	Voćarska proizvodnja (alternativa)			
VO1.	Jabuke	1,0	29.600	16.400
VO2.	Kruške	1,0	30.200	18.800
VO3.	Šljive	1,0	14.600	10.800
VO4.	Breskve	1,0	20.400	26.600
VO5.	Višnje	1,0	14.000	14.600
VO6.	Trešnje	1,0	13.600	18.300
VO7	Lješnjaci	1,0	11.000	3.200
VO8.	Jagode	0,5	12.000	13.400
VO9.	Kupine	1,0	3.100	1.900
V010.	Maline	1,0	2.800	1.400
V011.	Masline	1,0	12.000	9.600
VO12.	Proizvodnja voćnih sadnica	0,5	19.000	7.600

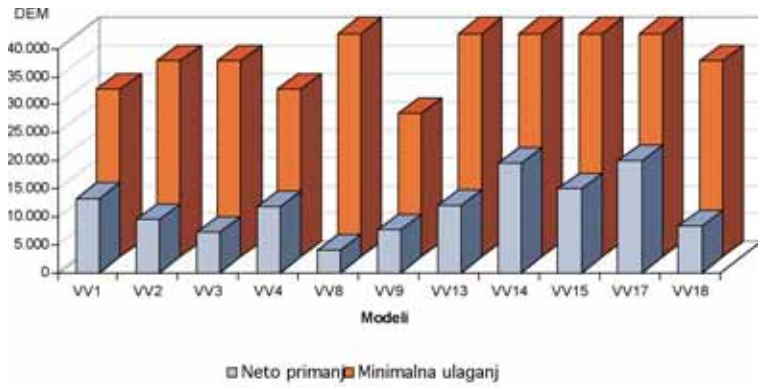

Grafikon 1. Grafički prikaz ulaganja i dobiti u voćarskoj proizvodnji

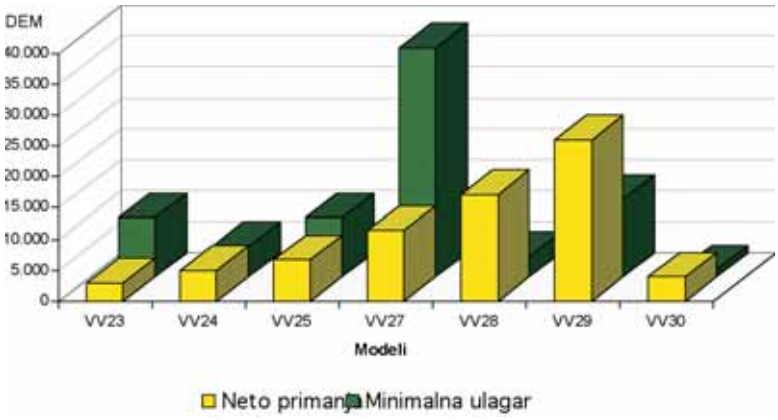

Grafikon 2. Grafički prikaz ulaganja i dobiti u povrtlarskoj proizvodnji

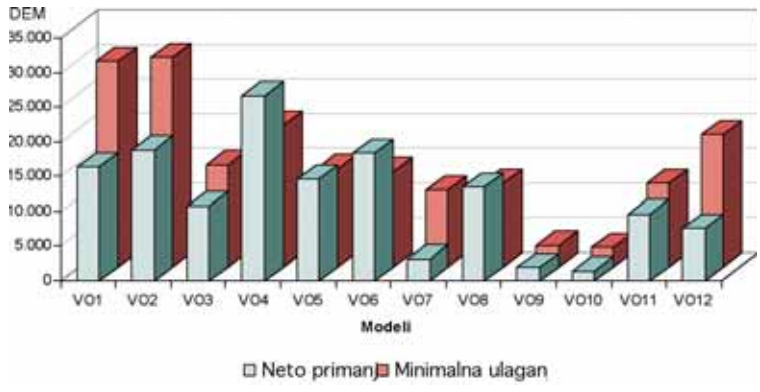

Grafikon 3. Grafički prikaz ulaganja i dobiti u voćarskoj proizvodnji (alternativa)

4.2.2. Obrtništvo i kućna radinost

U obrtništvo i kućnu radinost svrstani su svi ostali proizvodi koji se dobiju obradom različitih materijala.

Tablica 5. Reprodukcijske cjeline – Obrtništvo i kućna radinost

Kultura	*Redni broj*	*Reprodukcijske cjeline – finalni proizvod*
	1.	***Ostali seoski proizvodi nastali na obradi –*** *kamena, željeza, drveta, gume, kože, vune i tekstila u obrtništvu i kućnoj radinosti.*

Na slici ognjište, mogu se zapravo vidjeti svi prethodno nabrojani materijali koji se obrađuju u obrtništvu i kućnoj radinosti ovoga kraja.

4.3. Mogućnost i perspektiva razvoja Miljevaca (po cluster – konzorcij modelu)

Na bazi svih dosadašnjih iskustava u Europi, a prije svega u Austriji i Italiji može se zaključiti da je model clustera i konzorcija bio najuspješniji. Posebno se to odnosi na male i srednje poduzetnike, koje se udružuju funkcionalno kroz reprodukcijske cjeline (vertikalno), ali i horizontalno na širem prostoru, pa čak i diverzificirano na nivou određenog prostora, regije i interregija i sl. Upravo zbog svega toga, za Miljevce se može preporučiti isti model udruživanja. Primjer takvog clustera mogu biti proizvodnja pršuta, vina, maslinovog ulja, voća i sl., koji se mogu udružiti u konzorcij Miljevci.

Primjer fraktalne organizacije clustera SVINDOS u proizvodnji pršuta mogao bi izgledati ovako:

Na sličnoj osnovi mogu se formirati i ostali clusteri, koji se zajednički mogu udruživati u konzorcij – Miljevci kao turističko – dalmatinsko selo (MTDS), što se može vidjeti i na slici kroz drnišku košaru uručenu britanskoj kraljici Elizabeti II – 2002. godine.

Kroz integralni – cluster oblik razvoja Miljevački plato bi za Hrvatsku imao isto značenje kakvo ima Parma i San Daniele za Italiju, odnosno Bordeaux za Francusku, Nappa Valley za Kaliforniju ili Galilea za Izrael.

Slika 18. Višnja maraska – bivša Ekonomija Miljevci

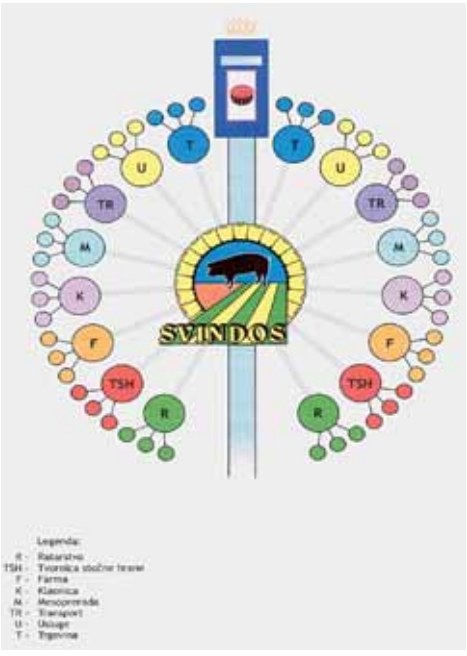

Slika 20. Cluster SVINDOS

Slika 19. Ognjište

Slika 21. Mogući konzorcij MTDS

5. ZAKLJUČAK

Na temelju ovog i niza prethodnih istraživanja može se zaključiti da su kroz ovaj rad na sažet način sagledani i prezentirani glavni resursi područja Miljevaca. Na njima počiva stočarstvo i poljoprivreda s kućnom radinosti. Oni su povezani kroz održivi razvoj i reprodukcijske cjeline, sve do finalnih prepoznatljivih, lokalnih autohtonih seoskih proizvoda.

Potvrđeno je da su primarni resursi Miljevaca: prostor, priroda i ljudi.

Na bazi istih, kao rezultat ovoga rada, prezentirane su slijedeće reprodukcijske linije:

a) Stočarstvo (Ovčarstvo; Govedarstvo; Svinjogojstvo; Peradarstvo; Kunićarstvo; Uzgoj kopitara; Uzgoj divljači; Lov; Ribolov; Pužarstvo; Pčelarstvo),

b) Poljoprivreda (Ratarstvo; Povrtlarstvo; Vinogradarstvo; Maslinarstvo; Voćarstvo; Ljekovito i aromatično bilje; Pašnjaci i livade; Šumarstvo; Šumske plodine),

c) Obrtništvo i kućna radinost (Obrada: kamena, željeza, drveta, gume, kože, vune i tekstila).

Također u trećem dijelu ovoga rada, prikazane su mogućnosti i perspektive razvoja Miljevaca i to kroz ***model clustera*** (svake reprodukcijske linije) i ***kon-***

zorcija Miljevaca kao cjeline u kojoj su uključeni svi clusteri, turizam i društvene djelatnosti.

Sve ove grane i autohtoni seoski proizvodi, sa svim biološkim raznolikostima, žive i reproduciraju se u simbiozi s čovjekom kroz godišnja doba, stoljeća i to na bazi organske – ekološke polagane (slow food) proizvodnje hrane. Upravo stoga, stočarstvo i poljoprivreda u proizvodnji lokalnih, autohtonih seoskih proizvoda zaštićenih na višu razinu suvremene tehnologije, ekonomije, marketinga, organizacije, poduzetništva i menadžmenta, predstavljat će izazov i okosnicu budućeg razvitka Miljevaca, kao jedinstvene poslovne zone.

Zajedno s agro turizmom i društvenim djelatnostima, oni bi trebali biti odlučujući u stvaranju clustera ovog prostora i konzorcij brenda iz ove oblasti za Dalmaciju – Miljevci turističko dalmatinsko selo (MTDS).

6. LITERATURA

1. Aralica, I., Babić, I., Soldo, J.A., Tomić, R., Menđušić, M., Ivić, M., Samac, Š. I Verzotti, A.: Visovac, Knjižnica: Gospin perivoj, Visovac, 1997.
2. Bačić, D., Erk, J., Šimić, Z. i Bačić, I.: Cijene – paritet u agroindustrijskom kompleksu, IPK Osijek, Osijek, 1984.
3. Bačić, I.: Prilog boljem poznavanju putova i razvoja poljoprivredne proizvodnje u Dalmaciji, Pogledi, br. 4. Split, 1982.
4. Bačić, I. i grupa autora: Društveno – ekonomski razvoj industrijsko poljoprivrednog kombinata Osijek 1960. – 1985., IPK Osijek, Osijek, 1985.
5. Bačić, I.: Management i poduzetništvo u stočarskoj proizvodnji drniškog kraja, Prominski zavičajni Klub Petar Svačić, Zagreb, 1995.
6. Bačić, I.: Mogućnosti i perspektiva integralnog razvoja poljoprivrede i turizma drniškog kraja, Visovački zbornik: Zbornik radova Simpozija u prigodu 550 – te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445. – 1995., str. 447 – 458, Split: Franjevačka promocija Presvetog otkupljenja, Franjevački samostan Visovac, 1997.
7. Bačić, I.: Slavonsko – Dalmatinski program ECO hrane u funkciji globalnog tržišta na primjeru IPK Osijek, VII Hrvatski forum: Hrvatska 21 – Regionalni i globalno održivi razvoj, Zagreb, 2002.
8. Bačić, I.: Balada drniškom pršutu (rukopis), Osijek, 2002.
9. Bačić, I.: Mikrobiologija Miljevačke visoravni – smještene između rijeke Krke i Čikole – odlučujući čimbenik u proizvodnji drniškog pršuta, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
10. Belamarić, C.: Visovac poslije II svjetskog rata, Visovački zbornik: Zbornik radova Simpozija u prigodu 550 – te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445. – 1995., str. 475 – 494, Split: Franjevačka promocija Presvetog otkupljenja, Franjevački samostan Visovac, 1997.

11. Bulat, Ž.: Martketinška i razvojna strategija NP Krke, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
12. Gardijan, P. i Žilić, Ivana : Marketinški koncept integralnog turističkog proizvoda Nacionalnog parka Krka, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
13. Gore, A.: an inconvenient truth, A Global Warning – dokumentarni film (DVD), Paramount Classics, 2006.
14. Hendija, Zvjezdana i Marguš, D.: Važnost tržišnog istraživanja za planiranje i razvoj turizma u nacionalnim parkovima na primjeru NP Krka, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
15. Jelavić, A., Ravlić, P., Starčević, A., Šamanović, J.: Ekonomska poduzeća, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1993.
16. Kečkemet, D.: Ivan Meštrović, fotografije: Ivo Pervan, Nolit, Beograd, 1983.
17. Lukas, A.: Održivi razvoj treba kompetenciju čelnika, VII Hrvatski forum: Hrvatska 21 – Regionalni i globalno održivi razvoj, Zagreb, 2002.
18. Pilić, J.: Pjesme iz hladovine, Školske novine, Biblioteka: Prosvjetni radnici i pisci, Zagreb, 1994.
19. Pilić, J.: Trickalice, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, AGM, 2001.
20. Pilić, Š.: Miljevački proizvodi na svjetskom tržištu, Šibenski list, Šibenik, 14. lipnja 1967.
21. Pilić, Š.: Skica za pjesmu o zavičaju, Vrelo života, Centar za kulturu Drniš, 1974.
22. Radermacher, F. J.: Znanje kao temeljni resurs održivog razvoja Koruške, VII Hrvatski forum: Hrvatska 21 – Regionalni i globalno održivi razvoj, Zagreb, 2002.
23. Samac, Š.: Visovac – od grafita do "Oluje", Visovački zbornik: Zbornik radova Simpozija u prigodu 550 – te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445. – 1995., str. 495 – 508, Split: Franjevačka promocija Presvetog otkupljenja, Franjevački samostan Visovac, 1997.
24. Samac, Š., Ljubić, T. i Ivić, M. (urednici): Kralj Petar Svačić (1093. – 1097.), Spomen knjižice u povodu proslave 900. obljetnice posljednjeg kralja hrvatske krvi, Visovac, Miljevci, 13. rujan 2002.
25. Samac, Š.: Park kao figura iskona, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
26. Seidler, O. H.: "Clustering" - napredna poduzetnička kultura i motor održivoga razvoja, VII Hrvatski forum: Hrvatska 21 – Regionalni i globalno održivi razvoj, Zagreb, 2002.
27. Sunać, D.: Intelektualni kapital i tehnološki razvoj – osnova konkurentnosti, VII Hrvatski forum: Hrvatska 21 – Regionalni i globalno održivi razvoj, Zagreb, 2002.

28. Uremović, Z., Uremović, M., Perić, V., Mioč, B., Mužić, S. i Janječić, Z.: Stočarstvo, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
29. Uremović M. i suradnici: Crna slavonska pasmina svinja, Hrvatska izvorna pasmina, Vukovarsko srijemska Županija, Vukovar, 2004.
30. Uremović, Z., Uremović, M., Filipović, D. i Konjačić, M.: *Ekološko Stočarstvo*, Agronomski fakultet Zagreb, Zagreb, 2008.
31. Vajić, I., Stipetić, V. i Novak, I. s grupom autora: Hrvatski farmer, Program razvoja obiteljskih gospodarstava, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1992.
32. Vuković, I.: Europski aspekti razvoja turizma u NP Krka, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
33. Zaninović, K.: Klima i bioklima NP Krka, Simpozij, Rijeka Krka i Nacionalni park Krka, Prirodna i Kulturna baština, Zaštita i održivi razvitak, Zbornik radova, Šibenik, 5. – 8. listopad 2005.
34. *** Miljevci, Župni list, Župe Miljevci, 22324 Drinovci, Uskrs 2003.
35. *** :Talijanski institut za vanjsku trgovinu; Seminar – predavanje: Uspješni primjeri udruživanja u poljoprivredno – prehrambenom sektoru, Varaždin, 19. lipnja 2007.

RIJEČI POZDRAVA NA OTVARANJU ZNANSTVENOG SKUPA

(Visovac, 15. lipnja 2007.)

Poštovani prijatelji!

Pozdravljam vas okupljene na ovom jedinstvenom prostoru – ljepote, duha i uma; prostoru na vjetrometini raznih i važnih događaja tijekom povijesti; prostoru Svačića, Utišinovića i mnogih drugih znanih i neznanih velikana; prostoru koji je čvrsto vezan uz ovu *Bijelu stijenu (Lapis albus*). Ovdašnji je narod uvijek upirao oči u ovo drago svetište Gospe Visovačke i blisko povezan s fratrima uvijek je imao jasne religiozne, političke i domoljubne orijentire.

Ovdje "pero" nikada nije zatajilo. Po uzoru na Kačića i Babića pisalo se i uz komin pjevušilo u desetercu i osmercu, oplemenjujući tako nacionalnu svijest i njegujući duhovne veze između zemaljskoga i nebeskog.

Ovaj miljevački prostor posjećivali su razni putopisci, crkveni dostojanstvenici, političari... među kojima je Stjepan Radić, koji ga je prozvao "Republikom". Ovdje je također, ne tako davne, 1971. godine Franjo Tuđman prvi put iznio zamisao o konfederaciji ondašnjih jugoslavenskih republika i o mogućem gospodarskom preporodu Hrvatske).

Ovo je prostor pregalaca u životnim borbama, sportskih boraca, ali i pravih ratnika - prostor prkosa i borbe za ljudska i nacionalna prava. Uljezima Francuzima, koji htjedoše domaće sinove regrutirati u svoje vojne postrojbe, u kuću "fraja" gdje se popis vršio kapetan Kulušić upada i nudi samo dvije mogućnosti: "izaći na vrata ili kroz prozor". Sličnu su odvažnost pokazali domaći sinovi – rodoljubi na dan velikoga miljevačkog blagdana - Gospe od Milosti - davne

(1937.) skinuvši sa zvonika jugoslavenski (srpski) i postavivši hrvatski barjak, uz odobravanje i veliko oduševljenje naroda, a unatoč prijetećoj prisutnosti 10-ak naoružanih žandara.

Ovo je prostor mukotrpna življenja i mnogih stradanja. Ona najteža priskrbio je komunistički režim. Mjesto je obilježeno kao "ustaško", što znači neprijateljsko, pa su se sve strukture vlasti prema njemu i njegovu stanovništvu kao takvom i odnosile. Osim što su Miljevčani teško dobivali radna mjesta, u tom je "olovnom" vremenu bilo i aktivnog proganjanja, tamničenja, ubojstava, što je rezultiralo iseljavanjem, općom stagnacijom, ali također jačanjem nacionalne svijesti i otporom. Nije slučajno da je i u nedavnom Domovinskom ratu Miljevački plato bio svjedok prve oslobodilačke "oluje" hrvatske vojske. Je li preuzetno reći da su to geni Svačićevi?

Ukratko, prostor je ovo na kojem se trajalo u patnji, kroz patnju se kalilo, da bi iskaljeni trajali i stvarali; ili, parafrazirajući pjesnika (Maka Dizdara), ovdje se nije živjelo da bi se umiralo, nego se i umiralo da bi se živjelo – ljudski i dostojanstveno.

Međutim, radi sadašnjih i budućih naraštaja želimo se okrenuti budućnosti. No, kako narod koji zaboravi svoju prošlost nema pravo ni na budućnost, valja nam istražiti i obraditi te zaključiti poglavlje naše miljevačke zgodovnice. Odatle i velika potreba da ovaj prostor i ovaj narod dobije knjigu o sebi: zato smo tu da posvijestimo i zapišemo svoju povijest, važne događaje, svijetle likove, značajna djela...

Sve vas pozdravljam:

- pozdravljam pokrovitelja ovoga znanstvenoga skupa - Ministarstvo znanosti i športa u osobi Mirka Smoljića, koji je savjetnik ministru znanosti i športa Draganu Primorcu koji je službeno spriječen da nazoči ovom znanstvenom simpoziju;
- pozdravljam sve predavače i ujedno zahvaljujem za odziv i uloženi trud;
- pozdrav i zahvalnost upućujem i svima ostalima koji su svojim zalaganjem omogućili ostvarenje ovog skupa.

Nadamo se da će biti plodonosan, da će osvijetliti povijesno-domoljubno i kulturno-duhovno bogatstvo ovog prostora i njegovih ljudi te tako pridonijeti da još više budemo svoji.

Dobro došli i uspješan vam rad!

Dr. fra Šime Samac

MILJEVAČKI SABOR
VIJEĆE ZA ORGANIZACIJU
ZNANSTVENOG SKUPA

Z N A N S T V E N I S K U P
MILJEVCI U PROŠLOSTI
(s pogledom u budućnost)
Visovac – Drinovci, 15. – 16. lipnja 2007.

P r o g r a m

Visovac, petak, 15. lipnja

Radno predsjedništvo:
Fra Šime Samac, Ante Gulin, Drago Marguš, Miroslav Ivić, Marko Menđušić

9,30 Otvaranje Skupa
Pozdravna riječ organizatora i gostiju
10,00 Koktel dobrodošlice

Radni dio – priopćenja
11,00 Goran Mihelčić
Geološki i geotektonski aspekti nastanka miljevačkog platoa
11,15 Drago Marguš
Pregled raznolikosti flore i faune miljevačkog područja
11,30 Marko Menđušić
Miljevci u pretpovijesti
11,45 Željko Miletić
O teritorijalnim razgraničenjima oko Krke kod Miljevaca u rimsko doba
12,00 Nataša Zaninović
Rimski natpisi s Roškog slapa
12,15 Vladimir Sokol

Petar Svačić i mjesto njegove pogibije

12,30 Ante Birin

Posjedi knezova Nelipčića na području srednjovjekovnog kotara Promine

12,45 Damir Karbić

Nelipčići i Šubići – međusobni odnosi

13,00 – 15,00 Objed i odmor

15,00 Davor Gaurina – Joško Zaninović

Nelipićeve utvrde na rijekama Krki i Čikoli

15,15 Ante Sekulić

Naš pavlin Juraj Utišinović, crkveni poglavar i državnik

15,30 Krešimir Kužić

Miljevci u tursko doba (od 1463. do početka 18. stoljeća)

15,45 Davor Gaurina

Miljevci od 1710. do 1900. godine

16,00 Zdravko Dizdar

Župa Miljevci od 1900. do 1950. godine

16,15 Mirela Slukan Altić

Prirodni i kulturni pejsaži Miljevaca u austrijskom katastru 1828. - 1830.

16,30 Pauza

17,00 Zoran Ladić – Zrinka Novak

Neki aspekti demografske i obiteljske povijesti župe Miljevci u novom vijeku prema matičnim knjigama rođenih (krštenih)

17,15 Ankica Čilaš Šimpraga

Miljevačka prezimena

17,30 Zdravko Živković

Sakralno i tradicijsko graditeljstvo na Miljevcima

17,45 Fra Žarko Maretić

Žrtve II. svjetskog rata na Miljevcima

18,00 Fra Jure Brkan

Župa Miljevci i njezini župnici

18,15 Fra Šime Samac

Franjevci iz Miljevaca

18,30 S. Zdravka Gverić

Kratki prikaz života i djelovanja redovnica iz župe Miljevci

Drinovci, subota, 16. lipnja

9,30 Davor Gaurina – Joško Zaninović

Vodenice na Roškom slapu s osvrtom na vodenice visovačkog samostana

9,45 Josip Pilić

Školstvo i prosvjećivanje u Miljevcima

10,00 Boris Dželalija

Zapisi o miljevačkom zdravstvu u prošlosti i danas

10,15 Predstavljanje knjige Borisa Dželalije ...

10,30 Domjenak u dvoru župne kuće

11,30 Drago Marguš, Marko Menđušić, Stipan Ivić

Miljevačke lokve – prirodna i kulturna baština

11,45 Vidoslav Bagur – Joško Ćaleta

Oj, ovo j' bilo naše običajno u tri čet'ri zapivati zaj'no (tradicijska glazba i ples Miljevačkog platoa na početku 21. st.)

12,00 Marko Grabić

Raseljavanje Miljevaca i emigracija

12,15 Ivan Bačić

Domovinski rat i miljevačka „Oluja"

12,30 Mile Mamić

Hrvatsko vojno nazivlje

12,45 Mijo Grabovac

Miljevački športaši

13,00 Miroslav Ivić

Miljevački sabor

13,15 Ivan Bačić

Stočarstvo i poljoprivreda u proizvodnji lokalnih, autohtonih seoski proizvoda – okosnica budućeg razvoja Miljevaca

13,30 Neven Kulušić – Ivan Bačić – Ivan Bašić

Miljevci – mogućnosti i perspektive razvoja
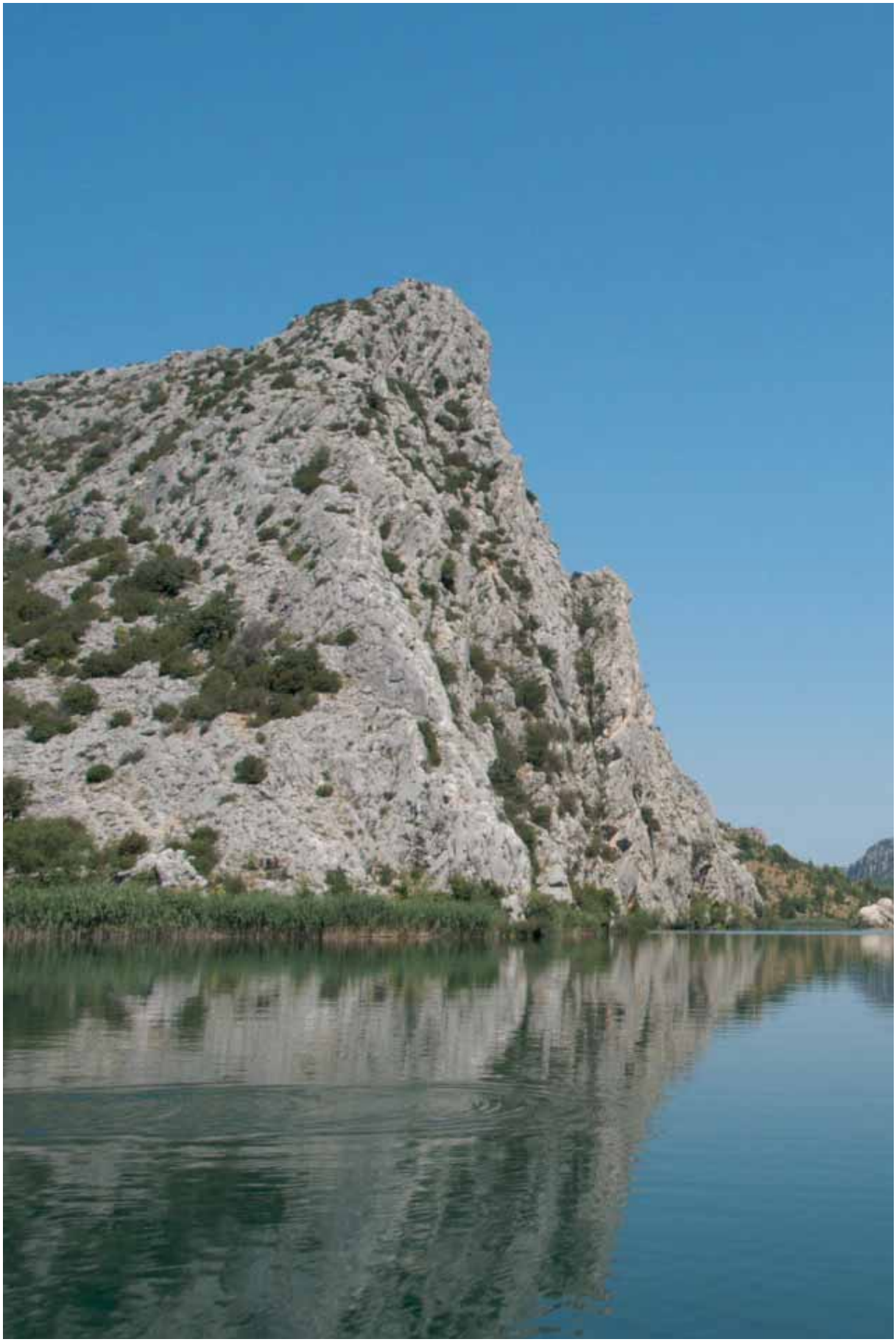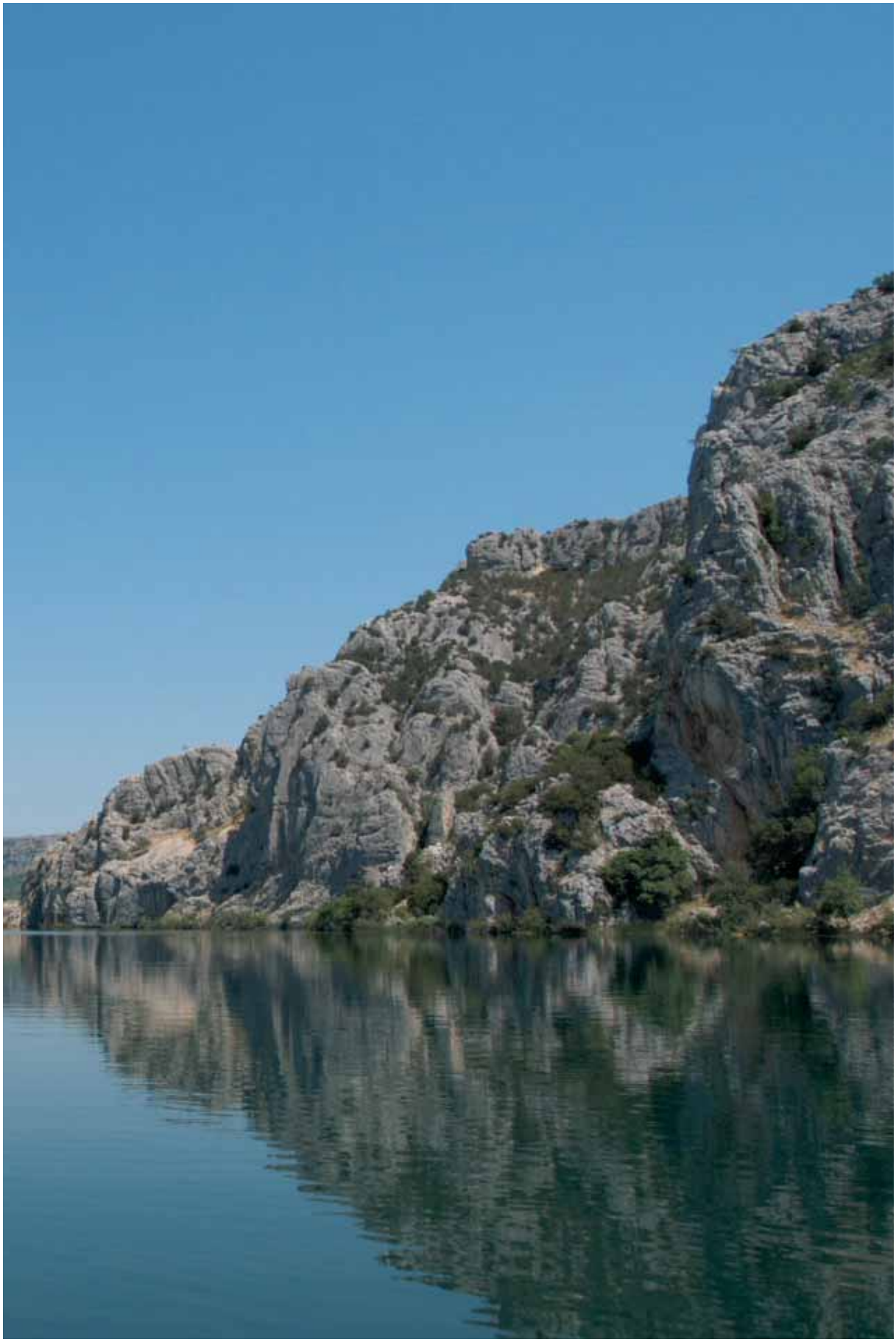
Ručak i izlet (Roški slap)